

821/4771'06
С 51

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ТВОРИ
У ВОСЬМИ
ТОМАХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1985

ЮРІЙ СМОЛИЧ

Том
5

СВІТАНОК
НАД МОРЕМ

23

КИІВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1986

32384-2

КРИВОРІЗЬКА
МІСЬКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕКА СМЕРША

У2
С51

В томє — роман
«Рассвет над морем» —
о событиях в Одессе
в период гражданской войны.

Упорядкування О. Г. СМОЛИЧ

Редакційна колегія:

П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ (голова),
О. І. БАНДУРА, К. П. ВОЛИНСЬКИЙ,
О. Т. ГОНЧАР, О. Г. СМОЛИЧ,
Ю. М. ЩЕРБАК

Редактор тому О. І. БАНДУРА
Примітки А. О. КОВТУНЕНКА

С 4702590200—246
М205(04)—85 передплатне.

© Примітки, художнє оформ-
лення, видавництво
«Дніпро», 1985 р.

Книга перша

**ЧАЙКИ
СІДАЮТЬ
НА ВОДУ**

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Місто жило дивним життям і само себе не пізнавало.

Воно було наче вигадане навмисно.

Власне, стара Одеса здавна славилася своїм сум'яттям та гармидером, як і всяке інше велике портове місто. За старих часів повелося навіть іменувати Одесу царством лінощів та столицею ледарів.

Але такий поголос був несправедливий — плід першого враження заїжджих гульвіс, які не бачили Одеси далі приморських бульварів та вулиць у центрі міста. Таке лице тогочасної одеської вулиці творили люмпени, дрібна торговельна шушера та сила-силенна зайшлих з цілого світу пустих нероб.

Насправді ж Одеса завжди — з часу заснування воївовничими і звитяжними ватагами запорозьких та донських козаків — була містом завзятої творчої праці і містом великої мускульної сили.

Місто будувалося з-під себе самого — з каменю черепашика, і камінь цей рубали сокирами та різали ручними пилками. Цеховий каменяр-муляр давніх часів — творець Одеси, якою подекуди ми бачимо її і сьогодні. Місто живилося рибою — «царицею моря» скумбрією, «перлиною півдня» кефаллю, годувальницею хамсою, і саме відважний трудівник-рибалка клав перші риси в його образ.

Одеса спочатку народилася як порт, а вже потім — як місто. Сюди, до причалів тихої гавані, потекло збіжжя з широких і родючих просторів української і російської чорноземлі, щоб випектись запашним і споживним хлібом для трапези цілої Західної Європи. Звідси, з трюмів західних і східних флотів біля причалів Одеського порту, ріками, битими шляхами, а згодом і залізницями йшли на всю Україну й Росію найрізноманітніші това-

ри — західна мануфактура і східні прянощі. Мореплавець-флотський, тягаль-вантажник і биндюжник-ломовик відтоді стали справжніми господарями і порту, і міста. Одеський порт народжував і перший пролетаріат півдня. На рибальському улові й урожаях овочівників постав консервний промисел. З портових майстерень зросли доки, верфі та елінги. На потреби довозу і вивозу звелися й численні фабрики та заводи. Робітник-пролетар довершив живий образ порту-велетня і міста-трударя.

Шумливий базар — місце продажу рибалками морської здобичі й овочівниками плодів землі — клав на обличчя міста барви теплі, м'які, але яскраві.

Торговці — перекупники і спекулянти — прийшли пізніше, водночас із посередниками між вітчизняною та заморською торгівлею. Їх прийшла величезна юрба, вони скупчились у центрі міста і зразу зняли одчайдушну метушню, галас і сварку. Вони пожирали одне одного і всі разом гарбали місцеві багатства. Вони захопили вгіддя навколо міста, прибрали до рук усі його промисли, поклали до своїх кишень його трудові заощадження — узурпували владу над грунтами, водами і, здавалось, над самими стихіями.

І місто перестало належати корінному, мирному і трудовому населенню.

Рибалки і робітники, які ще донедавна сиділи хліборобами на землі, портові вантажники й обслуга гавані — мандрівний пролетаріат з усіх кінців Російської імперії, приміські городники та садівники — всі тепер скупчились і робили з рання до ночі на березі, в заводських подвір'ях та біля портових споруд. Під житло їм неогоціант-загарбник лишив тільки курні та тісні околиці — Пересип, Слобідку, Молдаванку та Сахалінчик і вузьку кромку піщаного й глинястого берега під кручами Малого, Середнього та Великого Фонтанів.

Саме ці місця, заселені корінними господарями — будівниками і трудівниками Одеси, і дістали від них ласкаву й інтимну назву: «Одеса-мама».

Одеська аристократія — фінансові тузи, торговельні шишки, земельні магнати і промислові володарі, яким стали належати тепер поверхня таврійської землі та її надра, і функціонери та приживальці аристократії, які робили свої достатки з повітря, завжди зневажали корінного одесита. Вони ховалися за важкими жалюзі

своїх розкішних особняків взимку або за легкими маркізами своїх з паризьким шиком мебльованих дач на узмор'ї — влітку. А в надвечірні години, зимою і літом, вони вихором пролітали в блискучих кабриолетах, запряжених орловськими рисаками, по м'яких торцях Дерібасівської — до Англійського клубу або лунким бруком Рішельєвської — до опери. А вулиця день і ніч жила своїм власним — метушливим, химерним і марним — життям всесвітнього наброду. Тут над місцевим служилим людом та дрібною майстровщиною завжди домінував «вуличний інтернаціонал»: турки-крамарі, румуни-негоціанти, греки-комісіонери і насамперед матросня усіх флотів світу — з кораблів, що здавали чи приймали вантаж біля численних причалів у гаванях.

Під гарячим південним сонцем, у подувах солоного бризу весь цей «вуличний інтернаціонал» неспинно сновигав, юрмився і гомонів. Подобу вуличного одесита за старих часів визначали з чудернацького, але натурального сполучення рис лінощів та неробства і стільки ж неодмінної жвавості, заповзятливості й діловитості. Неугавний гамір зависав над старою Одесою — найбагатшим і найкрасивішим містом українського і російського півдня тих часів.

2

Але таким, як восени тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, місто ще ніколи не було. Воно, справді, само себе не пізнавало, а побут його викликав тільки подив.

Аж ніяк не змінившись в своїх географічних межах, місто враз зробилось неначе в два рази більшим. І це насправді було саме так: протягом кількох місяців вісімнадцятого року півмільйонне до того населення Одеси зросло ще майже на півмільйона.

То були часи утвердження радянського ладу в робіничо-селянській Росії і часи німецької окупації і гетьманщини на Україні. Тікаючи від «більшовицького варварства», російська буржуазія і всеросійська реакція посунули на південь — в Катеринодар і Ростов, до Києва й Одеси. До Києва, Одеси і Катеринослава — найбільших українських міст — збіглась і українська буржуазія. Адже під осінь вісімнадцятого року і вся Україна — від західних кордонів до Дінця і від півночі до

Чорного моря — вже запалала в огні народних повстань проти німецьких окупантів та української гетьманщини. Тепер до Одеси — в сподіванні податися за кордон — з'їхалися наймогутніші петроградські банкіри, московські мануфактурники, промисловці Донбасу й Кривого Рога. Поміщики повтікали сюди з усіх усюд: і з середньої смуги Росії, і з українського півдня.

Меткі журналісти підрахували тоді, що в новому «російському Вавілоні» зібралися на той час державці всеросійських багатств, які контролювали понад шістдесят процентів усього належного вітчизняному капіталові майна в середній смузі Росії та на Україні.

Слідом за фінансовою плутократією прибуло і найвище всеросійське — царське та періоду Тимчасового уряду — чиновництво. Прибули міністри, послы, директори департаментів — таємні та дійсні статські радники і генерали. Прибули служителі двора його імператорської величності. Прибули великі князі і великі княгині.

Приїхали також і чільні діячі та керівники всеросійських громадських інституцій, промислових і торговельних об'єднань, земських союзів та союзів міст.

Злетілися й лідери контрреволюційних партій — і центру, і правиці, і лівиці: октябристи, трудовики, кадети, есери і меншовики.

Меткі журналісти на підставі своїх астрологічних підрахунків тоді ж зробили висновок, що в самій Одесі в ту пору можна було б організувати міністерські кабінети та парламенти для всіх країн Західної і Південно-Західної Європи.

І весь цей набрид безроздільно заволодів тепер одеськими кварталами і запанував на одеських вулицях. Він заповнив ущербь всі одеські ресторани, кафешантани і театри мініатюр. Ломбарди і комісійні крамниці ломилися і від товарів, і від людей — переважно продавців, а не покупців. На базарах утворилась безконечна товчучка, а по тротуарах вулиць не стало змоги пройти.

Вулиць колись фривольної Одеси раптом одяглися в строгі рединготи і візитки, і найпоширенішим головним убором став бундючний чорний циліндр — серед величезних модних капелюхів та розкішних туалетів дам. У неділі і свята по церквах зарясніли гаптовані золотом мундири камергерів і камер-юнкерів.

Та ще густіше залили одеські вулиці та майдани різнострої військової уніформи. Ніколи з самого дня засну-

вання Одеси не збиралося ще тут стільки оружно́ї сили. Місто неначе перетворилося у військовий табір. Всеросійська контрреволюція влаштувала тут свій генеральний осідок.

Генерал Денікін — під високою рукою омського «всеросійського правителя» адмірала Колчака — формував тут, в Одесі, офіцерські загони для білої Добровольчої армії. Тисячі дружинників — дружин астраханських, приволзьких, донських та кубанських — виблискували золотом російських погонів на новеньких англійських і американських шинелях, пиячили по ресторанах, бешкетували в шантанах та фланірували по одеських бульварах.

Інкони ескадрон офіцерів-добармійців у всій своїй красі гарцював вулицями — на баских конях і з хвацькими співами. Співали:

Оружьем на солнце сверкая,
Под звуки лихих трубачей
По улицам, пыль поднимая,
Проходил полк гусар-усачей...

Новенька зброя гусарів-усачів справді виблискувала проти сонця і була — вся суціль — англійська й американська.

Гетьман Скоропадський, обложений в столиці Києві повстанцями, в Одесі, одначе, тримався міцно, і гетьманські сердюки та сірожупаники — в новенькій, як з голочки, австрійській та німецькій уніформі — склали пишній Одеський гарнізон. Гетьманці були «законною» владою в місті, і тому — для ствердження престижу влади і демонстрації могутності її збройних сил — вони щодня чималими загонами марширували по вулицях, неодмінно в супроводі оркестрів духових інструментів.

Оркестри виконували популярні з українських пісень впереміжку з бравим «Майн лібер Августін». Озброєння гетьманських вояків було німецьке й австрійське.

Водночас утворювались в Одесі й «українські республіканські» — з орієнтацією на петлюрівську Директорію — охочекомонні козацькі загони. Одеські кравці спішно шили для них сині жупани, червоні шаровари та смушеві шапки з довжелезними шликами.

Гетьманське командування ще не мало вказівок, як ставитися до свого внутрішнього ворога і чекало вияснення ситуації.

Охочекомонне козацтво збиралося гуртками на перехрестях і горлало «Ще не вмерла Україна».

Зброї у козаків тим часом ще не було.

Не менше шпацірувало по Одесі і «пенкних» польських легіонерів — з біло-малиновими шевронами на блакитних французьких шинелях та в чудернацьких чотирикутних кашкетах при величезних, окованих міддю, дашках. Військо Польське під білим орлом готувалося змагати проти більшовиків — за «Великопольщу від можа до можа», і звідси, від берегів Чорного моря, польські націоналісти-білогвардійці збиралися розпочати свій маршрут.

Муштрували білополяків бельгійські офіцери — з інструкторів при авіаційному заводі Анатри, які затрималися тут ще з недавніх часів світової війни, коли вони діяли в складі авіації російської армії.

Крім того, були ще в Одесі сербські дружинники, хорватські четники, македонські партизани, чеські бойовики — дрібні формування з колишніх військовополонених австро-німецької армії, зодягнуті нині в мундири з плеча переможених німців і австрійців.

Німців і австрійців — дарма що війна вже закінчилась, окупація була зірвана повсталим народом, а в самих Німеччині та Австро-Угорщині вибухнула революція — теж було ще в Одесі чимало.

Командуючий австро-німецькою окупаційною армією генерал фон Бельц щойно застрелився з розпачу, а солдатські маси частково подалися додому, частково затрималися, утворивши свої Ради солдатських депутатів.

Зате з'явилися вже на цей час і не бачені до того англійці і французи. Англійські і французькі інструктори з румунського фронту та англійські і французькі моряки з субмарин східного союзного флоту походжали поміж іншими вояками збройного стовпища з особливим гонором і користувались особливим успіхом у дам.

Бо Одеса з дня на день чекала великого десанту американо-англо-французьких військ.

Керівництво Антанти — англійський прем'єр Ллойд Джордж та французький прем'єр Клемансо разом з президентом Сполучених Штатів Америки Вільсоном — вже розпочало широкі всеохоплюючі інтервенціоністські дії проти Радянської країни. Американо-англійський десант ще з літа лютував на півночі — біля Архангельська й Мурманська, Американо-японські війська заливали

кров'ю Далекий Схід і Сибір. Американці підгортали під себе Прибалтику і зазіхали на Карпати. Англіїці висадили свої війська на Кавказі. На черзі були Крим та південь України.

В румунському місті Яссах, в ставці командування збройними силами союзних армій на Близькому Сході, саме зараз відбувалася нарада представників держав Антанти з посланцями російської і української контрреволюції. Вирішувався обсяг і визначався час для інтервенції на південь Росії і України.

Всеросійська контрреволюція з нетерпінням чекала прибуття «визволителів» — інтервенціоністської армії Антанти.

На Дерібасівській ширилися чутки, що союзники мають прибути і висадитися не пізніше як завтра. З Миколаївського бульвару виглядали, чи не прибудуть вони ще й сьогодні.

Проте найбільший в Одесі авторитет у міжнародних питаннях — ресторатор у готелі «Лондонський» Штені — скептично запевняв, що союзних армій треба чекати не раніш як у грудні місяці.

А сьогодні стояв ще кінець листопада.

І був чудовий — можливий в цю пору тільки в Одесі — теплий, сонячний осінній день.

Дами ходили в хутрі на осінніх костюмах, чоловіки розстебнули демісезонні пальта.

Але Сашко Птаха — корінний одесит, народжений під одеським сонцем у рибальському курені між Ланжероном та Отрадою і овіяний змалку всіма вітрами одеської бухти: горовим, низовкою, дофінівським і трамонта-ном,— вийшов сьогодні в самій смугастій тільняшці, лише з батьковим «жакетом» наопаш. «Жакет», взятий нишком, поки батько ще не повернувся з вранішнього запливу, Сашко вирішив прихопити про всяк випадок: він не знав, коли доведеться повертатись додому — можливо, аж пізньої ночі, коли впаде на берег холодний осінній туман. Сашко не порядкував своїм часом. Життя Сашка належало революції, і часом його порядкував підпільний більшовицький комітет. Хлопцеві щойно сповнилося шістнадцять років, але комсомолець Сашко Птаха виконував найвідповідальніші функції зв'язку в одеському підпіллі.

День був і справді чудовий, як, проте, і взагалі чудово було жити на світі!

Коли б не потреба поспішати на місце явки, Сашко б навіть пірнув у хвилину. Він же купався до перших морозів — аж поки бралися крижаною коркою кам'яні брили на ланжеронівському пляжі.

На мить Сашко спинився на пагорбі і з жалем подивився на легкі при березі брижі застиглого в мертвому штилі моря. Він вагався.

В шістнадцять років так важко відмовлятися від будь-яких радощів буття. Яка це розкіш: стрибнути в холодну воду, від якої забиває дух, тіло робиться невідчутним, а мускули — всемогутніми! Та й погода ж яка! Ні хвилі з моря, ні вітру з неба: повітря застигло, і лише в далечині по самому горизонту видно, як воно тремтить і струмить, нагріте сонячним теплом, над безмежним дзеркалом холодної води...

Але Сашко все ж переборов майже непоборне бажання. Він нахмурився тими місцями, де в людей ростуть брови, а в нього лише куйовдився легкий пух, — так Сашко робив завжди, коли доводилось прикликати волю на допомогу, — і пильно глянув на бухту.

За Рейдовим молом проти Карантинної гавані височіли щогли кількох суден. То були дрібні судна Російського добровольчого флоту та ропітівські баржі «Російського об'єднання пароплавства і торгівлі», які нині підвозили білій денікінській Добрармії англійське військове спорядження з Константинополя і Салонік, а поворотним рейсом везли до Салонік і Константинополя загарбані на Україні пшеницю і цукор — для постачання військам Антанти на Сході.

На Малому рейді, як і вчора, стояла велика моторна яхта з спортивною оснасткою і під французьким прапором. Вона прибула вчора на світанку і висадила на берег тільки одного якогось «піжона».

На березі теревенили, що то прибув найголовніший антантівський представник, який і порядкуватиме висадкою іноземного десанту. Це, звісно, скидалося на правду: для якоїсь дрібноти не гнали б через море таку розкішну «псудину». Та сьогодні Сашко мав дізнатися напевне, які такі найголовніші повноваження має цей антантівський представник — недаремно ж другий

тиждень Сашко був зв'язаний з більшовицьким підпіллям!

Великий рейд був пустинний.

На горизонті за бухтою теж не виднілося жодного диму.

Треба думати, що Антанта сьогодні ще не прибуде.

Хвилинку Сашко постояв замислений. Він, правда, не так роздумував, як просто з насолодою вигрівався, підставляючи променям сонця розхристані груди і своє шершаве від сонячних лишайв веснянкувате обличчя. Чайки кружляли біля Карантинного молу — і Сашко з цікавістю стежив за їх поведінкою.

Чайка — компас рибалки і барометр теж. Чайка кружляє, виглядаючи здобич. Чайка падає — щоб ухопити рибчину. Одинока чайка не хвилює рибалку. Рибалка пантрує чаечної зграї. Зграями линуть чайки понад косяками. За зграєю чайок женуть і рибалки фелюгу.

Високо зніметься чайка — рибалка чекає негоди.

Чайки сідають на воду — буде на морі погода.

Чайки біля молу не літали високо і не падали каменем униз. Вони спокійно сідали на хвилю і, лопочучи крилами, перелітали з місця на місце. Єрунда! Чайки ганялися за дурною верховодкою-хамсою. Скумбрія і кефаль вже пройшли.

Сашко Птаха любив птиць. Особливо полюбив він веселих і ніжних голубів. І був з Сашка найперший голубар поміж усіма голубарями від Ланжерону до Люстдорфа. Сашків турман Малятко на змаганнях в Аркадії взяв перший приз. За турмана тепер давали двадцять п'ять австрійських крон. Але Сашко не продавав голубів. Хіба продаються за гроші ніжні друзі? Сашко приставав тільки на вимін: за турмана Малятко — горличку Бистру. З горлички Бистої Сашко, безперечно, зробив би чемпіона на цілу Одесу, — не встояли б ні молдаванські, ні пересипчанські, ба й дофінівські голуби!..

Таж треба було поспішати, і, знову зробивши спробу нахмуритись, Сашко відвернувся від моря.

Тепер перед ним було місто.

Вгорі, на кручі, височіли химерні вежі та виблискували латерни розкішних особняків Французького бульвару: там жили й розкошували нащадки Маразлі й Анатр. Їх фамільні оселі потопали в густизні ледь прихоплених золотом осені парків з заморських рослин, і навіть такої

ранньої пори долинали звідти рулади співів та акорди роялів: наймолодші одприски одеських тузів та шишок брали вранішні уроки музики. Дозвіллям, спокоєм і веселошам дихав Французький бульвар — вотчина одеської аристократії.

Внизу, під кручею — на белебні над морем, — тулили-ся землянки-мазанки рибалок і портових вантажників.

Курінь Птахи нічим не відрізнявся від усіх інших рибальських мазанок. Складений з черепашника, критий толем і старою жерстю, мав він два віконечка, кожне завбільшки з корабельний ілюмінатор, низькі дверцята, зроблені з ящиків з-під мессінських апельсинів. Окрасою мазанки були тільки кручені паничі, які повивали передню стіну. Ціле літо мазанка красувалася в яскравому — рожевому, блакитному і фіалковому — цвітінні кручених паничів. Та була осінь — кручені паничі вже не цвіли, і широке листя почорніло на всохлих пагіnciaх. Тепер — крізь мереживо всохлих пагіncia — мазанка світила своїми рудими, немазаними стінами. Убога рибальська снасть понуро звисала з кілля довкола веранди. «Веранда» — старий іржавий парус на чотирьох кілках, теж обплетених паничами і хмелем, — то була гордість Сашка. Сашко сам спорудив її і власноручно обсадив квітами, — щоб потішити батька й матір. Та зараз — восени — і веранда відслужила своє і являла видовище сумне і незатишне.

А втім, Сашко і не дивився на веранду. Він заклопотано позирав на піддашся: там, на горищі, перетвореному на голубник, кублилися його голуби — дванадцять пар і чемпіон Малятко. Сашко шойно засипавптаству корму на цілий день, а ввечері, як звичайно, треба ганяти голубів, щоб не жиріли. Тільки ж — чи повернеться Сашко до вечора? Чи не доведеться, крий боже, порушити суворий голуб'ячий режим? Адже порушення режиму, безперечно, може позначитись на льотних якостях Малятка...

Але треба було поспішати, і Сашко мерщій попрямував до куреня.

Досередини він не пішов. Навпаки, взяв старе весло і прихилив його до низьких дверей. Це мало означати, що господарів удома нема, хата замкнена і лихим людям заходити невільно, — ключі та замки не мали шанси на рибальському березі. Сашко завернув за ріг хати. Тут, у загородку, стояла викладена з черепашника

грубка з старою самоварною трубою замість комина. Це була кухня. На полиці, прикріпленій до стіни мазанки шматком колючого дроту, стояв посуд: казанок на юшку, миски під помідори й алюмінієва каструля — для всіх інших потреб. Хазяйським оком Сашко роздивився — чи вимитий посуд? Чистоти посуду Сашко пильнував не через якусь особливу охайність природи, а тільки тому, щоб увільнити матір од зайвого клопоту. Мати вдосвіта йшла на роботу — вона робила каструльницею в «Павільйон де Парі» на вулиці Кондратенка — і поверталася пізно ввечері. Чи ж до своєї каструлі була їй морока, коли з рання до ночі вона шарувала і чистила ресторанний посуд?.. Каструля видалась Сашкові не зовсім чистою. Це було безперечне чистоплюйство, бо каструля аж блищала і всередині, і зокола: мати, поспішаючи на роботу, завжди насамперед гарненько чистила весь власний нужденний посуд, щоб Сашко з батьком не бруднили рук біля кухонних справ. Сашко взяв каструлю, потер її зокола піском, плеснув водою всередину і поставив денцем догори, щоб стікало.

Тепер усі справи зроблено і Сашко мав право іти. Він зайшов зовсім за хату, продерся крізь хащі сухого поляну і видерся аж під кручу. Тут, при самій землі, в невеличкій печерці, затуленій шматком дикту і присипаній зверху глиною, була в Сашка схованка. Сашко відсунув дикт і вийняв зі схованки скриньку з приступкою для ноги зверху та двома щітками і набором баночок гуталіну усередині. Скринька була на паску, і Сашко легко закинув її за плечі. Тоді знову акуратно затулює і загорнув глиною печерку. Озирнувшись на курінь, Сашко нагинці — поза хащами долину — подався попід кручею до стежки в Олександрівський парк. Свою приналежність до вільної корпорації чистильників взуття Сашко мусив старанно приховувати.

Справа в тому, що Сашків батько, старий Птаха Петро Васильович — рибалка «в сезон» та вантажник у Карантинній гавані «не в сезон», — категорично забороняв синові добувати гроші чищенням чобіт. Вільний рибалка і незалежний вантажник, Петро Васильович Птаха тяжко зневажав цю жалюгідну професію панських лакуз з Дерібасівської. Щоправда, Сашко і сам не полюбляв цього заняття підлітків — підозра в малолітстві ранила гідність його шістнадцятилітнього парубоцького стану. І він вдавався до щіток і гуталіну лише в тих

випадках, коли не було вже ніякого іншого способу добути гроші на корм голубам.

Але що могло бути кращим для конспірування підпільного зв'язківця, як подоба чистильника чобіт?

Голова Спілки робітничої молоді, колишнього Молодіжного революційного інтернаціоналу (Моревінту), молодий пересипчанський слюсар з заводу Гена Коля Столяров так і сказав Сашкові:

— Тепер ми будемо комсомол, Комуністична Спілка Молоді, організація юних більшовиків. Більшовицька партія тепер у підпіллі. Отже, в підпіллі і ми. Кожний з нас повинен мати дві подоба: легальну і нелегальну. Легально ти — Сашко Птаха, рибальський син з Ланжерону. Нелегально — ти безпритульний, чистильник чобіт. Бо тебе комітет виділив у групу зв'язку. Ти будеш зв'язковим між підпільниками-більшовиками. Це, Сашко, дуже почесний пост і дуже відповідальна робота. Ми можемо довірити її тільки особливо вірним і надійним товаришам. Тобі, Сашко, підпілля довіряє і надіється, що ти виправдаєш це більшовицьке довір'я. Доручення діставатимеш тільки від мене особисто: начальник групи зв'язку — я.

Що міг Сашко проти цього заперечити?

Хіба міг він сказати про заборону батька та й про свою огиду до ганебної, дитячої професії?

Особливо коли Коля Столяров закінчив так:

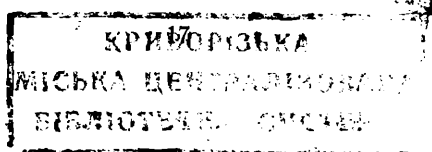
— Доручення по партійному підпільному зв'язку в свій час виконував навіть Ленін.

Так почалася діяльність рибальського сина Сашка Птахи у підпільному більшовицькому зв'язку, в подобі чистильника чобіт.

Сьогодні Сашко повинен був вийти на Миколаївський бульвар і розташуватися біля пам'ятника дюку Рішельє, при самому початку сходів у порт. Завдання Сашкові було таке: сидіти і чистити чоботи кожному, хто поставить ногу на приступку ящика.

Але поміж інших ногу поставить і людина, яка, — говорячи взагалі, про що заманеться, — між іншим скаже й таке: «А де зараз можна випити доброї кави?» Сашко має почути це і, про всяк випадок, повинен сказати контрольний відзив: «Де вже тепер добра кава? Турки тепер каву п'ють!» На це невідомий має сказати: «А все ж таки? Невже нема де кави напитися?» Тоді Сашко може бути певний, що це саме той, на кого він і чекає.

2394-2

І повинен спокійно сказати: «Зайдіть до кафе Фанконі на Катерининській. Он, за рогом...» На цьому функція зв'язківця Сашка буде вичерпана. Він може йти додому, до своїх голубів, з почуттям виконаного обов'язку. Може йти і розмішляти про те, чи ж новоприбулому до Одеси підпільникові все буде далі щасливо. Бо Сашкові було відомо, що він — тільки друга лінія зв'язку; кафе Фанконі ще зовсім не явка — в кафе Фанконі прибулий підпільник знайде лише зв'язківця першої лінії зв'язку, який вже і скаже адресу справжньої явки. Умови підпілля вимагали суворої конспірації, і треба було гарантувати безпеку на кожній ланці зв'язку.

Сашко вийшов на стежку і, насвистуючи: «Нічка темна, я боюся, проводжай мене, Маруся», — подався до Олександрівського парку.

І тут трапилося страшне.

З Олександрівського парку просто на Сашка — так, що їм неодмінно доведеться розминатись на вузькій стежці, — йшов не хто інший, як його власний батько, старий Птаха Петро Васильович.

У Сашка аж затерпли ноги.

Про те, що батько ж мав у цю пору бути в морі на вранішньому запливі, а зовсім не на березі, — про це Сашко вже й не подумав: дивуватись було ніколи. Сашко подумав тільки про одне: він же йшов з забороненою скринькою чистильника за плечима, батько побачить її, вихопить і потрощить спересердя — як же тоді Сашко зможе виконати підпільне доручення. Куди зникнути чи бодай заховати скриньку?

Але ховатись і ховати скриньку було вже пізно: батько був за тридцять кроків і вже, безперечно, побачив і скриньку, і Сашка.

Як відбрехатися? Що потрібний корм голубам, а в нього нема і копійки в кишені?

Добре буде, якщо батько в поганому настрої — і діло обійдеться ременем! А коли він у доброму настрої і виїме з кишені німецьку марку та й подарує голубам на корм, а скриньку все ж таки відніме та поламає?

Признатись? Сказати прямо, що причандалля чистильника потрібне для виконання зовсім іншої, потаємної справи?

«Якої такої потаємної справи?» — питає батько.

Ні. Про свою потаємну роботу на більшовицьке підпілля Сашко не мав права сказати нікому — навіть рід-

ному батькові! Такий непорушний закон конспірації і партійної дисципліни. Сашко не признався навіть ні батькові, ані матері про те, що вступив у комсомол: ще, чого доброго, будуть гніватися та забороняти!

Що ж було тепер робити Сашкові?

Петро Васильович теж побачив сина.

І був прикро вражений не менше, як син.

Як же це трапилося, що цей шелихвіст — Петро Васильович, коли гнівався, лаяв сина різними вуличними словами, що починалися на літеру «ш», особливо м'яку і ласкаву у вимові одеситів, — замість сидіти за партою в школі флотських механіків-мотористів, і досі валандається на березі? Знову байдики? Чи ж не казав Петро Васильович жінці, — коли та просила-молила за свого пестунчика, щоб, стягнувшись з останніх, віддати його таки на його бажання до школи, — що діла з того не буде, бо в голові в цього шибайголови лише мак цвіте? Казав!

Господи боже мій! Таж він із своїми щітками та гуталіном!

Рука Петра Васильовича машинально смикнулась до ременя. Ну, зараз він йому всипле, аж не знатиме, яким місцем сидати, — не подивиться, що в нього вже всіваються вуса!

Але рука Петра Васильовича пустилася ременя.

Таж тепер стане відомо, що він невчасно повернувся додому!

Про те, як це так, що вранці він сів з хлопцями у фелюгу та відчалив у заплив, а тепер раптом об'явився знову на березі, — про це Петро Васильович вже не думав: не було коли добирати способу виправдатися, та й — чорт забирай! — хіба повинен він давати пояснення кожному шмаркачу, хоч би й рідному синові? А от що син його побачив і, таким чином, пропало старанно підстроєне алібі, — це вкрай збентежило старого рибалку. Адже ні син, ані жінка — ніхто на світі! — не повинен був знати, що Петро Васильович Птаха сьогодні вранці в заплив не пішов. Пішов! Побережний, прикордонний патруль зробив йому відмітку в рибальській квитанції. То потім уже хлопці висадили його під Карантинним молотом, щоб ніхто не побачив. Бо хлопці свої і з Петром Васильовичем у змові.

Що ж тепер в чорта робити? Може, по-доброму признатись? Хлопець таки ж свій, рідний, — син.

Ні. Признатися Петро Васильович не мав права — хоч би й перед рідним сином: діло було зовсім секретне...

Петро Васильович і Сашко спинились на стежці — один проти одного — на відстані в десять кроків.

— Ти куди? — грізно почав Петро Васильович і примовк: він не знав, що йому далі казати.

— А ти звідки? — як луна, відгукнувся й Сашко і теж непевно замовк.

В Сашка була тепер тільки одна мета — прохопитись! Прохопитись мимо батька по вузькій стежці разом із дорогоцінною в цю хвилину скринькою з гуталіном та щітками. А там... там хай хоч що...

В Петра Васильовича теж була тільки одна морока — як замилити синові очі?

Як це зробити, Петро Васильович так і не знав і замислився, звівши руку й погладжуючи вуса вниз. Така була звичка в Петра Васильовича: коли замислювався, він поважно і довго погладжував вуса згори вниз.

З цього й скористався Сашко. Тільки батькова рука добралась до вусів, він враз прихилився, зіщулився і прожогом шмигнув під батьковою рукою. Стежка була вузька, Сашко навіть штовхнув батька. Петро Васильович аж поточився і мало не впав. Але коли він озирнувся, Сашко був уже ген аж біля входу до парку.

Сашко тікав,— тікав, несучи з собою таємницю того, що Петро Васильович повернувся з заплаву і був на березі в своїй хаті!

— Гей, мой! — гукнув Петро Васильович жалібним голосом.— Почекай!

Сашко спинився. Тепер і він, і скринька були в цілковитій безпеці. Звичайно, сором таки дошкуляв: довелось, неначе малому пацану, таким негідним манером тікати від батька! Сашко стояв, дивився у землю і копірсавав босою ногою камінці на стежці.

— Слухай,— промовив замирливо Петро Васильович,— іди вже собі, куди хочеш. Іди,— додав він з презирством,— вилизуй чоботи білій офіцерні... Тільки ж зроби мені, своєму батькові рідному, ласку...

Сашко звів голову і здивовано подивився на батька.

— Чуєш? Не приходь зразу додому... Приходь аж увечері...

Сашко зовсім спантеличився:

— А то чоґо?

— Ну, чого... діло тут в мене є... І той... зроби мені, батькові рідному, раз на все життя добре діло: не кажи матері, що я не пішов у заплив, що додому приходив. Добре?

Сашко стояв ошелешений. Такого ще ніколи не було! І чого це раптом батько почав ховатись? І — не тільки від нього, а й від жінки, Сашкової матері? Чи не почав, бува, на старості літ упадати біля якоїсь спідниці?..

Образа сколихнула Сашкові все нутро. І це, очевидно, відбилось і на його обличчі, бо старий батько аж знітився і заспішив:

— Ти той... слухай! Ти не подумай! Та йди вже ближче сюди!..

Сашко стояв і підозріливо, вороже дивився на батька спідлоба.

— Ну, я прошу тебе, підійди. Не можу ж я репетувати з Отради на Ланжерон! Поговорити мені треба... як мужчина з людиною...

Якусь мить Сашко ще вагався. Потім поставив свою скриньку на стежку, щоб підхопити її з нальоту, коли б знову довелось тікати, і підійшов на кілька кроків ближче до батька.

Петро Васильович Птаха — батько і Сашко Петрович Птаха — син спинились один перед одним для розмови, як мужчина з людиною.

— Слухай! — почав лагідно і довірливо Петро Васильович. — Ой горе тій чайці-небозі, що вивела діток при битій дорозі...

Сашко добре знав цю батькову звичку — кожну довгу і трудну розмову починати неодмінно з якоїсь старовинної приказки або прислів'я — наче заспів до думи, — і нетерпляче махнув рукою.

— Ну добре, добре! — ще лагідніше похопився батько. — Я коротко, як зразу. Розумієш, синку, такий тепер час, поганий, можна сказати, час... — Він іще не придумав до кінця, як викручуватися, і тому навмисне розтягав мову. Може — признатися? Ні, признаватися він не мав права. — Словом, трудний настав тепер час... — Він з мукою добирав брехні найбільш переконливої та ймовірної. — Для вас же, молодих, стараємося, щоб вам, молодим, не так, як старим на світі тяжко жилося... — Йому стало жалко себе, і, махнувши рукою, він мерщій закінчив: — Ну, словом, пропонують ті... контрабандисти... ящик французьких духів, такий собі льоріган-

коті. Вчора французькі матроси підкинули, оті, що того «піжона» яхтою з Румунії привезли. Ну, і той... розміняти ящик треба. За пайку, не за могорич.

Сашко з жалем і болем поглядав на батька. До контрабандистів у Сашка не було якогось особливо упередженого ставлення. Люди йшли на ризик, важили життям — було щось красиве навіть у цій небезпечній, злочинній професії. Звичайно, шахраювали й обдурювали. Але дурили — кого? Владу: царя, поліцію, словом — світову буржуазію. Ні, до контрабандистів Сашко не ставився з непримиренним осудом. Комсомолец Птаха ще не замислювався над кодексом моралі й етичними проблемами. А коли б і замислився, то, мабуть, прийшов би до висновку, що коли настане в Одесі своя, народна, без царів і поміщиків, без Антанти і Бродського, робітничо-селянська влада, як-от зараз у Росії, то одеські контрабандисти самі собою зникнуть, перетворившись на звичайних собі людей... Але ж входити в пайку з барахольщиками, розмінювати для контрабандистів товар на базарі — цього син рибалки і комсомолец Птаха, який і вступив до комсомолу не коли-небудь, а в умовах підпілля, подарувати не міг навіть рідному батькові! Ганьба на весь берег, на всю Одесу, ганьба перед пролетарською революцією, якій присягав Сашко, запишуючи своє ім'я у списки Молодіжного революційного інтернаціоналу!.. І — хто понесе барахло на базар? Старий рибалка і вантажник — людина вільних і незалежних, найпочесніших в Одесі професій! Старий Петро Птаха, якого всі сусіди на березі шанують за те, що в дев'ятому році, — коли не вигадав, — перехолював втікачів з броненосця «Потемкин»! Петро Птаха, який в шістнадцятому році, — а це вже була істинна правда, бо Сашко і сам це пам'ятав, — ходив громити тюрму, щоб визволити засудженого на смерть Котовського! Петро Птаха, який хвалився, що цього літа пускав ніби поїзди з німцями під укіс, будучи бойовиком у групі самого Котовського! Таж він, виходить, бачив Котовського на власні очі і навіть — тепер це вже доводилося брати під сумнів — пив з Котовським з одного кухля молдавське вино «Фетяска»! А тепер — з барахлом на базар!.. Ех, не поталанило Сашкові на батька!

— Амба! — гнівно крикнув Сашко. — Нюхай своє льоріган-коті! Жуй своє барахло! Коли вийде мені паспортний строк, не випишу собі документ на твоє прізви-

ще! — Він шваркнув батьковим «жакетом» об землю, одчайдуш махнув рукою і швидко пішов геть.

Тепер Сашкові втямки, чого це внадився до батька останнім часом якийсь невідомий зайда, що іменував себе вантажником Григорієм. Який він у чорта вантажник! Недаремно Сашко відразу взяв його на підозру: приходять уночі, до хати не заїде, викличе батька на берег, і про щось гомонять, озираючись нишком. Якраз учора ввечері він і приходив, цей липовий вантажник Григорій, зразу як пришвартувалася ота яхта під французьким прапором, що привезла отого повноважного «піжона» на голову Одеси та ящик льоріган-коті — на голову Сашка.

Сашко з нальоту підхопив свій ящикок із шітками та гуталіном, — і хаші тамариску при вході до парку поглинули його щуплу постать у смугастій тільняшці.

А старий Птаха ще довго стояв на місці тяжко зажурений і несамовито лаявся, що змушений був узяти на себе таку гидотну неславу.

Нарешті й він махнув одчайдуш рукою, підняв з землі свій «жакет» і поплентався до курсня.

Проте перед тим як одчинити двері, Петро Васильович заглянув ще до кухні. В кухні все було наче до ладу, одначе Петро Васильович старанно перевірів посуд — чи чистий? Петро Васильович пильно дбав, щоб посуд до повернення жінки з роботи був вимитий начисто: сердешна «мадам», — як у хвилини доброго гумору казав про свою жінку старий Птаха, — так виморювалася на роботі, і особливо в'їдалися їй в печінки оті прокляті каструлі! Кастрюля якраз і здалася Петру Васильовичу недостатньо чистою: якась рідина стікала з неї і замочила навіть поличку. Петро Васильович, все ще бурмочучи прокльони на чуже життя, старанно вимив каструлю, витер ганчіркою і акуратно поставив денцем донизу. Буркотіння його потроху м'якшало і чимдалі ставало доброзичливішим. Поміж прокльонів чулися вже й окремі вирази, які свідчили про цілковите задоволення з власної персони! Все ж таки здорово підвернувся йому на язик отой ящик духів з французької яhti — він почув про нього від хлопців на шаланді: французи напивували фактора, якому б зіпхнути безмитний товар.

Саме в цей час на спуску між Отрадою і Ланжероном з'явилася кремезна постать вантажника Григорія. Це

вперше вантажник Григорій з'являвся вдень біля ма-
занки старого Птахи, але справа була надто спішна і
надто важлива, щоб відкладати її на пізніше.

4

Сашко послішав парком, вулицею Маразлі, потім че-
рез Канатну — на Миколаївський бульвар. Він не бачив
нічого, не роздивлявся по сторонах, не глянув навіть
і на афішні тумби з такими спокусливими рекламами
нових кінофільмів — «Дама полусвета», «Дневник ко-
котки», «Женщина, которая изобрела любовь». Не спо-
кусили його й анонси вар'єте з іменами Вертінського та
Убейка. Почуття образи гнітило його, гнів ятрив йому
серце. Його старий батько — потомствений рибалка, всі-
ма на березі шанований вантажник з Карантинної гавані —
перевівся на барахольщика при контрабандистах! Краще б
уже сам пішов фелюгою до нічної води і таскав барахло з
румунських та турецьких шаланд, щохвилини ризкуючи
потрапити під кулеметну чергу з митного катера або на
сліпі міни, розкидані ще «Гебеном» і «Бреслау» в світову
війну.

Сашко був звичайний — яких в Одесі тисячі — вулич-
ний хлопчак. Життя його від народження і до сьогодні
проходило між морським берегом і кварталами міста. Від-
коли себе пам'ятав, батьки його жили в злиднях і їли
раз на день юшку з бичків або смажену паламиду: то був
обід, а про сніданок і вечерю Сашко тільки чув, що так
буває у багатих. На курінь на березі Сашкові батьки
стяглися вже аж перед війною, коли Сашко почав бігати
до приходської школи на Куликовому полі. А до того
жили вони в казенному бараку сезонних вантажників —
на території порту. Тоді Сашків батько більше робив
вантажником, а рибалити ходив — якщо в гавані не було
роботи. У війну — коли порт завмер — старий Птах
пішов у рибальську артіль, а до гачка брався лише «не
в сезон», коли риба відпливала до румунських і турецьких
берегів або траплявся в порту транспорт з ростовської
чи херсонської лінії: лінія Новоросійськ — Одеса майже
не діяла через міни. Дитинство Сашкове проходило на
березі — біля рибальської снасті та на артільній фелюзі:
вибирати невід, смолити днище, наживлювати перемет.
На вулиці міста Сашко потрапляв, коли мати брала його
собі в поміч: піднести

кошик з уловом скумбрії чи кефалі до Привозу або торбинку крабиків — їх в Одесі вживають як закуску до пива — в якусь кухмістерську на Рішельєвській. Але змалку — відколи себе пам'ятав — жив Сашко не тільки ніжною і азартною пристрастю до голубів, але й гарячими, п'янкими мріями.

Мрій в Сашка було три: механіка, Уточкін і Котовський.

Звичайно, найдужче любив Сашко море, як і кожний одесит. Він народився на березі моря і, не роздумуючи над тим, знав, що на березі моря і вмре. Сашко взагалі не уявляв собі, як можуть жити люди на світі без моря. Майбутнє було визначене йому, здавалося, при самій колісці: він буде рибалкою, портовим вантажником, потім флотським, коли вийде час призватися в армію. І хотів би Сашко, звичайно, бути моряком далекого плавання, — щоб плавати доброю посудиною в далекі краї, по морях і океанах цілого світу.

Але змалку Сашко побачив, яка величезна, незмірна відстань відділяє весельну, ба й парусну фелюгу від моторної шаланди: на веслах вони з батьком вибирали свій нужденний перемет і знімали з гачків щонайбільше півсотні скумбрії. А навіть найменший моторний ботик витягав на берег невід з півтонною, ба й цілою тонною цариці моря і перлини вод. І Сашко закохався в мотор. Його мрія починалася з одноциліндрового моторчика на чотири сили, який можна почепити до мізерного ялика, і сягала до найпотужнішого корабля з механізмом, в якому вал був би завтовшки з людський тулуб, шатун — в ріст людини, а маховик — з обід ярмаркової каруселі. Сашко мріяв зробитись механіком на військовому судні, гнати корабель, куди заманеться, і панувати навіть над дванадцятибальним штурмом.

Та на мореплавних курсах флотських механіків треба було платити аж сто карбованців за навчання — і найперше жадання Сашкове могло залишитися тільки по-таємною, тужною мрією.

Мрія про Уточкіна була пов'язана, власне, з тією ж механікою.

Вперше побачив Сашко Уточкіна на його механічній птиці ще зовсім малим хлопчиком — коли в степу за Середнім Фонтаном авіатор-самоук на великому «змії» з бамбукових тичок та брезентових парусів, але з маленьким хрипким і скажено торохтючим моторчиком

злетів над полем на п'ять сажнів угору і беркицьнув у яр, зачепившись за платан біля дачі Анатри.

Та перший афронт не підтяв завзяття молодого авіатора — за два тижні він знявся вгору вже на десять сажнів і перелетів аж на Великий Фонтан до дачі Ковалевського.

Цього було досить, щоб вселити в серце дев'ятилітнього хлопчика з ланжеронівського берега віру в безмежні перспективи і чарівне майбутнє авіації.

Сашко Птаха ще тоді наочно переконався у всемогутності механіки, схилився перед владою мотора — і вирішив зробитися авіатором, а не моряком. Адже моряк панував тільки над водною стихією, а літун панував над водами, землями і самим повітрям. Людина на повітряному моторі панує над цілим світом!

Звичайно, аероплан коштував грубих грошей і купити його міг тільки великий багач, як власник млина на Пресипі грек Анатра. Але ж і в рудого Уточкіна з Молдаванки ніксли не водилося за душею і шеляга, а був же він — преславний, найперший на цілу Російську імперію авіатор. Анатра платив йому аж сорок карбованців щомісячно, хоча сам, звісно, гріб на демонстрації кожного польоту тисячі. Та до тих тисяч Сашкові було байдужісінько. Трєба було тільки навчитися керувати повітряною машиною, стати царем у небесних просторах, і тоді кожнісінький багач — нехай Анатра, Вальтух, Бродський, Маразлі чи й Інбер, — ганяючись за прибутками з авіації і спорудивши собі власний аероплан, візьмуть Сашка Птаха за пілота, щоб керувати прибутковою механічною птицею: вони ж, багатії, не вміють самі й коня впрягти у фаєтон, не те щоб керувати мотором, який ширяє у піднебесі.

І Сашко цілісінький день — від вранішнього до вечірнього запливу, поки батько відсипався, — не відходив од ангара біля дачі Анатри. Тут Уточкін держав аероплан, на якому заробляв Анатрі гроші за свої світові рекорди.

Сашко бігав для рудого Уточкіна за цигарками і пивом, обтирав ключчям брезентові крила аеропланчика від пороху та підкочував бочку з бензином чи підносив бідон з мастилом. Потім Уточкін довірив йому подавати гвинти і ключі в час ремонту і навіть зазирати, завмираючи серцем, у таємничі нутроші всемогутнього механічного черева. Один раз Сашко навіть посидів на велоси-

педному стільчику між тоненьких бамбукових тичок — на капітанському місці літуна.

Та Анатра вивисав усі соки з сміливого авіатора, і Уточкін вмер у благодійній лікарні для бездомних і убогих. Сашко гірко плакав тоді, заховавшись в сухому поліні під урвищем. Гірко плакала тоді і заливалася монополькою на поминках з суботи до понеділка вся Оdesa — Пересип, Молдаванка, Чумка, Слобідка, Сахалінчик, Близькі і Далекі Млини: рудого Уточкіна боготворили всі щирі одесити.

Такий мала кінець друга Сашкова гаряча мрія.

Як почалася війна, аеропланів з'явилось уже чимало — вони виконували патрульну і розвідувальну службу на фронті, і Анатра побудував біля Сахалінчика цілий аеропланний завод. Але завод був обнесений високою огорожею з колючим дротом, і попід ним день і ніч ходили вартові солдати з гвинтівками, не підпускаючи нікого близько.

Та Сашком опанувала на той час нова мрія: Котовський!

Про Котовського Сашко чув, відколи себе пам'ятав.

Слава про бессарабського народного месника, який карав панів і піклувався долею бідних, прийшла на одеські береги, принесена рибалками з Кілії, Ізмаїла і Акермана, заробітчанами з-під Тирасполя, Кишинева й Бендер.

То була легенда про народного чудо-богатиря, могутнього, як сам бог Саваоф, і прекрасного, як сама дівка Марія. Народне сказання підносило чарівну постать народного месника високо не тільки над бессарабською землею, а й над усім реальним світом, і корило йому не лише вороже панське кодрло, а самі сили природи й стихії. Легенда робила свого героя владарем над вітром і дощем, над водами рік і хвилями моря. Котовський дув на річку проти течії — і річка починала текти назад, від моря до своїх джерел. Котовський заходив у море по коліна в найдужчий, дванадцятибальний, шторм — і хвилі опадали, а море німіло в мертвому штилі. Котовський викресав іскру із звичайного кременю — і вона блискавкою з неба падала на поміщицький маєток і палила соломі в ожередах та хліб у скиртах. Котовський з'являвся невідь звідки у панських хоробах — і пани падали ниць; він тільки зводив руку вгору — і вони несли йому всі свої багатства. Після того Котовський виходив

неушкоджений, бо ні лезо, ні куля не брали його, і навіть мотузки на ньому згоряли, і ніс відібрані панські достатки в оселі бідняків. Він роздавав людям гроші, годував і вдягав пужденших, навіть зціляв від найтяжчих хвороб...

Така була легенда про Котовського. Але недалеко була і правда.

Бессарабські поміщики тремтіли від самого імені народного месника. Котовський справді палив поміщицькі маєтки; справді з'являвся до багатіїв, вимагав у них боргові зобов'язання бідняків і тут же, перед їхніми очима, нищив: справді забирав гроші і роздавав злидарям. До хворих він присилав лікарів, оплативши гононар наперед; незможним студентам безіменно оплачував право на навчання; арештантам надсилав у тюрму передачі з їстівного й курива. Гроші на це він експропріював у поміщиків та в царській скарбниці. Експропріюваним коштам він вів точний обрахунок і надсилав у бессарабські газети повідомлення — скільки в кого з поміщиків взято і куди, на які потреби витрачено, щоб не скористалися з його імені й не чинили своєкорисного грабунку різні чорпі злодюги.

Потім Котовський об'явився і в Одесі. Одеські банкіри забрали вікна своїх особняків залізними ґратами, казначейські візки перевозили гроші під охороною стражників та жандармів, градоначальництво оголосило премію в десять тисяч золотом тому, хто пізнає народного месника і викаже його поліції.

Ті десять тисяч золотом цілі й дотепер.

На зраду не спокусився ніхто. Але Котовського спіймали-таки жандарми в бою.

Народного месника судили і заслали на вічну каторгу до Сибіру.

Тужили тоді гірко бессарабці від Дунаю до Дністра, а Пересип, Молдаванка, Слобідка, Сахалінчик, Чумка, Близькі та Далекі Млини в Одесі заливали горе вином з суботнього вечора до понеділка.

І тоді ж — на тій площі — народилась нова легенда: Котовський пройшов крізь дванадцять мурів, розбив двадцять чотири замки, подолав сторожу із сорока восьми жандармів — і з каторги втік.

І пішов тоді новий поголос: Котовський об'явився на Поволжі, Котовський трусить купців у Москві, Котовський страхає вельмож у Петербурзі, Котовський іде ог-

нем і мечем через Поділля, Котовський вже знову в Бессарабії і в Одесі.

Така була нова легенда. Але близько до того була й правда.

Котовський справді з каторги втік і знову експропріював бессарабських панів та обдаровував своїм опікуванням бессарабську бідноту. Повідомлення про здобутки й витрати експропріатора почали публікувати й одеські газети.

Потім Котовського зловили вдруге і засудили до страти через повішення. Засудив його одеський суд, і страта мала відбутися в одеській тюрмі.

Революція не дала загинути Котовському і визволила його з в'язниці.

Котовський пішов на фронт. З революційними полками він рушив з позицій у тил, коли в тилу підняла свою першу голову гідра білої контрреволюції. В Одесі він піднімав Червону гвардію і командував нею разом із першими червоногвардійцями — славними більшовицькими бойовиками Старостіним та Кангуном. Коли впала на Україну німецька, а на Бессарабію румунська навала інтервентів-окупантів, Котовський організував партизанський загін і пускав під укіс ешелони окупантів і під Одесою, і під Кишиневом. З боями його партизанський загін одійшов од рідної Бессарабії та Одеси і рушив на північ — пробиватись до червоної Москви...

Сашко Птаха мріяв стати таким, як Котовський.

Коли б Сашкові Птасі бодай хоч раз побачити навч мрію своїх юних літ!

Сашкове життя за останніх років склалося вже подорослому. Ще у війну — тринадцятилітнім — він пішов у залізничне депо слюсарським учнем: мрія опанувати механіку не покидала його. В сімнадцятому році він вступив в організацію робітничих підлітків на транспорті. Пізніше — коли на початку вісімнадцятого року утвердилась в Одесі Радянська влада — ця організація була перетворена на Співку робітничої соціалістичної молоді. Цього літа — в час загального залізничного страйку — Співка робітничої соціалістичної молоді, перетворена вже на Молодіжний революційний інтернаціонал, певна річ, страйкувала теж, і після ліквідації двомісячного страйку Сашко разом з усіма моревінтівцями був звільнений з залізниці за чорними списками гетьманської варти та німецької жандармерії. Моревінт

разом із більшовицькою партією опинився в підпіллі. І дивно — саме в цю пору, в умовах підпільної діяльності молодіжної організації, почали здійснюватись і мрії Сашка. Підпільний комсомольський комітет допоміг йому влаштуватися на мореплавні курси мотористів: більшовики поширювали свій вплив і готували робітничу молодь до боротьби.

Так став Сашко Птаха і зв'язковим при більшовицькому підпільному комітеті.

Звичайно, чистити чоботи гетьманським сердюкам та білим офіцерам і переказувати в цей час різні адреси невідомим особам — то була ще не революція. Але для Сашка немарно минули ці місяці страйку і перебування в підпільному Моревінті: він уже знав, що Жовтнева революція — влада робітників і селян — сама не падає з неба, а за неї треба боротись; що робітники і селяни Росії вже вибороли для себе радянський лад і червона Москва керує цією боротьбою на змлях усієї колишньої Російської імперії; що на Україні, і зокрема в Одесі — від Лузанівки до Люстдорфа і від Застави до порту, — робітничо-селянська Радянська влада може бути встановлена лише тоді, коли на боротьбу за неї підніметься весь трудовий народ — і він, комсомолець Сашко Птаха, в тому числі.

Комсомол відкрив Сашкові очі й на те, що таке дисципліна і чому вона така важлива для організації боротьби: вона веде в бій не окремих бійців, а цілий бойовий колектив.

Звичайно, Сашко хотів би бути Котовським чи бодай воювати — рубати шаблею та стріляти з кулемета — під командуванням Котовського. Але, коли треба тим часом глянювати гуталіном та щітками чужі чоботи, то й треба. Нехай і так: Сашко глянюватиме чоботи, раз того вимагає революційна дисципліна!..

Сашко проминув Миколаївський бульвар, сів під пам'ятником дюку Рішельє, якраз проти початку сходів у порт, і коротко вибив двома щітками об свій ящикоч чечіточний дроб:

— Ех, почистить! Кому почистить? Женихам — до нареченої, офіцерам — на парад, гімназістам — в карцер! Гуталін німецький, щіточки французькі, бархатка — одеська, з шлейфа королеви екрана Віри Холодної! Ех, кому почистить — навались!

Чистити було кому. На бульварі в цю вранішню пору

погожого осіннього дня товпилося повно народу: одеські тузи і шйшки виглядали з моря жаданий десант союзнаї американо-англо-французької армії. Спочатку на приступку Сашкового ящичка поставив ногу в елегантному шевровому чоботі з лакованими закатами під коліньми якийсь ферт у сірих бриджах, чорному смокінгу та солом'яному канотье на голові. Була осінь, солом'яні брилі вже не йшли в сезон, але день випав зовсім літній, а вуличні гуляки тим і форсили, що починали літо першими, а закінчували останніми. Потім поставив на скриньку ногу — в хромовому чоботі з острогами — до чорта елегантний польський легіонер: у нього срібними позументами були вишиті навіть лампаси на штанях і закарваші та хлястик на шинелі. Потім гупнув величезними юхтовими шкарбанами якийсь гайдамака в широченних синіх шароварах, — тут Сашкові довелось-таки поморочитися: гайдамацькі чоботи були до половини ви́машені глиною з Кривобалківських хуторів.

Сонце вже повертало на полудень, а Сашко чистив і чистив — чоботи, черевики, туфлі, мужські «вера» і дамські на каблучках «контес», але досі так ще ніхто не підійшов і не запитав, де б напиться кави.

Та Сашко сидів тут, на другій лінії зв'язку, вже не перший день і знав, що просидіти можна й до вечора і може так статися, що взагалі ніхто не підійде, і не скаже пароль; нічого не поробиш, однаково треба бути на місці, на посту — у підпіллі повинні бути забезпечені всі конспіративні інстанції.

— Ех, — лементував Сашко, коли приступка на його ящичку залишалася вільна кілька хвилин. — Кому почистить? Чистили папі римському, чистили шаху персидському, чистили самому царю Миколаю — фірма поставщиків усіх імператорських дворів обох півкуль нашої планети! Навались, карасі!

Нічого не поробиш — закони конспірації були суворі, і для легальної подоби підпільник повинен пильно додержувати стилю професії, якою йому припадає маскуватися.

Це добре знав і старанно виконував — в ім'я перемоги революції — молодий підпільник Сашко Петрович Птаха, корінний одесит.

Старий Птаха Петро Васильович з вантажником Григорієм тим часом спустилися вузькою стежечкою в невеличку бухточку — зразу за Отрадою, під кінофабрикою Ханжонкова.

Берег тут, біля цих незчисленних мініатюрних заток величезної одеської бухти, взагалі мало заселений, а в цю ранню пору, коли мешканці берегів, рибалки, пішли у вранішній заплив, а їхні жінки — на базар, був і зовсім безлюдний. Одначе від перекинутої днищем догори щойно смоленої шаланди назустріч Петру Васильовичу і вантажникові Григорію звелось аж кілька чоловік. Все це теж були рибалки — в цератових зюйдвестках та ватяних «куфайках», по-осінньому, або портові вантажники — в малесеньких засмальцьованих кепочках на маківці та коротких веретових блузах-балахонах. Вони вітали прибулих мовчки — кивнувши головою або приклавши два пальці до головного убору.

— Восьмеро? — порахував зразу вантажник Григорій.

— Восьмеро.

— Отже, з нами — десятеро. Вправимось. Пістолети у всіх?

Кожний у відповідь мовчки кивнув.

— Горою підемо чи пляжем?

— Стежкою підемо, по горбах, — запропонував Петро Васильович, поважно погладжуючи вуса вниз, — тут наші курсі: можна прогулюватися туди і сюди, а горою така банда в око буде впадати...

— Слушно! — погодився вантажник Григорій. — Тоді не гаймо часу: пішли!

Всі слухняно рушили за вантажником Григорієм і Петром Васильовичем. Вантажник Григорій говорив лагідно й весело, одначе в мові його бриніла начальницька нотка. І слухалися його беззаперечно: видно було, що він справді начальник, у кожному разі — загально визнаний авторитет.

Усі зійшли на стежку і пішли пагорбами понад морем. На широких і низьких пагорбах, покраних звистими і глибокими тріщинами — від літньої суші та зсувів ґрунту — і порослих кущиками глоду та сухим полином, було пустинно і зовсім тихо. Інколи зустрічалася тільки біла коза, що забігла сюди з якогось ри-

бальського господарства в шуканні поживи, а чути було лише невиразний відгомін міста — хоча й близького, за півгін, але відрізаного від побережної смуги високою стіною урвища. Спочатку чулися ще гудки пароплавів та верещання сирен із порту, та коли стежка звернула за мис до Малого Фонтана і берегів Аркадії — стало й зовсім тихо. Морем унизу пішла довга лінива хвиля прибою — і вода, заламуючися, біла об пляж м'якими ударами та шурхотіла галькою, збігаючи назад. Ішли ключем, один за одним, і мовчки, — тільки суха глина повискувала під підощвами важких австрійських бутсів.

Коли вийшли в долину-ущелинку між обвалами червоної глини — за рибальським селищем під дачею Маразлі, — вантажник Григорій спинився. Спинились і всі.

— От що, друзі, — сказав вантажник Григорій, — зробимо так: далі підуть тільки п'ятеро, а п'ятеро лишаться тут — поховаються в глинищі. — Він посміхнувся. — Неначе бойова охорона. П'ятеро нестимуть, а п'ятеро посуватимуться попереду — на випадок, коли б заманулось навідатися сюди патрулям. Зрозуміло?

Вантажник Григорій трохи заїкувався, коли говорив: йому трудно давалася літера «а».

Він відділив п'ятьох і вказав їм на печери в глинястій ущелині. Сам із старим Птахою та ще трьома рушив далі стежкою.

— Потомитесь уп'ятьох нести! — подав голос хтось із тих, що залишались у бойовій охороні.

Вантажник Григорій озирнувся через плече й осміхнувся цілим обличчям:

— А ми нестимемо тільки півдороги, а півдороги понесете ви, а ми підемо бойовою охороною.

П'ятеро зникли в печерках глинища, п'ятеро пішли далі стежкою. Вантажник Григорій ішов і далі попереду. Він ступав легко і швидко — несподівано для його дебелиї, кремезної статури.

За миском, що відділяв Малий Фонтан від аркадійської бухти, почалися навали каменю, диких, замшілих скель — хаос із вапнякових брил після свіжих берегових зсувів та з розмитих шторами урвищ.

З-під однієї такої брили раптом пролунав лінивий окрик:

— І чого б ото я вештався тут по камінню? Хто?

— Одеса-мама! — відказав одразу Петро Васильович і вийшов наперед.

З-поза брили з'явилася постать у солдатському картузі без дашка, у ватянці й широкому матроському кльози. Невідомий підозріливо поглянув на Петра Васильовича, але, очевидно, пізнав його, заспокоївся і, не подивившись навіть на інших, мовчки пішов попереду, перестрибуючи з каменя на камінь. З стежки він звернув — усі рушили слідом за ним і пішли самою кромкою берега, ступаючи інколи в воду і замокаючи до колін у набіглий хвилі прибою. Над головами, з правої руки, нависали брили вапняку, громадилися старі, роз'їдені морськими прибоями скелі.

Раптом усі опинились у низькій, але широкій печері.

Посередині печери стояв ящик із свіжих соснових дощок, поставлений «на попа». Довкола на інших ящиках сиділи четверо людей. Вони грали в карти і неголосно наспівували: «Шармак ходить голий, босий, але курить папіроси...»

Коли вхід до печери затулили постаті прибулих, спів урвався, — гравці кинули карти й звелися.

Вантажник Григорій вийшов наперед. Проти нього став високий огрядний гевал з чорною бородою — в затріпаній капітанці на голові й босий, дарма що в осінню пору. У руці в нього був наган.

Хвилинку він оглядав прибулих з-під густих брів, потім коротко запитав:

— Гроші?

Вантажник Григорій лягнув себе по кишені. Інші трое, що грали з бороданем у карти, і четвертий, який привів людей, стояли довкола, тримаючи праві руки в кишенях.

— На бочку! — наказав бородань.

Вантажник Григорій вийняв з кишені паку грошей і мовчки поклав на ящик, поверх розкиданих карт.

Бородань послинив пальці й почав рахувати.

Всі стояли мовчки — так само з правими руками в кишенях, поки він рахував. Трійця партнерів бороданя була така ж мальовнича, як і він сам: смугасті тільняшки, руді бушлати або старі піджаки, кепки або повстяні капелюхи.

— Вірно! — сказав бородань, закінчивши рахувати. — Можете брати: наші не гірші від ваших.

Вантажник Григорій, Петро Васильович і товариші, що прийшли з ними, взялися за ящики. Ящиків було п'ять — по одному на кожного, але були то важені

ящики, кожний пудів на чотири. Треба мати хист докера, щоб понести на собі такий тягар. Але всі п'ятеро, крекучи, завдали собі важкі ящики на плечі.

— Зразу й ідіть! — наказав бородань. — Нам ні до чого, щоб сюди лягаві наскочили...

Один по одному, сопучи під важкою ношею, люди почали виходити.

Побрели спочатку по воді, потім вибрались на кромку берега, нарешті вийшли й на стежку. Йшли, ледве переступаючи ногами, схилившись під вагою ящиків.

Коли за мисиком показалися вже руді осипи глинища — це було найбільш дике й пустельне місце на всьому березі, — позад людей, зігнутих під ношею, раптом почулося глузливе:

— Стій! Клади на землю — і руки вгору!

Всі спинились і глянули з-під ящиків, не кладучи їх на землю. Довкола стояли п'ятеро — бородань, другий, який привів стежкою, і троє інших картярів з печери. В руках у них були нагани.

Люди слухняно зняли ящики з плечей і звалили їх на землю перед собою.

— Хлопці! — сказав вантажник Григорій докірливо. — Як же це так? Взяли гроші, а тоді — руки вгору?

Хтось із картярів пирхнув, бородань, душачись сміхом, прохрипів:

— А нам інтерес другий раз продати. Руки вгору! — додав він грізно. — Ану, полапайте в них по кишенях...

Бандити наблизились і почали витягати в людей з піднятими руками пістолети з кишень.

В цей час тишу над морем раптом розітнув різкий свист. То засвистів вантажник Григорій.

— Ти що? — люто визвірівся бородань.

Але в ту ж мить з глинища прилинуло:

— Руки вгору!

П'ятеро, яких вантажник Григорій залишив у бойовій охороні, виринули з глинища з пістолетами в руках.

Пістолети були вже й в руках вантажника Григорія та Петра Васильовича — їм ще не встигли випорожнити кишені.

Тепер двоє з пістолетами були оточені п'ятьма — з пістолетами, але й ці п'ятеро були в оточенні інших п'ятьох — теж з пістолетами в руках.

Якусь хвилинку тривало загальне мовчання.

Нарешті вантажник Григорій похмуро запитав:

— Що ж, постріляємся всі? Чи, може, далі жити будемо?

Бородань люто вилаявся і кинув свій наган на землю.

— Кидай пістолети під ноги! — наказав вантажник Григорій.

Бандити неохоче покидали свої нагани.

— Полапай їм, хлопці, по кишенях! — наказав тепер вантажник Григорій. — Чи не заховав котрий пугача?

— Більше нема, — понуро буркнув бородань і знову міцно вилаявся.

— Чого ж ти лаєшся? — здивувався вантажник Григорій. — Сам же затіяв таке. Нам би і в голову таке не впало!

Вантажникові Григорію подали все, що знайшлося в кишенях бандитів: крім п'яти наганів, було кілька обойм, цигарниці, пака грошей — ті самі гроші, які щойно були заплачені за ящики з контрабандою.

Хвилинку вантажник Григорій покрутив паку грошей в руці, замислившись. Потім кивнув до бороданя:

— Иди сюди!

Бородань наблизився, не опускаючи зведених вгору рук.

— Візьми гроші...

Бородань не рухався і не опускав рук.

— Бери гроші, дура! — гримнув вантажник Григорій. — Що ми — бандити? Гроші за товар заплачено. Бери!

Бородань нерішуче взяв гроші. Він озирався і тупцював, побоюючись каверзи.

— Взяли, хлопці, ящики, — пішли! Нема чого час гаяти: мені ще до міста треба, — сказав вантажник Григорій.

Тоді бандити захлипали:

— Братішки, віддайте нам пістолети...

— Пістолетів не віддамо! Дітям до рук сірників не дають...

— Віддайте, братішки, ми більше не будемо!

— Як же я вам віддам пістолети? Підемо, а ви знову — кулю в спину?

— От побий бог, більше не будемо!

Бородань принижено запевнив:

— Гад буду, коли збрешу!.. Та хіба ми самі таке вигадали? То ж Мишка нам наказав...

— Япончик?

— А то хто ж? Ми ж не від себе робимо: ми люди невільні, служба в нас така...

Вантажник Григорій задумався. Сваритися з Мишкою Япончиком — королем одеських бандитів, нальотчиків і контрабандистів — поки що не годилося. Зграя Мишки Япончика була зараз значною збройною силою в місті — кількасот, а може, й тисяч грабіжників не тільки тримали в страху й трепеті все населення, але й верховодили навіть над офіційною владою. Та й дорожчий «товар» можна було роздобути тільки через контрабандистів.

— Віддайте їм пістолети! — наказав вантажник Григорій. А до бороданя кинув з погрозою: — Перекажи Япончику, що я йому морду наб'ю, коли вступлю ще раз що-небудь подібне! Так і скажи. Я — Котовський!..

— Григорій Іванович! — вжахнулися бандити. — Та ти не брешеш?.. Хлопці! Та як же воно так? Це ж — сам Котовський!..

Бородань, гублячи свій наган, кинувся до ящика, що стояв біля ніг у Григорія Івановича:

— Григорію Івановичу! Дозвольте, я вам допоможу! Хлопці, ану піднесемо Григорію Івановичу! Григорію Івановичу, чи вам далеко? До гавані чи аж у місто?

Але Григорій Іванович категорично відмовився від послуг бандитів і наказав брати ящики своїм людям.

Тоді бородань запобігливо запропонував:

— То беріть по двоє — легше буде. Нас не сторожіть-ся: хай нам очі лопнуть — ми вас не займемо, Григорію Івановичу! Хіба ж ми знали? Ми б проти вас на таке нізачо не пішли! І Япончика не послухали б! От побий бог! Ви несіть по двоє, а ми підемо сторожею, щоб не наскочили лягаві!..

Та Котовський і від цього відмовився. Стояв день, і не було підстав побоюватись гетьманської варти. Вночі на берег гетьманці виганяли для патрулювання мало не цілий свій гарнізон, а вдень, при світлі сонця, гетьманці були спокійні за береги. Вдень вільно було носити у місті та на березі що завгодно: в кошиках а чи в ящиках могли бути і помідори, і сині баклажани, і бессарабський чорнослив — надходила зима, і люди запасались овочами та всякими плодами землі. Недурно ж між drankою ящиків стирчали віхті соломи і сипалася

тирса: транспортери-контрагенти дбайливо пакували ніжну «овоч» та делікатну «фрукту».

В ящиках із соснової драмки, які несли на плечах люди Котовського з печер аркадійських контрабандистів, були пістолети «вальтер» з обоймами та ручні гранати «лимонки». Одеські робітники озброювались у підпіллі. Григорій Іванович Котовський та Петро Васильович Птаха з доручення підпільного комітету постачали зброю підпільній дружині робітників порту. Дружина вже мала і назву: бойова дружина Морського райкому.

П'ятеро котовців з важкими ящиками на плечах та п'ятеро інших, тримаючи праву руку в кишені, слідом за ними рушили по пустельних горбах під високим берегом міста.

А п'ятеро бандитів ще довго стояли на узвишші над глинищем, дивились їм услід і заповзято розмахували руками, кленучи один одного, свого ватажка-бороданя, а найбільше — свого верховного правителя, короля бандитів Мишку Япончика.

6

Сонце вже хилилось до заходу — за Фонтани і Люстдорф, — а Сашко Птаха все чистив та чистив чоботи й черевики, і ніхто не підходив до нього запитати про каву.

В Сашка вже боліли і ноги, і руки, і спина, в очах аж тьмарилося — він перечистив за день не менше як пар п'ятдесят і майже нічого не їв, тільки пережував плачинду, яку перехопив у якоїсь перекупки, та ковтнув склянку зельтерської з сиропом. Але Сашко знав: він мусить сидіти до вечора, поки не стемніє зовсім, сидіти, чистити і чекати — хоч би й ніхто не підійшов до нього з запитанням про каву: не щодня прибували підпільники, але готовим до їх прибуття треба бути щохвилини.

Вже аж під вечір, коли тінь від голови дюка сягнула через майданчик до початку бульвару, Сашкові здалося, що от-от має бути і «кльов». Якийсь панок почав крутитись поблизу — під платанчиками бульвару — і з-під руки неначе позирав на пам'ятник дюку Рішельє та на Сашка біля його п'єдесталу. Панок то сідав на ослінчику, роздивляючися вздовж бульвару, то підходив до па-

рапету над урвищем і скося позирав на сходи із порту, то починав походжати туди й назад по алейці. Він, безперечно, мав тут справу, і, очевидно, справа його й була до Сашка: підпільники не приходили в одержі робітників чи приміських селян — підпільники завжди користувалися для конспірації найкращою міською одержею і дбали про те, щоб нічим не відрізнятися від найферткіших вуличних гуляк.

Та коли невідомий гуляка, якому Сашко вже готувавсь відповідати на запитання про каву, підійшов ближче і почав походжати алейкою, Сашко впізнав його — то був поміщик Золотарьов, і тинявся він по бульвару, мабуть, з перепоєю.

Поміщика Золотарьова, хоча об'явився він в Одесі зовсім недавно, місяців зо два,— після того як бессарабські селяни спалили йому маєток десь чи то біля Окниці, чи то аж за Ларгою, знала вже вся одеська «вулиця». Поміщик Золотарьов був безжурний гультай — п'яничка та лобур, завсідник усіх ресторанів та кафе, свій чоловік поміж петербурзько-московської чиновницько-поміщицької «внутрішньої еміграції» та щирый приятель усіх найбільш хвацьких офіцерів з гетьманської варті і денікінської контррозвідки. А головне, був він преславний більярдист, який давав десять форн навіть самому Моті Рубінштейну — визнаному королеві одеських більярдистів — і вигравав у нього на десяти! Крім того, він так здорово грав дойну на молдаванській флюярі, що самі Ситник і Максонський, солісти оркестру в «Лондонському», признали його віртуозом.

Сашко, звичайно, глибоко зневажав погорілого поміщика Золотарьова — як акулу капіталу і представника світової буржуазії, одначе не міг не заздрити його славі музиканта і більярдиста.

Коли Золотарьов, злегка захитуючися з перепоєю, вишов на алейку і вирівнявся з пам'ятником дюку, Сашко гучно вибив щітками чечітку на своєму ящичку, приосанився і молодецьки гукнув:

— Почистимо, добродію Золотарьов?

Поміщик Золотарьов спинився перед Сашком, дивлячись на нього мутнуватими очима безпробудного п'янички, похитався на каблуках і, ледь заїкуючися, запитав:

— А... звідки ти знаєш, що я — Золотарьов?

Власне, він заїкувався не того, що був напідпитку, а взагалі: він вимовляв не всі літери, і Сашко знав, що

це — вдавane і вважається ознакою вищого шику поміж гусарських корнетів та всяких інших буржуйських хлюстів. За це Сашко, звичайно, зневажав Золотарьова, одначе не міг не визнати, що всяке фертування в нього виходить якось особливо здорово.

— Ну! — вискалився Сашко усіма зубами в шанобливій посмішці.— Хто ж вас не знає? Я бачив, як ви заганяєте чужого в одну, а свого в другу — середні лузи!

Поміщик Золотарьов хитро підморгнув — йому, безперечно, було приємно почути про свою славу, але чистити черевики відмовився.

— Потім,— сказав він,— у мене ще є час...

Сашкові кортіло ще побалакати з славетним більярдистом і, скориставшись з нагоди, розпитати про деякі секрети в техніці відтяжок та клопшtosів, але в цю хвилину раптом з'явився клієнт, поставив запорошений черевик старомодного гостроногого фасону на приступку ящика — і Сашко мусив братися до щіток.

Новий клієнт не викликав особливого інтересу. Це був, мабуть, якийсь крамар або комісіонер — в старомодному довгополому пальті з оксамитовим коміром і смушевій шапці піріжком, хоча й модній, але одягнутій явно передчасно, не по сезону. Проте можливо, що він був прямо з поїзда і приїхав звідкілясь здалека, з півночі. Сашко кинув на нього неухайним коротким поглядом і заходився глянцеювати неохайні, поруділі черевики з білими протирками від калош на задниках, скося позираючи на дівчину, що стояла поруч з клієнтом, чекаючи на нього. Дівчина зразу привернула Сашкову увагу: вона була, безперечно, приваблива, дарма що Сашко взагалі ставився до дівчат зневажливо. Була вона невеличка, струнка і хупава — з довгими чорними косами, чорними бровами шнурком і величезними синіми-синіми очима під довжелезними — таких Сашко ніколи не бачив — густими віями. Була вона граціозна і вбрана елегантно: під розстебнутим модним манто-кльош виднілася біла матроска з синім широким коміром і трьома білими смужками по бережку, чорна спідничка була в плісе, панчішки — фільдекос, туфельки — «вера» на каблучках «контес». Років дівчині було шістнадцять-сімнадцять, і Сашко задумався над тим — хто ж вона комісіонеріві в рудих черевиках: дочка чи племінниця?

Щоб відмахнутися від своєї надмірної цікавості до дівчини, Сашко примусив себе сердито подумати:

«А, буржуйське щеня! Гімназисточка або й з інституту шляхетних дівчат!..»

— Скажи, хлопче,— раптом почув він,— а де тут випити доброї кави?

Щітка на якусь мить завмерла в руці Сашка. Чомусь він ніяк не чекав почути це запитання саме від комісіонера в рудих черевиках, ще й з милим дівчатком поруч.

Але був він уже досвідчений зв'язківець, і за мить щітка заходила по черевіку ще хутчіш.

— Де вже тепер та кава! — буркнув Сашко, глипнувши оком на «кліента». — Турки тепер каву п'ють...

Комісіонер в рудих черевиках посміхнувся з-під своєї насунутої на лоба шапки-пиріжка. В цій посмішці Сашко відчув і полегкість — людина була рада, що натрапила на те, чого їй треба, і ще якийсь вираз симпатії — це вже до співрозмовника, до самого Сашка.

— А все ж таки? — наполегливо промовив комісіонер. — Невже-таки нема де кави напитись?

Тепер треба було сказати головне — назвати адресу і Сашко з серцем глянув скоса на Золотарьова: цей чортів поміщик все ще крутився й крутився так близько, що, безперечно, почує Сашкову мову. Йшов би вже баландрасити у свій «вищий світ»!

Але прибулий підпільник чекав, та й для того й складаються паролі простими повсякденними словами, щоб можна було вимовити їх, у разі потреби, в присутності сторонніх людей. І Сашко відповів:

— Що ж, зайдіть до кафе Фанконі на Катерининській. Он, за рогом...

— Спасибі,— відповів підпільник. І Сашко знову відчув, як він окинув його лагідним, якимсь наче батьківським поглядом.

— А скільки тобі років? — почув раптом Сашко.

Сашка аж кинуло в жар. Переїнятий всією серйозністю виконуваного обов'язку, він зовсім забув про дівча, забув і про те, що підійшло воно разом з очікуваним підпільником, забув зробити собі висновок, що, отже, і воно, це миршаве дівчисько, теж... підпільниця?

Не могло бути такого! Підпільники були всі люди дорослі, поважні, мужні, бойові і, звичайно ж,— усі мужчини. А ця... ця панянка з інституту шляхетних дівчат не могла і близько стояти до... великої, одчайдушної і, зви-

чайно,— мужської справи боротьби за всевітню революцію.

Сашка кинуло в жар, а потім він дуже почервонів.

Бо вражено було Сашка в найдошкульніше місце. Все своє коротке життя Сашко мріяв бути дорослим, вирости якнайшвидше — і гірко катувався своїм неповноліттям: Не було для нього тяжчої муки, як мука від того, коли йому давали відчутти, що він ще пацан. Не зносив Сашко, коли запитували його, скільки йому років. У такому запитанні він завжди вбачав підступ — бажання вколоти його малолітством, неповноцінністю в житті. І от зараз, у таку відповідальну хвилину,— в хвилину, коли він стоїть на бойовому посту, як на злість, поставлено йому це підступне запитання. І хто поставив? Оце миршаве, тендітне дівчисько — нехай буде воно і дочкою не простого собі підпільника, а хоч би й самого керівника всього більшовицького підпілля.

Він окинув дівчину поглядом, сповненим презирства, і першої секунди вирішив не відповідати на її підле запитання.

Та другої секунди Сашко змінив своє тверде рішення. Він таки скаже! Нехай знає ця гімназьорочка,— сама від горшка три вершка,— які браві хлопці в Одесі.

— Шістнадцять — сімнадцятий! — зухвало кинув Сашко і ще раз зміряв дівчину нищівним поглядом старого морського вовка.

Потім він обернувся до підпільника і сухо повторив:

— Зайдіть до кафе Фанконі на Катерининській. Он, зразу за рогом.

— Не рекомендую,— втрутився раптом поміщик Золотарьов, що все ще стовбичив поруч під пам'ятником, жуючи довгу жовту сигару.— Я тільки-но від Фанконі: кава у Фанконі кінчилась. Не варто туди йти. Ви — приїжджий? — Поміщик Золотарьов, п'яно хитаючись на своїх дебелих ногах, пустив цілу хмару диму підпільникові в лице.— Закуріть краще сигару! — Він вийняв з кишені таку ж довгу жовту сигару і простягнув її.— Чудові сигари, бадьорять краще всякої кави. Купити їх можна тільки в одному місці: на Рішельєвській, в крамничці, що поруч з молочною «Неаполь».

Підпільник уважно поглянув на поміщика Золотарьова, але зразу ж одвів очі. Сашкові здалося, що підпільник насторожився. Ще б пак! Така важлива, найвідпо-

відальніша справа — обмін паролями на явку, а тут підкочується якийсь нетверезий панок... Але підпільник просто поліз до кишені за гаманцем, щоб заплатити Сашкові — про око людське — за послуги.

Він подав Сашкові німецьку марку — це було чортівськи багато за чищення пари зношених черевиків! — привітно йому кивнув і взяв дівчину під руку:

— Ходімо, Галю!

— Дядю, дядю! — швидко прошепотів Сашко, так, щоб не почув Золотарьов. — А ви все ж таки підіть до Фанконі, підіть...

Підпільник кивнув, ще раз окинув Сашка лагідним, батьківським поглядом і рушив з дівчиною Галею через майданчик до рогу.

Поміщик Золотарьов — п'яно шаркаючи ногами — поплентався в напрямі до «Лондонського».

Сашко з тривогою слідкував за підпільником — аж поки він і дівчина з ним зникли за рогом Катерининської. Тоді Сашко полегшено зітхнув: все добре, справу зроблено, виконано обов'язок на посту!

В цю хвилину до нього наблизився якийсь гімназист і поставив ногу на приступку ящикка. Але Сашко відштовхнув його ногу і гучно захлопнув кришку:

— Шабаш, карандаш! Іди свої уроки вчить! А черевики хай тобі мама чистить...

Справді, був уже вечір, сонце давно вже сіло за Фонтани, а з настанням вечора Сашко повинен був шабашити.

Він закинув свій ящикок на ремені через плече і, настигаючи: «На Молдаванці музичка грає...», — подався майже бігцем до Ланжерону. Батько вже мав би повернутися з вечірнього запливу — і треба було з батьком миритися. Нашкодив, звісно, старий, таж все-таки — батько...

В цей час за рогом Катерининської чоловіка з дівчиною знову наздогнав поміщик Золотарьов.

Захекавшись від швидкої ходи, він похапцем сказав, озирнувшись наперед:

— Хлопчак з другої лінії зв'язку не був попереджений. Але зв'язок першої лінії, у Фанконі, щойно провалився. Власне, зв'язківець не провалився, але мусив звідти піти, бо залишатися там небезпечно. Зв'язок першої лінії — я. І я даю вам явку: тютюнова крамничка біля молочної «Неаполь». Ми чекаємо на вас, Іване Фе-

доровичу. Бачите — я знаю вас. Якщо ви й далі мені не вірите, то я назву і себе. Вас мали попередити про мене. Я — Котовський.

* * *

Явку одержали два більшовики: Іван Федорович Смирнов, він же — Микола Ласточкін, і Галина Мірошниченко, вона ж — Олена Соколовська, які з доручення Центрального Комітету Комуністичної партії прибули в Одесу для керівництва місцевим підпіллям в боротьбі проти сил контрреволюції та інтервенції Антанти.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Консул Франції з особливими повноваженнями щодо України мсьє Еміль Енно прибув ще раніше.

Невеличке, але швидкохідне й елегантне спортивне судно — яхта з парусною оснасткою фрегата і потужним дизель-мотором — з'явилося перед Одесою ще третього дня ввечері і кинуло якір на рейді.

Яхта була під французьким штандартом, і населення міста посунуло на берег — дивитись на французький десант.

Пішла чутка, що це легкокриле спортивне суденце — флагман величезної ескадри важких броненосних суден.

У такій незвичайності та несподіваній невідповідності дійшли одеські мудрагелі і особливо матері леви петербурзьких великопанських салонів, нині отаборені на приколі біля спасенних одеських берегів, вбачали галантний дотеп цих милих і завжди легких духом жартівників французів. Милі жартівники — сунучи величезною і могутньою збройною армадою — з тонким гумором підкреслювали наперед розважальний характер свого бойового походу. За яхтою-флагманом мало прибути на одеський рейд п'ятдесят крейсерів, лінкорів і субмарин.

Береговий телеграф — мова не про берегових базик та плетунів, які самі вигадують і самі ж розповсюджують неймовірні побрехеньки та недостовірні чутки, а про ціл-

ковито натуральний провід Азово-Чорноморського телеграфного агентства — вже приніс звістки з інших пунктів чорноморського і азовського узбережжя: в порти Батумі, Новоросійська і Ростова прибула англійська ескадра, в севастопольську бухту ввійшли французькі й італійські кораблі. Вимпели американських, англійських, французьких та італійських суден проминають Босфор і прямують у води Чорного моря.

Цілу ніч на щоглі об'якороної на рейді французької яхти, будоражачи все населення Одеси, палахкотіли швидкі вогнисто-сині спалахи. Іскровий телеграф яхти перемовлявся з Константинополем.

Представник військового командування союзних армій генерал Бартелло, який перебував у рубці яхти, запитував генерала Франше д'Еспре — головнокомандуючого союзними арміями на Сході — про саму процедуру висадки на берег військового і цивільного представників Антанти.

Відповідь прийшла не зразу, а вже глумої ночі — після консультації генерала Франше д'Еспре з Константинополя в Туреччині з представником Франції у рангу посла, мсьє Сент Олер, який в Яссах, в Румунії, очолював дипломатичні корпуси союзних країн на Близньому Сході та півдні Європи.

Військовому представникові Антанти наказувалось тим часом — до одержання вказівок із Парижа — утриматись і на російські береги не ступати. Консулові ж Франції з особливими повноваженнями — як цивільному представникові уряду — пропонувалося зійти на берег негайно, не чекаючи з'ясування справи по військовій лінії, одначе судна не швартувати і залишити його поки що на рейді. Висадку консулові рекомендувалося здійснити не корабельним шлюпом, а засобами місцевого портового сполучення: цим мало бути підкреслено, що консул не належить до військової адміністрації, а є тільки дипломатичним представником і прибуває як гість країни.

2

Катер начальника Одеського порту ще звечора хитався на хвилях біля парадного трапа яхти.

Але консул Франції з особливими повноваженнями вирішив, що — в ім'я державного престижу та задля

додержання дипломатичного етикету — йому краще зійти на берег тільки після сніданку.

Він з'явився біля борту яхти точно о десятій — в парі з дружиною.

Ранок був хмарний і туманний — звичайний для Одеси в другій половині листопада, але вітерець уже повівав з моря, і за годину-дві — теж звичайно для одеського клімату — безперечно мало проглянути сонце: день, очевидно, мав бути ясний і теплий. Хвилі на морі спадали, судно захитував повільний, лінійний зиб, прибор біля берега заламувався довгими смугами.

Мсьє Енно і мадам Енно крізь люмінатори кают-компанії вже надивилися досхочу на прибережний пейзаж — на величну панораму прекрасного приморського міста, імпозантного і принадного навіть у сутінках осіннього ранку.

Ні мсьє Енно, ані мадам Енно не були якимись особливими аматорами природи та цінителями краси, одначе, спинившись при сходнях перед очима команди катера, вони визнали за потрібне зацікавитися на мить з виразом цілковитого зачарування краєвидом.

Мадам Енно навіть легко скрикнула — так, щоб почули на катері внизу, і після того зітхнула на повні груди, щоб знизу, з катера, став виразно видимим на фоні неба загальний обрис її граціозної статури.

Мадам Енно додержувалась погляду, що гожа жінка має справляти враження з першого кроку — незалежно від того, хто на неї дивиться і чи взагалі дивиться на неї будь-хто. Бика, казала вона, треба зразу брати за роги. Хто був бик і про які роги йшлося, цього мадам не вважала за потрібне пояснювати.

Але бриз підхопив поли манто, закотив їх і побіг по тілу холодними струмочками. Мадам Енно мерщій підгорнула поли і пощулилася. Це пощуплення теж мало свій символічний знак: воно мало перед усіма, хто її бачив, засвідчити тонкість і тендітність її натури, її незвичку до холоду в природі та неприхильність взагалі до будь-яких прикростей в житті.

А втім, того ранку і справді було холоднувато, а мсьє та мадам Енно зодягнені надто легко, за паризьким звичаєм.

На плечах в мадам Енно були тільки легкі шиншили, а на голові — ще легший білий берет з ангорської павутинки. Палантин із шиншил був щойно при-

дбаний в Константинополі — за півціни в дружини якогось збіглого з Петрограда ще в сімнадцятому році і зубожілого російського сановника. Берет був галантним і, можливо, символічним подарунком самого гловнокомандуючого Франції д'Еспре: в дипломатичних колах Близького Сходу шушукались про шури-мури поважного старигана в бойових орденах з пікантною консулесою в шиншилах. А дорогоцінну вовну ангорських кіз французькі інтенданти забирали в турецьких скотарів задурно.

Мсьє Енно був зодягнутий в пальмерстон тонкого чорного драпу і мав на голові легенький котелок з муаровою стрічкою.

Елегантний котелок і оксамитовий комір пальмерстона дуже личили мсьє Енно: його чорні вусики стрілочками виглядали в такому обрамуванні особливо задерикувато і мужньо.

Але вітер міцнішав, і мсьє Енно справді мерз біля відкритого борту. Тому він урвав зачарування краєвидом і, галантно запропонувавши руку мадам, поспішив до трапа.

На катері негайно пролунала команда, навіть заграла боцманська дудка — і весь екіпаж підтягнувся.

Мсьє Енно привітно закивав головою та підняв трохи котелок, мадам Енно зробила чарівну посмішку.

Та при самому трапі сталося невеличке замішання. Кому спускатись попереду — консулові чи його дружині?

За кодексом великосвітського тону, та й з міркувань звичайної гречності, слід було б пропустити спочатку даму. І мадам Енно впевнено рушила вперед. Однак в останню секунду мсьє Енно згадав, що на катер дружньої держави — з дипломатичних міркувань — має ступити першою державна особа, офіційний представник з особливими повноваженнями. Тому він поспішив притримати мадам за руку і мершій протиснувся наперед — за що і дістав від мадам Енно крізь зціплені зуби: «Кошон!»

Ще раз привітно кивнувши праворуч і ліворуч, мсьє Енно пошукав очима, де, в якому пункті фотоапарат.

Але фотоапарата взагалі не було: фотографа забули запросити, — і мсьє Енно, дещо розчарувавшись, безпешкодно збіг по східцях трапа і легко стрибнув на катер.

Начальник порту — сивоусий моряк у капітанській шинелі, тільки без контрпогонів, чим до краю здивував консула Франції, якому не було відомо, що гетьманський режим «в ім'я демократії» зняв з сухопутних і морських військ погони,— стояв біля трапа вниз і, коли нога консула ступила на стелину палуби катера, хвацько взяв на честь. Консул привітно посміхнувся і теж приклав два пальці до свого котелка. Він хотів подати руку мадам, яка дріботіла вже по трапу, але зробив це з певною джентльменською затримкою, справедливо допускаючи, що цей акт ввічливості забажає виконати саме начальник порту — гостинний господар. Та начальник порту — замість подати руку дамі і взагалі ніяк не зважаючи на даму — раптом витягнувся струнко і почав торохтати рапорт. Мсьє Енно, як людина достоту цивільна, не був підготовлений до прийняття рапорту, не знав взагалі про військовий етикет, здивувався і розгубився.

Саме в цей час мадам стрибнула на палубу сама. Але хвиля в цю секунду хитнула катер, палуба раптом пішла далеко вниз, і мадам, легенько вискнувши, на мить повисла в повітрі, між морем і небом, а потім важко плюхнулася в обійми двох бравих матросів, що стояли біля трапа на катері.

Така була перша пригода.

Мсьє Енно мерщій нахилився з бортової лави, на якій стояв, щоб нагально допомогти мадам, і весь рапорт начальника порту — швидка і гучна суміш із запевнень, що в порту все спокійно, та висловів радості й щастя з нагоди лицезріння посланця дружньої держави — був виголошений, таким чином, до заду мсьє Енно, обтягнутого тісним пальмерстоном.

Така була друга пригода.

Вона вичерпалась на тому, що мадам обдарувала бравих матросів милою посмішкою, чоловіка — по-російському — «свинєю», а мсьє Енно похашцем потис руку начальникові порту і вимовив у найвищих тонах екзальтації: «Вів ля Рюсі! — Потім, похопившись, він додав ще: — Е мсьє гетьман д'Україн осі!»

Гвинт залопотів, і катер рушив зразу повним ходом. Стрілою полинув він до білого маяка на кінці Рейдового мону.

Мсьє і мадам Енно, пікіруючися гострими слівцями з приводу шойно пережитих пригод, стояли поруч на

носі катера, начальник порту — навияжку трохи осторонь. Матроси — ті двоє, що прийняли в свої обійми мадам, — обмінювалися позаду безпосередніми враженнями з деякими натуралістичними подробицями з приводу форм мадам. Вислови їхні, хоча й не зовсім пристойні, не були, одначе, образливі для мадам. Вони високо оцінювали її якості, навіть лестили їй. Одначе, щоб уникнути можливих далі непорозумінь, та й не без грайливого жіночого кокетства, мадам Енно, не дуже сердито блимнувши на матросів очима, звернулась до начальника порту повним голосом і найчистішою російською мовою, якщо не брати на увагу деяких прикрих деталей одеського діалекту:

— Розкажіть же нам, пане капітан, що-небудь «за» вашу прекрасну Одесу!

Матроси осіклися на півслові і навіть попросідали за бухту каната. Але начальник порту розгубився ще дужче і почав щось лепетати про те, що він, бачте, не місцевий, що батьки його — рязанські поміщики, а сам він до цієї чортівської гетьманщини, чи пак за старого режиму, служив на Балтиці, але мусив звідти тікати від більшовиків...

Мадам Енно була родом одеситка. Власне, батько її держав корчму і торгував оковитою на Бессарабському шляху біля Бендер, але дочку виводив у люди через Одеське єпархіальне училище. Проте, не закінчивши курсу наук в єпархіалці, мадам Енно — тоді, власне, Муся Ільманеску, — подалася самовільно в кордебалет театру мініатюр біля Сабанєєвського мосту. З цією ж трупкою потрапила вона пізніше на гастролях у київський театр «Інтимний» — на Хрещатику. Там і побачив її мсьє Енно — тоді, перед світовою війною, торговельний представник синдикату французьких фірм на півдні Росії, а з початком війни — торговельний консул Франції. Основною сферою діяльності мсьє Енно завжди була парфюмерія, яку французькі фірми поставляли в Київ Юротату — «Южнорусському обществу торговли аптекарскими товарами», і в асортименті товарів, крім різних ліків та хірургічних інструментів, завжди був чудовий добір гігієнічних причандалів та духів фірми «Коті». Цим і спокусив мадемуазель Муся мсьє Енно — сам спокушений її округлими формами та кругленькою сумою, яку давав за непутящою дочкою її батько, старий корчмар, збагатівши на оковитій...

Місто тим часом наближалось у всій своїй красі. І було воно справді прекрасне. Споглядання його вперше не може не схвилювати кожного новоприбулого.

— О Одесо, російський Вавілон! — урочисто проголосив мсьє Енно задалегідь, ще в Парижі, заготовлену фразу, розраховану, звичайно, на слухачів, що знаються на історії стародавнього світу. — І ми прикрасимо тебе садами Семіраміди!..

Місто наближалося з шаленою швидкістю — буруни кипіли за кормою катера, — і, виписавши довільну дугу по тихій заводі за хвилерізом, катер полинув прямо до градоначальницького причалу на Платонівському молу.

Мсьє Енно стояв на борту катера, заклавши руку за борт пальмерстона і трохи виставивши праву ногу наперед, і на обличчі в нього застиг вираз натхненний і сповнений гідності. Зі схилів берега, з бережних бульварів та з дебаркадерів пристані на катер, безперечно, дивились у підзори та біноклі тисячі людей — і консул Франції, ще й з особливими повноваженнями, повинен був подбати про належний вираз свого обличчя. Бо вираз обличчя дипломата — це політика держави, яку він представляє.

Береги Одеси і справді були густо всіяні людьми. Поодинокі, групками і великими натовпами люди обсіли всі узвишся над територією порту: схили під Карантином і понад митницею, згир'я над Приморською вулицею, пагорби біля Воронцовського палацу і навіть урвище під дачею шаха персидського. Широкі сходи від пам'ятника дюку до порту аж чорніли від людей. Але найбільша тиснява була на Миколаївському бульварі між думою та готелем «Лондонський». Тут зібралися всі тузи та шишки Одеси, зійшовся весь набрід всеросійської та всеукраїнської білої еміграції. Буржуазія і контрреволюція нетерпляче чекали на іноземний десант, який оборонив би їх від варварів більшовиків, а разом і визволив би з лабетів гетьманської «українізації».

Консул Франції з особливими повноваженнями був і справді схвилюваний.

Що чекало на нього попереду?

Він був обтяжений високою місією дипломатичного представництва від імені не лише уряду власної країни — Франції, але й від дипломатичного корпусу країн, що здобули перемогу в щойно закінченій світовій війні — Франції, Англії, Італії, а також і Сполучених Шта-

тів Америки. Він повинен був здійснити тут найвищі «ідеали світової цивілізації», заразом виконуючи найвідповідальніші завдання в інтересах ряду великих держав, які, проте, здебільшого були цілком суперечливі. Він мусив особливо високо тримати прапор Франції, на якому, як відомо, начертано «свобода, рівність і братерство», і заразом особливо пильнувати інтересів французьких підприємців тут, на півдні Росії, де тепер зовсім несподівано об'явилася таємнича і незбагненна ні для французьких правителів, ані для французьких неогоціантів Україна!

На консула Енно дипломатичним корпусом країни Антанти була покладена тепер надзвичайна місія: з'ясувати, що ж це таке за Україна, кому і навіщо вона потрібна?

Словом, мсьє Енно мав відкрити для цивілізованого світу якусь нову, незнану країну і почував себе в цю хвилину Колумбом, який от-от має відкрити Америку. Різниця була тільки в тому, що Колумб навіть і не знав, що Америка має бути, бо шукав шляхів до Вест-Індії, а мсьє Енно було достоту відомо наперед, що Україна таки є. Бо саме на цій землі, яка для мсьє Енно та йому подібних тільки тепер раптом іменувати себе Україною, здавна були вугільні шахти, рудні й заводи, які давали величезні дивіденди і належали французькому капіталові, і саме тубільцям цієї землі здавна продавав мсьє Енно аспірин, патентовані препарати, гумові вироби та пудру і пахощі неперевершеного Коті.

Тільки тепер мсьє Енно належало мати справу не з контрагентами Юротату, а з міністрами, і з міністрами відразу аж кількох урядів на цій землі: південноруського, донського, кубанського, україно-гетьманського, ще й україно-петлюрівського, який оце кілька днів тому — ні сіло ні впало — з'явився у невеличкому містечку Білій Церкві в образі республіканської Директорії і зажадав від гетьмана його монаршої булави.

Консул Енно уповноважений був виявити контрреволюційні сили на Україні і встановити їх придатність для боротьби проти більшовиків...

При цій думці хребтом мсьє Енно швидко перебіг струмочок холоду...

Але то був, безперечно, тільки свіжий морський вітерець, який нахабно прошмигав під благенький пальмерстон. Звичайно, треба було надіти сибірську доху з

песців, яку ще в Києві урочисто презентували мсьє Енно агенти Протофісу — об'єднання промисловців, торговців і фінансистів — за дрібні послуги при дисконтуванні російських векселів у Французькому національному банку в зв'язку з валютними операціями на початку російської революції. В Парижі ця доха зробила фурор. В ательє мод на пляс д'Етуаль негайно ж з'явилися нужденні підробки із звичайних кролів, але сама реклама аж надто лестила самолюбству торговельного агента і комівоаяжера: «російська доха мсьє Енно» — тільки дев'ятсот дев'яносто дев'ять франків з усіма потрібними переробками до мірки та приставкою додому!

Мадам Енно теж кулилася в своєму шовковому манто під палантином із шиншил. Але таке кулення було їй до лица, і мсьє Енно ніколи не вмів зрозуміти — чи їй справді холодно, чи це вона дбає про те, щоб справити відповідне враження.

Бо враження треба було таки справляти: катер підлітав уже до дебаркадера.

Мсьє Енно підкрутив вусики, пустивши їх стрілки вгору, як у німецького імператора Вільгельма, і виобразив на обличчі посмішку милування й привіту. Адже він причалював до берега країни, яка має потім вписати його ім'я в свою історію.

— Скажіть, — поцікавився мсьє Енно в начальника порту, — а поліція і жандармерія у вас тут при виконанні своїх обов'язків?

3

Прибуття консула Франції з особливими повноваженнями було обставлено без пишноти, але достойно і з строгістю, гідною пошани.

Пристані, скільки сягало око, були зовсім безлюдні.

Мсьє Енно зразу ж оцінив таке додержання пристойності і порядку. Бучні вітанця ошчасливленого натовпу були б, звісно, втішні і лестили б самолюбству, але ж — хто його зна — чи не народився б у юрбі якийсь прикрий ексцес? В країні, де добиралися до влади варвари більшовики, можна всього чекати.

На градоначальницькому причалі стояла лише купка людей, очевидно — іменитих громадян міста. А зовсім біля дебаркадера зацікавили чотири постаті: одна огрядна, опасиста, в хутряній шапці та широченній оленячій

досі — таки треба було мсьє Енно одягти свою, куди кращу, доху з песців! — три інші — у військовому одягу. Катер причалив, мсьє Енно роздивився краще, і серце його затріпотіло від самоповаги: у військових на плечах були генеральські еполети — консула Франції зустрічав генералітет!

Постать у досі, розпустивши поли, з-під яких тепер видно було чорний сюртук, теж розстебнутий — з широкою червоною биндою через жилет та з якимсь орденем, що метлявся під підборіддям, — скинула шапку з голови і, ворущачи страшними турецькими чорними вусами з підвусниками, загорлала так, що залящало в пакгаузах позаду причалу:

— Вів ля Франс!

— Градоначальник, господин Мустафін... — неголосно поінформував мсьє Енно начальник порту, беручи на честь.

Мсьє Енно негайно ж зірвав з голови котелок і замахав, неначе прапором, над головою.

Мадам Енно мило посміхнулась, Мустафін був градоначальником ще в ті роки, коли Муся Ільманеску робила сотбаски, шене тур-де-форси та інші піруети в театрі мініатюр біля Сабанеєвського мосту, і чарував усіх дівчат на Дерібасівській своїми рисаками з співучою селезінкою — Дубровського кінного заводу. Він славився далеко за межами Одеси як казковий багатій, неперевершений серцеїд і незрівнянний джентльмен.

— Скоти! — рявкнув градоначальник Мустафін на обох матросів, що, метко сплигнувши за пірс, вже миттю вилетіли сходно і кинулися на палубу катера.

Лаяти матросів не було за що — вони діяли з віртуозністю циркачів, але престиж градоначальницької влади потребував негайного наочного вияву.

— Ах, російський ведмідь! — тонко посміхнувся мсьє Енно до мадам Енно, справедливо міркуючи, що на очах в іменитого громадянства і перед об'єктивом фотоапарата — бо тут вже доконче має бути фотограф — він у хвилину прибуття неодмінно повинен обмінятися з дружиною тонкими посмішками і милими словами.

— Старий биндюжник! — фиркнула мадам Енно. Вона не могла простити незрівнянному донжуану Мустафіну, як років з п'ять тому, за кулісами театру мініатюр, потрапивши туди після якоїсь джентльменської пиятики, градоначальник Мустафін не звернув ніякої

уваги на всі її принади і повіз з собою якусь миршаву хористку — тільки тому, що та замуришка вільно цвенькала французькою мовою і взагалі славилася своєю французькою пікантністю. Тепер вже знала тисячу французьких слів і Муся Ільманеску, причастилася і вона всіх тонкощів французького обіходу, стала щирісінською парижанкою і навіть репрезентувала самий уряд Франції перед цим одеським биндюжником. Російський вельможа Мустафін був тепер проти мадам Енно — ніщо, і мадам Енно ще подумає, чи терпіти їй його біля керма влади в місті Одесі.

Ввалившись на палубу катера, російський ведмідь з турецькими вусами насамперед ухопив ручку мадам Енно і так цмокнув її, що знову пішов шелест по гофрованому залізу портових пакгаузів. Потім він випростався і простяг обидві руки до консула Франції:

— Аве, Цезарю, імператоре, морітурі те салютант!

Мсьє Енно зніяковів. Він же не був ні Цезарем, ні імператором, та й сам градоначальник Мустафін був ще живий. До того ж, скільки було відомо мсьє Енно після закінчення торговельної католицької школи в Марселі, цей патетичний виклик латинською мовою вживався зовсім для інших, нехай і подібних урочистих випадків.

Та мсьє Енно довелося зніяковіти ще дужче, бо його простягнута для потиску рука повисла в повітрі, а російський ведмідь з турецькими вусами раптом ухопив його в обійми і так притис до жилетки, що шуплий мсьє Енно зовсім потонув між полами дохи і мало не задихнувся від пахощів спиртового перегару, тютюну і одеколону. Одеколон був, правда, безсумнівно, фірми «Коті».

— Дозвольте за нашим російським звичаєм! — прогрімів тим часом градоначальник Мустафін і тричі облобизав отетерілого консула.

Аж після цього — відпустивши мсьє Енно — градоначальник піймав і його руку і так почав її трусити, що мало не викрутив із рамена.

І тільки тоді — найчистішою французькою мовою, з акцентом гамена паризьких вулиць — градоначальник почав рекомендувати і генералів, що зійшли вже на палубу катера і чекали своєї черги.

Один з генералів був старий, опецькуватий, з вусами моржа і взагалі з якимсь моржовим виразом на обличчі. Його, очевидно, пекла згага, він весь час прикро морщився і поглядав плаксиво і ображено. Постать його

теж була якась баб'яча та незграбна. Поли шинелі мало не діставали до п'ят. А на чоботях з низенькими лискучими халявами стовбурчилися величезні калоші з мідними петельками на вирізах у задниках — для острогів. Остроги також дзенькали якомсь плаксиво. Здавалося, що генерал прийшов чогось канючити і зараз же, негайно, почне викладати довго і нудно своє принижене прохання.

Другий генерал був зовсім молодий — аж дивно, що генеральські еполети лежали на таких юнацьких плечах. Це був стрункий, елегантний молодик красунчик — з підщипаними бровами і малесенькими, англійськими, вусиками під носом. Генеральський кашкет сидів на його погордливо поставлений та акуратно підстриженій голові з якимсь особливим гвардійським шиком. Його тоненька літня шинелька була пошита коротко, до колін, і тісно в талії. Цілою своєю підтягнутою фігурою, усім своїм випещеним обличчям генерал-молодик виказував цілковите презирство до всього на світі, навіть до французького консула, з яким вітався.

Третій генерал виглядав і зовсім несподівано. Щось наче знайоме для мсьє Енно було в генераловій зовнішності. Знайомою була шинель. На плечах у генерала була блакитна французька армійська шинель — з французькими ж генеральськими золотими жгутами замість еполетів. Та все ж таки генерал був не французької зброї. На голові в генерала громадилась якась хитромудра споруда. Довжелезний і широченний дашок, кований лискучим мосяжем і весь вкритий блискотливим цяцькуванням, починав складний головний убір з широкою тулією, рясно заснованою грубезними золотими галунами і увінчаною зверху широким плоским чотирикутником, що був навхрест помережений густим золотим шитвом. Петлички на генеральському ковнірі були двокольорові — біло-малинові — і теж з величезними золотими вишивками. Такі ж, тільки більші, золоті шеврони були й на рукавах шинелі — вище ліктя, на закарвашах — нижче ліктя, а також і на грудях з обох боків.

Градоначальник тим часом рекомендував.

Генерала з моржовими вусами:

— Генерал від інфантерії, командуючий в Одесі гарнізоном військ його ясновельможності пана гетьмана всея України — Біскупський!

Генерал взяв на честь, зачепивши ліктем мадам Енно, і прохарамаркав щось у свої руді від тютюну вуса — зразу ж після того гірко скривився і мало не заплакав.

Генерала-молодика:

— Представник командуючого Добровольчою армією на півдні генерала Денікіна генерал-майор Гришин-Алмазов!

Тихцем Мустафін швидко прошепотів — для одного тільки мсьє Енно:

— Військовий міністр сибірського уряду, відряджений в наші краї з спеціальною місією від адмірала Колчака...

Генерал-молодик — елегантно і втомлено — підніс один палець до свого хвацько зсунутого набакир кашкета.

— Справжнісінький аристократ... — із заздрістю поглянув на нього мсьє Енно, якому його плебейське походження завжди дошкуляло. Він був сином галантерейника і внуком держальниці портового будинку розпусти.

Генерала, щедро всіяного міддю і золотом, градоначальник рекомендував так:

— Пан Дзяволтовський, маршал польських легіонів білого орла, маршалок лодзинський, свояк графа Потоцького, шуряк князя Любомірського!

Тихо, тільки для мсьє Енно, Мустафін прошепотів:

— В російській армії штабс-капітан піхоти...

Консул Франції і його дружина відкланялися з належною достойністю.

Генерали проказали ї свої привітальні слова.

Маршал Дзяволтовський з виляском дзенькнув величезними острогами і зробив майже реверанс:

— Великопольща — найвірніша донька великої Франції! Привіт вам, ясновельможний пане, шана і честь панові французькому президентові, схиляюсь до ваших ніг!

— О! — тільки ї знайшовся відповісти ошелешений мсьє Енно.

Мадам Енно посміхнулась якнаймиліше.

— Росія чекала вашого прибуття, мсьє консул! — проказав, чемно посміхнувшись, генерал Гришин-Алмазов.

— Ошень карашо!— так само чемно відказав мсьє Енно.

А мадам Енно пустила з очей бісики на генерала красунчика і покотила срібним смішком.

Генерал Біскупський з огидою пожував свій моржовий, прокурений вус і, нарешті, таки поскаржився:

— Ох, коли б ви знали, мсьє і мадам, від цих петлюрівців нам тут нема ніякого спокою...

— Ошень не карашо...— сумно посміхнувся до нього мсьє Енно.

Розмова велася то по-французьки, то по-російськи. Генерали, крім Біскупського, володіли французькою мовою бездоганно. Щодо мсьє Енно, то він — за свої довгі роки проживання в Києві — російську мову розумів чудово, навіть умів трохи і говорити, в усякому разі, без такого афектованого акценту: «ошень» та «карашо». Однак виказувати своє знання місцевої мови мсьє Енно вважав не гідним високого звання іноземного дипломата. Крім того, про всякий випадок, — маючи на увазі певні доручення «Сюрте женераль» (французької розвідки), агентом якої був він з першого дня свого перебування в Росії з патентованими аптечними препаратами, — він наперед вирішив приховувати своє знання російської мови.

Етикет, отже, був додержаний, мсьє і мадам Енно рушили з палуби на берег — нога консула Франції з особливими повноваженнями ступила на землю дружньої держави — і група людей в цивільному одязі, що чекала терпляче біля парапету, зразу потовпилася назустріч.

Імениті громадяни міста і представники акредитованої в місті всеросійської та всеукраїнської високопоставленої еміграції підійшли, і знову почалася процедура рекомендації.

Консула Франції з особливими повноваженнями в годину, коли він ступив на землю України, вітали.

Від міста Одеси:

голова одеського біржового комітету Вайнштейн, голова союзу промисловців Родоконакі, голова комітету судовласників Регір, голова комітету торгівлі і мануфактури Хаїс, голова бюро власників торговельних підприємств Кропила, старшина купецького стану в місті Одесі Яловичов.

Від всеросійських та всеукраїнських організацій:

голова московського біржового комітету Третьяков, голова ради з'їздів гірничопромисловців півдня фон Дітмар, товариш голови Протофісу Демченко.

Підійшли також з привітанням, не називаючи організації, які вони представляли, бо за них промовляли їх власні імена: граф Гейден, граф Капніст, граф Бобринський, князь Урусов, барон Меллер-Закомельський і В. В. Шульгін.

Потім підійшов і назвався — він стояв весь час трохи осторонь від усіх інших — представник української громади і «Просвіти» доктор Луценко.

Тримався він осторонь тому, що всі інші високі особи ставилися до нього з неприхованою зневагою: громада і «Просвіта» були в опозиції до гетьманщини і кивали на республіканську Директорію, що об'явилася в Білій Церкві під Києвом і претендувала на владу над Україною, яку проголошувала незалежною від Росії — байдуже якої: більшовицької чи антибільшовицької.

Мсьє Енно міцно потис всі шістнадцять рук і привітно промовив шістнадцять раз:

— Аншанте!..

Градоначальник сказав:

— Вітати вас, мсьє, зібрались імениті громадяни міста і представники найвпливовіших організацій землі російської. Представник місцевої Думи — так би мовити, найвищого органу місцевої цивільної влади — прибути на вітання не зміг, бо тільки вчора я тую Думу розігнав к чортовій матері...— Він покотив оглушливим реготом, і його регіт знову залящав аж у завулках поза пакаузами.

Імениті громадяни теж посміхнулись.

Мсьє Енно про всякий випадок мовив:

— Аншанте!..

Він наготовився був виголосити невеличкий спіч — про «високі ідеали світової цивілізації», про жаданий буйний розквіт у світі торгівлі і промисловості, про давні культурно-економічні зв'язки Франції і Росії та їх спільні духовні інтереси в ім'я процвітання обох країн,— така промова була б саме до речі на подібний випадок. Одначе мсьє Енно зразу зміркував, що він — по-вважаний дипломатичний представник, а скупість на слова є не тільки окрасою дипломатії, але й її найпершим принципом. Тому він замовк.

Та імениті громадяни стояли і далі, вичікуючи. Вони

чекали слова від повноважного представника Франції і всієї Антанти, якої вони заждалися тут, у своєму останньому пристановищі на березі Чорного моря, на останній крайці Російської держави. Вони чекали повноважної заяви — негайно і тут же, не сходячи з місця.

Мовчання ставало незручним — треба було бодай щось сказати, — і мадам Енно непомітно наступила каблучком па носок черевика мсьє Енно.

Мсьє Енно зразу ж заговорив:

— Мої панове! Я прошу пробачити мені, що не знаю прекрасної російської мови, мови графа Толстого, поета Пушкіна і Аркадія Аверченка. Але моя дружина, — він взяв руку мадам Енно і галантно поцілував кінчики пальців, — володіє вашою надзвичайною мовою досконально і буде мені завжди ласкавим тлумачем в наших з вами дружніх розмовах.

Мадам Енно мило посміхнулась і негайно ж переклала цю тираду російською мовою, не додавши від себе жодного слова, лише проминувши Аркадія Аверченка. Мсьє Енно справді читав у Києві тільки цього одного російського письменника і навіть захоплювався його зубоскальством проти більшовиків у газеті «Чортова перечниця», одначе мадам Енно збагнула, що бути лідером російської словесності він не може: вона все ж таки дотягла до передостаннього курсу епархіалки і добре запам'ятала вірш «Птичка божия не знает ни заботы, ни труда», за незнання якого дістала колись одиницю.

Градоначальник негайно ж прогримів:

— О, я певний, що ми знайдемо тут з вами спільну, інтернаціональну мову франко-російських державних інтересів!

Мсьє Енно сказав — «аншанте», але імениті громадяни стояли і далі.

Вони вперто чекали заяви.

Тоді мадам Енно — вона добре відчувала всі тонкощі етикету і розуміла всю нетактовність пауз у великосвітській розмові — щебетнула:

— Союзники приходять сюди, панове, тільки для того, щоб знищити згубні німецькі впливи...

Цю фразу вона чула і в Яссах, в кулуарах дипломатичних місій, і в Константинополі, на банкетах військового командування, і в Парижі — за кулісами міністерства закордонних справ, яке чимдуж готувалося до мирної конференції держав — переможців над Німеччиною.

Ця фраза була заготовлена консулом Енно і для початку своєї вірчої промови перед українським урядом у Києві. Це була фраза, що мала прикрити собою всю іншу програму, здійснювати яку держави Антанти та Сполучені Штати Америки і посилали свої інтервенціоністські війська на територію Радянської країни.

Чому б не потішити нею й іменитих громадян міста Одеси?

Мадам Енно щебетнула цю фразу по-російськи, мило посміхаючись, і навіть не потурбувалася, бодай для годиться, проказати її і французькою мовою — неначе для мсьє Енно.

Та імениті громадяни і далі стояли, і далі мовчки чекали.

Те, що заяву цю зробила тільки дружина консула, а не сам консул, і, отже, були підстави сприймати її не як офіціальну, — це не стурбувало нікого: люди були всі досвідчені та дійшли в питаннях політики і чудово розуміли, що дружина консула така ж дипломатична особа, як і він, а інколи, буває, і більша. Але ж — що далі?.. Знищити німецький вплив — хай йому грець, можна знищити. Тільки ж саме силою німецької окупаційної зброї вони всі і вдержалися тут: якраз німецький вплив і боронив досі їх інтереси. Який вплив боронитиме їх інтереси тепер, силою чиеї зброї вони вдержаться тут і надалі? І взагалі, що ж має бути далі?

Одначе мадам Енно премило посміхнулась, кивнула і рішуче рушила до градоначальницького автомобіля, що чекав, пирхаючи, перед павільйоном.

Мсьє Енно поспішив і собі, змахнувши котелком над головою.

На ходу мсьє Енно докірливо прошепотів:

— Але ж, мон амі, цю фразу ми повинні були промовити в Києві...

— Замовкніть! — прошипіла мадам Енно, не стираючи з обличчя чарівної посмішки. — Ми приїхали сюди не для того, щоб стояти дурнями перед людьми. Нема нічого гіршого, як пауза в розмові. Запам'ятайте це! І взагалі ви можете робити все, що вам забажається, можете віддатись вашій улюбленій справі — щипати покоївок у закапелках, а в питаннях дипломатичних мусите покластися на мене!..

Вони підійшли вже до авто, і градоначальник власноручно відчинив перед ними дверцята:

— Прошу, мадам! Прошу, мсьє! З вашого дозволу,— сказав він, сідаючи у відкриту машину слідом за консулом та його дружиною,— ми транспортуємо вас зараз в наш найкращий готель, а потім уже обміркуємо, де знайти вам підходящі і гідні вашого дипломатичного рангу апартаменти.

— Ні, ні! — затурбувався мсьє Енно і навіть звівся з сидіння.— Що ви! Зразу на вокзал!

— Як — на вокзал? — здивувався градоначальник, теж зводячись з місця, на яке вже був сів.

Мадам Енно теж звелася:

— Мон амі, але ж треба віддати розпорядження про наші кофри і взагалі після подорожі морем...

Вони так і стояли втрьох у машині — серед майданчика перед павільйоном на молу. Шофер запитливо поглядав через плече на градоначальника. Імениті громадяни стовпилися довкола машини.

— Власне,— зам'явся мсьє Енно,— можна, звичайно, спочатку і до готелю: мадам спочине після дороги. З готелю ми довідаємося, коли поїзд...

— Власне,— поцікавився градоначальник,— куди ви збираєтесь їхати? Який вам потрібний поїзд?

— Як — куди? — щиро здивувався Енно.— До Києва, звичайно. В столицю України. Я, мсьє, маю повноваження консула Франції з особливими повноваженнями при уряді українського гетьмана!..

Градоначальник хвилинку дивився на консула і раптом вибухнув реготом.

— До Києва! — захилювався градоначальник.— В столицю України! Уряд гетьмана... Жартівник! Поїздом до Києва! Звичайним, мсьє, кур'єрським, чи, може, волієте замовити особистий експрес? О-го-го-го!

Сльози потекли з очей градоначальника, він вийняв величезну строкату хустку, щоб витерти їх,— сміх валив його з ніг, і він мало не випав з машини.

Мсьє Енно спантеличено дивився на господаря міста Одеси. Натовп іменитих громадян стояв довкола понурий — веселощі градоначальника не заразили нікого. Навіть генерали потуманіли обличчям. Гришин-Алмазов покусував верхню губу. Біскупський, здавалося, от-от заплаче.

Нарешті градоначальник переміг напад реготу.

— Київ! — гаркнув він так, що чути було, мабуть, аж на околицях міста.— Поїзди на Київ не ходять, мсьє.

Між Києвом і Одесою залізнична колія зруйнована щонайменше в десяти місцях. Між Києвом та Одесою щонайменше десять великих і сто дрібних банд. Їх панування починається зразу за Одесою-Товарною. Гайдамаки, «січовики», синьожупанники, чорношличники, туси і усусуси, григор'євці, ангелівці, архангелівці, тьоті Марусі і батько Махно — чорт їх там розбере усіх, аж до петлюрівців у Білій Церкві! До Києва, мсьє, зараз далі, ніж до Північного полюса в довоєнний час! Гетьманський уряд! Столиця! Ще не відомо, мсьє, чиєю столицею буде він сьогодні після сніданку! Ще не відомо, мсьє, що буде з самим паном гетьманом завтра після обіду! — Градоначальник аж налився синьою кров'ю: — Директорія! Директорія, мсьє, з якою панькаються ваші прем'єри і президенти, замість накласти їй зразу в потилицю! Директорія обложила Київ разом з гетьманом, з яким ви носитесь, як з писаною торбою... Пардон, мсьє... ви пробачте, але нас все це аж надто хвилює...

Він нарешті притишив свій рев і спробував виобразити на обличчі щось подібне до гречної посмішки.

— Ну, Директорія, Директорія... — не знайшовся що сказати консул Франції з особливими повноваженнями, бо й справді не мав ще вказівок про ставлення до антигетьманського повстання, яке сталося вже після того, як він одержав з Парижа інструкції підтримувати владу гетьмана на Україні і виїхав з Ясс, — ніякого повстання, знаєте, ми не дозволимо... Ми, знаєте, обіцяли їм тільки, так би мовити, моральну підтримку, розумієте — національний колорит, капели там і співочі товариства... Це, безперечно, тільки непорозуміння! Вони полагають залізничну колію, заспокоють мадам Марусю і пустять сюди поїзди...

— Поїзди, мсьє, не ходять! — відрубав рішуче градоначальник. — І підуть невідомо коли. Куди будемо їхати?

Він першим сів на своє місце в машині.

— Ну що ж, — сказав мсьє Енно, — що ж... Тоді, звичайно, давайте проїдемося у готель і...

Мотор захурчав. Градоначальник пхнув шофера кулаком у спину:

— В «Лондонський», скотина!

Машина рвонула, імениті громадяни кинулись урозтіч.

Але в цю секунду мадам Енно прошепотіла:

— Еміль! Заяву союзних держав тобі доручено обнародувати не пізніше, як сьогодні ввечері. Якщо до Києва ми не прибудемо, то ти мусиш опублікувати її в Одесі...

Мсьє Енно вхопив шофера за плече:

— Ні, ні! Спочатку в редакцію газети! В редакцію газети насамперед! Або ні: на телеграф! Телеграф у вас працює, мсьє градоначальник?

Мустафін стеноу плечем:

— Телеграф інколи працює... Але дозвольте все ж таки попереду заїхати в готель, влаштуватись, а там...

— Ні, ні! — затурбувався мсьє Енно і зробив навіть рух, який виказував його бажання вистрибнути з машини.— На телеграф!

Він поліз до кишені, вихопив портфельчик, розкрив його і видобув звідти папірець. Пересвідчившись, що папірець цілий, він його знову засунув назад і, міцно тримаючи портфельчик в руках, боязко позирнув на градоначальника, неначе побоювався, що той потягне папірця.

— А на телеграфі можуть щось переінакшити, перебрехати в тексті? Адже на телеграфі теж можуть бути більшовицькі агенти, чи правда, мсьє?

— І зовсім просто! — ствердив градоначальник.— Там більшовик на більшовику сидить і більшовиком поганяє...

— Тоді в редакцію газети! Коли документ з'явиться в газеті, вони вже не зможуть його перебрехати, правда, мсьє?

— А що воно таке? — поцікавився градоначальник, підозріливо поглядаючи на портфельчик в руках у консула.

— Декларація. Декларація Антанти, мсьє, до народу вашої країни.

Обличчя градоначальника враз розцвіло.

— В редакцію, сукин син! — загорлав він, загиливши шофера в спину.

Машина рвонула знову, й імениті громадяни залишилися зразу далеко позаду.

— А до якої ж редакції, мсьє? У нас тут півтора десятка цих проклятих органів преси... найрізноманітніших напрямків. Вам який?

Та неврівноважена поведінка мсьє Енно примусила мадам Енно взяти справу в свої руки,

Мадам нишком вщипнула мсьє і мило посміхнулась до градоначальника:

— Ні, ні, мсьє! Раз справа стоїть так, що виїхати зразу до Києва неможливо, ми, звичайно, насамперед поїдемо в готель, який ви так люб'язно пропонуєте. Там ми відпочинемо, обміркуємо все, виберемо, який нам підійде напрямок, і все таке інше.

Вона ще раз вщипнула мсьє, і той схвально кивнув головою.

Тепер для начальника града Одеси вже не було сумніву, хто консул Франції.

Він заглибив знову шоферу в потилицю:

— В «Лондонський», болван!

Машина, що мчала вже повним ходом в напрямі до Градоначальницького спуску, з ходу розвернулась, рвонула назад Приморською вулицею під Сабанєєвський міст — до готелю «Лондонський».

4

Сніданок був сервірований в малому бенкетному залі на другому поверсі.

Це мала бути тільки джентльменська трапеза — без участі представниць прекрасної статі. Мадам Енно, в цьому разі, у лік не йшла: вона була почесним гостем, тобто й почесною господинею за мужським столом, отже, й не порушувала ні етикету, ні самого тону.

В бюджеті градоначальника, який мав платити по рахунку за сніданок, витрати на подібні трапези проходили по графі дипломатичних прийомів для гостей особливо шанованих, насамперед — іноземного походження. В етикетному прейскуранті ресторації Штені, який мав одержувати по рахунку, подібна трапеза значилась у рубриці «сніданків ввічливості» під номером «1». Всього номерів у цій рубриці було дванадцять.

Точно о другій, як і призначено, Штені — у фраку та з стрічкою ордена Почесного легіону в петличці, який пропив йому якийсь загулялий французький інтендант ще в перший рік світової війни, — закам'янів біля буфета; два лакеї — в цю хвилину ще без серветок — виструнчилися обабіч щільно причинених дверей. Двері мали широко — і невидимою силою — розчинитись при першому ж порипуванні кроків по доріжці перського ткання на коридорі.

Але все вийшло не так, і «сніданок ввічливості номер один» не відбувся.

Мсьє і мадам Енно категорично відмовились прийти снідати в закритий бенкетний зал.

Мсьє Енно з гречним перепрошенням пояснив, що, несучи на своїх плечах найвідповідальнішу місію, він вважає своїм обов'язком негайно ж приступити до виконання цієї місії. І найперше для виконання місії — це найтісніші зв'язки з найширшими колами російської суспільності. Тому мсьє Енно і поспішає чимдуж припасти до цього життєдайного джерела — невідкладно розпочати своє ознайомлення з російською суспільністю запросто. Тобто вони з мадам, — сподіваючись, що й мсьє градоначальник та мадам градоначальниця не відмовляться супроводити їх, — спустяться зараз на перший поверх і скромно перекусять у загальному залі ресторації серед найширших кіл російської суспільності.

— Російська суспільність, — закінчив мсьє Енно, — таким чином матиме нагоду достойно оцінити ставлення до себе найвищих кіл суспільності французької: Франція і Росія повинні бути на рівній нозі!

Власне, мсьє Енно не збирався робити подібний дипломатичний реприманд і з охотою посидів би годинку-дві в добрій компанії за чаркою руської горілки та баночкою руської ж ікри. Але мадам Енно прямо заявила йому, що коли він, Еміль, справді хоче вийти в дипломати, то насамперед повинен робити все наперекір тому, що тут йому пропонуватимуть, а по-друге, тільки те, що скаже вона. Мадам Енно жах брав від самої думки промарнувати кілька годин у компанії іменитих громадян з меланхолійними фізіономіями та генералів з моржовими вусами. А за ті кілька хвилин, які довелося їй з мсьє Енно перебути у вестибюлі готелю перед дверима до ресторації, мадам Енно встигла нагледіти не одну звабливу офіцерську постать — в англійській шинелі та з російськими погонами. Отже, були всі підстави для невеличкої початкової перестрілки очима в загальному залі ресторації.

Ресторатор Штені полетів стрімголов у загальний зал — сервірувати столик у затишному закутку біля буфета, на чотири персони: для мсьє Енно, мадам Енно, градоначальника і градоначальниці, за якою вже послано кур'єра.

Другого кур'єра надіслали до поліцмейстера: організувати негайно в ресторації внутрішню охорону. Форма для філерів внутрішньої охорони визначалась: смокінг або чорний піджак; раціон при столику: пляшка лимонаду; віросповідання — православне. Третій кур'єр відбув до коменданта міста з вказівкою, щоб патруль при вході не пропускав до ресторації господ російських офіцерів та панів гетьманських старшин чином нижче ротмістра і осавула — для кавалерії, капітана і сотника — для піхоти. Для польських легіонерів білого орла мінімальний чин встановлювався полковницький. Німцям і австрійцям вхід вільний був тільки — генералам.

Коли мадам, а за нею і мсьє Енно в супроводі градоначальника і градоначальниці ввійшли в ресторацію, зал «Лондонського» — в цю ранню, передобідню пору завше порожній — був набитий людьми, як в новорічну ніч.

При столиках для чотирьох сиділо по вісім персон, — за приставний стілець офіціанти брали спочатку по десятьці, а далі й по четвертій миколаївськими. Пізніше, коли за це діло і на свою користь взявся сам ресторатор Штені, — з'явилися і приставні столики: за кожний столик ресторатор Штені брав по три тисячі думськими. На німецькі марки та австрійські крони ресторація розрахунків уже не вела.

Німецькі марки та австрійські крони з тієї хвилини, як мадам Енно словістила, що союзники прибувають тільки для того, щоб знищити згубний австро-німецький вплив, — одеська біржа вже не котирувала. Гетьманські карбованці в цю хвилину ще продавались, але тільки перед входом до біржі, на розі Пушкінської та Поліцейської, і тільки на вагу: фунт гетьманських «лопатоқ» за фунт стерлінгів. Франк, який за останній тиждень то дорожчав на три карбованці, то дешевшав на два, досяг пересічно десяти карбованців.

Банкіри брати Кусіс, які за час австро-німецької окупації обернули всі свої капітали в марки і крони, щойно застрелилися на своїй дачі в Аркадії...

Коли мадам Енно, чарівно звівши брівки, на мить спинилась на порозі, в залі, дарма що набитій людьми, як синагога Бродського в судний день, стало тихо, як в Успенському соборі в страсну п'ятницю.

Сказати, що в цьому залі в цю хвилину зібрався весь цвіт Одеси, було б несправедливо. Тузи і шишки Одеси

були тут зараз не всі, зате представлений був мало не весь цвіт колишньої Російської імперії.

Тут були земельні магнати з найродючіших теренів України — з Херсонщини, Харківщини, Поділля. Але поруч з ними сиділи й власники латифундій рязанських, орловських та пензенських. Тут були наймогутніші промисловці півдня — з Юзовки, Бахмута, Катеринослава. Але разом з ними сиділи й мануфактурні можновладці середньоросійської смуги — підмосковні ситцеві та сарпінкові королі. Тут зібралися не тільки одеські нуворіші або фінансові парвеню українського півдня, але й глави старовинних банкірських династій Центральної Росії.

Петербурзьку аристократію — крім згаданих уже графів Бобринського, Капніста і Гейдена, барона Меллера-Закомельського та князя Урусова — представляли навіть члени царської фамілії: велика княжна Ксенія та княгиня — дружина великого князя Михаїла, який, як відомо, був останнім російським царем, процарювавши всього дві доби.

Всеросійські державно-політичні кола — крім згаданого вже глави «Південноросійського національного центру» чорносотенця Шульгіна — представляли також глави «Ради земств та міст півдня Росії», «Ради державного об'єднання Росії» та «Союзу відродження Росії» — теж чорносотенці.

Російський дипломатичний корпус був представлений кількома послами і кількадесятьма посланниками. Генералів було не менш двадцяти, адміралів — десятеро, полковників генерального штабу — безліч.

Чиновний світ складався з кількох царських міністрів і майже з усіх міністрів Тимчасового уряду.

Були й дружини Пурішкевича та Протопопова.

Завітали також і лідери партій коаліції: меншовиків, правих і лівих есерів, а також — думського центру, правіці й лівиці, не кажучи вже про кадетів та октябристів.

Окремо, за столиком біля входу — теж спеціально сервірованим особисто Штені, — в оточенні молодиків із стариківськими фізіономіями морфіністів сидів навіть сам Мишка Япончик.

Мишку Япончика — главу корпорації одеських бандитів — в Одесі кожний знав добре в обличчя, а половина присутніх тут або була пограбована ним, або стала його

довічними данниками. Отже, з'являтися Мищі Япончику в публічних місцях було неначе небезпечно. Одначе на подібні випадки він мав спеціальний договір з поліцеймейстером та градоначальником: грабунку не вчиняти й одягати на голову рудий парик. Рудий парик був неначе й ні до чого — пізнати Япончика було не важко з чорних при рудому парика вусиків, але мав чисто символічне значення: щоб Мишка Япончик не був схожий на свої власні фотографії, виставлені в усіх поліцейських участках та по всіх публічних місцях міста Одеси.

Молодики з старечими фізіономіями — охоронці бандитського царка — були всі, як один, у жовтих крагах, бриджах з дрібнокартатого «столетніка», чорних смокінгах при целулоїдових комірцях «композиція» і звихнутих на ліве вухо рудих котелках. Парабелуми вони носили в кобурах під правою полою смокінга, а по два браунінги — під пахвами, на гумових шлейках, прироблених до золотих браслетів: якщо руки зразу підняти — наприклад, на вимогу «руки вгору!» — то браунінги автоматично вискакували з обох рукавів.

Керівництво внутрішньою охороною ресторану — начальствующи над поліцеймейстером — прийняв особисто командуючий гетьманським гарнізоном генерал Бікупський. Він стояв за два кроки від наготовленого для мсьє і мадам Енно столика — на традиційному місці самого Штені.

Коли мадам Енно переступила поріг і разом з мсьє Енно, мило посміхаючись та елегантно кулячись під своїми шиншилами, рушила до столика, наготовленого в затишку малинових драпрі,— наче вихором війнуло з залу.

— Вів ля Франс! — істерично вискnuв якийсь старенький чоловічок. Ще півгодини тому він швендяв у вестибюлі в задрипаному сірому піджачку, але вже встиг збігати до себе в номер на третій поверх і вдягти шитий золотом і пропахлий нафталіном камергерський мундир.— Вів ля Франс!

Він вправ обличчям у тарілку і заривав, як мале дитя.

Саме це й стало гаслом до загального вибуху.

Вигуки «вів ля Франс!» та могутнє російське «ура» впереміж із значно слабшим українським «слава» трусонули старими мурами «Лондонського». Луна залящала в кольористих вітражах вікон. Такого гучного вітан-

ня і такого гармидеру ще не чули й не знали стіни одеської ресторації. А тут же щосуботи пропивали з своїми наложницями турецький гендель грецькі контрабандисти; щонеділі пиячили з танцюристками з кафешантанів гарнізонні корнети і мічмани; а в буденні ночі спускали батьківські дивіденди синки одеських негоціантів з румунськими комівояжерами.

Поклики лунали. Мадам і мсьє Енно кланялись на всі боки. Штені, розмахуючи серветкою і обтираючи нею з обличчя піт, намагався розчистити дорогу почесним і жаданим гостям до столика біля буфета. Полковників він просто штовхав у потилицю, а генералам кричав: «Куди ж ви лізете? Що ви пхаєтесь? Ви не на Деріба-сівській і не в генеральнім штабі!»

Але генерали і адміралаи вже підхопили мсьє і мадам Енно і понесли їх через весь зал на руках.

Тоді Ситник і Максонський — славнозвісний «оркестр» «Лондонського»: Ситник — скрипка, Максонський — піаніст — вдарили туш.

— Взять в нього «бімбер», а в неї «ракушки»? — запитав один з охоронців Мишки Япончика, маючи на увазі золотий годинник мсьє Енно та перли мадам.

— Я ж дав слово градоначальнику! — сумно зітхнув Мишка Япончик. — Що ти, не розумієш? Це ж міжнародна, недоторкана особа! Ми з нього візьмемо душу і мільйонів п'ять викупу, а ти мені — «бімбер» і «ракушки»!

Коли мсьє і мадам Енно були, нарешті, приставлені через голови всього патовпу до свого столика і ще стояли, відкланюючись на бурхливу овацію, генерал Біскупський зробив два кроки, що відділяли його від них, і, перехилившись в поперек, прошепотів:

— Ваша світлість! Ваше дорогоцінне життя і коштовності вашої супруги в цілковитій безпеці!

— Мерсі, генерал! — милостиво кинув мсьє Енно. — А скажіть, тюрми у вашому місті розраховані на велику кількість осіб?

— П'ять-десять тисяч ми завжди готові прийняти, ваша світлість!

— Мерсі, генерал! — ще раз подякував консул. — Ми не забудемо про вас...

— Ваша світлість! — знову почав генерал.

Видно було, що він збирається або знову на щось поскаржитись, або чогось попрохати. Але мадам Енно

не любила, коли в неї чогось просили, і тому мерщій урвала розмову.

— А це хто такі, генерал? — запитала вона, вказуючи на десяток молодих людей, що вишикувались півколом перед столиком.

— Репортери і хронікери, ваша світлість! На предмет інтерв'ю і фотографування. Суспільність міста і всієї Росії чекає на ваше слово і жадає лицезріти ваші особи. Дозвольте їм клацнути?

— Хай клацають! — милостиво дозволила мадам Енно і звичним порухом поправила рясний шиньйон. Тепер обличчя її перед апаратом було зовсім ефектне.

Блиснув магній, десять апаратів дружно клацнули. І зразу ж репортери повихоплювали олівці й блокноти і кинулись до мсьє і мадам Енно.

Та тут якраз наспів градоначальник.

— Тпрусь! Ату! — зашипів він, женучи репортерів.

Але мадам Енно спинила його і привітно кивнула до журналістів.

— Еміль, — підштовхнула вона, — можна!

Жовтий портфельчик крокодилячої шкіри — вже вдруге за сьогоднішній ранок — з'явився в руках мсьє Енно. З портфельчика з'явився і згорнутий вчетверо папірець.

В залі, як відрубало, запала мертва тиша. Чути було, як важко схлипнув камергер у свою тарілку і дрібно цокотіли сікачами на кухні, готуючи котлети.

Голос консула Франції з особливими повноваженнями пролунав у цій урочистій тиші, як глас архангела перед страшним судом:

— Я хочу, щоб декларація Антанти, яку я уповноважений оголосити російській суспільності, сьогодні ж з'явилась у газетах!

В перекладі на російську мову потреби не було: кожний з присутніх у залі представників російської «суспільності» розумів французьку мову значно краще, ніж російську. Тиша запала ще глибша — камергера зацитькали і навіть припинили сікти котлети на кухні.

Репортери зробили стойку. Представлені були одеські газети: «Родная страна», «Южная Русь», «Проюг», «Нові шляхи», «Вісник Одеси», «Одесская почта», «Одесский листок», «Одесские новости» і «Маленькие одесские новости» — всі монархічні, контрреволюційні, націоналістичні органи преси.

— Прошу! — сказав консул, простягаючи папірець.

І дев'ятеро репортерів, збиваючи один одного з ніг, кинулися до мсьє Енно.

Найметкішим виявився кореспондент «Маленьких одесских новостей»,— він ухопив папірець. Колеги збили його з ніг, на мить він зник у хаосі ніг, рук, голів, товстих і тонких задів, у «малій купі», що утворилася на підлозі перед столиком. Кореспонденти тусали один одного і скубли щасливчика за волосся. Але він таки виринув на поверхню. Лишаючи «малу купу» співбратів на підлозі зводити між собою рахунки, в'юнкий хронікер зірвався на рівні, шмигнув між ногами людей, що оточували столик Енно, і стрімголов кинувся до дверей. Папірець був затиснутий намертво в його кулачку.

Та на півдорозі його перейняли.

— Прочитати! — ревів зал.— Оголосити! Обнародувати!

Виходу не було. Хронікер зрозумів, що не вийде звідси живий. Рятуючи своє життя і свої здобуток, за який він сьогодні ж вславиться на всю Одесу, а може, й Росію і дістане тричі підвищений гонорар,— хронікер скочив на столик дружини останнього російського царя великого князя Михаїла Олександровича, мало не став обома ногами на ридикюль великої княгині, в якому та повсюдно носила з собою портативні реліквії дому Романових,— і розгорнув папірець.

Зал завмер.

Але раніше ніж прочитати текст, хронікер з тріумфом поглянув на своїх колег, що обтрушувались після бійки та приколювали англійськими шпильками обірвані поли піджаків, і оголосив:

— У дружній розмові з кореспондентом «Маленьких одесских новостей» консул Франції з особливими — надзвичайними і екстраординарними — повноваженнями авторитетно заявив...

Тепер він розгорнув папірець і почав читати в тонах найвищої патетики:

— «Держави Антанти заявляють через свого особливого уповноваженого, французького консула в Києві, що вони вирішили не допускати жодного порушення в справі відновлення порядку та реорганізації Росії, яку почали російські патріоти і яку цілковито підтримують союзники. Відтворення Росії як держави, що входить до складу переможного блоку країн Антанти, здійсниться

відповідно до жадання всіх патріотів та всіх елементів, які стоять за порядок у Росії. Що ж торкається зокрема областей південної Росії, як окупованих, так і не окупованих німцями і які перебувають під загрозою від більшовиків, то держави Антанти заявляють про своє непохитне вирішення підтримати в них порядок. Це непохитне вирішення зовсім незабаром буде підтримане силою зброї — збройними силами стільки значними, скільки вимагатимуть того обставини. Крім того, вони заявляють, що віднині покладають відповідальність особисто на всіх лідерів партій та організацій, незалежно від їх політичного забарвлення, які намагатимуться сіяти смуту або ширити анархію...»

Аж он коли настало справжнє стовпотворіння вавілонське.

Здавалося, стеля ресторану впаде і поховає під собою всіх — разом з самим консулом Франції і ресторатором Штені.

Сановні особи несамовито гукали «вів», «ура», «слава». Поважні громадяни плескали в долоні, збиваючи пальці в кров, як хлопчачі. Аристократи «чистих кровей» тупотіли ногами, як коні, як плебс на гальорці в цирку. Пишні генерали і миршаві штатські тузи падали один одному в обійми. Дами і старики плакали.

Батьківщину вони продавали іноземцям — із захватом.

Репортера «Маленьких одесских новостей» вже давно винесли за двері. Вже, мабуть, хурчали друкарські машини, відтискуючи спеціальний екстрений випуск газети, а в ресторані не стихало бучне радіння.

Охоронці Мишки Япончика затягли «Марсельезу». Її негайно підхопили за столиками лідери партій. Міністри і дипломати грянули «Боже, царя храни!». Генерали, наче юнкери, заспівали з присвистом: «Марш вперед, трубят в поход черные гусары, звук лихой зовет нас в бой, наливайте чары!»

Потім всі потовпилися з бокалами шампанського до столика мсьє Енно. Кожний з двохсот представників російської контрреволюційної «суспільності», присутній у ресторані, хотів цокнутися з представником цивілізованого світу — з великим консулом великої Франції, що благовістив велике спасіння великої Російської імперії.

І кожний, цокаючись, горлав своє запитання, намагаючись перекричати всіх інших.

Дідич з Херсонщини Балашов ревів:

— Отже, поміщицькі маетки будуть повернуті?

— О, певна річ, мсьє! — мило кивала йому дружина консула Франції.

Товариш голови Протофісу — об'єднання промисловців, торговців і фінансистів — Демченко надсаджувався:

— А акції, позики, борги чи будуть гарантовані?

— О мсьє, що за питання? — розводив руками мсьє Енно.

Голова одеського біржового комітету Вайнштейн аж переривався:

— Mon dieu! Месія! Щоб я так жив!

Царському міністрові Кривошеїну пощастило протовпитися до самісінького столика і вхопити мсьє Енно за борт піджака. І він тягнув консула до себе, відкручуючи йому гудзики.

— А наші вожді, наші вожді? — допитувався він. — Я маю на увазі, як — Мілюков?

— Ви можете бути цілком спокійні, мсьє! — заспокоював його мсьє Енно, рятуючи свої гудзики. — Мсьє Мілюков тільки позавчора, в Яссах, поставив своє факсиміле на оригіналі цієї декларації...

— А представники російського капіталу? — домагався московський банкір Третьяков. — Російський капітал не був забутий на високій нараді в Яссах?

— Мсьє Рябушинський, мсьє Гурко і мсьє Шебеко — російські ротшільді — тримали текст декларації в руках, — тонко посміхався мсьє Енно.

Нарешті протовпилися до столика з чайними склянками, налитими коньяком, і генерали з адміралами:

— Им'ям російського офіцерства, ваше здоров'я, мсьє і мадам! Ми сподіваємось, російський генералітет уже в курсі історичних рішень?

— Російську делегацію в Яссах очолював генерал Щербачов.

— Ура! — гаркнули генерали і адмірали. — Ура адміралу Колчаку і генералу Денікіну!.. Давайте, французику, вип'ємо на брудершафт!

Генерал Гришин-Алмазов, дзенькнувши острогами, цокнувся з мадам Енно.

— Коли, мадам, можна сподіватись висадки десанту збройних сил Антанти?

Мсьє Енно блимнув на нього ревним поглядом і поклавився відповісти сам:

— За два-три дні, генерал. Ескадра вже вирушила. Піхота йде маршем через Румунію.

Генерал Біскупський тупцював довкола Енно, мало не плачучи.

— Мсьє, мсьє! — сіпав він консула з усіх боків. — А як же я? Тобто я б хотів знати, як з паном гетьманом, гетьманщиною і всією цією мурою?

— Ах, генерал! — поспішила чоловікові на допомогу мадам Енно, побоюючись, щоб цей плаксивий генерал не виканючив чогось в добросердного консула. — Ви можете спати спокійно: делегація гетьманського уряду в Яссах висловила свою цілковиту згоду з відновленням єдиної, неділимої Росії...

Градоначальник Мустафін, одначе, перекичав усіх своїм могутнім басом:

— Хотів би я знати, яку ж долю готує Антанта для всіх цих більшовиків та іншої нечисті?

Мсьє Енно, який не присів ще і досі, стояв з бокалом у руці, цокаючись, посміхаючись і відповідаючи на всі боки, поставив бокал і випростався.

В залі затихло: всі зрозуміли, що зараз буде зроблено ще одну історичну заяву.

Консул Франції підправив вусики вгору і промовив неголосно, але так, що його почули навіть лакеї біля парадного входу.

— Всі революційні елементи будуть безжально приборкані...

Буря оплесків і покликів зірвалася знову, та мсьє Енно підняв руку:

— Але в боротьбу між легальними партіями ми втручатись не будемо.

З-за столиків лідерів партій зринули вигуки «браво!», і лідери всіх легальних партій, підхопивши свої чарки, теж задріботили до столика.

Градоначальник Мустафін вихилив свій бокал до дна і брязнув ним об підлогу, як на весіллі на Молдаванці:

— Нині одпускаєши раба твого, владика, по глаголу твоему з миром...

— Цілком слушно, мсьє! — прошепотіла кутиком вуст мадам Енно. — Вас і справді доведеться відпустити... Розгін Думи з представників легальних партій, який ви учинили вчора, аж ніяк не відповідає... демократичним ідеалам союзних держав!

Солістка кордебалету з театру мініатюр біля Сабанєвського мосту Муся Ільманеску таки помстилася серцеїду Мустафіну за його неуважність до її колишніх принад.

— Так, так! — слухняно відгукнувся мсьє Енно.— Місто повинна очолити коаліція представників усіх шарів суспільства, усіх легальних партій. Містом повинен правити парламент... ах, ні! — парламент буде для всієї держави в Києві, а містом керуватиме Дума, як це тут у вас говориться, з усіх шарів демократії: промисловці, негоціанти, фінансові діячі, потім — меншовики, трудовики, православне і католицьке духовенство...

Мустафін знетямлено лупав очима. Що таке? Здається, йому вже наклали в потилицю? Скидається на те, що його вже вигнали з поста градоначальника?..

Мсьє Енно, завершуючи цей складний дипломатичний реприманд, тобто давши зрозуміти градоначальникові, що він уже виїшов на пенсію,— галантно нахилився до ручки градоначальниці. Бабуся-градоначальниця недочувала, не збагнула, як щойно склалася доля її сім'ї, та й взагалі не до кінця розбиралася в політиці, спеціалізувавшись переважно на вишневому варенні з кісточками. Тому вона просльозилась від чемності консула і залюбки цмокнула його в маківку.

Тим часом лідери легальних партій нарешті протовпилися-таки й собі. Розмахуючи чарками і плескаючи вином на своїх партійних противників, лідери заговорили всі враз, перебиваючи один одного, але кінець кінцем на один голос:

— Занепокоєні судьбами Російської держави... сповнені жадання плідного співробітництва біля керма... визнаючи домінанту колегіального способу правління.

— Так, так, мої панове! — похвально кивнув мсьє Енно.— Ви мусите гуртувати сили російської суспільності. Чи не так, мон амі?

Мадам Енно привітно усміхнулася до натовпу легальних лідерів.

— І місцевий парламент,— вів далі мсьє Енно,— тобто я хотів сказати,— Думу, треба негайно відродити. Хто з вас, панове, може претендувати на очолення парламенту чи пак, я хотів сказати,— місцевої Думи?

Легальні лідери аж зблідли і розгубилися від хвилювання: здається, кермо влади давали-таки їм просто до рук!

— З вашого дозволу... з вашої згоди, мсьє, ми скличемо негайно ж представників усіх легальних партій і...

Мсьє Енно хитнув головою, даючи зрозуміти, що аудієнцію закінчено.

Лідери позадкували, відкланюючись, від столика.

Біля свого столика вони негайно ж оголосили засідання міжпартійної наради відкритим. На порядку денному було одне питання: кандидат на голову одеської Думи, який би уклав, так би мовити, кабінет, що зумів би плідно, мовляв, співробітничати з командуванням військ Антанти.

Гришин-Алмазов стояв весь час поблизу — навпроти генерала Біскупського по другий бік столика — і розсіяно бавився червоним темляком своєї шаблі-кубанки. Інколи він поглядав на мадам Енно і знову поринав у задуму. Мадам Енно відповідала йому теж короткими поглядами. Скориставшись з невеличкої паузи, що утворилося після відходу лідерів партій, Гришин-Алмазов чемпо нахилився до мсьє Енно.

— Мсьє,— сказав він,— не просто з цікавості запитував я про час висадки десанту. Становище зараз дуже напружене. Гетьманці, петлюрівці, інші сепаратисти — все це, звичайно, чималий клопіт, але найбільша небезпека — більшовики. Розірвавши Брестський договір після революції в Німеччині, більшовики розпочали наступ на Україну. Гетьманщину вони оголосили поваленою, на допомогу антигетьманським та антинімецьким повстанцям з півночі наступають вже дві більшовицькі армії: Ворошилова — в Харківському напрямі і Щорса — в напрямі на Київ. Підтримуваний місцевими більшовицькими силами, особливо в Донбасі й Кривому Розі, їх наступ може відбутися блискавично. Військове командування Антанти повинне врахувати це. Висадку десанту треба всіляко прискорити!..

Цей молодий генерал починав уже дратувати мсьє Енно. Аристократична зовнішність генерала викликала в мсьє Енно люті заздрощі, а безперечна зацікавленість мадам Енно мужськими якостями генеральської зовнішності — люті ревності.

Крім того, цей задавака генерал немовби дозволяв собі підганяти консула Франції у виконанні його особливих повноважень. І влучав саме в око. Справді ж, ні для чого іншого, а саме для ліквідації більшовизму приїхав сюди консул з особливими повноваженнями від Ан-

танти. І програму ліквідації йому викладено якнайточніше — і в Парижі, і в Константинополі, і в Яссах. Прем'єр Клемансо, наділяючи консула особливими повноваженнями, так і сказав: «Більшовизм треба ізолювати на території Великоросії — з метою блокувати його і спричинити його падіння. І насамперед більшовиків треба відрізати від кавказької нафти, вугілля Донбасу і руди Кривого Рога». Французький посол Сент Олер — глава дипломатичного корпусу країн Антанти на Сході — так напутив консула з особливими повноваженнями для України і півдня Росії: «Одеса має стати тільки основною базою союзних армій, а південний плацдарм — трампліном для стрибка на Криворіжжя і Донецький басейн, а далі — на північ». А генерал Франше д'Еспре — командуючий збройними силами Антанти на Сході — показав йому і копію свого заготовленого вже наказу: «Негайно окупувати Криворіжжя і Донецький басейн, Київ і Харків».

А цей чортів красень аристократ в генеральських еполетах шпигає його тим, що... не союзні армії окупувають Київ і Харків, а більшовицькі війська посуваються до Харкова і Києва, щоб вийти на Криворіжжя і Донецький басейн...

Десант, звичайно, потрібний якнайшвидше. Але звідки консул Енно може знати, коли має розпочатись висадка десанту? Дислокаціями армій — цією чорною роботою — клопочуться військові спеціалісти, а консул — особа цивільна: він заклопотаний вищою політикою!

Цей малокосос вискочить і тут хоче підісти Енно, незважаючи на його особливі повноваження.

Мсьє Енно зміряв Гришина-Алмазова холодним поглядом:

— Генерал! Чекайте розпоряджень вищого військового командування!

Гришин-Алмазов дзенькнув острогами і відійшов.

Мсьє Енно нахилився до мадам і просичав:

— Мон амі! Вам, здається, припав до смаку цей ферт з малиновим дзвоном острогів? Схиляюсь перед вашим тонким жіночим смаком. Але рекомендую вам не проминати своїми звабливими поглядами і інших членів генералітету. Хоч би й оцього бамбулу! — він хитнув головою на генерала Біскупського, по інший бік стола, що з ображеним виглядом жував свої моржові вуса.

Мадам Енно повела плечима і холодно сказала:

— Генерал Гришин-Алмазов заслуговує особливої нашої уваги, бо представляє основні сили російської контрреволюції: Добрармію і кола єдиної та неділимої Росії.

Мсьє Енно так само холодно відказав:

— А цей генерал з моржовими вусами представляє сили українського гетьманату, і мене призначено консулом саме до уряду гетьмана України.

— Дурак! — сказала мадам Енно по-російському.

— Ідіотка! — відповів мсьє Енно по-французькому.

І мадам Енно мило посміхнулась до Гришина-Алмазова, а мсьє Енно підбадьорливо кивнув генералу Біскупському.

Гришин-Алмазов чемно потупився, але Біскупський зрозумів порух мсьє Енно як запрошення погомоніти. Він миттю, незважаючи на своє огрядне тіло, опинився за стільцем консула і нахилився до його вуха.

— Ах, ваша світлість, коли б ви знали, яке зараз важке становище! Директорія от-от повалить гетьманський уряд і ввійде в Київ! А петлюрівці, вони ж, мсьє, розчищають путь більшовикам! Вони навіть використовують у своєму повстанні проти гетьмана збільшовизовані банди повстанців!..

— Ах, каналії! — обурився мсьє Енно.

— Каналії і є, ваша світлість! І навіщо ваша Антанта береться вирішати якесь там українське питання? Нашибеницю треба їх усіх, отих українців,— от і вже! Це кажу вам я, мсьє, а я ж сам — хохол-малорос з-під Гумані! Дасте волю цій собачій Директорії — і не бачити Києва ні нам, ні вам! Повірте мені, у мене в самого в Києві будинок на Жилиянській і млин у Злодіївці, що біля Плютів!

Мсьє Енно захвилювався. Згадка про Київ розбуркала його. Таж саме сьогодні ввечері мав би він бути вже в Києві і вершити судби української державності! А тут, справді, ця чортова Директорія...

— Так, так! Директорія! — захвилювався мсьє Енно.— Пробачте, генерал, забув — хто там у них на чолі цієї самої Директорії?

— Таж Винниченко, ваша світлість, пройдисвіт Винниченко, щоб він був здох, поки ще в Білій Церкві!

— Ах, так, Винниченко, Винниченко! — пригадав мсьє Енно.— Як же, знаю, знаю! «Чорна пантера», «Брехня»! Бачив у Києві, в театрі Соловцова. На прем'єрі навіть

був. Автора викликали. Вийшов такий чорний, з чорною бородою, з чорними очима...

— Душа в нього чорна, ваша світлість...

— Можливо, дуже можливо... Але я навіть познайомився з ним тоді. Як же! Драматург Винниченко! Дуже милий мсьє! Ми повечеряли разом у Купецькому зібранні, знаєте, над Дніпром? Дуже, дуже приємний мсьє.

Мсьє Енно раптом пожвавішав — його пронизала ідея:

— Я зараз відправлю йому депешу, генерал! Так, так, депешу! Він припинить наступ своїх військ і дасть пану гетьману спокій. І пустить сюди поїзди.— Мсьє Енно зразу ж вихопив блокнот і стіло.— А депеша дійде до Білої Церкви, генерал?

Генерал Біскупський сів на стілець, з якого підвівся градоначальник — тепер вже не градоначальник — Мустафін, що тихо зник разом із своєю екс-градоначальницею чорним ходом через буфет і кухню.

— До Білої Церкви не дійде! — прикро ковтнув свого вуса генерал.— Адже це ворожий табір, ваша світлість. Але телеграму можна послати на ім'я пана гетьмана в Київ. Гетьман буде зацікавлений, щоб таку високу телеграму таки одержали і в Білій Церкві, по той бік фронту, і добере вже способу, щоб передати. Не турбуйтеся, мсьє: на війні є парламентарі, перебіжчики, дезертири.

Консул Франції тим часом вже настрочив телеграму, поставив унизу свій розгонилий підпис і помахав папірцем у повітрі, щоб просохло чорнило.

— А як же її доставити на телеграф, генерал?

— О, не турбуйтеся, ваша світлість! Та я сам! Та я миттю!..

Генерал Біскупський вихопив папірець з рук Енно і мало не побіг до дверей з нежданою від його опасистого тіла спритністю. Всіх, хто траплявся йому на дорозі, він просто пхав у потилицю. Одним оком він уже поглянув у телеграму.

Текст телеграми був лаконічний:

«Біла Церква Винниченкові Припиніть наступ інтересів Антанти Консул Франції з особливими повноваженнями Енно».

В цей час до столика повернулись лідери легальних партій. Власне, на цей раз вони підійшли не всі, а надіслали лише депутацію з трьох осіб.

Депутація шанобливо повідомила консула, що на міжпартійній нараді представників усіх легальних партій кандидатом на пост голови Думи висунуто інженера Брайкевича — позапартійного, в минулому — кадета, але розчарованого, від сімнадцятого року — незмінного голову громадського комітету, що, проте, протягом минулого року ще не розпочав своєї діяльності.

— От і добре! — сказала мадам Енно.

— Дуже добре! — підтвердив мсьє Енно.— А де мсьє Брайкевич?

З-поза спин депутатів визирнув і сам кандидат. Це був огрядненький, рожеволиций бонвіван, бездоганно вдягнутий за останньою модою, в цю хвилину — добре напідпитку.

— Дуже радий з вами познайомитися, мсьє голово! — консул подав руку Брайкевичу.— Завтра ми оформимо ваше обрання головою парламенту, тобто я хотів сказати — Думи. Хоча ні! Не завтра, а післязавтра. Завтра ми з мадам клопотатимемося улаштуванням нашої резиденції. Чи ж правда, мон амі? Познайомся, будь ласка. Це — голова Думи. Післязавтра він буде замість Мустафіна градоначальником, тобто — мером міста. Ах, так, панове! — похопився мсьє Енно.— Ви можете провести ці... вибори і завтра. Без мене.— Він поблажливо посміхнувся.— Я ж, як не громадянин Одеси, однаково не матиму праву голосу. Отже, буде додержано цілковитої демократичності виборів, без будь-якого тиску з боку Антанти...

— Ми оберемо вас на першому ж засіданні нової Думи почесним громадянином Одеси! — скрикнув, ледве тримаючись на ногах од хвилювання і вина, мсьє Брайкевич.

Мсьє Енно милостиво кивнув. Аудієнцію скінчено. Лідери з майбутнім головою Думи та мером міста позадикували геть. Мсьє Енно привітно їм кивав. І в цю хвилину очі мсьє Енно нашттовхнулись на жіноче обличчя... Чорт забирай, мсьє Енно був приголомшений! Чи ж можна було думати, що десь, у якійсь Одесі, можливо натрапити на таку незвичайну красу!

Якусь мить мсьє Енно сидів очманілий — забувши навіть, за своїм звичаєм, посміхнутися та підморгнути до вродливого личка. Красуня жінка теж дивилася в цю хвилину на мсьє Енно, погляди їх зустрілися — і жінка теж не заховала очей.

Аж нарешті мсьє Енно очутивсь, кліпнув і посміхнувся до жінки. Жінка відповіла ледь помітною посмішкою і опустила очі.

Мсьє Енно затамував дихання. Він глянув скоса, чи не перейняла його погляду мадам. Але все було гаразд: мадам не відривалася від красунчика генерала — і мсьє Енно пошукав очима, в кого б розпитатися про прекрасну незнайомку, що так причарувала його.

Та генерал Біскупський, що вже повернувся і стовбичив на своєму місці — повсякчас напоготові, вже примітив блукаючий консулів погляд.

— Ваша світлість! — схилився він через плече.— Чи ви чогось потребуєте? Якщо убиральні, то...

— Генерал! — прошепотів мсьє Енно.— Скажіть, хто ота дама? Отам, у кутку? Біля неї польський маршал і якийсь адмірал, і вона не звертає на них жодної уваги, не зважає на всі їхні зальоти. Ота шатенка з пеймовірно великими очима і неправдоподібно довгими віями?..

Мсьє Енно питав, не відриваючи очей від далекої красуні, і хвилювання переймало його дужче та дужче: спочатку щось неначе десь і колись бачене майнуло перед ним у рисах цього чарівного жіночого образу; потім йому почало здаватися, що й справді щось знайоме є в цьому прегарному обличчі; нарешті, він міг заприсягтися, що бачив уже цю жінку, навіть — знайомий з нею...

— А! — знайшов-таки нарешті жіноче обличчя генерал Біскупський, наздоганяючи погляд мсьє Енно.— Таж це, ваша світлість, артистка синематографа, зірка студії Ханжонкова, королева екрана Віра Холодна!. Її знає вся Одеса, вся Росія, весь...

Ну, певно ж! Знав її і мсьє Енно. З екрана, звичайно. Скільки раз ще тоді, до війни, в Києві, в синематографі Шанцера на Хрещатику, він дивився фільми з участю зірок російського екрана — Лисенко в парі з Мозжухіним, а в парі з Максимовим — Віра Холодна! О, вона завжди така чарівна в ролях зрадливих спокусниць та спокусливих зрадниць! Але, мон дье, в натурі вона була ще чарівніша!..

— Дозвольте рекомендувати вам, ваша світлість? — гув над його вухом генерал Біскупський.— Артистка Віра Холодна буде щаслива, діставши змогу...

— О ні! Що ви! Мерсі, генерал! Я просто з цікавості...

Мсьє Енно мерщій спинив догідливого генерала, метушливого та швидкого духом наперекір неповороткому тілу, і сторожко блимнув на мадам.

У знайомствах з жінками мсьє Енно завжди розраховував тільки на власні сили та власні чари. І завжди досягав свого. Це могли засвідчити численні мідинетки Монмартру в Парижі та не менш численні білошвейки з київського Подолу. З артисткою Вірою Холодною, королевою екрана, він, звичайно, познайомиться, але — за інших обставин: не в такому великому та шумливому товаристві і поза очима мадам Енно.

І мсьє Енно відразу повеселішав. Виявляється, і в Одесі можна змарнувати час не без утіхи. Може, він поквапився посилати депешу цьому самому Винниченкові? Хай би собі марудився там, під Києвом, якнайдовше і не клопотався відновлювати залізничний зв'язок з Одесою...

— Як же там з депешою, генерал? — поцікавився він, надаючи обличчю найбільш ділового виразу, одначе доволі-таки кислого.

— Її вже вистукують прямим проводом, ваша світлість!

— Мерсі, генерал! Ми не забудемо вас...

Генерал Біскупський негайно ж скористався з уваги консула і знову жалісно та благально настовбурчив вуса:

— Ах, ваша світлість! Прошу мені ласкаво пробачити, прошу не порахувати за нахабство, але, з вашого дозволу, маю до вас якнайпокірніше прохання...

Та мадам Енно побачила і почула його намір чогось попрохати і негайно втрутилась.

— Генерал! — сказала вона. — Обставини показують, що нам тут доведеться затриматися на невизначений час, але ж державні, міжнародні справи, сама висока місія, з якою ми прибули сюди, не можуть чекати! Консулові з особливими повноваженнями доведеться розпочати свою діяльність невідкладно, тут же в Одесі. Отже, нам з мсьє консулом потрібна... резиденція. Ми не можемо мешкати в готелі, де проживають всі, не можемо розгорнути тут нашу широку і... конфіденціальну діяльність. У нас, знаєте, міжнародні, дипломатичні таємниці... Я говорю це вам, як командуючому збройними силами, тобто особі, яка фактично здійснює найвищу владу у місті... — мадам Енно мило посміхнулась.

Генерал похопився і, хоча й вайлувато, одначе клацнув острогами:

— Мадам! Завтра ж під вашу резиденцію буде звільнено найкращий в місті особняк! Який завгодно палац, на який тільки ви вкажете.

— Дуже добре, генерал! Не смію затримувати вас довше, відволікати вашу увагу і відривати вас від виконання відповідальних і клопітних обов'язків...

Аж нарешті мсьє і мадам Енно залишилися самі і змогли взятись до страв, що холонули перед ними на столі.

Вони почали снідати, роздивляючись по залу.

Представники «російської суспільності» вже дали спокій консулові Франції. Люди не тислися до столика і сиділи по своїх місцях... Але в залі не змовкав гомін. Дзвенів хрусталь, бряжчали ножі та виделки, офіціанти, розмахуючи серветками, сповігали між столиками. В ресторані в цю ранню пору шумував справжній бенкет. Бенкетувала «сіль російської землі», в кожному разі, ті, хто споконвіку звик уважати себе «сіллю». І події сьгоднішнього ранку були для цієї «солі» аж надто хвилюючі, аж надто значущі — історичні події. Тут, у цьому залі одеської ресторації, перед їх очима — і за їх безпосередньою участю — відроджувалася стара Росія. Серцю кожного з присутніх тут саме ця — стара — Росія була наймиліша. «Добрий старий час» був альфою і омегою їх існування. Добрий старий час, і ніяких революцій! Хай буде знову щось на кшталт керенщини, хай вже собі був би і якийсь там Тимчасовий уряд, хоч би й навісні Установчі збори, а найкраще — цар! — тільки б не було цих страшних Совдепів, що відбирають від предківську власність — землю та заводи — і віддають її мужикам, селянам та робітникам! Тільки б здихатися цих жахливих більшовиків, що позбавляють «сіль землі» будь-яких прерогатив і проповідують владу праці та царство комунізму на землі. Годі вже з мужицькою революцією!

«Мужицька революція» загнала їх — «сіль землі» — аж сюди, на крайній південь, де й самої землі залишилася вузька смужка над бурхливими хвилями холодного моря, — їх уже взяв був одчай!

Вже померкли їх останні сподіванки на прихід «спасителя»...

Та от — «спаситель» таки об'явився! Антанта! Коаліція держав, наймогутніших нині в світі держав, що перемогли найдужчого, якого знала історія, ворога — саму Німеччину кайзера Вільгельма! — прямує сюди «спасителем»! Уряди держав Антанти — Англії, Франції, Італії, а також Сполучених Штатів Америки — ненавидять більшовицький режим не менше за них, «сіль російської землі», і прагнуть, як і вони, «сіль російської землі», відтворити стару, дореволюційну і контрреволюційну Росію!

Ось посланець Антанти. Він щойно сповістив цю жадану, радісну новину, — вони почули її з його вуст на свої власні вуха.

І, виявивши бурхливо свій ентузіазм, вони тепер розкошували в щасливій знемозі.

Ресторатор Штені відпустив уже до зали соту пляшку коньяку і двохсоту — шампанського.

Місце ресторатора Штені, так би мовити, — на покутті, зайняв сьогодні, сказати б, верховний представник влади, і тому ресторатор Штені потіснився ближче до буфетної стойки. Швидким поморгом ока він схвалював або, навпаки, відхиляв замовлення, які з рук офіціантів діставав із залу буфетник — гладкий, грубезний і важений, пудів на десять, округлий, як діжа з тістом, чолов'яга якоїсь греко-турецької зовнішності: вуса в нього стирчали вгору по-грецькому, а на голові була турецька червона феска з китичкою. Він був такий важкий і неповороткий, що не сходив з місця і навіть не повертався: він сидів на високому стільчику на гвинту, який крутився довкола осі і в разі потреби повертав діжку-буфетника туди і сюди. Гладкий буфетник крутився легко й майже неспинно: замовлення надходили одне за одним. Давно вже не було такої торгівлі в ресторації при готелі «Лондонський».

І все ж таки ресторатор Штені був похмурий і заклопотаний. Треба було пильно придивлятися і швидко вирішати — від якого столика приймати замовлення, а від якого ні. Ресторатор Штені за ці місяці купчення в Одесі всеросійської еміграції вже добре розсмакував цю «сіль землі». Чимало траплялося тут таких, що, напивши і наївши на дві сотні, націлялись підсунути офіціантові дві десятки або й тихцем вслизнути, зовсім не оплативши рахунок. Крім того, треба було миттю і доštenенно не сходячи з місця проробляти в думці най-

складніші математичні розрахунки, задля яких, безперечно, потрібна була таблиця логарифмів. Треба було тут же біржувати всі світові валюти: платити банкнотами всіх держав, а ціни ресторатор Штені визначав — для себе — тільки в американських доларах. Хай хоч як високо підскочили сьогодні вгору англійські фунти та французькі франки, ресторатор Штені однаково в умі переводив їх на долари, згідно з золотим паритетом. Ще з довоєнного часу італієць румунського підданства Штені всі розрахунки свого російського підприємства провадив тільки в американських доларах: свої заощадження та накопичення Штені вкладав виключно в американські акції — трошки Рокфеллера і трошки Моргана. Хлопчик-кур'єр неспинно циркулював між готелем «Лондонський» та біржею на Пушкінській і щопівгодини приносив свіжу котировку: цього ранку світ прямо-таки сказився — валюти світових держав пурхали вгору, наче метелики, або каменем падали вниз...

Крім того, ресторатор Штені не спускав з ока стіл високих гостей і звичним вухом дослухався кожного слова, вимовленого до високих гостей або й високими гостями між собою.

Мсьє і мадам Енно доїли холодну куріпку, і мсьє Енно сказав:

— Я прошу вас, мон амі, взяти на себе улаштування нашої резиденції.

— О, можеш бути спокійний, Еміль!

— Я думаю, мон анж,— повів далі консул,— що перед моїм кабінетом повинно бути дві приймальні.

Мадам Енно звела брови. Вона не зразу осягла смисл такої ідеї. Та зразу ж її просвітило, і вона просичала:

— Ах, ви хочете улаштувати другу приймальню для дівок, яких ви збираєтесь пускати з чорного ходу?

Мсьє Енно був щиро ображений:

— Як ви можете подумати таке, мон амі! Просто мені належить розбиратись у дуже складних взаєминах поміж різних місцевих угруповань: росіяни, українці, денікінці, гетьманці ще й петлюрівці... Буде недипломатично розкривати перед одними моє ставлення до інших. Я гадаю, мон амі, що варто влаштувати дві окремі приймальні: одну — для росіян, другу — для українців...

Про себе ж мсьє Енно подумав, що несправедливий здогад мадам підказує, проте, непогану ідею: одну з приймалень і справді завжди можна буде використати

для конфіденціальних, власне, інтимних побачень з тими самими,— як вона сказала?..

Але пояснення мсьє Енно цілком задовольнили мадам і дістали її цілковите схвалення:

— О, ви починаєте зростати, мон амі! Блискуча ідея, яка зробить честь найкращому дипломату! Можете бути спокійні: при вашому кабінеті буде справді дві приймальні, і кожну я обставлю відповідно до національних смаків і традицій російських і українських відвідувачів.

Кінець кінцем, поки консул в одній з приймалень виконуватиме свої дипломатичні обов'язки, дружина консула може скористатися з другої — для своїх власних, дискретних потреб. Мадам Енно вирішила завжди мати таку можливість на увазі.

— Знаєш, Еміль,— турботливо і ніжно мовила вона,— я думаю, що мені доведеться чимало тобі допомагати. Ситуація тут справді надзвичайно складна, і дуже важко буде розібратись поміж усіх цих напрямків та особливо представників цих різних напрямків. Вони ж, звичайно, говоритимуть одне, а думатимуть зовсім інше: не самі ж ми з тобою на світі — дипломати! А нам треба знати все так, як воно тут насправді є. Отже, зазирнути в самі помисли і почуття всіх цих місцевих... дипломатів. І я тут стану тобі в великій пригоді. Я влаштовуватиму широкі прийоми, організую салон, запрошуватиму гостей, буватиму у вищих колах, заприятелюю з лідерами різних напрямків і, звичайно, вивідаю у них всю підноготну...

— О мон амі!

Мсьє Енно був щиро зворушений і, як завжди, ще раз вражений геніальністю своєї дружини. Він взяв її руку і поцілував кінчики пальців.

Мадам Енно з ніжним докором казала:

— От ти знову виказав свій бридкий характер і вже шпигонув мене отим красунчиком генералом. А я ж звернула на нього увагу тільки тому, що він стоїть тут на чолі білої російської еміграції, є прямим ставлеником генерала Денікіна, отже, й можливим британським агентом... Таким чином з усіх поглядів ми повинні особливо пильно дивлятися до нього. Ти не забув, що тобі доручено особливо чуйно пильнувати британських впливів?.. От я й вирішила допомогти тобі і взяти на себе, що зможу...

Мсьє Енно враз найжачився. В нього не було вже жодного сумніву, що всю ідею — допомагати йому розбиратися в настроях місцевих кіл і заходитися коло вивчення носіїв цих настроїв — мадам вигадала спеціально для того, щоб приховати жаданий адюльтер з генералом-душкою.

Мсьє Енно швиргонув виделкою об стіл.

— Ви... Ви!..

Він навіть не встиг ще добрати слова, яким би вилаяти мадам, але мадам уже парировувала його наскок:

— Від такого чую!

Між тим консул Франції даремно дратувався. Мадам Енно справді збиралась якнайпильніше вивчити місцеві настрої та їх носіїв, — і аж ніяк не допіру це впало їй в голову: це доручено мадам ще в Парижі, на пляс д'Опера, де міститься «Сюрте генераль» — французька розвідка. Мадам була закордонним агентом французької розвідки і мала низку доручень на час свого перебування з чоловіком-дипломатом на території України. Зокрема доручено було їй якнайпильніше стежити і за своїм чоловіком, консулом Франції, та акуратно відсилати інформації на пляс д'Опера.

Ресторатор Штені звичним вухом дослухався до розмови між консульським подружжям. Він теж робив це не тільки як чуйний і запобігливий господар і не просто в силу звички ресторанної обслуги. Така вже була «планида» ресторатора Штені: він був професіональний шпиг. Останні півроку він шпигував для гетьманської влади, від початку російсько-німецької війни — для німецької розвідки, водночас і перед тим — для російської царської охранки, а віддавна, вже двадцять років, — був агентом розвідувального апарату Сполучених Штатів Америки.

І, напівобернувшись до товстопузого буфетника з грецькими вусами та в турецькій фесці, він кинув йому через плече:

— Жора! Не сьогодні, так завтра нам теж чекати гостей... з-за океану. Чи добре пам'ятаєш, що він має тобі сказати і що ти маєш йому відповісти, щоб нам пізнати один одного.

Товстий Жора мовчки кивнув, як кивав він щоразу, коли приймав замовлення на пляшку кон'яку чи дюжину шампанського.

— Дивись! — повчально і застережливо напучував його Штені.— Щоб не прохопитися перед котримсь із цих...— Він з презирством мигнув на зал, в якому бенкетувала «сіль російської землі».

— Спокійно! — флегматично озвався буфетник Жора. Потім він так само флегматично поцікавився: — Долар?

— Півфунта стерлінгів, сорок франків, чотириста карбованців миколаївськими...

Буфетник Жора задоволено кивнув. І він, і Штені гонорар з американської розвідки одержували в доларах.

Мсьє і мадам Енно тим часом закінчили снідати. Ще — покурити, і можна вже закінчувати своє перше явлення народові. Мсьє Енно закурив гавану, мадам — єгипетську пахітоску.

Вони вже помирились, зійшовшись на тому, що — в ім'я виконання покладеної на них високої місії — дадуть одне одному цілковиту волю, а про себе вирішивши наглядати одне за одним якнайпильніше.

Кінець кінцем мсьє Енно був задоволений. Одеса — так Одеса. Не він же винен, що ця ідіотська Директорія перерізала дорогу на Київ. Але і в Одесі — він пошукав очима і знайшов красуню, королеву екрана, — і в Одесі теж можна вирішувати судьби цієї самої України, Росії, всього світу. І вирішуватиме ці судьби — він. Як сказав тоді той телепень? «Аве, Цезарю, імператоре...»

В цей час до столика наблизилась якась постать.

Постать ця трималась напрочуд скромно і ввічливо, як не поведився сьогодні ще ніхто. Але зовнішністю постать була дещо кумедна, в кожному разі — несподівана. Під носом в неї були чорні вусики, підстрижені по-англійському, але на голові буйно кучерявилось огнисто-руде волосся.

Постать з чорними вусиками і рудою шевелюрою скромно — на рівні живота — тримала фужер з шампанським.

— Мадам і мсьє! — промовила постать, соромливо потуплюючись.— Дозвольте привітати вас від імені осіб вільних професій, так би мовити, від вільних художників міста Одеси! — Французький прононс у постаті був з відчутним одеським відгомонам. Постать підняла свій фужер трохи вище живота і галантно вклонилася мадам і мсьє Енно.— Бонжур, мадам! Бонсуар, мсьє!

Постать скромно пригубила з свого фужера, чемно

відкланялась і так само скромно повернулась на своє місце.

— Симпатичний молодий чоловік! — сказав мсьє Енно.

— Пікантний! — згодилась мадам. Вона взагалі полюбляла рудих. — Але його псують чорні вусики. Невже він фарбує тільки вусики? Оригінальна мода. Можливо, так носять тепер в Одесі?

Та в цю хвилину двері з гуркотом відчинились, і в зал ресторану бомбою влетів хлопчик-газетяр. Він репетував, розмахуючи аркушами «Маленьких одесских новостей».

— «Маленькие одесские новости!» Екстрений випуск! Прибуття консула Франції з особливими повноваженнями для цілого світу! Декларація Антанти для всього людства! Союз Америки, Англії, Франції і Росії! «Чотири збоку — ваших нет!..»

Мсьє Енно підтягнувся і приосанився. Тепер вже не було сумніву, що він вирішує судьби світу.

Консул Франції з особливими повноваженнями, отже, приступив до виконання своїх обов'язків.

Власне, це й був початок інтервенції Антанти і США на південь України — восени тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Засідання підпільного обласкому разом із товаришами, які прибули з Центрального Комітету, відбулося другого ж дня — на Слобідці, Третій Малий провулок, 25 — у будинку п'яти Столярових.

У будинку п'яти Столярових дуже до речі трапилася велика пиятика.

Гулянка у п'яти Столярових мала і чисто родинний, але разом і громадсько-демонстративний характер: п'ятеро Столярових вперше після початку війни в тисяча дев'ятсот чотирнадцятому році зібралися вдома всі разом, і зібрались вони саме тому, що, нарешті, — як казали вони, — «замирилися з усім світом».

Всі п'ятеро Столярових — старий батько Никодим Онуфрійович, сини Олександр Никодимович, Микола

Никодимович, Федір Никодимович і наймолодший, який, з огляду на його допризовний вік, звався просто Коля,— були слюсарі. Колею звався четвертий син старого Столярова ще й на відзнаку від другого, який теж мав ім'я Микола. Хрестив четвертого сина Столярових старший і надто прискіпливий до святців піп — у слобідській же церковці біля притулку громадського опікування «Дом трудолюбия». Народився четвертий у роді Столярових, як і другий, теж у день святого Миколи, і піп-ретроград категорично відмовився давати немовляті якесь інше ім'я, крім імені поважного святого, охоронця його дня народження. Так стало в родині Столярових два сини з одним ім'ям: Микола — старший і Коля — молодший.

Старий Столяров перейняв слюсарську професію від батька, діда, ба й прадіда — відколи слюсарство взагалі пішло на Русі,— і працював слюсарем на заводі Гена на Пересипі. Він славився на цілий Пересип і Слобідку як неперевершений майстер слюсарської справи. В Одесі слюсарська династія Столярових оселилась і поширилась не так вже й давно, одначе й не те щоб недавно — з півстоліття тому, коли тільки почали зводитись машинобудівні майстерні й заводи, а родом були Столярови — волгарі — і зачинили своє відбатьківське мистецтво на перших заволзьких та приуральських ливарнях і сталеварнях. Цілком зрозуміло і натурально, що Никодим Онуфрійович кожного свого одприска, тільки той доходив робочого віку, навчав слюсарювати і поступово виводив у митці цього тонкого і розумного майстерства. Слюсарювали Столярови мало не по всіх найбільших металообробних підприємствах Одеси. Никодим Онуфрійович тепер, коли після сорока років слюсарювання почав спадати на силах і втрачав роботу у заводі Гена, мав все ж таки заробітку... аж до двохсот карбованців на рік...

Олександр, Микола і Федір Столярови чотирнадцятого та п'ятнадцятого року були покликани до армії і розіслані по фронтах: Олександр — на австрійський і німецький, Микола — на австрійський і румунський, Федір — на турецький. Олександр — дарма що був уже поважного віку, під сорок, і за чверть віку вдосконалення в своїй професії та постійної участі в різних робітничих організаціях дійшов високого рівня цивілізованості, проте ніякої цензової освіти не мав — пішов до війська

рядовим. Микола, йшовши в усьому стежкою старшого брата і відставши від нього в усьому хіба що самим віком, бо був десятьма роками молодший, мав, проте, свідоцтво про закінчення приходської школи — і вийшов тому в молодші унтери. Федір — ще п'ятьма роками молодший, на освіту якого, в ногу з віком, стягалася вся сім'я, закінчив чотири класи городського училища, був як «вольноопределяющийся» другого розряду надісланий до військової школи воєнного часу — і став прапорщиком піхоти.

Саме коли відійшли всі сини-помічники воювати на фронтах, старий Никодим Онуфрійович і підучив собі в поміч наймолодшого, п'ятнадцятилітнього тоді Колю, що — теж закінчивши городське училище в ногу з віком — готувався спочатку до вступу в реальне училище, згодом до екстернату за гімназію. Народився Коля в дев'ятисотому році, і оце тільки пішов йому дев'ятнадцятий рік.

Три старші сини Столярових за роки війни з'являлись додому в Одесу — на Слобідку, Третій Малий провулок, 25 — дуже рідко і кожний нарізно: тільки на поправку після чергового поранення.

Війна проти Австрії та Німеччини була, власне, закінчена в Росії ще восени минулого, сімнадцятого, року — ленінським Декретом про мир, та брати Столярови затрималися аж досі по різних післявоєнних фронтах.

Олександр і далі бився проти німців біля Пскова, а потім боронив від білогвардійських путчистів Петроград.

Микола затримався в Бессарабії на румунському фронті, а потім у загонах Румчероду (Революційного комітету румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської округи) чинив опір румунським окупантам.

Федір — після турків — воював ще трохи проти закавказьких контрреволюційних новоутворень.

Аж цієї осені всі троє подалися-таки додому. Це й дало привід старому Никодиму Онуфрійовичу пожартувати між своїх, що сім'я Столярових оголосила мир на всіх фронтах.

З'їхалися сини Столярови майже в один час — з усіх фронтів світової війни і з усіх кінців Російської імперії — і першої неділі, коли й батькові не треба було йти на роботу, влаштували бучну гулянку з необмеженою пиятикою.

Будиночок п'яти Столярових був типовий для одеських околиць і стояв на такій же характерній для Одеси вуличці. Розташований центром своїм у глибині подвір'я, він двома загнутими на зразок літери «п» крилами виходив аж до тротуару. В крилах були сарай, дров'ятня, хлівець для кіз та інших свійських тварин, домашня невеличка кузня-слюсарня та кухня. Але вікон на вулицю в цих крилах-прибудовах не було. Вікна всі виходили тільки досередини двору. В дворі палісадничок на дві клумби з півоніями навесні, матіолою влітку та жоржинами восени, городик на три грядки — з цибулею, часником та двадцятьма кущами помідорів, і «сад»: один горіх, один абрикос і одна слива. Біля брами, звичайно, росли акації.

Це був тихий і затишний закуток, але сьогодні — з нагоди свята — будиночок, подвір'я, ба й провулок на цілий квартал аж двигтіли від гуляння та веселощів.

Ще з полудня, хильнувши з батьком до обіду гусак сквирського вина під скумбрію з помідорами, четверо Столярових-синів, міцно обійнявшись і сплівшись руками в одну нерозплітну четвірку, тинялися серединою провулка з кінця в кінець і співали пісень. Почали вони з фронтової «Спите, орлы боевые». Біля будинків старих знайомих, сусідів — а на вуличці, у кварталі, ба й у цілій Слобідці всі між собою сусіди й старі знайомиці — брати Столярови раз у раз спинялись. Старі знайомиці й сусіди підносили їм ще. Перехиливши й закусивши тут же кабачковою ікрою або малосольною хамсою, брати Столярови хитали далі. За ними, так само серединою вулички, у піску та куряві, теж підспівуючи та підтанцювуючи і теж вправляючись хильнути будьде, сунула жадібна до веселощів молодь із цілої Слобідки аж до Пересипу. З фронтових пісень проспівано було ще «Умер, бедняга, в больнице военной» і після того — вже зовсім на «третьому зводі» — брати Столярови заспівали свій коронний номер, яким вславилися вони ще до світової війни, перед тим як доля розкидала їх по різних фронтах від північного кола аж до тропіків. Це було «Ревела буря, гром гремел». Тепер чотири голоси — бас, два баритони і Колин тенор — стало чути у Дюківському парку, на Хаджибейському шосе, за яром на Портофранківській і аж за Херсонським спуском на Лузанівському пляжі.

Тепер можна було починати і засідання обласкому.

Весела гулянка фронтників та п'яний гармидер на цілу Слобідку були якнайкращими обставинами для конспірації.

Та й дім п'яти слюсарів Столярових був знаний і шанований.

В сім'ї п'яти Столярових були ще і шостий і сьомий члени. Але до вуличного прізвиська їх не уводилося, бо це були особи жіночої статі.

Шостою — наймолодшим одприском роду Столярових — була Катюша.

В цю хвилину вона теж гуляла на вулиці з братами. Але йшла вона осторонь — скромно — по тротуару, як і належить пристойній дівчині. В руках у неї був баян, і це під її акомпанемент горлалі пісень її брати. З Катюші був баяніст на весь куток, грати кликали її на кожне весілля і навіть на похорони.

Сьоомою була мама Феня, тобто — Фекла Дормидонтівна Столярова, мати чотирьох синів та одної дочки, дружина глави роду.

Зараз вона, разом із своїм старим, була зайнята прийманням і частуванням почесних гостей, які зійшлися вшанувати старого Никодима Онуфрійовича та Феклу Дормидонтівну і привітати їх з щасливим поверненням з війни дорогих синів.

Власне, в цю хвилину Фекла Дормидонтівна клопоталась на кухні біля страв, Никодим Онуфрійович сидів у сінцях на сторожі, а «гості» частувались у світлиці — самі.

На столі стояв гусак сквирського вина, велика таця з вінегретом та цівтора десятка пивних пляшок. «Гості» — підпільний обласком — були тут, за столом, в цілковитій безпеці і могли робити все те, що їм було потрібно.

Всі п'ятеро Столярових були більшовики, тільки маленька сімнадцятилітня Катюша — моревінтівка-комсомлка.

Гулянка з нагоди прибуття синів була влаштована з доручення обласкому.

2

Товариш Ласточкін почав зразу, тільки всі посідали круг стола:

— Так от, товариші, становище зараз таке. Проти нас — величезний фронт міжнародної реакції і внутріш-

ньої контрреволюції. На півночі — англійці і американці, на Далекому Сході — американці і японці, на Волзі — білі чехословацькі легіони, на азійських землях — басмацькі банди під орудою англійських та американських інструкторів, на Кавказі — меншовики, націоналісти і англійський десант, до Каспію і Дону суне контрреволюційне козацтво. З Криму і через південні порти — на допомогу білим офіцерам, українським націоналістам та решткам німецьких окупаційних військ — з дня на день слід чекати інтервентів: американських, англійських, французьких або й усіх разом. Вчора — першою ластівкою — прибув консул Енно з особливими повноваженнями, сьогодні став на рейді вже й англійський міноносець, і поширюються чутки, що завтра на англійському крейсері «Скірмішер» має прибути і англійський повноважний представник, якийсь адмірал Боллард...

Ласточкин звівся з свого місця. Як головуючого, його посадили на чільному місці — на покутті, під «богами», там, де звичайно сидів глава дому, старий Столяров, — і Ласточкину здавалося, що його погано бачать, отже, й погано чують. Маленький на зріст, він і справді майже не був видимий за високим столом і в низькому кріслі — з ніжками, підрізаними на височенний зріст Никодима Онуфрійовича. Ласточкин говорив далі, стоячи або походжаючи:

— Щодо самої Одеси, то тут контрреволюційних сил зібралось особливо багато. Стоїть доволі-таки численний гетьманський гарнізон, залишилось чимало й австро-німецьких частин — не до краю деморалізованих; купчаться, зростають день у день і так само день у день зухваліють загони білих офіцерів-добрармійців, запалені жаданням розтерзати більшовиків. Ще є білі польські легіони, дружини сербів, хорватів, а до румунів за Дністром — подати рукою. Все це цілком боездатні армійські одиниці. А з півночі суне і виходить на підступи до Одеси ще й чимала навала військ петлюрівської Директорії — теж розпалених жадобою захопити владу на Україні. В самій Одесі та поблизу — десятки тисяч військ контрреволюції; на підступах до Одеси — ще десятки тисяч. І десант Антанти, який міжнародна реакція готується висадити тут, теж, безперечно, має бути не малий: треба думати — десятки тисяч, а може, й сотні... Таку маємо картину на сьогодні, товариші...

Ласточкін примовк і походжав туди і назад попід стіною. Жвавий, непосидючий вдачею, він не вмів довго залишатись без руху. Він походжав, зосереджено звівши брови, неначе прислухаючись — чи то до шумливого гомону знадвору, бравурного схлипування гармонії під пальцями Катюші та молодецького співу чотирьох Столярових, чи то до своїх власних швидких думок. Скаса він кидав погляди на товаришів перед ним.

Перед ним сиділо п'ятнадцять членів обласного комітету — області, що обіймала нині аж дві величезні губернії: Таврійську і Херсонську. Ці п'ятнадцятеро очолювали більшовицьке підпілля на території, яка була більша від території трьох європейських держав — Бельгії, Голландії та Люксембургу, взятих разом. Цією величезною територією щойно перекотилася могутня хвиля всенародного повстання проти німецьких окупантів, і ця боротьба забрала чимало сил більшовицької партії. Спочатку партія боролася з підпілля, потім очолювала двомісячний загальний страйк, потім повела збройні загони повстанців у відкритий бій. Окупанти скажено лютували. В боях, і особливо в німецькій та гетьманській контррозвідці, гинули тисячі мужніх більшовиків. Одеському підпіллю в цій боротьбі завдано величезних втрат: на чолі боротьби мас полягли майже всі керівники більшовицьких організацій, сотні і тисячі рядових бійців-більшовиків теж віддали життя. Нинішній склад обласкому був зовсім новий, майже не відомий Центральному Комітету. І боротьбу треба було продовжувати, власне, — починати знову...

Брати Столярови з веселою юрбою — тепер вони співали тужної української, щойно принесеної з австрійського фронту, «Чуєш, брате мій, товаришу мій...» — пройшли мимо подвір'я до другого кінця вулички. В кімнаті стало майже тихо, і Ласточкін заговорив далі:

— Отже, проти нас величезний фронт. Проти нас один фронт! — наголосив він. — І в той же час це, безперечно, кілька фронтів, щонайменше — п'ять-шість: гетьманці, петлюрівці, Добрармія, білополяки, французи, англійці, американці чи хто там має бути ще. Боротьба ще й на кожному з цих фронтів, звичайно, утруднює наше становище. Але між ними усіма, безсумнівно, є суперечності, неминуче виникнуть чвари, утворяться щілинки... Згадайте, товариші! Товариш Ленін вчить, що більшовики ніколи не повинні забувати про супереч-

ності, які є між ворогами, про антагонізм між окремими одиницями ворожого табору, дарма що вони й об'єднуються в спільній ненависті і дії проти нас,— про ті щілинки, які утворюються в результаті тих суперечностей та чвар у самому тілі світової реакції. Бо це і є ті протиріччя, які роздирають світ капіталізму. Звичайно, буржуазна дипломатія всіма способами намагається заховати ці суперечності, і дипломати Антанти, які прибудуть сюди разом із збройними загонами інтервентів, заповзятю замазуватимуть всі щілинки між гетьманцями, петлюрівцями, денікінцями та поміж собою — американцями, англійцями, французами,— і саме це нам, більшовикам, треба урахувати насамперед! Ми повинні знаходити ці щілинки, заганяти в них клин, розширювати їх, якщо мова йде...— Ласточкин спинився, зіперся на спинку крісла, оглянув усіх зразу і вперше посміхнувся. Посміхався він — вилицюватий, лобастий — напрочуд широко і весело.— ...якщо мова йде про нашу пролетарську, інтернаціоналістичну дипломатію. Я зрозуміло висловлююсь, товариші?

— Зрозуміло! — відгукнулося кілька голосів.— Ясно!

Всі члени обласкому бачили Ласточкина вперше. І всі тепер придивлялись до нього. Що за людина? Якої хватки? Який буде в ділі і як буде працювати з ним товаришам? Центральний Комітет надіслав Ласточкина для керівництва південним підпіллям — і це був важливий і радісний факт: ЦК, отже, надавав особливого значення боротьбі одеських підпільників. Але якою мірою цей товариш із центру буде на висоті відповідального доручення Центрального Комітету, наскільки зуміє він опанувати місцеві обставини, розібратися в настроях місцевих товаришів, злитися з усією більшовицькою масою, щоб очолити її і повести за собою?

Про товариша з центру, нового керівника, молодим членом обласкому було мало відомо: прибув з паспортом купця другої гільдії Миколи Ласточкина; член партії з дев'ятого року; тільки в дні Лютневої революції сімнадцятого року повернувся з заслання; минулий рік працював не під цим псевдонімом, а під власним прізвиськом, легально, у Київській Раді робітничих і солдатських депутатів, очолюючи профспілку «робітників голки», отже, професією, очевидно, кравець. Став відомий рядом вдало проведених страйків у час керенщини та тим, що взяв керівну участь у повстанні київських

арсенальців проти Центральної ради. Потім пішов у підпілля і виїхав з України до Москви.

Це була непогана партійна характеристика. І чимало з членів обласкому могли щиро позаздрити їй. Адже в цьому новому, молодому складі обласкому майже не було старих, загартованих більшовиків, які починали свою більшовицьку діяльність ще в переддень пролетарської революції, які б і свій бойовий шлях у дні Жовтневої революції теж пройшли у керівництві одеських більшовицьких організацій поруч із славним більшовицьким керівником одеського пролетаріату Старостіним, який щойно героїчно загинув. Правда, майже всі починали свій бойовий більшовицький шлях саме тут — під керівництвом Старостіна — в загонах Румчероду, на барикадах січневого повстання в Головних залізничних майстернях та на елінгах Ропіту або в лавах червоногвардійців міста Одеси і Одеси-порту. Починали з гвинтівкою чи кулеметом в руках. Але керувати підпіллям і через нього боротьбою усіх трудящих міста ще не доводилось майже нікому з членів нового обласкому, який утворився після загибелі попереднього складу в німецьких і гетьманських катівнях.

Посилення місцевого керівництва товаришами з центру було саме вчасне.

Та саме з цього погляду другий товариш, надісланий ЦК, викликав... принаймні здивування.

Оце — повноважний представник Центрального Комітету? От цього товариша надіслано для посилення організації, що складається з обстріляних червоногвардійців — матросів, овіяних вітрами морів, портових вантажників, які пройшли у своєму житті крізь огонь і воду, заводських пролетарів, учасників трьох революцій?

Другим товаришем з центру була дівчина, вірніше — дівчинка, бо з першого погляду їй можна було дати не більше сімнадцяти-вісімнадцяти років, і те од сили, тільки знаючи, що молодших віком і до партії не приймали. Ось вона сиділа тихенько в куточку — кирпатенька, з дитячими бровами шнурочком та довгими чорними дівочими косами, які й не вбереш під кашкет чи ушанку, коли доведеться брати гвинтівку в руки та йти в бій. Та чи й вміє вона стріляти з гвинтівки, чи й підніме одинадцять фунтів металу, щоб прикласти до плеча й приміряється на ціль? Чи не перекинеться від пострілу та

відбою гвинтівки?.. На ній же навіть одяг зовсім дитячий: біла матроска з синім коміром та іграшковими якірцями, спідничка «у гармоніку» — як на вивісці «Приймаю замовлення гофре і плісе», і туфельки, боже ж мій — лаковані лодочки!.. Навіть для конспірації посоромилася б вбиратися у таке... А кличка? Кличка — «Галя». Галя і є...

Члени обласкому — матроси, вантажники та й заводські пролетарі — на дівчинку Галю із центру позирали з неприхованим недружелюбством.

— Які ж питання, товариші, ставите сьогодні на порядок денний? — запитав Ласточкін.

— Повстання! — гукнув матрос Олександр Понеділок; власне, Шура Понеділок або просто Шурка, як його кликали і в порту, і на березі від Молдаванки до Пересипу.— Повстання проти всіх паразитів і контри! Скинути гадів у Чорне море! У мене більше нема питань...

Матрос Шурка Понеділок намагався дивитись чортом, блискаючи очима, люто наморщуючи лоб, та й матроську безкозирку свою з довжелезними стрічками він не скинув, ввійшовши до хати, лише хвацько пересунув з лоба — від брови — аж на потилицю, набакир.

Вигляд «чортом» Шурці Понеділку вдавався погано: був він білявий, сірокий з отакенними віями, рум'яний на всю щоку і ніяк не умів стерти з обличчя постійну веселу, задерликувату юнацьку посмішку. Стрункий, сухорлявий і рухливий, елегантний у своїй синій матросці з блискучо-чистою смугастою тільняшкою під нею та в широченних, аж за носок, моряцьких кльошах — Шурка був предметом зітхання усіх дівчат і молодниць від Пересипу до Молдаванки.

— Товаришу, гм... матрос,— промовив Ласточкін лагідно,— пробачте, не знаю ще вашого прізвища...

— Понеділок Олександр, матрос другої статті з посудини «Витязь»! — зірвався і витягнувся струнко Шурка Понеділок.— Представник Морського райкому партії.

— Сідайте! — м'яко сказав Ласточкін.— Я вам не командир, і ви мені не рапортуєте: ставати струнко не треба. Але я хотів вам нагадати, що, ввійшовши, ви забули скинути свою шапку...

— Чи вам не відомо, що це не шапка,— аж скинувся Шурка,— а флотський головний убір — безкозирка і...

Раптом обличчя його зашарілося від підборіддя аж

до чуба, і, стягнувши флотську безкозирку з голови, він сів.

Ласточкін дивився на нього — спокійно, лагідно, з посмішкою, але твердо, і десь у глибині зіниць блимали іскринки гніву.

Поміж членів обласкому перебіг легкий шелест. Товариш із центру був, здається, лагідної вдачі, але крутого норову...

Поважний чоловік в однобортній тужурці із срібними паровозиками на петличках, безперечно, залізничний машиніст, розгладив борідку з тонкими пасмами сивизни і неголосно проказав:

— Мое прізвище — Куропатенко, я — представник Залізничного райкому, власне — голова райкому. Я гадаю, що насамперед треба обговорити і остаточно визначити наше ставлення до анархістів, есерів, меншовиків та інших дрібнобуржуазних партій. В ході майбутнього повстання це матиме величезне значення. У нас тут засилля цих угодовців. І в Раді верховодять теж вони... А яку повістку на сьогодні пропонуєте ви, Іване Федоровичу?

Ласточкін швидко поглянув на машиніста Куропатенка і, наче між іншим, кинув:

— Мій паспорт, в умовах підпілля, на ім'я Миколи Ласточкіна. Будемо звати мене для зручності просто — Микола...

Куропатенко почервонів. Інші члени обласкому зарипіли стільцями. Куропатенко, звичайно, заслужено спікраків — законів конспірації треба суворо додержувати і між собою, щоб не прохопитися за інших обставин. Одначе — чи варто було так обрізати поважну людину, старого революціонера, керівника однієї з найбільших в Одесі більшовицьких організацій? Тихий та лагідний був уповноважений ЦК, але, здається, з характером...

Серед членів обласкому були ще: матрос Іван Голубничий — керівник військового відділу обласкому, він же — голова райкому Молдаванки; друкар Яковлев — представник райкому партії центральної частини міста; робітник суднобудівних верфей у Миколаєві — Камінський; лоцман Бабка — від херсонської організації та інші.

Пересипський — найміцніший — райком представляв Олександр Столяров; повернувшись до рідного міста, він другого ж дня став уже на роботу на заводі Гена

і негайно ж зв'язався з партійною організацією, фактично й очоливши її.

Скликання засідання обласкому, конспірування його та гарантування безпеки було покладено саме на Олександра Столярова, і він від початку до кінця всі ці заходи здійснив особисто, не передоручаючи нікому. Тепер він же сам керував і охороною засідання. Зараз — із співом «Вдоль да по речке» — брати Столярови пройшли попід двором і попростували до рогу Цвинтарної вулиці.

— Товариші! — сказав Ласточкін. — Я думаю, що порядок денний нашого сьогоднішнього засідання повинен цілком впливати із тих завдань, які ставить перед нами загальний, єдиний план боротьби нашої партії проти іноземних загарбників-інтервентів і, звичайно, їхніх посіпак з внутрішньої контрреволюції. Це — єдиний план! — Він знову наголосив слово «єдиний» і підсилив своє наголошення ударом кулака по столу. — Єдиний для всіх організацій більшовицької партії! Більшовики півночі Росії, Далекого Сходу чи півдня України повинні будувати відповідно до місцевих умов і завдань, свої плани, підпорядковуючись саме цьому єдиному плану. — І Ласточкін нагадав: — У Курську сформовано тимчасовий робітничо-селянський уряд України, до якого ввійшли товариші Ворошилов і Артем.

Український радянський уряд щойно в місті Суджі оголосив владу гетьмана поваленою і видав маніфест народів України, в якому об'явив усі здобутки Жовтневої революції — здобутками трудящих України, усі радянські декрети й закони — діючими на території Української республіки.

Українські радянські війська від північних кордонів України перейшли в наступ — у Харківському напрямі. Водночас Українська радянська дивізія, утворена Щорсом і Боженком з наказу ще Центрального військово-революційного комітету України на початку осені на Чернігівщині, теж розпочала наступ в напрямі на Київ. Розпочато велику війну! — сказав Ласточкін. — І наше завдання тут, на півдні, діяти за єдиним планом командування. Ми повинні включитись у велику визвольну вітчизняну війну нашого народу — звідси, з півдня. Сили наші далеко не рівні: ворог дужчий за нас збройно. Але перемогти повинні ми, і переможемо, бо за нами весь трудовий народ. Та виграти війну можливо лише

тоді, як добре до неї підготуватись. І всякий виступ всупереч загальному планові боротьби, всяка гарячковість, хоч би й від щирого та доброго серця,— Ласточкін метнув поглядом на Шурку Понеділка, який аж знітився під цим нищівним поглядом,— всяка анархістська романтика, всякі заклики до негайного неорганізованого повстання тільки поведуть наші кадри на дурну загибель! — Ласточкін знову блиснув очима на Шурку, і той визнав за краще зовсім одвернутись до вікна.— Ми тут повинні готуватись до великої війни, готуватися спішно і відмобілізувати всі наші сили! Тому й починати нам треба саме з... мирних справ.

Поворот у мові був надто несподіваний, і всі насторожено звели голови.

Але Ласточкін зразу й перерахував усі ці «мирні» справи, з яких, на його думку, і треба було починати.

По місту і області числилося чимало більшовиків, але цифри були неточні і не про кожного були вичерпні відомості. Взяти на облік усіх, виявити здатності і можливості кожного, провести широку перереєстрацію членів партії — найперша справа, і закінчити її треба за два-три дні. Весь реальний актив — підняти до бойової готовності, а всі мертві душі — геть. Після того скликати по районах області і по місту районні конференції і обрати районне керівництво. На це піде ще три-п'ять днів. І негайно — міська та обласна конференції. Ці дві можна провести протягом однієї ночі. Отже, за тиждень всі більшовицькі кадри будуть згуртовані і міцно організовані. Саме такими вони повинні вступити в боротьбу, щоб виконати ту функцію, яку приділяють їм Центральний Комітет, загальний план боротьби та самі обставини вітчизняної війни.

— Заперечень нема? — запитав Ласточкін.

Заперечень не було. Справді, хіба не найперше діло перед початком боротьби — встановлення бойового порядку?

— Обласна конференція,— сказав Ласточкін,— обере і новий обласний комітет. Пропоную тим часом заступником голови обласкому обрати товариша Олександра Столярова, висунувши водночас на міському пленумі його кандидатуру як голови міського комітету.— Ласточкін раптом знову посміхнувся широкою веселою посмішкою.— Як, товариші, вважати товариша Столярова Олександра відсутнім чи присутнім на нашому

засіданні? І чи маємо ми право вибирати його, так би мовити, позаочі, з самого лише... голосу?..

Сміючись, він кивнув на вікно.

Брати Столярови якраз знову проминали будинок у своєму нескінченному «п'яному» променаді, і густий могутній бас Олександра Столярова рокотав на вторі у «Гей, нуте, хлопці, славні молодці».

Всі засміялись, і одразу піднялося п'ятнадцять рук.

— Друге,— зразу ж серйозно сказав Ласточкін,— готування збройних сил народу і, звичайно ж,— він раптом підморгнув Шурці Понеділку,— збройного повстання! — Шурка почервонів і знову відвернувся до вікна.— Ми утворимо військово-революційний комітет, і до складу його я пропоную більшовиків: Івана Голубничого, Олександра Понеділка, Петра Куропатенка, Олександра Столярова і Миколу Ласточкіна.

Почувши своє ім'я в складі військово-революційного комітету, Шурка Понеділок зробився зовсім червоний і вже не відривався від споглядання двох білих кізок та одного чорного півня за вікном.

Матрос Іван Голубничий — цілковита протилежність матросові Понеділку — статечний і поважний, з густими й солідними вусами флотського надстроковика,— тільки почув своє прізвище, зразу ж звівся і, не поспішаючи, почав доповідати:

— В розпорядженні військового відділу обласкому на сьогоднішній день існують підпільні бойові дружини: робітнича пересипчанська імені Старостіна — в кількості до ста чоловік; моряцька дружина Морського райкому — в кількості до тридцяти чоловік; і молодіжна — з моревінтівців-комсомольців — у кількості чоловіка з п'ятдесят. Одначе відносно зброї в сучасний момент...

— Товаришу Голубничий,— спинив його Ласточкін,— ти почекай. Про це доповіси ревкому. А зараз вирішимо ще інші питання на обласкомі.

Матрос Голубничий розправив вуса і сів.

— І третє, товариші, це — армія Антанти, яку ми чекаємо сюди. Більшовики,— Ласточкін посміхнувся,— вже мають деякий досвід у поводженні з арміями окупантів.— Всі посміхнулися також.— Трьохсоттисячна армія австро-німецьких окупантів, розкладена нашими стараннями і насичена революційними ідеями, чимчикує зараз з усієї території України до себе додому, в Західну Європу. Або й утворює тут свої солдатські Ради та

спартаківські комітети. Я думаю, товариші, що не завадило б нам поширити цей досвід і на армію Антанти? Га?

— Хай їм завадить...— вуркотливо відгукнувся Голубничий.— Щоб в Сінопі, Трапезунді галушки варили...

Веселий сміх перебіг круг стола. Переінакшення Шевченкового вірша на цю нагоду було дотепне і саме доречно.

— Так-от,— озвався веселим сміхом і Ласточкін,— якщо заперечень не буде, то треба негайно ж розпочати широко до того підготовку. Перед від'їздом сюди я був у Москві в Центральному Комітеті. Володимир Ілліч Ленін...— Ласточкін змушений був зробити невеличку паузу, бо круг стола перебіг шелест; всі заворушились, посунулись ближче і нахилились, щоб краще розчути.— Володимир Ілліч Ленін велику увагу звертає саме на цю особливість нашої з вами роботи. Москва допоможе нам кадрами спеціальних працівників, тільки стане точно відомо, які саме кадри нам будуть потрібні — для англійських, французьких чи якихось інших частин. Коли з'ясується, якою мовою провадити нам агітацію, Москва надішле нам групу товаришів, що досконало володітимуть цією мовою. Наша партія звертає зараз особливу увагу на готування спеціальних кадрів для України... Тихо, тихо, товариші!..

Ласточкін підняв руку, закликаючи всіх до порядку, бо у відповідь на його повідомлення члени обласкому загомоніли всі враз — весело і збуджено:

— Спасибі. Не забуває нас Володимир Ілліч!

Двері з сіней рипнули, і на порозі з'явилася грандіозна постать Никодима Онуфрійовича. Гомін враз урвався, всі принишкли. Що таке? Небезпека?

— Нічого, нічого! — заgrimів на повен голос могутнім басом Никодим Онуфрійович.— Саме добре! Гомоніть, гомоніть! А то що за гулянка така? Зійшлося п'ятнадцятеро козаків і шепочуться, як дівчата на посиденьках? Не конспіративно, товариші! Нікуди не годиться! Гомоніть і чарки поналивайте! І вінегрету, бодай для видимості, колупніть! Мама Феня зараз і кабачки подасть...

Дружній сміх відповів Никодиму Онуфрійовичу.

Але він уже зник у сінях і причинив двері.

Коли веселе пожвавлення стихло, а товариші поналивали собі вина, Ласточкін закінчив:

— Отже, для підготовки пропагандистської роботи в іноземних військах нам треба утворити при ревкомі таку собі іноземну колегію — штаб нашого революційного слова! До іноземної колегії ввійдуть товариші, які прибудуть з Москви, а тим часом утворимо групу організаторів, чоловіка три, п'ять. На чолі поставимо товаришку Галю.

Всі члени обласкому, як на команду, повернули голови до дівчини в кутку. Вираз обличчя не був у всіх однаковий. Поважніші поглядали здивовано, але здогадливо: так он нащо це дівчатко із центру — спеціалістка, виходить, у справах пропаганди! Молодші, і насамперед Шурка Понеділок, поглядали недовіжливо, ба й зневажливо: на керівника штабу, якому розкласти багатотисячні армії озброєних до зубів інтервентів,— оцю, від горшка два вершка?

Ласточкин перехопив усі ці погляди і не міг стримати посмішку.

— Товариші! — мовив він докірливо. — Ну, як вам не соромно? Загнали дівчину в шари! — Але він зразу ж приглушив посмішку і сказав сухо: — Галя справді мала на зріст і виглядає зовсім дитиною, але це аж ніяк не погано для конспірації! Тільки ж Галі зовсім не шістнадцять років, як вам, мабуть, здається, а... Галю, тобі, либонь, двадцять два?

— Двадцять три,— тихо подала голос Галя і сердито тріпотнула бровами.

— Отже, двадцять четвертий! І чотири роки Галя — член партії. З них два просиділа в тюрмі. А взагалі Галя — один з найкращих організаторів підпільних друкарень. Крім того, Галя закінчила гімназію, і в атестаті в неї — п'ять по французькій і по німецькій. Поза курсом гімназичних наук, в тюрмі, Галя вивчала й англійську мову. Іноземними мовами Галі хоч би й вірші писати: спеціалістка! Чи будуть у когось заперечення проти Галі, товариші?

Голосування оголошене не було, але всі члени обласкому одноставно підняли руки — за Галю. Першим підняв руку Шурка Понеділок. Дівчина, отже, була — що треба!

Галя сиділа як маків цвіт. І всі наввипередки поглядали на неї з цікавістю та прихильністю: так от якого більшовика надіслав одеситам Центральний Комітет!

— До речі,— сказав машиніст Куропатенко,— якщо

мова зайшла про пропаганду, то, поки з'ясується, якою мовою провадити агітацію поміж інтервентів, слід би максимально поширити пропагандистські заходи поміж населенням. Зокрема я маю на увазі передову статтю в «Правде».

Він поліз до кишені, вийняв згорнутий увосьмеро аркуш газети і пояснив:

— Машиністи наші з Бахмача тільки сьогодні привезли...

І зразу ж почав читати вголос.

Всі вислухали мовчки — зосереджені. «Справжня боротьба на Україні тільки починається...» Схвильований гомін перебіг круг стола, коли Куропатенко закінчив:

— «Україна визволяється — поспішайте їй на допомогу...»

— Негайно ж поширити! — аж скрикнув Ласточкін.— От і початок нашої роботи! Ми розкидаємо цю статтю листівками, розліпимо на парканах і стовпах... Галю, коли б це можна було здійснити?

— Скільки тисяч? — запитала Галя.

— П'ять, ну, десять тисяч...

— Треба більше: для області,— сказав лоцман Бабка.

— Друкарня є,— озвався друкар Яковлев,— тільки не розібрані шрифти...

— Не розібрані? — звела брови Галя.— Тоді на післязавтра.

— Розбирати дамо комсомольцям,— запропонував суднобудівник Каміпський.

— Ім і розповсюдження доручити. Цим нехай Коля Столяров поклопочеться — він же у нас комсомольський голова,— додав і Голубничий.

На цьому й порішили. Слово знову взяв Ласточкін.

— І четверте у мене — останнє, товариші! — сказав Ласточкін.— Розвідка і постачання озброєння. Цю справу треба буде поставити в найширших масштабах. Починати я пропоную з того, що вже робить Григорій Іванович. Григорія Івановича і затвердити на чолі цієї справи, хоча він поки що і не член нашої партії: путівку до одеського підпілля — після його партизанської діяльності проти німців — він має з Москви.

Пропозиція Ласточкина викликала нове пожвавлення. Григорій Іванович! Прізвище назване не було, але хто ж із членів обласкому не знав, що мова йде про Котов-

ського? Тільки ж не всі знали, що Котовський знову повернувся до Одеси. Оце була новина так новина! Таж кого з старих червоногвардійців — після Старостіна — шанували й любили одеські більшовики? Котовського! А кого знала й любила ціла Одеса по околицях — на Фонтанах, на Сахалінчику, Млинах, Молдаванці, Пересипі і тут, на Слобідці? Котовського! Хіба ж дурно слава за ним гримить вже десятий рік від Дністра аж до Бугу?

Тільки ж... занадто вже примітна ця постать для підпільної конспіративної роботи, — от що бентежило обласкомівців. Таж в Одесі знають Котовського з лиця тисячі людей. Небезпечно! Адже скрізь нишпорять шпиків і провокаторів.

Ласточкін у відповідь на ці міркування сказав:

— Побоювання дуже слушні, і, можливо, далі доведеться використати Григорія Івановича іншим способом. Але починати треба невідкладно, і давайте все ж таки почнемо з ним. Треба лише пильнувати, щоб Григорія Івановича — таким, яким знає його Одеса, — ніхто в Одесі і не побачив...

Він хотів додати ще щось, але в цю хвилину гомін з вулиці став особливо гучний, і всі обернулись до вікон.

Весела юрба, що — слідом за чотирма Столяровими — весь час сунула вуличкою туди і назад, раптом спинилась якраз проти дому. Столярови тягли високої і одчайдушної, але в той же час — ніжної і задьористої — у ритмі танцю. Катюшин баян заливався на всі міхи. Брати Столярови — міцно сплетені в одну четвірку — стояли шеренгою, похитувалися в ритм і виводили. Дивились вони просто на вікна будинку.

Четвірка братів була мальовнича.

Всі, як один, були вони велетні — в батька, і голови їх височіли понад юрбою. Були вони ставні і кремезні — з могутніми грудьми, смугасті матроські тільняшки виглядали на грудях з-під розпанаханих піхотинських гімнастерок. Шапки вони погубили давно — і буйними білястими чубами вільно бавився вітер. Олександр, Микола і Федір стояли, як три богатирі, і тільки молодший Коля — дрібніший проти старших братів, вужчий в плечах і шупліший — відрізнявся від них і постаттю, і вбранням. Він теж був без шапки, але акуратно зачесаний, у тісній чорній тужурці учня городського училища, і гудзики на ній були застебнуті всі згори донизу. Це

він виводив альтові верхи, Микола і Федір виконували баритональну партію, Олександр гув басом — густим і могутнім.

Враз Олександр урвав свою втору, зірвав з когось у юрбі з голови кашкет і вдарив цим кашкетом об землю. Тієї ж хвилини Катюшин баян посипав швидко, майже дрібушечками. Олександр тупнув ногою — і четвірка братів, з'єднавшись у коло, закружляла, затупцювала, вихитуючися в ритмі пристрасного молдавського танцю.

Виспівували і витанцьовували дойну.

Юрба роздалася в широке коло — навкруг танцюристів.

Тієї ж хвилини Никодим Онуфрійович знову розчинив двері. До кімнати — з паруючою тацею в руках — хутко ввійшла мама Феня: гарячі кабачки були готові. Никодим Онуфрійович плюхнувся в своє крісло на покутті, потіснивши геть Ласточкина, і налив собі склянку по вінця.

— Гуляємо! — гукнув Никодим Онуфрійович і для прикладу до дна вихилив свою склянку.

Члени обласкому теж побрали чарки, цокнулись і перехилили.

Так було і домовлено: коли брати Столярови спиняться перед будинком і заведуть танок, це означатиме, що насувається небезпека і підпільному комітету слід негайно ж перетворитися на справжнісіньких п'яних гостей.

Справді, за хвилину — в самісінький розпал танцю, коли вже курява стояла маревом і пил засипав усю юрбу, — з-за сусідського двору з'явилося четверо вершників. То були кінні гетьманські вартові. Вони патрулювали місто, надто — його околиці. Гетьманці побоювались повстання в робітничих районах.

Кіннотники спинилися і, пересміхаючися, підбадьорювали танцюристів. Юрба кидала на них насмішками, а то й лайкою. Гетьманські вартові для одесита з околиць були презреними паріями. Хтось пошпурих навіть гнилим помідором. Вартові посварилися нагаями і, пустивши коней ступою, поїхали геть. Звичайно, кривдників слід би настъобати цими нагаями з уплетеними цвяхами, та вартові ніколи б не наважились на таке в робітничому передмісті: наклали б їм так, що й довіку запам'ятали б! Кривду вони затаїли до слухнішої

нагоди — коли вийде якийсь наказ лущувати цих голь-тіпак. А зараз вони тільки «сповняли службу» і були цілковито задоволені з веселощів на вулиці: люди п'ячили та танцювали, отже, влада могла почувати себе спокійно.

Коли вартові зникли за поворотом на Цвинтарну, брати Столярови закінчили танець.

Обтерши вуса після чергової склянки і кабачків, зник знову в сінях і Никодим Онуфрійович.

Пішла й мама Феня. Мама була щупла і мініатюрна — аж дивно, як вона могла народити чотирьох отаких велетнів! Вона була вся зморщена і висхла — за свої шістдесят п'ять загорьованих, витруджених літ, але швидка, жвава і метушлива. Весь дім Столярових лежав, власне, на її плечах: вона давала раду всьому господарству, годувала і обшивала всю сім'ю. Синів своїх вона — фігурально — носила на руках. Не фігурально, а зовсім реально — сини, жартуючи, хапали її і носили на руках, коли хотіли виказати своє особливе до неї ніжне синівське ставлення. Тоді мама Феня страшенно гнівалася, відпихалася від нахаби сина своїми рученятами і нахвалялася «відшмагати» пустуна батьковим ременем.

Але вся околиця глибоко поважала стару Столярову, і мама Феня — то було її вуличне прізвисько, ніжне і шанобливе, — мама Феня була авторитет на всю Слобідку, в усіх справах поміж жіноцтвом, ба й чоловіками. Бо мала добре серце, турботливу вдачу і вічний неспокій за злигодні своїх сусідів.

Небезпека, отже, минула, мама Феня подалася геть з порожньою тацею — засідання могло спокійно тривати далі.

І Ласточкин розвинув думку, яку був почав.

Мова йшла про конспірацію.

Конспірації Ласточкин вимагав додержувати якнайпильніше: білогвардійщина першим ділом заходила ся утворювати контррозвідки — кожнісінька офіцерська дружина неодмінно організовувала свою власну контррозвідку, а в робітничі організації та на підприємства були пущені численні шпигуни і провокатори.

Ласточкин заявив:

— Всю нашу підпільну роботу, товариші, ми зосередимо в центрі міста, під самісіньким носом у контррозвідок. Це й буде найкращою конспірацією: нема схован-

ки певнішої, як у самого ворога в пазусі. Щодо підприємств, то, всемірно дбаючи про зміцнення і зростання наших більшовицьких осередків на заводах і фабриках, ми водночас зовсім відмовимося, в кожному разі, на перший час від організації там будь-яких заходів по лінії підривної роботи. Ніяких підпільних зборів на підприємствах! Жодної підпільної явки на заводах і фабриках!

Ласточкін аргументував переконливо: щоб не накликати більших репресій на робітництво і щоб не провалити саме підпілля. Контррозвідники справедливо чекають найбільшої для себе небезпеки саме з робітничих кіл і саме в робітничих колах та на підприємствах найстарніше докопуватимуться до підпілля. Не можна показати їм хвіст підпільних підривників — і тим зірвати всю справу готування пролетаріату до повстання.

І, обстоюючи свою думку, яка викликала в деякого з членів обласкому подив, а в інших і заперечення, Ласточкін зробив цілий екскурс в історію робітничого класу Одеси за останні роки, виказавши себе добрим знавцем Одеси — дарма що був у ній вперше в житті і всього другий день. Очевидно, готуючись вирушати сюди за завданням Центрального Комітету, він пильно ознайомився наперед з місцевими обставинами.

Одеський порт до початку світової війни був найпершим по експортно-імпортному обороту в Росії. В Одеському порту діяли дванадцять іноземних пароплавних компаній, а місцевий російський торговельний флот, приписаний до одеських причалів, налічував сто двадцять суден середнього і великого тоннажу. В зв'язку з цим звелись в Одесі десятки великих і сотні дрібних підприємств. Робітничий клас — з родинами — складав до війни майже половину всього населення Одеси. Самих робітників в одеській промисловості та в Одеському порту було більше півста тисяч.

Але за роки війни більшість робітничого класу Одеси була мобілізована до армії — і здебільшого так і не повернулась додому, загинувши на позиціях. Місце кадрових пролетарів, славних своїми революційними традиціями, зайняли за ці роки на одеських підприємствах недавні вихідці із села, особливо з куркульських осель німецьких колоністів, яких як людей німецького походження не посилали на протинімецький фронт. Пішов на заводи і отой «вуличний інтернаціонал», дрібний слу-

жилий люд, кустарі та дрібні торговці, які зuboжили за роки війни або й просто перехувались від посилки на фронт і «купували» собі «броню» по підприємствах «на оборону». Таким чином, на час революції значно змінилося соціальне обличчя працівників на одеських заводах: хлинула дрібнобуржуазна стихія.

Саме в цих, непролетарських, прийшлих, випадкових групах по заводських колективах і знаходили для себе підпори в дні Жовтневого перевороту меншовики, есери та анархісти. Анархісти, правда, жились головним чином коштом декласованого, люмпенського населення, якого в Одесі нараховувалося і зараз до двадцяти п'яти тисяч і яке разом жило і грабіжницькі банди Мишки Япончика.

Через робітничу «аристократію», на яку спиралась меншовики, через дрібнобуржуазні кола і групи анархістів та бандитів, через підготовані кадри поліцейських провокаторів та шпиків із зубатовських чорносотенних організацій біла контрреволюція і добиралась тепер у середовище одеського робітництва.

— Ось,— закінчив Ласточкін,— чому ми повинні особливо начуватися: всю силу партійного, більшовицького впливу понести в робітничі маси, але водночас якнайпильніше стеретися підступів контрреволюції саме тут. Завдання нашого підпільного партійного центру: зодного підприємства без нашої більшовицької організації. Завдання наших підпільних більшовицьких організацій на підприємствах: роз'яснювальна робота, скерована проти інтервентів та провокаційної діяльності меншовиків та есерів. Це — по-перше. І готувати повстання — це по-друге. Це,— обернувся він до машиніста Куропатенка,— думається мені, буде відповіддю і на те запитання, яке ви поставили на початку: про наше ставлення до меншовиків та есерів.

Цю промову Ласточкіна чув і Олександр Столяров: після танцю перед будинком на вулиці він залишив трьох братів доспікувати п'яних пісень, а сам ввійшов і сів до стола поміж членів обласкому. Товариші вже поінформували його і про те, що його обрано на заступника голови обласкому.

Коли Ласточкін закінчив, Олександр Столяров попросив слова.

— Товариш Микола,— сказав він,— дуже правильно і хороше виклав нам всю тактику пролетарської револю-

ції відповідно до наших одеських обставин.— Він посміхнувся до Ласточкина, не приховуючи свого щирого захоплення.— Заявляю: піду за ним хоч куди.

Кімнатою перейшов гомін. Видно було, що інші товариші задоволено сприйняли слова свого улюбленця, пересипчанського слюсаря Олександра.

Та Столярів ще не закінчив.

— Але я думаю, що одночасно з організаційною та пропагандистською роботою наших осередків на підприємствах треба негайно ж здійснити масовий акт, який би розкрив очі на меншовицько-есерівські махінації й тим, в кого вони ще замилені, який би звів барикади між нами, більшовиками, і цими попихачами буржуазії. І саме зараз, коли ми готуємось до великої війни проти іноземних інтервентів...

Він на хвилинку примовк — всі теж мовчали і напружено чекали на його слово — і заговорив далі зовсім іншим тоном, якимсь по-простецькому, навіть почухав собі потилицю:

— От щойно, коли ми ото на вулиці вихилися строїли та баляндраси точили, розповідали мені хлопці з заводу Співака і Співанова, що в кінці Московської вулиці: два тижні вони вже страйкують, а Співакові і Співанову — хоч би що! Чутка пішла, що вони думають навіть локаутувати робітників! Закриють заводик, продадуть його французьким чи англійським посередникам — їх тут вештається вже до біса — і тисячу робочих рук — на вулицю: подихай з голоду та безробіття! Минулого тижня таке вже вступив Інбер: закрити млин — і триста чоловік на вулицю. А перед тим Родоконакі — джувтівку німцям спродав, а ті половину цехів і закрили: півтори тисячі на вулиці... І на кожний локаут — санкція градоначальника, генерала Мустафіна: цей бандюга таким способом вирішив знесилити і розметати наш робітничий клас — безробіттям та голодом...

Раптом Столярів грохонував кулаком по столу так, що підплигнули, задзвеніли й попадали склянки.

— От я й питаю: хто дужчий в Одесі — ми, робітничий клас, чи градоначальник Мустафін? Я питаю і хочу, щоб відповідь на це почула ціла Одеса.

Столярів оглянув усіх за столом, помовчав хвилинку і спокійно закінчив:

— Я пропоную не попускати жодному Співаку чи Співанову. І боротись не так, як прикидаються меншо-

вики, обстоюючи в страйку тільки економічні вимоги — підвищення зарплати, страхування абощо, а боротись по-більшовицькому. Я пропоную, товариші, оголосити загальний страйк солідарності і політичного протесту проти спроб буржуазії зміцнити своє панування. Нехай трудящі міста побачать, що дужча влада трудящих, а не градоначальника Мустафіна!

Столяров сів, і довкола стола всі загомоніли:

— Вірно! Загальний страйк! Продемонструвати сили робітничого класу! Щоб не сталося знову так, як у дні революції в Німеччині!..

Події, які відбувалися в Одесі в дні революції в Німеччині, були такі. Одеські більшовики, а за ними й інші політичні організації вирішили провести в місті маніфестацію на честь німецької революції. Але градоначальник Мустафін, побоюючись робітничого повстання, маніфестацію заборонив, вивів на вулиці війська гарнізону та державну варту — і людські потоки, які гуртувались по робітничих районах, щоб прямувати до центру на демонстрацію, — розігнав силою зброї. У відповідь робітничі організації вирішили оголосити страйк протесту. Вимоги страйку були такі: звільнення політичних в'язнів з тюрем, легалізація Ради робітничих депутатів, свобода слова і зібрань. Та меншовики, які верховодили в Центропрофі — Центральній раді професійних спілок, та й становили більшість у нелегальній Раді робітничих депутатів — бо персонально кожний меншовик проживав у місті легально, а більшовики, члени Ради, здебільшого відійшли з міста з протинімецькими загонами партизанів, — меншовики проведення страйку зірвали. У вимогах страйку вони підмінили домагання легалізації Ради робітничих депутатів домаганням прискорити скликання... Установчих зборів. Страйк не відбувся, буржуазія торжествувала свою перемогу над трудовою Одесою, а Мустафін розпочав кампанію закриття заводів, локаутування робітників та ліквідації робітничих професійних організацій.

Очі Ласточкина загорілися. Страйк! Все своє життя він вірив у страйк як в один з кращих способів гуртування сил пролетаріату в боротьбі проти буржуазії. Скільки страйків провів за своє життя він — Іван Федорович Смирнов! За організацію страйків пішов він ще до революції на каторгу. Керівництво страйками прийняв на себе, повернувшись в сімнадцятому році із за-

слання. Недаремно прозвали його, голову професійної спілки «робітників голки»,— «закройщиком страйків», а саму спілку — «спілкою страйкарів голки». Всі страйки, які проводив Іван Федорович Смирнов у Києві за час керенщини, закінчилися перемогою робітників, аж до загального страйку в дні Жовтневого перевороту. Як кортіло Ласточкіну спробувати і загальний страйк в Одесі!

Але — чи ж буде нині страйк на часі?

Він звівся і сказав:

— Товариші, успіх страйку забезпечує його своєчасність, високий рівень організованості мас у годину страйку і авторитет у масах тієї партії, яка страйком керує. Оголосити страйк завтра — безглуздо, бо ми ще не відмобілізували свої власні партійні резерви. Але якщо ми завтра відмобілізуємо наші сили, провівши всі ті заходи партійної перереєстрації, яку ми щойно схвалили, то післязавтра нам уже не обійтися без страйку. Я пропоную утворити по всіх підприємствах міста трійки для готування страйку. Через ці трійки зможе безвідмовно діяти наш центр, щоб повести маси за нашими, а не за меншовицькими вимогами.

Столяров підтримав цю пропозицію.

Головою страйкового комітету був обраний Ласточкін.

Засідання підпільного обласкому закінчилось аж увечері, коли сонце сіло, а брати Столярови докінчували вже чи не сороковий рейс з кінця в кінець Третього Малого провулка. Вони зовсім похрипли, Катюша ледве трималася на ногах, і пальці її на ладах баяна аж за-костеніли, а з веселої юрби, що вешталася за ними, три чверті вже хропли понід парканами.

3

«Гості» п'яти Столярових розходилися з п'яним гамором і диким вереском — як і належить гостям після доброї п'ятики. І Слобідка знала: завтра на розі Цвинтарної ліхтар має бути розбитий, афішна тумба на Другому Малому має бути викорчувана з землі, а будка з зельтерською навпроти інфекційної лікарні — перекинута догори низом. Така вже була традиція слобідчанських гуляк.

Ласточкіна — неначе «п'яного в дим» — вели попід руки його «племінниця» Галя та — теж неначе «п'янений» — матрос Понеділок Шурка. Було вже пізно, над

просторами від Пересипу до Молдаванки вже запанували їх нічні господарі, бандити Мишки Япончика, і Шурка Понеділок тримав у зубах фінку, щоб Япончикові бандити здалеку бачили: це йде «свій», тільки ж руки в нього зайняті «нечувственим» тілом «п'яного» товариша.

Та при початку Херсонського узвозу всі троє зовсім «стверезилися».

— Ну, Понеділок,— сказав Ласточкін,— тепер «топай» сам — так це, либонь, говорить на одеській вулиці? І ти, Галю, іди додому спати.

Шурка Понеділок осміхнувся і почервонів:

— А ви хіба, товаришу Миколо, ніяких іноземних мов не знаєте?

— Не знаю,— широко зітхнув Ласточкін,— не було і нема часу вивчити.— Він весело хитнув головою на Галю.— З іноземними мовами за мене нехай вже Галя має мороку. Але мову одеської вулиці треба опановувати і мені: нічого не поробиш, доведеться нам мати справу і з вулицею, і з Япончиковими бандитами.

Він потис руку Галі і Шурці.

— Іди, Понеділок, бувай здоров, думаю, що ми з тобою добре спрацюємося, особливо — у військово-революційному комітеті. Ідіть, товариші, в мене є ще одне діло. Як тут по-вуличному буде «діло»?

Понеділок знову осміхнувся:

— Діла тут, товаришу Миколо, різні бувають: бувають «сухі», бувають «мокрі», а бувають із «жмуриками».

— Ну, «сухі», «мокрі» — це я розумію. А що ж таке із «жмуриками»?

Шурка серйозно, наче й справді даючи лекцію мови, пояснив:

— «Сухе» — без пролиття крові, «мокре» — з пролиттям крові, а з «жмуриками» — це з покійниками, коли після «діла» на землі трупи лишаються.

— Фу, страх який!

— Бандитизм тут у нас неймовірних масштабів, товаришу Миколо! Чи ви не знали про це?

— Знаю.

— І небезпека це, товаришу Миколо, не менша як контра чи світова буржуазія. Бо кожний злодій чи грабіжник — це насамперед лютий індивідуаліст, зубр індивідуалізму, так би мовити; у них власницький ін-

стинкт гіперболізований до світових, так би мовити, масштабів!

Шурка з особливим смаком козирав іноземними словами і абстрактним способом мислення. Йому, видно, кортіло продемонструвати перед Ласточкіним свою «вченість».

Але Ласточкін слухав його з цікавістю. Цей гарячий матрос — сам дитя старої одеської вулиці — був не просто симпатичний, але й умів бачити, думати і осмислювати побачене і продумане. Продукт люмпенського «вуличного інтернаціоналу», він — у флотському колективі, у вирі суспільного життя — піднісся вже ген високо над своїм оточенням. Саме такі «вихідці з свого власного оточення» і повинні були повести це оточення до корінного перетворення і включити його в свідому соціальну боротьбу. Цінний і цікавий це був, на думку Ласточкіна, людський екземпляр.

Наче відповідаючи думкам Ласточкіна, Шурка закінчив свою думку:

— Бандити, кожний окремо, — непримиренні вороги будь-якого колективізму, того їх і тягне до анархістів. Але в біді, тільки, наприклад, потраплять до тюрми, вони створюють найміцніший, нерозламний колектив. У цьому їхній козир. І це треба мати на увазі, товаришу Миколо. Бо бандити будуть у нас і справа, і зліва, куди не обернись. Але я думаю собі так, що отут-то ми їх і підчепимо: треба тільки дати їм перспективу, близьку їхньому серцю і зрозумілу для їх рівня свідомості. Треба дати їм орієнтир видимості, товаришу Миколо, кинути промінь світла у це темне царство пороку. Чи я вірно опановую діалектичний матеріалізм, товаришу Миколо?

«Діалектичний матеріалізм» Шурка приборіг аж на самий кінець і шарахнув ним з явним розрахунком ошелешити Ласточкіна.

Ласточкін і справді був ошелешений.

Вони стояли під вуличним ліхтарем, і Ласточкін з цікавістю роздивлявся на «продукт вуличного інтернаціоналу, перетертий у флотському колективі та у вирі суспільних подій». Шурка аж упрів від своєї тиради і тепер стирав з чола піт.

— Вірно! — сказав Ласточкін. — Дай, Шурко, я тебе поцілую!

Шурка зачервонівся, розчулений, і вони міцно обійнялись під ліхтарем.

Потім Шурка зник у напрямі до порту.

Він поспішав, але на кожному перехресті зупинявся і нерішуче озирався. До порту, на корабель — ліворуч, чи до Молдаванки — праворуч?

На Молдаванці, аж під Одесою-Товарною, на Хутірській, була мазанка на одну кімнату з кухонькою — в садочку з двох гірких черешень та одної шпанської вишні.

У мазанці на Молдаванці проживала Шурки Понеділка рідна мати. Батько його — корабельний кондуктор Понеділок — загинув ще в російсько-японську війну під Цусімою. Мама — швачка — самотужки довела Шурку до пуття. І тепер, як загубила стара швачка зір на мереженні дамських пеньюарів для «паризької» фірми дамської білизни на Рішельєвській «Ліберман, син і К°», — Шурка турботливо доглядав маминого віку. Треба щодня нарубати дров, принести води, заколотити висівками козі пійло, ще й всякий інший клопіт по господарству. Служба не давала Шурці змоги заскочити додому довше, як на півгодини, але за півгодини він вправлявся з усім, цілував матір у голову, вона його благала, щоб «начувався» і «не встрявав куди не слід», хрестила, — і Шурка знову шодуху біг через ціле місто, щоб поспіти до вечірніх склянок, тобто переклички екіпажу «Витязя» перед сном. Та сьогодні засідання обласкому затяглося, і проминули вже години передвечірньої відпустки.

Забігти все-таки до мами чи поспішати на корабель? Адже треба і води принести, і нарубати дров — нехай вже коза обійдеться на сьогодні без пійла!

Ні. Краще вже нехай перебуде один день мама без води і дров, ніж завтра Шурка сяде на гауптвахту і залишить її на три дні без догляду.

І Шурка рішуче попростував до порту.

Ласточкін тим часом на Садовій покликав візника-прольотку.

— На Рішельєвську, братець! Знаєш, там крамничка турецького тютюну, що біля молочної «Неаполь»?

Галя рушила на вулицю Белінського. На розі Белінського та Купального провулка — недалеко від Олександрівського парку — була визначена їй квартира для тимчасового проживання: вона знімала кімнату як абі-

турієнтка Полтавської жіночої гімназії відомства імператриці Марії, що приїхала до Одеси вступити до Вищих жіночих курсів на філологічний факультет.

Та тільки Галя завернула на вулицю Белінського з Успенської і проминула якийсь розкішний особняк — в цій частині було чимало вілл одеської аристократії, — як з-за огорожі другого особняка гримнув постріл, потім пролунали слова команди — і постріли з гвинтівок посипали без ладу, один за одним. Стріляли від Олександрівського парку.

Галя мерщій метнулася за ріг високої кам'яної огорожі. Але там вже хтось заховався — Галя зіткнулася з людиною, що присіла навпочіпки.

— Хто тут? — злякано запитала Галя.

— Д...двірник... — ледве ворушачи язиком, відповіло живе тіло, яке притисла Галя.

Ще до початку стрілянини, але вже передчуваючи наперед, що вона неодмінно має бути, полохливий двірник покинув свою сторожку і завчасу заховався за межами володінь свого господаря.

— По кому ж це стріляють? — запитала Галя в двірника.

Двірник, хоча й ледве володав язиком від переляку, одначе виявився говірким і ввів Галю цілковито в курс справи. Стріляли в Котовського. Ще вранці хазяїн двірника одержав від Котовського листа з вимогою грошей та попередженням, що коли гроші не будуть доставлені вчасно, то Котовський сам, особисто, з'явиться і гроші таки забере. Хазяїн особняка ще вдень викликав для охорони загін державної варти, — це коштуватиме йому, поінформував двірник, тисячу миколаївських на добу, — і вартові надвечір «закріпилися» на території садиби. І от, кілька хвилин тому, Котовський з своїми хлопцями почав-таки наближатись до будинку — і начальник варті наказав відкрити вогонь.

Здивувавшись з такої поведінки Котовського, але зрозумівши, що перебуває, отже, на позиціях варті, Галя поспішила ретируватись. Вона повернулася до рогу Успенської, а тоді бічними вуличками пішла в обхід кварталу, на території якого розвивались воєнні дії. Стрілянина не вщухала, навпаки, ряснішала, постріли почали гриміти неначе і з другого боку — від Обсерваторного. Але на розі Обсерваторного при світлі ліхтаря Галя

побачила трикольорові трикутники на рукавах шинелей: стріляли контррозвідники.

Хто ж тоді на кого наступав, де насправді був Котовський, і — тепер вже Галя поставила собі і таке запитання — чи ж був він тут взагалі?..

А діло насправді полягало ось у чому.

За годину після того, як державна варта, на виклик власника особняка, зайняла позиції на підступах до садиби, — до під'їзду вілли підкотив рисак на дутиках.

З фаєтона вийшов елегантний пан у дорогій шубі та шапці з бобрів; одеські тузи і шишки мали свій власний стиль і любили попаритись у дорогих хутрах навіть теплої осені. Фурманові пан наказав почекати півгодини і впевнено рушив до під'їзду. Тут він побачив вартових з гвинтівками.

— А кого це ви тут вартуєте, землячки? — благодушно поцікавився осанистий пан.

— Котовського підстерігаємо, пане добродію! — ввічливо поінформував начальник варт.

— Котовського? — до краю здивувався пан.

— Так єсть, пане добродію! — відкозиряв начальник варт.— Є певні відомості, що цей розбишака має на меті нагрянути сьогодні на цю віллу. Раджу вам, пане добродію, про всякий випадок їхати, поки ще спокійно...

— Го-го-го! — покотив реготом пан.— За мене, прошу вас, не турбуйтеся: стріляний горобець!.. Тільки ж невже ви думаєте, що цього чорта, Гришку Котовського, так легко підстерегти? Він самого бога Саваофа за бороду візьме! Знаємо ми його! Зичу вам, пане начальнику, успіху, звичайно, але — пильнуйте! Ну, коли Гришка все ж таки поткнеться сюди, розраховуйте і на мене, кличте і мене на допомогу. У мене з Гришкою старі рахунки: він, чортів син, мені маєток спалив у Бессарабії ще в дев'ятсот сьомому році. Я б його живцем з рук не пустив!..

І, дружньо ляснувши начальника варті по плечу, осанистий пан натис кнопку дзвоника на дверях. Було ясно, що він тут своя людина, очевидно, приятель власника вілли.

Господар сам вийшов назустріч гостеві у передпокій, коли гість вішав свою шубу на вішалку.

— З ким маю честь? — поцікавився господар.

— Я — з контррозвідки, — благодушно озвався пан і зневажливо кивнув на свій елегантний костюм.— На

цей штатський маскарад прошу вас не звертати уваги: служба, знаєте, у нас така, що доводиться інколи приховувати свій справжній стан. Полковник Дураков,— рекомендувався він.

— Дуже приємно. Розумію! Можете бути цілком спокійні: вашу таємницю буде збережено.

— Та й таємниці, власне, ніякої нема,— так само благодушно низав плечима полковник Дураков.— Я в тій же справі, яка вас найбільше турбує: лист цього самого Котовського. Варта вартою, нехай собі нас з вами береже, а тут треба з'ясувати деякі подробиці. Пройдімо до вас. Це — ваш кабінет? Прошу, заходьте. Ви ж і є власник заводу Співака і Співанова на Пересипі?

Діставши підтвердження, що перед ним власник заводу Співака і Співанова на Пересипі, полковник Дураков пройшов у кабінет.

— Сідайте! — запропонував він господареві.— Та сідайте, сідайте, на мене не оглядайтесь: я вже походжу, така в мене звичка. І давайте без церемоній, зразу почнемо: часу в мене, знаєте, обмаль. Отже, ви одержали від Котовського листа, пане Співак і Співанов?..

— Співанов. Співак — це мій компаньйон, він вмер ще в дванадцятому році, але фірма, знаєте, зберігає назву, і тому...

— Чудово, чудово! Розумію. Не утрудняйте себе зайвими поясненнями, пане Співак...

— Співак — це той, що помер,— настійно виправив господар,— а моє прізвище — Співанов.

— Зрозуміло! І свого листа Котовський адресував вам у зв'язку з тим, що ви не платите утримання робітникам заводу, який належить вам і покійному Співанову...

— Співаку!..

— Я ж так і кажу! — трохи підвищив голос, дратуючись прискіпливістю господаря, полковник Дураков.— Співаку і покійному Співанову. Заборгували ви робітникам сто двадцять тисяч карбованців, і вони через це оголосили страйк. Так?

— Так. Але...

— «Але» буде потім. А перед тим мушу поінформувати вас, що, бажаючи вам допомогти, стоячи до того ж на сторожі інтересів державного спокою і порядку, а також прагнучи піймати і самого Котовського — цього політичного злочинця, контррозвідка зацікавилася

вашим банківським рахунком. Гроші держали в банківському домі братів Кусіс, пане Співак?

— Бр... братів Кусіс...— відповів господар непевно, забувши на цей раз нагадати, що він Співанов, а Співак — то його небіжчик компаньйон.

Полковник Дураков блиснув очима на Співанова і Співака, представлених нині в одній особі.

— Мушу поінформувати вас, пане Співак, що ні в банківському домі братів Кусіс, ані в якомусь іншому місцевому банку грошей на ім'я промисловця Співака нема. Чим пояснити це? Ви — банкрут? Коли це так, то ви ввели в оману біржу, торговельний комітет і саму державу. В такому випадку мені доведеться притягти вас до судової відповідальності за аферу... ну, і охорону вашого особняка, звичайно, зняти: балакайте вже самі з Григорієм Котовським...

— Пробачте,— промимрив настраханий господар,— але грошей немає на рахунку Співака. А він же помер...

— На чийому ж тоді рахунку гроші фірми «Співак і Співанов»?

— На рахунку Співанова. На моєму рахунку. Співанов — це я.

— Але ж на рахунку Співанова теж немає ні в братів Кусіс, ані по інших конторах російських банків в Одесі: це ми точно перевірили, пане Співак!

— Співанов. Але ж, розумієте...

— А! — здогадався полковник, і в голосі його прозвучала неприхована досада.— Ви перевели свої капітали в контори іноземних банківських домів?! Справді! От чому ми не зуміли виявити ваше контокоренто! — Полковник був прикро вражений.— Іноземні банки не дають нашій, російській, контррозвідці довідок.

Заводчик Співанов непевно потис плечима:

— Розумієте... придбання нового устаткування... машин... у іноземних фірм... Ми якраз збираємось провести деяку реконструкцію і тому подібне, розумієте...

— Хто це ми?

— Співак і Співанов.

— Але ж Співанов помер!

— Співак. Але фірма залишилась.

— Хто ж... той — робитиме реконструкцію?

— Фірма. Власне, це — я: Співанов. Розумієте...

— Розумію! — понуро і похмуро мовив полковник Дураков.— Шури першими тікають з корабля, коли він

починає тонути. Невір'я в сили режиму, який би оборонив права власності і взагалі капіталістичний лад на Україні й у Росії... хапання за свої власні копійки... Заганяєте російські капітали за кордон, пане Співанов? А тоді за своїми капіталами і самі наживаєте п'ятами?!

Все це було сказано таким тоном, що в промисловця Співанова похолов хребет і сипонуло морозом поза шкірою. І він негайно ж почав прикидати, який розмір хабара буде гідний поста полковника контррозвідки, дарма що й одягнутого в цивільну трійку синього бостону? Знижує розмір хабара цивільна одежа полковника чи, може, навпаки — збільшує?

— Розумієте...— мимрив промисловець Співанов,— справа в тому... власне, я хотів би з'ясувати... тобто з вашого дозволу...— Він зовсім заплутався, і холодний піт зросив йому чоло.— Словом, я буду вдячний вам, пане полковнику, якщо факт зняття коштів з рахунків російських банків залишиться тільки між нами...

Одчайдуш він висунув шухляду, ущипнув від пачки тисячних думських банкнотів кілька, напوماцки він зразу відчув, що ухопив десять, і поклав їх перед полковником на стіл.

— Тут якраз десять тисяч...

Полковник Дураков враз зробився аж синій, люто закружляв очима і раптом щосили загилив кулаком по столу.

— Хабар! — зарепетував він.— Ви пропонуєте мені, полковникові лейб-гвардії Кексгольмського полку його імператорської величності, хабар?!

Заводчик розгубився. Він чудово знав, що не тільки полковники, але й генерали його імператорської величності залюбки беруть хабарі, і похапцем висунув знову шухляду. Десяти тисяч, отже, було мало.

— Пробачте...— пролепетав він,— от іще... іще. Тут ще п'ять тисяч.

Полковник хотів був крикнути знову, та враз передумав, стримав себе, grimнув стільцем, сів коло стола і рішуче наказав:

— Папір і перо!

— Що ви! Що ви! — замахав руками Співанов.— Розписки не треба!

— Папір і перо! — грізно повторив полковник.— Не для розписки, а для того, щоб скласти протокол.

— Протокол? Навіщо протокол?..

Як і всі громадяни колишньої Російської імперії, промисловець Співанов розумів, що коли справа доходить до протоколу, то діло «табак». До протоколів промисловець Співанов, як і всі інші громадяни колишньої Російської імперії, почував огиду і страх.

Полковник з жалем подивився на крихкотілого заводчика.

— Не заздрю вам, пане Співак або Співанов: камери у нас загальні, і сидіти доведеться разом з більшовицькими агітаторами, бандитами Мишки Япончика або й головорізами самого Котовського...

— Камери?.. Сидіти?.. З головорізами Котовського?.. Кому сидіти в камері з головорізами Котовського?

— Вам, пане Співанов чи Співак! — відрубав полковник. — Мені доведеться зразу забрати вас із собою...

Співак і Співанов заплакав.

Він захлипав про те, що «треба ж мати жалість», що він «тільки бідний і нещасний представник приреченого на загибель російського капіталу», що, можливо, зробив помилку, що — курси міняються, гроші знецінюються і таке інше.

Сльози розчулили його самого і розм'якшили його жорстке серце акули капіталізму. І Співанов, нарешті, признався, що не всі гроші перевів в іноземні банки, а частину залишив і держить їх — не довіряючи банкам — тут, вдома, у себе в особняку.

Полковник добре нагримав на скаредного власника, але змінив гнів на милість.

— Ну, бог з вами! — махнув полковник рукою. — В ім'я ваших дітей...

— Я бездітний...

— В пам'ять ваших покійних батьків...

— Батьки мої ще живі...

— Ах, чорт! Ну, просто так, як православний православному — ви ж не лютеранин, сподіваюся? Нехай бог вам простить, а я прощаю...

Полковник відмахнувся від гарячих слів подяки, які потоком полинули з уст зраділого заводчика, і, щоб покінчити з цим, мерщій перейшов до іншого...

— Займімося тоді другою справою, що спонукала мене зробити вам візит. Мова про Котовського. Вам, звичайно, найперше болить, як би зберегти ваші грошки, а нам, знаєте, найголовніше — ввіймати самого Гришку

Котовського, і ви для нас тільки, так би мовити, приманка... Хоча ні! — похопився полковник. — Доведімо вже перше діло до кінця. Треба ж подбати, як зберегти вам грошики від Котовського! Гроші ви ховаєте вдома, а Котовський, будьте певні, не гірше вас самого знає, де ви переховуєте ваші трудові заощадження...

Заводчик вжахнувся, але замахав руками:

— Що ви! Що ви! Про те, де вони переховуються, не знає ніхто!

— Ви хочете сказати, що не знає жодна людина в світі? Не знає і не знала?

— Знав колись мій старий лакей, абсолютно певна людина, віддана мені, як пес. Але він помер ще минулого місяця.

Полковник вдарив долонею по столу:

— Все! Можете далі не пригадувати. Котовському вже відомо, де ваші гроші!

— Як же він може дізнатися, коли лакей помер?

— Він вивідав у нього ще на смертному одрі.

— Але лакей вмёр не в лікарні, а тут, у мене вдома.

Полковник глузливо подивився на Співака і Співакова:

— І до нього перед смертю не приходив ніхто?

— Ніхто!.. Ну, там — лікар...

— Все! Можете далі не пригадувати. Лікар був підсланцем Котовського. Ми організуємо біля ваших грошей спеціальний нагляд агентів контррозвідки. Дуже хитрий нагляд і замаскований! Де ви їх держите? В спальні?

Переляканий на смерть заводчик, не певний вже й того, чи не був його старий вірний лакей свояком самого Котовського, мусив признатися допитливому і пронирливому полковникові:

— Ні, тут-таки, в кабінеті.

— В стіні? Замуровані? — висловив здогад полковник і презирливо посміхнувся.

— Ну, під стелинами паркету...

Полковник зареготав.

— Ну й насмішили! Під стелинами паркету! Та Котовський насамперед зриває саме паркету! Ану, виймайте швидше! Ми вивеземо негайно ж ваші гроші і здамо їх на переховання в контррозвідку, або... Ви щось хотіли сказати?

З виразу обличчя господаря полковник збагнув, що пропозиція перевезти гроші до контррозвідки тому не дуже заімпонувала.

— Ні, ні, нічого...— промимрив заводчик. Якщо цей полковник і виявився таким навдивовижу немеркантильним та милим, то за байдужість до грошей інших панів офіцерів контррозвідки фірма «Співак і Співанов» поручитися не могла.— Знаєте, чи не краще їх все ж таки залишити тут?.. Будинок, знаєте, кам'яний, міцний...

— Можна,— зразу погодився полковник. Він був людиною зговорливою.— Але переховаємо в безпечніше місце. Де у вас ломик чи обценьки? Зараз ми піднімемо паркет. Схованка де? Під письмовим столом?

— Ні, тут,— заводчик вказав на місце біля шафи з книжками,— ломка і обценьок не треба: тут просто щілинка і...

Співанов нахилився і відсунув стелинку паркету. Із схованки він вийняв невеличкий цинковий ящикок.

— На яку суму тут загалом? В розрахунку на миколаївські гроші?

— На півтораста тисяч...

Полковник сів до стола, присунув до себе папір і вмочив перо в чорнильницю. Він почав швидко писати — крупним, косим письмом.

— Це ви що? — поцікавився господар.— Опис? — А навіщо ж опис?

— Хвилиночку! — підняв полковник застережливо руку.— Не заважайте!

Він швидко написав і простягнув господареві.

— Навіщо опис? — знизав він плечима.— Просто: розписка.

— Яка розписка?

— Прочитайте.

Промисловець Співанов непевно взяв папірець і почав читати.

Але на другому ж рядку очі його полізли з орбіт геть.

На папері було написано:

«Одержано від громадянина Співанова сто двадцять тисяч карбованців миколаївськими купюрами для виплати заборгованості робітникам заводу».

Підписано: «Котовський».

Оскільки громадянин Співанов ніяк не міг очутитись і тільки кружляв посоловілими очима, Григорій Іванович

налив у склянку води, набрав її в рот і приснув громадянину Співанову в лице.

Після того Григорій Іванович сказав:

— Капітали ваші в основному вже за кордоном, і коли вам пощастить туди до них добратися, то ви спокійнісінько доживете свій вік такою ж сволотою, якою були все життя і зараз є. Якщо, звичайно, в тій країні на той час не буде ще революції. В такому разі — нічим допомогти вам не можу. Революція, знаєте, справа цілковито закономірна... Словом, завтра ваш касир одержить від вас через невідому особу для виплати робітникам заводу Співака і Співанова оці самі сто двадцять тисяч карбованців. Якщо ви спробуєте заявити, що гроші у вас експропрійовано, або будь-яким іншим способом затримати чи зірвати виплату та відібрати гроші в касира, то... Як би це вам зрозуміло висловити?.. Побоююсь, що вам... доведеться відмовитись і від надії будь-коли дістатися до решти ваших капіталів. Компрене? Ви дозволите мені ваш портфельчик? Ціна йому не більше як п'ятдесят карбованців, і я можу розплатитися готівкою.

Григорій Іванович вийняв з кишені асигнацію на п'ятдесят карбованців, кинув її на стіл, потім присунув до себе портфель жовтої свинячої шкіри, витрусив все, що в ньому було, і почав перекладати туди гроші.

— Важкувато! — приміряв він портфельчик на вагу, коли операція перекладання була закінчена і тридцять тисяч решти повернуто їх власникові.— І вам, розумію, зараз теж важкувато. Але нехай це буде вам наукою, щоб не затримували розрахунків з трудящими людьми.

Промисловець Співанов все ще сидів як прип'ятий — німий і блідий.

— Заспокойтеся! — порадив Григорій Іванович.— Як вам не соромно? Якись там копійки при ваших капіталах! Та вам радіти треба, що на мене напали! Ви ж заробили собі життя, пане Співак, тобто, пробачте,— Співанов! Інший тут же пристукнув би вас, як гадину, на що ви й заслужили, а я от воловоджуся тут з вами, як з маленьким. Натє випийте води!

Він знову налив води і подав її Співанову. Але той тільки цокотів зубами по склянці.

— Та заспокойтеся! — гримнув Котовський.— Ніколи мені з вами!

Окрик подіяв магічно. Тремтіння враз припинилося. Співанов жадібно ковтнув води і навіть глибоко зітхнув.

— Ну от, тепер ви паїнька! — похвально констатував Котовський. — У мене до вас ще одне маленьке прохання. Не відмовте, будь ласка! Ваш телефонний апарат діє? — він кивнув на телефонний апарат у кутку.

— Д...діє...

— Будь ласка, зв'яжіться з контррозвідкою.

Співанов сидів і кліпав очима.

— Ви чули? Подзвоніть у контррозвідку. Скажіть: «Баришня, дайте мені контррозвідку». Ах, боже мій! — чи то розсердився, чи то розстроївся Григорій Іванович, бачачи, що Співанов і далі сидить як з хреста знятий, зовсім стерявшись. — Морока мені з вами, капіталістами! Як смоктати кров з робочого класу, так ви меткі і швидкі, а як сплачувати борги, так вам нічого і не втелефонуєш у голову. Ну, зовсім телепень!..

Котовський вийняв пістолет і показав його Співанову.

— Компрене? Це — пістолет. Стріляє кулями дев'ять міліметрів. Такий калібр. Якщо влучити, скажімо, в голову, то людина негайно ж грає в ящик. — Він говорив це повчально, неначе навчаючи дитину якоїсь невідомої справи. — Так-от, якщо ви не почнете робити те, що я вам кажу, то доведеться спробувати роботу цього механізму саме на вашій голові!..

Співанов зірвався на ноги.

— Ну от, — задовольнився Котовський, — тепер ви мужчина! Зараз ви подзвоните в контррозвідку і скажете, що Котовський зараз у вас. Ну, прошу, дзвоніть!

Співанов стояв, як стовп, і кліпав очима.

— Ах, господи! Дзвоніть і кричіть: «Рятуйте, Котовський!»

Співанов стовпів дужче і дужче.

— Фу ти, чорт! — роздратувався Григорій Іванович. — Ну, як мені втовкмачити вам, щоб ви це зробили? Це ж так природно: логічний, чисто інтуїтивний порух. У вас хочуть експропріювати гроші, і ви, звичайно, репетуєте на гвалт, кличете на допомогу! Кожній дитині зрозуміло!..

Співанов стовпів.

— Та робіть же, що вам наказують! — вже не на жарт розгнівався Котовський. — Дзвоніть у контррозвідку, повідомляйте, що на вашу віллу напав Котовсь-

кий з своїми людьми і зараз вас пограбує... Тільки не забудьте, як ми домовились. Про сто двадцять тисяч — ні слова! Скажіть точну адресу: вулиця Белінського, вілла Співака, пробачте — Співанова... Ну?

Котовський знову вийняв пістолет і подивився в дуло.

Співанов, наче сомнамбула, пішов до телефону. Від сновиди він відрізнявся тільки тим, що йшов з розплющеними очима ще й озирався на пістолет, який розглядав його співрозмовець. Співанов ще не очунав після експропріації, а тут раптом експропріатор сам же викликає на себе... контррозвідку.

Та все ж таки — озираючись — він кінець кінцем зняв-таки трубку, попросив баришню зв'язати його з контррозвідкою і поговорив з самим начальником контррозвідки.

Він говорив затинаючись, ледь повертаючи язиком, але з таким непідробним жахом і відчаєм благав допомогти і прислати негайно загін для підтримки й піймання самого Котовського, що Григорій Іванович був цілковито задоволений.

— Мерсі! — галантно подякував Котовський, коли Співанов повісив трубку, діставши запевнення, що за п'ять-десять хвилин загін контррозвідників на автомашинах прибуде до особняка шановного промисловця Співанова.— Ви прямо-таки молодець! Як це у вас здорово вийшло: благаю, рятуйте, чимдуж! Але, прошу пробачити,— я поспішаю. Не турбуйтеся, я сам знайду вихід. І калоші одіну сам. Спасибі, я не звик, щоб мені подавали пальто. Тільки попереджаю, якщо оте «пробі, рятуйте!» — оцей драматичний пасаж ви повторите зараз на біс, поки я не поїду, адресуючись до цих бовдурів з гвинтівками у вашому подвір'ї, то... Рекомендую вам взагалі негайно ж іти в спальню: вам довелось сьогодні дещо похвилюватися. Прийміть пірамідон і вальдер'янку і негайно ж, поки я ще тут, лягайте в ліжку. Компрене?

Котовський помацав, чи пістолет на місці в кишені, і громадянин Співанов швидко пішов східцями нагору, де містилася його спальня.

Вийшовши на під'їзд, гість запахнув свою шубу і весело гукнув:

— Егей, Карпо! Подавай!

— Єсть, ваша сіясь!

Фурман підібрав віжки і навіть трохи здивив рисака.

На мить гість ще затримався біля начальника варти, що так і стовбичив, сердешний, біля хвіртки:

— Щось нема вашого Гришки Котовського, пане начальнику! Ну, щастя його, що я поспішаю. А то б...— Осанистий пан сів у свій фаєтон.— Ну, щастя вам все ж таки! Жарти жартами, а все ж таки поберезіть мого старого приятеля. О, мало не забув: тільки що подзвонили з контррозвідки і повідомили, що не виключена можливість, що Котовський здійснюватиме свій напад на автомобілях. Він щойно поцупив автомобілі в гаражі на Болгарській. Так що майте це на увазі...

Осанистий пан махнув рукою:

— Поганяй!

Фурман смикнув віжками, рисак рвонув з місця, фаєтон аж підкинуло — м'яко, на товстих дутиках,— і він швидко покотив угору по вулиці Белінського, в напрямі до Куликового поля.

А ще за п'ять хвилин з-за рогу почулося і фурчання автомашин. Контррозвідники поспішали, щоб перехопити — нарешті-таки трапив до рук! — самого Котовського.

— Стій! Стій! — зарепетували козаки із державної варти біля вілли Співанова, кидаючись навперейми через вулицю. Сумніву не було, то гнав на щойно експропрійованих автомобілях сам Котовський — грабувати промисловця Співанова.

Машини враз зупинились. З машин посипались на всі боки контррозвідники. Сумніву не було: хлопці Котовського, захопивши віллу, вирішили не тікати, а прийняти бій.

І бій розпочався негайно.

Гетьманські вартові і денікінські контррозвідники відкрили шалену стрілянину один на одного.

Бій тривав добру годину, і з обох сторін були викликані підкріплення з кулеметами.

І з одного, і з другого боку було чимало і пораниених, і вбитих.

5

Тютюнова крамничка Самійла Солодія і Самуїла Соціса була вже порожня в цю пізню пору: ще півгодини — і наставав час, після якого по місту було вільно

ходити лише особам з перепустками гетьманської варти або денікінської контррозвідки.

Коли Ласточкин увійшов, власник крамнички Солодїй чи Сосїс, а певніше — їх третій компаньйон, який вкладав у торговельне підприємство свою працю прикажчика (в той час, як Солодїй та Сосїс вкладали лише оборотний капітал, провадили махінації з контрабандистами та одержували прибутки), а ще точніше — підпільник, що виконував функції прикажчика, саме підраховував денну касу і перекидався слівцем із солдатом у піхотинській гімнастерці, що стояв біля прилавка.

Солдат був Олександр Столяров; він встиг сюди швидше за Ласточкина, дарма що Ласточкин півдороги зробив на візнику: Столяров пішов напрямки ярами біля Дюкового саду та Молдаванкою.

— Одначе ви швидко! — здивувався Ласточкин.— Правда, я погомонїв ще трохи з Шуркою Понсдїлком: путящий хлопець, буде з нього толк!

— Хлопець — непутящий,— відказав Столяров,— але людину з нього зробимо, і толк буде. Я по дорозі встиг ще підчепитися до трамвая.

— А Григорій Іванович? Невже нема?

— Григорія Івановича ще нема. І це дивно, бо він завжди буває дуже точний. А вже пів на одинадцятую...

В цю хвилину перед крамничкою спинився візник. Ласточкин і Столяров зайнялися сигарами і цигарками, вибираючи кожний на свій смак, прикажчик перехилився через прилавок, готовий до послуг покупцям,— двері відчинились, і увійшов осанистий пан у шубі та бобровій шапці, з жовтим портфелем свинячої шкіри під пахвою.

Ласточкин зразу ж поцікавився ціною на сигари «Трапезунд», Столяров попросив пачку міцного до люльки, «дюбек анатолійський»,— вони і не впізнали Котовського.

І тільки коли Григорій Іванович скинув шапку і теж зажадав гільз — «тільки з російським свинцем замість турецького тютюну,— вони всі весело розсміялися.

— Ну і вирядилися ж ви, Григорію Івановичу! Просто недорізаний буржуй перед поїздкою до циган у московський «Яр».

— Нічого подібного! — відповів жартом і Котовський.— Полковник Дураков після вдалої операції в образі одеського контррозвідника. Робітники на заводі Спі-

вака і Співанова одержать завтра всю заборгованість по зарплаті сповна.

Всі втрьох вони пройшли за прилавок, протислися у вузькі дверцята і опинилися в задній кімнаті. Це був склад краму Самійла Солодія та Самуїла Сосіса. Склад гранат «лимонок» та револьверних патронів обласкому був глибше — в льоху під підлогою, і потрапити до нього можна було, піднявши ляду під ящиками з сигарами, сигаретами та тютюном. Ящики з куривом громадилися в цій кімнатці попід стінами.

Коли двері причинились, Ласточкін зразу ж заговорив заклопотано:

— От що, Григорію Івановичу. Від імені комітету маємо передати вам кілька важливих доручень.

— Наприклад? — запитав Котовський.

— Наприклад... треба хоч приблизно знати, якого розміру десант збирається висадити тут Антанта. Бодай приблизно — в круглих цифрах. І вже зовсім точно і невідкладно треба нам знати — якої національності будуть війська союзників, що мають прибути сюди: англійці, американці чи французи? А може, і всі разом? Розумієте, Григорію Івановичу?

— Розумію! — сказав Котовський. — Такі відомості краще мати з перших рук.

— Що ви маєте на увазі під «першими руками»?

— Гм! Скажімо — консул Енно з особливими повноваженнями...

— Ви думаете, можна добутись до самого консула?

На це запитання Котовський не відповів. Він відповів на запитання, яке, очевидно, в думці поставив щойно сам собі:

— Думаю, що за один раз, за одну розмову з ним, може, і не довідаюсь про все. Доведеться побалакати з ним по-різному... А ще які справи?

Ласточкін сів, сіли на ящики з тютюном і Котовський з Столяровим.

— Думаю я ще, Григорію Івановичу, відкрити десь тут на Рішельєвській, в самому центрі міста, кравецьку майстерню. Таке, знаєте, фешенебельне ательє, модний салон для верхівки білоемігрантського бомонду. Щоб, знаєте, могли б справляти собі найкращий, за останньою паризькою модою, одяг всі ці фертики з Добрармії, франти-контррозвідники, ба й офіцери майбутньої окупаційної армії. Документи ж мої, як знаєте, на куп-

ця. Так що з оформленням придбання майстерні і тому подібним — непорозумінь не буде. А фахом я, як ви теж, мабуть, чули, — кравець... Але ви, Григорію Івановичу, в цій майстерні собі гардероб не справлятимете, — хитро посміхнувся Ласточкін, — бо вас в Одесі, власне, і не буде...

— Як так? — здивувався Котовський. — А де ж я буду?

Ласточкін посміхнувся:

— Будете ви, звичайно, в Одесі. Але раз ви станете на розвідувальну роботу, то ми поширимо таку чутку, і чутку зовсім певну, що Котовський, мовляв, виїхав з Одеси, перекинувшись кудись, ну, скажімо, в Бессарабію, до себе на батьківщину, чи що...

— Ах, «мовляв»! Розумію, Іване Федоровичу! Завтра ж мене тут не буде.

— Навіть і сьогодні вже нема, — знову посміхнувся Ласточкін. — До речі, щоб ви знали, то мене теж нема. Дуже прошу вас гарненько запам'ятати: віднині я і для вас зовсім не Іван Федорович Смирнов, а тільки купець другої гільдії Ласточкін Микола.

— Розумію, товаришу Микола. Буде виконано. Які, отже, будуть доручення?

Вони засиділись довго, до пізньої ночі, — компаньйон-прикажчик фірми «Самійло Солодій та Самуїл Сосіс», що торгувала контрабандним турецьким тютюном, не встиг вже до комендантської години піти додому і залишився ночувати в своїй крамниці. Він ліг під дверима, впоперек порога, з пістолетом у руці: треба було берегти прибутки Самійла Солодія і Самуїла Сосіса, а ще дужче — пильнувати безпеки підпільників.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Під резиденцію консула Франції з особливими повноваженнями був визначений Воронцовський палац — в кінці Миколаївського бульвару, на горі, що панує над територією порту.

Мадам Енно організувала все точно так, як і було вирішено. При кабінеті консула влаштовано три приймальні: для представників російської суспільності, для

представників українського громадянства, і третя — маленька, зразу біля кабінету — для всіх інших.

Житлові апартаменти — ізольовані покої з окремими виходами для мсьє і для мадам — були позаду анфілади офіційних, вікнами у двір.

Телефонні апарати мсьє Енно наказав поставити тільки в кабінеті, в кімнаті секретарів та у вестибюлі, внизу. В кімнаті секретарів був встановлений і телеграфний апарат: консул мав намір провадити розмови прямим проводом.

Обновляючи телефонний апарат, першим подзвонив адмірал Боллард.

Англійський адмірал Боллард прибув лише напередодні — англійським крейсером «Бейвер» у супроводі англійського ж крейсера «Скірмішер». Крейсери спинились на Великому рейді, і «Бейвер» вислав мотоботом на берег штаб адмірала Болларда та чоту охорони з сухопутних шотландських стрілків.

Мсьє і мадам Енно — портовим катером — виїжджали назустріч адміралу, його штабу і стрілкам.

Після того мсьє і мадам Енно мило смарнували вечір у покоях адмірала в готелі «Лондонський». Це був зовсім інтимний обід, без місцевої обслуги, — подавали до столу шотландські стрілки в клітчастих спідничках під орудою ресторатора Штені. За дверима шотландські сопільники висвистували в свої дуди ніжні вальси та воївничі марші.

Адмірал був сердечно розчулений тим, що перше місце на російській землі, на яке ступила його англійська нога, мало назву столиці Британського королівства. Адмірал тільки тиждень тому — з наказу військового міністра Британії, Уїнстона Черчілля, — виїхав із столиці Британії Лондона на Україну і прибув сюди простісінько в готель «Лондонський». Піднімаючи келих, адмірал сказав:

— Нехай же це стане символом моці Англії на землях Росії!

Англійські крейсери «Бейвер» та «Скірмішер» були лише квартир'єри. Вони відокремились від кільватерної колони англійських суден, що прямувала до Новоросійська: ескадра до Одеси мала прибути за два-три дні...

Телефонний дзвінок задеренчав точно о восьмій ранку.

Адмірал, дарма що був непробудний п'яниця і вчора ввечері відчутно перебрав з нагоди щасливого прибуття, був водночас і неправдоподібно пунктуальний, як і належить справжньому англійцеві.

— Алло, консуле! — телефонував адмірал. — В якому стані іскровий телеграф на ваших лінійних кораблях? Якщо він несправний, то моя станція на «Бейвері» до ваших послуг. Я думаю, ми з вами відправимо зараз телеграми до Ясс або краще — до Константинополя. Коли хочете, то телеграфуйте і в Париж до прем'єра Клемансо! Тисяча чортів! Але вказівки Уїнстона надають мені всі права і позбавляють лише одного права: баритись!

Адмірал не був ще п'яний, але відчувалось, що він вживає спиртного і натщесерце.

— Тисяча чортів і одна відьма! Але мені категорично не подобаються події, які відбуваються в цьому місті — Одеса, здається, так? Страйки, мітинги, демонстрації! Це мені не до душі! З цим більшовицьким стилем треба покінчити зразу — раз і назавжди! Масовий десант має початися незабаром, але вже сьогодні, я думаю, ми повинні дістати дозвіл спустити на берег бодай команди наших кораблів. Все ж таки це кількасот бравих вояків під двома національними штандартами — З'єданого Королівства і Французької республіки! Чорт забирай, але я — солдат і вмю чинити тільки по-солдатському! Та й Уїнс сказав мені на прощання: адмірале, я вже потурбувався, щоб у вас було достатньо патронів!

— Що трапилося, адмірале? — поцікавився мсьє Енно, і в животі йому трохи захололо: невже-таки трапився якийсь ексцес, і ці капосні більшовики вже дають себе знати?

— Як — що трапилося? Нічого не трапилося. Але — тисяча чортів і дві відьми! — що тут взагалі діється? Уїнс сказав мені: адмірале, підтримуйте всіх, хто тільки б'ється або навіть бажає битися проти більшовиків. Ол райт! Ясно і принципіально! Але, чорт забирай, як же мені всіх їх підтримувати, коли вони всі, не нюхнувши ще й пороху в боях проти більшовиків, вже сваряться між собою? Виявляється, тут існує якесь «національне питання»! Чи ви, консуле, не в курсі справ, що це за «національне питання»! Тут, виявляється, не Росія, а якась Україна! Мені було дано точнісінький маршрут: прибути в Одесу на півдні Російської імперії. Я прибув

в Одесу, а вона, виявляється, зовсім в іншій країні — на Україні!

Консул Енно поблажливо посміхнувся в трубку.

— Адміралє,— почав був він,— «національне питання» тут справді існує, і суть взаємин між Росією та Україною...

Але адмірал, за звичкою військової людини високого чину, не слухав свого співрозмовника. Він гув далі:

— Тисяча чортів і три відьми! Але тут якась катавасія! Росіяни існують окремо, а українці — окремо. І мнуть один одному зуби. Чи чули, що було минулої ночі? Українці в своєму клубі заспівали свій національний гімн, який, виявляється, теж у них є. Але з співом «Боже, царя храни» до клубу вдерлися російські офіцери і відкрили пальбу. Потім українські офіцери і російські офіцери почали кидатись один на одного бомбами. Після того прибула — для утихомирення — місцева гетьманська варта. Але тоді прибула слідом за нею і російська контррозвідка. Замість дати лад, варта і контррозвідка почали битися між собою. Відбувся справжнісінький бій!

— Каналіі! — вжахнувся мсьє Енно.

Адмірал тим часом гримів далі — аж залящала мембрана в трубці:

— Я, звісно, тільки довідався, послав туди десяток моїх шотландців при автоматичних гвинтівках зразка чотирнадцятого року, і вони, звичайно, наклали обом сторонам. Але — тисяча чортів і чотири відьми! — ніякого «національного питання» тут не повинно існувати: Уїнстон нічого мені про це не говорив! Вважайте, консуле! Я — солдат, і вся ця беліберда мене не обходить! Все, що не є мішенню для пристрілки корабельної артилерії, не входить у поле мого зору. Все це — цивільна беліберда і, очевидно, є зоною діяльності дипломатії. А це вже — ваші прерогативи! Доброго ранку! Як спалося сьогодні вам і вашій чарівній дружині? Чорт забирай, прошу мені пробачити, але нагадайте, будь ласка, консуле: ваша дружина брюнетка чи блондинка? Словом,— котра з тих двох дам, що так мило розважали нас вчора під час обіду, є вашою шановною дружиною?

— Пробачте, адміралє! Але вчора ми обідали тільки втроєх: ви, я і моя дружина. Дама була тільки одна...

— Що ви кажете? — широко здивувався адмірал.— Здорово ж ми вчора хильнули, консуле! Буває, що після

дванадцятибального шторму або ж після третьої пінти рому в очах двоїться або половиниться, але щоб уявний двійник змінив колір волосся, про таке я ще не чув! З погляду оптичних наук це навіть незрозуміло,— можете мені повірити: ми, моряки, розбираємося в оптичних науках! Все ж таки: блондинка чи брюнетка ваша дружина?

— Мадам Енно — шатенка,— подав довідку мсьє Енно.

— Тоді все зрозуміло! — зрадів адмірал.— Відбулося просто розщеплення кольору: уявні двійники поділили між собою і колір. Адже шатен — це суміш блондина з брюнетом! Тисяча чортів і п'ята відьма! Але ви зробіть мені велику послугу, якщо приймете на себе вирішення всяких національних і тому подібних питань, які не входять в номенклатуру бойової диспозиції або не значаться в лоціях!

Адмірал, очевидно, був уже трохи напідпитку, одначе зовсім трохи, бо, додаючи до тисячі чергову відьму, довів лік до п'яти, ні разу не помилившись.

Консул Енно поквапився його заспокоїти:

— Будьте абсолютно спокійні, адмірале! Я вже тут п'ятий день і в курсі національного питання. Саме зараз я чекаю представників обох сторін — і російської, і української; антибільшовицького, звичайно, полюса! Я тут швидко наведу порядок!

— В добрий час! — охоче відгукнувся адмірал Боллард.— Ви, отже, маєте ще шість годин на ліквідацію національного питання: телеграму прем'єру Ллойд Джорджу я відправлятиму після ленчу, о другій. Ваше здоров'я!

В трубці стало чути, як дзенькнуло скло і забулькала рідина.

Консул поклав трубку і замислився.

Він таки був «у курсі» національного питання на Україні. Сімнадцятий рік, аж до Жовтневої соціалістичної революції, він прожив безвиїзно в Києві, закінчуючи свої торговельні операції з Юротатом. Мсьє Енно спостерігав маніфестації на Хрещатику та Думській площі — під червоними прапорами і під жовто-блакитними стягами. Він на власні очі бачив лідера українських націоналістів професора Грушевського з довгою бородою і знав, що Центральна рада видала універсал про відокремлення від Росії.

Було йому відомо й те, що збройні частини Центральної ради виступали проти більшовиків — і російських, і українських — в час Жовтневого повстання на Україні. Саме тому французький генерал Табуї і був викликаний повноважним представником уряду Франції при Центральній раді в Києві. Адже саме тоді делегація Центральної ради в Бресті виступала проти більшовицької вимоги миру і згоджувалася вести війну й далі — на боці Антанти. За це Центральна рада і мала одержати двісті мільйонів франків позики. Завдання генералу Табуї від прем'єра Клемансо було: підтримувати Центральну раду, раз вона проти більшовиків і за війну, однак усіма способами старатися замирити на Україні всі антибільшовицькі угруповання — і українські, і російські, а також поєднати їх з усіма іншими контрреволюційними угрупованнями за межами України — Корніловим, Каледіним, Красновим. Потрібно це було урядові Франції, ба й цілій Антанті, для того, щоб повернути до участі в війні проти Німеччини максимальну частину колишньої російської армії та взагалі знищити надто небезпечний для Західної Європи більшовицький режим у Росії. Але потрібно було це урядові Франції зокрема ще й тому, що політика уряду Франції спрямовувалась на існування в Європі єдиної, неділимої, міцної, централізованої Росії — не більшовицької, звичайно, а антибільшовицької, — як сільшка, на противагу могутній Німеччині, що постійно загрожувала Франції, добиваючись панівного стану в Європі, ба й світового панування. Та, проте, що гріха таїти — міцна, централізована Росія була потрібна Франції і на противагу могутності її союзника і водночас суперника — Британської імперії, що також постійно загрожувала Франції і добивалась панівного стану в Європі та її світового панування. А політика Британської імперії щодо Росії була цілковито протилежна французькій.

Адмірал Боллард недаремно збирався надсилати телеграму самому англійському прем'єрові Ллойд Джорджу і недурно послався на накази англійського військового міністра Уїнстона Черчилля. Консулові Франції була достоту відома позиція Ллойда Джорджа щодо Росії. Напучуючи мсьє Енно в його далеку подорож з найвідповідальнішою місією, французький прем'єр Клемансо особливо голосив розходження в цьому питанні політики Франції і політики Англії і навіть процитував

йому кілька слів з недавнього виступу Ллойда Джорджа:

«Життєві інтереси Англії вимагають зруйнування Російської імперії — щоб убезпечити англійську державу в Індії та реалізувати англійські інтереси в Закавказзі та передній Азії...»

Тим-то і англійський військовий міністр Уїнстон Черчилль будував зараз свою політику допомоги контрреволюційним силам колишньої Російської імперії, виходячи з своєї ж, теж щойно обнародованої програми, в якій підносились ідея сприяти відновленню Російської держави, яка б «складалася з німецьких автономних держав, об'єднаних федеративно, бо така Російська держава становитиме меншу загрозу...»

Консулу Франції було відомо також, що зовсім недавно — тільки два тижні тому — військовий кабінет Англії прийняв рішення допомагати генералу Денікіну та його Добрармії на півдні Росії і України зброєю та військовим спорядженням. Саме тому і приплив учора крейсера «Бейвер» англійський адмірал Боллард. Але, подаючи допомогу російській білій армії на півдні України, допомагаючи водночас зброєю, офіцерськими кадрами та грошми Колчаку в Сибіру, англійський уряд наполягав на тому, щоб були підтримані — зброєю та грошми — і всі інші білі формування та контрреволюційні новоутворення на півдні України і Росії і щоб витрати на це взяли на себе й інші члени Антанти — Франція насамперед.

Тому, власне, і опинився тут мсьє Енно в ролі консула при уряді українського гетьмана.

Урядові українського гетьмана консул Франції уповноважений був всемірно сприяти.

Власне кажучи, коли б запитали самого мсьє Енно, він би од щирого серця сказав, що й панові українському гетьманові теж варто б накласти в потилицю! Адже був український гетьман німецьким ставлеником, ставлеником держави, проти якої воювала Франція аж чотири роки, і навіть самого мсьє Енно мало не покликали до армії, щоб він наложив своїм неповторним життям десь під Маасом, Верденом або на Марні.

Та мсьє Енно сказати таке міг хіба що мадам або в колі найближчих друзів, а здійснювати — перед усіма — мусив високу політику уряду, спрямовану на підтримку українського гетьманату.

Адже війна проти Німеччини вже скінчилась і закінчилась перемогою Франції, отже, й відпала потреба в антинімецьких спільниках.

Адже пан гетьман був проти більшовиків, отже, заслужував на всебічну підтримку.

Та й, як виявилось зовсім недавно, на тій же нараді в Яссах, гетьман не був ніякий сепаратист і всією душею прихилився до відродження централізованої, міцної Росії — що насамперед і було в інтересах Франції в її суперництві з Англією.

Тільки ж ні сіло ні впало — щойно мсьє Енно прибув сюди з повноваженнями всіляко зміцнювати гетьманський режим — цей самий гетьманський режим раптом захитався: колишні діячі відомої вже мсьє Енно Центральної ради Винниченко і Петлюра раптом зняли проти пана гетьмана путч!

Що за путч? Чому — путч? Нащо — путч?

Здавалось би, зрозуміло: раз консул Франції прибув підтримувати на Україні гетьмана, а Директорія в Білій Церкві, оті Винниченко з Петлюрою, заколотили проти гетьмана повстання, то — яке може бути питання? Розігнати Директорію! Приборкати її повстання!

Але ж Директорія теж була проти більшовиків, а мсьє Енно і прибув для того, щоб підтримувати всякого, хто проти більшовиків...

Отут консул Франції починав... чогось не розуміти.

Що генерала Денікіна з його Добрармією треба підтримувати, раз вони проти більшовиків і за французьку політику міцної Росії, — це консул Франції розумів.

Але кого ж підтримувати — гетьмана чи Директорію, коли і гетьман, і Директорія проти більшовиків, — у цьому консул Франції розібратися ніяк не міг, хоча й похвалився перед англійським адміралом Боллардом своєю обізнаністю в національному питанні. До того ж це в національне питання, власне, і не входило, бо і гетьманці, і петлюрівці були однаково — українці...

І розпитатися, порадитися консулові Франції не було в кого. Мадам Енно — найпевніший радник — тільки відмахнулася: і ті, і ті — «гоп, мої гречаники», «залізяку на пузяку», «самопер попер» — хохлюки, мужва, — накласти і тим, і тим у потилицю! А прем'єр Клемансо — у відповідь на телеграфне запитання свого консула, що ж його робити? — тільки розвів руками і почухав потилицю: так уявив мсьє Енно, бо у відповідь прибула депе-

ша, в якій прем'єр Клемансо запитував, а хто ж то такі — петлюрівці, і що то за штука така — Директорія? Коли консула відряджали з Парижа на Україну з особливими повноваженнями, Директорія ще й не народилась. Прем'єр Клемансо і доручав тепер консулові — вивчити невідкладно питання і подати негайно свої пропозиції.

Мсьє Енно мусив вивчати питання, щоб подати пропозиції.

Міркував він так.

Петлюрівці, очолені Директорією, — запеклі сепаратисти. Отже, вони діють не в інтересах Франції, політика якої спрямована на єдину і міцну Росію. Таким чином, їм треба накласти в потилицю.

Гетьманці — не проти єдиної, міцної Росії, тобто діють в плані французької політики. Отже, їм можна не накладати в потилицю.

Але ж гетьманський лад от-от може розвалитися, і його місце займе лад петлюрівський — сепаратистський.

Що ж тоді, підтримуючи петлюрівців, виграє консул Франції, який прибув на Україну з особливими повноваженнями?

Посилить англійські, протифранцузькі позиції...

Піт зросив чоло мсьє Енно.

А може, як радить мадам, — не підтримувати ні тих, ні тих?

Але ж хтось із двох — гетьман чи Директорія — буде кінець кінцем зверху. Хто поручиться мсьє Енно, що зверху буде гетьман, а не Директорія?

Ніхто.

Піт знову зросив чоло мсьє Енно. Він навіть вийняв хустку і обтерся.

Може, тоді підтримати і тих, і тих?

Але ж тоді обидві сторони, посилившись, почнуть ще дужче скубити одна одну. Хто ж тоді воюватиме проти більшовиків?

Еврика!

Мсьє Енно, здається, надібав вихід. Кожній стороні зразу пообіцяти чогось, а поступово вговорити кожну сторону мирно між собою переділитися. Скажемо так: половина України хай буде з гетьманом на чолі, а половина — на чолі з Директорією. Хіба всім не вистачить місця на такій обширній українській землі? Он які широкі простори!

Консул Франції поглянув на карту, що висіла якраз проти стола на стіні. Боже мій, території України були ніяк не менші самої Франції!

Тільки ж на всі ці території претендував ще й генерал Денікін з Добрармією, виповідаючи бажання російських антибільшовицьких контрреволюційних кіл, які були цілковито в плані французьких устремлінь до єдиної та міцної Росії...

Тільки ж на значну частину українських територій від Карпат аж до Дніпра і Чорного моря заявляли претензії ще й сепаратистські кола Великопольщі, представлені тут маршалом у французькій шинелі та кумедній чо-тирикутній шапочці. Маршал ладив Польщу в слухняні дочки Франції і жадав над Великопольщею протекторату Французької республіки. І ці домагання антибільшовицьких білопольських кіл, як консулові Франції було достоту відомо, гаряче підтримував увесь французький уряд на чолі з самим прем'єром Клемансо.

Мсьє Енно ще раз облився потом і натис кнопку дзвоника.

Хочеш не хочеш, треба було братися до найпильнішого вивчення справи, бо ж прем'єр Клемансо чекав на пропозиції...

Ввійшов секретар і доповів, що внизу, у вестибюлі, зібралось чимало відвідувачів, які прагнуть аудієнції в мсьє консула Франції.

— Кого ви прийматимете сьогодні, мсьє консул? — запитав секретар.

Мсьє Енно позіхнув і зітхнув. Вчора таки добре хильнули в адмірала Болларда: в мсьє Енно трохи гуло в голові і кортіло здрімнути.

Але справи високої політики не могли чекати, поки в консула переболить голова.

Шлях дипломатичної кар'єри почався; це був принадний шлях, і простилася він у спокусливу, хвилюючу далечінь. Мсьє Енно був державний муж і мусив вершити судьбу світу.

— Сьогодні, — сказав мсьє Енно, — перший день, і я сьогодні прийматиму кожного, хто б не прийшов: хай переймаються пошаною до демократичних ідеалів Франції! Хто там чекає?

Секретар перелічив. Прибули представники міста, представники всеросійських антибільшовицьких організацій, представники української антибільшовицької гро-

мадськості, а також генерал Біскупський в негайній, за його гарячими запевненнями, справі.

Мсьє Енно з огидою пригадав моржові вуса генерала і його постійний замір чогось канючити — і рішуче відмахнувся:

— Цей йолоп може і почекаати! Насамперед ми приймемо представників міста. Треба вшанувати місто, на території якого перебуває наша резиденція. Ну, і російських представників, коли вони вже прийшли разом. Представників міста і російських представників просить до приймальні «А». Хай почекають там, я вийду за п'ять хвилин...

Почекати представникам п'ять хвилин конче потрібно було для того, щоб консул додержав свого престижу. Крім того, п'ять хвилин потрібні були мсьє Енно, щоб забігти в жилі апартаменти. Чи не прохопився вже туди, до мадам, той красунчик генерал, Гришин-Алмазов? А разом поспитати поради в мадам — як повести себе з представниками міста і російської суспільності?

Мадам Енно була, проте, на своїй половині сама: генерала красунчика не було. Мадам Енно докінчувала оздоблювати покої картинами і фарфором, нашвидкуруч звезеними з усіх музеїв Одеси.

На запитання мсьє Енно вона відповіла коротко і недвозначно:

— Еміль! Ти ж — дипломат! Скільки разів я нагадувала тобі основний принцип дипломатії: робити наперекір тому, що тобі підказують! Не давай жодних обіцянок, але добре вислухай, що обіцяють тобі. Взагалі краще — мовчи. А коли вже й говоритимеш, то промовляй повчально і загадково. В цьому — державний престиж. Ах, і чому консул ти, а я — тільки твоя дружина? Куди б краще було навпаки: я б їм усім показала справжню дипломатію, як кажуть у нас в Бендерах — на сорок святих ще й святого Юра, аж полопалась би їм шкура! А ти б вже щипав дівок по темних закутках — до цього ти таки здатний...

2

Та мадам Енно даремно так зневажливо ставилася до дипломатичних здібностей свого чоловіка. За п'ять хвилин мсьє Енно з завидною дипломатичною достоїнстю з'явився в приймальні «А» перед представниками міста

і російської суспільності. Вусики його стирчали вгору, як два м'які пензлики для малювання аквареллю, галстук був вив'язаний з неперевершеною майстерністю, на візитці — жодної порошинки, а складка на брюках — як шнур виска від мулярського ватерпаса. На обличчі — вираз дещо меланхолійний, дещо томний, приязний, одначе позначений високодумною заклопотаністю.

Ще з порога, де мсьє Енно на мить величаво затримався, він помітив, що поміж присутніх є й знайомі фізіономії — з тих, що зустрічали його на пристані та вітали в ресторані «Лондонський». Обраний вже за всіма правилами новий голова Думи Брайкевич, який — на кшталт демократичних традицій Французької республіки — узяв на себе й виконання обов'язків градоначальника, словом — мер міста, дзигтів поперед усіх, намагаючись звернути на себе найпершу увагу консула.

Консул звернув увагу і мило покивав головою до мера міста.

Два десятки поважних цивільних осіб, півтора десятка сановитих чиновних осіб та півдесятка генералів шанобливо звелися зі своїх місць, тільки переступив поріг високий консул Франції, недавній спритний комівояжер французьких фірм.

— Прошу сідати, панове! — привітно мовив мсьє Енно. — Франція вітає вас!

Мсьє Енно з задоволенням оглянув приймальню.

Мадам Енно таки виявила свої таланти і свій тонкий смак.

Чимала кімната з дорогими італійськими вітражами у вікнах, безсумнівно, мала заімпонувати кожному російському патріотові — незалежно від його партійної приналежності. Крім талантів та смаку, в мадам Енно був ще тонкий політичний такт. На одній бічній стіні приймальні — у важких бронзових рамах, один за одним — висіли портрети всіх російських царів дому Романових. На другій бічній стіні — в рамах легших, але теж бронзованого багета — вишикувались портрети найвидатніших діячів російського громадського життя часів Лютневої революції. Починали шеренгу князь Львов та поміщик Родзянко, за ними йшов Керенський, а останнім висів адмірал Колчак. Франція несла росіянам «свободу», і консул Франції демонстрував своє вільнолюбство, свою толерантність та високі принципи невтручання

в будь-якій справі внутрішнього російського буття, певна річ — не більшовицького.

Саме з цього і почав консул Франції свою промову.

— Панове! — сказав консул, стримуючи дипломатичне хвилювання. — Ми прибуваємо сюди в ім'я ліберте, егаліте, фратерніте! Так накреслено на прапорах Франції з часів революції...

Мсьє Енно на секунду зам'явся: він забув, ба, власне, і не знав ніколи, після якої ж революції з'явився на прапорі Французької республіки цей гучний, волелюбний напис.

І мсьє Енно щиро пожалкував, що не додержав поради мадам: краще вже було мовчати!.. Але й уривати тепер на тому було ще гірше: хіба дипломатично і тактовно закінчувати своє вітання одіозним словом — «революція»?

Був би стався справді дипломатичний скандал, бо, розгубившись, мсьє Енно зовсім замовк і нездатний був вимовити жодного слова, — коли б не прийшов на допомогу новоспечений мер міста Брайкевич. Бувши людиною шляхетного походження та делікатного виховання, він знався на паузах в мові краще, ніж на самій мові, і тому одразу відчув, що паузі вже надійшов кінець і коли її зараз не урвати, то буде конфуз, а відчуваючи всю відповідальність за події як мер міста, він не мав права допустити конфузу. Тому він мерщій підхопився з свого крісла і патетично скрикнув:

— Хай живе французька революція і прапор Франції!

Всі присутні вкрили його поклик гучними оплесками.

Тепер все було гаразд: мовилося хоча й про революцію, але ж революцію французьку, яка давним-давно минулася і про яку мовилося лише як про історичний символ. Шибеники могли вважати, що згадана мотузка не про них.

Поклик мера Брайкевича порятував мсьє Енно, а пожавлення в залі дало йому змогу оговтатись і знову прибрати цілковито дипломатичної осанки.

І мсьє Енно, гаряче присягнувши собі свято додержувати рекомендацій мадам — по змозі мовчати або висловлюватися лише достойно та загадково, — сухо поцікавився, з якими справами прибула до нього депутація. Ще сухіше консул попросив висловитись від імені депутації будь-якій одній особі, бо всій аудієнції він міг приділити не більше десяти хвилин: нескінченна черга

найважливіших державних справ, пов'язаних безпосередньо з проблемами визволення Росії та України з «більшовицького ярма», чекала ще на нього сьогодні.

Слово від депутації взяв той же Брайкевич, мер міста.

Від імені всіх присутніх, від імені цілої Одеси, ба й всієї Росії мер Брайкевич висловив палкі привітання та побажання консулові і державі, яку він уособлював, і поставив тільки два запитання: що буде з Одесою і що буде з Росією?

Закінчуючи своє коротке, але витієвато побудоване запитання, мер вправився ще — в додаткових, вставних і підрядних реченнях — висловити свої і цілої антибільшовицької російської суспільності сподівання та впевненість, що в славному російському місті Одесі і по всій Україні, яка, безперечно, є тільки Малоросією, керівництво Антанти у вирішенні всіх проблем надасть пріоритет саме російським політикам, російським діячам, російському капіталові та всім іншим сторонам російського національного буття.

Під схвальний гомін усієї депутації голова міської Думи інженер Брайкевич сів.

Консул Франції витримав належну на такий випадок, цілком пристойну дипломатичну паузу. Пауза потрібна була йому не тільки з дипломатичних міркувань, але й для того, щоб ще раз пригадати напучення мадам — говорити все наперекір, та щоб зібратися з власними блискучими думками. На запитання про те, що ж буде з Росією, мсьє Енно, певна річ, відповісти не міг, але висловленими сподіваннями мер міста, власне, осідлав для мсьє Енно його власного коня. Мсьє Енно тепер здобував змогу блиснути своєю срудичією, набутою за час діяльності французьким торговельним представником у Росії, та й скористатися з спеціальних інструкцій, якими озброєно його, коли він брав на себе високу місію дипломатичного представника з особливими повноваженнями. Для цього, власне, його сюди й надіслано.

Мсьє Енно з гідністю і легкою загадковістю сказав:

— Мої панове! І ви, мсьє мер! Насамперед я повинен вам сказати, що ви забули, а ви, мсьє мер, очевидно, ще й не засвоїли прекрасну історію вашого чарівного міста!

Мсьє Енно витримав другу дипломатичну паузу, і чути було, як усі в кімнаті затамували подих.

— Нагадую вам: Одесу заснував іспанець французь-

кої служби де Рібас. Збудував Одесу і був її першим градоправителем дюк Рішельє — француз. Найвидатнішим її градобудівничим був теж француз — Ланжерон.— Мсьє Енно театральню простяг руку до широкого вікна, що виходило на Миколаївський бульвар.— Ось, подивіться: монумент славному дюку, споруджений вдячними одеситами, ви можете лицезріти й зараз! Найкращі вулиці нинішньої Одеси і досі іменуються Рішельєвською, Дерібасівською та Ланжеронівською! Найкращими місцями Одеси і досі є теж — Дюківський сад та Французький бульвар! Пригадайте також, заходами саме французьких неоголошених Одеса була свого часу оголошена порто-франко, що, як вам відомо, визначає статус вільного приморського міста з безмитним довозом товарів. Це було в минулому столітті, панове! А як в нашому столітті — столітті розквіту торгівлі і промисловості та буяння основних рушійних сил цивілізації — індустрії? Будь ласка, панове: найкращі і наймогутніші підприємства міста Одеси плідно розвиваються саме під егідою добродійного французького капіталу!

І тут мсьє Енно скочив на свого коника. Легко, майже грайливо він почав перераховувати індустріальні підприємства, торговельні компанії та банкірські дома Одеси, що належать французькому капіталу. Джутова фабрика — французького анонімного товариства з річним оборотом чотири мільйони карбованців. Хіміко-фармацевтичне товариство «Леман і К^о» — з оборотним капіталом чотири з половиною мільйони. Анонімне товариство хімічних продуктів — з оборотом три мільйони. Анонімне товариство коркової промисловості — два з половиною мільйони. Анонімне товариство виноробства. Анонімне електричне товариство. Анонімна франко-бельгійська компанія одеського трамвая. І ще багато, — всього сорок іноземних, контрольованих французьким капіталом, промислово-торговельних організацій перелічив мсьє Енно і закінчив згадкою про два найкрупніші в Одесі банки: «Ліонський кредит» — з суто французьким капіталом та Середньоазіатський банк — мішаний англо-французький.

— Таким чином, — урочисто закінчив мсьє Енно, — ви бачите, панове, що життя цього міста цілковито залежить від французького капіталу!.. До цього можна лише додати, — скромно потупився мсьє Енно, — що муніципальна заборгованість французьким банкам по місту

Одесі становить на сьогодні рівно сімдесят три мільйони золотих франків, як один сантим. Ця сума сягає вище п'ятдесяти процентів вартості всіх нерухомих цінностей одеського муніципалітету... Вуаля!

Мсьє Енно закінчив і замовк.

Мовчали і всі члени делегації, приголомшені і пригнічені.

За вікном, за урвищем гори, на якій височів Воронцовський палац, за територією порту з п'ятьма величезними гаванями та п'ятьма могутніми молами — в морі — глухо прогув гудок пароплава. То був пароплав Роліту — товариства російського торговельного пароплавства. Але ні в кого з присутніх тепер уже не було сумніву, що й цей гудок, як і сам пароплав, теж належав французькому капіталу.

Нарешті гнітуче мовчання наважився порушити якийсь цивільний генерал з орденом святого Володимира на шиї, — дійсний статський радник, безперечно, не одеського, а петербурзького походження, тобто представник «всеросійської суспільності».

Стримуючи тремтіння в голосі, але намагаючись триматися з гідністю, він тихо промовив:

— Очевидно, ви маєте рацію, мсьє консул: роль іноземного капіталу в економіці Російської імперії відома кожному з нас, отже, цілком можливо, що в житті Одеси присутність французького капіталу особливо відчутна. Але ж, мсьє консул! — голос дійсного статського радника все ж таки затремтів. — Одеса — це не тільки Одеса-місто або Одеса-порт, — це один з найбільших портів цілої Росії. Долю Одеси можливо вирішити лише купно з вирішенням судеб цілої Російської держави. І саме таке було друге запитання, яке від імені нашої депутації поставив вам шановний глава міста Одеси.

— Цілком слушно! — охоче відгукнувся мсьє Енно. — І з цієї нагоди дозволю собі нагадати вам, що заборгованість Російської держави Франції... — він на мить спинився і тоді проказав, не заглядаючи в жодну шпаргалку, з пам'яті, але, справді, зовсім точно, — становить чотирнадцять мільярдів сімсот дванадцять мільйонів дев'ятсот дев'яносто вісім тисяч шістсот сорок дев'ять золотих франків...

Генерал сів. У кімнаті — в приймальні «А» для «російської суспільності» — було зовсім тихо.

Мсьє Енно помовчав хвилинку, тоді промовив підбадьорливо:

— Величезні природні багатства російської і української земель, заповзята праця російських та українських продуцентів спроможні за недовгий час витворити цінності на таку грандіозну суму і... розквітатися з боргами. Але і ви, мої панове, і ми цілком свідомі того, що від збільшовизованої Росії неможливо одержати жодного сантима! Більшовицька Росія, яка прозиває тепер себе РРФСР, одним з найперших своїх декретів, за підписом самого Леніна, скасувала всі борги царського уряду іноземному капіталу, ще й образливо найменувавши іноземні держави — імперіалістичними та грабіжницькими. Що означає слово «імперіалістичний», мені невідомо, але що таке «грабіжництво», знає кожний. Це означає, що більшовицька Росія й надалі зрікається капіталізму — назовсім, і не пускатиме до себе іноземних капіталістів. Бо хто ж пустить до своєї хати грабіжників? Отже, сплатити борг зможе лише Росія не більшовицька, Росія, в якій буде відновлено антибільшовицький, капіталістичний порядок і владу потенціальних сил буржуазії. Знищити більшовизм у Росії — і наш інтерес, і ваш інтерес. Наш спільний інтерес — відновити в Росії владу твердої руки. До цього я й закликаю вас, мої панове. Перекажіть це, прошу вас, вашим сім'ям, вашим друзям і всій російській суспільності.

Мсьє Енно вклонився:

— Консул Франції завжди до ваших послуг, мої панове...

Ледь човгаючи подошвами, майже навшпиньках, депутация потовпилась геть. Не чути було гомону, навіть перешіптування...

Мсьє Енно повернувся в свій кабінет і викликав секретаря:

— Просіть в приймальню «Б» представників української громадськості.

Він уже ввійшов у смак, і нічого було зволікати!

— А як бути, мсьє, з генералом Біскупським? Він настійно домагається позачергового прийому і мало не плаче, мсьє!

Цей докучливий і плаксивий генерал вже осточортів консулові. Роздратовано він сказав:

— Генерал Біскупський представляє українську владу, отже, може зайти разом з усіма українцями.

Секретар вийшов виконувати доручення. В цей час знову задзвонив телефон. Навдивовижу, це ще раз був адмірал Боллард.

— Алло, консуле! — репетував адмірал; за флотською звичкою, він гукав так, неначе йому треба було перекричати виття урагану і гуркіт штормових хвиль; а втім, він був уже нетверезий.— Чи ви мене чуєте, консуле? З ставки Добрармії, від генерала Денікіна з Катеринодара, я одержав щойно телеграму. Генерал Денікін просить підтримати всіма способами будь-яку ініціативу та будь-які заходи якогось генерала Гришина-Алмазова, його тут повноважного представника. І я пригадав те пер: Уїнстон ще в Лондоні казав мені, що, тільки висадиться тут наш десант, треба призначити генерал-губернатора Одеси з місцевих контрреволюційних кіл. Уїнстон сказав тоді, що найкраще було б підібрати кандидата на цей пост з-поміж генералів саме білої Добрармії. В старика Уїнса лежить серце саме до російських білогвардійців. Він послав їм сто тисяч шинелей і навіть каже про цю армію — «моя армія». Так чи не запросити нам з вами генерала Гришина-Алмазова сьогодні на ленч? Подивимся на нього, що це за один. Може, він годиться і на генерал-губернатора? Га, консуле, чи ви мене чуєте? Я вже запросив на другу годину генерала Гришина-Алмазова...

Мсьє Енно скривився. Англійський адмірал Боллард, дарма що п'яний, здається, обскакав вже мсьє Енно, незважаючи на його французький темперамент та дипломатичну тонкість. Скидалося на те, що він збирався порядкувати тут, на Україні, дарма що був тільки представником англійського командування, а не дипломатом з особливими повноваженнями. З особливими повноваженнями від Антанти був тут тільки консул Франції, мсьє Енно, і саме він повинен би все вирішувати.

Отже, з генералом Гришиним-Алмазовим треба було вирішувати невідкладно, поки це вирішення не сталося за спиною мсьє Енно. Але ж — як саме вирішити?

Чому це Англія, інтереси якої вимагають роздроблення Росії, так настійно потурає Добрармії, яка, навпаки, стоїть на сторожі єдиної і міцної Росії, що в інтересах якраз не Англії, а — Франції?

Може, англійські дипломати діють теж за принципами, визначуваними мадам Енно для французької дипломатії,— робити все наперекір?

А певне, що так! Прозорливість дипломата вмить розкрила всі карти перед мсьє Енно.

Англія підтримує тут, на Україні, де б мала запанувати українська контрреволюція, Добрармію саме тому, що вона здійснює інтереси російської контрреволюції, яку б мала підтримати — в своїх інтересах — Франція! Ясно: Англія розраховує, що Франція — всупереч англійській політиці — почне підтримувати українську контрреволюцію, зміцнення якої якраз в інтересах Англії. Отже, підбадьорені англійською та французькою підтримкою, українська та російська контрреволюційні сили почнуть між собою ще дужче сваритися, — що і є в інтересах саме Англії, а не Франції, якій було б вигідно замирити їх між собою.

Мсьє Енно аж помутилося в очах від напруження, поки він додумав до кінця і, отже, розплутав цю запутану дипломатичну комбінацію. Що й казати, дипломатом бути не легко!

Але мсьє Енно з полєгкістю зітхнув: він таки обскаже облудну англійську політику! І діятиме саме за геніальною порадою мадам: наперекір! Тільки ж він буде хитріший за цих телепнів англійців: він діятиме наперекір не тій комбінації, котру йому хочуть хитро підкинути, а наперекір тій комбінації, котру хочуть хитро заховати!

Бо мсьє Енно — таки справжній дипломат!

І мсьє Енно натис кнопку дзвоника. В трубку він сказав адміралові:

— Мерсі, адмірале! О другій охоче розділю ленч з вами і генералом Гришиним-Алмазовим.

Поклавши трубку, він сказав секретареві, що з'явився на дзвінок:

— Подзвоніть генералу Гришину-Алмазову і попросіть його прибути до мене негайно в невідкладній справі!

Генерал красунчик не припав до серця мсьє Енно — щось занадто накидала на нього оком мадам Енно, а за її моральність мсьє Енно поручитися не міг. Але ж обов'язок — передусім! І консул Франції повинен був знешкодити підступну англійську політику і порятувати генерала Гришина-Алмазова від згубних англійських впливів.

— Депутація «українського громадянства» і генерал Біскупський вже п'ять хвилин чекають у приймальні «Б», мсьє! — доповів секретар.

Консул Франції ввійшов у приймальню «Б».

Улаштовуючи та оздоблюючи приймальню «Б», мадам Енно перевершила всі свої таланти.

В українській приймальні на стінах не висіло жодного портрета. Цим політика Франції давала зрозуміти українському громадянству, що місця — вільні і є найширші перспективи для претендентів на керівництво українським життям. Зате все оздоблення кімнати підкреслювало прихильність політиків Франції до українського національного буття. Підлога була суціль вистелена українськими килимами, килими висіли й на стінах. Понад вікнами замість гардин були пущені розкішні українські рушники, столи покриті картатими українськими плахтами, чохла на кріслах — густо помережені українським орнаментом. Українські гончарні вироби — опішнянські кольористи та зелені межигірські — куманці, ведмедики, полумиски та дрібнота-пищики — стояли на всіх столах, тумбочках і полицях-миспиках попід стінами. Копія Репінових «Запорожців» висіла в простінку між вікнами, позад крісла за столом консула.

Коли мсьє Енно ввійшов, чималий гурт громадян, що заповзято і в ажитації гомоніли між собою, — враз притих, а тоді вибухнув гучними вітаннями. Мсьє Енно добре розумів по-російському, але української мови не знав зовсім і не дуже розбирався в значенні вигуків: «слава», «хай живе», «наші голови вам, пане консуле», одначе добрав, що виражають вони пошану й захоплення.

Тому мсьє Енно привітно і дружелюбно закивав головою.

Одначе додержати точно етикету, який консул визначив собі наперед, йому на цей раз не пощастило. Генерал Біскупський зразу ж кинувся просто до нього. Фізіономія генерала була на цей раз не тільки плаксива й благальна, але й перелякана.

— Ваша світлість! Ваше превосходительство! — бурмотів генерал. — Прошу пробачення, але... але...

— Що трапилося, генерале? — незадоволено поморщився консул. — Сідайте, будь ласка, і візьміть участь у нашій дружній бесіді...

— Ваша світлість! — перестрашено зашепотів генерал, озираючися, чи його слів хтось не почує. — Ваше

високопревосходительство! Його ясновельможність пан гетьман всея України чекає біля апарата!..

— Що? — не зразу добрав мсьє Енно.— Біля якого апарата? Хто чекає? Кого чекає гетьман?

Подія була і справді виключної ваги. Одержавши телеграму Енно до Директорії і довідавшись, таким чином, про прибуття до Одеси консула Франції з особливими повноваженнями від Антанти, пан гетьман всея України зажадав негайно зв'язатися з консулом особисто. Пан гетьман всея України там, у Києві, особисто прибув до прямого проводу з Одесою і вже півгодини чекав, поки генерал Біскупський марно намагався пробитись до мсьє Енно через його секретаря.

— Ваше високопревосходительство! — мимрив, затиноючись з переляку, генерал Біскупський.— Довідавшись, що у вашій резиденції встановлений телеграфний апарат, я наказав негайно переключити на нього прямий провід Київ — Одеса.

— Мерсі, генерале!

— Радий старатись, ваше високопревосходительство!

— Пробачте, панове! Одну хвилинку!..

Мсьє Енно залишив представників «українського громадянства» і поспішив до кімнати секретарів. Мсьє Енно був дуже радий,— адже саме до українського гетьмана відрядило його з особливими повноваженнями керівництво Антанти. І мсьє Енно був ще дужче потішений: його, колишнього комівояжера, чекає біля апарата сам український монарх!

Одначе на півдорозі мсьє Енно притишив ходу, потім навіть спинився і закурив сигаретку. Генерал Біскупський затупцював біля нього, слізливо постогнуючи.

Та мсьє Енно не зважав. Мсьє Енно повинен був обдумати свою першу розмову з гетьманом. Та й взагалі — чого він мав поспішати? Гетьман чекає представника Франції вже чотири місяці, чекає зранку біля апарата,— нехай почекає ще трохи: консул Франції повинен був додержати престижу!..

Розмова між гетьманом України і консулом Франції почалася з обопільних привітань.

— Від імені Української держави і власного імені вітаю представника великої Франції на українському терені! — поповзла стрічка з привітанням гетьмана.

Стрічка закінчилась, і тепер була черга мсьє Енно на привітання.

— Мсьє...— хотів був уже почати мсьє Енно, та враз похопився: він же говоритиме зараз з монархом!

— Пст! Генерале! — поманив пальцем до себе генерала Біскупського мсьє Енно.— Як звертаються до гетьмана в розмові?

— Звертаються: ваша ясновельможність...

Мсьє Енно пошукав у своїй пам'яті відповідного перекладу. Та лексикон мсьє Енно і взагалі був не багатий, а для розмов з монархами — і поготів. Він не міг знайти годячого відповідника у французькій мові. Раптом його просвітило: таж до Наполеона Бонапарта дипломати інших країн зверталися: сір!

— Сір! — продиктував мсьє Енно телеграфісту.— Франція і я вітаємо вас! Прийміть мої компліменти вашій славній боротьбі проти більшовицької анархії та узурпаторів з Білої Церкви. Алеа якта ест! Ми спішимо вам на допомогу. Більшовики перерізали комунікації, і я приступив до виконання моєї високої місії тут, в Одесі. Сподіваюся в найближчому часі говорити з вами особисто — із спеціального доручення прем'єра Клемансо.

Після того апарат знову перейшов на прийом.

На цей раз гетьман Скоропадський говорив довго — телеграфіст намотав метрів із двадцять стрічки.

Гетьман говорив про те, що становище в Українській державі треба вважати вельми напруженим. Він констатував, що повстанці, роззброюючи або блокуючи німецькі гарнізони, зараз фактично контролюють цілу Україну. Він скаржився, що петлюрівці-сепаратисти з Білої Церкви хочуть підступно скористатися з революційних настроїв мас і на плечах озброєних повстанських загонів хитро прохопитися до столиці та захопити владу до своїх рук. І гетьман наполегливо допитувався, чи може він сподіватися на реальну і негайну допомогу з боку Антанти і зокрема великої Франції. Гетьман не клеїв дурника і прямо говорив, що згодний на все, що вже готує наказ, яким збирається скасувати самостійність Української держави та проголосити тільки автономію України в складі єдиної, неділимої, міцної Росії на чолі з російським монархом — що цілковито відповідає відомим йому інтересам Франції. Він поінформував, що вже порозумівся з адміралом Колчаком, верховним правителем Росії, і ввійшов у цілковитий контакт з генералом Денікіним, командуючим російською білою армією на Україні. Гетьману України потрібно було негай-

но знати ставлення до всіх цих проблем керівництва Антанти. Він просив мати на увазі те, що зобов'язується з скарбниці Української держави сплатити Франції та іншим країнам Антанти ту частину царських боргів, яка припадає на Україну, відповідно до кількості її населення. Він просив не забувати й того, що він однині зрікається своєї пронимецької орієнтації, орієнтується тепер лише на союз країн, що перемогли Німеччину, тобто Антанту і Сполучені Штати Америки, одначе вимушений триматися поки що тільки силою німецьких частин, які ще не залишили територію України. Він настійно просив не розцінювати це як його симпатію до Німеччини, а розуміти тільки як акт безвиході. Словом, єдине, що справді цікавило нині гетьмана, це — коли можна сподіватися наступу армій Антанти з півдня України на Київ?

Консул Енно відповів:

— Сір! Мій апарат стоїть біля вікна, а з вікна видно бухту і горизонт відкритого моря. На горизонті, на рейді стоять...

Мсьє Енно поглянув у вікно і порахував. На рейді стояло чотири кораблі: два англійські, які прибули з адміралом Боллардом, і два французькі — його яхта та конвойний мінний тральщик, всього — чотири. Чотири дими здіймались до неба з Великого рейду. Мсьє Енно, торговельний спеціаліст, був дуже сильний в арифметиці, одначе помилився, рахувавши.

— ...Стоять вісім димів, сір! То об'якорилися, чекаючи на початок десантних операцій, передові судна об'єднаної ескадри країн Антанти. Завтра їх буде шістнадцять. Післязавтра — тридцять два. Ще за день — шістдесят чотири. Десант розпочнеться, як тільки кількість суден буде доведена до півста, щоб гарантувати безпеку десантних операцій і зустріти могутнім огнем суднової артилерії будь-яку спробу опору з боку місцевих більшовиків. Я можу запевнити вас, сір, що не пізніше як за два-три дні хоробрі французькі пуалю та веселі англійські джонні дружно вирушать назустріч вашим відважним гайдамакам!

— Сердюкам! Гайдамаками іменують себе козаки Директорії, мсьє...

— Пардон, сердюкам!

— Чекаю, мсьє! Вітаю вас!

— Мої побажання, сір!

Розмову скінчено. Консул Енно хвилинку постояв замислений: він був схвильований видатними історичними подіями, які розгортались навколо, і надто схвильований тим, що вершив ці історичні події він, колишній комівояжер, а нині — консул з особливими повноваженнями.

Генерал Біскупський тупцював навколо, жалісно по-вискуючи. Йому нетерпеливилось довідатися про зміст розмови двох великих людей, в руках яких була доля його батьківщини і насамперед його власна доля — доля старого, на пенсії, генерала, покликаного до виконання обов'язків на старості літ, в пору фізичної і душевної немочі.

Та мсьє Енно з своєї високості не примічав нещасного генерала. Він наказав секретареві:

— Дешу в Ясси Сенту Олеру. Пропоную і настоюю заборонити німецьким гарнізонам залишати територію України. Німецькі війська повинні придушувати повстання та стримувати наступ більшовицьких армій, аж поки не підійдуть їм на зміну війська Антанти. В протилежному разі військам Антанти доведеться вдруге завойовувати плацдарм. Прошу санкцій невідкладно.

Забувши генерала Біскупського в секретарській кімнаті, Енно повернувся до приймальні «Б», де на нього чекали представники «українського громадянства».

Але, навдивовижу, в залі замість чималого гурту людей, який залишив мсьє Енно, зараз сиділо тільки два чоловіки, понуро і неприхильно один на одного позираючи.

— А де ж весь склад депутації? — здивувався мсьє Енно.

Виявляється, депутація «українського громадянства» складається наполовину з представників гетьманської орієнтації, наполовину з представників з орієнтацією на Директорію. Поки консул був відсутній, обидві половини депутації пересварилися між собою. В результаті гетьманська половина заявила, що не бажає бути в складі однієї депутації з шибениками петлюрівцями, і пішла. Тоді половина з орієнтацією на Директорію ще переполовинилась: на непримиренних, які були раді з того, що гетьманці пішли, та поміркованих, які закликали до об'єднання всіх національних сил. В результаті непримиренні петлюрівці теж пішли. А за ними побігли і помірковані, щоб вговорити і повернути назад — в ім'я

загальнонаціональних інтересів — або непримиренних петлюрівців, або бодай гетьманців.

— Генерале! — гукнув тоді мсьє Енно на генерала Біскупського.— Чи ви бачили таке? Як же тепер бути?

Генерал Біскупський мало не заплакав і побіг наздоганяти першу половину і обидві половини другої половини української депутації.

Мсьє Енно тим часом поцікавився в двох представників, які залишились, не приставши ні до першої половини, ані до котроїсь з двох інших четвертин:

— А чому ви, панове, не пішли?

— Я не пішов,— погордливо відповів перший, огрядний чоловік з обличчям римського патриція,— тому що не маю з цією депутацією нічого спільного.

— А ви, мсьє?

— А я тому, що мої інтереси близькі обом течіям всередині депутації.

— Дуже цікаво, мої панове. З ким маю справу?

Громадянин, який ні з ким не мав нічого спільного, та громадянин, інтереси якого були однаково близькі і гетьманцям, і петлюрівцям,— відрекомендувались. Це були: харківський земельний магнат Котов-Кононенко і київський земельний магнат Григоренко.

Мсьє Енно милостиво подав руку кожному.

— Дуже радий, панове, вітати в ваших особах такі шановані найвищі кола українського громадянства. Перед нарадою в Яссах я мав честь особисто познайомитися з представниками української земельної аристократії — поміщиком Галаганом та цукрозаводчиком Терещенком. В обох цих мсьє, крім тих величезних маєтностей, які націоналізували тут у них більшовики, на рахунках іноземних банків лежать ще десятки мільйонів. Дуже, дуже милі мсьє!.. Ви, очевидно, хочете мені щось доповісти?

Першим заговорив огрядний чоловік з обличчям римського патриція, харківський магнат Котов-Кононенко, чим викликав невдоволене бурчання свого колеги, київського магната Григоренка, чоловіка хоча й не надміру грубезного, одначе з примітним черевом.

Французький прононс магната Котова-Кононенка був абсолютно бездоганний:

— Мсьє! В Харкові і Харківській губернії я протягом останніх років мав честь обіймати пост голови «Союзу руського народу»...

— О! — поштиво схилив голову мсьє Енно.— Я слухаю вас.

— До того ж мій рід — старовинний козацький рід і записаний у реєстри кінця сімнадцятого століття. Прадід мій, слобожанський полковник Кононенко, був братом у других правнука славнозвісного запорозького писаря Кота, який був одружений з небогою гетьмана Дорошенка.

— О!..

Мсьє Енно був приголомшений таким родоводом нового знайомого, однак це ще раз нагадало йому про його власне плебейське походження, і тому він не відчув особливої симпатії до співрозмовника.

Мсьє Котов-Кононенко — нащадок історичного полковника і родич ще більш історичного гетьмана — тим часом вів мову далі:

— І тому, мсьє, сподіваюсь, що у вас не викличе ніякого здивування той факт, що з перетворенням Малоросії на Україну в тисяча дев'ятсот сімнадцятому році мене ж обрано на голову слобожанського відділу «Союзу українських хліборобів».

Однак, поки мсьє Енно прикидав — чи дивуватись йому, чи не дивуватись, паузою скористався мсьє Григоренко і ввернув слівце в тонах недвозначної неприхильності до мсьє Котова-Кононенка.

— Але до чого це ви ведете, мій пане? — в'їдливо поцікавився він.— До чого ви сиплете добродію французькому консулові на стіл порохнею з вашого струхлявілого родовідного дерева? Чи ви думаєте, що прийшли на базар торгувати груші дулі?

Французька мова Григоренка виразно шкутильгала.

— Пане Григоренко! — зойкнув пан Котов-Кононенко.— Не перебаранчайте, будьте ласкаві! Нехай пан консул розсудить сам, бо мій родовід має інтерес для пана консула, який представляє інтереси Франції і цілої Антанти!

— Але ж, пане Кононенко! — розлютився і Григоренко.— Ваше друге прізвище, Котов, свідчить якраз про ваше походження з Рязанських лісів, які не мають жодного відношення до нашої неньки України, позаяк Україна існує для українців!

Мсьє Енно підніс замирливо руки вгору.

— О мсьє, прошу вас! Я з великою приємністю вислу-

хаю все, що ви обидва мені скажете: така місія дипломатичного представника. Прощу вас, кажіть далі.

— Я буду короткий, мсьє! — Котов-Кононенко з лютою ненавистю поглянув на Григоренка.— Справа міжнародної ваги, мсьє! Гетьман Скоропадський, настановлений, як вам відомо, німцями, от-от впустить з рук булаву. Та й коли б йому і вдалося вдержати булаву в своїх руках, то дозволяю собі не вірити, що переможні країни Антанти, які розчавили Німеччину, пристануть на те, щоб на українському престолі витанцьовувала німецька лялька. Гетьман Скоропадський, так чи йнак, а з українського престолу має бути скинутий, мсьє!

Мсьє Котов-Кононенко навіть тупнув ногою. Він був щиро обурений нахабством гетьмана Скоропадського.

— Які ж ваші пропозиції? — поцікавився мсьє Енно.

Кинувши нищівним поглядом на ехидну посмішку Григоренка, Котов-Кононенко проголосив, поклавши обидві руки урочисто перед собою на стіл:

— Я пропоную державам Антанти свою кандидатуру на престол гетьмана всея України — під високою рукою Французької демократичної республіки. О!

— А! — мсьє Енно здогадливо хитнув головою.— Дуже цікаво! А скажіть... от ви сказали, що були головою «Союзу руського народу» і водночас були головою «Союзу українських хліборобів». Це хіба можливо сполучити? Хіба не заперечує одне одного?

— Що ви, мсьє! Це одне до одного, як голубка до голуба! Інтерес же однаковий: мужву — головою в гній і запанувати у своїй стороні!

— Дуже, дуже цікаво! Я неодмінно відправляю депешу прем'єру Клемансо!

Справді, прем'єру Клемансо варт було телеграфувати. Пропозиція претендента на украинський престол цілковито відповідала інтересам французької політики: отже, сили української контрреволюції і сили російської контрреволюції можна замприти і поєднати, раз інтереси цих обох сторін можуть любісінько сполучатися навіть в одній особі!

— А ваша пропозиція, мсьє?

Григоренко знизав плечима.

— Бачте, добродію високий консул! Я не берусь хвалитися своїм запліснявілим походженням. Я думаю собі так: життя бере за роги той, хто сам має добрі буцала.— Григоренко теж раптом тупнув ногою, наче зби-

рався вшкварити гопака.— Гербарії, чи пак геральдії, папа Котова вже спорохнявіли, і за душею в нього нині заледве тисяча десятин. А мій прадід нехай і був протям гайдамакою, нехай дід мій держав шинок та придбав для себе першу сотку десятин землі, зате батько мій вийшов у перші дуки на цілий повіт; а я, його син, маю нині вже аж чотири тисячі десятин. От і посудіть самі, хто тепер бере бика за роги, отже, й має заправляти нашою ненькою!

— Звичайно, звичайно! — кивнув мсьє Енно. Деяка схожість його власної біографії з біографією цього українського парвеню робила Григоренка симпатичним йому.— Які ж ваші домагання, мсьє?

— Аніяких домагань, добродію консул! Хіба що — не слухати оцих спорохнявілих єгипетських мумій, або, сказати поправніше, по-українському — мошей з Київської лаври, і дати волю людським рукам: чиї будуть довші, той і буде зверху. Конкуренція, здорова конкуренція, мсьє,— от основа прогресу! Щодо гетьманської булави та клейподів, то я зовсім спокійний: Французька республіка ніде не піде на те, щоб витягати з печер та музеїв царів та гетьманів. Нині вік вільної буржуазії, мсьє! Я прийшов заявити, що не виставляю своєї кандидатури на пост українського президента — знайдуться горлохвати й без мене! Але нехай ваш прем'єр Клемансо знає, що українська пшениця родить на ґрунтах пана Григоренка та йому подібних діячів молодой неньки України, а на толоці в пана Котова родять самі будяки! Я сказав все, мсьє. А ви вже собі міркуйте, яку там депешу слати вашому Клемансо.

В цю хвилину генерал Біскупський повернувся з другою половиною депутації — тією, що була петлюрівської орієнтації. Перша половина, яка складалася з прибічників гетьманату, почувавчи себе ще господарями в гетьманській Україні, не захотіла принижуватись і повернутись відмовилась. Генерал Біскупський — сам представник гетьманської влади на Україні, одначе аж ніяк не упевнений в тривкості гетьманського режиму,— скуб собі вуса з туги й одчаю.

Коли всі члени петлюрівської половини депутації посідали на свої місця, мсьє Енно запитав:

— Які ж запитання мають до мене шановні представники українського громадянства?

Навидовижу, мсьє Енно на цей раз почув не запитання, а саме — домагання.

І виклала ці домагання — мало не в зухвалій формі — людина якоїсь несподіваної зовнішності.

Власне, з обличчя і постаттю це був неначе зовсім пристойний і навіть показний чоловік. Стрижений він був йоржиком, дивився гостро, вуса мав сторчові, ще й нафабрєні, а тулуб свій тримав струнко і осанисто. Ціла постать і поведєнція його виказували в ньому людину військової профєсії, ще й з неабияким стажем у цьому фахові та й в неабияких чинах. Нєсподіваним у зовнішності цього бравого вояка було його вбрання.

Сіру солдатську шинель піхотинця старої російської армії та кєпі «керенку», тобто звичайну кєпку сукна «хакі» з довгим і широким сукняним же дашком, висунутим далеко наперед, — найбільш поширений мужський головний убір епохи керєнщини, широко вживаний у пізніших петлюрівських формуваннях, — цю верхню одєжину бравий вояк залишив на вшалці у вєстибюлі і стояв тепєр зодягнутий тільки по-хатньому. Зодягнутий був він не у френч та галіфе, як ходили в ті часи військової люди по всіх арміях, а в сині рейтузи бірюзового відтінку «жандарм» та темно-синій мундир з малиновими вилогами — генєрала царської армії довоєнного часу. Тільки ні парадних генєральських єполетів з висунчиками, ані стройових генєральських погонів з муаровим зигзагом на плєчах у генєрала не було. Замість всього того на лівому рукаві в генєрала був великий кут золотої парчі — неначе з понівської ризи, а на комєрі — два золочєної бляшки невеличкі тризубці, щось ніби вила догори трійчатками. Такий же тризубець, тільки значно більшого розміру, був у генєрала й на грудях. Попід тризубчиками на комєрі, тризубищем на грудях та парчевим кутом на рукаві було пущєно ще й, як підкладку, жовто-блакитні єдвабні стрічки.

Був цє, безсумнівно, таки генєрал і, безперєчно, генєрал український. А що українські гєтьманські генєрали носили одяг одмінний і рангове позначєння теж мали дещо інакше, то — за наявності українських національних військових формувань того часу — мїг він бути генєралом хїба що не знаних ще і не бачєних військ білоцерківської Дирєкторії.

Цє й насправді було саме так, — дарма що до місць розташування військ Дирєкторії було щось із півтисячі

кілометрів і на цій відстані стояли постом війська з півдесятка інших, антагоністичних, ба й лояльних до Директорії «урядів», а в самій Одесі, де в цю хвилину перебував цей генерал військ антигетьманської Директорії, держався ще владою антидиректоріальний гетьманський уряд.

Та генерал військ Директорії негайно ж подав пояснення, з них, власне, і почавши свою мову:

— Являюсь парламентаром, тому прошу не дивувати з моєї тут, на запанованій гетьманщиною території, присутності: як парламентар, користуюсь пільгами екстериторіальності та дипломатичної недоторканності, дарма що й не маю рангу посла.

Генерал військ Директорії поінформував, що прибув щойно вранці і просто рушив до резиденції повноважного представника Антанти для ведення переговорів, і вишло так, що й потрапив якраз на годину, коли представник Антанти давав аудієнцію депутації «українського громадянства». В цьому генерал вбачав певний символ і добрий знак — сама доля клопоталася майбутнім України, звівши його з депутацією «українського єднання». Нагодився генерал саме тієї хвилини, коли депутація «українського єднання», розсварившись, розбіглася хто куди, — одначе про це генерал змовчав.

Замість того генерал дав недвозначно зрозуміти, що невдовзі — тільки члени білоцерківської Директорії в'їдуть у завойовану столицю на білих конях перемоги і буде утворений «уряд Української народної республіки» — він, генерал, має посісти в цьому уряді пост військового міністра. Тому все те, що він говорить сьогодні або скаже й далі, може бути прийняте як цілком офіційні декларації уряду УНР, в кожному разі — генерального штабу при головному отаманові Симонові Петлюрі.

Генерал назвав і своє прізвище: Греков.

Депутація «українського громадянства» з орієнтацією на Директорію, яка сиділа в залі й слухала мову генерала Грекова, повноважного представника Директорії та майбутнього військового міністра УНР, на кожне слово генерала Грекова влаштувала бурхливу овацію, шумно плескала і гучно гукала «слава!».

Мсьє Енно, консул Франції, сидів, зовсім отетерівши.

Що воно? І звідки воно взялося? Таємнича Директорія, яка зухвалилася скинути українського гетьмана,

підтримувати якого надіслано сюди його, консула Франції, і яка вже перешкодила йому, консулові, добутися до Києва і виконувати свої високі обов'язки,— ця сама Директорія ні сіло ні впало враз об'явилася сама, тут же таки, ще й в особі генерала, що має бути військовим міністром у країні, завбільшки з саму Францію!

І цей майбутній міністр, виявляється, і насправді був неабищо! Гетьманський генерал Біскупський нахилився до мсьє Енно і поінформував пошепки, що генерал Греков — не якась там «липа» на кшталт польського маршала Дзяволтовського, а справжнісінький генерал-майор артилерії ще царської армії, і хоча очолювати збирається армію українських націоналістів-сепаратистів, а прізвище має немовби грецького сенсу,— насправді є «чистокровний кацап» звідкілясь з-під Костроми. Втручається ж в українські справи, бо має на Україні кілька парових млинів — на Полтавщині, Херсонщині, Чернігівщині та Поділлі.

З запитанням — які ж будуть до нього від депутації «українського громадянства» питання — звернувся розгублений мсьє Енно до глави депутації, знайомого вже йому з зустрічі в порту голови української громади, доктора Луценка. Одначе доктор Луценко, шанобливо схилившись до несподіваного представника Директорії, заявив, що повноважний представник уряду УНР, генерал Греков, особисто висловить представникові країн Антанти свої домагання.

Генерал звівся, окинув усіх генеральським поглядом, спинив свій генеральський зір на консулові Франції і коротко, без манівців виклав свої домагання.

Домагання ці були такі.

Війська Антанти, які мають зійти на українські береги, допомагатимуть Директорії скинути гетьмана або принаймні додержуватимуть нейтралітету. Керівництво Антанти, тобто уряди Франції, Англії, Італії, де-юре і де-факто визнає білоцерківську Директорію єдиною законною державною владою на Україні. Водночас командування військами Антанти ліквідує війська російської Добрармії на території України та відхилить будь-які претензії будь-яких російських формувань на будь-які українські землі і маєтності, а тим паче — на будь-яку форму влади на Україні. Після того уряди країн Антанти гарантують непорушність інтересів українських хліборобів та промисловців, зокрема — залізорудної

промисловості в Кривому Розі та вугільної і металургійної — в Донбасі, а також і власників млинів.

Генерал Греков сказав це і стояв мовчки, чекаючи відповіді. Всі члени української депутації заплескали і загукали «слава!». Доктор Луценко, глава депутації «українського громадянства» з орієнтацією на Директорію, розчулено висякався.

Консул Енно розгублено кліпав очима. До нього ще не говорили тут таким зухвалим тоном. Було подібно, що не він, консул з особливими повноваженнями, приїхав порядкувати на Україні, а цей майбутній міністр ще не існуючого уряду збирається порядкувати... у Франції...

— А що... а що ж ви можете запропонувати Антанті за... за таке ставлення до... вашої справи?..— непевно промимрив консул Енно.

В представника Директорії пропозиції були вже підготовлені, і він їх негайно виклав.

Директорія обіцяла постачати Антанті хліба і цукру — по потребі, уклавши на хліб і цукор відповідні міждержавні торговельні договори. Директорія обіцяла дозволити іноземним промисловцям видобути українську залізну руду і українське кам'яне вугілля — по змозі, уклавши на те відповідні міждержавні договори. І насамперед Директорія бралась утворити армію будь-якої чисельності — хоч би й в півмільйона солдатських голів, і воювати цією армією супроти «кацапів-більшовиків», аж поки під ними земля западеться...

Остання пропозиція була справді спокуслива, і консул Енно дещо очутився: війна проти більшовиків була головним завданням, з яким консул був відряджений на Україну керівництвом Антанти. В очах консула трохи проясніло, і мсьє Енно зміг пильніше придивитись до самого несподіваного генерала.

Цей державний діяч без держави представляв зараз антидержавних заколотників, які зруйнували державну залізничну колію між Одесою та Києвом і перешкоджали консулові з особливими повноваженнями від чотирьох держав виконувати його державні обов'язки при уряді державця України, пана гетьмана...

Консул Франції спалахнув:

— Мсьє! — майже крикнув консул.— Генерале! Насамперед я вимагаю, щоб ваша Директорія відновила

залізничний зв'язок до столиці України Києва! Мені треба їхати до Києва, мсьє генерал-міністр!

Військовий міністр Директорії розвів руками:

— Залізнична колія буде відновлена, мсьє консул, того ж дня, як Директорія в'їде на білих конях перемоги до столиці...

Та мсьє Енно вже зовсім розгнівався, доречно пригадавши напучення мадам:

— Власне, мсьє генерал-міністр, я хотів би знати, хто вас уповноважив ставити мені ваші домагання і що вам дає підстави сподіватися, що ці домагання можуть бути кимось задоволені?!

Військовий міністр Директорії знизав плечима:

— Я вже мав честь поінформувати вас, мсьє консул, що повноваження маю від самої Директорії. Що ж до «підстав сподіватися», то я не зовсім розумію вас, мсьє консул. Мене відряджено сюди, до вас, не шукати «підстав для сподівань», а — для ділової реалізації досягнутої вже домовленості саме по тих пунктах, які я мав честь щойно тут викласти: і про хліб із цукром, і про руду з вугіллям, насамперед про організацію півмільйонної антибільшовицької армії.

Мсьє Енно подивився на генерала Грекова непевно:

— Д...домовленості? Але, власне, з ким була така домовленість?

— З повноважними представниками Сполучених Штатів Америки, мсьє консул Франції.

Мсьє Енно видивився на генерала, спантеличений. Про домовленість Сполучених Штатів Америки з білоцерківською Директорією, ба й про будь-які розмови в цій площині Америки з Директорією консул Франції з особливими повноваженнями нічого не знав і не чув.

— Д...де була така домовленість?

— На нараді в Яссах.

— К...коли?

— Два дні тому. Тридцятого числа щойно минулого місяця листопада.

Мсьє Енно виїхав з Ясс п'ять днів тому, двадцять сьомого листопада. Що ж це таке? Консул виїхав з повноваженнями на Україну з Ясс, після того за три дні там же, в Яссах, було прийнято якісь нові ухвали щодо України, а консула з повноваженнями щодо України навіть не повідомили? Мсьє Енно зовсім знітився. Звичайно, вся ця катавасія з білоцерківським повстанням Ди-

ректорії проти гетьмана, до якого їхав урядувати консул Енно, трапилась якраз другого дня після від'їзду його з Парижа; в Яссах, звичайно, теж не чекали, що якісь несподіванки заспіють його в дорозі, що й сама залізнична колія до Києва буде перерізана, але ж... але ж треба було бодай послати якісь повідомлення навздогін, якщо політику щодо гетьмана і Директорії раптом вирішено змінити... Ай-яй-яй! Висока Антанта негарзд вчинила з своїм дипломатом. Вона змусила його на перших же кроках спекти раків.

І, спікши раків, мсьє Енно ніяково запитав:

— Ви, маєте... генерале, офіціальне повідомлення яської наради на руках?

Генерал Греков поліз до кишені свого генеральського мундира.

— Я не маю офіціального повідомлення яської наради. Висока нарада дипломатів країн Антанти в Яссах не розсилає своїх повідомлень урядам, які ще тільки борються за своє майбутнє. Але таке повідомлення мусите мати ви, мсьє консул як повноважний представник держав Антанти: ви, певна річ, одержуєте всі постанови високої міждержавної наради.— Мсьє Енно ще раз спік раків, а генерал Греков вийняв з кишені газету.— Але я маю офіціальне повідомлення інформаційного бюро Директорії, яка викладає зміст заяви повноважного представника Сполучених Штатів Америки на нараді в Яссах. Ось воно, опубліковане вже й в газетах.— І генерал Греков прочитав: — «Повноважний представник Сполучених Штатів Америки авторитетно заявив, що Сполучені Штати Америки вирішили наперед, що Фінляндія і Україна повинні стати самостійними народними республіками. Сполучені Штати Америки дотримуються того погляду, що право на утворення Української народної республіки належить лише Директорії та її республіканським військам».

Члени депутації «українського громадянства» з орієнтацією на Директорію несамовито загукали «слава», «віват» і «ще не вмерла».

Генерал Греков сів. Доктор Луценко обійняв його і поцілував у йоржик.

Консул Франції стояв ні в сих ні в тих.

Ах, ці ж чортові Сполучені Штати Америки! Вони знову наплювали в борщ усій Антанті! Виявляється, вони вирішили підтримувати не гетьмана проти Директо-

рії, а Директорію проти гетьмана, в той час як всі держави Антанти — Франція, Англія, Італія...

Ні, з Сполученими Штатами Америки мсьє Енно чогось таки не добирав. Скидалося на те, що вони починають заправляти європейською політикою поперед самих європейських держав! Звідки це і що воно таке? Воювали проти Німеччини — Англія, Франція, Італія, ну, і Росія, поки не прийшли до влади в Росії ці самі більшовики, яких заходилися тепер виганяти з Росії ті ж таки Франція, Англія, Італія, та й самі Сполучені Штати Америки разом із ними. Але, вступивши у війну проти Німеччини вже аж після революції в Росії, майже не воювавши, ці самі Сполучені Штати Америки тепер, коли Німеччину переможено, взялися до укладання мирного договору і опинилися, власне, на чолі коаліції. Вони фактично заправляють перекроюванням всієї Європи, включаючи й Францію, Англію та Італію, ба й перерозподілом колоніальних володінь не лише Німеччини, а тих же таки Франції, Англії та Італії... Мсьє Енно дещо запримітив на тій же нараді в Яссах. Головував на нараді дипломатичних представників та військових керівників Антанти старшина дипломатичного корпусу французький посол Олер. Але «меценатом», так би мовити, наради, який підсував проекти всіх рішень, ведучи за собою на повідку, власне на налігачі, представників усіх інших держав, був знову ж таки саме американський представник, який навіть не мав дипломатичного рангу, перебував на Балканах неначе у своїх особистих комерційних справах, — якийсь американський бізнесмен, мсьє Енно навіть не запам'ятав добре його прізвища — чи то Калес, чи то Талес, чи то Валес... І заходжувався він особливо саме біля «російського питання». В чому річ? Мсьє Енно — старому, досвідченому фахівцеві в торговельних зносинах з Росією — було відомо, що старий борг Росії Сполученим Штатам Америки був зовсім мізерний проти боргів Росії Франції чи Англії. Франції, наприклад, Росія завинила всемеро більше, як Сполученим Штатам. Щодо Кривого Рога або Донбасу, то в цей український Рур і Саар Сполучені Штати досі не вклали жодного долара!..

Ні, в усій цій історії Сполучені Штати Америки залишались для мсьє Енно — представника, так би мовити, старої гвардії іноземних контрагентів Росії — якоюсь загадкою!..

Та згадка про Кривий Ріг і Донбас вивела мсьє Енно із стану безпорадної розгубленості.

Таж висока нарада дипломатів в Яссах і вирішила максимально прискорити інтервенцію на Україну — саме піклуючись долею Кривого Рога і Донбасу насамперед! Чи ж не в ім'я Кривого Рога і Донбасу насамперед і прибув на Україну консул з особливими повноваженнями — підтримувати захитаний гетьманський режим?

І згадка про Кривий Ріг та Донбас — тим паче, що про них закинув аж надто нахабно і цей білоцерківський генерал без армії, — знову дала можливість мсьє Енно сісти на свого улюбленого коня.

Мало про що міг мсьє Енно сказати до ладу, але про Донбас та Кривий Ріг він йому зараз скаже доладно!

І мсьє Енно сказав, надавши своєму обличчю виразу якнайбільш загадково дипломатичного та дипломатично повчального:

— Мсьє! І ви, панове! Оголошений документ примушує мене негайно звестися з високими урядами, які я тут повноважний представляти, і дальші мої дії будуть логічним висновком із тих позицій, які займе в цьому питанні керівництво Антанти. Але... — тут мсьє Енно підвищив голос і надав йому межівної загадковості та повчальності, — але мушу тепер же подати до декларації представника Директорії деякі мої особисті зауваження — в частині, що торкається українських провінцій Донбасу та Кривого Рога, — щоб ні у кого не залишилося жодних сумнівів у цій справі...

Депутація принішкла, насторожився і генерал Греков.

— Нехай буде вам відомо, мої панове, що абсолютна більшість підприємств, які добувають вугілля в Донбасі або залізну руду в Кривому Розі, належить аж ніяк не українському, ба й не російському капіталу, а капіталу французькому або капіталу франко-бельгійському. Аналогічний стан ми маємо і в металообробній українській промисловості. Металургійний синдикат «Продамет», наприклад, що зосереджує в своїх руках вісімдесят процентів металургійної промисловості України, — власність французького капіталу.

В приймальні консула Франції для українського громадянства стояла мертва тиша. Мовчав голова української громади доктор Луценко. Мовчав представник Директорії генерал Греков.

Консул Франції закінчив:

— Сподіваюсь, що ця моя невеличка довідка продемонструвала кожному — хто володіє промисловістю Донбасу чи Кривого Рога і хто, треба думати, буде надалі порядкувати промисловим життям України... Вітаю вас, мої папове! Перекажіть мої щирі привітання вашим сім'ям, вашим друзям і всьому українському громадянству...

Не даючи членам депутації «українського громадянства» з орієнтацією на Директорію оцутитись, мсьє Енно сухо вклонився і погоршливо вийшов з кімнати геть.

Кінець кінцем мсьє Енно був із себе цілковито задоволений, та й мадам не змогла б йому докорити: він говорив наперекір, висловлювався загадково та повчально, але зрозуміли його, либонь, зовсім недвозначно.

Не затримуючися в своєму кабінеті, мсьє Енно попростував був до кімнати секретарів, щоб негайно надіслати другу депешу послу Франції в Яссах, мсьє Сенту Олеру. Але на порозі його захопив за рукав генерал Біскупський. Покинувши свою депутацію в приймальні, генерал пустився за консулом Франції навздогін — прожогом, незважаючи на вагу своєї огрядної персони.

— Чого ви хочете, генерале? — роздратовано озирнувся мсьє Енно, з достойністю висмикуючи свій рукав із цупких пальців генерала. Цей генерал-плакса вже остобісів мсьє Енно. — Чого ви, нарешті, хочете від мене, генерале?

Генерал Біскупський випустив рукав візитки мсьє Енно і згорнув благально руки на грудях, як перед святим образом. Вуса його негайно шмигнули йому в рот:

— Ах, ваша світлість! Ваше превосходительство! Маю до вас якнайпокірніше прохання! Вислухайте мене, ваше високопревосходительство! Я — людина стара, мені вже навкарачки лізти до могили, але в мене син — кадет і дочка — пепіньєрка в інституті шляхетних дівчат!

— Ближче до діла, генерале! На мене чекають важливі справи...

— Хвилиночку, ваше високопревосходительство! — генерал Біскупський вихилявся усім своїм огрядним тулубом, щоб перегородити мсьє Енно шлях і не випустити його через поріг з кімнати. — Явіть божеську милість,

ваше високопревосходительство! Ощасливіть сиріт! По-вік богу молитимусь за вашу ясну душеньку!..

— Чого вам треба, генерале? — аж скрикнув мсьє Енно, цей назола вже в'ївся йому в печінки.

— Візу! — аж зойкнув генерал і зробив рух, щоб впасти на коліна, та мсьє Енно не зрозумів його душевного поруху, думав, що генерал підсковзнувся на своїх сльозах, і мерщій підхопив його під руку.— Візу, ваше високопревосходительство!

— Яку візу?..

— Візу до Франції! До Люксембургу, до Кайєни чи Гвіани, на острів Святої Єлени — байдуже куди, аби — геть! Для мене, моєї старої, сина-кадета і дочки-інститутки! Ваше високопревосходительство! Ми придбаємо собі сяку-таку хижку, будемо капусту садити і продавати на базарі: внесемо, так би мовити, лепту на олтар французької ліберте, егаліте, фратерніте... Благаю вас, ваше високопревосходительство!

Мсьє Енно ошелешено дивився на генерала, командуючого гетьманським гарнізоном в Одесі, ба й усіма військами гетьманщини на півдні України.

— Не розумію вас, генерале! Ви — представник влади, а майбутнє вашої батьківщини...

Генерал Біскупський аж вискнув:

— Ваше превосходительство! Хіба це — влада? Хвіст собачий це, а не влада! Телінається і тремтить, вже давно й між ноги підібганий від переляку. Яке там майбутнє?! Не знаю, як для батьківщини, а для нас нема вже на батьківщині ніякого майбутнього! Благаю вас! Згляньтеся на дрібних діточок! Подаруйте візу до Франції, не треба нам іншого майбутнього!..

Мсьє Енно дивився на генерала, що витирив очі кулаком, а з вусів змахував сльози долонею. Мсьє Енно завжди був схильний до патетики та виспряного способу мислення: перед ним плакав біля свого розгепаного корита старий нікчема, але плакав перед ним і весь розгепаний та й відразу нікчемний режим гетьманщини, який представляв, ба й уособлював оцей генерал — плакса і назола.

І цього плаксу-назолу, чи пак оцей державний режим, має підтримувати він, консул з особливими повноваженнями, старий, дійшлий торговельний агент, який згодний, звісно, піти на яку завгодно аферу задля зиску, але ж за однієї умови: щоб був бодай якийсь зиск!

— Фі, генерале! — погордливо процідив мсьє Енно, і, відсторонивши командуючого гарнізоном ясновельможного пана гетьмана на півдні України, мсьє Енно ступив через поріг і попростував до кімнати секретарів, до прямого проводу.

Гетьманщина гинула — в мсьє Енно і без сліз генерала не було вже щодо цього жодного сумніву. І так само ясно було — а з тим він і приїхав, — що не можна допустити, щоб замість розтрошеного гетьманського режиму утвердився на Україні режим більшовицький. Але ж лишалася ще Директорія... Може, в'їхати саме мсьє Енно на білому коні до столиці Києва поперед Винниченка з Петлюрою та оцим генералом? Адже Директорія воюватиме проти більшовиків... А з приводу Донбасу та Кривого Рога хіба не можна порозумітися?..

Мсьє Енно підійшов до апарата прямого проводу:

— Через Ясси — в Париж, особисто прем'єру Клемансо!

Коли телеграфіст наготовився, мсьє Енно продиктував:

— Захоплений вашою прозорливістю, президент! Ваша ідея — в справі знищення і ліквідації більшовизму орієнтуватись в першу чергу не на збройні формування української і російської контрреволюції, а на збройні сили інтервенціоністської армії — геніальна. Вивчення місцевих обставин якнайяскравіше підтверджує її: російська і українська контрреволюції тільки сваряться між собою та заводять колотнечу в своїх власних рядах. Максимальне збільшення серед контингентів окупаційних військ французьких частин забезпечить, певна річ, французьку перевагу над Англією та Сполученими Штатами. Але як же ставитись все ж таки до Директорії, що, безперечно, скине гетьмана? Чекаю ваших інструкцій. Енно.

Мсьє Енно повернувся до свого кабінету і, знесилений, сів у крісло біля столу. Тяжкий день випав мсьє Енно, та й взагалі трудна і марудна це справа — бути дипломатом, ще й з особливими повноваженнями...

Ввійшов секретар і повідомив, що в вестибюлі бушує, домагаючись прийому до консула, одеський негоціант мсьє Герш Беркович.

Негоціант! Тобто звичайний собі торговець. Цей принаймні позбавлений змоги продавати гамузом цілу державу, та й взагалі навряд чи продавав щось, — що

може за теперішніх обставин продати Одеса? Певніше, це — покупець, який намагатиметься чогось придбати у Франції через консула Енно, щоб потім заробити на потребах одеситів. Мсьє Енно сам покликанням торговець, принаймні одведе душу, а може, й... матиме куртаж? Та й в інтересах Франції налагодити тут торговельні зв'язки.

— Просіть! — махнув рукою мсьє Енно. — Нехай заходить. Сьогодні, в перший день, я приймаю всіх: Одеса має відчутти наші французькі ліберте, егаліте і фратерніте...

Мсьє Енно присунув блокнот та олівці: розмова буде ділова, і, безперечно, фігуруватимуть цифри.

4

Та не встиг ще мсьє Енно надати обличчю відповідного виразу, як двері з гуркотом відчинились і до кабінету вкотився очікуваний відвідувач. Саме — вкотився, бо тільки цим словом можливо приблизно визначити швидкість, меткість та навальність, з якою поводитися ця особа. Особа ця пересувалась на грані навальності і ні на секунду не лишалась в стані відносного спокою.

Мсьє Енно ледве й встиг роздивитися на чудернацьку зовнішність відвідувача. Негоціант був зодягнутий в широченний і довгополий парусиновий плащ, схожий кроєм на старовинний єврейський лапсердак, в якому посесори їздять бідою по селах Поділля, скуповуючи збіжжя в хліборобів або стягаючи чинш з орендарів. На лівій руці негоціанта через зігнутий лікоть почеплений був гирлигою величезний чорний зонтик. На голові в нього був твердий котелок — засмальцьований по берегах та аж лискучий на маківці. Правою рукою відвідувач весь час розмахував, а чорна його борода настовбурчилась і скакала на всі боки, коли він говорив.

А заговорив він ще з порога — і вже не змовкав ні на хвилину протягом усієї аудієнції.

— Наше вам, мсьє консул! — закричала особа ще з порога і ринулася до стола, за який мерщій заховався мсьє Енно. — Я радий вас привітати, мсьє консул! Скажіть, будьте ласкаві, чи ви бачили, яка сьогодні погода? Євреї не пам'ятають такої жару після кучок! Це ж ваша колоніальна Африка, а не наша руська зима! Коли така спека постоїть ще два дні, то не їсти нам урожай

на той рік, як своїх ушей! Я зустрів сьогодні Йоселе Маламуда, що держить собі зимою крижану ковзанку для благородних спортсменів, так він вже покусав собі лікті до самого плеча! Але як вам подобається наша Одеса? Га? Це ж просто паризький шик! Ви ж парижанин, мсьє консул, чи, може, ваші папаша і мамаша народились у нас на Молдаванці? Сідайте, будь ласка, мсьє консул, будьте собі як вдома!

Відвідувач сам плюхнувся в крісло, зірвав зонтик з ліктя і встромив його між колін, а котелок обережно зняв з голови і акуратно поставив денцем донизу біля своєї ноги. А втім, під котелком на голові в нього був ще один головний убір — маленька кругленька шапочка-ярмудка.

Мсьє Енно машинально сів. Відвідувач не дав йому навіть відповісти на привітання. Він сипав і далі, наче горохом, загикуючись та затинаючись. Фігура була напрочуд колоритна. Мсьє Енно доводилось бачити таких тільки в Києві, на Подолі — за Житнім базаром.

— Хай сам Єгова буде мені свідком,— репетував відвідувач,— що ви дивуетесь з нашого з вами приемного знайомства! Так я вам зараз скажу, чого я до вас прийшов. Чи ви знаєте, мсьє консул, що таке картошка?

Мсьє Енно знав, що таке картопля, але він був позбавлений змоги довести це до відома чудернацького відвідувача, бо той вже торохтів далі:

— Я певний, що ви, як інтелігентний чоловік, скажете мені, що картошка — це продукт споживання людським організмом. Так повірте мені, мсьє консул, що це чисто наукова постановка питання. І я вас запитаю інакше: чи ви знаєте, що таке картошка в Одесі, де ні російський, ні єврейський бог не посилає дощів? Так я вам відповім: картошка в Одесі — це Гершко Беркович! А хто такий Гершко Беркович? Гершко Беркович — це я!

І мсьє Енно мусив уже вислухати все до кінця, не перебиваючи одеського неогоціанта Гершка Берковича, лише підстерігаючи нагоду, коли той захлинеться і стане змога підкинути і своє слівце.

— Гершко Беркович потребує знати негайно, скільки ваших дорогих солдатів ви чекаєте сюди з вашими прекрасними кораблями! Гершко Беркович хотів би, щоб ваших солдатів прибуло сюди сто тисяч, двісті тисяч, мільйон! Щоб вони, дай їм бог здоров'я, боронили своїми кулеметами і пістолетами Гершка Берковича від

більшовиків і щоб вони кушали собі на здоров'я картошку! Хай Гершко Беркович і біля них заробить собі на шматочок хліба з маслом! В Гершка ж Берковича шестеро дітей з роззявленими ротами і одна мадам з пороком серця! Єврейський бог Єгова забороняє євреям воювати, і Гершко Беркович не любить війни — він пацифіст! Але Гершко Беркович любить солдатів, бо вони їдять дуже багато картошки. І Гершко Беркович повинен негайно знати, скільки з'їдає на день картошки французький, англійський або американський солдат. Чи тут будуть ще якісь солдати — може, італійські? Так це не гешефт, — вони їдять собі макарони!

Гершко Беркович вихопив з кишені обгризений олівець та потріпаний записничок і примостився писати на власному коліні, дарма що перед ним був величезний і зручний для писання стіл.

— Чи ваш солдат з'їдає фунт картошки на день? Будемо рахувати один пуд картошки на кожного солдата на місяць. Ви чекаєте десять тисяч, двадцять? Може, аж двадцять п'ять?

Гершко Беркович послинив олівець і почав виводити на коліні:

— Один пуд картошки на двадцять п'ять тисяч солдатів — це буде...

— Чому двадцять п'ять? — здивувався мсьє Енно, скориставшись нарешті з невеличкої паузи, коли Гершко Беркович заходився біля своїх карлючок та математичних розрахунків. Мсьє Енно був зовсім ошелешений, але, їй-право, йому вже починав подобатись цей маршан: це був справді діловий чоловік. І коли таких тут є багато, то окупаційні війська Антанти можуть бути спокійні за постачання продуктів харчування. А проблема постачання і ремонту десанту — то була одна з найперших проблем, яку з доручення військового командування мав з'ясувати і підготувати, прибувши на Україну, мсьє Енно. Хіба тільки картошка? А м'ясо? А хліб? А фураж?..

— Чому двадцять п'ять? — запитав мсьє Енно.

— А скільки ж? Невже аж тридцять п'ять?

— Прикидайте вже краще зразу на всі п'ятдесят...

— Щоб ви так жили, мсьє консул! — зрадів Гершко Беркович. — Один пуд картошки на п'ятдесят тисяч солдатів окупаційної армії — це буде п'ятдесят тисяч пудів

картошки на місяць. А чи ви довго збираєтесь тут за-
триматися, хотів би я знати, мсьє консул?

— Знаєте,— розвів руками мсьє Енно,— мені, власне,
треба їхати до Києва, але...

Гершко Беркович замахав руками:

— Бог з вами, мсьє консул! Живіть собі, скільки хо-
чете, разом з вашою мадам — це нам буде тільки при-
ємно. Але я маю інтерес, чи довго збирається пробути
тут ваша армія, кушаючи мою картошку? Ось у чому
питання, мсьє консул, як сказав у театрі мсьє Шекспір!
Гершко Беркович повинен знати, чи має він підстави
ризикувати своїми останніми капіталами, вкладаючи їх
в п'ятдесят тисяч пудів картошки? Чи не поженуть, про-
бачте мені, мсьє консул, вашу армію більшовики — ще
до того, як вона з'їсть мою картошку?

Мсьє Енно зробив рух, але Гершко Беркович перехо-
пив його.

— Щоб я так жив, ви вже образились, мсьє консул!
Але ж, мсьє консул, ми ж з вами такі люди комерції!
Я закуплю п'ятдесят тисяч пудів картошки, а більшови-
ки стрельнуть із пушки, ваші солдати побіжать до Анг-
лії, ви собі поїдете до Франції, а що робитиме бідний
одеський комерсант, в якого не буде вже його капіталів,
буде тільки паршива картошка, шестеро дітей з роззяв-
леними ротами та мадам з пороком серця? Я знаю, ви,
як інтелігентний чоловік, скажете тоді Гершку Беркови-
чу: Гершеле, давай будемо тікати разом до Франції і
Америки. Але я вас питаю тоді: що робитиме там Гер-
шко Беркович? Що --- там нема свого Детердінга? Так
там є свій Іцк Рокфеллер! Це Іцк? Джон? Бог йому
суддя, хай буде тєпер Джон!..

Гершко Беркович враз зажурився і, закотивши полу
плаща, вийняв з кишені величезну картату хустку.

— Чого ж ви плачете, мсьє Беркович?

— Бо я не хочу ні до Франції, ні до Англії, ні до
Америки, мсьє консул!

— А для чого вам до Англії і Америки?

Гершко Беркович змахнув своєю величезною хустин-
кою і витер сльози з очей:

— Як це вам подобається! Він ще мене питає! А куди
ж будуть тікати ваші солдати, як не додому, до Фран-
ції, Англії і Америки?

Мсьє Енно нарешті здобув змогу образитися і висло-
вити свою образу.

— По-перше,— мовив він суворо,— наші солдати не будуть тікати: вони прийдуть сюди, щоб ліквідувати більшовиків і залишитися тут. По-друге, французькі пуалю відомі своїми перемогами в історії і взагалі не тікають ніколи!

— Дай їм бог здоров'я! — зрадів Гершко Беркович.— Але хіба мсьє французький консул може поручитись і за англійських та американських солдатів, хоча вони теж відомі своїми перемогами в історії?

— Вони теж не будуть тікати! — суворо відказав мсьє Енно.— Та й їх тут не буде зовсім: тут будуть тільки французькі солдати, і ви, мсьє негоціант, можете бути абсолютно спокійні!

Гершко Беркович і справді негайно заспокоївся:

— Дай вам бог здоров'я, мсьє консул, ви таки справжній Наполеон! Раз тут будуть самі французькі солдати, то Гершко Беркович вже зовсім спокійний: ми вже з вами добре знайомі, мсьє консул, і ви не дасте скривдити бідного одеського комерсанта! Таким чином, ми собі будемо вважати, що вже вдарили з вами в полу, мсьє консул? Давайте вашу ціну — і гешефт зроблено!

— Пробачте,— не зовсім зрозумів мсьє Енно,— чого ви хочете?

Гершко Беркович здивувався до краю:

— Як це вам подобається! Він питає мене, чого я хочу! Це ви запитайте себе, чого ви хочете? Чи ви хочете картошки? Так Гершко Беркович дасть її вам п'ятдесят тисяч пудів на місяць на п'ятдесят тисяч ваших французьких пуалю. По десять французьких франків за пуд. Ні? А по дев'ять? І по вісім — ні? Що вам — зовсім не треба картошки? Чи ви, консул Франції, не зацікавлені, щоб героїчні французькі пуалю їли картошку — варену, жарену і в борщу? Ах, ви їсте суп? Так хіба не потрібна картошка пур ля зуп? Що ви мені забиваєте баки, мсьє консул?

— Ви ж не даєте мені промовити жодного слова! — прохопився-таки мсьє Енно.— Я зовсім не сказав, що нам не потрібна картошка. Навпаки, нам буде потрібна не тільки картошка. Потрібна буде ще мука, цукор, м'ясо, яйця... Але я не можу домовлятися з вами про ціну. Про ціну та інші умови поставки домовлятися буде інтенданство, яке прибуде разом з армією, а санкції на придбання такої чи іншої кількості провіанту та фуражу даватиме штаб армії, зокрема начальник штабу

полковник Фредамбер. Моя справа тільки звернути на наші фуражні потреби увагу місцевих ділових кіл. Я радий, що роблю це зараз через вас, мобілізуючи таким чином торговельну ініціативу...

— Дай вам бог здоров'я, мсьє консул! — мало не заплакав знову, тепер уже від розчулення, негоціант Беркович.— То ви б так зразу й сказали! Ми договоримося з полковником Фредамбером. А він буде хто такий — американець, англієць? Чи він теж, дай йому бог здоров'я, непереможний француз?

— Француз. Взагалі всі тут будуть французи.

— Дай їм бог здоров'я! А коли має прибути ваш штаб? На свято пурім на той рік?

— Не пізніше як за два-три дні, разом з першими ж десантними частинами. Тоді ви й побалакаєте з полковником Фредамбером.

Гершко Беркович негайно підхопився з крісла, підняв котелок і почепив зонтик гирлишкою за лікоть:

— Тре б'єн, мсьє, як говорять у вас у Франції, але як тепер будемо говорити і ми, раз тепер тут буде неначе Франція! Прошу вас, ви ж краще від мене знаєте полковника Фредамбера: шепніть йому на вухо, коли він приїде, що ваш добрий старий друг Гершко Беркович може нагодувати картошкою всю окупаційну армію, всю Францію і цілу Антанту! А після того я до полковника Фредамбера і сам зайду. Ви сказали, мсьє,— і м'ясо, і яєчка? Тре б'єн! Гершко Беркович матиме і це на увазі... Не турбуйтеся, я сам знаю, де двері. Дуже радий за вас, що ми з вами познайомилися, мсьє! Знайомство з інтелігентною людиною — це нехай тільки душевний, але також гешефт. Будьте мені здорові, мсьє консул Франції! Кланяйтесь мадам...

І Гершко Беркович, власне — Григорій Іванович Котовський в подобі негоціанта Гершка Берковича, зник так само раптово, як і з'явився...

Підпільний обласком довідається сьогодні — а завтра про це знатимуть і в Москві,— що на Одеський плацдарм слід чекати до п'ятдесяти тисяч війська інтервентів і звертатись до солдатів армії інтервентів із словами більшовицької пропаганди треба французькою мовою.

Мсьє Енно втомлено заплющився і кілька хвилин повинен був посидіти, відпочиваючи. Знайомство було, звичайно, приємне і корисне, одначе аж надто втомлює. Добре, що за час перебування торговельним

консулом у Києві мсьє Енно вже зник мати справу з різними контрагентами, і поміж них було чимало подібних до експансивного одеського негоціанта.

— Хто там ще? — запитав він, викликавши секретаря.

— Прибув щойно на ваше запрошення генерал Гришин-Алмазов.

— А!

Мсьє Енно за тими націоналістами та за морокою з негоціантом мало не забув про те, що викликав Гришина-Алмазова, щоб перейняти його до того, як облутує його адмірал Боллард.

— Просіть, просіть генерала Гришина-Алмазова. Більше там нікого нема?

— Є, мсьє. Прийшла одна дама і теж домагається побачення з вами.

— Дама? Вона сказала своє прізвище?

— Так, мсьє. Її звать Віра Холодна. Артистка сине-матографа.

Мсьє Енно мало не остовпів, коли б не було незручно консулові стовпіти перед своїм секретарем.

Але морозцеві, який йому раптом перебіг по хребту, мсьє Енно дозволив вільно перебігти. Віра Холодна! Королева екрана! Чарівна жінка, можна сказати, — чарівниця краси! І не мсьє Енно дошукувався стежки зазна-йомитися з нею, а... прийшла сама... Що ж, коли справа обертається так, то мсьє Енно, дійшлий донжуан, спробує докласти сил, щоб ця чарівниця краси, зірка екрана Віра Холодна... стала, гм, дамою його серця...

— Нехай генерал Гришин-Алмазов зачекає трохи, проведіть його до приймальні «А», а артистку Віру Холодну просіть зразу і прямо сюди.

5

Мсьє Енно сів за стіл, розгорнув якесь досьє і зразу поринув в його нутрощі так пильно, що навіть рип дверей, шелест жіночої сукні, ба й дрібне цокання дамських каблучків не змогли привернути його уваги.

Артистка Віра Холодна ввійшла і спинилась за два кроки від порога.

Мсьє Енно витримав її там секунд десять, аж тоді нарешті звів втомлений і байдужий до всього на світі погляд своїх очей.

І зразу ж його підкинуло, як на пружинах. Він підхо-

пився і чемно вклонився, а на обличчі його в цю хвилину застиг вираз запаморочливого захоплення.

— Мадемуазель? Пробачте... мадам?

— Мое ім'я — Віра Холодна. Я артистка кіно.

— О, прошу, мадемуазель...

Віра Холодна сіла.

— Чим можу служити?

Віра Холодна хвилювалась. І, дарма що була артисткою, вона не вмiла приховати свого хвилювання. А можливо, і навпаки — зовсім не хвилювалась, але, будши артисткою, вмiло вдавала гарячу схвилюваність. Так чи інакше, але в своєму хвилюванні вона була ще чарівніша.

— Мсьє консул,— промовила нарешті артистка,— я до вас у важливій для мене справі. Справа ця, проте, як мені здається, не буде для вас несподіванкою, бо в цьому, скільки я розумію, і полягають обов'язки консула іноземної держави...

— Я слухаю вас, мадемуазель.

— Мені треба виїхати за кордон, мсьє консул, і я прийшла до вас просити візу.

Консул Франції хвилинку мовчав. За цю годину це вже вдруге просили в нього візу на виїзд. Не дуже-то держалися рідних берегів представники вищого світу. якими завжди так марив колишній комівоаяжер. Спочатку пришелепуватий генерал, тепер — чарівна артистка... Але мсьє Енно було байдуже, які причини спонукали і блискучу королеву екрана теж шукати змоги пуститися рідного берега. Для нього важливе було інше: ця прекрасна дама просить послуги, отже, за цю послугу вона має заплатити. Здається, мсьє Енно буде не важко взяти свою ціну...

— Чому ви хочете їхати, мадемуазель? — поцікавився консул сухим, майже черствим, офіціальним тоном.

Віра Холодна подивилась на мсьє Енно. Їх погляди зустрілись, і якусь мить вони дивились одне на одного. Погляд мсьє Енно був холодний, але він не ховав, що в глибині зіниць жевріє у нього причаєний гарячий вогник.

Артистка сказала:

— Ще до війни у мене укладений договір з берлінською фірмою синема «Тімен-Рейнгард». Але в час війни — сподіваюсь, вам зрозумілі мої патріотичні почуття,— я не могла дозволити собі виїзд до Німеччини.

Тепер війну закінчено, і я можу виконати мої зобов'язання. Але зараз потрапити до Берліна я можу тільки через Францію. Я прошу дати мені візу, щоб я могла і далі служити рідному мистецтву.

— Крім чистого мистецтва,— м'яко провуркотів мсьє Енно,— ви, очевидно, хотіли б знати і... красиве життя, чи не так, мадемуазель?

Артистка ледь примітно повела плечима і не відказала нічого.

— Але ж мадемуазель відомо, що зараз, в умовах війни, революцій, переворотів,— тепер ледь примітно посміхнувся мсьє Енно,— ні про які візи на виїзд не може бути й мови?

Артистка сиділа нерухомо, не змахуючи віями і не зводячи очей.

Ідея пронизала раптом мозок консула Франції.

Консул Франції щойно надіслав депешу прем'єру французького уряду. Він і справді цілково поділяв позицію прем'єра — більшовиків треба знищити надійними силами зброї інтервенції: американськими, англійськими і насамперед, щоб гарантувати собі пріоритет,— французькими бойовими частинами. Та навіть при такому варіанті чи ж обійтись армії інтервентів без будь-яких місцевих пошпачів, без того, щоб таки використати, бодай для найчорніших доручень для найбруднішої роботи, сили місцевої контрреволюції? Гетьман вже зійшов зі сцени, перспективи Директорії вилами по воді писані, та й не в інтересах Франції підтримувати сепаратистські сили, спрямовані на послаблення єдиної і міцної Росії,— то чи не лишається, власне, одним одна контрреволюційна сила: біла Добрармія генерала Денікіна, яка і в спрямуванні своєму іде в річищі саме французьких інтересів на єдину і міцну централізовану Росію?

Це вже стало ясно консулу Франції. І, власне, до такого висновку він уже прийшов і навіть покликав уже до себе генерала Гришина-Алмазова, денікінського представника, щоб вирвати його з лабетів згубних англійських впливів. Але ця комбінація буде корисною, якщо цілковито прибрати провід білої російської контрреволюції до своїх рук. А хто його знає, що собі думає генерал Денікін або його повноважний представник — генерал Гришин-Алмазов? Він віддасть себе під високу руку французького керівництва, а які будуть його пота-

емні стремління? Яка його політика щодо майбутнього режиму в Росії? Які його політичні симпатії? Може, він потаємно пригортатиметься все ж таки до англійської політики? Недурно мсьє Черчілль, англійський військовий міністр, якось підозріло симпатизує білій російській контрреволюції, а армію генерала Денікіна навіть іменує «моя армія».

Ні, на білу російську контрреволюцію справді доведеться-таки орієнтуватись, але генерала Гришина-Алмазова, її ідеолога і військового керівника, треба пізнати наскрізь, щоб — як каже й мадам — не тільки чути, що він говорить, але й знати, що він думає.

— Мадемуазель! — сказав мсьє Енно рішуче. — А коли я скажу, що прохання мадемуазель може бути виконане не зразу, а за якийсь час, як поставиться до цього мадемуазель?

— Який час, мсьє?..

— Два-три місяці.

Віра Холодна війнула віями вгору:

— Для чого вам, мсьє, потрібні ці два-три місяці?

— Ні, мадемуазель, — тонко посміхнувся мсьє Енно, — два-три місяці потрібні не мені, а для того, щоб оформити візу. Мадемуазель мусить розуміти, що потрібний спеціальний дозвіл міністерства — як виняток. Потім різні формальності, канцелярська тяганина, — о, дипломатія, це не так просто! — знову тонко посміхнувся Енно і зразу ж люб'язно додав: — Але, сподіваюсь, мадемуазель не пудьгуватиме цей час: в Одесі зібралось таке аристократичне товариство! От, наприклад, генерал Гришин-Алмазов, щирий джентльмен. Сподіваюсь, мадемуазель знайома з генералом Гришиним-Алмазовим?

— Знайома, звичайно, — Віра Холодна знизала плечима й звелась. — Я маю подати прохання в письмовій формі?

— О, пусте! Мій секретар допоможе вам зробити це за п'ять хвилин.

— Як пройти? — запитала Віра Холодна.

Мсьє Енно відчинив двері і зупинився перед порогом. Артистка пройшла мимо і переступила поріг. Коли вона переступила поріг, мсьє Енно взяв її руку, підніс до вуст і знову відпустив. Артистка пройшла, не піднявши вій. Мсьє Енно зачинив двері.

Вусики мсьє Енно стирчали вгору, як у чорного таргана, коли він натис кнопку дзвоника.

— Просіть генерала!

Гришин-Алмазов ввійшов. Він був, як завжди, підтягнутий, гречний і випещений, наче щойно від кравця і перукаря.

Мсьє Енно пішов йому назустріч, радісно посміхаючися. Руку генерала він потис обома руками.

— Радий вітати вас, мій генерале! О! — здивувався він.— Та ви з портфелем?!

Генерал справді тримав під пахвою, притискуючи ліктем, елегантний портфель тонкого шевро з золотими монограмами.

— Так,— відповів генерал,— тут тільки цифри. Кількість гвинтівок, кулеметів, гармат, кількість патронів і снарядів, які потрібні негайно для озброєння частин Добармії, що формуються в Одесі, Херсоні, Миколаєві і Тирасполі. Я певний, що ви мене запросили саме для цього.

Він поклав портфель і почав зразу його розстібати. Але мсьє Енно поклав свою руку поверх руки генерала і притис її разом з портфелем до стола.

— Ми уважно розглянемо все це, генерале, після ленчу в адмірала Болларда.— Консул поглянув на годинник.— О, за чверть друга! Ми можемо опізнитись! Ми, французи і росіяни, не такі вже пунктуальні, але англійці надзвичайні педанти. Чи не так, генерале? Адже адмірал Боллард дзвонив вам?

— Так. Він просив мене бути в нього о другій.

— От бачите! Це буде звичайний ленч, задушевна розмова трьох джентльменів. Це близько, і ми з вами пройдемо пішки до «Лондонського». Але перед тим я дозволив собі запросити вас до себе...— Мсьє Енно значущо подивився на генерала, вкладаючи в свій погляд всю дипломатичну повчальність, на яку був тільки здатний.— Бо перед тим я як повноважний представник Антанти в розвиток моїх особливих повноважень, хотів би попередити вас...

Гришин-Алмазов дивився вичікуюче, готовий до всього.

Тоді консул Франції сказав:

— Ще вчора я відправив депешу генералу Франше д'Еспре, головнокомандуючому арміями Антанти на Сході...— Цю маленьку брехню мсьє Енно дозволив собі

з легким серцем, виключно в ім'я престижу Франції та й щоб встромити шпильку адміралу Болларду, англійському представникові.— В цій депеші я прошу командуючого арміями Антанти на Сході, головного керівника окупацією півдня, дати згоду на ваше, генерале, призначення генерал-губернатором міста Одеси...— Мсьє Енно мило посміхнувся.— З усіма наслідками, які з такого призначення випливають...

Генерал Гришин-Алмазов похилив голову і клацнув острогами.

— Коли я маю приступити до виконання моїх обов'язків?

Але мсьє Енно, мабуть, не почув запитання, будучи заклопотаний своїми високими думками. Він проказав задумливо, більше до себе, як до співрозмовника:

— Так, так! Більшовизм — величезна небезпека. І на всіх більшовиків, знаєте, тюрем не напасешся... Я хочу сказати, що більшовиків на світі, на жаль, більше, як місць в тюрмах. Треба добирати інших способів, щоб позбутися цієї зарази...

— Коли я маю приступити до виконання моїх обов'язків? — ще раз запитав генерал Гришин-Алмазов.

— О! За два-три дні. Тієї ж хвилини, як нога першого солдата окупаційної армії Антанти ступить на берег Одеси...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

І враз все зупинилось.

Страйк почався о восьмій — коли на заводах мала заступати вранішня зміна.

Заводські гудки на Пересипі, за Чумкою, біля Застави і під Татарським шляхом загули, як завжди, — за чверть години до початку роботи. Вони прогули тричі: за чверть до восьмої, за п'ять хвилин до восьмої і точно о восьмій. Але не застугонів після того ні один верстат, не зашелестіла жодна трансмісія. Біля заводських брам — і на Пересипі, і за Чумкою, і біля Застави, і під Татарським шляхом, а також і перед під'їздами дрібніших фабрик, розкиданих по різних районах міста, — не з'явилось жодної людини. Охоронці біля під'їздів,

табельники в прохідних, майстри в цехах стояли розгублені. А втім, табельники теж здебільшого страйкували, страйкували і деякі майстри.

Трамваї, вийшовши на лінію, як завжди, ще вдосвіта, вже о пів на восьму потяглись порожняком назад по парках і депо. На восьму прибули вже останні — з Люстдорфа, Великого Фонтана й Куяльника. «Ватмани» клали на столі в диспетчерській свої ключі, «кондуктриси» здавали сумки з дрібною передденною виручкою та котушками нерозпроданих квитків. Тільки один трамвайний вагон стояв, перегородивши Канатну вулицю в її гирлі на Куликовому полі. Вагон запізнився з поворотного маршруту на Хаджибеївський лиман, і припинення подачі струму заспіло його на півдорозі. Він стояв порожній — покинутий обслугою, — і вуличні хлопчаки бавились у ньому в «ватмана» і «кондуктрису»: замість квитків продавалося пожовкле золотисте листя платанів, за дрібні гроші правило шкарубке, почорніле листячко білих акацій.

О восьмій припинила подачу води і водогінна станція в селі Біляївці. Супруга великого князя Михаїла Олександровича та фрейліни імператорського двору, які займали в «Лондонському» номери від шістнадцятого до двадцять другого, цього ранку лишилися невмиваними. Вони освіжились без мила — парзаном та есендуки номер двадцять.

Величезний набрід всеросійських та всеукраїнських втікачів, а також офіцери всіх армій, дислокованих чи тільки формованих нині в Одесі, цього ранку не пили кави і не снідали: всі ресторани й кафе були зачинені, обслуга готелів покинула чергування, на вуличних буфетах та кіосках висіли замки.

Не загуркотіли і штори на дверях та вітринах крамниць. Окремі дрібні крамнички, в яких власники обходились без прикажчиків, відчинилися були якраз о восьмій. Але пів на дев'яту до крамничок зазирали пікети страйкарів.

— Продаєш? — запитували пікетники.

— Продаю. Чого бажаєте?

— А може, продаси душу?..

Крамарі поквапились припинити свою торгівлю.

Страйкували майстерні, контори, перукарні, навіть продавці зельтерської води. Страйкували хлопчаки-газетярі і посильні — «червоні кашкети».

Робота кінного транспорту на вулицях теж припинилася: візники не виїхали з бірж.

З чистильників чобіт на цілу Одесу працював тільки один — у вестибюлі «Лондонського». Це був відставний полковник, князь Володар-Курбський, який опанував ремесло чистильника ще в дні Жовтневого перевороту — на знак протесту проти зміни соціального устрою в Росії.

Місто зустріло ранок німе, мертве і неправдоподібне. Тисячі найжджих нероб, що з ранку до ночі фланювали по Дерібасівській та обсідали кафе і пивнички на Рішельєвській, з переполоху сиділи по домах, бо вирішили за найкраще не з'являтися на вулиці: пішла чутка, що точно о десятій має бути і загальне повстання.

Слідом за цією чуткою поширився погосол, що до вчора мають бути вирізані всі аристократи, домовласники і торговці, а також разом із ними і всі колишні царські урядовці, нинішні гетьманські службовці, офіцери всіх армій, інтелігенти з паспортами не одеської прописки, словом — усі, в кого на долонях при загальному огляді не будуть виявлені мозолі.

Стара Одеса споконвіку славилася як місце народження найчудніших і найнемовірніших чуток та пліток, — не було в світі міста багатшого на найнесподіваніші побрехеньки.

Одначе таких вигадок, які поширилися по місту цього ранку, не знала навіть стара Одеса.

Переказували, наприклад, що російські більшовики придбали в Амєрці тисячу аєропланів та дві тисячі аєростатів з пасажирськими гондолами, посадовили на цей повітряний флот всю Червону Армію — і не пізніше як після обіду більшовики мають вже приземлитися на Куликовому полі і оголосити в Одесі Чорноморську комууну.

Говорили й навпаки: що з катакомб вийшов воскреслий вдруге Ісус Христос і — на чолі дванадцяти, також воскреслих, апостолів — посувається вже від Куяльницького лиману, винищуючи огнем і мечем усіх, хто має печать антихриста на чолі або червоний партквиток у кишені.

Циркулювали також непевні чутки, що Мишка Япончик оголосив себе всеросійським монархом і на поміч йому іде десант двонадцяти язиков, який має привезти з собою і гроб господень із Єрусалима.

Смільчаки, які наважувались виткнутись за ворота свого подвір'я, нишком скрадались в напрямі до Миколаївського бульвару, щоб поглянути на Великий та Малий рейд і на порт — чи не прибуває десант Антанті?

Але порт також страйкував.

Величезний, найбільший на Чорному морі порт — завжди, відколи себе пам'ятали найстаріші одеські старожили, немовчно гомінкий день і ніч, — сьогодні був наче після страшної пошесті: мертвий. Не пересувались вантажні ешелони по численних коліях, не сновигали пискляві «кукушки» між стрілками, не рипіли лебідки на причалах: у п'яти гаванях і на п'яти молах не було жодного биндюжника з упряжкою першеронів, жодного вантажника з гаком на спині, не траплялося навіть п'яного загулялого матроса.

Плесо бухти було непорушне, — здавалося, воно затужавіло, як скляне.

Тільки моторний човен начальника порту метушливо сновигав сюди й туди — від причалу до причалу, від молу до молу, за брекватер і назад. Начальник порту сам стояв біля штурвала — портові мотористи застрайкували також.

Тиша стояла над портом, тиша зависла над містом. І тільки рсвуни — на Фонтанах, за монастирем, біля виходу з бухти — певгавно ревли, неначе віщуючи шторм. Та чекати шторму не було підстав: море ледь-ледь хлюпотіло, стояла напрочуд тиха погода. Чайки сідали на воду.

На Великому рейді — як і вчора, як і позавчора — здіймались в небо чотири дими. То стояли два французькі і два англійські кораблі. Вони стояли вже не перший день і не гасили топок, але й до пристані не наближались. Вони чекали на прибуття цілої ескадри. Це були лише квартир'єри майбутньої окупаційної армії.

Квартирмейстери інтервентів зійшли на берег і готували казарми. Але сьогодні і ремонт казармених корпусів теж не провадився: муляри, штукатурки, теслі на роботу не вийшли — загальний страйк!

Вимоги страйку були такі: звільнення з тюрем політичних в'язнів, свобода зібрань і слова, легалізація Ради робітничих депутатів.

Керував страйком Центропроф, який об'єднував усі профспілки, кооперативні товариства, а також і деякі

групи неорганізованих трудящих «індивідуальної кваліфікації» — ремісників, майстрових, рибалок. В раді Центропрофу представлені були всі партії: більшовики, меншовики, есери, анархісти, бундівці, поалей-ціон. Більшовицька фракція внесла пропозицію про страйк, і їй пощастило зібрати більшість голосів при голосуванні, бо ідея саботажу, ідея опору монархічній гетьманській владі знаходила відгук і в інертній частині профспілкових мас, яка перебувала ще під впливом есерів та анархістів. Представники більшовицької партії, яка була поза законом, отже, й на нелегальному стані,— з підпілля вийшли і з'явилися на засідання ради профспілок. Очолював більшовицьку фракцію, з доручення підпільного обласкому, матрос Іван Голубничий. Він же власноручно водрузив над входом до приміщення Центропрофу червоний прапор.

Одначе меншовики негайно ж скликали міжфракційну нараду представників партій і поставили питання про прапор на обговорення. Меншовики доводили, що підняття червоного прапора — прапора революції — може бути розцінене існуючою владою як домагання політичного перевороту, тобто як замах на захоплення влади у місті. До цього — до політичного перевороту і влади — на думку меншовиків, трудящі Росії і України готові не були. Крім того, в разі б страйк закінчився перемогою трудящих і були б прийняті всі вимоги страйкарів, то задоволення третього пункту вимог — легалізація Ради робітничих депутатів — фактично означало б проголошення в місті... Радянської влади. На це меншовики, а за ними й есери, анархісти, бундівці та поалей-ціон пристати аж ніяк не могли.

Більшовики, які обстоювали червоний прапор над страйком, опинились тепер в меншості. Прапора було знято.

Зняв його власноручно старшина міжфракційної наради партій, патріарх усіх соціал-угодівців та соціал-зрадників, меншовик Градов-Матвеев.

Іван Голубничий запитав підпільний обласком, як же бути.

Зв'язок з обласкомом здійснювався способом «живої вервечки»: десятеро моревінтівців-комсомольців, під керівництвом комсомольського секретаря Колі Столярова, безперервно циркулювали на естафеті між приміщен-

ням Центропрофу й конспіративною квартирою обласкому.

Де була на час страйку конспіративна квартира обласкому, про це не знав ніхто. Адресу її знав тільки Коля Столяров, що був останнім вузликом у вервечці.

Конспіративна явка обласкому на час страйку — для керівництва більшовицькими трійками в колективах страйкарів — була влаштована на товарній станції залізниці. Залізниця не страйкувала, і це створювало особливі вигоди для концентрації тут конспіративних зв'язків. З усіх кінців міста, з усіх заводів сюди прибували зв'язківці від трійок, і звідси — з контори чергового паровозних бригад, де виписувалися наряди машиністам, помічникам та кочегарам на чергові рейси, — зв'язківці розносили вказівки в усі кінці міста.

Черговим у діжурці паровозних бригад Одеси-Товарної працював старий машиніст Куропатенко — більшовик, член обласкому

Машиніст Куропатенко ще минулого року, після аварії та контузії, вийшов на пенсію, на паровозі вже не їздив і став на скромну роботу конторника. Та з поваги до довголітньої праці на паровозі ніхто б не наважився звернутись до старого Куропатенка як до «конторника»; старого Куропатенка всі з повагою іменували і далі тільки — машиніст або механік.

До машиніста Куропатенка якраз сьогодні нагодився в гості з села кум із племінницею. Роботи в чергового паровозних бригад не вище голови — тільки виписати наряд, надіслати хлопця-посильного з нарядом по машиніста, помічника та кочегара і взяти розписку від машиніста, помічника та кочегара на корінці наряду, коли бригада вже з'явиться по виклику на призначену годину. Тому кум з племінницею теж прийшли з машиністом Куропатенком, сиділи з ним в його конторці і між ділом — від одного наряду до другого — теревенили про свої родинні справи та про перспективи врожаю на цей рік. Люди до машиністської діжурки то приходили, то виходили — хлопчаки-посильні, викликані машиністи, помічники та кочегари або члени їхніх родин з «сундучками» до поїзда — і зв'язківці від трійок поміж них були зовсім мало примітні.

«Кумом» був Олександр Столяров: йому обласком доручив керувати більшовицькими трійками по колективах страйкарів та концентрувати всі підпільні зв'язки по лі-

нії страйку, пов'язуючи їх з діяльністю більшовицької фракції в легальному Центропрофі. «Племінницею» кума була Галя: на час страйку обласком виділив її в допомогу Олександрю Столярову. Столяров, Куропатенко і Галя Мірошніченко були керівною трійкою страйкового більшовицького центру.

— Перскажи Голубничому,— сказав Олександр Столяров Колі Столярову,— що над приміщенням меншовицького Центропрофу червоний прапор може й не маяти. Одначе хай знають меншовицькі заводії з Центропрофу: хочуть вони цього чи не хочуть, а замайорить сьогодні ж над усіма підприємствами, що страйкують, червоний прапор пролетарської солідарності.

Потім Олександр Столяров звернувся до Галі:

— Галю! Тобі доведеться це взяти на себе. Коля з своїми моревінтиками допоможе тобі.

Галя з Колею Столяровим вийшли. Коля «потяг по вервечці», а Галя рушила поспіхом у напрямі до Миколаївського бульвару.

2

Сашко Птаха зазнав цього ранку чимало хвилювань.

Від свого зв'язкового з більшовицьким підпіллям, комсомольського секретаря Колі Столярова, він не дістав ввечера спеціальних, з нагоди страйку, інструкцій: Коля Столяров на комсомольську явку не прийшов, він спішно був поставлений на зв'язок з більшовицьким страйковим центром. І зв'язківець другої лінії обласного зв'язку, Сашко Птаха, не знав тепер, що ж йому робити.

Як і завжди, Сашко повинен був з'явитись на своє місце — на Миколаївському бульварі біля пам'ятника дюку — і говорити по паролю другої лінії адресу зв'язківця першої лінії: тепер це було не кафе Фанконі на Катерининській, а шинок «Не ридай» на Приморській проти Арбузної гавані. Та сьогодні Сашко ніяк не міг сісти на своє місце і чистити чоботи. Адже в такому разі він... стане штрейкбрехером!.. Але коли він не сяде на своє місце і не стане чистити чоботи, то... приїжджий до міста підпільник не потрапить на першу лінію зв'язку і не дістане явки...

Як же тепер бути Сашкові?

Не мавши з ким порадитись, Сашко на власний роз-

суд вирішив страйкувати «по-італійському». Він з'явився на місце роботи, але основного знаряддя праці — скриньки — він не взяв. Отже, він був позбавлений змоги приймати замовлення і чистити чоботи. Одначе, щоб той, хто, можливо, шукатиме чистильника чобіт біля пам'ятника дюку, натрапив на того, кого шукатиме, — Сашко сидів з своїми двома щітками, до чорного і до жовтого гуталіну, в руках. Він то клав їх біля себе з обох боків, то брався підкидати вгору — обома, а то й одною рукою, — вихитрюючись у тонкому мистецтві жонглювання. При цьому Сашко приспівував і вибивав п'ятами об гравій стежки дрібушечки. Над полудень Сашко вже метко жонглював одною рукою і навіть вправився вибивати спинкою щітки до спинки — наче двома ложками — такти найпростіших популярних мотивів під присвистування: «Кину кужіль на полицю» або «Сім сорок».

І Сашків розрахунок не був помилковий.

Зразу пополудні до Сашка підійшов раптом чепурний поручик Добрармії і, поцікавившись наперед, чи Сашко тут постійно сидить і чи справді він чистить чоботи, — запитав наостанку, де б зараз напитися доброї кави потурецькому?

Діставши відповідь про те, що каву тепер п'ють лише турки, а пізніше — пораду спробувати напитися собі кави в шинку «Не ридай», чепурний поручик, відходячи, підморгнув Сашкові зовсім недвозначно і почаствував його навіть цигаркою — причому Сашко зразу відзначив, що цигарка не одеська і не з турецької контрабанди, а московська, фірми «Гудал».

Сашко був надзвичайно гордий з своєї здогадливості.

Та більше ніхто не підходив, і Сашко далі марнувався, тяжко картаючись з того, що сидить без діла в той час, як у місті відбуваються видатні діла: загальний страйк і от-от, як міркував собі Сашко, може вибухнути і загальне повстання! Адже біля заводів уже гуртуються, мабуть, робітничі дружини, їм, мабуть, роздають зброю, а може, об'явився вже й сам Котовський на чорному коні з шаблею наголо в одній руці та смолоскипом у другій, — рубати паразитів буржуїв та контру біляків одною рукою, а другою підпалювати завод Гена, млин Анатри чи дачу Маразлі...

А Сашко залишиться знову осторонь надзвичайних революційних подій — як було сімнадцятого року, коли

Старостін і Котовський організували Червону гвардію, а Сашко був ще зовсім маленький.

І Сашко знову нарікав на свою молодість та неповноліття, що перешкоджали йому бути в центрі подій і воювати як справжньому більшовику, і заздро поглядав на кожного хлопчачка, що — не зв'язаний обов'язком сидіти на одному місці — біг собі вільно кудись понад бульваром. А хлопчаків, як на злість, сьогодні гасало туди і сюди понад міру: вони ж були найпершими вістунами усіх надзвичайних новин та поширювачами неправдоподібних чуток.

І раптом Сашко побачив, що просто до нього наближається якась дівчина.

Дівчина підійшла і зупинилась перед Сашком.

Сашко навіть покинув жонглювати своїми щітками і вороже зиркнув спідлоба. Чого треба? Чого стала і дивилась?

Сашко ще змалку тяжко зневажав жіночу стать: хіба ж дівчата можуть бути футболістами, льотчиками або революціонерами?

Правда, щось неначе знайоме було в цій дівочій подобі — і Сашко придивився пильніше. Можливо, Сашкові вже доводилось колись зустрічати цю дівчину в білій матросці під розстебнутим пальтом?.. Та хіба був в Одесі такий закуток, в якому б Сашко не побував, хіба могла бути в Одесі дівчина, якої б Сашкові не трапилось коли-небудь бодай мигцем побачити?

— Чого тобі треба? — понуро буркнув Сашко.

Дівчина стояла і посміхалась.

— І чого б ото я посміхався? — розсердився Сашко.— Іди, звідки прийшла! А то зараз як дам...

— Куди ж я піду, коли я прийшла саме до тебе?

Сашко здогадався. Здається, він таки колись чистив їй черевики!

— Сьогодні страйк! — сердито і зневажливо до цієї гімназисточки огризнувся Сашко.— І ми, чистильники, теж страйкуємо! — погордливо додав він.— Сьогодні вже сама поламай собі свій буржуйський манікюр коло твоїх «лодочок»!

Дівчина засміялась вголос.

— Ти ж — Сашко Птаха! — сказала вона.

— Ну то й що? — насторожився Сашко. Ця гімназисточка, виявляється, знала його на ймення!

— А те, що в мене до тебе справа.— Дівчина миттю зиркнула сюди і туди.— Я до тебе від Колі.

— Якого Колі? — стривожено, але по змозі байдуже поцікавився Сашко.

— Від Колі п'яти Столярових.

Сашка кинуло в жар. Морока з тими дівчатами! Не можуть по-людському зразу сказати — треба якісь там смішки і загадки строїти!.. Але раз від Колі п'яти Столярових, то дівчина — комсомолка. Понаприймали до пролетарського комсомолу різних гімназисточок та інтелігенток-барішенства — зразу й не розбереш.

Сашко теж глянув ліворуч і праворуч через плече. Але все було гаразд. До хлопця з щітками і до дівчини біля нього нікому з рідких перехожих ніякого діла не було.

— Яка в Колі справа до мене? — запитав Сашко, цілковито ігноруючи справу, яку б могла мати до нього безпосередньо ця дівчина.

Тоді дівчина сказала:

— Ти вільний з поста.

Ага! Оце вже було до діла! Молодець Коля, що не забув! Сашко полегшено зітхнув. Тепер він подасться, куди йому треба: на Пересип, до елінгів Ропіту або до Товарної на Молдаванку. Зараз він дізнається про всі новини і візьме участь у всіх подіях..

— Куди ж ти? — перехопила його порух дівчина.— Я ще не закінчила.

— А що таке? — здивувався й розсердився знову Сашко.— Ти переказала, а я почув. І вже. В нашому ділі,— повчально додав він,— розбалакувати не дозволяється. Ти, мабуть, з новачків, з інтелігентиків, не навчена ще?

Дівчина знову не зуміла стримати сміх.

— З новачків,— погодилась вона,— з інтелігентиків. Тільки ж Коля п'яти Столярових доручив переказати тобі, що ти зараз переходиш у моє розпорядження і будеш виконувати мої накази.

Сашко сторопів. Що таке? Йому — виконувати накази якогось дівчиська? Як міг дозволити собі таке знуцання над ним комсомольський секретар Коля Столяров — а ще грали колись в одній футбольній команді проти бойскаутів!

— Та ти що? — визвірився він на дівчину.— Не міг сказати таке Коля Столяров!

— Скільки тобі років? — докірливо запитала дівчина, зовсім не зваживши на Сашкові слова.— Ти що — маленький?

І Сашко зразу осікся. Не того, що від цього дошкульного, найдошкульнішого запитання його аж кинуло в жар, а того, що з цього запитання він раптом пізнав дівчину. Це ж саме від неї почув був він таке запитання вже один раз. Це ж саме вона з тиждень тому підійшла з тим привітним чоловіком, якому Сашко давав зв'язок першої лінії до Фанконі, а чортів поміщик Золотарьов мало не спровадив їх кудись-інде! Вона прибула з підпільником і, отже, була сама підпільниця...

І підпільниця — неабияка! Від Колі Столярова під великим комсомольським секретом — під чесне ленінське слово — Сашко вже знав, кого він спровадив тоді на явку. Отой непоказний, лагідний чоловік прибув тоді з Москви і — на головного керівника усього більшовицького підпілля в місті Одесі та в усій Херсонській губернії.

Сторопівши, стояв тепер Сашко перед дівчиною. Йому навіть захрип голос, коли він прошепотів:

— Кажіть же, будьте ласкаві, швидше — що там таке? Який буде ваш наказ?

Дівчина вільно сіла на парапетик бульвару і смикнула Сашка за рукав, щоб він також сів. Сашко слухняно, але несміливо присів на краечок. Близько нікого не було, і дівчина говорила, майже не притишуючи голосу.

— Сашко,— запитала дівчина,— ти здорово лазиш?

— Як то — лазиш? — не зрозумів Сашко.

— Ну, на дерева видираєшся, на стовпи або щогли... На заводський димар по драбині, що збоку,— чи виліз би?

— Коли за якимсь ділом,— здвигнув плечима Сашко,— то можу вилізти.

— І не запаморочиться в голові там угорі?

Сашко мовчки сплюнув. Він не знайшов за потрібне відповідати на таке дурне запитання. Дівчата — нехай там і високопоставлені — все одно лишались тільки дівчатами, і говорити з ними було марудно.

— А ще кількох хлопців, чоловіка з п'ять-шість, які б полізли на димарі, а де — просто на високий дах, знайшов би? От зараз, зразу, за півгодини?

— Звичайно! Подумаєш — морока!.. А нащо ж... лізти? — поцікавився Сашко.

Тоді дівчина присунулась ближче і сказала:

— Заводи страйкують. Страйк повинен проходити під нашим пролетарським прапором. Над заводами повинні негайно з'явитись червоні стяги. Нехай над цілою Оде-сою замайорять прапори Жовтневої революції!

Сашкові аж затамувало дух. Революція, здається, починалась.

Сашко зірвався, потім сів, потім знову зірвався на рівні. Революція починалась, і Сашко мав взяти в ній якнайактивнішу участь.

— Господи! Та я зараз... хоч і десятеро знайду таких. Та наші моревігтівці... та у нас на Ланжероні й Отраді... та біля слінгів, чи в порту, або й на Пересипі... А де ж прапори?

— За прапорами пішов Коля. За півгодини будуть.

Дівчина весело дивилась на Сашка.

А Сашко... Сашко вже був закоханий в дівчину. Оце дівча так дівча! І як він одразу не розпізнав, що має діло з справжньою революціонеркою, підпільницею-більшовичкою?.. Сашко був уже закоханий в дівчину з усім запалом першого юнацького кохання.

В грудях у Сашка щось аж вихрилося, аж тремтіло, а потім аж завмирало. Він уже бачив себе на найвищому димарі броварні Бродського. Він стоїть на самісінькому вершечку, а місто — і Пересип, і Молдаванка, і порт — розкинулось в нього під ногами. Тільки море бурхає та піниться вдалині і хвиля за хвилию в шумовні білих баранців накочується на брекватер і моли. А він стоїть на весь зріст і повіває червоним прапором сюди і туди — над цілим містом, над пересипчанськими заводами, над кварталами Молдаванки, над стапелями Ропіту і над Ланжероном та Отрадою, де притулився під берегом і його курінь. Батько з матір'ю виходять на берег і, прикрившись рукою проти сонця, дивляться на червоний прапор, — мама рідна, таж то стоїть і вимахує наш Сашко!.. Правда, з ланжеронівського берега димаря броварні Бродського видно не буде. Та то дарма, — почалась революція, повстання, зразу буде і перемога!.. А хіба не може бути, що в цю хвилину і сам Котовський позирне на димар — чи вже є знак до повстання? Побачить Сашка з прапором на димарі — і вийме шаблю з піхов: ану, хлопці, врубаймося в біляків та паразитів, вже подано гасло з димаря!.. Ні, попереду він ще запитає: а що то за бравий хлопець подав нам знак до

повстання? Ану, покличте мені його сюди — зараз я зроблю його своїм особистим ад'ютантом!.. Ет, нащо кликати хлопців, тільки зволікатись,— Сашко сам почепить прапори геть-чисто над усіма заводами!

Та Галя відхилила таку Сашкову пропозицію. Вона слушно зауважила, що часу обмаль і треба, щоб за годину-півтори прапори замаяли зразу над усіма найбільшими заводами і фабриками.

І Галя з Сашком рушили мерщій на місце, де мав чекати на них з прапорами Коля п'яти Столярових.

Вони поспішали спорожнілими вулицями і жадібно ловили кожне слово, яке долітало до них від нечастих перехожих, а найбільше — від гетьманських парних патрулів на перехрестях. «Січовики» Директорії обложили Київ, від Києва аж до Донбасу — скрізь — вибухали антигетьманські повстання, а якісь частини військ з орієнтацією на Директорію вже зайняли станції Вапнярку, Бірзулу, а може, й Роздільну, і вже посувались до Одеси. Козаки якогось отамана Григор'єва — ще невідомо, червоного чи жовто-блакитного, — підступали до Єлисаветграда. Та й в самій Одесі, виявляється, якісь петлюрівські охочекомонники, а може, й «вільні козаки» чи «лицарі Запорізької Січі» гуртувалися на Далеких Млинах, а може, й в Артилерійських казармах — і, здається, зухвалились і собі вдарити на місто.

Гетьманські вартові стривожено перемовлялись, — що ж воно далі буде і чи не потягти додому, по хатах, поки не пізно?

3

Страйк приголомшив і паралізував усе місто.

Обиватель і міська влада ніяк не чекали, що робітники наважаться застрайкувати, коли от-от мав зійти на берег іноземний десант, безперечно — великої кількості, високої військової дисциплінованості та могутньо озброєний. Чотири іноземні кораблі диміли на рейді, щохвилини могла ввійти в бухту й вся ескадра Антанти — і сотні жерл далекобійної морської артилерії спрямовують на квартали міста, на фабрики і заводи передмість.

Раз робітники не злякались цієї загрози, значить, мали вони теж неабияку збройну силу!

Смертельний жах обійняв контрреволюційний набрід і білих вояків, які збилися тут, в останньому пристано-

вищі біля моря, і почували себе досі у сякій-такій безпечі, ще й сподіваючись на близький прихід інтервентів.

Замкнувшись і забарикадувавшись по своїх тимчасових домівках, біла еміграція метушливо пакувала чемодани, а білі офіцери, про всякий випадок, зрізали золоті погони з пліч. Чи не доведеться тікати знову? Чи ж встигнеш шасливо втекти? Та й куди, власне, тікати? Далі — море. Хіба вистачить на всіх жалюгідних пароплавів Ропіту з миколаєво-херсонської лінії? Та й куди плисти пароплавам? До Новоросійська — під захист катеринодарського генерала Денікіна? Чи вже зразу за кордон — до Румунії, Туреччини, Месопотамії, Палестини? Найкраще, звісно, було б просто — до Парижа і Нью-Йорка. Тільки ж чи приймуть там непроханих гостей, чи впусять до себе благополучні американці та легковажні французи? Ах, проклята Антанта! Чому ж вона кінець кінцем не присилає свій проклятий десант?!

Одеські торговці і підприємці рвали на собі волосся. Коли стільки поліції та війська — гетьманського, добрармійського, білопольського, ще там якогось — не можуть встановити порядок і гарантувати безпеку, коли ці зухвалі робітники не бояться страйкувати під самісіньким носом у, можливо, мільйонної армії Антанти, то що ж у світі може гарантувати спокійне життя комерсантові та підприємцеві, хто ж поставить на місце робітників-більшовиків?

Що собі думає консул Енно в своєму палаці на Миколаївському бульварі?

В кожному особняку на Французькому бульварі чи на вулиці Маразлі, в кожній дачі на Фонтанах чи в Аркадії, в кожнісінькій фешенебельній квартирі сановного чиновника, фабриканта чи купця, по конторах одеських ділків та салонів заїжджих діячів всеросійської контрреволюції панував переполох...

Не менший переполох панував і в петербурзькому кравецькому ательє «Джентльмен», яке лише кілька днів тому відкрилося в «шикарному» приміщенні на Рішельєвській.

Власник ательє, він же головний закройщик — швидкий, верткий мсьє Ніколя, — здавалося, зробився сьогодні ще меткіший і ще верткіший. Коли двері відчинялися і до розкішного салону заходив нечастий сьогодні клієнт, — а клієнтів з першого ж дня відкриття повалило

до «шикарного» петербурзького ательє чимало,— Ніколя кидався клієнтові назустріч, хапаючись за голову і патлаючи волосся:

— Ваше сіятельство! Ваше високородіє! Вони ріжуть нас без ножа! Коли ж доблесне офіцерство Добрармії приборкає цю бунтівливу чернь? Коли ж, нарешті, наші вірні союзники зглянуться на муки нещасного обивателя? Ви, ваше сіятельство, на примірку? Ту ж мить! Со-ню! Варю! Катюшо! Штани його сіятельству!

Але їх сіятельство здебільшого від примірки відмовлялося і тільки похмуро запитувало, чи покроєно вже матеріал. Якщо бостон, діагональ або шевйот ще не були покроєні, їх сіятельство, легко зітхнувши, просило відріз загорнути і замовлення свого зрікалося: хто ж його знав, що може трапитись далі, а в наш, знаєте, час відріз на костюм, ще й добротного, знаєте, англійського сукна, цінність, самі розумієте, неабияка...

І їх сіятельство, прихопивши матеріал під пахву, мерщій простувало до дверей.

Мсьє Ніколя біг за сіятельством навздогін аж до дверей, аж за поріг — притискав руки до грудей, всовіщав, благав, закликав до совісті і до бога, висловлював гарячі надії, що все буде добре і халепа минеться — американський президент Вільсон не допустить сюди більшовиків! Та все було марне: десятки клієнтів поквапились ще зранку скасувати свої замовлення.

Деякі з клієнтів — більш розважливі та доброзичливі — ще й раяли самому мсьє Ніколя:

— А ви б теж того... подбали про свої перспективи... Дуже можливо, що доведеться їхати кудись далі... В кожному разі, подумайте бодай про вивіску... «Джентльмен», «мсьє Ніколя» — цим архаровцям більшовикам це, знаєте, може і не припасти до смаку... Ви ж, мсьє Ніколя, не іноземець, не француз якийсь, мабуть, звичайний собі Микола... росіянин?..

— Микола Іванович! До ваших послуг. Щирий російський патріот. Це, знаєте, назва фірми... Взагалі, знаєте, стиль духовного аристократизму... Ви не думайте: ми — люди освічені, розуміємося на смаках і традиціях вищого світу...

— Отож-то... Начувайтесь все ж таки, Миколо Івановичу...

І двері зачинялись за доброзичливим клієнтом,

Двері зачинялись, і головний закройщик, мсьє Ніколя, залишався тільки з своїми майстрами та підмайстрами.

Тоді він переставав волати до бога, совісті і престижу американського президента Вільсона, повертався до столів, за якими сиділи без діла кравці, бо й вони вимушені були страйкувати, і казав:

— Так-от, товариші! Наша тактика до меншовицької частини Центропрофу повинна логічно впливати з ленінської тези про ставлення до дрібнобуржуазних партій...

Центральний комітет влаштовує зараз в Москві систематичні зібрання партійного активу по найважливіших питаннях сучасної політики. На одному з таких зібрань, де виступив Ілліч, пощастило побувати і мені. Ленін сказав, що політика меншовиків та есерів на наших очах доводить, що вважати їх соціалістами — помилка. Соціалістами вони були тільки, мабуть, по фразеології та спогадах... Виступаючи перед колективом робітників на фабриці чи заводі, кожний з вас повинен це блискуче ленінське визначення ілюструвати прикладами з місцевого життя: як меншовики та есери раз у раз, де тільки можуть, зраджують інтереси робітничого класу, інтереси пролетарської революції... За прикладами недалеко ходити. Тільки вчора одеська меншовицька газета «Южный рабочий» вітала прихід інтервентів. Ось рядки з її передової: «Вступ союзників на російську територію є подія великої політичної ваги, це може мати найсприятливіші наслідки...» Аналогічно і з українськими націоналістами. Англо-французькі імперіалісти хочуть знайти тепер вакантне місце німецьких окупантів України. Разом з тим впливає на поверхню українська Директорія на чолі з авантюристом Петлюрою, з лозунгом старої «самостійності» на новий лад, — нова, зручніша, ніж «гетьманство», ширма для нової англо-французької окупації України... Адже Директорія орієнтується саме на українське куркульство та міську дрібну буржуазію і буржуазно-націоналістичну інтелігенцію, яких на Україні незрівнянно більше, ніж крупного українського і російського поміщицтва, на яке орієнтувалась гетьманщина. Звідси і демагогічні заклики Директорії — проти «панів» та «земельної аристократії» і — за «хліборобатрудівника», незалежно від розміру його «дрібної» власності. Директорія хоче силами українських земле-

власників-куркулів відібрати землю в поміщиків російських та польських, ба й крупних українських: кількома «національними магнатами» вони ладні вже пожертвувати — і відокремитись від Росії, щоб створити свою буржуазну державу, на зразок всякої іншої капіталістичної держави. Ясна річ, що Антанті вигідно використати боротьбу українських націоналістів-сепаратистів проти Росії, раз ця Росія — робітничо-селянська, більшовицька. А потім вони вже доберуть способу прибрати українських сепаратистів до рук та легко перетворити буржуазну українську «державу» в свою колонію, на зразок десятків інших номінально «незалежних», а фактично визискуваних Англією, Францією та Сполученими Штатами Америки держав...

«Власником» і «головним закройщиком» був Микола Ласточкін, а ательє «Джентльмен» — головною конспіративною квартирою більшовицького підпілля. Тут провадився інструктаж агітаторів, здійснювалось керівництво підпільними більшовицькими групами в заводських комітетах, сюди — у вигляді згорток з відрізами на костюм — приносилось підпільну літературу, звідси — в пакетах для готового одягу — література розповсюджувалась по місту.

Майстри, підмайстри та особливо учні і учениці «школи крою та шиття» — то були підпільники-більшовики або комсомольці і комсомолки — зв'язківці.

Сюди ж тимчасово дано й явку для заміського зв'язку та підпільників, що прибували з Києва, Харкова і Москви, відряджені Центральними Комітетами РКП(б) та КП(б)У. Явка мала бути незабаром перенесена в інше місце, щоб зменшити небезпеку провалу.

Десь після дванадцятої до майстерні зайшов чепурний поручик Добармії.

Мсьє Ніколя залишив свій стіл «з школою крою та шиття» і поспішив чепурному поручикові назустріч.

— Прошу! Прошу! Заходьте! «Джентльмен» вітає вас!.. До ваших послуг!..

Цього поручика головний закройщик бачив уперше, він не міг пригадати, щоб цей елегантний офіцер замовляв собі френч, галіфе або бриджі. Та в руці офіцер тримав чемоданчик з крокодилячої шкіри, і в цьому чемоданчику, безсумнівно, мав бути відріз: поручик, очевидно, збирався замовити собі якусь одягу. Це був

перший замовець за сьогоднішній день — і мсьє Ніколя виказав надмірну радість.

Словами радості і запевненнями, що на цілу Одесу не знайти кращого ательє від «Джентльмена»,— особливо спеціалізованого на армійських фасонах, бо ж тепер всі справжні джентльмени — тільки офіцери,— мсьє Ніколя і вітав поручика.

Гість зацікавлено роздивлявся навкруги по розкішному салону, поки запобігливому головному закройщику вистачило слів. Потім він недбало сказав:

— Я б хотів пошити з англійської шинелі похідний френч і галіфе. Матеріал англійський, а розплата на франки...

Мсьє Ніколя ще не перестав бути головним закройщиком, але вже якоюсь мірою став і Миколою Ласточкиним. З великим подивом він сказав:

— В нашому ательє є закордонні журнали останніх мод. Може, цікавитеся поглянути новинки? Тоді прошу до мого кабінету...

Ласточкин пішов уперед. Поручик — слідом за ним. Ласточкин відчинив двері свого кабінету і, галантно шаркнувши про всякий випадок, пропустив клієнта попереду. Двері за собою він зачинив.

Тієї ж хвилини під дверима — в невеличкому коридорчику, що відмежовував кабінет від салону,— стали дві учениці: Катюша і Віра. В руці у кожної — під фартушком — був браунінг.

Коли двері причинилися щільно, Ласточкин став біля свого стола.

— Ну-с?

— Чайки сідають на воду...

— Буде на морі погода,— відповів Ласточкин.

Вони подивились один на одного.

— Звідки?

Поручик не відповів. Він поставив чемоданчик на стіл і відсунув петельку замочка. З-під петельки замочка він нігтем вийняв кульку паперу. Розправивши, подав її Ласточкину.

Ласточкин читав довго і уважно, дарма що на крихітному папірчику було всього кілька слів — дрібним, ледь примітним письмом.

Нарешті він посміхнувся і простяг руку:

— Здоров був! Сідай, товаришу Довгополов!

— Жак Еллін...

— Віднині — Жак Еллін. А для першого привіту нехай буде ще Довгополов.

Чепурний поручик, тобто товариш Довгополов, він же — Жак Еллін, запитав:

— Товариш Смирнов?

— Я самий. Тільки — для першого привіту, а далі — тільки Микола Ласточкін.

Вони засміялись обоє. І Ласточкін запитав:

— Коли ж ти встиг? Я просто остовпів, коли почув про англійську шинель, похідний френч і розплату на франки! Тільки ж три дні, як ми повідомили, що прибувають французи і переказали цей пароль до Москви! За тисячу кілометрів і півста різних «влад»!

— Ну, вже й півста! — посміхнувся Жак Еллін. — Тільки півдесятка: більшовики, гетьманці, петлюрівці, німці і Добрармія. З Москви спеціальним маршрутом — до самої лінії фронту. А фронти переходити зараз — нема нічого легшого: де — ліском, де — ярком, де — чистим полем, аби від села до села прохопитися. Важко було тільки тут, вже поблизу: з того боку петлюрівські застави, а з цього — і гетьманці, і Добрармія, і білополяки. Довелось купити оцей костюм в якогось п'яного поручика у Вапнярці: якраз до міри прийшовся, а денікінська форма тут в найбільшій пошані — ніхто й документів не питає. Наказ був: не гаяти ні хвилини. В Москві думали, що французький десант мав бути ще вчора...

— Ми й самі так думали, — сказав Ласточкін. — Отже, ти тільки один?

— Перший, а не один. За тиждень-два буде ще чоловіка з п'ять.

— А справжні французи будуть?

— На чолі групи буде французенка з іноземного відділу ЦК Жанна Лябурб. Вона закінчує комплектування групи.

— Здорово! Французи нам тут будуть он як потрібні! А то у нас на готуванні пропаганди тим часом сидить сама тільки Галя Мірошниченко.

— Мірошниченко! Галя? — зрадив Жак Еллін. — Тобто — Олена Соколовська? Хіба й вона тут?

— Для першого разу нехай буде Олена Соколовська, але далі — тільки Галя Мірошниченко. Разом зі мною приїхала. А ти її знаєш?

— Олену? Тобто — Галю? — Жак трохи почервонів.—
Знаю...

— От і добре. Разом і будете працювати.

Жак Еллін, з усього видно, був цілком задоволений з такої перспективи.

— А ти французьку мову знаєш добре? — поцікавився ще Ласточкін.

— Півжиття у Франції. Від батька-емігранта у Франції народився, а після дев'ястот одинадцятого року — сам до Франції ж емігрував. Там і до армії призивався, до флоту. Тільки в сімнадцятому і повернувся додому.

— Здорово! — зрадів Ласточкін.— Саме що треба!

Вони розмовляли довго. Жак привіз вказівки та інструкції з Москви. Все це було тільки в пам'яті, — ні слова на папері, і все треба було розповісти негайно, поки не зрадила пам'ять. Вони говорили години дві — аж до раннього осіннього смерку. Розмова уривалась лише тоді, як зрідка бренькав дзвоник на дверях і до ательє заходив гість. Тоді Ласточкін негайно перетворювався на «мсьє Ніколя» і поспішав до салону — перепрошувати, обурюватися, умовляти, волати до бога і совісті американського президента Вільсона. Потім він повертався, і розмова відновлювалась. Віра й Катюша вже залишили свої місця під дверима — з браунінгами під фартушками: прибув свій! Більшовицьке підпілля готувалось у всеозброєнні зустрічати іноземну інтервенцію.

В обідню пору Катюша постукала в двері кабінету головного закройщика.

— Галя з нашими комсомольцями,— з захватом, ба й пишаючися, доповіла вона,— водрузили червоні прапори на заводських димарях на Пересипі та елінгах Ропіту! Скрізь перед заводами збираються натовпи, дивляться на прапори і вже співають «Інтернаціонал»!

— Здорово! — похвалив Ласточкін.— Чи доб'ємось задоволення наших вимог, це ще побачимо, але настрої народу вже перевірено: бойовий настрої, Жак! Пролетаріат Одеси за нами, за більшовиками!

І зразу Ласточкін заквапився:

— Ну, Жак, сьогодні ти відпочивай, зараз тобі вкажемо квартиру. А мені ще треба на два-три заводи... інкогніто, а потім до лікаря...

— Хворієте, товаришу Миколо?

— Та щось тее...— Ласточкін хитрувато підморгнув.— Кості ломить, крижі ниють — чи не ревматизм?..

Мітинг у Головних залізничних майстернях виник неначе стихійно.

Ще зранку по всіх ділянках залізничного вузла поширився неспокій. Нічна зміна йшла додому, денна саме виходила на роботу — робітники спиняли один одного і розпитували про страйк у місті. Чому місто страйкує, а ми — ні? Що думає собі Учкпрофсож — Участковий комітет профспілки залізничників? Чому це ми, залізничники, — вславлений на всю країну своєю організованістю загін пролетарів, — не виступаємо разом з усім пролетаріатом? Чому це залізничці — «нерви країни», що здатні в одну мить паралізувати діяльність цілого державного апарату, — і далі обслуговують проклятуший гетьманський режим? Давай сюди наших профспілкових бонз!..

Керівники Учкпрофсожу до обідньої перерви в депо та майстернях вихитрювались ухилятися від зустрічі з своїми «масами». Всім гінцям, які зранку почали прибувати в Учкпрофсож з усіх ділянок вузла, відповідь була одна: вказівок із центру нема, працюйте далі спокійно...

Керівництво одеського Учкпрофсожу, як, проте, і по всіх залізницях півдня, після придушення недавнього, в час німецької окупації двомісячного страйку залізниць, запосіли меншовики, а позиція меншовиків щодо страйків була незмінна: ніяких страйків не допускати! До того ж під ранок — у відповідь на запит Учкпрофсожу, як реагувати на оголошення страйку в місті, — прямим проводом з Києва прийшла й відповідь від Дорпрофсожу, дорожнього комітету спілки: не реагувати!

Та коли в обідню перерву робітники Головних майстерень зібрались у прольоті центральної галереї і заявили, що не повернуться до верстатів, — профспілкові бонзи переполошилися. Неслухняні маси збирались, здається, виявити не солідарність із своїм профспілковим центром, а взагалі... пролетарську солідарність.

І керівники прожогом спустились з свого «олімпу» — колишніх царських покоїв на другому поверсі пасажирського вокзалу, зайнятих тепер під апартаменти керівництва профспілковим рухом, — похапцем посідали на дрезину і чимдуж полетіли до Головних залізничних майстерень, постійного осередку «крамоли». Вість про це несподіване пожвавлення профспілкового руху блис-

кавично поширилась від вокзалу до Вантажної, від блокпоста до блокпоста,— і з усіх кінців величезної території залізниці та з околишніх залізничних селищ люди валом повалили до майстерень. Манєврова «кукушка» «Б» в цей час неспинно оглашала всі околиці на багато гін навкіл своїм одчайдушним пронизливим вереском «на сполох», скликаючи трудовий залізничний народ. Наказу про «гвалт» «кукушці» ніхто не давав, але машиністом на ній був більшовик Козлов, і він особисто прийняв таке рішення, виходячи з свого розуміння суспільних подій: раз народ збирається і вимагає мітингу, то мітинг повинен відбутися якнайширший!

Ласточкин дістав повідомлення про мітинг «по вервечці» від Колі Столярова і встиг якраз до самого початку.

У галерею Головних майстерень його провів Куропатенко. На цей випадок Івану Федоровичу довелося змінити своє елегантне пальто та каракулевий піріжок на засмальцьовану сіру шинельку і чорний кашкет з сокиркою та якірцем. Обставини Куропатенко доповів Ласточкину ще по дорозі, коли вони поспішали через колію: роботу в Головних майстернях першими покинули робітники-більшовики — за вказівкою більшовицької страйкової трійки,— щоб залізничний райком партії міг організувати «стихійний» мітинг.

На мітингу треба було сколихнути всю багатотисячну масу залізничників і — всупереч намаганням меншовиків — преднати залізничний вузол до страйку.

Коли Ласточкин з Куропатенком ввійшли в центральну галерею, керівництво Учкпрофсожу вже зійшло на імпровізовану трибуну — площадку вантажного пульмана. Довкола — в вільній просторіні широкого прольоту, між верстатами і на самих станинах верстатів — шумувала кількатисячна маса людей. Тут були і робітники майстерень, і колійні ремонтери, і персонал поїзних бригад, і працівники депо та вантажної станції. Голоси лунко відбивались від високого скляного ковпака величезної галереї, гомін перекочувався хвилями з кінця в кінець. Учкпрофсожівці скупчились на платформі вагона, звідусіль десятки голосів гукали: «Тихо! тихо!» — але гамір від того тільки дужчав. Голова Учкпрофсожу став біля борту платформи і, видно було, щось кричав, бо губи його ворушились, але жодного слова почути було неможливо. Голова Учкпрофсожу був у тужурці з малиновими кантами та в кашкеті з червоним верхом.

Це був помічник начальника станції Вариводенко, він же — голова участкового комітету, він же — отаман «залізничного куреня», націоналістичної організації, яка намагалась розколоти спілку залізничників на дві: спілку залізничників росіян і спілку залізничників українців.

Нарешті — коли Ласточкін з Куропатенком протовпились вже до середини натовпу, ближче до вагона, — Вариводенкові пощастило встановити сяку-таку тишу.

— Панове громадяни! — гукнув Вариводенко в мегафон, завбачливо прихоплений з спілчанського мітингового реквізиту.

І зразу ж гамір відновився з новою силою.

— Нема панів! — гукали голоси. — Пошукай собі панів на Французькому бульварі! Пани в «Лондонському» шустовський коньяк дудлять!..

— А про «товаришів» забув? — лунало звідусіль. — Забув, гетьманський підлабузнику?!

— В Брянському лісі ваші «товариші!» — зринуло у відповідь з перших рядів, що оточували вагон. — Вовками ваші «товариші» виють!

В перших рядах біля вагона зібралися ті, що належали до «куреня», — оплот і опора націоналістів у спілці залізничників. «Вовк тобі товариш!» — гукали вони і, заклавши пальці до рота, оглушно свистіли.

Минуло не менше п'яти хвилин, поки з'явилась для Вариводенка можливість повести мову далі.

На «промову» його пішло теж хвилини з десять, хоча складалася вона лише з кількох речень. Кожнісіньке речення, майже кожне слово викликало бурхливу реакцію: натовп гукав «геть!» і вимагав скинути Вариводенка з платформи головою у купу шлаку, а курінні біля вагона верещали і закликали очистити мітинг від «більшовиків». В промові своїй голова Учкпрофсожу та отаман «залізничного куреня» сказав, що вважає це зібрання протизаконним, оскільки його не скликано профспілковими органами. Він просив усіх розійтись і приступити до роботи. Після того він ще додав, що взагалі дії міських страйкарів вважає злочинними, бо страйк у місті, вчинивши заколот, тільки сприятиме діям темних елементів, зокрема анархістів Мишки Япончика, які, скориставшись з темряви та безладдя, мають намір цієї ночі пограбувати місто вщент.

Свист, вереск та гамір після закінчення «промови» тривали знову добрих п'ять хвилин і закінчилися б бійкою між робітниками та курінними, коли б в цей час не виліз на платформу з другого боку якийсь робітник у потріпаному матроському бушлаті.

Одірвавши від свого бушлата чіпкі руки членів Учк-профсожу, що замірялись його затримати, робітник у бушлаті вийшов до борту платформи і став поруч з Вариводенком.

— Братці! — гукнув він, ухиляючись від Вариводенка, що теж хотів перешкодити йому говорити і лементував, що «слова нікому не давав». — Раз таке діло, що в місті страйк, сказати б, закон класової боротьби у дії, то нехай би у цьому і розбиралися не наші профспілкові «субчики», а сам орган пролетарського представництва. Нехай скаже про це своє слово Рада депутатів! Годі Раді сидіти у запічку! Хай бере в свої руки... — Він зам'явся на мить, потім закінчив, щоб не збитися на небезпечний зараз політичний лозунг: — Словом, хай усе бере і скаже нам своє слово, як тут быть...

Коли гамір, сповнений вигуків: «Вірно, правильно, нехай Рада дасть про себе знати», — ущух, Вариводенко скористався з хвилини відносної тиші і поспішив дати пояснення:

— Рада депутатів, панове громадянш, не існує: уряд пана гетьмана не дозволяє їй легально діяти, і взагалі нікому не відомо, чи вона є, чи може, її й зовсім нема...

— Брешеш! — почулося звідусіль. — Є Рада! Тільки ж у підпіллі! Нехай виходить з підпілля! Або й з підпілля скаже своє слово! Нехай керує страйком!

Курінні засвистали і заверещали: «В Брянському лісі твоя Рада!» — але інші голоси заглушили їх.

Ці голоси гукали:

— В Раді меншовики верховодять! Ще раз продадуть, як при німцях продали!

Шарварок учинився знову і не вщухав довго. Курінні свистіли та верещали, з прольоту гукали по-різному: хто: «Нехай Рада скаже слово!», хто: «Геть з Ради за-проданців!»

Ласточкін підштовхнув ліктем Куропатенка.

— Ну, Куропатенко, — сказав він, — треба тобі. Тебе знають і будуть слухати. Не називайся, що ти — більшовик: забагато тут курінних та всяких шпиків, але що говорити треба, ти знаєш...

Куропатенко мовчки кивнув і почав тиснутися крізь натовп, розсуваючи людей плечем. Машиналино і Ласточкін посунувся за ним. Озираючись, він бачив, що кілька робітників з різних напрямів таким же способом гаранять натовп, пробираючись ближче до вагона. Обличчя їх були зосереджені і рішучі, інколи вони кивали один до одного. «Наші!» — зрозумів Ласточкін і раптом весело засміявся.

— А ти зуби не показуй! — зразу ж гримнув на нього якийсь похмурий робітник поважного віку. — Не смішки це, діло сурийозне!

Робітника в бушлаті члени Учкпрофсожу тим часом все ж таки зштовхнули геть з платформи. Тепер він борсався серед курінних та тих, що намагались його оборонити: одні тягли його кудись геть, інші видирали з їхніх рук і тягли до себе. Бушлат на ньому вже був розпанаханий і комір сорочки роздертий.

Та Куропатенко ще не встиг добратись до вагона, коли на платформі, знову невідь звідки, з'явився непроханий і неоголошений промовець.

Це був старенький вже чоловічок. Видобувшись на платформу і ставши перед натовпом, він скинув свій старенький і потріпаний кашкетик, і його прим'яте околичкою сиве волосся впало йому на лоб на вузькі окуляри в залізній оправі. Він поправив пасма шкарубкими пальцями, в зелених та рудих плямах від кислот, і підняв руку. Був це, очевидно, якийсь старий слюсар і багатьом відома людина, бо звідусіль залунали голоси:

— Кіндратич об'явився! Диви — Кіндратич хоче говорити!

Старий слюсар Кіндратич заговорив, і хоча говорив він тихим голосом, але чути було всім, бо в галереї зразу ж стало тихо.

— Маю запитання до наших шановних керівників, — сказав старичок ввічливо, навіть вклонився в бік керівників Учкпрофсожу.

— Питай, Кіндратичу! — загукали в натовпі. — Питай! Нехай хоч старим людям правду скажуть!

Але негайно ж зринули й інші голоси:

— А що — питати? А про що старий запитає?

— Про богів і церкви запитаєш, старичок? — прилинула вже зовсім глузлива репліка.

Старичок відкашляв і поправив окуляри.

— Ні,— так само тихо і ввічливо заговорив він.— Про богів і церкви теж запитання маю, але не при цій нагоді про божественне мова. Дозвольте запитати таке...

Він на хвилинку примовк, знову поправляючи окуляри, але натовп чекав, а на когось шумливого позаду зацитькали.

— От були тут у нас і, натурально, по всій Україні інтервенти німецького кайзера Вільгельма та австрійського монарха Франца-Йосифа, тільки ж на сьогоднішній день від них мало що й залишилося...

В натовпі чомусь перебіг регіт.

Старичок переचेкав, поки регіт ущух, і говорив далі:

— А тепер от вся буржуазія нашого міста — і правді, і господу богу наперекір — чекає знову іноземної інтервенції від короля англійського, від короля італійського, а може, і від самого президента американського. На Малому рейді он — про це люди кажуть, а в точності сказати не годен, бо сам не бачив, проживаючи тут-таки, коло Чумки, і ходити далеко до моря по причині болісті ніг негодящий,— неначе закорилися вже кораблі і американські, і англійські, і італійські...

— Французькі! — загукали в натовпу.

— Англійські! — заперечили з другого боку.

— І французькі, і англійські, і італійські!

— Брешеш! Бо італійських нема!..

Поки в натовпі сперечались, які стоять на рейді кораблі, старичок пригладжував волосся і поправляв окуляри — вони все сповзали йому на кінчик носа. Та тільки в галереї притихло, він зразу ж скористався з цієї тиші.

— Так-от, питаюсь я: а навіщо знову на нас інтервенція? Хіба це по людському і по божеському закону? Навіщо вони сюди йдуть? Хіба ми у своїй хаті самі собі дати ради негодящі?

Старичок адресував це запитання до керівників Учк-профсожу і навіть знову ввічливо вклонився до них. Але в галереї галасували тепер вже, здавалося, всі: запитання поставлено руба, і було це — найважливіше запитання. Марно слюсар Кіндратич знову підняв руку, марно й Вариводенко щось надсадно лементував,— ні він, ні Кіндратич спинити галасу вже не могли.

Та в цю хвилину поруч із старим слюсарем на платформі з'явився Куропатенко.

Поява нової людини на трибуні втихомирила розбурканий натовп.

Куропатенка теж впізнало багато людей,— його вітали підбадьорливими вигуками:

— Ану, скажи ти, Іване Митрофановичу! Хай механік скаже! Дайош, Куропатенко!

Куропатенко сказав:

— Братці! Старий Кіндратич бідкається, чи ми самі собі ради дамо? А я скажу все-таки: дамо собі ради, коли наші справи вирішатиме наша Рада!

З різних боків залящали аплодисменти: гра слів припала усім до серця, і в цій грі слів був висловлений жаданий політичний сенс.

Куропатенко ще гукнув, намагаючися перекричати гамір:

— Вимагаймо легалізації Ради! Саме за це і страйкує місто. І коли прилучимося до загального страйку, то й доб'ємось, щоб Рада діяла легально і порядкувала нашим життям!

Голос промовця потонув у вигуках та свисті, і курінним, які давно вже тягли його за поли пальта, пощастило-таки стягти його з платформи вниз. Він впав прямо на Ласточкина, що протиснувся вже до самого вагона. Та курінним не пощастило учинити над Куропатенком розправу, бо окремі робітники, що водночас із Ласточкиним пробивалися крізь юрбу, були вже під платформою і зразу ж заступили Куропатенка від розлючених курінних.

Натовп гув, натовп гримів, натовп шаленів — вигуки, лемент, свист ринули з усіх кінців,— і годі було Вариводенкові, навіть за допомогою мегафона, втихомити буйний настрій його профспілкової маси.

Серце Ласточкину колотилось чимдуж, в грудях йому аж захлиналось піднесення: він був у своїй стихії — в масі, в народі, серед людей, в атмосфері боротьби пристрастей, в боротьбі за страйк, а страйк — то й була стихія Ласточкина. Він мусить, він повинен вийти на трибуну теж і кинути до розбурканої маси своє пристрасне слово — слово протесту, слово заклику, слово, яке піднесе загальне напруження, накал ще на вищий ступінь! Він вже не може не вийти на трибуну і не кинути свого слова.

Але Ласточкин все ж таки стримав себе: виходити йому було надто небезпечно. Його не знав тут ніхто, його

могли прийняти за чужака, могли не підтримати, а потрапити до рук курінних — це була дорога і до державної варти, і до контррозвідки. Провалювати себе йому ніяк не годилося.

Він тільки ухопився за край платформи, підтримуючи Куропатенка одною рукою.

Вариводенкові все ж таки пощастило встановити деякий спокій. Він досяг цього, передавши мегафон комусь іншому з своїх поплічників з Учкпрофсожу. Зміна головуючого привернула загальну увагу.

Тепер на місці Вариводенка стояв чоловік у цивільному чорному драповому пальті з оксамитовим коміром і каракулевим пірідком на голові. Чоловік був з невеличкою, гостро підстриженою борідкою і такими ж вусиками, а на переніссі в нього полискувало пенсне в золотій оправі на широкому чорному шнурку, закинutoму за вухо. Цього чоловіка знав багато хто. Був це старший контролер спальних вагонів прямого сполучення, відомий у професійному русі залізничників ще з початку сімнадцятого року діяч, один із лідерів одеських меншовиків — Петрунькевич.

Зміна на трибуні була зустрінена з цікавістю. Настала тиша, і Петрунькевич, приклавши до рота мегафон, заговорив.

Його слова були прямою відповіддю на заклик Куропатенка — добиватись легалізації Ради шляхом страйку.

Петрунькевич, підтримуючи одною рукою мегафон, а на палець другої накручуючи чорний шнурок від пенсне, залементавав:

— Шановні громадяни пролетарі! Попередній оратор, користаючись з трудного і, я б сказав, підступними агітаторами зловмисно утрудненого становища в місті, скориставшись також з запального і, я б сказав, зловмисно розпаленого піднесення окремих елементів, що присутні на наших зборах, кинув з цієї трибуни своє гасло: легалізація Ради!

— Вірно! — розітнулися вигуки.— Вимагаємо легалізації Ради!

Але досвідчений у мітинговій практиці лідер меншовиків не дав вигукам вибухнути з новою силою. Він зірвав з перенісся своє пенсне і постукав ним об рупор мегафона. Дзвінке брязкотіння, гучно посилене лунким рупором мегафона,— такий звичний на всяких засіданнях і

такий несподіваний тут на мітингу в галереї майстерень звук,— подіяло майже магічно, і тиша запала знову.

— Хвилиночку уваги, громадяни пролетарі! — гукнув Петрунькевич.— У відповідь попередньому ораторові я дозволю собі поставити перед шановними зборами одне запитання. Що означатиме по суті, а я маю на увазі політичну суть, легалізація Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів у нашому місті?

Метким рухом він знову накинув пенсне собі на перенісся. І, не даючи змоги нікому вирватись попереду з вигуком, негайно ж відповів:

— Дозволю собі, шановні громадяни пролетарі, дати вичерпну відповідь. Вихід Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів із підпілля та вирішення поіменованою Радою будь-яких питань поточного соціально-політичного життя від імені громадян цілого міста фактично означатиме проголошення і встановлення в місті Радянської влади!

— Вірно! Правильно! — прохопилися-таки голоси.— Ура! — гукнув хтось ззаду, і одчайдушний вереск та свист виник з гурту курінних.

Навдивовижу, меншовицький лідер не розгубився і був з того наче задоволений. Принаймні він весело посміхався, помахуючи мегафоном, як віялком, і вклоняючись на всі боки, як оперний співак на оплески.

Серце у Ласточкина стискалось у кульку і знову раптом ширилось, наче заповнювало собою всі груди. Зараз треба було чекати якоїсь провокації, і тут вже Ласточкин був готовий до всього, щоб зійтись з провокатором груди в груди.

— Ну, Куропатенко,— прошепотів він.— Держись, Куропатенко! Коли що... хай твої хлопці якимось виручать...

Поведінка промовця на трибуні ошелешила натовп, і гамір розсипався, вщух.

Тоді Петрунькевич, переможно блиснувши скельцями пенсне, накрутив знову чорний шнурок на палець і заговорив майже спокійно:

— Так-от, шановні громадяни пролетарі, дозвольте мені поставити ще одне запитання. Як ви думаєте, Антанта, союз могутніх країн — Англії, Франції і Італії, ще й в спілці з наймогутнішими в світі Сполученими Штатами Північної Америки — союз переможців у світовій війні, заклопотаний нині великою місією встанов-

лення спокою і ладу на земній кулі, який саме з цією метою шле сюди, на наші береги, величезну, оснащену найкращою бойовою технікою і загартовану найбільшим бойовим досвідом, високодисципліновану армію в сто, двісті, триста, може, в мільйон багнетів,— хіба замириться з фактом проголошення тут Радянської влади? Хіба дозволить вийти з підпілля і взяти в свої руки владу силам анархії і руйнації?

Натовп мовчав, і Петрунькевич зойкнув з трагічною ноткою в тембрі голосу:

— Ні!

Він так струсонув головою, що пенсне злетіло в нього з перенісся, але він метко підхопив його на льоту і водрузив на місце:

— Не погодяться вони з цим і не дозволять цього! Вони негайно розпочнуть бойові дії своїми могутніми арміями тут, на нашій землі, в нашому місті. І знову — війна! Знову — кровопролиття! Литись буде наша з вами кров! Кров наших з вами дітей! Вони потоплять у крові наші з вами родинні вогнища, наше місто, нашу країну!..

Петрунькевич вже давно не говорив, навіть не кричав, лемент його перейшов вже в істеричний гвалт, майже в ридання.

Натовп гув глухо, окремі вигуки ще зринали тут і там, звідкілясь ще розітнувся свист, але свистуна зразу притримали,— люди похнюплювались, люди потупляли очі в землю, переминались, озирались на сусідів...

Це дало змогу меншовицькому провокатору — після того як він вийняв хустку, зняв пенсне і витер очі від сліз — говорити далі майже спокійно і не перериваючися.

Він говорив:

— А що таке на даному етапі історичного процесу армії Антанти? Вони перемогли варвара нашої сучасності — німецький імперіалізм. Хіба і ми з вами тут не зазнали лиха й біди від німецького імперіалізму? Хіба ми з вами теж не гнали звідси, з нашої землі, німецьких окупантів? Армії Антанти вустами свого повноважного представника, консула з особливими повноваженнями мсьє Енно, оголошують, що йдуть сюди з єдиною метою — знищити німецький вплив.

Натовп невиразно гув, а Ласточкин тим часом вчепився і другою рукою за борт платформи і шукав ногою, на

що б зіпертись. Нарешті він став ногою на зігнуте коліно Куропатенка і спробував підтягтися на руках. Руки товаришів, що згрудились довкола нього і Куропатенка, підхопили його і висадили на платформу.

Петрунькевич промовляв вже зовсім лагідним, ніжним вуркотливим голосом, навіть без мегафона:

— На даному етапі історичного процесу армії Антанти несуть нам спокій і мирне життя. І що, власне, стоїть за їх спинами? Може, чобіт німецького солдафона? Ні. Може, шибениці бузувірської сатрапії? Ні. Всім відомо: Сполучені Штати — республіка, країна свободи і демократії. Франція — республіка, країна свободи, рівності і братерства. І навіть в Англії влада короля є тільки умовним символом, даниною древнім традиціям, а насправді вона цілковито обмежена конституціональними формами правління. Це — цивілізовані країни вільних народів, громадяни пролетарі! Демократію і цивілізацію — ось що несе нам армія Антанти на даному етапі історичного процесу!

— Вибачайте! — сказав Ласточкін. Він вже стояв на платформі вагона поруч із Петрунькевичем. За постаттю в сірій шинельці, яка з'явилась раптом і стала поруч із промовцем, натовп стежив з цікавістю. — Вибачайте, що вас переб'ю.

Петрунькевич повернув голову до Ласточкіна і зняв пенсне: він був короткозорий і в пенсне дивився тільки на далеку відстань.

Ласточкін сказав у тиші, що запала в галереї:

— От ви сказали — демократія і цивілізація. Це, справді, дуже хороша і необхідна для нас річ — демократія і цивілізація.

— Так, так! — скрикнув Петрунькевич, радіючи, що несподівано об'явився спільник із маси.

— Демократію і цивілізацію, — повів далі Ласточкін лагідно, — ми, пролетаріат, і хочемо здобути для себе: я розумію — пролетарську демократію і пролетарську цивілізацію. В ім'я цього й іде пролетаріат на соціалістичну революцію і бореться за встановлення диктатури пролетаріату.

Петрунькевич тихо зойкнув і навіть змахнув рукою з пенсне, але Ласточкін вже заговорив не до нього, а в галерею, — на повен голос до багатотисячного натовпу робітників:

— Так-от, чи не поїхали б ви самі до цієї «демократії» паризьких фабрикантів та буржуїв, до цієї самої «цивілізації» американських банкірів та капіталістів? Поїхали б і допомагали б їм — так, як допомагаєте тут російським та українським поміщикам і фабрикантам, кровососам і живоглотам, смоктати кров з трудового народу. І цілували б собі англійського короля — куди вже вам заманеться...

Галереєю покотився сміх, натовп заворушився.

— А ми,— вигукнув Ласточкін, іронічно позираючи на спаленілого меншовика та хитро підморгуючи аудиторії,— ми — люди маленькі: нам хоча б Радянську владу, то й те вже добре...

Регіт гримнув одним ударом, а Ласточкін раптом — наче школяр, наче хлопчик на вулиці або й чабанський отаман у широкому степу — заклав два пальці до рота і так пронизливо свиснув, що виляск пішов аж по дрібних скляних шибках на ковпаку вгорі...

Пізніше — у вранішньому виданні газети «Одесские новости», в репортажі хронікера про мітинг в Головних залізничних майстернях — було сказано, що «аж он коли настало справжнє стовпотворіння вавілонське».

На свист з трибуни відгукнулися зразу сотні свистків. Вигуки, вереск і галас вибухнули над цілим натовпом. Зринули оплески, залунав сміх. Якийсь пронизливий юнацький голос раптом заспівав «Цыпленок жареный, цыпленок вареный, цыпленок тоже хочет жить» — пісеньку, як відомо, адресовану до білогвардійської офіцерні. А з груп, що скупчилися на станинах верстатів, дружно загримів спів: «Мы кузнецы, силен наш голос, куюм мы счастье для людей...»

Шарварок тривав так довго, що мітинг, власне, на тому і закінчився: він розсипався і розпався. В розлоговому приміщенні галереї утворилося, власне, два мітинги замість одного.

Курінні стовпилися довкола платформи, на якій, в колі учкпрофсожівців, Вариводенко писав самописною ручкою «монблан» на бланках Учкпрофсожу резолюцію під диктовку Петрунькевича. Резолюція — в довгих, кучерявих та витієватих фразах, з посиланням на «демократію» та «цивілізацію» — заявляла про те, що відділення профспілки залізничників Одеського вузла не буде підтримувати протизаконний та протидержавний страйк робітників та службовців міських підприємств.

Маса ж робітників величезним натовпом юрмилась довкола одного з верстатів, на станині якого примостився той робітник у матроському бушлаті, що взяв слово першим. Він схилився над аркушиком, видертим з блокнота Куропатенка, з огризком олівця, який підсунув йому старий слюсар Кіндратич,— і десятки голосів підказували йому варіанти тексту резолюції мітингу про те, що пролетарі залізничного вузла ухвалюють підтримати міський пролетаріат і закликають усіх залізничників припинити роботу...

Ласточкина в цей час вже не було. Skorиставшись з тисняви та гарמידеру, він зник. Десяток курінних марно прочисували натовп та оглядали групи робітників: знайти людину в сірій шинельці та кашкетуку з сокиркою їй якірцем їм так і не пощастило.

Вже сутеніло, надходив вечір, і Ласточкин поспішав до центру міста чимдуж: йому треба було поспіти ще на завод Гена, та їй старий ревматизм давався взпаки, і добре було б побувати у лікаря.

5

Доктор Скоропостижний приймав на Базарній вулиці, будинок № 36а, хід з вулиці.

По Базарній, 36а, хід з вулиці, доктор Скоропостижний не проживав. Взагалі в цій квартирі не мешкав ніхто, дарма що на дверях висіло щонайменше десяток табличок з іменами спеціалістів різних недуг. Квартиру наймав від домовласника якийсь спритний фактор і обставив її відповідно до елементарних вимог лікарського прийому. В першій кімнаті, де мали чекати пацієнти, стояли дюжина віденських стільців і два круглих столики, на яких лежали комплекти журналу «Нива» за тисяча дев'яност третій рік. В другій, для лікарської візитації,— кушетка, стіл, два крісла і шафка з підручними медикаментами та довідником по фармакопеї; крім того, в цій же шафці було кілька окремих віддільчиків, кожний замкнений окремим ключиком. Була ще в квартирі ванна кімната — без ванни, але з умивальником, шматком мила та рушником. Біля ванної — кухонька. В кухоньці тулився — в ролі охоронця квартири та підручного середнього медичного персоналу — інвалід з демобілізованих ротних фельдшерів, Улас Уласович Тимошук.

Обладнане таким способом приміщення дійшлий комбінатор-комісіонер презедавав погодинно — з тижня в тиждень і з місяця в місяць — лікарям, які, проживаючи в сутужних квартирних умовах, не мали можливості провадити приймання хворих у себе вдома. Таблички з прізвищами лікарів, визначенням їх спеціальності та годин прийому прикрашали двері квартири згори донизу. Тут були хірурги, терапевти, ларингологи, педіатри і венерологи. Таким чином, квартира з виходом на вулицю в корпусі «А» тридцять шостого номера по Базарній вулиці справляла враження солідної амбулаторії.

А Улас Уласович Тимошук — крім того, що доглядав приміщення, відчиняв двері пацієнтам та замітав після них підлогу, — виконував ще й найперші лікарські приписи: клав компреси, присмокував банки і ставив клізми.

Новий піднаймач, заплативши комірне за місяць наперед, почепив на дверях таку табличку:

«Доктор Скоропостижний з Петербурга — фізіатрія, фтизіатрія, фізіотерапія — консультація тільки двічі на тиждень: середа і п'ятниця, від п'ятої до дев'ятої».

Слово «тільки» на табличці було підкреслено. Це підкреслення, очевидно, мало означати, що доктор надто переваптажений консультацією по інших, поважніших лікувальних закладах і має змогу приділити своїм пацієнтам на Базарній вулиці зовсім обмежений час.

Улас Уласович Тимошук розшифровував це підкреслення, проте, інакше: доктор Скоропостижний не багатий на гроші і не має чим заплатити факторові за більшу кількість годин — це раз, а два — хоче набити собі ціну відзначенням своєї нібито знаменитості.

Так чи інакше, але в середу і п'ятницю від п'ятої до дев'ятої на прийом до доктора Скоропостижного з'являлось зовсім небагато пацієнтів. Можливо, їх дещо страхало таємниче визначення спеціальності доктора — фізіатрія, фтизіатрія та фізіотерапія. Улас Уласович — із співчуття, бо був зроду людиною добросердою, та й доктор Скоропостижний викликав у нього почуття симпатії, бо мав звичку частувати спиртом із замкненого на ключик свого окремого віддільчика в шафі загальнолікарського користування, — рекомендував навіть докторові замінити цю занадто «учену» термінологію на «божеську». Одначе доктор тільки загадково посміхався у відповідь, а Уласу Уласовичу позачергово підносив

спирту в одній з дванадцяти баночок, якими Улас Ула-сович насмоктував кров пацієнтам.

Сьогодні пацієнтів і зовсім не було. І доктор Скоропостижний коротав час, оглядаючи крізь вікно вулицю перед будинком та вибиваючи барабанний дроб пальця-ми на склі.

Надворі вже посутеніло, але вікна будинків були неосвітлені. Лише де-не-де спалахували і мерехтливо миготіли сліпенькі вогники. Люди засвічували каганці — електростанція страйкувала, електричного струму не було.

Частина вулиці, видима з кабінету, була зовсім порожня. Завжди шумлива і гомінка Базарна вулиця виглядала сьогодні незвичайно. Пробіг хлопчик і заховався у двір. Потім вийшов двірник з брами через дорогу, постояв хвилинку — і зник. Ще за хвилину пройшли, не поспішаючи, двоє майстрових — в напрямі до базару. Та раптом вони крутнулись на місці і швидко пішли назад. Доктор Скоропостижний вихилився, щоб глянути — що їх сполохало? Та це вже видно було і так. Серединою вулиці дрібно прогарцювали десятка півтора кіннотників. То були козаки гетьманської варти, вони їздили по вулицях, доглядаючи порядку, а більше — демонструючи перед населенням самий факт існування в місті якоїсь влади.

Доктор Скоропостижний уважно придивився до коней під козаками.

Він любив коней, скільки себе пам'ятав. Вперше відчув він цю пристрасть ще, мабуть, тоді, коли років з тридцять тому ходив у погоничах у своєму рідному бесарабському селі Ганчешти, коли з хлопцями-товаришами гонив у нічне табуни поміщика Манук-бея. Ще дужче поглинула його ця запаморочлива пристрасть пізніше, коли учнем сільськогосподарської нижчої школи в селі Кокорозенах, Оргіївського повіту, на практиці ви-кохував скаунів для поміщика Скоповського. І, мабуть, ще дужче, — коли ставив кінний завод поміщикові Семиградову, якого першим і довелось... спалити за його нелюдське збиткування над батраками. Здорово тоді молодий дев'ятнадцятилітній практик-агроном відшма-гав нагаєм по товстій пиці й самого садиста череваня. На грошики, експропрійовані в поміщика, побудував він тоді хати кільком оргіївським злидарям, сплатив «пен-сію» покаліченим поміщиком батракам ще й оплатив

«право навчання» чотирьом студентам і чотирьом курсистками в Одесі... А коней Семиградова вивів із стаєнь і пустив у степ. Ох, і коні ж були — вогонь! Майнули степом — тільки їх і бачили... Пізніше, аж за кілька років, прочув він, що в плавнях понад Дністром з'явилися табунці диких скакунів — невідь звідки: не знала Бессарабія диких коней вже три-чотири століття. Мабуть, і розплодилися то Семиградові скакуни...

Коні під гетьманськими вартовими були добрі — ситі, вгодовані — добра порода, саме під сідло!

Доктор Скоропостижний аж засовався і затупцював перед вікном. Отак — скинути оцих плюгавих вартових, скочити на їхніх скакунів, оголити шаблі і гайда по вулицях із свистом і лементом, сіючи паніку, розганяючи всю цю наволоч — і офіцерню з Добрармії, і гетьманських козаків, і жовнірів з білопольських легіонів: зруйнувати старий світ паразитів і злидарів і побудувати новий світ, в якому справжнім і єдиним володарем буде праця! Словом — по-більшовицькому: царство комунізму на землі!

Бо ж... марудна це була справа — організація підпілля, конспірація, маскування під поміщиків Золотарьових, негоціантів Берковичів, лікарів Скоропостижних...

Ех, коли б — повстання! На коней, шаблю з піхов і — гайда на паразитів і контру!..

Та пристрасні мрії Григорія Івановича Котовського сполохав старий фельдшер. Він прочинив двері і доповів, що, нарешті, об'явився-таки пацієнт.

Доктор Скоропостижний мершій надів величезні чорні окуляри, яких ніколи не знімав під час приймання хворих, і до кімнати ввійшов високий, ставний і широкоплечий чоловік у солдатській шинелі і зім'ятому солдатському кашкеті без кокарди. Половина населення міста вдягалася тепер саме так: тисячам людей довелося пройти армійську службу на позиціях за чотири роки війни. Улас Уласович подивився на гостя із співчуттям: хоча й був пацієнт кремезний та жилавий, старий фельдшер не сумнівався, що в його могутньому організмі причаїлися і ревматизм, і хвороба серця, і розлад органів травлення, і ще стонадцять болячок — після гниття в окопах та ран і контузій. Улас Уласович добре знав це з власного досвіду.

— Сідайте, громадянине. Н-на що скаржитесь? — за-

питав доктор Скоропостижний, поки Улас Уласович причиняв за собою двері.

— Прочувши, що ви — спеціаліст-фтизіатр та фізіатр... — почав громадянин, розстібаючи шинель, під якою була в нього така ж звичайна армійська гімнастерка.

Але доктор Скоропостижний зняв свої окуляри і перебив його, посміхаючись:

— Вітаю, Олександрє Никодимовичу! Як страйк?

— Здоров будь, Григорію Івановичу! — відповів Олександр Столяров, міцно тиснучи руку Котовському. — Страйк на мазі, тільки ж потрібна твоя допомога. Я до тебе з дорученням комітету.

— Слухаю, Олександрє Никодимовичу. Про що мова?

— Мова про бандита Мишку Япончика. Зараз ми ще не маємо сил приборкати його шпану зовсім — у нього кількасот, а може, й тисяч бандитів, але притримати їх треба негайно. Чутка пішла, і чутка зовсім певна, що сьогодні вночі Япончик з своєю бандою збирається «почистити» місто...

— Очевидно, процес зайшов у легені, — швидко сказав доктор Скоропостижний, поспіхом знову вдягаючи свої чорні окуляри, бо двері рипнули і на порозі з'явився Улас Уласович. — Роздягніться, подивимося.

Улас Уласович вніс газову лампу під абажуром.

— Електрики сьогодні не буде через отой страйк, докторе, — пояснив він, — так я вам лампочку наладнав: надворі вже сутеніє. Смердить вона тільки, проклятуща...

— Спасибі, Уласє Уласовичу! І причиніть двері щільніше, щоб пацієнта не протягло...

Олександр Столяров саме стягував гімнастерку за комір через голову.

Улас Уласович вийшов.

— Хіба не розпропагував ще свого напарника? — кивнув Столяров на двері, за якими зник ротний фельдшер Тимошук.

— Та який вже з мене пропагандист! — махнув рукою Котовський.

— А треба, треба! Для нас, брат, кожна людина цінна...

— Спробую, Олександрє. Отже, — посміхнувся Котовський, — Мишка Япончик збирається сьогодні вночі нагнати страху на буржуїв?

— Буржуям,— сказав Столяров, не відповідаючи на жарт Котовського,— страху вистачає, а робити зараз, в час страйку, у місті бешкет — нам не з руки, дорогий Григорію! Біля буржуїв ці бандюги і звичайного обивателя торкнуть, та й, будь певний, і хтось із трудящих, особливо — інтелігенції, постраждає. Це підірве в населення прихильність до страйку, знайдуться і меншовицькі провокатори, що поширюватимуть озлоблення проти робітників, які, мовляв, своїм страйком дали змогу розгулятися бандитам...

— Вірно! — зразу погодився Котовський.— А де б міг зараз бути Япончик? Як його знайти? — запитав він по паузі.

— Це вже нам відомо: і де зараз є, і як його знайти — теж спосіб маємо. Треба, щоб ти його настрахав: він тебе боїться. От тільки — де вам зустрінеться?

Григорій Іванович зняв свої чорні окуляри, поклав перед собою і почав барабанити пальцями об стіл, замислено позираючи у вікно.

— Найкраще було б,— сказав Столяров,— затягти його зараз же хоч би й сюди і поговорити — щиро і круто... От тільки чи знає він тебе з лиця?

— Не знаю. Не бачив його ніколи. А мене він, очевидно, бачив колись.

— Тоді не годиться! — зразу відкинув свою пропозицію Столяров.— Провалиш маску «доктора Скоропостижного».— Він кинув на білий халат на плечах у Григорія Івановича, стетоскоп на столі, шафку з медикаментами в кутку.— Вся ця мішура дуже підходяща!

— Н-да,— замислено погодився Котовський,— вдалий вийшов маскарад. Шкода руйнувати...— Раптом він тихо засміявся і вдарив долонею по столі.— Все буде гаразд, Олександрє! Побалакаємо з ним саме тут: і Котовський з ним познайомиться, і прийом у Скоропостижного збережемо!

— Як же так?

Котовський хитро примружився, присунув до себе рецептурні бланки з штампом лікаря фізіатра, фтизіатра та фізіотерапевта Скоропостижного і почав писати на бланку впоперек.

Столяров з цікавістю слідкував за пером.

З-під пера Котовського з'явилося два рядки:

«Япончик! Нам треба побалакати. Приходь негайно

на Базарну, 36а, зустрінемося на прийомі у доктора Скоропостижного. *Котовський*».

Столяров засміявся, і Котовський подав йому рецепт:

— Можна так зробити, щоб Япончиківі зразу віднесли?

— Можна. Серед його охоронців є в нас своя людина — з молдаванської братви, з старих корешів Шурки Понеділка...

— Ну й красаота!

— Тільки в конверт треба заклеїти,— порадив Столяров.— Не треба, щоб по дорозі прочитав хтось з його шпани.

Григорій Іванович взявся заліплювати рецептурний бланк у конверт, Столяров тим часом одягав гімнастерку й шинель.

Після того Столяров взяв конверт, і вони з Котовським міцно потисли один одному руки.

— Щасливо!

Коли двері внизу грюкнули за Столяровим, Григорій Іванович пройшовся по кімнаті, заклавши руки за спину і зосереджено роздумуючи. На зустріч з Котовським Мишка Япончик прийде неодмінно: він вже давно набивається «встановити контакт». Але як примусити бандита скоритись? Та й як поведеться в розмові: адже Япончик приведе з собою, звичайно, цілу зграю, а Котовський був тільки один...

6

Чутка, що Мишка Япончик, всемогутній король одеських бандитів, оголошує на цю ніч Одесу «вільним містом» для банди нальотчиків, пішла вже від Фонтанів до Лузанівки і від Миколаївського бульвару аж за Заставу.

Вікна в будинках, особливо на центральних вулицях та в районах дач, затулялись щільно віконницями, а де віконниць не було — барикадувались шафами, столами і матрацами. Кожний будинок готувався до оборони, як умів і чим мав. По великих подвір'ях утворювалося внутрішню самооборону — з усіх мешканців чоловічої статі від чотирнадцяти років, під командою панів офіцерів, що проживали в цьому подвір'ї.

Надходила і справді моторозна ніч.

Місто причаїлося і поступово завмирало. Вулиці порожніли — одну за одною поглинали темінь ночі і нашорошена тиша. Центр міста став зовсім безлюдний. Навіть постові козаки гетьманської варти покинули свої пости на перехрестях: вони не відважувались ризикувати, — що може один чи два патрулі проти озброєної банди нальотчиків? Не вийшли з обходом міста і патрульні чоти: що здатні вони вдіяти навіть з гвинтівками та кулеметами, коли невідомий ворог невідь звідки рушить проти них лавою.

В готелі «Лондонський» самооборону несли всі постояльці аж до камергера двору його імператорської величності включно. Звільнений від участі в самообороні був лише англійський адмірал Боллард, бо лежав у своєму номері п'яний як чіп; крім того, рада найстаріших постояльців, яка керувала самообороною, сподівалась вблагати адмірала, коли він проспиться, — викликати з кораблів «Бейвер» та «Скірмішер» озброєних англійських матросів та охоронну чоту шотландських стрільців. Тим часом «рада найстаріших» особисто охороняла самого адмірала Болларда. Генерали і адмірали російської Добрармії з браунінгами в руках стояли під дверима покоїв адмірала. Кожного, хто з'являвся на коридорі, вони просвічували електричними ліхтариками.

Не було ніякого сумніву, що найпершим об'єктом нападу має стати саме готель «Лондонський», де зібралася вся знать білої еміграції, а також і незліченні — і сейфам банків не довірені — коштовності скупченої тут всеросійської буржуазії.

До консула Енно в Воронцовський палац, який охороняли викликані з французького мінного тральщика матроси, була надіслана спеціальна депутація: слати іскрограми в Ясси, Константинополь, хоч би й Париж — просити, молити, благати, волати на весь світ, щоб очікуваний іноземний десант на всіх парах, під усіма вітрилами, чимдуж линув рятувати Одесу!..

Сам Мишка Япончик в цей час сидів тут же таки, в готелі «Лондонський», в кімнатці позад ресторанного буфету, в свого старого приятеля ресторатора Штені, — і обмізковував із своїми двома помічниками, братами Петінаті, яким саме способом потрусити чемодани постояльців готелю, щоб покінчити з цією операцією якнайшвидше і без зайвої метушні.

Коли деталі «операції» були вже в основному вирішені, ввійшов охоронець і доповів:

— Мишка, може, я малахольний, але з тобою хоче на рандеву сам Котовський!

— Котовський?! — здивувався Мишка Япончик. — Чи ж я з ним знайомий? І чи ж це комільфо — побачення з незнайомими? Щось я про таке не чув. А звідки ти знаєш, що сам Котовський хоче від мене рандеву?

Охоронець подав Мишці конверт. На конверті була і адреса: «Япончику — від Котовського, передати негайно!»

— Пхі! — фиркнув Япончик. — І справді! Хто тобі дав?

— Може, я був п'яний, але я вийняв його з моєї кишені.

— Але тут, на пакетуку, не написано, що він хоче від мене рандеву.

— Про це написано всередні, в конверті.

— А звідки ти знаєш, що може бути написано в конверті?

Охоронець мовчав. Мишка Япончик покрутив конверт між пальців. Конверт був розпечатаний. Япончик звівся, розмахнувся і вдарив охоронця по фізіономії.

— Чи ти не знаєш, що навіть на пошті додержують таємниці юриспруденції? — Япончик хотів сказати «кореспонденції»: він дуже любляв «інтелігентні» слова, але плував їх і встромляв не туди, куди треба. — Чи ти не знаєш, що тільки шпики дозволяють собі нахабство ілюстрації? — Він хотів сказати: «перлюстрації». — Як ти можеш читати мої листи? А може ж, мені пише якась ніжна баришня?

Після того Мишка Япончик сів, перекинув чарочку коньяку Шустова «три зірочки», запив ковтком запашної міцної кави і поліз до кишені. З кишені він вийняв окуляри і почепив їх на ніс. Зір в Мишки Япончика був чудовий, — він несхибно розпізнавав банкноти всіх номіналів усіх світових валют, а влучав з пістолета за двадцять кроків у керенку, крім того, він взагалі був малограмотний, — одначе він вважав, що для солідності читати слід тільки в окулярах. Він відсунув листівку на метр від очей — так, бачив він, робили всі тузи міста, коли їм подавали грошові зобов'язання на підпис, — і довго ворухив губами.

Потім він передав листівку Штені:

— Може, ти, дядю Мишо, вчитаєш? У тебе очі кра-
щі — ти же старший!

Штені почав читати, а Мишка Япончик уважно слу-
хав, погладжуючи собі голову — шорстке, бобриком,
кудчасте, як у негра, і таке ж чорне, як у негра, волосся.
Був він, певна річ, в цю пору без офіційного рудого
парика, а його чорні англійські вусики густо намащені
фіксатуром.

— Пікантно! — сказав Мишка Япончик, коли Штені
прочитав листа. — Фі... фти... як його? А що ви думаєте?
Я таки зараз піду! Він же наривається на пасьянс! —
Япончик хотів сказати «альянс». — А це ж вам не фунт
квцмишу, а — сам Котовський! Ми же вдвох вирішимо
всі світові емблеми, власне, я хотів сказати — про-
блеми!

— А може, там лабети? — подав здогад охоронець.

— Ідіот! Ми же оточимо будинок і візьмемо його на
мушку!

7

Двері до кабінету доктора Скоропостижного рипнули,
і Улас Уласович просунув голову в щілину:

— Докторе! Пацієнт! — В голосі старого фельдшера
було шире здивування і ростуща пошана до лікаря, по-
пулярність якого зростала у нього на очах.

— Хай заходить. От тільки руки помію. Ходіте,
Уласе Уласовичу, знієте мені на руки...

Крізь щілинку дверей з кухні Котовський побачив, як
з приймальні до кабінету ввійшов пацієнт. Елегантний,
кучерявий, з чорними вусиками — сумніву не було: це
був сам Мишка Япончик.

Тоді, замість мити руки, Котовський скинув свій білий
халат і почав надягати його на Уласа Уласовича.

— Уласе Уласовичу! Зараз ви будете — доктор Скоро-
постижний. Все інше я вам потім з'ясую, Мерщій!
— Але!..

Улас Уласович був зовсім ошелешений.

Та часу вже не було, а переляк Уласа Уласовича саме
й був потрібний — І Григорій Іванович штовхнув очмані-
лого фельдшера до кабінету.

— Ви сядете на моє місце і будете тільки підтакува-
ти...

І тут Улас Уласович побачив, що доктор Скоро-

постижний витягає з кишені пістолет. Улас Уласович мерщій підняв обидві руки вгору.

Все це відбувалося вже на порозі — і пацієнт, який на цей час вже встиг зайти до кабінету, став свідком цієї моторошної сцени. Він похапцем кинувся рукою до кишені і теж вихопив пістолет.

— Не турбуйтеся! — сказав Григорій Іванович. — Можете захвати ваш пістолет до кишені або — як хочете, мені байдуже. Сідайте, докторе! — гримнув він на Уласа Уласовича. — І не заважайте нам п'ять хвилин! Нам треба побалакати з цим мсьє. — Улас Уласович, так і не опускаючи рук, впав у крісло, а Котовський тим часом пояснив Япончику: — Пробачте, що так трапилось: мені не було куди вас запросити і прийшлося піти на таку аферу. Сподіваюсь, що ви мене розумієте? Сподіваюсь також, що ні ви мене, ні я вас при цьому телепні... — він кивнув головою на помертвілого з переляку Уласа Уласовича, — тобто я хотів сказати: при докторі Скоропостижному — не будемо називати по імені? Згода? Сідайте ж, будь ласка... Доктор, ви можете опустити руки. Тут вас ніхто не боїться. Можете навіть засунути руки в кишені: ми знаємо, що доктори носять у кишенях стетоскопи, а не пістолети.

Мишка Япончик дивився на Котовського з неприхованим захопленням. Секунд з десять він навіть не міг вимовити слова від захвату. Нарешті таки спромігся.

— Слухайте! — скрикнув він. — Щоб я так жив, ви таки туз! Ви думаете, я здивуюсь, коли іншим разом ви призначите мені рандеву в самого французького консула? Слухайте! Ідіть до мене в компанію!

Він сів і поклав свій пістолет собі на коліна.

— Ні, спасибі! — сказав Котовський. — У мене інша програма. Але не будемо гаяти часу... Маю до вас справу...

— Може, ви чогось хочете? — Япончик зробив широкий рух. — Для вас мені нічого не жаль. Хочете палац Маразлі? Він — ваш! Хочете віллу Анатри? Ваша! Може, ви хочете пів-Одеси?

— Більше, — сказав серйозно Котовський. — Я хочу цілу Одесу.

Япончик спантеличено видивився на Котовського.

— Слухайте, може, я пришелепуватий, але я вас ще не зрозумів.

Котовський сказав:

— Мені стало відомо, що ви хочете, скориставшись з темряви в місті, дозволити вашим бандитам...

— Ну-ну! — образився Япончик.

— Я не знаю, як ви себе називаєте.

— Ми — люди вільних професій!

— Нехай і так. Так от, якщо ваші люди вільних професій почнуть сьогодні масовий грабіж, це викличе в населення обурення проти страйку. Я не знаю, чи вам зрозуміло те, що я кажу...

Япончик знову образився:

— Ви же говорите з інтелігентним чоловіком!

— Тим краще. Отже, моя вимога така: ви забороняєте вашим... особам вільних інтелігентних професій бешкетувати, аж поки закінчиться страйк. Згода?

Япончик дивився на Котовського, поглядав і на Уласа Уласовича. Улас Уласович вже трохи очутився і з цікавістю слухав розмову.

— А якщо я не погоджусь?

Котовський низав плечима.

— Як хочете. Будемо знати, що ви не вдовольнили... моєї вимоги.

Япончик розсердився:

— Що ви берете мене на «понт»? Яким способом ви хочете мене примусити?

Котовський посміхнувся:

— Як же мені вас примусити? Будинок ви, мабуть, оточили двома десятками ваших... людей вільних професій. Що ж я можу вам зробити? — Він нарешті посміхнувся і кивнув на Уласа Уласовича. — Хіба що попросити доктора Скоропостижного поставити вам клізму?..

Япончика раптом ухопив сказ:

— Що ви мене агітуєте! Я вже наагітований по коліна! Ви думаете собі, що ваша буде зверху, що придуть знову ваші Совдепи, — і хочете мене цим настрахати! Можете мені повірити: щоб я так жив, ваших Совдепів тут більше ніколи не буде!

Котовський спокійно відказав:

— Буде чи не буде Радянська влада — це інше питання. Смію вас запевнити, що вона буде! І я вже висловив вам свою вимогу.

Япончик нишком позирав на Котовського, вдаючи, що роздивляється стетоскоп, який крутив у руках, взявши з стола. Він силкувався розгадати, який в Котовського козир? Ну, сам Котовський — туз, нічого не скажеш!

Але — чи ж є в нього король, дама і валет на руках?

— Мушу додати, що вимога ця — не моя особиста примха: її доручили мені переказати вам робітники-страйкарі. Якщо ви зірвете страйк, всі вимоги страйкарів будуть замінені тільки одною дією: п'ятдесят тисяч страйкарів розділяться на тисячу груп по п'ятдесят чоловік в кожній з єдиною метою — виловити і ліквідувати всіх ваших бандитів до останнього...

Япончик мигнув обома очима. Ореол слави легендарного народного месника Котовського і його популярність в Одесі були Япончикові добре відомі. Звичайно, можна було б зараз же схопити Котовського і тут же ліквідувати — навколо будинку Япончик завбачливо розставив чоловіка з п'ятдесят своїх головорізів. Але... в нього не було жодного сумніву, що Котовський потурбувався наперед хитро гарантувати собі безпеку...

Япончик сторожко поглянув по кутках кімнати і придивився до малюнка шпалер на стінах — чи не стирчать крізь стіни, приховані в малюнку шпалер, дула пістолетів?.. Здається, він пошився у дурні, втелющивши собі в голову ідіотську химеру, що Котовський шукатиме з ним спілки... Япончик засовався на місці і навіть нишком позирнув під крісло: а може, там заховано бомбу з пекельним механізмом?.. Звичайно, Япончик не вірив, не хотів вірити, що в Одесі відновиться Радянська влада, тому й жив у мирі та згоді з німецькими окупантами, тому й готувався шукати спільної мови з очікуваними окупаційними військами Антанти... Але якщо все ж таки вона відновиться — Радянська влада в Одесі?

— Слушайте! — замирливо сказав Япончик. — І нащо воно вам здалося?

— Це ви про що? — не зрозумів Котовський.

— Ну, про це ж... «Ми наш, ми новий світ збудуємо...» Прийде, скажімо, ваша Радянська влада — і що робитимете тоді ви? Персонально — ви!

— Будь ласка, — сказав Котовський, — можу сказати. Я організую полк і буду далі воювати проти буржуазії.

— Пхі! — скривився Япончик. — Я вже маю полк і вже грабую буржуїв.

— Що ж, — не заперечив Котовський, — наші полки, отже, зустрінуться — ваш і мій. Що ви тоді робитимете? Воюватимете проти мого полку чи — за мій полк?

Япончик замислився. Дилему поставлено прямо, і дилема була досить-таки складна. Нарешті він прийняв рішення:

— Або — «за», або — «проти». А ви?

— «Проти».

— Проти — кого? Паразитів і контри?

— Проти паразитів і контри. Отже, і проти вас.

— Хіба я — паразит? Чи, може, я — контра?

— І паразит, і контра. Я оточу ваш полк моїм полком, розброю його, а вас — персонально вас — розстріляю. Це вже була не погроза, це був ультиматум, після якого мало бути або оголошення війни, або...

— Добре! — вирішив Япончик. — Мені ваш страйк без інтересу. Ми будемо приймати ванни на Куяльницькому лимані, а може, на Хаджибеївському чи ж у Дофінівському — я знаю!

В цю хвилину в мозку Япончика — дійшлого провокатора і дійшлого комбінатора — блиснула геніальна, як здалося йому, ідея: раз таке діло, то він же може вигідно продати Котовського... французьким окупантам.

— Ви прийматимете ванни, поки не закінчиться страйк?

Япончик знову образився. Він був дуже образливий.

— Слухайте! Я вже сказав! Це не інтелігентно — перепитувати!.. В Одесі є «жлоби» індивідуальної практики! Що ж, мені і за них давати слово?

— Гарзд! — погодився Котовський. — Але за цілковитий спокій у місті відповідаєте все ж таки ви, персонально — ви!

— Адью! — промовив Мишка Япончик, набундючившись. — Мені було приємно з вами познайомитись і мило побалакати. Ви таки справді — козирний туз! Можете мені повірити. І знаєте що? Може, ви ще передумаете, так я завжди буду радий. Ми можемо, наприклад, організувати концерт. Тобто, я хотів сказати, — консерв...

— Ви маєте на увазі — концерт?

— От іменно — концерт. На паркетних, — він хотів сказати «на паритетних», — основах. Наші не гірше ваших! Подумайте.

— Ні, — сказав Котовський, — гірше! І глядіть, щоб ви додержали свого слова. Бо, коли відновиться тут Радянська влада, я думаю... очолити ЧК!

Коли двері за Япончиком зачинились, Григорій Іванович якийсь час ще стояв біля дверей, замислившись,

Улас Уласович, в халаті доктора Скоропостижного, все ще сидів за столом.

— Докторе! — прошепотів він.— Ви — не доктор!

— Чому ж це? — посміхнувся Котовський.— Ви ж самі бачили, скільки сьогодні було пацієнтів?.. Я дуже прошу вас, дорогий Уласе Уласовичу, пробачити мені всю цю... комедію. Не гнівайтесь, що завдав вам прикрості і так налякав вас. Але ж ви самі побачили, що справа була надто важлива. Я, дорогий Уласе Уласовичу, справді співчуваю страйкарям. Та й ви, сподіваюсь, не за папу римського...

— Докторе,— скрикнув знову Улас Уласович з усією експансивністю, на яку був здатний в свої п'ятдесят років.— Докторе! Хоча, звичайно, ви і не доктор... Але ж це був сам Мишка Япончик?

— Так, це був саме він.

Улас Уласович навіть захопився за голову:

— Боже мій! Як ви наважились? Це ж — гроза! Але він вас боїться. Значить, ви — ще більша гроза, ви...

— Ураган? — підказав Григорій Іванович.— Самум? Потоп всесвітній?

— Ви все жартуєте...— непохвально похитав головою старий фельдшер.— А в мене аж жижки трясуться...

Котовський підійшов до шафки з ліками та інструментами, відімкнув свій віддільчик власним ключиком і вийняв пляшку з спиртом та дві скляночки, якими ставлять банки.

— Випийте, Уласе Уласовичу, щоб у вас жижки не тряслись.

Улас Уласович охоче прийняв скляночку з рук Григорія Івановича і радо цокнувся. Спирт був нерозведений, він мав би опекти горло. Але вони перехилили, і обидва навіть не скривилися. Улас Уласович тільки похвально крикнув.

Котовський теж смачно зітхнув і хитро підморгнув старому фельдшеру:

— Щастя ще, Уласе Уласовичу, що вам не довелося йому ставити клізму. Було б тоді діло гаряче... Не знаю, чи й вийшли б ми з вами звідси живі...

Улас Уласович приклав руки до грудей і навіть зіп'явся навшпиньки.

— Докторе,— сказав він,— хоча ви й не доктор, а я тільки старий інвалід, але якщо вам справді буде колись потрібний старий інвалід, який тільки й уміє, що

ставити банки та класти компреси, то можете на мене розраховувати!

— Оце сказав мужчина! — похвалив Григорій Іванович.— Годі давайте ще по одній.

Вони випили ще по одній, і Котовський сказав:

— Один більшовик, і більшовик, треба вам сказати, справжній,— один з найголовніших одеських більшовиків, сьогодні докоряв мені, що я вас, Уласе Уласовичу, досі не розпропагував. Він картав мене за вас, Уласе Уласовичу: як це так, каже, свого напарника і не розпропагувати? Нам, каже, кожнісінька людина дорога...

— За мене? — перелякався Улас Уласович.— Я дорога?

— За вас! Ви — дорогий. І виходить, що я вже на ходу виправив свою помилку. Адже — розпропагував я вас, Уласе Уласовичу, чи не розпропагував? Га? Будемо тепер разом боротися за відновлення Радянської влади і ліквідацію всяких паразитів та контри?

Улас Уласович знову притис руки до грудей і зіп'явся навшпиньки.

— Докторе!.. Хоча ви й не доктор!..

Тон його мови був урочистий, пеначе він збирався виголосити високу обітницю. Та раптом його аж пронизало.

— Докторе,— скрикнув він.— Я знаю, хто ви, докторе! Ви — сам Котовський!..

— Спокійно, Уласе Уласовичу! — лагідно зупинив його Григорій Іванович.— Ви мені перестаєте подобатись. Ви щось занадто здогадливий. Давайте домовимось: я цього не чув, ви цього не сказали, вам таке навіть і на думку не спадало. Згода?

— Так точно! — аж виструнчився старий фельдшер, точнісінько як виструнчувався він на параді — перед генералом Драгомировим після закінчення школи ротних фельдшерів у Києві тридцять років тому.

Саме в цю хвилину задеренчав дзвоник з парадної.

Улас Уласович пошкандибав вниз — відчиняти.

8

— Докторе! — перелякано зашепотів Улас Уласович з порога.— Що за напасть така? Знову пацієнт!

Ввійшов Ласточкін.

Вони радісно привітались.

— Ну, як справи, Григорію Івановичу, чи то пак, докторе Скоропостижний?

— Спасибі, Іване Федоровичу! Про ваші і не питаю: події промовляють самі за себе. Одеса ще не знала такого страйку! — Котовський посміхнувся.— Застрайкувала навіть костюмерна в театрі опери. Коли сьогодні мені треба було перетворитися з доктора Скоропостижного на поміщика Золотарьова, то я цього не зміг...

Ласточкин зареготав:

— Логічно, Григорію Івановичу! Страйк стає на перешкоді всім поміщикам, навіть... липовим!

— Але нащо ви так пізно, Іване Федоровичу? — за-турбувався Котовський.— Вже п'ята година, ніч, стан облоги, небезпечно це для вас...

Ласточкин безжурно відмахнувся:

— Бог не видасть, свиня не з'їсть, Григорію Івановичу!

Котовський засміявся.

— Та й справа у мене до вас нагальна! Де вже там відкладати!

Вони сіли один проти одного в крісла перед столом, і Котовський, жартуючи, надів собі величезні докторські чорні окуляри:

— Ну-с? На що скаржитесь? Серце? Печінка? Шлунок?

— Серце! — серйозно відказав Ласточкин.— Серце у мене не на місці, Григорію Івановичу! Боюсь, щоб не наробили якоїсь капості меншовики. В Центропрофі, через нараду так званих «соціалістичних» партій, заправляють фактично вони. Несомінно зроблять якусь підлість із страйком — спровокують, зрадять! Не можуть вони, щоб не спровокувати і не зрадити. Меншовицька натура така. Вже й ознаки е...

— А саме?

— Та от заповзято поширюють побрехеньку, що Антанта, мовляв, іде сюди тільки для того, щоб... ліквідувати німецький вплив. Посилаються на авторитетну заяву самого... консула Енно,— знайшли, бачте, собі авторитет і приятеля!.. А для трудового народу — що таке німецький вплив? Розстріли, шибениці й знущання — катівський режим піврічної окупації! Проти цього впливу зараз в огні повстань палає ціла Україна. Меншовицькі лідери і кажуть: раз Антанта посилає свою армію проти німецького впливу, проти якого бореться ук-

раїнський народ, то... радіти антантівській інтервенції і підтримувати її має український народ. Га? Як це вам подобається? Найчистішої меншовицької брудної води провокація!.. Був я сьогодні на заводі Гена, на мітингу. Виступає один робітник, запитує: як же так? Чи німецька, чи французька, чи американська — однаково інтервенція, однаково імперіалізм! Так вони, сукини сини, вихляються: що ви! Німеччина була кайзерівська, а у Франції та Сполучених Штатах, бачте, демократія і взагалі цивілізація! Армія Антанти несе нам «святі принципи демократії»! Як це вам подобається? От вам і зрада! Найчистішої меншовицької брудної води зрада! Я до вас у справі, Григорію Івановичу! Допомога ваша потрібна.

— Кажіть, що таке. Буде виконано, Іване Федоровичу.

Ласточкін звівся з крісла і почав ходити по кімнаті туди й назад, заклавши руки за спину.

— Страйк! Нам до зарізу треба виграти цей страйк. Бо в вимогах страйку стоїть: легалізація Ради робітничих депутатів! — Він раптом спинився перед Котовським. — І тут знову меншовицька провокація. Полохливий і непевний елемент вони залякують тим, що, мовляв, легалізація Ради означатиме проголошення Радянської влади. А завтра прибуде десаан антирадянської коаліції і, звичайно, негайно ж почне проти Радянської влади бойові дії і кровопролиття! Розумієте? От полохливий елемент і починає страхатися легалізації Ради. А Рада нам потрібна до зарізу! Тільки ж через Раду ми можемо підняти і організувати найширші верстви трудящих міста й села! Тільки через Раду можливо зробити боротьбу проти інтервентів — всенародною, включити у вітчизняну війну проти загарбників, до якої закликає нас Ленін, весь український народ: робітників, селян, інтелігенцію! За Раду — за утвердження Радянської влади — боротимемося, Григорію Івановичу, до останньої краплини крові! Отже... — Ласточкін знову заходив по кімнаті. — Отже, якщо ми страйк програємо... А як розумні господарі і тверезі політики, вірячи в перемогу страйку, ми водночас повинні бути готові і до того, що страйк може бути програний... То, програвши страйк, почнемо вперту, кропітку, нехай і довгу, роботу серед мас. Організуємо радянський актив — у підпіллі, скли-

чемо конференції радянського активу — в підпіллі, налагодимо діяльність окремих органів Ради — в підпіллі, поведемо агітацію — в підпіллі... Чого це ви спохмурніли, Григорію Івановичу? — урвав себе Ласточкін і спинився перед Котовським.

Котовський знизав плечима:

— Не розумію я вас, Іване Федоровичу.

— Ну, як же ви не розумієте? — щиро засмутився Ласточкін.

— Я зрозумів все, що ви сказали, Іване Федоровичу. А не розумію вашої... тактики і стратегії. Та чого там, — він лягнув долонею по столу і теж звівся. — Не згодний я з вами, Іване Федоровичу!

— З чим не згодні? — здивувався Ласточкін.

— Не згоден з вашою ідеєю: якщо страйк зірветься і Рада не буде легалізована, то... вперта, кропітка і довга робота в підпіллі... організації, конференції, актив... Бюрократизм! Воду у ступі товкти! Не розумію і заперечую!

Ласточкін хвилинку помовчав, гнівно позираючи на Котовського, що стояв перед ним, але стримав себе.

— Що ж ви пропонуєте? — спокійно, але погрозливо запитав він.

— Рішучі і... негайні активні дії!

— А власне? Прошу — ясніше?

— Будь ласка, ясніше: повстання!

— Повстання?

— Так, повстання! І негайно. Завтра ж!

Хвилинку вони стояли один проти одного мовчки, свердлячи один одного гнівними очима, неначе збирались от-от стрибнути один на одного: важкий, кремезний і могутній Котовський, маленький, сухорлявий і щуплий Ласточкін.

Потім Ласточкін, змірявши Котовського поглядом, запитав:

— Дозвольте діагностувати це як.. істерію?

— Ні, не дозволю! — гаркнув Котовський. — Не дозволю! І доведу!

— Як же ви це доведете? — в'їдливо прошепотів Ласточкін. — Дозвольте поцікавитися?

Котовський рубонув повітря рукою — йому бракувало слів: гарячих, гострих, але переконливих і могутніх, як він сам.

— Доведу...— проричав він.— Ділом доведу! Завтра з тисячею, півтисячею, сотнею смільчаків вийду на вулицю із зброєю в руках...

— Із зброєю в руках? — майже ехидно підкинув Ласточкін.

— Так, із зброєю! Переколемо, порубаємо, постріляємо контру разом з усіма меншовіками, захопимо урядові установи, телеграф, пошту, все, що треба, і — наше вам! Оголошую Радянську владу!

— Все? — перепитав Ласточкін, не відриваючи від Котовського лихого погляду.

— Ні, не все! — спалахнув Котовський.— Не все!

Він знову рубонув повітря, заміряючись випалити щось найсильніше, найпереконливіше, нищівне, але тільки махнув рукою.

— Все.

Знову якусь хвилинку тривало мовчання.

Потім Ласточкін ущипливо запитав:

— Дозвольте і мені?

— Що — дозволити?

— Слово. Тільки — слово. Сподіваюсь, що свободи слова ви не забороняєте?

— Та ну вас! — огризнувся Котовський.— Не до жартів!

— І мені не до жартів, Григорію Івановичу! — суворо і сумовито проказав Ласточкін.— Де вже тут жартувати! От я зараз домалюю вам картину завтрашнього негайного повстання, яке ви знімете, вийшовши на вулицю і гукнувши сотню смільчаків. Сумніву нема, справді — смільчаки знайдуться. Народ наш, Григорію Івановичу, справді сміливий, героїчний, інколи навіть одчайдушний. І от яка буде картина. Ви переколете і порубаєте сотню, дві, п'ять, тисячу біляків і всякої нечисті. Зауважте — тисячу з двадцяти п'яти тисяч збройної сили, яка скупчена тут. Отож залишиться ще двадцять чотири тисячі, які розбіжаться, поховаються, і ви їх будете виколупувати з різних схованок.

— І виколупаємо! — сердито огризнувся Котовський.

— І виколупаєте, не сумніваюсь. Перший день, скажімо, виколупаєте тисячу, на другий день — дві, на третій — три: днів на десять вистачить колупати, га? Зважте, що вони, очунявши, організуються і почнуть чинити вам опір...

— Нічого! — сердито гукнув Котовський. — Будьте спокійні. Впораємося!

— Не сумніваюсь: впораєтесь! Начальник ЧК з вас буде чудовий, кращого і не треба: це, зважте, висока похвала, Григорію Івановичу! І з сотні ваших смільчаків буде найкращий загін по боротьбі з контрреволюцією та бандитизмом — теж, зважте, найвища похвала! А хто в цей час, поки ви поратиметесь, держатиме владу в місті? І скільки часу думаєте її держати — день, два, до вечора чи до ранку?

— Ви що, смієтесь з мене? — схопився Котовський.

— Сміюсь, Григорію Івановичу! Сміюсь! — Вони знову стали один проти одного, як два боксери, яким знову починати перерваний раунд. — Сміюсь, хоча й хочеться плакати! Ні чорта ви ще не розумієте, Григорію Івановичу, хоча й хвалитесь, що все зрозуміли!

Котовський розгубився від такої різкості, але Ласточкин не дав йому опам'ятатися і ринувся в наступ сам.

— Я можу, — мало не закричав він, — знищити тут вас, на місці, десятками аргументів! Але не треба десятків: ми з вами не на мітингу, і я прийшов до вас з зовсім конкретною спішною справою. Вистачить з вас і півдесятка. Навіть — трьох. Одного! Цей один — Антанта!

Ласточкин дивився на Котовського, торжествуючи, вже цілковито певний за свою перемогу в їхньому «двобою».

— Антанта! Ви думаєте, вона буде дивитись, поки ви рубатимете, виколупуватимете і намагатиметесь вдержати владу до вечора чи до ранку? Антанта іде з інтервенцією. Чи ви забули про це? Чи не вам, негоціанту Берковичу, сказав консул Енно, що іде не менше п'ятдесяти важких кораблів і не менше п'ятдесяти, а може, й ста тисяч озброєних до зубів башибузуків? Ескадра прибуде завтра — і сипоне з тисячі важких гармат розпеченою сталлю на голову вам, вашим смільчакам і всьому мирному населенню міста! І кине в бій п'ятдесят, сто тисяч солдатів!.. Може, ви заперечите, скажете, що Антанті не вигідно руйнувати і нищити все там, куди вона іде з наміром панувати і грабувати? Будь ласка! Вона не зруйнує міста, вона висадить свій десант не в Одесі, а в Акермані, Севастополі, Херсоні, Миколаєві — і візьме вас у мішок!

— Цікаво! — глузливо відгукнувся на цей раз Котовський.— Щойно ви казали, що саме цим аргументом облудно оперують... меншовики.

Зауваження Котовського було ще дошкульніше, аніж різкість Ласточкина перед тим, і Котовський вже наготовився до вибуху, до різкості ще більшої.

Та Ласточкин, навпаки, враз зовсім заспокоївся.

— Вірно! — сказав він зовсім спокійно і сів.— Саме цим і оперують меншовики. В тому і є їх найбільша підступність, що вони добирають переконливий аргумент, щоб — всупереч істині — підло повернути його на свою користь. Який вони роблять з цього висновок? Збройна боротьба народу непотрібна і шкідлива, бо утвердить ненависну їм Радянську владу. А який робимо висновок ми з вами, більшовики? Потрібна збройна боротьба — широка, непримиренна і... нехайна!

— Дозвольте! — Котовський був збитий з пантелику.— Щойно ви сказали...

— Щойно я сказав,— спокійно урвав його Ласточкин,— саме це. І скажу далі більше. Саме з цим я й прийшов до вас. Треба розпочинати збройну боротьбу, Григорію Івановичу! Треба воювати!

Котовський звівся.

— Слухайте, Іване Федоровичу,— з обуренням сказав він,— дозвольте мені...

— Не дозволяю! — урвав його Ласточкин.— Бо прошу вислухати мене до кінця. Я ж слухав вас до кінця? Чи не так? Я ж почав говорити тільки після того, як ви сказали — все!

Котовський знизав плечима, замирливо, хоча ще й сердито позираючи на Ласточкина.

І Ласточкин докінчив викладання своєї аргументації:

— Наша країна зараз веде вітчизняну війну, Григорію Івановичу, а не просто — відбуваються путчі в різних кінцях нашої величезної батьківщини. Отже, бойові операції в кожній окремій місцевості повинні виходити з інтересів загального і єдиного плану розгрому ворога. Ви були військовою людиною, Григорію Івановичу, і знаєте, що означає вираз — вогонь на мене! Південь України повинен прийняти на себе частину удару військ антирадянської коаліції, щоб, відтягнувши на себе частину сил ворога та перемелюючи їх, тим самим допомогти загальнодержавній справі боротьби проти інтервентів в інших частинах Радянської вітчизни: на Кавказі, в Кри-

му, на півночі Росії і на Далекому Сході. В цьому — гарантія перемоги революції. Вам зрозуміло це, Григорію Івановичу?

Котовський кивнув:

— Звичайно!

— Не путч буде тут у нас, а — війна! Не тисяча смільчаків піде героїчно вмирати на барикадах, а сотні тисяч і мільйони сміливих синів нашого героїчного радянського народу підуть на бій, на війну! Не для рицарської звитяги і хвилинної красивої перемоги, а для того, щоб перемогти назавжди і побудувати на землі комунізм! Така перемога — всенародна справа. І щоб підняти народні маси, нам з вами, більшовикам, доведеться попрацювати, засукавши рукава, а інколи і поморочитися з деякими нудними, як ви кажете — бюрократичними, — справами. Тільки не в ступі воду ми будемо товкти, а — кров запалювати в серцях людей!

Схвильований, звівся Ласточкін з свого крісла, пройшовся по кімнаті туди й назад і зупинився біля вікна, поглядаючи крізь чорну шибку в морок ночі.

— Я згодний з вами, Іване Федоровичу... — глухо за його спиною промовив Котовський. — Я неправий, а ви маєте рацію... Як завжди, — роздумливо додав Котовський. — І я вже розумію, чому це так. Тому, що вашими устами говорить партія. А в мене — тільки крик наболілої душі... «легендарного експропріатора»... В минулому, звичайно, як це ви вірно сказали. — Котовський посміхнувся, і в голосі його прозвучали одночасно й іронія до себе самого, і смуток. — Заздрю я вам, Іване Федоровичу...

Ласточкін не відказав. Він вдивлявся у шибку вікна, неначе міг щось там побачити у мороку ночі.

Але він і справді побачив. В будинку напроти, через вулицю, високо, на четвертому поверсі — так, що з землі і побачити було важко — в одному вікні світилося. Електрики не було, і мешканці квартири теж засвітили газову лампу. Це була старовинна, мабуть, давненько не використовувана всяча газовая лампа: трьома бронзованими, химерної форми ланцюжками прикріплена до гака в стелі, а між ланцюжками висіла химерна бронзова груша — противага, насипана шротом. Колись давно такі лампи неодмінно висіли в кожній квартирі, в їдальні, над обіднім столом. Від такої лампи — з-під широкого, конічної форми зеленого абажура — спадало

на скатертину стола затишне коло м'якого, тьмяного світла... Ласточкину не було видно звідси, з рівня другого поверху, чи сидів хто там за столом. Він бачив тільки лампу... І раптом йому пригадалося власне дитинство. Дитячі роки маленького Вані Смирнова... Батько, мати прийшли з роботи, суботній вечір, і тому на столі в тьмяному колі від лампи замість житнього чорного хліба — житній ситник, і чай не вприкуску, а внакладку. І хороше, затишно так під сяйвом «празникової» лампи, яку засвічувалося тільки в суботу, в неділю та по великих святах: в інші дні на столі стояла трилінійка з сліпеньким пласким гнотиком. Ясно якось на душі під спокійним широким світляним колом від абажура, хоча й... страшно вато озиратися на кутки, де причаїлася сутінь, а далі — й чорна п'тьма... Потім маленький Ваня виріс, хоча й далі його прозивали тільки Ваня-маленький — за малий зріст та непоказну фігурку, прозивали товариші по церковноприходській школі, по городському училищу, по кравецькій майстерні, де він був спочатку учнем, а далі підмайстром і майстром. Прозвали таким псевдонімом «Ваня-маленький» і партійні товариші: це стало його підпільною кличкою. Виріс Ваня-маленький, і так — під лампою з абажуром вгорі — сидів і на конспіративних нарадах, і в колі своєї сім'ї: дружини і Вані ще меншого, сина... Заслання і каторга розлучили Ваню Смирнова з дружиною й сином. Він їх побачив ненадовго, аж сімнадцятого року, коли революція визволила із заслання, — отак само сиділи вони під висячою лампою з абажуром, коли побачились після багатолітньої розлуки... Потім — вир боротьби за Жовтень: на мітингах, у підпіллі, знову на барикадах... Потім — два тижні тому — прощання з дружиною і Ванею ще меншим — під такою ж лампою, у Москві; тільки ж замість газової горілки номер п'ятнадцять прогрес вже поставив кульку електричної лампочки з вугільним дротиком з світлосилою в п'ятнадцять свічок. І Ваня-маленький от прибув сюди, на південь, організувати народ на боротьбу. Чи ж скоро доведеться побачити любу дружину, товариша в житті і боротьбі, обійняти Ваню найменшого?.. Швидше б здобути перемогу, вибороти право на вільний, творчий труд і побудувати комунізм для всього народу...

— Заздрю я вам, Іване Федоровичу! — ще раз замислено проказав Котовський. — І дуже вас прошу: завжди поправляйте мене отак, просто до слова, прямо в лоб

або ще краще — по лобі! Р-раз! Будьте певні, я второпаю, що і до чого. Бути вірним сином партії, її розумним членом, а не тільки одчайдушним бойовиком, боротись дисциплінованим комуністом — це моя мрія, вірте, Іване Федоровичу!

Ласточкін через силу відірвався від чорної шибки вікна — від видіння в тьмяному колі під абажуром висячої лампи — і підійшов до Григорія Івановича.

— Милий мій, дорогий мій, друже мій Григорію Івановичу! — промовив він тихо і задушевно. — Я дуже розумію вас. Ви, який ще юнаком став живою легендою, який десяток років бурхав вільним вітром, палив поміщицькі маєтки, експропріював царську скарбницю, який мріяв поставити догори ногами весь світ паразитів, — ви прагнете сильної, бурхливої і негайної акції, дії! Смолоскип палія і шабля месника — ще й на баскому коні — ось який ви повинні бути в боротьбі, ось яким ви легко можете ухопити світ за петельку і перевернути догори ногами! Я розумію вас! Вам — звиклому жити серед маси людей, діяти разом з масами, відкрито, — трудно і марудно це: підпілля, маски золотарьових, скоропостижних чи берковичів, потреба ховатись навіть від свого народу, кропітка організаційна діяльність... Важко!.. Добре! Згода! Нате вам петельку, щоб перекинути догори ногами буржуйський світ, — шаблю рубаки. Але дозвольте наперед нам усім підмостити вам добрий трамплін, створити точку опори, щоб, спершись добре, зручніше було вхопитись за петельку і перекинути буржуйський світ догори ногами, до чортів собачих! Не ображайтесь за такі мої слова! Ви будете ще рубати, але перед тим допоможіть нам усе гаразд наготувати для стрибка... Згода, Григорію Івановичу?

— Ну що ви, Іване Федоровичу? — знякотив Котовський. — Що за розмова? Давайте ваше доручення — і квит... Ви ж прийшли з спішним дорученням. Що треба зробити?

— Милий мій! — здивувався, навіть вжахнувся Ласточкін. — Як — що? Таж я півгодини про це й торочу! Зброї треба, Григорію Івановичу! Багато зброї! Ваші «лимонки» і пістолети — це чудово! Але, по-перше, їх мало — треба в сто разів більше. А по-друге, не пістолетів і «лимонок» треба, треба — гвинтівок, кулеметів, гармат! Щоб озброїти батальйони і полки робітничо-селянської армії! Не сто смільчаків треба озброювати,

а — тисячі і десятки тисяч робітників і селян для загального повстання!

Котовський схопив Ласточкіна за плечі:

— Отже, повстання? Все ж таки — повстання?

— Звичайно! — лагідно відказав Ласточкін.— Тільки — повстання! Таж я вам про це вже півгодини торочу: треба нам тут підняти повстання! Тільки не повстання сотні шибайголів, а — повстання мас!

Ласточкін зняв руки Котовського з пліч, посадовив його в крісло і сів сам навпроти.

— Ми готуватимемо загальне повстання: в місті Одесі і по селах Одеської області, на всьому плацдармі, який захоплять інтервенти для жаданого стрибка на північ. Вони розташують тут, на півдні України, свої сили, а ми — повстання! І скрутимо їм в'язи. Вас, Григорію Івановичу, військово-революційний комітет просить зайнятись справою здобування зброї — передусім.— Ласточкін посміхнувся.— Звичайно, не залишаючи й всіх інших справ, які вам доручені. Але насамперед: гвинтівки, кулемети, гармати, хоч би й дредноути! Здобуйте яким хочете способом, тільки б — багато! Згода? І ще одне: звикайте все ж таки, що я не Іван Федорович, а — Микола...

9

Це була, безсумнівно, одна з найстрашніших ночей Одеси.

В різних кінцях міста — то на одній вулиці, то на іншій — раптом розлягався постріл. Часто у відповідь пострілу розлягався і другий — з-за іншого рогу. Інколи виникала ціла перестрілка — і вщухала, уривалась так само раптово, як почалась.

То стріляли здебільшого з якогось подвір'я, з переполоху прийнявши дерев'яний ослін на трамвайній зупинці за групу бандитів, що причаїлися і скрадаються. Траплялось, що два загони самооборони теж розпочинали між собою справжній бій, прийнявши один одного за банду грабіжників.

По деяких кварталах гриміли і вибухи бомб. Бомби кидали теж з переляку, з простого бешкетництва, а частіше — про всякий випадок, щоб підбадьорити себе самих.

То там, то тут злітали в небо ракети — червоні й зеле-

ні. І невідомо було, що вони означають: чи то подає хтось комусь якийсь знак, чи то просто жартують якісь п'яні витівники?

Ні про що довідатись було неможливо. Телефон у місті не діяв, і кожний будинок жив своїм власним, ізолюваним від інших і взагалі від цілого світу, життям. Кожне подвір'я було неначе відокремлений, ні від кого не залежний, самостійний світ.

На тисячі окремих, самостійних світів розпалося раптом величезне місто: як єдиний організм, місто вже не існувало. Вільно, на все місто, жили і вільно, на все місто, ширилися тільки чутки. І неможливо було збагнути — звідки ж вони приходили і як же перекидалися від двору до двору, від одного окремого світу до іншого в цьому величезному місті, де всі зв'язки були порушені і не існували?

Проте чутки народжувались здебільшого самодіяльно,— з самих звуків, що були тепер єдиною мовою міста: з пострілів, перестрілок, вибухів бомб і сигнальних ракет. Це були чутки про наступ і відступ, про полон і визволення, про прихід більшовиків і про висадку антибільшовицького десанту, яка вже начебто відбувалася — під покровом темної ночі.

В кожному разі, в усіх роз'єднаних світах, по всіх кварталах міста ще до півночі стало точно відомо, що в Новоросійську англійський десант уже висадився, що в севастопольську бухту ввійшла французька ескадра, що італійський крейсер «Аккордан» уже видно з маяка на сімнадцятій станції Великого Фонтана.

І найдивнішим було те, що ці чутки здебільшого відповідали правді. Італійський крейсер «Аккордан» справді тієї ночі з'явився на горизонті,— коли б кризь темінь ночі можна було побачити горизонт.

І, крім італійського крейсера, там — на морському горизонті, аж за Великим рейдом — захиталися тієї ночі на хвилях моря поруч з ним ще й французькі військові кораблі: «Мірабо», «Жюстіс», «Жюль Мішле». Поруч з ними захитався на хвилях і англійський дредноут «Сюперб»...

Це ще не була ескадра Антанти. Це був лише її передовий загін. Він навіть не мав іще наказу ввійти в одеську бухту. Передовому загону ескадри було дано наказ — увійти у води України і патрулювати на лінії «нічийних» вод, «утюжачи» хвилі від берегів Румунії

до Криму. Броньовані морські велетні лише закубрювали вихід з цілого приморського півдня України.

І раптом — чудні, ніяк не ждані звуки сполохали тишу міста.

Грав духовий військовий оркестр.

Звуки його вперше прилинули звідкілясь здалеку і наче з-під землі — немовби з території порту. Потім чути їх стало ближче і вище — подібно, що з Миколаївського бульвару. Нарешті вони розляглися широко і зовсім близько — точнісінько з самої Дерібасівської!

Двері загнукали, відчинялися вікна в горішніх поверхах — люди визирали на вулицю.

Що за оркестр? Звідки оркестр? І що за незвичайний оркестр?

Звуки оркестру і справді були незвичайні, незвичні для уха одесита. Це не були мідні труби гетьманського гарнізонного оркестру, не були й срібні інструменти оркестру, що обслуговував офіцерські дружини Добрармії. Стрій невідомого оркестру був вищий, дзвінкіший, і в цьому строю бриніли якісь зовсім незнайомі інструменти. Подібно було, що основну масу інструментів в оркестрі складали не труби, а кларнети, флейти, навіть сопілки.

Оркестр посувався до центру міста, і поперед звуків — тепер це вже було виразно видно — неначе миготіла заграва вогню.

Сумніву не було: по вулицях Одеси йшов оркестр, і смолоскипи освітлювали путь оркестрантам — червоногарячими спалахами.

Вулиці міста вже не були порожні. На Дерібасівській, Рішельєвській, Олександрівській, Катерининській юрми людей залили тротуари.

— Десант! Десант! Десант! — котилося з кінця в кінець. — Французи! Англійці! Американці!

І справді, по бруку марширували іноземні війська.

Попереду, відкинувши голови назад і виставивши вгору якісь чудернацькі довгі дудки, крокували сурмачі. За ними зразу йшла шеренга — чоловік десять музикантів, що грали на інструментах, схожих на корнет-а-пістон. Далі шеренгами йшли флейтисти і кларнетисти. І вже позаду рохкало кілька валторн.

Музиканти були в незвичайній, теж чудернацькій одежі, і кінець кінцем не можна було зрозуміти — мужчини це чи жінки? Вони були в коротеньких картатих спід-

ничках, коліна в них були голі, а на литках — білі панчохи. На головах в них теж були неначе дамські капелюші з плюмажем і перами.

Це був оркестр шотландських музик.

Зразу за оркестром — в таких же спідничках, панчішках і дамських капелюшках — крокувало кілька шеренг солдатів з гвинтівками на плечі, але — догори магазинами.

Це були шотландські стрілки.

За ними, заломивши сині берети з помпонами набакир, розпанахавши куртки на грудях і теж в коротеньких білих шкарпетках поверх холош широких штанів, вилискуючи чорним загаром від сонця і морського вітру, марширували з маленькими карабінами за плечем дрібні на зріст, але браві з вигляду моряки.

Це були французькі матроси.

А позаду, карбуючи крок високими чобітьми, підбитими підківками, полискуючи в мерехтливому сяйві смолоскипів рясним мідяним лямуванням скрізь, де тільки можливо це лямування начепити — на кашкетах, штаних, — похідним порядком посувалися польські легіонери легіону білого орла...

Це не був десант.

Англійський адмірал Боллард і французький консул Енно таки вчули благання командування Добрармії та гетьманського гарнізону, зглянулись на молитви одеських тузів та шишок і білоемігрантських лідерів. Вони викликали з своїх чотирьох кораблів весь екіпаж та конвойні чоти з оркестром шотландських сопільників — і наказали їм пройти маршем по вулицях міста, приєднавши до себе ще й польських легіонерів.

Консул Франції і англійський адмірал вирішили бодай продемонструвати силу зброї, яка має прийти сюди, яка воюватиме проти більшовиків і Радянської влади, — і настрахати зухвалих страйкарів.

Це ще не був десант. Але віра в десант вже зринула в кожному контрреволюційному серці — на всій території причаєного і переляканого міста.

Іноземні солдати марширували, іноземний оркестр грав, іноземці вже ступили своєю ногою на одеський берег — і місто враз завирувало. Контрреволюційний набрід торжествував.

— Антанта! — гукали з тротуарів. — Союзники! Геть більшовиків! Геть страйкарів!

Офіцери Добрармії, гетьманські сердюки, дами із зруйнованих петербурзьких великопанських салонів і купчихи з розорених на Замоскворіччі купецьких гнізд, одеські тузи і шишки, а за ними і різнокаліберний обиватель бігли тротуарами за іноземними солдатами і репетували, як на гвалт.

Окремих солдатів-шотландців і матросів-французів затягали на тротуар і обіймали.

Їх питали — коли ж буде десант, скільки буде десанту, яких він буде націй? Їх розпитували — як там живеться в Парижі, Лондоні, Нью-Йорку, Лісабоні та Ріоде-Жанейро?

У них допитувались — почому в Марселі масло, скільки коштують яечка в Римі, яка ціна на скумбрію в столиці Сполучених Штатів — Вашингтоні? Чи привезли вони з собою мануфактуру і чи продаватимуть вони завтра калози?..

В приміщенні Центропрофу засвітились газові лампи й свічки в канделябрах. Старійшина міжпартійної наради партій екстрено скликав міжпартійну нараду фракцій: меншовиків, есерів, анархістів, бунду, поалей-ціон. Більшовицьку фракцію викликано не було. Більшовики ж були нелегальні, вони ж були в підпіллі. Більшовицька фракція з'явилася сама — не викликана — на чолі з головою фракції, членом обласкому матросом Іваном Голубничим.

Більшовики прийшли, коли — через п'ять хвилин після відкриття наради — старійшина вже голосував пропозицію меншовиків.

Пропозиція була: страйк припинити.

Нарада «соціалістичних» партій голосувала одностайно: припинити!

З вулиці линули звуки англійського оркестру, вулицями марширували французькі солдати, за ними посувалася похідним маршем ціла дивізія польських легіонерів — завтра, післязавтра найпізніше зійде на береги Одеси іноземний десант антибільшовицької коаліції. Хіба тут до страйку меншовикам?

Меншовики, есери, бунд і поалей-ціон тут же, в Центропрофі, підписали угоду з градоначальництвом — в особі голови Думи Брайкевича.

За цією угодою задовольнялись два перші пункти з вимог страйкарів: звільнення з тюрем політичних в'язнів і свобода слова.

Третій пункт — легалізація Ради робітничих депутатів — не задовольнявся. Третій пункт був явно більшовицький.

Свобода слова теж не поширювалась на нелегальну партію більшовиків. Свобода слова дозволялась лише для партій, які «стоять на державній платформі»: для меншовиків, есерів, бунду і поалей-ціон.

З тюрем також звільнялись тільки члени партій меншовиків, есерів, бунду і поалей-ціон, якщо хтось із них туди був потрапив.

Більшовики — члени нелегальної партії, що не стояли на платформі гетьманської «держави», — з тюрем не звільнялися.

Навпаки, фракція більшовиків на чолі з членом обласкому матросом Іваном Голубничим тут же була арештована і перепроваджена в градоначальницький централ — тюрму за єврейським кладовищем.

Так закінчився страйк...

Ще вночі — на вимогу озброєного пікету шотландських стрільків — змушена була відновити роботу портова обслуга. Завершала сирена на катері начальника порту, загув якийсь пароплав, засвистала «кукушка» на під'їзній колії...

Але світла в порту ще не було. І в темноті ночі з моря, здалеку, з якихось шаланд, линула журна пісня:

Плещут холодные волны, бьются о берег морской,
Носятся чайки над морем, крики их полны тоской...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Тепер місто жило просто голого неба.

Всеросійський набрід білої еміграції і одеська буржуазія чекали — не могли дочекатися іноземних інтервентів.

Весь берег від Фонтанів до Миколаївського бульвару в ці дні був густо всіяний людьми. Люди стояли над урвищем на високому березі і невідривно дивились у море. На Великому рейді димилась, як і раніше, тільки чотири кораблі, але вже було відомо точно: ескадра Антанти пройшла Дарданелли, проминула Босфор і пливе водами Чорного моря.

З моря дув дошкульний холодний вітер, але юрби стояли з ранку до ночі: кожний хотів побачити вимпели ескадри на власні очі. Тузи і шишки не йшли навіть обідати додому: шикарні кабріолети підлітали риссю і підвозили господарям гарячий чай у термосах, а в срібних поставцях — децицю випити і закусити. До послуг менш багатих і не таких сановних були запопадливі спекулянти: вся торговельна Одеса вислала сюди, на берег, свої невеличкі «десанти». Сновигали лоточники, спритно торгували ятки та кіоски, нашвидкуруч напиналися тенти: виїзні буфети ресторанів Робіна та «Олімп», кафе Фанконі та Скведера влаштовували свої літні павільйони, незважаючи на початок зими.

Та, проте, не менш як на приморських бульварах було людей і на Привокзальному майдані, в залах і на перонах Одеси-Головної.

Залізничні станції Жмеринка, Вапнярка і Бірзула були вже зайняті «січовиками» Директорії, що посувались на Одесу з Київського напрямку, але в Роздільній ще трималась гетьманська влада — і залізничний шлях з Роздільної на Тирасполь і до Румунії був ще вільний.

А з Румунії — дороги до всіх європейських країн!

Це було занадто спокусливо, і страшнувало було, що от-от, з наближенням військ Директорії, може зникнути ця можливість виїхати за кордон. І чи не певніше буде, поки там антантівській десант допливе до Одеси, рушити до Європи самотужки?

Челядь царського двору, старі царські міністри, сановні чиновники, поміщики та промисловці, в яких були солідні рахунки по закордонних банках, — подалися чимдуж на вокзал.

В поїздах до Румунії місць на всіх не вистачало, Поїзди брали з бою, і в боях були поранені та вбиті — задавлені в тисняві або скинуті в товкучці під колеса вагонів. За квиток платили відразу вдесятеро, потім двадцятєро і, нарешті, в сто крат.

На вокзальних перонах стояв лемент і гвалт. На майдані перед вокзалом шумувала тисячна юрба сановних втікачів. У юрбі сновигали меткі вуркагани і торгували спеціальними перепустками на право їхати «зайцем».

Царський міністр шляхів сполучення Кривошеїн радів, як мала дитина: йому пощастило придбати для себе і дружини за дві тисячі думських два місця в клозеті третього класу.

В юрбі не вшухав плач, не припинялись зойки: там обірвали золотий годинник з ланцюжка, там потягли чемодан з фамільними коштовностями, там із дамського сака лезом бритви вирізали цілу спинку хутра на шапки! Банда Мишки Япончика розвинула найширшу діяльність.

Банди діяли не ховаючись.

Вони взяли натовп на Привокзальному майдані в кільце і, посуваючись крізь натовп «прочосом», забирали все, що можна було нести з собою.

Дамські котикові манто тут же, на місці, продавались — хоч би й самим власницям манто — тільки за двісті-триста карбованців.

Пограбовані бігли до гетьманських вартових скаржитись і волати на допомогу, але вартові тільки відмахувались і мерщій здирали з своїх кашкетів гетьманські кокарди.

Влади в місті фактично вже не існували. Голову Думи, мера міста Брайкевича, неможливо було відшукати. Командуючий гарнізоном гетьманських військ генерал Біскупський виставив довкола своєї штаб-квартири кулемети — на всі чотири боки. Консула Енно в його резиденції та адмірала Болларда в готелі «Лондонський» охороняли чоти французьких матросів та шотландських стрільків.

2

Та найбільший натовп був у приміщенні цирку і довкола нього.

В цирку — з наближенням військ Директорії та очікуваною в зв'язку з цим юридичною зміною влади у місті — меншовики і есери вирішили зібрати загально-міський мітинг робітників і службовців: як бути, що робити, як ставитись до майбутньої влади?

Мітинг був призначений на дванадцятю годину, але ще о десятій вже стало відомо, що «майбутня» влада, здається, вже перетворюється на «сучасну». Війська Директорії наступали на Одесу не тільки по київській колії, але й по колії бахмацькій: вчора було захоплено Вознесенськ, вночі — Березівку, над ранок — Сербку. Переказували, що броньові поїзди петлюрівських військ в цю хвилину вже зупинились перед Одесою-Сортувальною, між Пересипом і Лиманом.

В цирку не було ні де сісти, ні де стати. На кожному стільці сиділи по двоє, в проходах стояли стіною, були повні всі вестибюлі, натовп заливав усе подвір'я, людсьми захряс майдан, загачені були і всі вулиці, які вели до цирку, — на кілька кварталів.

Мітинг відкрив «патріарх» місцевих есерів Кулябко-Корецький, але, відкривши, зразу передав слово «патріархові» місцевих меншовиків Градову-Матвееву: меншовики і есери вирішили провести мітинг як міжпартійний, власне — позапартійний.

Градов-Матвеев прошамкав:

— Громадяни! З хвилини на хвилину впаде влада гетьмана не тільки в Одесі, але й на цілій Україні...

— Вже впала! — розітнувся пронизливий голос від входу.

Біля входу, при дверях, спинався навшпиньки солдат з петличками іскровика і розмахував папірцем:

— Іскрограма! Гетьман зрікся престолу!..

Слова іскровика потонули в лементі й свисті. Солдата підхопили на руки, перекинули наперед, ще раз — і так протягли до президії.

Кашкет солдат загубив і вибіг на трибуну простоволосий.

— Читай! — ревом зустрів його зал.

Рев покотився в коридори та вестибюлі, потім на площу й суміжні вулиці, — солдат вже давно читав, а квартали міста довкола цирку все ще гули: «Читати! читати!»

«Усім, усім, усім!»

Я, гетьман всея України, сім з половиною місяців усі свої сили покладав на те, щоб вивести країну з того тяжкого стану, в якому вона перебуває.

Бог не дав мені сил впоратися з цим завданням.

Нині я влади гетьманської зрікаюсь.

Павло Скоропадський»

— Ура! — гримнув зал.

— Ура-а-а! — покотилося в коридори та вестибюлі, на площу й на вулиці.

Хвилин десять несила було втихомирити зал. Люди вигукували гасла, співали пісень, з криками підкидали вгору шапки. Гетьман таки спромігся — вперше за сім з половиною місяців — порадувати своїх «підданців»:

більшої радості для народу, як зректися свого престолу, бог не дав йому сили зробити...

Нарешті обидва старці за допомогою дзвіночка встановили сякий-такий лад у приміщенні.

«Патріарх» Градов-Матвеев здобув змогу далі повести свою мову:

— Чимало лиха завдав гетьман народові України. В боротьбі проти його панування впали жертвами і деякі члени нашої партії, соціал-демократів меншовиків, а також і...— він картинно вклонився до другого головуючого старця,— деякі члени партії соціалістів-революціонерів. Я пропоную вшанувати пам'ять загиблих борців...— Старечим, тремтливим голосом він затяг перший: — «Ви жертвою впали в...»

— «Повстаньте, гнані і голодні, робітники усіх країн»,— могутнім тисячним хором загримів зал. Люди звелися і заспівали.

Старець на трибуні престав співати. Зал співав «Інтернаціонал» — бойовий гімн пролетаріату, який кликав до боротьби, до бою, а він же, від імені есерів і меншовиків, мав виголосити промову із закликом припинити боротьбу, уникнути бою, обговорити шляхи мирного співробітництва з новою, очікуваною владою — Директорією Петлюри і Винниченка...

Обидва головуючі розгублено перезирилися. Як же це трапилося? Адже при дверях до цирку були ж спеціально поставлені пікети меншовицьких і есерівських дружин, які пильнували, щоб усередину входили лише по перепустках. Ці запрошення-перепустки роздавалися вчора ввечері і сьогодні вранці тільки тим робітникам та службовцям, про яких достоту було відомо, що вони не належать до партії більшовиків, та й взагалі не відзначалися будь-якою громадською активністю.

Більшовиків не тільки не запрошувалось на мітинг, а навіть не повідомлено про скликання мітингу.

Більшовики довідалися про скликання мітингу лише пізно вночі. Підпільний обласком вирішив негайно відрядити на мітинг свою делегацію. Виступити від імені більшовиків доручено Олександрю Столярову.

Але коли Олександр Столяров прибав на місце задовго до дванадцятої, то пробитись до цирку не було вже ніякої змоги: натовп стояв довкола щільним кільцем.

Тоді Олександр Столяров виліз на ліхтар,

— Товариші! — закричав Олександр Столярів.— Меншовики і есери умисне зібрали цей мітинг тишком-нишком, потай від більшовиків! Вони хочуть спровокувати робітників і службовців на прийняття якогось антинародного, зрадницького рішення! Я — представник більшовицької партії, яка зараз у підпіллі готує боротьбу проти всіх ворогів робітничого класу. Пропустіть мене пройти, товариші!

— Більшовик! Більшовик! — загула площа перед цирком.— Пропустити більшовика усередину!

Але легше було зажадати, аніж здійснити. Тісно збитий натовп при всьому бажанні не міг розступитися і пропустити бодай одну людину.

Тоді почулися голоси:

— По головах передати більшовика! Нехай іде з плеча на плече.

— Ставай! — гукали люди.— Ставай мені на плече, а тоді — сусідові! Гайда!

З плеча на плече Столярів пішов до дверей цирку.

Тим часом головуючі старці дали слово українському есерові, який представляв новонароджувану в місті владою Директорії. Це був доктор Луценко, діяч місцевої «Просвіти», української громади і «Українського республіканського клубу».

Доктор Луценко, вийшовши на трибуну, сказав:

— Панове добродійство! До нашого славного міста, українського форпоста на березі Чорного моря, наближається наше славне українське лицарство! В цю хвилю до столиці нашої неньки України з переможним боєм входить українське козацтво, очолене головним отаманом Симоном Петлюрою на білому коні... Слава хоробрим воякам українського національного республіканського війська!

— Слава Червоній Армії! — раптом дружно відповіли зал.

Доктор Луценко осікся на півслові.

— Панове...— розгубився він,— добродії...

Але зал вже не слухав його. Славу Червоній Армії гукали з партеру, з ярусів, з галереї. Покриваючи всі вигуки, з глибини залу знявся багатоголосий спів:

Смело мы в бой пойдем за власть Советов...

Столярів тим часом вже виліз на гальорку. Він бачив, як доктор Луценко, знітившись, тихцем зійшов з

трибуни і намагався протиснутись до задніх дверей, до приміщення, де тримали у цирку муштрованих свиней та дресированих песиків.

Столяров дивився на зал згори вниз. Він повинен був негайно виступити. Але головуючі меншовицько-есерівські старці слова йому, звичайно, не дадуть. Та й марна справа потрапити звідси, згори, вниз — до трибуни. Зал колихався і шумував внизу, зал гримів вигуками на честь Червоної Армії, зал співав бойових революційних пісень... Серце заколотилося Столярову в грудях. Зброї! Не пістолетів та «лимонок», а — дати до рук цим пролетарям, що зібрались у залі, гвинтівки і кулемети! Тисячу гвинтівок та сотню кулеметів — і трудящі Одеси не впустили б на свою територію петлюрівських націоналістів!

Але на три робітничі дружини — імені Старостіна, Морського райкому та молодіжно-комсомольську — було тільки півста карабінів, здобутих Григорієм Івановичем Котовським. Події розвивались занадто швидко, і навальний наступ військ Директорії в напрямі на Одесу був зовсім нежданий.

Столяров набрав повні легені повітря і, вибравши хвилину, коли вигуки в залі наче поменшали, гукнув що було сили:

— Товариші!..

Він гукнув одне тільки слово, але то було магічне слово, якого пролетарська Одеса не чула вже на мітингу понад півроку. І в залі враз стало тихо.

Люди повертали голови сюди і туди.

— Він на гальорці! — гукнув хтось. — Він на гальорці! — зразу ж почулося звідусіль, і голови всі звелися вгору. — Тихо! Дати слово! Хай говорять!..

Тепер внизу, перед очима Столярова, було море облич, піднятих до нього вгору. І Столяров заговорив.

— Товариші! — гукнув Столяров. — Меншовики і есери, ці професіональні зрадники робітничого класу, були продали вас усіх гетьманській владі, зрадивши загальний страйк трудівників Одеси! Тепер вони зібрали вас усіх сюди, щоб ще раз спробувати спровокувати і продати всіх гамузом бандиту Петлюрі з його Директорією. Але одеські трудівники знають, хто такі Петлюра з Винниченком. Це їхні гайдамаки закатували керівника одеського пролетаріату — Старостіна! Це Петлюра, разом із зрадниками трудового народу — Винниченком та

Грушевським,— привів на Україну німецьких окупантів!..

Столярова урвали. В залі знявся гомін: хтось обурювався, хтось протестував, когось зацитькували, гукали про свободу слова і просто: «Ура більшовикам!»

Та Столяров мав могутній голос, і він мусив перекрити своїм голосом нехай і тисячі інших.

— Товариші! — гукнув дужче від усіх Столяров.— Зараз ці старі тюхтії та дерті калози,— він кинув рукою в бік трибуни вишзу, і в залі вибухнув регіт,— знову намагаються штовхнути вас на манівці! Вони вговорюють вас, що пролетаріат не має сил взяти владу до своїх рук. Так говорили вони минулого року, коли Ленін у Петрограді вимагав збройного повстання. Але народ їх не послухав і в Жовтні утвердив Радянську владу...

— Хай живе Ленін! — почулося із залу, і цей вигук підхопили десятки і сотні голосів: — Хай живе Ленін!

— Хай живе Ленін! — підхопив і Столяров.— Хай живе його вчення про диктатуру пролетаріату! Не вірте, товариші, цим зрадникам — меншовикам і есерам! Якщо сьогодні у нас нема зброї, щоб вийти з нею на вулиці, то завтра-післязавтра ми її матимемо! Якщо Рада робітничих депутатів сьогодні ще в підпіллі, то завтра вона вийде з підпілля і може взяти владу до своїх рук!

— Хай живе Радянська влада! — загув, загримів зал.

— Товариші! — гукнув ще Столяров.— Наше місто займають ворожі армії і контрреволюційні банди — білі і жовто-блакитні, а завтра-післязавтра ще зійде на нашу землю десант капіталістичної Антанти! Але нехай це не злякає нікого з пролетарів. У пролетарів зараз немає іншої мети, як потопити в морі контрреволюцію та іноземних загарбників і взяти владу до своїх рук! Товариші! Вимагаймо виходу Ради з підпілля, виганяймо з неї зрадників — меншовиків та есерів, здобуваймо зброю і зі зброєю в руках гуртуймося навколо Ради робітничих депутатів! І ми переможемо!

— Вимагаємо Ради робітничих депутатів! — одним могутнім криком відповів зал,

Голосок головуючого, аж ніяк не владного над мітингом, який він зібрав, таки прохопився між двома вигуками на честь Радянської влади. Він репетував:

— Я відмовляюсь... я зрікаюсь...

— Гетьман вже зрікся! — гукнув хтось із залу.— Паняй і ти!

Зал вибухнув реготом.

— Я закриваю мітинг! — писнув ще старець.

І обидва головуючи, жестикулюючи та підтримуючи один одного, зникли за лаштунками — в приміщенні для муштрованих свиней та дресированих песиків.

В партері вже хтось стояв на стільці і закликав:

— Товариші! Меншовики і есери, продавши наш страйк, звільнили з тюрми своїх заарештованих і закинули у в'язницю більшовиків! Петлюрівці зараз вдираються до міста. Вони можуть повбивати ув'язнених більшовиків! Рушаймо до тюрми, рятуймо товаришів більшовиків!

Заклик потонув у загальному вигукові:

— До тюрми! Розбити тюрму! Визволити більшовиків!

Люди схоплювались і рушали з залу геть...

Перед цирком вже знали про все, що відбулось усередині, стало відоме і рішення йти громити тюрму.

Люди шикувались у лави. Звідкілясь з'явився і червоний прапор. Він уже майорів над натовпом. До прапора пристроювались цілі колони. В руках у багатьох з'явилися пістолети і гранати. І людський потік полився в ущелини вулиць — в одному напрямі: на Чумку, через залізничну колію, до тюрми.

Стрічні бігли до натовпу і розпитували — що таке, в чому річ, кого будуть зараз громити? Яка іде влада і яка влада буде сьогодні в місті до ночі?

Натовп зростає, як ріка в повінь.

Від стрічних стали відомі вже й новини, які трапилися в місті, поки відбувався мітинг у цирку.

Новини були такі. Війська Директорії вже входять в Одесу, а петлюрівські броньовики захопились до Одеси-Головної. Це були ті війська Директорії, які наступали з захопленої вже Роздільної. Але війська Директорії входили в місто і з іншого боку — з бахмацької лінії, через Одесу-Сортувальну. Десь біля Застави обидві групи військ Директорії шойно з'єднались. Гетьманський гарнізон міста під командуванням генерала Біскупського оголосив себе теж петлюрівською частиною, визнавши владу Директорії.

До моря, в порт, тягли тепер чимдуж — очманілі і перелякані раптовим наступом військ Директорії — білі офіцери добрармійських дружин. Білих офіцерів-добрармійців було значно менше, ніж петлюрівців, і вони

не мали артилерії — в той час, як війська Директорії вже нагнали на станції з десяток броньових поїздів. Білі офіцери спішно вантажились на пароплав «Саратов» — тікати до Новоросійська або в Крим. Порт і приморську частину міста захопили тим часом польські легіонери білого орла, вони зводили спішно барикади та рили шанці по лінії вулиць Гоголя — Ланжеронівської. Польський легіон був тепер єдиною збройною силою в місті, яка збиралась чинити опір наступові петлюрівців. Французький консул Енно щойно випустив і спеціальне оголошення — воно вже біліло на всіх парканах і стовпах:

«Від французького консула:

Польський легіон, який нині в Одесі є авангардом союзних військ, перебуває під французьким командуванням. Всякий замах на безпеку цього легіону, його командирів та представників, а також і на всіх тих, хто сприяє йому, — буде прийнято як виступ проти держав Антанти.

Консул Енно»

3

Коли очолений Олександром Столяровим натовп, розбивши по дорозі олександрівський поліцейний участок та випустивши на волю всіх затриманих там людей, проминув єврейське кладовище і наблизився до тюрми, то стало видно, що перед тюрмою вирує величезний мітинг. Оратори були в арештантських халатах, інших людей в арештантських халатах натовп носив на руках. То були щойно визволені з тюрми ув'язнені там більшовики. Сталося це так.

Ще годину тому невеличкий загін озброєних робітників, очолений портовим вантажником Григорієм, у супроводі натовпу мешканців недалекого Сахалінчика, раптом з'явився перед тюрмою. Робітнича дружина мала завдання від підпільного ревкому, скориставшись з сум'яття в місті в зв'язку із зміною влади, визволити з тюрми політичних в'язнів.

Робітничий загін спинився перед брамою, і вантажник Григорій гукнув:

— Наказ військово-революційного комітету: відчинити браму!

Але варта поховалась за товстелезні мури й мовчала. Тоді вантажник Григорій вийшов наперед і гукнув знову:

— Три хвилини строку. За три хвилини йдемо на штурм!

Хвилинку за мурами ще тривала тиша. Раптом з-за брами гримнув постріл, і куля дзизнула біля вантажника Григорія. Вантажник Григорій вилаявся і розстебнув бушлат. З-під бушлата він вийняв важку в'язку гранат.

— Лягай! — гукнув вантажник Григорій до своїх і, розмахнувшись, кинув в'язку гранат під залізну браму. Сам він ту ж мить розпластався в кюветі.

Вдарив гучний вибух — і залізна брама повисла на петлях.

— Вперед! — подав команду вантажник Григорій, зриваючись з землі.

Робітнича дружина хто з пістолетом, хто з «лимонкою», а дехто і з карабіном — потоком хлинула в браму.

Та давати рукопашний бій охороні тюрми не довелося! У дворі тюрми вся охорона, покидавши зброю, стояла з піднятими руками. Помічник начальника тюрми тремтячими руками простягав в'язку ключів.

Дружинники похапали гвинтівки охоронців, вантажник Григорій взяв в'язку ключів.

— Списки! — наказав він помічникові начальника. — Списки політичних в'язнів. Карні злочинці лишаються по камерах.

Зі списком і ключами вантажник Григорій пішов по коридорах тюрми, відмикаючи камери і випускаючи на волю політичних в'язнів. Це були переважно більшовики, трохи анархістів, була вся більшовицька фракція Центропрофу на чолі з матросом Іваном Голубничим.

Голубничому Григорій Іванович сказав:

— Наказ Миколи від військово-революційного комітету: тобі негайно повернутись до виконання обов'язків керуючого військовим сектором ревкому і очолити всі озброєні робітничі дружини, з'єднавши їх в одну бойову частину озброєного пролетаріату.

— Єсть, очолити бойову частину озброєного пролетаріату! — по-матроському повторив наказ і навіть взяв на честь Іван Голубничий. — Де місце розташування бойового штабу?

— Болгарська вулиця, 63, школа імені Пушкіна — штаб військово-революційного комітету. Хапай «штейгера» і паняй чимдуж!

Голубничий — як був, в арештантському халаті, в сірій арештантській шапочці на маківці — кинувся до брами.

Але вийти з подвір'я тюрми було вже не так просто. Поки робітничі дружинники порядкували в корпусах, випускаючи політичних в'язнів, тюремний квартал раптом був взятий в щільне кільце добре озброєним загоном. Але були це не гетьманці, не офіцери-добрармійці, не білополяки, і не петлюрівці, і взагалі — ніяка військова частина. Озброєні карабінами, пістолетами і гранатами люди були зодягнуті як попало, одначе добротно: чимало було в дорогих пальтах, елегантних мисливських тужурках на хутрі, в каракулевих та котикових шапках на головах, навіть у м'яких капелюхах, ба й котелках і циліндрах. Це були бандити Мишки Япончика. Вони теж чимдуж прибули до тюрми — витягати своїх з-за тюремних ґрат, користуючись із зміни влади в місті.

Робітнича дружина із зброєю наготові заслонила щойно визволених в'язнів, готуючись боронити їх і себе. Япончикових бандитів було з півтисячі, робітничих дружинників — з півста.

Бандити Япончика влізались у подвір'я тюрми і розбігались по корпусах. Колодами, кувалдами, ломами вони виламували двері до камер і випускали своїх «братанів». На дружинників робітничої дружини Япончикові бандити — і визволені, і ті, що визволяли, — не звертали ніякої уваги. Тюремний квартал був уже оточений величезним, багатотисячним натовпом — підійшла вже й юрба від цирку.

Івану Голубничому, одначе, пощастило. Вибившись за браму тюрми, він побачив під муром кладовища прольотку «штейгер» і в ній Ласточкіна, Шурку Понеділка і машиніста Куропатенка. Пославши Котовського на чолі озброєної дружини визволяти товаришів з тюрми, Ласточкін теж поспішив на місце події, щоб тут же, на місці, спрямовувати визволених товаришів.

Ласточкін зійшов зі «штейгера» і запропонував те ж саме зробити іншим товаришам.

— Сідай, Голубничий, і поганяй чимдуж до штабу! — наказав Ласточкін. — Стривай! — зупинив він його. — В арештантському халаті все ж таки не годиться. Треба

щось придумати. А то перейме ще по дорозі якась «влада»...

Довго думати не було часу, і за хвилину Голубничий вже натягав на себе матроський бушлат Шурки Понеділка.

Коли Голубничий, настъобавши коней, зник на своєму «штейгері», Ласточкін запитав:

— Отже, які будуть пропозиції щодо бандитів Япончика? Спробувати привернути до себе і використати їх значні збройні сили, виступити проти них чи додержувати щось на зразок нейтралітету?

Шурка Понеділок знизав плечима.

— Це дуже висока політика,— признався він,— щось я тут нічого не доберу...

Ласточкін подивився на Шурку Понеділка.

— Товаришу Понеділок! Ми хочемо, щоб ти пішов зараз же між отих бандитів, серед яких дехто знає тебе, до яких ти можеш заговорити зрозумілою їм мовою. Ми повинні спробувати розколоти цю банду, відколоти від неї людей, в яких не зачерствіло ще остаточно людське, колись трудове серце. Ми повинні відкрити їм очі на ту страшну небезпеку, яка насувається на нашу землю: іноземна інтервенція і біла контрреволюція. Ти зрозумів, Понеділок?

Шурка Понеділок знизав плечима.

— Не кортить мені до... них, товаришу Миколо,— щиро признався Шурка,— самі знаєте... колись з ними ходив...

— Тому саме тобі й дається це доручення,— просто сказав Ласточкін.

Япончикові бандити тим часом вже тягли банки з гасом та бензином — палити тюрму. Полум'я відразу спалахнуло вибухом десь за головним корпусом, потім язика вогню поповзли по стінах прибудов. Гукали, що там, у прибудові, заховався начальник тюрми,— і це його звідтіля викурювали. Раптом полум'я спалахнуло з усіх кінців. Воно кидалося довгими язиками на масивні кам'яні мури, зразу осідало вниз, ховалося, потім починало знову, тепер вже помаленьку, повзти від каменя до каменя вгору. Це горів гас і бензин, якими просто плескали на стіни. Але язика вогню добирались до луток, до дверей — і дерево починало тліти, потім дерев'яні частини запалали, як смолоскипи...

Шурка Понеділок виліз просто на широкий мур, що оточував тюремний квартал.

— Братішки! — вискнув Шурка так, що його пронизливого крику не можна було не почути навіть у шарварку, що стояв довкола тюрми.— Братішки! Чи ви мене знаєте, чи, може, я сам знаю вас?

— О! — відгукнулося кілька здивованих голосів.— Дивись, Шурка Понеділок з Молдаванки кукурікає на стіні! Чи ти п'яний, чи ти про щось питаєшся, Шурко?

Але запитання Шурчине — то був тільки прийом ораторського мистецтва,— Шурка ні про що не питав. Два десятки «шкетів», зацікавлених його появою на мурі, спинились — і цього було вже досить, це була вже достатня аудиторія, щоб відкрити мітинг.

— Братішки! — зарепетував Шурка.— Горить наша «кіча», щоб їм вигоріти всім від Північного до Південного полюса! Але не згоріли ще тюрми на всій землі! Буде на нас нова «кіча», але я не хочу знову до тюрми, хоч би й американської, англійської чи французької! Братішки! Нехай не сунуться паразити в нашу Одесумаму зі своєю заморською тюрмою! І я відповідаю на ваше запитання, як це зробити: нехай їм буде мокро, а ми вийдемо сухими з води, нехай вони «грають в жмурики», а ми будемо й далі жити! Тепер я запитаю вас: чому робочі будуть боротись проти них, а ми ні? Що ми — гірші, як робочі? Чи ви мене зрозуміли, братішки? Котька! — гукнув він до когось в юрбі перед ним, помітивши знайоме обличчя.— Вдарили, га?

Запитаний позадкував у натовп:

— Так я же невійськовозобов'язаний. У мене гила...

В цей час над головами натовпу раптом щось завищало, захарамаркало — недалеко, десь біля Чумки, один за одним розляглися гучні вибухи, а з моря довгою луною перекотився могутній грім. Навіть струсонувало повітря.

— Антанта! — загукали в натовпі.— Ескадра! Криє по місту!..

Натовп завирував. Япончикові бандити кинулися хто куди. Одні хапались за зброю, інші, навпаки, зброю кидали і бігли геть.

Це ще не була вся ескадра. Але до англійського дредноута «Сюперб», англійського крейсера «Скірмішер» та французького броненосця «Мірабо» підійшли з патрулювання українських вод французькі кораблі «Жюстіс»

та «Жюль Мішле» разом з італійським крейсером «Акордан» — і всі разом дали могутній залп з далекобійних морських гармат по залізничній колії, якою посувались до міста петлюрівські броньовики.

Французьке командування десантною групою союзних військ Одеського плацдарму, пересікаючи в цей час на флагмані ескадри Чорне море, передало іскровим телеграфом наказ кораблям ескадри на одеському рейді: не допускати зміни влади в місті, перешкодити наступу військ Директорії, спинити наступ.

4

Могутній залп шести велетнів моря спинив наступ на місто і пересування в самому місті частин військ Директорії. Півста важких «чемоданів», які вибухнули на території залізниці та в прилеглих до залізниці районах міста, були поважним аргументом для хоча і численних, однак погано організованих військ Директорії. Петлюрівці спинились понад залізницею і перед центральними вулицями міста.

Далі, за центральними вулицями міста, починалась «зона Енно». Так було названо приморську в районі порту частину міста по лінії Гаванна — Ланжеронівська — Градоначальницький спуск, яку консул Енно спеціальною об'явою проголосив територією, підлеглою французькому командуванню. Ця територія включала порт і Миколаївський бульвар з резиденцією консула Франції. По лінії «зони» стояли в обороні польські легіонери, а з ними вже й виведений з казарм гарнізонний, досі нейтральний, німецький полк. Представник Антанти, консул Енно, ступаючи на землю України, урочисто заявив, що війська Антанти йдуть на Україну з однією метою: знищити німецький вплив і вигнати німців. Ступивши на українську землю, він взяв негайно німців під свій захист і наказав їм прийняти стан бойової готовності.

Під прикриттям польсько-німецької лінії оборони, посиленої гарматами, захопленими в генерала Біскупського, та броньовими автомобілями з німецького арсеналу, команди французьких та англійських моряків прибули з кораблів, що стояли на рейді, й займали другу лінію оборони — барикади зводились на самому Миколаївському бульварі.

Денікінські офіцери, які повтікали були на пароплав «Саратов», відчалити до Новоросійська не змогли, бо екіпаж покинув корабель і матроси розбіглися хто куди, не бажаючи рятувати білих офіцерів.

Французькі та англійські матроси оточили «Саратов» і зігнали назад на берег панів офіцерів. Офіцери були вишикувані й під конвоем французьких та англійських матросів промарширували в «зону Енно». Тут їх повідомили, що з усіх офіцерських дружин утворено нині дивізію під командуванням генерала Гришина-Алмазова.

Генерал Гришин-Алмазов пройшовся перед вишикуваною стрункою дивізією — перед резиденцією консула Франції на Миколаївському бульварі, — причепливо позираючи, як кожний з офіцерів тримає гвинтівку біля ноги. Чоловіка з двадцять, які тримали гвинтівку не «по статуту», генерал Гришин-Алмазов наказав відправити на гауптвахту.

Потім генерал став на приступку німецького броньового автомобіля, брязнув острогами, хльоснув стеком по халяві чобота і сказав:

— Панове офіцери!

Офіцери стояли струнко, німі і закам'янілі.

— Хай живе єдина, неділима Росія!

— Ура! — гаркнула кількатисячна лава.

— Хай живе союз Франції, Англії, Сполучених Штатів Америки і Російської держави від Чорного до Білого моря, від Балтійського моря до Великого океану!

— Ура! — гаркнула дивізія.

— Хай живе верховний правитель Росії адмірал Колчак і командуючий військами Добрармії на півдні Росії генерал Денікін!

— Ура!

— Віднині в бойових діях проти більшовиків ми підлягаємо цілковито і безпосередньо командуванню військ Антанти!

— Ура!

— Поздоровляю вас, панове офіцери, з початком бойових дій!

— Ура!

Генерал тут же, не сходячи з приступки німецького броньовика і не перестаючи хльостати себе стеком по халяві, віддав свій перший бойовий наказ:

— Два полки на першу лінію оборони, плече в плече з польськими легіонерами та німецькими гренадерами.

Один полк — резерв. Резерв — в стані бойової готовності.

Після того генерал з приступки автомобіля зійшов і, похльостуючи стеком по халяві, зник в резиденції консула Франції з особливими повноваженнями.

Настала ніч.

5

Вночі — коли місто знову завмерло і причаїлося в чеканні грізних подій — з командуванням осадного корпусу військ УНР, який вступив до Одеси, зустрілися представники військово-революційного комітету Одеси Ласточкин, Столяров і Голубничий.

Військово-революційний комітет мав тепер вирішити складне питання.

Десант от-от уже мав прибути — кораблі союзної ескадри і транспорти з сухопутними військами Антанти наближалися вже до українських вод Чорного моря. Але й до прибуття ескадри і десанту союзне командування мало чималі збройні сили: білопольський легіон, німецький полк, шойно сформовану білогвардійську дивізію, а також команди шести військових кораблів. Це було понад десять тисяч штиків.

Щодо військ Директорії, які вступили до міста, змінюючи і вбираючи в себе гетьманські частини, то було очевидно, що поміж ними та французьким командуванням згоди ще не досягнуто. Отже, в місті тепер була не одна сила і не єдиний фронт. Фронт контрреволюції розпався надвоє, і дві його сили перебували в стані незгоди. Щохвилини між ними міг виникнути і збройний конфлікт.

Яку позицію зайняти військово-революційному комітету, керованому більшовиками?

Військово-революційний комітет не мав сили, щоб виступити проти об'єданого табору контрреволюції і захопити владу, але не мав він сили і для виступу проти кожної нарізно з двох сил ворожого табору. Настрої трудового населення міста були на боці більшовиків; всупереч підступам меншовиків, можна було підняти негайно на боротьбу тисячі. Але проти військової сили потрібна була насамперед теж військова сила — тисячі добре озброєного війська! Такої військової сили військово-революційний комітет не мав. В штабі військово-

революційного комітету на Болгарській були зібрані на цю пору всі три робітничі дружини. Це було три сотні бійців, але більшість із них озброєна тільки пістолетами та гранатами. До штабу звідусіль підходили — групами і поодинці — робітники, які заявляли про своє бажання взяти участь у збройній боротьбі, але більшість із них не мали навіть пістолетів та гранат.

Це було все, що мав військово-революційний комітет.

Може — виступити разом з військами Директорії проти військ Антанти?

Але тоді вийде, що більшовики підтримали петлюрівську навалу і зміцнили владу українських націоналістів — владу таку ж ворожу, як і гетьманська.

Додержати нейтралітету в боротьбі між Директорією та військами Антанти?

Але нейтралітет у годину збройної боротьби, безперечно, підірве симпатії до більшовиків населення, яке настроєне непримиренно до іноземних інтервентів.

Ленін вчив, що коли виступ передчасний, треба відступити, щоб зберегти сили і накопичити їх в час перепочинку для удару сильнішого. Але Ленін учив також, що в боротьбі треба уміти використати всі сили, які ворогові протистоять, якщо момент для удару слушний.

Чи був зараз слушний момент?

На боці Антанти та її контрреволюційних поплічників була не лише кількісна перевага: і війська Антанти, і білі були прекрасно екіпіровані та озброєні, вони мали не тільки гвинтівки, але й кулемети, гармати та броньовики, на допомогу їм ішла й ескадра з тисячею жерл далекобійної морської артилерії.

Війська Директорії озброєні були незрівнянно гірше: невеличкий артилерійський парк, десяток броньових поїздів, споруджених здебільшого нашвидкуруч з залізних пульманів, викладених мішками з баластом.

Але бойовий дух в масі козаків військ Директорії був, безперечно, високий, їм здавалося, що це саме вони щойно повалили гетьманщину: повз німецькі частини, озброєні до зубів, вони пройшли з зухвалими співами, і німці не наважились їх зачепити, оголосивши нейтралітет. Війська Директорії посувалися на Одесу «переможцями без бою»: інші формування, не відаючи їхніх сил, відступали, не приймаючи бою або й у паніці розбігаються. Це ще більше розпалило їхню зухвалість. В запалі

вони ладні були битися зараз проти всіх на світі — хоч би й проти іноземного десанту!

Досить було пройтись вулицями північної частини міста, зайнятої військами Директорії, щоб переконатися в бойовому настрої козаків. Козаки невдоволено, знехотя виконували накази своїх командирів — петлюрівських старшин, які стримували їх перед лінією польсько-німецької оборони «зони Енно». Козаки хотіли воювати.

Але варто було уважніше придивитись до самих козаків військ Директорії. В осадному корпусі Директорії, який увійшов до міста, справжні, так би мовити, «кадрові» петлюрівські частини — «січовики», синьожупаники та гайдамацькі курені — були лише вкраплені окремими групами. Основна ж маса козаків навіть зодягнута була не в армійську одягу. На козаках були селянські сіряки, кожущки, ватяні піджаки та бушлати або солдатські шинелі старого російського зразка. На кашкетах або смушевих шанках жовто-блакитні стрічки були у них здебільшого поперек червоних стрічок або й тільки червоні стрічки — без жовто-блакитних. У розмовах вони кляли панів, буржуїв та інтервентів... То були недавно демобілізовані фронтовики або селянські повстанці, які десь у своєму селі повстали проти гетьмана та німецьких окупантів — за владу Рад. Хвиля одночасного петлюрівського повстання підхопила їх: українські націоналістичні партії, які підтримували Директорію, послішаючи привернути до себе повстанців, кинули гасла боротьби за «трудові ради», гасло боротьби за землю. Козаки були переважно середняками та пезаможниками українського розбурханого села. Куркульські синки трималися по привілейованих «січових» та гайдамацьких частинах, в які приймали тільки охочекомонників на власному коневі і в ладно справленій дорогій уніформі.

Основу військ Директорії, що вступили зараз до Одеси, таким чином, складали селянські маси, втягнені в петлюрівський рух лише виром подій і поставлені під командування петлюрівських старшин — реакційного націоналістичного офіцерства.

Ці маси селян треба було відірвати від петлюрівського командування, взагалі від петлюрівщини і привернути на радянський бік, їх треба було очолити і повести за собою — на боротьбу за владу Рад.

Отже, варто було піти на ризик і виступити одночасно з військами Директорії проти іноземних загарбників, поступово вкрапляючи в середовище козаків більшовиків, робітників-дружинників, взагалі — міський пролетаріат, щоб одірвати козацьку масу від контрреволюційного націоналістичного офіцерства.

Таке рішення і прийняв військово-революційний комітет, коли одержав від командування осадного корпусу військ Директорії запрошення на переговори.

Обставини переговорів були обумовлені наперед — з гарантією безпеки для представників обох сторін. Переговори мали відбутись не в штабі корпусу і не в штабі військово-революційного комітету, а на нейтральній території. Представників — по троє з кожного боку, без зброї. Збройна охорона кожної сторони — не більше взводу і не ближче двохсот кроків від місця переговорів. Підтримувати зв'язок із своїми в час переговорів — для консультації з командуванням — дозволяється, але за допомогою не більше як двох зв'язківців. Місцем зустрічі було обрано аптеку на розі Поліцейської та Рішельєвської.

Ласточкин, Столяров і Голубничий, ввійшовши до аптеки, побачили перед собою мальовничу трійцю. Троє петлюрівських старшин — полковник, сотник і хорунжий — були зодягнені в барвистий, аж ніяк не бойового вигляду, одяг; на них були червоні шаровари, сині жупани та сиві смушеві шапки з довжелезними шликами. З-під шапок звисали оселедці, а вуса були відпущені вниз. Троє гайдамаків сперлися на прилавок біля каси і курили люльки. Трохи осторонь стояв козак — теж у картинному одязі, тільки і жупан, і шаровари були в нього сині, а замість смушевої шапки була звичайна солдатська папаха, хоча й зі шликом.

Це були ті ж таки синьожупанники, які прийшли з німцями на Україну. Це були ті ж самі гайдамаки, які залили кров'ю Арсенальське повстання в Києві і січневе повстання в Одесі.

— Наші голови вам, панове! — картинно вклонився полковник, а за ним двоє інших старшин. Козак виструнчився і взяв на честь — по-німецькому.

Полковник зразу ж пильно глянув на Ласточкина.

— А я, мабуть, знаю вас, пане-товаришу! — промовив він, мружачись. — Ще з Києва. Таж ви — Смирнов, член

президії Київської Ради робітничих і солдатських депутатів у сімнадцятому році!

— Ви помилились,— сухо відказав Ласточкін.— Я — одесит.

Полковник знизав плечима.

— Нехай буде так.— Потім він звів руки вгору, те ж саме зробили за ним інші старшини.— Без зброї, панове! Будемо один одного перевіряти чи на слово гонору?

Ласточкін, Столяров і Голубничий теж звели руки вгору.

— Ми теж без зброї,— сказав Ласточкін.— Я пропоную все ж таки перевірити один одного.

Він наблизився до полковника, Столяров та Голубничий — до двох інших старшин. Зв'язківці обох сторін теж підійшли один до одного. Кожний коротко полапав другого по кишенях.

— Це люлька,— сказав сотник, коли Столяров намацав у нього в кишені щось тверде:

Справді, то була люлька: Столяров виїняв її з кишені сотника і показав усім.

— Заядлий курій! — пожартував Столяров.— Аж дві люльки бере до походу!

— Люлька козаку в дорозі знадобиться,— відповів жартом із пісні і сотник.

— А це що? — запитав Ласточкін, коли його рука намацала в задній кишені полковника якийсь твердий предмет.

— Це — пістолетик,— не зніяковівши, відповів полковник.— Але це не зброя. Це — пам'ятка. Можете виїняти і прочитати гравіровку. Дрібнокаліберний. Талісман.

Ласточкін виїняв пістолетик. Це був маленький дамський «зауер», справді з любовною гравіровкою. Проте в магазині була обойма з патронами. Це була зброя.

— Прощу захвати назад до кишені,— сказав полковник.

Але Ласточкін поклав пістолет осторонь на прилавок.

Полковник презирливо скривився, але скорився.

Після процедури взаємного обшуку полковник рекомендувався:

— Полковник Змієнко, командир першого полку осадного гайдамацького корпусу. Член партії українських есерів. З ким маю честь? — Своїх колег він не рекомендував.

— Микола Ласточкін,— відрекомендувався Ласточкін,— з дорученням військово-революційного комітету одеського пролетаріату. Член партії більшовиків. А це — члени ревкому. Пропоную зразу до справи. Що ви хотіли з'ясувати при побаченні з нами?

Полковник Змієнко сказав:

— Командування осадного корпусу хоче з'ясувати ставлення громадських і партійних організацій міста до республіканського війська і влади Директорії, яка віднині встановлюється в місті.

Ласточкін відповів:

— Ви, член партії есерів, не можете не знати ставлення партії більшовиків до української Директорії: Директорія не є законною владою, а дії українських націоналістів є антинародними. Однак більшовики дивляться з співчуттям на збройну боротьбу проти гетьмана і німецьких окупантів, яку ведуть народні повстанці, що опинилися серед військ, підлеглих нині осадному корпусу.

Полковник Змієнко подумав, тоді поставив друге запитання:

— Партія більшовиків нині в підпіллі в місті Одесі?

— Це вам також відомо,— відповів Ласточкін.— Більшовики завжди в підпіллі, коли влада не належить трудящим, а належить ворогам трудового народу.

Полковник Змієнко уважно вислухав і цю відповідь, знову подумав і запитав втретє:

— Чи думають більшовики вийти тепер з підпілля? Чи й надалі залишатимуться в підпіллі при владі української Директорії, яка нині встановилася в Одесі?

— Мені здається,— сказав Ласточкін,— влада Директорії ще не встановилася в місті. Ваші війська намагаються її встановити.

Полковник стенив плечем.

— Нехай і так. Ще день-два, і вона буде встановлена.

Тоді Столяров сказав:

— Військово-революційний комітет так і розуміє наше побачення: мова йтиме про те, яку владу встановити в місті.

— Після вигнання російських офіцерів, польських легіонів та німців? — запитав полковник.

— Ні! — заперечив Столяров.— Саме для того, щоб вигнати всю контрреволюцію і не допустити сюди іноземних інтервентів!

— Мова йтиме про те, чи згодні ви підтримати наші бойові дії,— сказав полковник.

— Бойові дії — проти кого? — поцікавився Ласточкін.

— Проти... російських білогвардійців.

— Згодні,— сказав Ласточкін.

— Проти поляків.

— Проти білого польського легіону — згодні. І проти німців згодні.

На хвилинку запала мовчанка.

Її порушив Голубничий. Він запитав:

— А проти іноземної інтервенції?

Полковник помовчав хвилинку, потім відповів так:

— Від командування осадного корпусу я маю такі вказівки.

— Відповідаю на ваше запитання в цілому,— сказав тоді Ласточкін.— Вам повинно бути відомо, що боротьбу проти іноземних інтервентів ми ведемо і вестимемо неослабно, аж поки останній інтервент буде вигнаний з нашої землі. Вся Радянська країна веде зараз, на заклик Леніна, вітчизняну війну проти іноземних загарбників.

— Але ж,— вкинув слівце і сотник,— тут не Радянська країна. Це — територія Української народної республіки.

— Ми з цим не згодні,— сказав Ласточкін.— Тут Українська Радянська Республіка. За це український народ і бореться. За це ми й воюємо.

— В спілці з Росією? — ехидно підкинув сотник.

— Так, спільно з Радянською Росією! — спокійно відповів Ласточкін.

— Приєднати хочете Україну до Московщини? — запально вигукнув сотник.

На слова сотника озвався і Столяров:

— Вона вже приєднана!

— «Приєднана»! — зухвало перекирив сотник.— Тепер стоїть питання про те, щоб зробити її самостійною.

— Під німцем або французом? — похмуро, але теж із запальними вже нотами в голосі огризнувся Голубничий.— А український народ хоче спільно з російським народом Радянської влади!

Полковник поморщився.

— Я думаю,— сказав Ласточкін,— запал полеміки зараз ні до чого. Ми прийшли сюди не дискутувати про ваші і наші настанови, різні і непримиренні, а договори-

тися про боротьбу проти ворога, який в цю хвилину у нас спільний.

У вирішенні питання взаємин України з Росією український народ має свою власну думку: українські робітники і селяни хочуть піти за прикладом старших братів, встановити у себе теж робітничо-селянську владу,— і путь України і Росії спільна. Але контрреволюція — і українська, і російська — проти цього. Тому ми й воюємо проти контрреволюції та всіх тих, до кого вона йде на службу...

Полковник звернувся до Ласточкина:

— Ми не будемо розгортати тут міжпартійні дискусії про те, яка влада має бути встановлена на Україні. Ми вирішуємо тут тільки питання збройної боротьби зараз. Ви згодні так?

— Тільки тому ми сюди і прийшли.

— Отже, повторюю запитання: чи виходите ви з підпілля і приєднуєтесь до боротьби, яку веде республіканська армія?

Ласточкин відповів:

— Наш вихід з підпілля можливий лише тоді, коли ми пересвідчимось, що від військ Директорії нам не загрожує небезпека. Як гарантію цього, ми вимагаємо негайної легалізації Ради робітничих депутатів. Щодо воєнних дій, то наші загони діятимуть проти спільного ворога за планом, розробленим спільно вашим і нашим командуванням, але самостійно, тобто — не підлягаючи командуванню військ Директорії. Спільний план має визначити для наших збройних сил певну ділянку.

Полковник вийняв блокнот і почав писати. Всі чекали. Закінчивши, він подав записку зв'язківцеві:

— Негайно панові отаману!

Зв'язківець зник.

Столярів запитав:

— Це записку ви написали в зв'язку з нашими переговорами?

Полковник вагався хвилинку, потім сказав:

— Так. Я запитав погляд командування на ваші домагання.

— Тоді ви поспішили, полковнику,— сказав Ласточкин,— наші умови я ще не виклав до кінця. Ми маємо ще одну вимогу.

— Навіть — вимогу?

— Назвіть, як хочете: вимога, умова, пропозиція...

Ми маємо змогу значно поширити наші збройні сили, бо нас підтримують найширші верстви населення...

Полковник нахмурився:

— До чого ви ведете?

Ласточкін сказав:

— Збільшення наших збройних сил посилить весь фронт боротьби проти контрреволюції та інтервентів і сприятиме перемозі. Тому ми пропонуємо видати нам з ваших арсеналів зброю для загонів, які ми можемо негайно озброїти.

Полковник криво посміхнувся:

— Які гарантії, що ця зброя не буде повернута проти нас?

— А яка гарантія, що ви не повернете свою зброю проти наших загонів, тільки вони викажуть себе перед вами?

Полковник прикусив свій довгий вус.

— Скільки? — запитав він по паузі.

Ласточкін подивився на Голубничого.

— Яка твоя думка, Іване?

Голубничий розправив на боки свої густі вуса і якусь хвилинку щось прикидав. Потім заговорив поважно, спочатку — наче до себе самого або товаришів, а далі — до полковника:

— В сучасний момент ми можемо не озброювати всіх — є рація ввести значніші сили пізніше, в ході боїв, як свіжі резерви. Попервах ми могли б озброїти тільки ті сили, які в цей момент вже зібрані в штабі...— В штабі було зібрано зараз без зброї, але готових одержати зброю і йти в бій п'ять-шість сотень робітників.— Ви полковнику, дасте нам для початку... ну, скажемо, тисячу гвинтівок, двадцять п'ять кулеметів, десяток гармат, ну й броньовиків два-три.

Брови полковника лізли вгору, а вус він затискав ще міцніше між зубів.

— Одначе,— сказав полковник, коли Голубничий закінчив,— ви той... ваші вимоги... виходять за межі скромності. Вони — зухвалі!

Столяров розвів руками:

— По хлопіві й шапка, пане полковнику! В Одесі десяток великих заводів, порт, елінги, сотні дрібніших підприємств. Тисяч п'ятдесят пролетаріату, а незаможних селян по приміських селищах — теж чимало...

Полковник махнув рукою:

— Я доповім про ваші... вимоги командуванню! — злісно сказав він.— Але...

В цей час двері відчинились і ввійшов зв'язківець. В руці у нього була телеграфна стрічка.

Полковник узяв стрічку і швидко перебіг її очима. Потім мовчки подав її своїм товаришам. Ті теж проглянули стрічку і перезирнулись.

— Вибачайте,— сказав полковник, зовсім засмоктавши свої вуса до рота,— але ми мусимо між собою... порадитись...

Петлюрівці відійшли в глибину аптеки і хвилин п'ять про щось збуджено шепотіли між собою.

Столяров, посміхнувшись, кинув Голубничому:

— Ну, ти, Іванс, прямо артист! Здорово взяв на пушку!

Полковник та його колеги повернулись до прилавка.

— Панове,— сказав полковник, і в мові його бриніло неприховане злорадство,— ми вимушені перервати наші переговори. В разі їх потрібно буде продовжити, ми сповістимо вас...

— Тобто? — звів брови Ласточкин.— Ви зриваєте переговори, не довівши їх до кінця? Як ми мусимо це розуміти? Як розрив?

Столяров кивнув на стрічку, яку полковник тримав віжмакапою в кулаці:

— Ця телеграма має якесь відношення до наших переговорів? Це відповідь на наші пропозиції?

— Можете прочитати її самі, добродію! Вам і так все стане відомо...

Ласточкин узяв стрічку, розтяг її і прочитав:

«Утриматись від будь-яких воєнних дій проти союзного десанту крп з солдатами і офіцерами союзної армії та інших частин кома які контролюються союзним командуванням кома поводитись як із гостями на нашій землі крп голова Директорії Винниченко».

— Що це має означати, пане полковнику?

Полковник не відповів.

— Це має означати,— відповів за нього сам Ласточкин,— що ви, отже, не збираєтесь воювати проти десанту Антанги?

Полковник пересмикнув плечима:

— Коли депутація вирушала сюди...

Але його перебив Голубничий. Настовбурчивши вуса, він гаркнув:

— В сучасний момент денікінські білогвардійці, білополяки та німці і є оті «інші частини», які контролюються союзним командуванням! Отже, ви не збираєтесь воювати і проти білої контрреволюції! Чи так я зрозумів вашого пана Винниченка?

— Ну, знаєте...— понуро пробурмотів полковник.— Ви забуваєте, що я соціаліст...

Але Ласточкін нетерпляче його урвав:

— Винниченко теж іменує себе соціалістом. Але минулого року він допоміг Грушевському з Петлюрою, теж «соціалістам», привести німців на Україну! І ви мали рацію, пане полковнику: ми зустрічалися з вами у Києві. Ви громили повстання арсенальців!

— А тепер, як бачимо, ваш Винниченко з Петлюрою радо приймають окупантів франко-американських! — додав Столяров.— А ви, полковнику, будете виконувати їх накази і стріляти робітників тут, в Одесі! Прощайте!

Але Ласточкін з півдороги ще повернувся, підійшов до прилавка, взяв «зауер» полковника і поклав собі у кишеню.

— Пробачте, я кину вам цей пістолік, коли ми відідемо свої сто кроків! Розумію, що цей німецький пістолет дорогий вам як пам'ятка! Я не міг залишити його у вашій кишені в час переговорів, тим паче не залишу тепер біля вас: не певний, що ваша рука не вистрілить нам у спину!..

Петлюрівські старшини стояли мовчки. Полковник жував вуса. Та Ласточкін спинився ще й на порозі.

— Я дуже добре знайомий з Винниченком ще з Києва, коли Володимир Кирилович був у керівництві Центральної ради. Прошу переказати йому, що я ще раз пересвідчився, що він як був зрадником українського народу, так і залишився падлюкою!

Ласточкін грюкнув дверима.

— Нехай це буде нам наукою! — сердито озвався ще Ласточкін.— Жодної дипломатії з ворогами на полі бою! Негайно всі наші сили, всіх наших людей — між лави їхніх козаків: роз'яснювати, зривати маски, агітувати!..

Вони пройшли вже двісті кроків, і в підворотті їх оточили озброєні робітники дружини імені Старостіна.

— Ну що? Ну як? — посипалися запитання.

— А ніяк, хлопці! — сказав Столяров.— Як було, так

і є! Пан дере мужикові чуба, а підпанок мужикові руки закручує назад... Гайда до штабу!

В штабі військово-революційного комітету зібралось повно народу. Тут були вже всі більшовики Одеси, в подвір'ї розташувалися бійці робітничих дружин. Довкола на вулиці стояв натовп, і вартові дружинники ледве стримували натиск людей. Люди збирались з усіх заводів — з близьких Головних залізничних майстерень, з усієї Молдаванки, з Слобідки, з далекого Пересипу. Робітники приходили записуватись у бойові дружини, вимагали зброї.

Ревком у повному складі зібрався на екстрене засідання.

Сумніву не було: першим ділом «сичовики» і гайдамаки підуть тепер роззброювати робітничі дружини. І встояти проти кількатисячного війська три сотні бійців, звичайно, не зможуть. Як же бути? Заховати зброю і розійтись по домах? А більшовицькому підпіллю і далі провадити наполегливу роботу — гуртувати сили, озброювати трудящих та разити ворога — іноземних інтервентів з усіма їх найманцями, — із підпілля?

Так. Такою і лишилась дальша програма дій для більшовицького підпілля. Але щодо укомплектованого вже робітничого збройного загону, то ревком прийняв інше рішення.

Ревком вирішив не розпорошувати укомплектованої бойової одиниці. Дружини імені Старостіна, Морського райкому та молодіжно-комсомольська повинні були почати формування наново — в умовах підпілля. Зведений же загін мав залишитись бойовим загonom військово-революційного комітету.

Цієї ж ночі під командуванням Івана Голубничого загін мав вийти через Хаджибеївський парк у напрямі на станцію Вигоду — за межі міста. Посуваючись від села до села, загін повинен був вбирати нові людські сили і здобувати собі озброєння в боях з загонами білих. Загін мав перетворитися в батальйон, ба й полк, — і це мав бути опорний полк військово-революційного комітету, який діятиме як партизанський загін на території, загарбаній ворогом, дістаючи відповідні вказівки від ревкому. Це мала бути позаміська, «зовнішня» армія одеського пролетаріату, який тут, у місті, вестиме проти іноземних інтервентів та білої і жовто-блакитної влади непримиренну боротьбу з підпілля.

— Як, Іване? — запитав Ласточкін у Голубничого.—
Буде так?

— Буде! — спокійно відказав Голубничий, пригладивши вуса.

— І ти можеш вийти сьогодні ж вночі?

Голубничий, не розуміючи, подивився на Ласточкіна:

— Таж ухвалено вже!

— Я не про те, Ваню,— сказав Ласточкін.— Я про тебе особисто. Ти ж тільки сьогодні з тюрми, ще й вдома не був. Жінка, діти...

Голубничий помовчав хвилинку, потім відповів:

— Діти в мене в сучасний момент вже дорослі, підтримають стару... Синові на шістнадцятий повернуло, дочці чотирнадцять. А стара... поплаче моя стара ще раз...— Він коротко мигнув повіками.— Прошу переказати їй, що живий та здоровий, повернуся з перемогою...— Він запитав, даючи зрозуміти, що з цим покінчено: — Яка буде система зв'язку між загонами та ревкомом, товаришу Миколо?

6

Консул Енно з апарата прямого проводу в своїй резиденції, підключивши його знову до телеграфу Одеси-Головної, подякував голові Директорії Винниченкові за гостинність і негайно дав згоду на те, щоб доктор Луценко, представник «Українського національного клубу», очолив і сформував кабінет цивільної влади в місті.

Командування десантом військ Антанти на Одеському плацдармі — з іскрового телеграфу на флагмані ескадри, який вже на чолі ескадри проминав Тендру і входив у води Дніпровсько-Бузького лиману Чорного моря,— передало свій другий наказ: військам Директорії залишити місто і відійти від Одеси на двадцять кілометрів на північ.

Гайдамацькі курені та сотні «січовиків» повернулися спиною до моря і рушили з міста геть.

Але козаки піших частин відмовились виконати наказ свого верховного командування.

Козаки підняли зброю і — де невеличкими групами, а де цілими частинами — рушили проти білопольсько-німецько-денікінської лінії оборони «зони Енно». Бій — вірніше, десятки окремих сутичок вздовж вулиць Гаванної та Ланжеронівської — тривав цілий день.

В цей час на Великому рейді з'явилися два французькі кораблі: крейсер «Ернст Ренан» і міноносець, флагман ескадри, «Проте».

Водночас з тими козаками військ Директорії, які відмовились виконати наказ свого командування і пішли в бій, в різних кінцях міста діяли і робітники. На Пересипі, в порту біля елігів, в районі Олександрівського парку зайвились групи робітників, озброєні чим попало — хто пістолетом, хто гранатою, хто просто ломом, і напали на підрозділи білогвардійського війська.

Бій не вичухав цілу ніч.

А вранці місто побачило на рейді вже не чотири, не сім і не дев'ять кораблів, а — дванадцять: вночі підійшли ще міноносці «Д. Н.», «М. Ж.», «Р. Г.».

І коли вранішній туман знявся вище над морем і холодне осіннє сонце прозирнуло над кварталами міста, дванадцять суден ескадри на рейді враз окутав чорнорудий дим. Ескадра з дванадцяти кораблів відкрила вогонь по кварталах північної частини міста.

П'ятнадцять хвилин тривала ця артилерійська підготовка — і після того запала тиша.

В цій тиші оборона «зони Енно» пішла в наступ.

Попереду йшли білополяки, німці і денікінці, і, коли вони займали квартал, відбиваючи контратаку робітників і повсталих козаків, — із «зони» для закріплення здобутого плацдарму викидалися ударні групи французьких моряків і шотландських стрільців. Вони захоплювали вузлові місця: телеграф, телефонну станцію, приміщення міжнародного банку та «Ліонського кредиту».

Саме в цей час стало відомо і найголовніше: десант прибув!

І на цей раз це вже справді був десант.

Спершу в бухту ввійшло кілька міноносців. За ними один за одним — кильватерною колоною — ввійшли чотири величезні транспорти. Міноносці розвернулись на Малому рейді, а транспорти попрямували просто до причалів чотирьох молів — Потапівського, Військового, Нового і Платонівського. На палубах транспортів, уже вишикувані із зброєю в руках, — готові кинутись у бій, тільки ступивши на землю, — стояли французькі солдати. Були вони не в звичній фронтній формі хакі, а в несподівано барвистій одежі. З берега було видно, що ця одежа зверху синя, а знизу — червона.

Транспорти причалили, сходні впали — і солдати, бойовими порядками, із зброєю наготові, бігцем розходились навсібіч віялом, заповнюючи територію порту.

З берега, з Миколаївського бульвару, де під подвійною охороною «зони» зібрався цвіт еміграції, що проживала в «зоні», — французький десант вітали одчайдушними вигуками «вів ля Франс» та підкиданням угору кашкетів і білих хустинок.

Французькі десантники бігцем підіймалися вгору — сходами і просто по схилах урвища. Вітер тріпав їх короткі сині тужурки та широченні червоні шаровари.

Коли французькі солдати в червоних шароварах вибігли на високий берег Миколаївського бульвару, стало видно, що з лиця вони — чорні. Це були зуави. Одесу займав десант французьких колоніальних військ. Солдати були негри, офіцери — білі.

На перших чотирьох транспортах прибуло п'ять тисяч зуавів-стрілків.

Бій в центрі міста не вщухав, але групи козаків та місцевого населення, що чинили опір, вже відходили під тиском противника за Поліцейську, за Поштову, за Єврейську вулиці...

Зустрічали командування десанту на причалі Потапівського молу: консул Енно з дружиною, адмірал Боллард з ад'ютантами, маршал білопольських легіонерів Дзяволтовський і командуючий дивізією Добрарм'ї генерал Гришин-Алмазов.

В цей час з флагманського катера ступив на берег сам командир десанту, командуючий військами Антанти на Одеському плацдармі генерал д'Ансельм.

Генерал д'Ансельм був у захисній, блакитного відтінку формі фронтовика, але і в цій сірій одежі відразу впадала в очі його достоту аристократична зовнішність: високий, ставний і стрункий, з гордовито посадженою на плечах головою. Було йому років під п'ятдесят, але голову його вже вкривала буйними сріблястими хвилями кучма сивого волосся. З молодавим обличчям це утворювало особливо пікантний контраст, а разом з вишуканими, тонкими манерами та якимсь томним виглядом притомленого життєвими бурями ловеласа — це, безперечно, гарантувало йому найширший успіх у паризьких дам.

Слідом за генералом д'Ансельмом на берег зійшов чоловічок у такій же одежі французького офіцера-фрон-

товика, але з полковницькими відзнаками на комірі й кепі та шевроном генерального штабу. Зовнішність цього чоловічка була аж ніяк не військова — був він занадто вже непоказний, ба й плюгавий. Ростом він був майже карлик, обличчям скидався на дрібного комісiонера, ще й безперестанку сіпав правою щокою, неспроможний перемогти нервовий тик. Крім того, він шкутильгав на одну ногу. Це був начальник штабу групи військ Антанти на Одеському плацдармі, полковник генерального штабу Фредамбер.

Генерал д'Аисельм милостиво кивнув всім, зокрема консулові Франції, що завзято вимахував своїм котелком, і зразу підійшов до нього.

— Мсьє консул! — мляво і неначе з досадою промовив генерал, недбало підкинувши на мить два пальці до свого кепі.— З наказу головнокомандуючого військами Антанти на Близькому Сході генерала Франше д'Еспре і командуючого військами Антанти на Балканах генерала Бартелло я прийняв командування військами Антанти на півдні Росії і України і прибув на чолі ввіреної мені сто тридцять шостої піхотної дивізії!

— Нарешті, мій генерале! — Консул Франції з почуттям потис руку генералу французької зброї.

— Мій начальник штабу, полковник генерального штабу Фредамбер! — рекомендував генерал коротая з тиком правої щоки.

Полковник Фредамбер клацнув закаблуками і брязнув острогами. Але реверанс виходив у нього незграбно,— ноги в нього були колесом, як у старого кавалериста або зроду рахітика.

Після того генерал підніс до вуст руку мадам Енно.

— Здрастуйте, давня знайома і найчарівніша красуня паризьких салонів!

— Здрастуйте, мій генерале!

Мадам Енно мило посміхнулася і легко вдарила генерала своїм ридикюльчиком по руці.

— Ви такий же пустун, як і раніше!

Генерал теж мило посміхнувся. Швидкий погляд, яким обмінялися вони, можна було тлумачити як свідчення про знайомство справді давнє, чарівне і недвозначне: пустувати їм, безперечно, доводилось разом.

Адмірал Боллард був зовсім п'яний,— ад'ютант під-

тримував його під лікоть,— і тому у відповідь на привітання генерала д'Ансельма адмірал спромігся рывкнути тільки:

— Ол райт! Тисяча чортів, це здорово, що ви вже причвалали! Чи захопили ви з собою, генерале, ямайський ром?

Після того консул Енно рекомендував своїх спільників. Маршал Дзяволтовський був рекомендований як вірний син Франції герой оборони Одеси від анархії. Генерал Гришин-Алмазов — як вірний син Росії, друг Франції і доблесний командир патріотичного російського офіцераства.

Милостиво відкозирявши Дзяволтовському і Гришину-Алмазову, але цим і обмежившись, генерал д'Ансельм кинув оком навкруги і послухав, що ж навколо чути.

Навкруги була панорама чарівного приморського міста, а з-за гряди кам'яниць долинали сюди, до берега моря, відгомони недалекого бою: гвинтівки стріляли залпами і вроздріб, прохоплювалась тут і там кулеметна тріскотня, вибухали гранати.

Генерал звів брову.

— Хто з ким воює? — поцікавився він.

Наперед вийшов генерал Гришин-Алмазов.

— Дозвольте доповісти? Ввірена мені офіцерська дивізія військ Добрармії спільно з польським легіоном білого орла і у взаємодії з німецькими гренадерами, спираючись на підтримку доблесних французьких моряків та шотландських стрільців, приборкує заворушення в місті в зв'язку з наступом на Одесу військ малоросійської Директорії та бунтом окремих груп населення.

Генерал вислухав рапорт і втомлено сказав своєму начальникові штабу:

— Полковнику, це треба негайно ліквідувати!

Полковник Фредамбер відкозиряв:

— Зуяви з маршу ввійшли в бій, мій генерале!

— Ах, так? — здивувався генерал, неначе він не знав того, а може, і справді не знав, зайнятий якимись більш важливими справами.— В такому разі бандам заколотників запропонувати негайно скласти зброю.

— Єсть, мій генерале! — Полковник кивком голови підкликав ад'ютанта.— Всю дивізію — на лінію вогню! Резерв — тільки батальйон особистої охорони!

Ад'ютант уже готовий був бігти виконувати наказ, та полковник ще притримав його за рукав і звернувся до генерала:

— Осмілюсь запитати, які умови капітуляції?

Генерал відказав, бридливо скривившись:

— Ніяких. П'ять хвилин на те, щоб покласти зброю. Беззбройні можуть іти куди завгодно за межі міста.

Полковник Фредамбер закінчив свій наказ ад'ютантові:

— П'ять хвилин. Після того знищувати кожного, хто тримає зброю в руках. Полонених не брати.

Консул Енно з галантною посмішкою звернувся до генерала Гришина-Алмазова:

— Генерале! Нога командуючого десантом ступила на берег Одеси. Ви можете приступити до виконання ваших обов'язків.

Генерал Гришин-Алмазов відкозиряв, а консул Енно сказав до генерала д'Ансельма:

— Мій генерале! Генерал Гришин-Алмазов бере на себе генерал-губернаторство в місті й області.

— Чудово, чудово! — втомлено кивнув генерал д'Ансельм. — Сподіваюсь, генерале, що... і все таке інше...

Генерал Гришин-Алмазов ще раз відкозиряв, а генерал д'Ансельм поволі пішов уздовж ряду командирів суден ескадри, що вишикувались понад пірсом.

Церемоніал закінчено.

Оркестр на катері флагмана загравав марсельезу.

Наказ командуючого десантом ще не дійшов до берега, над містом ще лунав і гримів бій. Під портовими складами зуави розстрілювали групу робітників, що не зняли шапок і не вигукували привітань.

7

Наказ про капітуляцію без будь-яких умов був переданий командуванню осадного корпусу по телефону. Пункти для складання зброї визначались: Критий ринок, під'їзд Державного банку і майдан перед вокзалом.

До вокзалу — на північ — пленталося чимало петлюрівських старшин і козаків. На півночі була визначена демаркаційна лінія військам Директорії. Гайдамаки і «січовики» вже були там зранку.

Організоване складання зброї повстанцями почалось,

проте, тільки на найближчому визначеному пункті — в Критому ринку. Підрозділи козаків, які до того зайняли позиції поблизу, підходили до ринку і скидали гвинтівки на купу на асфальтовану долівку як непотрібний іржавий брухт. Французи навіть не встигли ще виставити свою варту для приймання зброї. З них поки що було досить того, що повстанці — беззбройні, з порожніми руками — відходили геть, за двадцять кілометрів за місто.

Та багато козаків, припинивши непотрібну стрілянину, гвинтівок, проте, не кидали і рушали в напрямі до вокзалу, до товарної станції, до залізничних майстерень.

Однак в гирлах вулиць і провулків біля залізничних майстерень, куди ще не підійшли французькі солдати, гуртками стояли беззбройні робітники. Від гуртка до гуртка переходили Ласточкін, Олександр Столяров, Куропатенко, Понеділок та інші більшовики. Вони шикували гуртки в щільні заслони впоперек вулиць.

Коли петлюрівський козак наближався до робітничої застави, йому казали просто:

— Ну, козаче, повоював, дай іншим повоювати! Кидай гвинтівку, вона тобі однаково не потрібна!

Деякі козаки кидали гвинтівки зразу, інші відмовлялись і, навпаки, просили прийняти і їх «до гурту» — до загону, який озброюватиметься для дальшої боротьби. Таких відводили убік. Військово-революційний комітет вирішив не відмовляти козакам, які викажуть бажання продовжувати збройну боротьбу, — і, об'єднавши їх, надіслати навздогін Голубничому на формування загону. Вже кілька десятків козаків було завербовано до «зовнішньої армії» ревкому, вже кілька десятків гвинтівок потрапило до рук робітників. Цю зброю Шурка Понеділок повинен був зібрати і транспортувати в катакомби біля Куяльницького лиману.

В Критому ринку тим часом набралось вже дві сотні гвинтівок, і французи вже виставили біля них невеличку охорону з чотирьох зуавів під командою білого капрала.

Раптом до ринку чвалом підкотило три тачанки. На кожній був тільки фурман, на передній ще сидів робітник у блузі й кепці. Робітник сплигнув з передка тачанки і попростував до зуавів.

— Можете, — сказав він, — вантажити гвинтівки!

— Дозволю собі зауважити...— почав був капрал,— що це я можу зробити тільки після наказу від мого прямого начальника, лейтенанта...

Тоді робітник вдарив капрала коротко під підборіддя. Кляцнувши зубами, капрал перекинувся навзаки.

Чорні стрільці вхопили свої гвинтівки, але відразу ж поставили їх до ноги: трое фурманів вже зіскочили з своїх тачанок і стояли перед кожним з пістолетом напоготові.

— Кидай гвинтівки на купу! — наказав робітник.

Зуави покидали на купу й свої гвинтівки.

— Тепер швидко переносьте всі на тачанки!

За три хвилини зуави перетаскали на тачанки дві сотні гвинтівків, додавши зверху й свої.

Григорій Іванович — а це був він — стояв з пістолетом напоготові, поки відбувалося вантаження. Трое фурманів з пістолетами в руках озирались на всі боки — на підступи до ринку. Це були трое Столярових: Микола, Федір і Коля.

Гвинтівки навантажено, тим часом капрал сів і, кліпаючи очима, озирався навколо.

— Камраде! — сказав йому Котовський. — Ти не гнівайся: така вже у нас поведенція до кожного, хто сунеться непроханий на нашу землю. Перекажи своїм начальникам, що зброю у тебе забрали більшовики: вона їм знадобиться.

Капрал вже очунював, вже добирав, що й до чого, але зрозуміти мови Григорія Івановича не міг: французький лексикон Григорія Івановича був вичерпаний першим реченням з наказом вантажити гвинтівки. Він зрозумів тільки одне слово — «більшовики».

— Бі... бі... біль... совики...— мимрив капрал.

— Не «більсовики», а «більшовики»,— визнав за потрібне виправити його Котовський. — Так і скажи: більшовики! Це слово вам доведеться тут добре запам'ятати: більшовики! Ну, бувай здоров! Компрене? Адью!

Григорій Іванович стрибнув на передню тачанку, і всі три тачанки зразу взяли учвал.

Це було якраз вчасно, бо з кінця вулиці вже наближався якийсь підрозділ зуавів.

Тачанки розвернулись і заторохтіли до Херсонського спуску.

— Ну, Федю! — сказав Григорій Іванович до третього Столярова, що був за фурмана на його тачанці.—

Починаємо, отже, знову війну? Ти куди — до Голубничого чи залишишся тут?

Федір Столяров відповів не зразу. Він настьобував коней і оглядався на всі боки — чи не з'явиться десь із провулка французький пікет.

Нарешті він сказав:

— Ні, Григорію Івановичу, тут я не залишуся, я ж — прапорщик, а Гришин-Алмазов оголосив мобілізацію всіх офіцерів, ба й унтер-офіцерів. Мені тут лишатися неможливо. Я подамся геть...— Федір помовчав, потім закінчив: — Або до Голубничого, або ще далі, на північ, назустріч Червоній Армії. Адже Червоній Армії, мабуть, дуже потрібні командири?..

Тачанки проторохкотіли Херсонським спуском вниз, виїхали на Пересип і, полохаючи невеличкі гуртки людей, що збиралися на перехрестях — роздивитися і довідатися, які новини в місті,— полетіли Московською вулицею в напрямі до Куяльника.

В Куяльницьких катакомбах військово-революційний комітет влаштував свій арсенал для озброєння одеського пролетаріату.

8

Якщо ввійти в Куяльницькі катакомби не через лаз з криниці на подвір'ї биндюжника Єгоренка, а тим ходом, що заховався в чагарниках позад комунальної дачі перед в'їздом до грязелікарень Куяльницького лиману, то, пройшовши доволі широким і високим штреком — метрів зо два завширшки та метрів півтора заввишки,— потрапляєш у простору печеру. Тут була колись центральна каменоломня Куяльницького висілка — так каменоломнею іменували її й дотепер. Звідси меншими штреками праворуч і ліворуч — пройшовши метрів із сто — можна дійти до галерей, в яких розташувалися підпільні редакція та друкарня. Між галереями редакції та друкарні було ще й друге сполучення,— зовсім тісним і низьким лазом-гезенком. Це був, так би мовити, запасний вихід, й існування його було особливо зручне на випадок наскоку поліції: лаз-гезенок, петляючи, йшов попід Живаховою горою аж до Хаджибеївського лиману. Цим ходом можна було і винести матеріали, і порятуватися підпільникам.

Зараз каменоломня, як завжди, була зовсім порожня і темна, тільки в кутку, поставлений на брилу ракушняк, сліпенько блимав каганець. Біля каганця на другій, меншій брилі сидів Сашко Птаха. Перед ним долі лежала сумка газетяра — звичайна газетярська сумка з цупкого брезенту, амальгованого чорним лаком під церату. В сумці були теж звичайні газети — «Одесские новости» за вчорашній день. Нічого дивного в тому, що газети вчорашні, не було, бо і минулий день, і минулу ніч в місті гримів бій, і свіжі газети не вийшли. Газетярі торгували вчорашніми.

Сашко Птаха сьогодні — перший день — працював у підпільній друкарні. Він був у цілковитому розпорядженні члена обласкому, друкаря Яковлева, — головного складача, старшого метранпажа, технічного керівника і директора підпільного видавництва.

Сашко Птаха сидів зовсім замріяний. От і почалася його путь революціонера. Віднині він не просто «обслуговує» інших підпільників, вказуючи, куди їм іти, а сам справжній підпільник. Віднині тільки для товаришів «вольних», як казав Сашко, тобто не причетних до підпілля, він — Сашко Птаха, тільки для батька і матері — просто Сашко. А насправді, для діла, він — «експедитор». Так кличе його товариш Яковлев, якого і він кличе тільки — «Семен», та мають кликати його всі інші підпільники, з якими йому мати справу: ніхто тепер не має права покликати Сашка інакше, як «експедитор».

— Сашко, де ти? — почув він раптом з глибини редакційного штреку.

Сашко Птаха підхопився так рвучко, що від поруху повітря каганець блимнув і згас: Сашко залишився в цілковитій темряві.

Ну, певна річ! Це ж голос тієї Галі. Справжня революціонерка, а дивіться ж, все одно зостається... тільки дівчам! Хіба ж так можна? Отак гукати на весь голос у такому підпіллі, ще й кликати не «експедитор», а просто... «вольним» ім'ям! Ні, з дівчатами краще не мати діла, нехай вони будуть і справжні революціонерки...

— Де ж ти, Сашко? — почувся знову з темряви приглушений склепінням низького штреку голос Галі.

— Я ось де! — прошепотів Сашко. — Сюди! Гасничок, хай йому всячина, загас!..

— Ти, тут, Сашко? — тепер голос Галі прозвучав гуч-

ніше, вона, очевидно, вже виринула з штреку і стояла при вході до печери.

В руках у Галі спалахнув електричний ліхтарик, і світло його впало на причаєну постать Сашка.

Галя підійшла близько, і розсіяне проміння ліхтарика освітило і її. Вона була, як завжди, у своїй матросці, тільки на плечі накинула якусь теплу кофтинку — в підземних печерах стояла пронизлива, дошкульна сирість.

— Нащо ж ти загасив?

— Він... сам загас,— прошепотів Сашко.

Сашко шепотів, і голос його тремтів, його морозило. Надто хвилююча була зміна в його житті і... надто близько стояла біля нього Галя з ліхтариком і папкою папірців у руках.

Сашко був закоханий в Галю — з того дня, як вони разом організували вивішування червоних прапорів на заводських димарях та над заводськими брамами. Він був закоханий і тяжко заздрив їй. Дівчина, а таки справжній революціонер!

— Галю! — прошепотів Сашко.— Коли ми з вами будемо вже зовсім дорослими...

Галя засміялась:

— Та не шепочи ти! І чому — коли будемо дорослими? Я, Сашко, вже давно... зовсім доросла. Це я на зріст тільки маленька. А знаєш, скільки мені років?

— А... скільки? — спробував запитати вже вголос, але захрип і мусив відкашляти Сашко.

От же телепень! Ну, певно ж, Галі вже років зовсім сімнадцять або й... вісімнадцять. А йому ж тільки шістнадцять — сімнадцятій... Звичайно, проти Галі він малюк, і Галя його теж зневажає...

— Мені вже двадцять три роки, Сашко!

Сашко зовсім скис.

Коли б електричний ліхтарик світив яскравіше або коли б Галя уважніше глянула на Сашка, вона б побачила, що на очі йому навіть набігли сльози. А втім, Сашко поквапився нахилитися нижче до пачки папірців, які тримала Галя в руках.

То були щойно видрукувані листівки. Галя простягла пачку Сашкові: він мав тепер винести їх у сумці газетяра разом із старими газетами, потім бігти вулицями міста й гукати: «Одесские новости!» Останні новини! Прибуття до Одеси десанту Антанти!» — а тоді, добігши до старого базару, випорожнити свою сумку в тютюно-

вій крамниці, базарному філіалі фірми «Самійло Солодїй та Самуїл Сосїс», і звідтам інші комсомольці та комсомолки понесуть ці листівки, тоненькими стосиками, на собі, під одежею.

— Тут триста штук,— сказала Галя,— чудові листівки! Цю листівку для першого разу написав сам товариш Микола, а я переклала французькою мовою. Ось ти послухай!

Вона взяла із стосу один папірець, присвітила собі ліхтариком і почала читати вголос.

Листівка була французькою мовою. Галя читала нахвально, але зразу, сміючись, урвала своє читання:

— Ах, так, ти ж не розумієш по-французькому!.. Ну, не гайся, біжи!.. Завтра в цю ж пору, тут же... До міста їдь трамваем, щоб не гаяти часу...

Раптом вона переклала — спеціально для Сашка — те, що прочитала по-французькому:

— «Французе! Чого ти сюди прийшов? Солдат і матрос Франції, ти — такий же робітник чи селянин, як і ми, твої браття по класу...»

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Раут генерал д'Ансельм давав тільки на сто персон, Присутні були:

з французького боку — крім генерала д'Ансельма з його начальником штабу полковником Фредамбером та консула Енно з дружиною — генерали, командуючі прибулими французькими дивізіями в складі експедиційного корпусу Антанти і капітани французьких суден у складі об'єднаної ескадри Антанти, дислокованої в Одеському порту.

З англійського боку — крім адмірала Болларда і капітанів англійських суден ескадри — Великобританії комерції секретар Багге та Джордж У. Пірслі. Колишній — до революції — британський консул в Одесі, нині британський комерційний секретар Багге виконував при начальникові британської військової місії адміралі Боллардові функції консультанта в цивільних справах. Містер Джордж У. Пірслі був повноважним представ-

ником глави англійського нафтового тресту «Роял детч шелл» сера Детердінга.

Польські збройні сили білого орла в складі окупаційної армії Антанти представляв маршал Дзяволтовський. Він з'явився на раут в мундирі французького лейтенанта. Свій перший офіцерський чин пан Дзяволтовський одержав колись у французькій військовій школі, і за теперішньої ситуації пан Дзяволтовський вважав за доречне — з міркувань далекоглядної політики — скромно підкреслити цей символічний факт, заховавши свій шляхетський гонор. Мініатюрний генеральський еполетик — виконаний золотом на слоновій кості у формі брелока — він почепив на грудях поруч з кокардою французької військової школи.

Крім того, на раут — з пошани до генеральського мундира — був запрошений і німецький генерал Шмул. Під командуванням генерала Шмула ще було в Миколаєві двадцять тисяч солдатів, у Херсоні — десять і в Одесі — п'ять. Але на бенкеті «переможців» він почував себе бідним родичем.

Місцеве одеське самоврядування представляв новий голова міської Думи мер Брайкевич. Запрошення він достав на одну особу — без дружини.

Генерал-губернатор Одеси і прилеглих таврійських територій генерал Гришин-Алмазов представляв Росію.

Дамою генерала була королева екрана Віра Холодна.

Дам взагалі було тільки дві: мадам Енно і Віра Холодна. Раут був не просто — дипломатичний, а військово-дипломатичний, цивільні гості були запрошені без дам.

З одеських тузів і шишок були: Вайнштейн, Родоко-накі, Регір, Хаїс, Кропива, Яловичов, Анатра-син та інші. З всеросійських діячів, промисловців та земельних магнатів: Третьяков, фон Дітмар, Демченко, граф Гейден, граф Бобринський, князь Урусов, барон Меллер-Закомельський та інші. З українських поміщиків: Котов-Кононенко, Григоренко, Терещенко та інші. Від бесарабців — поміщик Золотарьов. Доктор Луценко — від «Українського національного клубу» — також був: призначення його на голову місцевого — з орієнтацією на Директорію — самоврядування не відбулося, але він ще не втрачав надій.

Чинівний світ — пори царського режиму і пори Тимчасового уряду — про всякий випадок, у зв'язку з неяс-

ністю майбутніх урядових перспектив, на раут запрошений не був.

Взагалі скласти список гостей російського та українського походження було доручено мадам Енно. Злі язички плескали, що родина Енно зробилась на цьому мільйонерами: кожне запрошення коштувало десять тисяч франків на «філантропічні потреби» — звичайно, негласно.

Коли всі познаходили свої місця, відповідно до карток біля кувертів і посідали, генерал д'Ансельм звівся і втомлено оглянув усіх присутніх. Він нудився світом, як завжди, а чорні фраки цивільних осіб поміж армійських мундирів дратували його ще з дня закінчення юнкерської школи.

— Панове! — неголосно і м'яко, з ноткою глибокого розчарування в житті промовив генерал. — На війні — як на війні! І не будемо сьогодні виголошувати тостів за нашим похідним столом на бівуаку. Чи не так, мій любий друже? — він чемно і втомлено схилив голову до свого сусіди на чільному місці, англійського адмірала Болларда.

— Йес... — прохрипів адмірал і хотів додати ще «тисяча чортів», одначе вчасно згадав про присутність дам.

Генерал почав промову:

— Я тільки дозволю собі нагадати вам — від себе та від мого друга адмірала — про виключної історичної ваги подію, завдяки якій ми й зібралися з вами тут, на гостинному базарі казкової країни східного колоса. Я маю на увазі нараду трьох «великих», трьох стовпів нашої сучасності — мсьє Клемансо, сера Ллойда Джорджа і президента Вільсона — на тихому острові Уайт серед бурхливих хвиль Атлантики, нараду, яка відбулась щойно, першого грудня.

Генерал визнав за потрібне підбадьоритись і дозволити металевій нотці забриніти в його спічі.

— Три велетні нашої сучасності вирішили взяти судьби світу у свої могутні й чудодійні руки. Я маю на увазі вирішення представників держав-переможниць покласти край війні, приборкати смуту, встановити вічний мир на землі!

На слові «вічний» генерал дозволив своєму голосу ледь-ледь затреміти.

— За кілька день у Парижі, нашому милому, золотому, під каштанами, Парижі, — голос у генерала пере-

йшов на реєстр ніжний та мрійливий,— розпочнеться мирна конференція, яка має виробити основи мирного договору з переможеними країнами.

Генерал зробив легкий, але сповнений цілковитої пошани і глибокого співчуття уклін до німецького генерала Шмула. Генерал Шмул почервонів і заховав свій погляд в руді настобурчені вуса.

Генерал д'Ансельм узяв свій бокал.

— В славетному Версальському палаці, окрасі французької архітектури і мистецтва, в цитаделі історії Франції, відбудеться ця всесвітнього значення подія. Нехай Версаль, цей могутній символ приборкання злобної черні, буде таким же символом тих історичних рішень, які приймуть під його сінню наші великі мужі!

Голос генерала знову ледь-ледь затремтів, і він трошки підняв над рівнем стола свій бокал, тримаючи його за тонку, високу ніжку.

— На конференції у Версалі великі мужі нашої сучасності, зіключючися про вищі ідеали цивілізації, переділять карту нашого старого світу по-новому — щоб забезпечити торжество справедливості.

Генерал тримав бокал на рівні живота.

— Панове! Ми покликані до того, щоб на той час, як наші великі мужі викінчать свою велику місію, всяка смута в усіх закутках нашого розхитаного світу була винищена. Саме в ім'я цього ми, солдати, і опинились тут та зустрілися з вами, мирними діячами та сіячами. Наше спільне високе призначення — знищити сили тьми і пороку, які наважились піднятися проти цивілізації в цьому закуткові світу. Я маю на увазі потребу знищити злочинний більшовизм, який поширюється серед російської черні, я маю на увазі наш святий обов'язок і наш кровний інтерес — оборонити священні права власності, на які зняв руку комунізм!

Генерал поставив бокал на місце.

— Що ми маємо чинити? Як командуючий збройними силами, що їм доручено ліквідувати більшовизм і комунізм, я відповім вам словами, які сказав мені, напучуючи на цей хрестовий похід, головнокомандуючий силами цивілізованого світу на Сході, доблесний генерал французької зброї Франше д'Еспре: «З більшовиками поводитися треба рішуче. Знищуйте їх, знищуйте їх усіх, починаючи з простих мужиків і кінчаючи їх найвищими керівниками. Відповідальність я беру на себе».

Генерал нарешті посміхнувся:

— Панове! Сподіваюсь, що ми всі розділимо цю відповідальність з нашим головнокомандуючим? Ваше здоров'я, панове!

Генерал підхопив бокал і зразу високо підняв його:

— Здоров'я ніжних сердець, які чекають біля родинних вогнищ кожного з нас з бойового походу!

Генерал був парубок.

Всі високо підняли бокали. Генерал похилив голову до всіх, пригубив і сів. Він втомлено склепив очі і кивнув полковнику Фредамберу. Цим порухом він давав зрозуміти, що місія його на сьогодні закінчена і все, що буде далі — сьогодні, завтра, завжди, — начальник штабу повинен взяти в свої всеосяжні й загребуші руки. Генерал буде тільки схвалювати або заперечувати його дії — отаким поківом своєї гордовито посаженої на плечах сивої голови. Взагалі в світі генерала цікавило тільки одне: статуетки. Він пристрасно був закоханий в скульптуру, і саме — в скульптурну мініатюру, байдуже якого матеріалу: мрамур, глина, гіпс. Колекція скульптурних мініатюр генерала д'Ансельма славилась на весь Париж: він збирав її по всіх країнах світу. Тепер надійшла черга Одеси. Що здобуде він в одеських антикварів і митців?

Полковник Фредамбер звівся. Але мадам Енно, як господиня рауту, скористалася з урочистої паузи, щоб кинути свої милі репліки.

Пригублюючи і мило посміхаючись, мадам Енно гостинно сказала до всіх:

— Сподіваюсь, панове, що різдвяну вечерю цього року ніхто з вас не відмовиться розділити з нами в резиденції консула Франції в Києві?

Консул Франції стрельнув вусиками вгору, привітно закивав на всі боки і ніжно потріпав своєю рукою ручку мадам.

Але пауза ще тривала, поки полковник готувався достойно завершити промову свого шефа, і мадам — господиня столу — не могла дозволити паузи, вона з посмішкою ще милішою встигла кинути і другу репліку. І посмішка, і репліка були адресовані до генерала Гришина-Алмазова, що сидів на почесному місці по другий бік столу.

— Сподіваюсь також, генерале, що на новорічну ніч ви запросите нас усіх до себе в Москву?

Гришин-Алмазов звівся, дзенькнув острогами і вклонився.

Мадам Енно встигла кинути і третю посмішку — королеві екрана. В цій посмішці було найбільше милої отрути: присутність Віри Холодної поруч з генералом красунчиком завдавала мадам Енно надмірної прикrostі: вона ревнувала.

Тим часом полковник Фредамбер заговорив. Голос у нього був різкий, рипучий, і він кидав словами, наче з катапульти неотесаним камінням. Правою його щокою майже ритмічно перебігала конвульсія: полковник мав хворобу святого Вітта.

— Панове! — оперішив полковник усіх своїм катапультовим голосом.— Від імені об'єднаного командування Франції і Британії мій генерал просив повідомити присутніх тут командуючих збройними новоформуваннями про таке.— Він вперся пронизливим поглядом в генерала Гришина-Алмазова, і генерал завмер на своєму місці в шанобливому чеканні.— Командування збройними силами Антанти розраховує, генерале, на ваші видатні якості воїна та організатора і на звитягу ваших хоробрих солдатів. Командування гарантує цілковите забезпечення частин Добрармії на Одеському плацдармі усіма видами озброєння, військового спорядження та амуніції з арсеналів Англії, Франції і Сполучених Штатів Америки. Бог вам у поміч, генерале!

Генерал Гришин-Алмазов вдруге звівся і похилив голову з бездоганно зачесаним на англійський проділ волоссям.

Пронизливий погляд полковника Фредамбера всвердлився в маршала Дзяволтовського:

— Щодо ваших мужніх вояків, маршале...

Маршал Дзяволтовський підхопився і виструнчився. Він був у мундирі лейтенанта і не міг сидіти, коли до нього звертався старший чином.

— ...то командування збройними силами Антанти, прийнявши польські легіони білого орла під свою високу руку, також розраховує на їх беззавітну відданість загальній справі і також гарантує їм постачання всіх видів озброєння, спорядження та амуніції.

Полковник Фредамбер, посіпуючи правою щокою, вхитрявся дивитись одразу на обох генералів — Гришина-Алмазова та Дзяволтовського, що сиділи в різних

кінцях величезного стола. Тембр його голосу став особливо різкий та дошкульний.

— Перед обома збройними новоформуваннями, російською Добрармією та польськими легіонами стоїть віднині тільки одне спільне воєнне завдання: виконуючи стратегічний план командування збройними силами Антанти на півдні Росії, ударами спільних дій знищити спільного ворога. Щодо політичних програм, носіями яких є обидва зазначені збройні новоформування, то...

Генерал д'Ансельм на мить підняв повіки і втомлено кинув, перебиваючи полковника:

— Я маю на увазі розбіжність настанов російської Добрармії та польських легіонів у сфері їх національно-державних інтересів.

— ...то,— докінчив полковник Фредамбер,— для солдатів вони не можуть і не повинні існувати.

— На війні — як на війні! — втомлено кивнув генерал д'Ансельм.

Полковник Фредамбер сів.

Сів, вклонившись і гучно забряжчавши своїми величезними острогами, і маршал-лейтенант Дзяволтовський. Консул Енно привітно посміхнувся до кожного з генералів.

— Питання взаємини Росії і Польщі вирішить якраз Паризька конференція. В програмі конференції стоять, власне, три питання: мирний договір з Німеччиною, російське питання і питання молодих націй: Польщі, Литви, Чехії етсєтерá...

Справа діялася на Україні, мова йшла про бойові дії на Україні, взагалі стояло питання України, але про Україну чи будь-які українські збройні формування згадано не було.

Генерал д'Ансельм не визнавав України і не хотів чути про неї, а всякі збройні формування на Україні, включаючи і Добрармію, і польські легіони,— зневажав. Він дотримувався погляду прем'єра Франції Клемансо, що воювати проти більшовиків треба військами союзних держав — Англії, Сполучених Штатів та Франції насамперед; він охоче відмовився б і від послуг Добрармії та польських легіонів, коли б не наказ вищого командування, який він мусив виконувати. Він гидував політиканством і засвоїв лише одну тезу французької політики щодо Росії: французькі інтереси вимагали Росії єдиної і міцної.

Адмірал Боллард мовчав. І не тому, що був у цю хвилину опанований одним інтересом — ковтнути другий бокал вина, а тому, що тільки сьогодні вранці мав конфіденціальну розмову з військовим міністром новоутвореного уряду Української народної республіки генералом від Директорії Грековим. Генералу-міністру Грекову англійський адмірал Боллард пообіцяв особливе опікування англійського уряду: Англія була зацікавлена в підтримуванні збройних сил українських сепаратистів, бо потребувала в майбутньому Росії ослабленої і подрібленої на частини.

Мадам Енно зробила гостинний рух:

— Прошу, панове!

Всі заворушилися, задзвеніли бокали, забряжчав посуд, перебіг шелест і перезвук голосів, браві чорні зуави з білими серветками, що прислужували за столом замість лаксів, заметушилися довкола стола з тацями. Адмірал Боллард присунув до себе пляшку з віскі.

Консул Енно нахилився до генерала д'Ансельма:

— Мій генерале! — прошепотів він.— Я гадаю, що буде дуже слушно, якщо наш новий друг...— він повів вусом у бік німецького генерала Шмула, який сидів, як на поминках, не торкаючись ні страв, ні напоїв, набундючений і рівний, як коцюба,— якщо наш новий друг саме зараз почує ваше слово і до нього?

Полковник Фредамбер запитливо глянув на генерала д'Ансельма. Генерал кивнув, не розклеплюючи повік. Тоді полковник кивнув ад'ютантові. Ад'ютант подав йому досьє.

Полковник Фредамбер вийняв з досьє аркуш паперу: звівся і, посіпуючи щокою, обвів усіх своїм пронизливим поглядом. Бренькіт скла притих, усі насторожились. Коли погляд полковника всвердлився в німецького генерала, той з червоного зробився фіалковим.

— Дозвольте оголосити один видатної історичної ваги документ! — стрельнув з катапульти полковник Фредамбер.

Зробилось зовсім тихо, і аркуш паперу зашелестів у руці полковника.

— «1 грудня 1918 року, острів Уайт, Атлантика...» З постанови наради представників трьох держав: Сполучених Штатів Америки, Британської імперії та Французької республіки — президента Вільсона, прем'єра Ллойда Джорджа і прем'єра Клемансо...

Пронизливий голос полковника перейшов майже у виск, коли він почав читати:

— «Хіба Німеччина не повинна відіграти роль у замиренні Східного фронту? Нині для Німеччини відкриваються виключні перспективи. Горда і достойна нація може тепер уникнути приниження від воєнного розгрому, якого вона зазнала. Вона має змогу майже непомітно перейти до нормального співробітництва з усіма нами. Без Німеччини в Європі нічого неможливо зробити, а з її допомогою все буде незрівнянно легше. Німеччину треба запросити на допомогу нам для втихомирення Східної Європи».

Адмірал Боллард знайшов-таки нагоду підняти, нарешті, другий бокал.

— Генерале! — прохрипів він до генерала Шмула.— Тисяча чортів! Але участь підначальних вам сил у загальній боротьбі проти більшовизму робить нас з вами знову бойовими друзями! Прозіт німецькій доблесній армії!

Генерал Шмул вмить став струнко.

— Гох! — гаркнув він.

Поміщик Золотарьов гучно заляскав у долоні і загукав «браво, біс!». Але він зразу й урвав та ніяково примовк: всі були шоковані таким бурхливим виявом захоплення і поглянули на нього скося.

Генерал Шмул тим часом ухопив свій бокал, утопив в ньому свої настобурчені руді вуса і одним рухом викинув його до дна.

2

Рішення вершителів судеб світу — Антанти і Сполучених Штатів Америки — залучити до боротьби проти більшовиків німецьку армію було для всіх присутніх приємною несподіванкою. На півдні України, в гарнізонах великих міст, після загального антинімецького повстання затрималися досі ще десятки тисяч німецьких солдатів, — перехід цих численних і добре озброєних частин під союзне командування, безперечно, мав значно посилити антибільшовицький фронт. Це була велика приємність для кожного, хто марив розгромом більшовизму. І ця приємність була цілковито несподіваною, бо ж всього кілька днів тому, ступаючи вперше на україн-

ську землю, війська інтервентів декларували як єдину причину свого сюди прибуття саме потребу «...ліквідувати згубний німецький вплив на Україні» і вигнати рештки німецьких окупаційних військ.

За столом зразу зробилося весело. Всі наповнили свої бокали і піднімали їх з приятними посмішками до генерала Шмула. Війська Антанти ще тільки починали прибувати, вони ще не мали змоги рушити далі одеських околиць, а німецькі частини стояли ще гарнізонами по всіх містах південної України. Генерал Шмул кланявся на всі боки, до кожного пригубляв, безперестанку вмолював свої руді вуса в пінисте вино і був дуже червоний, зразу сп'янівши — і від вина, і ще більше від пихи.

Ад'ютант д'Ансельма знову звійшов і наблизився до полковника Фредамбера. Цей ад'ютант-француз мав прізвище Ланжерон і був відряджений з експедиційним корпусом до Одеси саме через своє прізвище: до Ланжеронів, будівників та градоправителів старої Одеси, він не мав ніякого родинного відношення, але ім'ям Ланжеронів названо в Одесі кілька вулиць та бульварів, і командування вирішило, що француз — носій такого історичного для Одеси прізвища — може, чого доброго, знадобитися в усяких дипломатичних комбінаціях, як певний... претендент, на що саме — невідомо, але принаймні на те, що стане потрібним дипломатії.

Капітан Ланжерон нахилився до полковника.

— Мій полковнику! — сказав він. — Швидким поїздом з Києва прибули українські дипломати, представники Директорії. Вони щойно з'явилися у резиденцію і просять їх певідкладно прийняти.

Полковник Фредамбер звів брови. Зведена брова від конвульсій на щоді підстрибнула мало не до лисини:

— Але ж ми... не викликали їх!

— Вони заявляють, що прибули з доручення мсьє Петлюри.

— З доручення мсьє Петлюри тут оббиває вже порог міністр Греков! — невдоволено буркнув полковник Фредамбер.

Але шепотіння між полковником і капітаном уже почув генерал. Він сказав втомлено:

— Цього слід було чекати... Вони не дадуть нам спокою... Але треба дати їм відчутти нашу силу і наше... гм... ставлення до них. Займіться цим, полковнику. Дайте розпорядження капітану...

— Нехай почекають у приймальні! — віддав розпорядження полковник. — Пошліть їм содової води!

За столом тим часом зав'язалася вже загальна розмова. Центром уваги був все ще генерал Шмул. Налився кров'ю, від чого його веснянкувате обличчя зробилося майже одного кольору з рудим волоссям, лупаючи посоловілими, рудявими ж очима та розбризкуючи піну шампанського з рудих вусів, генерал просторікував про роль Німеччини в перетворенні світу та про видатне історичне значення пімецького «дранг нах Остен». Він доводив, що в своєму наступові на Схід Німеччина нічим не збиралася скривдити своїх суперників в претензіях на світове панування — Францію, Англію і Росію — і не мала іншої мети, як здійснити план «Три Б» — мрію цивілізації.

План «Три Б», як відомо, полягав у тому, щоб спорудити колію Берлін — Бізентію — Багдад або Берлін — Багдад — Басра, тобто побудувати залізницю з Берліна аж до Перської затоки на Індійському океані. Німецький генерал нічого й чути не хотів про імперіалістичне спрямування цього плану, який ставив у цілковиту залежність від Німеччини не тільки Балкани, а й країни Близького та Середнього Сходу.

Англійський консультант у цивільних справах при англійському адміралові комерції секретар Багге — заперечував пімецькому генералові.

Комерції секретар Багге говорив тихим, ледь чутним, безстрашим і якимось смиренно-пасторським голосом, та й цілою своєю фігуркою — лисенький, опецькуватенький, з маленькими пухленькими ручками та очима, благочинно зведеними вгору, ба й самим вбранням — чорним плескати́м галстучком на високсму твердому комі́рці й чорним, застебнутим на всі гудзики довгим сюртуком — він і справді скидався на благочестивого пастора англіканської церкви. Мова його була якась справді елейна.

— Насмілюсь заперечити, — смиренно казав він, скромно згортаючи ручки на животі. — Видатне для цивілізації значення має, навпаки, англійський план «Три К».

Англійський план «Три К», як відомо, підносив проблему побудови трансфранкської і трансазіатської залізниці Капштадт — Каїр — Калькутта, сполучаючи Південну Африку з Південною Азією, сягаючи аж до

Індії. Цей план ставив цілу Африку і весь південь Азії під цілковитий контроль Британської імперії.

В запалі суперечки комерції секретар Багге та генерал Шмул вдалися по арбітраж до третьої, незацікавленої сторони — до російського генерала Гришина-Алмазова. Незацікавленою вони вважали російську сторону тому, що Росія не мала колоній ні в Південній Африці, ні в Південній Азії.

Гришин-Алмазов гречно відказав:

— Ви забуваєте, панове, що існує ще й третій, російський, план «Три П», який має понести цивілізацію на південь!

План російського імперіалізму «Три П» передбачав побудову залізниці Петербург — Пехлеві — Пешевар, зв'язуючи Північний океан з Індійським та ставлячи під контроль Російської імперії весь Близький та Середній Схід.

Але суперечка на імперіалістичні теми була перервана новим приходом французького ад'ютанта з одеським прізвиськом. Капітан Ланжерон доповів:

— До причалу в порту пришвартувалася яхта під прапором Сполучених Штатів Америки!

Це було майже сенсаційне повідомлення. Жодного американського представника не було ще в Одесі, жодного американського офіцера не було ще в складі командування збройними силами інтервентів на півдні, жодного американського солдата не було ще в частинах десанту окупаційної армії. Відомо було тільки, що в Катеринодарі при ставці генерала Денікіна сидів повноважний представник США адмірал Маккелі. Чи не він це прибився до одеських берегів?

Генерал д'Ансельм вперше за весь вечір виказав ознаки пожвавлення: він зовсім розплющив очі і звів угору обидві брови. Полковник Фредамбер підхопився з місця, не приховуючи свого хвилювання:

— Чия яхта? Хто на борту? Надіслати негайно кур'єра!

— Кур'єр уже прибув, мій полковнику! Яхта належить військовій місії США. На борту — військова місія США в повному складі, числом сімдесят чоловік, на чолі з полковником Рігсом.

Сімдесят чоловік військових дипломатів! Штат резиденції консула Франції з особливими повноваженнями складався всього з двох секретарів, однієї друкарки та

одного кур'єра. Англійський військовий представник адмірал Боллард обходився двома ад'ютантами і одним вістовим.

Полковник Фредамбер люто зашипів на капітана Ланжерона:

— Чому ж вони не повідомили про своє прибуття? Чому ви не мали попереднього повідомлення про вимпел на горизонті?

Генерал д'Ансельм стурбовано наказав:

— Треба зустріти! Машину мені!

Він навіть звівся і поглянув на гостей з наміром перепросити.

— Дозволю собі повідомити,— доповів капітан Ланжерон,— що зустрічати пізно. Полковник Рігс з найвищими членами місії, тільки пришвартувалася яхта, зішов на берег і вже прибув до готелю «Лондонський». Зараз їм спішно готують номери.

— Пізнаю американську манеру! — сказав генерал д'Ансельм, не приховуючи досади. Він навіть взявся за скроні: всякі неприємності викликали в нього мігрень.— Як незручно...

Адмірал Боллард зареготав:

— Заспокойтеся, генерале! Тисяча чортів, але це зовсім по-американському. Нічого страшного. Ми зараз пошлемо до них когось і запросимо сюди. А коли й не запросимо, то вони прийдуть самі. Я зустрічався з полковником Рігсом минулого року в Прибалтиці: він був американським військовим аташе в Петрограді. Він чує носом, де сода-віскі. Зараз він буде тут. Ми вип'ємо з ним на славу!

Але генерал д'Ансельм був тонким знавцем стикету і настояв на тому, щоб негайно ж послали американцям запрошення на раут. Вирішено, що раз зустріч на березі прогавлено, то тепер зробити перший візит американським гостям найкраще буде генерал-губернатору міста.

Генерал Гришин-Алмазов прийняв це як наказ. Він перепросив свою даму й негайно вийшов.

— Як же бути з представниками української Директорії? — нагадав Фредамберу Ланжерон.— Українські дипломати нервуються, вони вже довго чекають...

— Почекають ще! — урвав його Фредамбер.— Пошліть їм свіжі номери одеських газет. Там чимало є антиукраїнських виступів.

Чорні зуави тим часом принесли каву з лікером, і на запрошення мадам Енно гості перейшли до залу.

Негайно ж утворилося кілька груп. Опецькуватий комерційний секретар Багге і його довготелесий, цибатий компатріот і колега містер Джордж У. Пірслі опинилися в колі одеських банкірів та російських промисловців. Мова зайшла про нафту, вугілля, руду, концесії та дивіденди. Українські поміщики оточили п'яньєного генерала Шмула. Забриніла критика помилок, яких допустилося німецьке командування в справі оборони інтересів землевласників на Україні, зарясніли пропозиції, в який спосіб ці помилки виправити, щоб надалі, з допомогою не тільки німецьких, але й французьких, англійських та американських багнетів ці інтереси цілком забезпечити. Генерали та капітани кораблів стовпилися з сигарами і чарочками коньяку навколо мадам Енно. Одначе в цьому гуртку негайно ж став центром уваги галантний лейтенант-маршал Дзяволтовський.

Лейтенант-маршал Дзяволтовський, користаючись з відсутності генерала Гришина-Алмазова і згоряючи від жадання будь-чим спаплюжити свого політичного противника, смаковито розповідав, що не далі як минулої ночі «більшовицькі зарізяки» пошили генерал-губернатора в дурні.

У більшовицькому підпіллі об'явився якийсь одчайдушний головоріз. Ходили навіть чутки, що всі ексцеси, які раз у раз траплялися в місті, здійснював особисто він, хитро маскуючись та прибираючи найрізноманітніших подоб. Немовбито це саме він, переодягнувшись портовим вантажником, розгромив тюрму і випустив політичних в'язнів під час інциденту з петлюрівцями. Немовби не хто інший, як знову він, замаскувавшись французьким кірасиром, в день висадки десанту захопив дві сотні гвинтівок.

Минулої ночі цей самий головоріз вкупі з кількома іншими вступив, одначе, найпікантнішу штучку. На Поліцейській вулиці є шантан під привабливою вивіскою «Бродячі пси», який залюбки відвідують офіцери контррозвідки генерала Гришина-Алмазова. Так от, коли минулої ночі офіцери контррозвідки пиячили в «Бродячих псах», до вестибюля шантану заскочив цей самий головоріз із своїми поплічниками, заткнув швейцару кляпом рота і забрав з вішалок усі шинелі панів офіцерів-контррозвідників. Переодягнувшись в ці шинелі,

новоспечені офіцери-контррозвідники з'явилися на Катерининську площу і вільно пройшли в приміщення контррозвідки генерала Гришина-Алмазова. Розійшовшись по кабінетах, вони нашвидкуруч зробили непогану ревізію по шухлядах столів і забрали цілу гору документів, поміж яких були й списки конспіративних квартир секретної контррозвідувальної агентури. Після того вони обеззброїли двох вартових внизу біля козлів з гвинтівками екстреного взводу контррозвідників, забрали сорок гвинтівок, півтори тисячі патронів — і розтанули в мороку темної осінньої ночі.

Генерали і капітани кораблів непохвально похитували головами. Мадам Енно жахалась і сплескувала руками.

Та найбільше враження справила розповідь маршала на бессарабського поміщика Золотарьова. Поміщик почав хреститись і мимрити: «З нами хресна сила! Пронеси, господи!»

— Хто ж він такий, цей страшний розбишака? — допитувалася мадам Енно.

Лейтенант-маршал міг задовольнити її цікавість. По місту ширилися чутки, що цей розбишака — якийсь знаменитий ще з давніх дореволюційних часів бессарабський експропріатор.

— Бессарабський! — знову вжахнулася мадам Енно.

Вона пригадала, що за її дитячих років, коли була вона ще дочкою бессарабського шинкаря, все бессарабське поміщицтво терпіло від розбишаки-експропріатора, який палив, грабував і здійснював зухвали нальоти. Це, безперечно, він. Тільки б згадати його прізвище!

— Можете бути певні, мадам, — підтримав її лейтенант-маршал, — що це саме він. Він не раз сидів у тюрмі, двічі був і на каторзі, але щоразу таємничим способом тікав із замкнених камер, проходив крізь тюремні ґрати — і живенький, здоровенький вибирався навіть із сибірської тайги!

— Пане Золотарьов! — доймала мадам Енно. — Ви ж — бессарабець! Ви повинні пам'ятати! Як же його прізвище?

— Так, так... — мимрив переляканий на смерть бессарабський поміщик. — Аякже, аякже! Пам'ятаю! Він і мене колись пограбував. Це — К...к...котовський...

— Вірно ж! — пригадала і мадам Енно. — Гришка Котовський! Боже, який жах! Ви знаєте, це такий ми-

тець! Отак, все тихо, все добре, і раптом — відчиняються двері і...

Вона з острахом озирнулась на двері, біля яких застигли двоє чорних зуавів з шаблями наголо.

— А... а... що б ви... д...думали,— теж полохливо озираячись, мимрив поміщик Золотарьов.— І дуже просто! Переодягнеться в якогось генерала...— він підозріливо глянув на генералів,— і той... гульк... і тут! Стоїть, може, отут серед нас і слухає...

Генерали і капітани дуже реготали з полохливості поміщика Золотарьова, людини достоту мирної і не обстріляної в боях.

Мадам Енно теж була перелякана не на жарт.

— Сьогодні ж,— сказала вона,— треба буде виставити довкола нашої резиденції подвійну варту і зробити на вікнах ґрати! — Вона махнула рукою.— Але й це не гарантує нічого. О, ви не знаєте Гришки Котовського: він пройде скрізь!

— Скрізь пройде, мадам! — підтвердив поміщик Золотарьов.

3

Мсьє Енно тим часом притулився в куточку на козетці — з королевою екрана Вірою Холодною.

— Сподіваюсь,— запитав він, ворушачи вусиками і сьорбаючи каву з чашечки,— що мадемуазель почуває себе добре? До речі, ваш договір з берлінською фірмою синема справив враження в Парижі: сподіваюсь, що дозвіл на візу буде вже незабаром.

Мсьє Енно ковтнув ще кави і проказав наче між іншим:

— Яке враження справляє на мадемуазель її кавалер? Я маю на увазі доблесного генерала. Які ідеї зароджуються в генераловій голові в зв'язку з високим постом, що він обійняв?

Артистка знизала плечима й відказала холодно:

— Генерал вважає, що все треба робити власними силами, щоб цим забезпечити пріоритет російської білої армії в справі ліквідації більшовизму і гарантувати для неї незалежну позицію перед Антантою. А втім, я не розуміюся на політиці...

— О! Дуже цікаво!

Мсьє Енно насторожився. Генерал красунчик був таки хваткий.

— А до кого в генерала більші симпатії — до Франції чи до Англії?

Артистка посміхнулася кутиком вуст:

— Я не думаю, щоб його почуття до обох країн можна визначити словом — симпатія...

Мсьє Енно нетерпляче пересмикнув плечима:

— В такому разі: до кого більша антипатія в генерала?

Артистка іронічно подивилася на консула:

— Генерал незадоволений обома країнами; обидві, вважає він, недостатньо допомагають боротьбі проти більшовиків.

— О!.. Як же в такому разі ставиться генерал до проблеми взаємин з українською Директорією?

— Якщо війська Директорії розпочнуть бойові дії проти більшовиків, генерал каже, що не введе своїх військ у взаємодію з військами Директорії, навіть коли буде на те наказ французького командування. Петлюрівську владу на місцях він накаже ліквідувати.

— О! Дуже цікаво! А як ставиться генерал до економічних проблем? Яку мову веде він про англійські інтереси на Кавказі і особливо про французькі — на Донбасі?

Артистка знизала плечима:

— Я вже сказала, що погано розбираюсь у всіх цих справах. Але генерал каже, що англійці — пірати, а французи — корсари.

Мсьє Енно підкинуло.

— Каналія!.. Пардон! — перепросив він на докірливий погляд артистки, яка не зносила лайливих виразів.— А хто ж тоді більшовики? Як каже про них генерал?

Артистка відповіла презирливо:

— Він їх ненавидить над усе. В Пензенській губернії в нього більшовики забрали маєток на десять тисяч десятин, в Орловській — на п'ять тисяч. Крім того, в банках націоналізовано на півмільйона його капіталів.

— Чого ж він тоді хоче?

Віра Холодна зневажливо знизала плечима:

— А ви б поспитали у нього самі... І потішили б,— всміхнулася артистка,— а то він побоюється, що англійські і французькі промисловці, коли Англія і Франція

здобудуть для себе концесійні привілеї після ліквідації більшовизму їх силами, покладуть до своєї кишені маєтності генерала і взагалі всіх російських капіталістів...

В цей час — в другому кутку залу, на другій козетці — мадам Енно розважала англійського комерції секретаря Багге, що засумував після нудної розмови про плани «Три Б», «Три К» і «Три П». Це був її обов'язок гостинної господині — слідкувати, щоб гості не нудились.

Одначе смиренно-добродійний комерції секретар виявився зовсім не поганим співрозмовником. Коли вони залишилися з мадам тільки вдвох, він сам перший повів мову.

Склавши ручки на животі, він поцікавився:

— Мадам, мабуть, дуже нудиться тут, у цій дикунській країні?

— О так! — томпі призналася мадам Енно, хоча це було цілковитою неправдою: мадам уже почала веселитися, і спілсьники для веселощів теж уже знайшлися.

— Осмілюсь зауважити, — лагідно сказав комерції секретар, — що мадам невірно судить про місто Одесу. Це — чарівне місто, і чарівна жінка... — він так і сказав «чарівна», і мадам глянула на нього з подивом: вона ніяк не сподівалася на комплімент від цього, добродійної і добродійної пасторської зовнішності, чоловічка, — і чарівна жінка може знайти тут для себе чимало втіхи.

— А саме? — поцікавилася мадам.

— Знайомства, прийоми, бенкети, веселе товариство... — почав перелічувати добродійний комерції секретар, але зразу урвав, скрушно зітхнувши. — Правда, на все це потрібно багато грошей, а утримання дипломатів у Франції не таке високе. О, мені це відомо, мадам. Вам, звичайно, не вистачає грошей на все те, що мило вашому примхливому серцю...

Мадам була неприємна така мова, що разила її в болюче місце; чарівній жінці прикро, коли натякають на обмеженість її фінансових ресурсів. Правда, ці ресурси саме тут, в Одесі, вже дещо збільшувались, бо — крім можливості підробити на пожертвах на «філантропію» — мадам Енно вже знайшла дорогу і до спекуляції: дуже вигідно було скуповувати тут задешево золото і відправляти його до Франції з дипломатичною поштою.

— Які ще втіхи можете порекомендувати, мсьє секретар, чарівній жінці в Одесі?

— О! — сказав секретар Багге. — В сучасній Одесі, де зібралось стільки російської аристократії, яка переживає зараз скрутний стан, є безліч чудових комісійних крамниць. В них можна придбати розкішні речі і порівняно недорого. — Комерції секретар, проте, знову себе урвав і знову скрушно зітхнув. — Але це також недоступно дружині французького дипломатичного службовця!

Це вже починало дратувати мадам Енно: англійський дипломат, здається, умисне дошкуляв їй — ці англійські дипломати завжди пишуться тим, як високо оплачується їх робота англійським урядом! Та мадам і настожила. А чого це англійський дипломат все звертає в один бік: дипломати ніколи не наполягатимуть будь на чому без особливої, дипломатичної, на те потреби.

Комерції секретар Багге тим часом ще раз зітхнув і добродично звів очі догори, наче шукаючи поради на небі:

— Що поробиш! Але справді, мадам, у вас повинні бути великі витрати. Купівля приемних речей, туалети, прийоми, розваги...

— Слухайте, мсьє секретар! — сердито урвала його мадам. — Ви, здається, маєте на меті говорити мені прикрі речі?

— Що ви, мадам! — з непідробленим жахом скрикнув містер Багге і навіть замахав своїми ручками. — Навпаки! Я б хотів, щоб у мадам не було жодних прикостей!

— Тоді, — глузливо сказала мадам Енно, — очевидно, я не зрозуміла вас. Скидається на те, що ви збираєтесь запропонувати мені гроші?

Містер Багге подивився на мадам ясним, світлим, доброзичливим і лагідним поглядом:

— Будь ласка, мадам, будь ласка! До послуг мадам!

— Спасибі! — різко відповіла мадам. — Але я не збираюсь позичати у вас гроші!

— Нащо ж позичати? — так само лагідно і доброзичливо озвався містер Багге. — Я можу запропонувати вам гроші просто так, не в позику... — Містер Багге знову звів очі догори і зітхнув. — У чарівної жінки стільки витрат, стільки спокусу...

— Слухайте! — сказала мадам Енно.— Ви хочете мені запропонувати гроші, тільки не кажете — за що?

Містер Багге хвилинку дивився на мадам Енно своїм теплим благочестивим поглядом. Потім благочестивий Багге знову звів очі догори.

— Нам потрібно знати, що консул пише в Париж мсьє Клемансо. Цікаво також, про віщо він говорить з місцевими людьми, лідерами, звичайно. Або які... гм... пікантні ситуації трапляються по відношенню, так би мовити, до англійського союзника, і взагалі...

Мадам Енно довго дивилась на англійського комерції секретаря. Але її погляду, який, проте, нічого конкретного не виражав, містер Багге не міг побачити, бо сидів, скромно опустивши очі додолу і прикривши їх повіками.

Нарешті мадам Енно промовила:

— Ви думаєте, мсьє секретар, що робите мені, жінці, достойну пропозицію? Пропонуєте зраду?

— Мадам! — тихо і лагідно сказав містер Багге.— Недостойно пропонувати жінці зрадити чоловіка в ліжку. Такої пропозиції я вам не роблю. А щодо іншого, коли ви маєте на увазі зраду, так би мовити, державного порядку, то наслідуюсь висловити вам свій погляд: держава існуватиме і далі, існуватиме віки, а людське життя...— містер Багге ще раз сумно зітхнув,— дуже коротке, і людина не встигає і озирнутися, як надходить кінець. Чарівна жінка починає... гм... в'янути, старіти, скажімо так, і тоді...

— Скільки ви пропонуєте? — швидко запитала мадам, поглянувши ліворуч і праворуч.

— Двадцять фунтів щотижня гарантійно і двадцять фунтів за кожне окреме повідомлення преміально.— Містер Багге додав: — Такі повідомлення мадам спроможна робити щодня, навіть і по два-три на день, якщо... поставиться з належним інтересом до пропозиції і дбатиме про своє майбутнє життя.

— Добре! — сказала мадам Енно.— Давайте пройдемо, на нас дивляться...

4

Залишивши гостей за кавою та сигарами, генерал д'Ансельм тим часом зайшов до свого кабінету з полковником Фредамбером, капітаном Ланжероном і адміралом Боллардом. В кабінеті були статуетки, які

генерал вчора і сьогодні відкопав в одеських антикварів, і генералу кортіло до милих його серцю скульптурних мініатюр. Але була якраз десята година, і в цю пору генерал повинен був слухати зведення інформацій за день. Він сумно поглянув на своїх мучителів: начальника штабу і ад'ютанта.

Доповідав капітан Ланжерон:

— Дозвольте спочатку зовнішню, потім внутрішню, мій генерале?

— Давайте спочатку внутрішню.

Капітан Ланжерон розгорнув свій блокнот:

— Більшовицькі комітети готують по заводах довибори депутатів до нелегальної Ради робітничих депутатів: в боротьбі проти німецької окупації загинуло чи пішло з міста з партизанами чимало депутатів-більшовиків, і склад нелегальної Ради неповний. Меншовики саботують довибори. Більшовики розраховують провести своїх, більшовицьких, кандидатів. Інформація меншовицьких лідерів.

— Сапрісті! — вилаявся генерал і додав ще круте солдатське слівце: поміж мужчин він полюбляв міцні вирази.— Під самісіньким носом у контррозвідок! Завтра ж на рапок викликати до мене начальників усіх контррозвідок: нашої, Добрармії, польської, німецької, всіх! Покличте і меншовицьких лідерів: вони допоможуть нам натрапити на слід!

— Слухаю, мій генерале!

Капітан читав далі. Генерал втомлено склепив повіки.

— По місту безперестанку поширюються більшовицькі листівки та прокламації, скеровані проти військ Антанти... Донесення меншовиків, поліції, жандармерії і контррозвідок.

— Приставити мені екземпляри,— в'яло наказав генерал, не розплющуючи очей.— Полковнику, займіться їх вивченням. Чого вони вимагають у цих листівках?

— Я гадаю,— сказав Фредамбер,— що варто було б налагодити видання в протывагу їм інших листівок.

— Яких саме? — апатично поцікавився генерал.

— Теж забарвлених... революційними фразами, словами про свободу і демократію, одначе спрямованих проти більшовиків. Найкраще було б доручити це меншовицьким лідерам: вони мають чималий досвід боротьби проти більшовицької агітації. Такі листівки зіб'ють населення з пантелику...

— Геніально! — розплющився генерал.— Я теж мав це на увазі. Завтра ж доручити це меншовикам, і нехай не скупляться: гроші, папір, друкарня — ми їм допоможемо.

— Слухаю, мій генерале! — Фредамбер похилив голову.

Капітан читав далі:

— Листівки виявлено і серед французьких солдатів піших частин та матросів екіпажу. Листівки писано французькою мовою...

Генерал вдарив кулаком по столу:

— Сапрісті! Хто поширює?

— Про це немає відомостей, мій генерале. Листівки виявлено, але звідки вони взялися — невідомо.

— Лайно! — вилаявся генерал; він, очевидно, мав на увазі контррозвідку.— Чи ви чуєте, адмірале?.. Та не спить же ви, бога ради! — Він пхнув адмірала не дуже ввічливо.— Серед наших частин поширюються більшовицькі листівки!

Адмірал потрусив головою, щоб відігнати хмільний сон:

— Тисяча чортів!..

— І листівки ці писано французькою мовою!

— А, французькою!..— заспокоївся адмірал і закуняв.

Генерал д'Ансельм знову вимовив нецензурне слово.

— Пійманих на поширенні листівок розстрілювати на місці! Солдатів, у яких будуть виявлені листівки, під суд і... теж розстрілювати!

Але він зразу ж скасував своє рішення:

— Ні. Попереду до мене. Я допитаю особисто.

Він хотів був знову склепити повіки, але погляд його впав на статуетку біля чорнильниці, і очі його потеплішали. Це була розкішна здобич: генерал тільки сьогодні вранці придбав її в антиквара на Преображенській. Статуетка була залізна, але бронзована: гола жінка, заклавши ногу на ногу, курить тонку сигаретку. Статуетка була виконана неоковирно і грубо — це був штапований в цеху дрібних виробів механічних майстерень фабрики Ройхварга екземпляр масової продукції: тютюнова фірма Асвадунова давала цих голих курців безкоштовною премією — рекламою до фунта тютюну. Але генерал був цілковито задоволений: статуетка була пікантна і в міру порнографічна.

— Дозвольте далі? — запитав капітан Ланжерон.

— А що там ще?

— Про страйки в місті. На заводах не припиняються страйки.

— Ах, страйки! Полковнику, ліквідуйте, нарешті, страйки! А з якого приводу страйки?

— Вимоги виплатити належну заробітну плату, вимоги підвищити розцінки. В місті зростає дорожнеча. Робітники голодують...

— А! — заплющив очі генерал, одірвавшись від милої статуетки.— Страйки припинити, заводів у тюрму. Якщо поміж вимог страйкарів будуть і політичні, ну, там — про зміну влади, неприхильність до союзного десанту абощо — розстрілювати. Все?

— Ще зовнішня інформація, мій генерале!

— Давайте зовнішню. Тільки — коротко. Мені треба вертатися до гостей. Зараз прийдуть американці...

Капітан почав читати.

Частини французької армії стояли, як і раніше, на позиціях по демаркаційній лінії, визначеній Директорії французьким командуванням. Війська Директорії поводитись цілком пристойно. Лише де-не-де на позиціях виникали сутички між частинами Добрармії та польськими легіонерами.

— Лайно! — констатував генерал.— Полковнику, коли, думаєте ви, ми закінчимо накопичення військ і зможемо перейти у наступ?

— Я думаю, днів за п'ять-шість. Генерал Франше д'Еспре обіцяє за два-три дні підкинути ще дві-три дивізії з Салонік. Треба накопичити не менше як стотисячну армію, мій генерале. Будемо сподіватися, що до нового року верховне командування гарантує нам таку можливість...

Генерал з нудьгою одвів погляд від обличчя полковника. Погляд його нашттовхнувся тепер на статуетку, яка стояла в кутку на підставці. В очах генерала блиснули грайливі іскорки. Це була таки справді знахідка! Сатир — з м'якого білого металу — обійняв дівчину і робив з нею зовсім... пікантні речі. Дівчина теж була з білого металу. Генерал викопав це вчора в комісійній крамниці: тисяча франків!

Виробляли цю похабшину і продавали з-під поли разом з порнографічними картками сестри Кукінакі — держальниці будинків розпусти на Портофранківській.

Генерал захвилювався і заквапився:

— Все?

— Тільки загальна картина, мій генерале! Україна вся охоплена повстанням. Німецькі гарнізони скрізь, крім півдня, склали зброю. Від Харкова посувається, женучи петлюрівців, українська робітничо-селянська армія червоного генерала Ворошилова. В напрямі на Київ розпочали рух українські червоні партизани під командуванням Щорса. Вони теж іменують себе українською Червоною Армією. По всьому північному кордону України почала наступ проти військ Директорії більшовицька армія з Росії.

Генерал неохоче відірвав погляд від сатира з дівчиною.

— Отже, ви хочете сказати, що більшовики і петлюрівці фактично перебувають в стані війни? Виходить, місія Директорії не договорилася в Москві?

— Про це немає відомостей, мій генерале. Не підтверджуються і чутки, що такі переговори взагалі мали місце...

— Що ви кажете? — генерал був щиро здивований. — Більше нічого?

— Петлюрівці вчинили заколот у Харкові. Петлюрівські гайдамаки розігнали там Раду робітничих і солдатських депутатів. Аналогічно і в Катеринославі: петлюрівські загони заарештували більшовиків, членів Ради, і декого розстріляли. Збройний конфлікт, початок воєнних дій між петлюрівцями та більшовиками — реальний факт, мій генерале!

— Дуже цікаво! — розбуркався нарешті генерал. — До речі, полковнику! Там же сидять і чекають оті дипломати від Директорії! Чого вони хочуть? Які їхні прохання? З Парижа і Лондона ще вказівок немає, як поводитися з цими ідіотами, як їх там — Винниченком і Петлюрою... Що нам їм сказати? Як ви думаєте, адмірал?

Адмірал Боллард прокинувся і безглуздо кліпав очима.

— Я гадаю, — прохрипів він, — слід почекати вказівок з Лондона і Парижа.

Вказівки з Лондона, особисто від міністра Черчілля, адмірал мав: підтримувати і петлюрівців поки що, пообіцяти їм щось, а там буде видно. Одначе адмірал хоч

і був п'яний, добирав, проте, що це — виключно англійська вказівка, не для французів.

Генерал д'Ансельм знизав плечима:

— Не розумію я... високої дипломатії: гетьмана вже нема, а наші політики все ніяк не можуть визначити, кого їм підтримувати — гетьмана чи Директорію! До речі, полковнику,— поцікавився він,— яка між ними різниця?

Полковник Фредамбер теж знизав плечима і посіпав щокою:

— Хто їх знає, мій генерале. Очевидно, боротьба за престол.

В цей час увійшов молодший ад'ютант і доповів:

— Українські дипломати в приймальні дуже хвилюються. Вони просять запитати, чи їм чекати далі, чи, може, з огляду на пізній час прийти завтра вранці.

Генерал затурбувався:

— Ні, ні! Для чого відкладати на завтра? Нехай сьогодні ж уночі виїдять назад до Києва. Нащо вони там тут? Полковнику! Підіть займіться з ними!

Полковник Фредамбер звівся:

— Що ж їм сказати, мій генерале?

— Боже мій! Звідки я знаю! — роздратувався генерал д'Ансельм.— Я запитаю ще раз посла Сента Олера в Яссах, може, він що-небудь знає, як повестися з цією.. Директорією. Тим часом... тим часом дайте їм зрозуміти нашу силу і наше ставлення. Цих ідіотів Винниченка з Петлюрою, звичайно, найкраще було б просто прогнати, але... Щось в такому дусі, полковнику. Давно вони прибули, ці дипломати?

— О дев'ятій,— поінформував капітан Ланжерон.

Генерал поглянув на годинник на столі. Це також було позавчорашнє придбання. Невеличкий годинничок був вправлений в скульптурну мініатюру: мармурова дівчина тримала його на плечі, наче глек із водою, і замріяно поглядала вгору — вона йшла широкою поспішною ходою і мріяла, ідучи. Це була скульптура тонкої роботи талаповитого і пристрасного майстра: дівчина з холодного мармуру здавалася теплою і живою, кожна частинка її постаті жила, тіло було вирізьблене у великій чистоті... Генерал заплатив недорого — всього двісті франків, але не був задоволений цією скульптурою, він вирішив подарувати її комусь із друзів у Парижі. На думку генерала, дівчина була холодна, як риба,

а уява різьбярa занадто цнотлива: генерал полюбляв пікантність.

— Пів на одинадцяту,— констатував генерал,— вони чекають півтори години. Цілком досить для престижу. Ідіть, полковнику, з'ясуйте і дайте відчути.

5

Коли полковник Фредамбер увійшов до приймальні,— українські дипломати чекали в приймальні «Б», тобто українській, з килимами і плахтами,— назустріч йому звелось двоє.

Один був сивоголовий, як і генерал д'Ансельм, і взагалі дещо схожий на генерала. Він тримався з гідністю і вітав полковника коротким похиленням голови.

Другий був маленький, юрткий і метушливий — чорнявий, з лисною. Обличчям його інколи персбігала сіпавка, як і в полковника. Кланявся він занадто низько, запобігливо приказуючи при тому «кланяюсь!» або «прошу!».

— З ким маю честь? — запитав полковник Фредамбер, майже не відповівши на привітання: дипломати зразу повинні були відчути, з ким вони мають честь балакати.

— Професор Остапенко,— рекомендувався перший.

— Доктор Назарук, прошу вас! — рекомендувався другий і додав, низько схиляючись: — Кланяюсь! Ми єсть, прошу пана генерала...

— Полковника,— кинув Фредамбер.

— Прошу пана полковника, ми єсть представники Директорії Української народної республіки. Кланяюсь! Фредамбер кивнув:

— З чим ви прийшли?

Фредамбер говорив коротко, непривітно, майже грубо. Він не сідав, стояв позад стола, і гості, хильнувшись було, щоб сісти, теж вимушені були стояти.

Професор Остапенко збирався повести мову, та швидкий, хапливий доктор Назарук уже випередив його і заговорив, зігнувшись в шанобливому уклоні:

— Пан професор, прошу вас, наддніпрянець, я єсьм, прошу вас, з Галичини. Отже, прошу вас, вважайте, що ми двоє репрезентуємо всеньку Україну, прошу вас!

Обличчям доктора Назарука, коли він вихилявся в шанобливих і запобігливих поклонах, сіпавка перебіга-

ла особливо часто, і полковнику Фредамберу це було не по душі: подібно було, що ввічливий доктор Назарук, через надмірну ввічливість, повторює конвульсії його власного, Фредамберового, тилу святого Вітта.

— Ми уповноважені,— сипав тим часом горохом доктор Назарук,— переказати від імені Директорії у вашій особі високому французькому командуванню наші гратуляції, а також викласти, прошу вас, міркування і домагання славного уряду нашої неньки УНР!

Полковник Фредамбер відкрив був рота, щоб відповісти, але це йому не вдалося, бо доктор Назарук ще не закінчив своєї дипломатичної преамбули. Схилившись ще нижче, він стелив м'якенько своїм солоденьким голоском:

— Пройняті, прошу вас, найщирішими почуттями глибокої пошани до високої культурної місії великих держав Згоди та сповнені, прошу вас, почуттів невимовного захоплення славетними перемогами великих держав над непоборною начебто силою австро-німецької коаліції, ми, прошу вас, раді щасливій нагоді висловити ці наші почуття особисто героєві звитяжної французької армії! Клапаяюсь!

Фредамбер кивнув.

Професорові Останенку пощастило в цю хвилину вставити і від себе:

— Ми раді нагадати, що уряд наш віддав наказ своїм військам не чинити ніяких перешкод союзним військам, коли вони ступили на нашу українську землю і стали гостями нашої держави.

Фредамбер сказав різко і глузливо:

— Вашому урядові не можна відмовити в далекоглядності. Коли б війська Директорії не капітулювали перед нашим наказом, ваші солдати були б знищені до останнього.

— Але ж, прошу вас,— зразу ж прохопився доктор Назарук,— голова Директорії, пан Винниченко, наказав не чинити опору!

— Вашого Винниченка,— глузливо відказав Фредамбер і посіпав шокою, від чого доктор Назарук теж почав сіпатись,— послухались тільки офіцери, а солдати ваші пробували зав'язати з нашими частинами бій.

— Але, прошу вас...— почав був доктор Назарук, та Фредамбер його урвав. Йому було важко знести, що

доктор Назарук своїм обличчям наче дражнився з його тону.

— З чим же ви прийшли? — різко запитав Фредамбер.

Тоді заговорив, нарешті, професор Остапенко, трохи відсунувши доктора Назарука:

— Директорія УНР доручила нам повести переговори з командуванням збройними силами Антанти на таких умовах: попереднє визнання де-юре уряду УНР, невтручання у внутрішні справи Української народної республіки і...

Фредамбер знову урвав:

— Ми — люди військові і звикли говорити коротко. Ми прийшли сюди, щоб встановити тут лад і спокій. Для встановлення ладу і спокою ми боротимемося проти більшовиків. Проти більшовиків повинні боротися всі. Якщо ви не будете боротися проти більшовиків, то ми будемо боротись і проти вас. Піяких умов від вас ми слухати не збираємось. Але просимо вислухати наші умови. Вони короткі. Винниченко, який замирявся з німцями, коли країни Антанти були в стані війни з Німеччиною, з вашої Директорії — ф'ють! — Фредамбер зробив рух коліном і допоміг рукою.— Весь склад вашої Директорії повинен бути інший і затверджений нами... Ви повинні утворити антибільшовицьку армію в триста тисяч...

— Але ж, прошу вас, наш пан міністр генерал Греков пропонував вам організувати армію аж в п'ятсот тисяч чоловік!

Фредамбер не звернув уваги.

— Ваша армія підпадає під зверхнє керівництво нашого командування. Середні командні пости посідають офіцери російської Добровольчої армії. Ваша армія воює у цілковитій взаємодії з іншими антибільшовицькими збройними формуваннями: Добрармією генерала Денікіна, польськими легіонами білого орла, ну і, звичайно, французькою армією. Ваші залізниці, фінанси, виробництво ми беремо під наш цілковитий контроль і використовуємо для потреб боротьби проти більшовиків. Яка ваша відповідь?

Доктор Назарук запобігливо зігнувся:

— Але ж, прошу вас, пане полковнику! Росіяни та поляки — то є наші одвічні вороги! Вони претендують,

прошу вас, на наших терени! Вони не визнають української державності! Прошу вас!

— Мені ніколи і нема потреби розбиратись у ваших незгодах! — відказав нетерпляче Фредамбер, посіпуючи вже обома щоками.— Мова тільки про одне: про війну проти більшовиків!

— Прошу вас! — заволав доктор Назарук.— Ми оголосимо цю війну! Ми, прошу вас, вже воюємо!..

Та професорові Остапенку пощастило спинити свого колегу. Він сказав почервонівши:

— Прошу пробачення, але ми не маємо повноважень від нашого уряду дати відповідь на такі вимоги...

Фредамбер посіпав ногою в коліні:

— В такому разі нам нема про що говорити.— Він кивнув.— Ад'ютант дасть розпорядження, щоб вас приставили негайно на вокзал, бо, за пізнім часом, ходити по вулицях невільно. Сподіваємося, що ви ще сьогодні вночі, першим же поїздом, повернетесь до Києва і... доповісте вашому урядові. Мое поважання!

— Кланяюсь! — гукнув доктор Назарук навздогін Фредамберу.

6

Коли полковник Фредамбер повернувся в кабінет генерала д'Ансельма, генерал і адмірал сиділи збентежені. Вони навіть не поцікавилися, чим же закінчилась розмова полковника з дипломатами Директорії. Були події важливіші. Генерал Гришин-Алмазов щойно повернувся від американського полковника Рігса з «Лондонського» і повідомив, що Рігс відмовився прибути на раут.

У відповідь на запитання генерал-губернатора міста Одеси і таврійського півдня України — на запрошення, переказане від імені об'єднаного англо-французького командування, — глава військової місії США подякував від себе та від імені інших американських дипломатів, просив переказати генералу д'Ансельму та адміралу Болларду найщиріші привітання, але прийти на раут не дав згоди. Він не послався на втому після дороги, не виправдувався станом здоров'я, не поскаржився і на брак часу, як це чинять у таких випадках дипломати, а з прямолінійністю техаського ковбоя заявив, що він розуміє раут як акт дипломатичний, а він приїхав сюди не як дипломат, а тільки як військовий представник для

виконання волі свого уряду. Водночас полковник Рігс просив французького генерала й англійського адмірала повідомити його невідкладно, о котрій годині завтра вранці генерал і адмірал можуть зійтися з ним на спільну ділову нараду. Між іншим, Рігс дав зрозуміти, що встає він о шостій і починає свій робочий день о сьомій.

Генерал і адмірал були так шоковані цією відповіддю, що сиділи, кліпаючи очима, не знаючи, що ж тепер робити. Адмірал Боллард навіть стверезів.

Особливо допікало генералу д'Ансельму. Його аристократизм, його найтонша вихованість були тяжко вражені, і — ким? Якимсь американським парвеню та нуворишем! Нашадок старовинного роду рицарів ордену «Хреста і меча», праправнук бурбонівського царедворця, внук версальця — він був ображений у своїх найкращих почуттях. Він зблід і процідив крізь зуби:

— Пароль д'опер! Коли б не моя висока місія, я б викликав цього... — тут генерал ввернув недруковане солдатське слівце, — на дуель!

Адмірал Боллард не дотримувався таких рицарських традицій — дід його звичайним бомбардиром розстрілював сипаїв в Індії, а батько возив з Індії ж на континент перець і шафран — і тому їх нащадок простіше реагував на негідну поведінку американського нахаби.

— Нам'яти б йому боки, тисяча чортів і одна відьма! — вилаявся він. — І що б ви думали? Я таки організую. Доручу моїй розвідці дізнатися, де вситатиметься ночами цей босяцюра, накажу моїм матросам — і вони намнуть йому боки в темному закуткові!

І раптом адмірал — навдивовижу і зовсім несподівано, бо був скупий на слова і висловлювався надміру лаконічно, — вибухнув цілою промовою, щоправда, адресуючи її до пляшки з віскі, яка стояла перед ним, та сифона з зельтерською:

— Тисяча чортів і дві відьми! Ми співаємо собі на втіху «Британіє, пануй над морями!» Це, чорт забирай, наш національний гімн! Але над морями вже починають панувати ці чортові американці! Вони ж за час війни, поки ми лили кров, збудували собі потихеньку флот куди більший, кращий і могутніший не тільки за наш славний британський, але й за всі інші, разом узяті, флоти світу! Акули! Флібустьери!.. Німеччину хіба не ми

з вами перемогли, генерале? Ми, будь я проклятий до могили! Але ж лапу на неї кладуть зараз знову ці ж таки чортові американці, покручі гієни і шакала!.. Каучук у Вест-Індії, за який пролили кров усяких малайців наші конквістадори, ці розбишаки вихоплюють з нашого англійського рота і пхають у пельку своїм американським трестам, синдикатам і картелям! Банда чортів і відьом! Вони загарбали нафту Караїбського моря, нафту Мексики і заміряються гарбати тепер її на Близькому і Середньому Сході, за двадцять тисяч кілометрів від американських берегів! Та їм ще мало, і вони хотіли б полізти ще й на Кавказ, просто в кишеню серу Детердінгу! Їхній Гувер вже накладає свою зроду не миту лапу на майкопські родовища, сунеться до бакинських джерел і штовхає просто в Каспійське море порядних англійських підприємців! Канібали!

Тут адмірал перейшов на вислови непристойні і, виглосивши їх протягом п'яти хвилин, впав у своє крісло зовсім знесилений. Йому ще зроду не доводилось виглошувати такої довгої і такої відповідальної промови. Він присунув до себе пляшку з віскі та сифон, натиснув крапник сифона і пустив у склянку такий сильний струмінь зельтерської, що і віскі, і вода розплескалися на весь стіл, заливши напери генерала.

Прокльони адмірала Болларда трохи заспокоїли генерала д'Ансельма, і він здобув змогу оволодіти собою.

— Я вважаю,— сказав він до полковника Фредамбера,— що повідомити полковника Рігса про годину нашої зустрічі по телефону чи просто через ад'ютанта буде нетактовно. Зрештою, повинні ми дати йому зрозуміти, що ми — джентльмени, а він — хам. Вам, полковнику, доведеться цю місію взяти на себе. Я прошу вас зараз же повідомити полковника Рігса, що я готовий... прийняти його... гм... п'ять хвилин на дев'яту завтра вранці. Коли ви зможете прийняти полковника Рігса, адмірале?

Адмірал Боллард сердито буркнув:

— Тисяча чортів, я сьогодні сильно нап'юся і завтра прокинусь пізно. Крім того, сто чортів і сто відьом йому в печінку, я...

Але генерал д'Ансельм дозволив собі урвати нову зливу прокльонів адмірала Болларда, вже таки добре п'яного.

— Адмірале! — сказав він м'яко, але настійливо.—

Завтра вам доведеться все ж таки прокинутись рано. Ми повинні дати зрозуміти цьому парвеню, з ким він має справу. Ми повідомимо його, що спільна нарада після візитів буде о... пів на десяту, отже...

— Хай його з'їдять акули! — відмахнувся адмірал, заспокоюючись, і старанно, щоб не пролити й краплинки, знову наточив собі віскі і содової.

Генерал д'Ансельм звернувся до начальника штабу:

— Я вважаю, полковнику, що найкраще буде, коли ви особисто пройдете зараз до полковника Рігса і особисто перекажете йому наші запрошення. Будь ласка, не зволікайте, полковнику, поки полковник Рігс ще не ліг спати.

Після того генерал присунув до себе бронзовану дівчину з сигаретою і сатира з білого металу і, не звертаючи уваги на похрупування адмірала, почав їх з ніжністю розглядати ще раз.

Пікантні статуетки — це було єдине, що могло потішити генерала, а після державних справ він особливо потребував утіхи...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Коли полковник Фредамбер постукав у двері номера люкс у готелі «Лондонський», з-за дверей відгукнулося зразу три-чотири голоси:

— Ввійдіть!

Полковник увійшов.

Вчора цей розкішний номер у бельетажі займала дружина великого князя Михаїла Олександровича — того самого, що два дні був останнім російським монархом. Зараз велику княгиню і два дні російську імператрицю адміністрація готелю вимушена була — в зв'язку з несподіваним приїздом знатних іноземців — переселити спішно двома поверхами вище, до меншої кімнати.

Номер люкс у бельетажі взагалі був розрахований на поважних комерсантів і тому аж очі вбирив своєю аляпуватою розкішшю. Але в цю хвилину весь пишній гарнітур був зсунутий набік без ладу, а цілий покій загромаджували величезні, ковані лискучою мідною бляхою дорожні кофри — числом п'ять чи шість, не рахуючи

дрібніших, таких же лямованих металом валіз. Кожний кофр і кожна валіза аж вигравали багатющою палітурою барв від рясно наліплених на них рекламних картинок готелів, де довелося зупинятися в своїй, видимо, нескінченній подорожі власникам цих кофрів та валіз.

Чемодани лежали скрізь, розкидані без ладу — в мальовничому хаосі. З одного — розкритого — кофра звисала строката піжама. Другий був поставлений на попа — і на ньому стояло кілька пляшок та кілька розкублених консервних банок, і це було дивно, бо звичайний людський стіл стояв тут же, поруч, відсунутий до вікна, як непотрібний.

Три чоловіки сиділи на валізах довкола кофра з їством та питвом і, безперечно, підживлялися. Один тримав банку консервів і колував у ній пальцем, другий наливав собі з опуклої, пузатенької пляшки на кшталт великого каламаря, третій розмахував ножем, якого міцно затис у кулаці.

Подібно було, що це вожді якогось племені канібалів зійшлися до вечірнього вогнища — поласувати філейною частиною та гарячою кров'ю щойно переможеного во рога.

Остороп, в широкому кріслі з розкішною позолотою, зовсім провалившись в його м'які подушки, сиділа жінка. Вона була вогнисто-руда, шевелюра її стояла сяйвом високо над головою, худорляве обличчя було неправдоподібно бліде — натуральною, проте, блідістю худосочних рудяків, очі — зеленаво-брунатні — виблискували і світилися, як у кицьки поночі.

Це була достоту руда бестія. З чайної склянки вона тягла якесь питво.

Полковник Фредамбер зупинився при порозі і приклав два пальці до свого кепі з полковницькими галунами.

— Полковник Фредамбер. Дозвольте ввійти?

Здоровенний гевал — без піджака, в блакитних підтяжках, з густим чорним, аж синім, заростом волосся йоржиком і чисто виголений — той самий, що розмахував ножем, — звівся з валізи.

— Ви вже ввійшли! — гаркнув він і сам зареготав з свого дотепу. — Тисяча доларів проти одного цента, що ви теж від генерала д'Ансельма і знову до полковника Ріса. Ріс — це я. Як, ви сказали, ваше прізвище?

Фредамбер рекомендувався вдруге.

На обличчі в полковника Рігса щось мигнуло, якусь мить він з цікавістю дивився на нового знайомця. Але то було тільки на мить, і Рігс простяг руку широким рухом.

— Сідайте! — Він кивнув на якусь валізу і ногою скинув з неї порожню консервну бляшанку.— Проклята діра ваша Одеса! Нам до ранку змогли дати тільки один номер! Все зайнято! І портьє, цей телепень, не наважується потурбувати вночі для переселення інших постояльців, навіть — для місії Сполучених Штатів Америки! Просто дикуні! Нас же троє, і з нами жінка! Обіцяють вранці. Я попередив їх — щоб номери були без блощиць! Я вже знаю, що таке блощиці! Я вже бував у Росії і при державному департаменті недурно займаю посаду постійного консультанта в російському питанні. В цій справі викликав мене і президент до Парижа перед мирною конференцією. Коли блощиці все ж таки будуть, ми зразу заберемо свої манатки — і на яхту! Нехай потім розбираються в міжнародному конфлікті. Як, ви сказали, ваше прізвище? Ах, Фредамбер! В такому разі познайомтеся. Полковник Гейк Шеркіжен, професор Шацький. А це — Єва Блюм, журналістка, представник всяких там органів вільної преси та всевітньої інформації, смиренна дочка благочестивого пресвітеріанського пастора, але непробудна п'яниця. Єво! Кому я сказав? Кинь жлуктати своє пійло! Куди ж ви, Фред... ах, Фредамбер?

Полковник Фредамбер підійшов до телефону на столі і зняв трубку.

— Портьє! — наказав він.

Коли голос портьє відгукнувся з трубки, Фредамбер сказав:

— Говорить полковник Фредамбер. Так, особисто. За десять хвилин — три номери в розпорядження місії США.— Він вислухав відповідь і сказав: — Ці три російські генерали можуть переспати ніч у вестибюлі або в кабінеті директора. З дружинами, звичайно... І з дітьми. За десять хвилин повідомте в покої, які займає зараз полковник Рігс.— Він стукнув ричажком.— Комутатор? Резиденцію генерала д'Ансельма, комендатуру... Комендатура? Фредамбер. Вислати негайно десятьох у готель «Лондонський» і вартувати беззмінно в коридорі, де оселяться представники місії США.

Поклавши трубку, Фредамбер пояснив Рігсу:

— Варту треба виставити. Вночі тут діють більшовицькі диверсанти. Це може загрожувати вашому життю. Крім того, діють нальотчики. Це може загрожувати вашим чемоданам.

— Я бачу, ви хвацький хлопець! — сказав Рігс. — Зараз ми вип'ємо за ваше здоров'я. А що це у вас із щогою? Де ви підхопили тик? Контузія на війні чи наслідки любовних пригод? Ви — кавалерист? — Він кивнув на криві, вигнуті колесом ніжки полковника.

Щока у Фредамбера засіпалася дужче, і він зробив крок, щоб заслонити свої ноги чемоданом.

— Контузія, кавалерист, — відказав він. — Я до вас, полковнику, з доручення генерала д'Ансельма і адмірала Болларда.

— Розумію! — кивнув Рігс, сідаючи на свій чемодан. — Приходив тут вже один генерал. Здається — генерал-губернатор. Гарний джентльмен, такі продадуть і прізвища не питають. Ми домовилися з ним завтра оглянути місто і влаштувати маленький пікнік...

Раптом Рігс урвав.

— Джентльмени! — звернувся він до своїх колег. — Я думаю, що ви вже наїлись. Номери теж зараз будуть. Я думаю, ти, Гейк, покладеш спати професора і допоможеш йому прочитати на ніч молитву. А ми з полковником... м-м... Фредамбером ще трохи поговоримо.

Полковник Шеркіжен і професор Шацький — обидва в цивільній одежі, так що неможливо було розібрати, хто з них полковник, а хто — професор, — негайно звелись, відклаялись і вийшли. Один з них — очевидно, це й був полковник Гейк Шеркіжен, бо не мав на обличчі ніякого, навіть фальшивого, відблиску інтелекту, — прихопив з собою пляшечку.

Жінка — руда журналістка і дочка пресвітеріанського пастора — залишилася на місці й не ворухнулася. Вона сьорбалала з склянки невеличкими ковточками.

2

Двері за двома американськими дипломатами зачинилися, і Рігс — незважаючи на руду жінку — кивнув Фредамберу:

— Сідайте ж, Фредамбер! Куріть. Сода-віскі?

Фредамбер сів.

— Спасибі. З вашого дозволу, вип'ю чарочку коньяку.

— Французька звичка? — підморгнув Рігс і налив собі сода-віскі.

— Ні. В мене понижена кислотність, і сода мені шкодить.

— Тоді пийте без соди. Вісімдесят градусів — не так вже й багато. В Танжері, коли спека була під сімдесят, я їздив велосипедом за три милі полювати страусів у пісках пустелі.

— Рігс! — уперше за весь час подала голос руда журналістка, голос у неї був з істеричним придиханням. — Це ж зовсім інші градуси! Ти знову наплутав! Ти не знаєш елементарної фізики!

— Справді?.. Я взагалі дивуюся з тих фізиків! Досі не можуть звести все до якогось одного знаменника... В кожному разі, коньяку не рекомендую. Це — румунський: гидота! Ми прихопили в Констанці. Пійло для свиней. Хоча наші, каліфорнійські, свині пьоти його, звичайно, не будуть. Пийте, їй-право, віскі!

Рігс уважно слідував, поки Фредамбер ковтав питво. Коли Фредамбер покінчив з цим і взявся до сигарети, Рігс сказав:

— Багато чув про вас, Фредамбер! Мені сказано, що можу покластись на вас, як на кам'яну гору. Згадував про вас і сам Вудро. З президентом я бачився першого грудня, на острові Уайт. Зайшла мова і про вас...

— Дякую! — вклонився Фредамбер. — Це мене дуже тішить.

— В держдепартаменті, — сказав Рігс, — та в Еф-бі-ай про вас теж найкращої думки.

Фредамбер підтягнувся і кинув погляд на журналістку.

Рігс заспокоїв його:

— Все — о'кей! Я — розвідка, Єва — контррозвідка. Повний комплект.

Фредамбер шанобливо похилив голову.

Рігс дивився на Фредамбера, примруживши око. Він розглядав його і оцінював.

— До війни ви одержували три тисячі доларів на рік?

Фредамбер знову похилив голову.

— З дня початку війни — шість?

— Абсолютно точно, містер.

— І — з переходом у збройні сили, які діють на Сході, — дванадцять?

— Ви добре поінформовані, містер.

— Я повинен бути поінформований про всіх моїх співробітників. З дня вашого прибуття сюди в складі окупаційної армії і на чолі її ви одержуватимете двадцять чотири тисячі.

— Дуже вдячний, сер. Я зворушений.

— Ваш стаж?

— П'ятнадцять років у кадрах французької армії, сер.

— Я питаю про американську розвідку.

— Десять років, з вересня 1908 року.

Рігс посміхнувся:

— Ваш стаж рівно на п'ять років більший проти мого. Пропшу пробачення, що вам доведеться підлягати молодшому стажем.

— На нашій роботі це цілком зрозуміло, сер. Мені підлягають тут генерали й адмірали.

— Ну, чини російської армії, ба й французької не мають значення. Повторимо? — Він узяв пляшку віскі.

— З вашого дозволу, містер, я утримаюсь.

— Теж — французька звичка?

— Ні. Сьогодні в мене ще багато справ. В американських інтересах...

Рігс налив собі і випив. Єва Блюм зробила те ж саме.

Після того Рігс відхилився, сперся шиною на другий чемодан, що стояв позаду, і поклав ноги на третій.

Фредамбер поклав осторонь своє кепі з галунами полковника французької армії та нашивкою генерального штабу і розстебнув комір френча.

— У вас тут жарко, містер. Ви дозволите, міс?

Руда журналістка здивовано звела брови. Скидалося на те, що вона не звикла, щоб в неї просили пробачення за розстебнутий комір. Потім вона сказала:

— Мене звать — Єва!

— Жарко! — погодився Рігс і закурив нову сигарету. — Щойно у вас на прийомі були дипломати української Директорії.

Фредамбер глянув на нього здивовано:

— Вам це вже відомо?

— Один із них десять хвилин тому складав мені рапорт: він — наш з вами колега. Чому ви їх вигнали?

Фредамбер пересмикнув плечима:

— Ми не маємо від командування вказівок підтримувати українську Директорію.

— Це — французька політика? — сердито запитав Рігс.

Фредамбер посіпав шокою:

— Нам тут невідома ще ні французька, ні англійська, ані американська політика щодо Директорії. Коли ми їхали сюди, тут був ще гетьман, і політика орієнтувалась на нього. Нас не поінформовано ще — додержуватися тієї ж політики чи буде нова.

Рігс роздратовано зауважив:

— Яка б не була нова політика, вона буде проти більшовиків. Раз Директорія пропонує воювати проти більшовиків, нехай воює. Стара чи нова політика — вона може бути тільки одна: кожний, хто воює проти більшовиків, нам потрібний.

— Але,— непевно промовив Фредамбер,— війська Директорії складаються зараз в значній своїй частині з повстанців проти гетьмана. Там не тільки «січовики» та гайдамаки — петлюрівська гвардія. Директорія намагається повернути до себе і всяку голоту, настроєну по-більшовицькому...

Рігс урвав його мову:

— Всі солдати скрізь можуть бути настроєні по-більшовицькому. Але солдатами командують офіцери і наказують їм. А офіцерами командують і наказують їм — уряди.

— Але ж,— знову непевно промовив Фредамбер,— сам голова їх уряду, Винниченко, у своїх виступах кидає гасла мало не більшовицькі...

Рігс спинив його порухом руки:

— Стривайте! Винниченко кидається більшовицькими гаслами?

— Дуже схожими — в кожному разі, на перший погляд — на більшовицькі. Про землю, про Ради, правда — не робітничо-селянські, а «трудові», з представників різних партій...

— Стривайте, стривайте! — нетерпляче спинив його Рігс.— Мене не цікавить програма містера Винниченка! Але ж ви сказали, що він кидається гаслами, на перший погляд подібними до більшовицьких! На перший погляд — цього цілком досить.

Рігс ляснув долонею по чемодану.

— Таж, кидаючи більшовицькі гасла, він спокушає ними по-більшовицькому настроєну голоту, відтягає її від справжніх більшовиків і повертає до себе! Слухай-

те! Так він же — бравий хлопець! Ми накажемо йому кидатися більшовицькими гаслами якомога більше! Хай обіцяє все, що завгодно: землю, волю, що там ще? Тільки — після закінчення війни проти більшовиків. А там — буде інша розмова! Га?

Рігс торжествуюче дивився на Фредамбера.

— Здається, я зробив геніальний винахід? Га, Євро? Тисяча проти одного цента, що Вудро запатентує винахід і сплатить мені преміальні! — Рігс весело зареготав. — Президент у нас взагалі демократ і полюбляє демократичну фразу. Крім того, він — вірний католик. У Франції, знаєте, його приймали як нового Христа-спасителя. Газети Європи іменують його новим месією! — Рігс зовсім розвеселився. — Геніальний винахід! Безперечно, допоможе виграти війну проти більшовиків, принаймні тут, на Україні, і аж ніяк не суперечить традиційній демократичній політиці США: демократична платформа і право сильного!

Рігс похитав головою докірливо.

— Ах, Фредамбер, Фредамбер! Ви, здається, прогавили! Зрозумійте! Фраза завжди повинна бути якнайгучніша, а дія — якнайвлучніша! Ваша Директорія може бути чудовим буфером, ба й громовідводом від більшовиків на Україні! Хай розкидається гаслами, подібними до більшовицьких, і задурює тим часом українській голоті голову! Ви прогавили, Фредамбер! Хіба треба чекати вказівок? Нехай їх чекають французькі курчата та англійські індики! А ми будемо діяти зразу! Як ми будемо тут діяти — такі й будуть вказівки. Вони там, у Парижі, вирішуватимуть на підставі наших же з вами пропозицій. Бо ж ми тут, на місці, і — в курсі справ! Доповіді президентові особисто я мушу посилати щотижня, а іноді і частіше. Отже, вирішуємо ми з вами тут!

Фредамбер посінав щокою і бровою, що в нього мало означати посмішку.

— Але ж, містер Рігс, ви ще не «в курсі справ». Ви щойно приїхали і ще не обізналися з місцевими обставинами.

— Досить того, що я вже тут! — Рігс глянув на Фредамбера. — А які, власне, обставини?

Фредамбер розвів руками:

— Тут є ще російська біла Добрармія. Вона — найголовніша тут антибільшовицька сила, але вона ненавидить Директорію і не піде з нею на угоду.

— Ми можемо наказати їй,— недбало відгукнувся Рігс.— Або накажемо Директорії, щоб вона пішла на угоду з Добрармією.

Фредамбер виобразив на обличчі непевність:

— Тут є ще білі польські легіони. Вони — теж значна сила проти більшовиків...

Рігс звів палець догори, перебиваючи Фредамбера.

— Поляки,— сказав він,— важлива річ! Вам, звичайно, відомо, що Франція готує цілу польську армію. Але нехай вам буде також відомо, що польську армію готує зараз і Америка!

— Але ж,— докінчив-таки свою думку Фредамбер,— будь-яке замирення поляків з Директорією абсолютно виключене! Вони претендують на ті ж самі території: Галичину, Волинь, Поділля...

— Пусте! — відмахнувся Рігс.— Території будемо ділити на Паризькій конференції ми.

— Але вони ніколи не заспілкуються — українці, поляки, денікінці! — гаряче запевнив Фредамбер.

— Пусте! — знову відмахнувся Рігс.— Заспілкуються їх керівники: ми їм накажемо.

— Але ж вони заїдатимуться між собою, заведуть чвари та міжусобиці!

— Чудово! Отже, всі вкупі вони ніколи не повернуть своїх багнетів проти нас.

Фредамбер мовчав вагаючись. Рігс уважно роздивлявся на нього.

— Ви не згодні? — поцікавився Рігс.— Чи вам щось незрозуміло?

Фредамбер відповів:

— Мені зрозуміло, що всі антибільшовицькі формування слід підтримувати. Але... уявіть собі: ми підтримаємо українських сепаратистів, і раптом, за нашою підтримкою, вони переможуть більшовиків у себе на Україні! Що ж тоді буде? Доведеться тоді приборкувати їх...

Рігс посміхнувся:

— Звичайно! Їх приборкають поляки. Ви ж самі кажете, що українські сепаратисти і поляки ніколи не замиряться, що у них претензії на ті ж території.

— А ми? — поцікавився Фредамбер.— Що будемо робити ми? Яка тоді буде наша позиція?

— Підтримаємо поляків.

— А коли вони, за нашою підтримкою, переможуть українських сепаратистів? Що буде тоді?

— На них є денікінці. Ви ж самі сказали, що російські білогвардійці ніколи не погодяться на відокремлення Польщі.

— І ми підтримаємо тоді денікінців?

— Безумовно!

— А якщо і вони переможуть?

— Тоді на арену виступить Антанта! Хіба Франція і Англія поступляться своїми інтересами перед Росією? Фредамбер мовчав якийсь час, роздумуючи. Рігс уважно придивлявся до нього.

Нарешті Фредамбер заговорив:

— Отже, Франція і Англія витратяться спочатку на підтримку українських націоналістів-сепаратистів, потім на підтримку польських націоналістів-сепаратистів, тоді — російських білих великодержавників, а після того ще й витратимуться на те, щоб і цих приборкати та поставити на місце?.. Чи не вважаєте ви, містер, що це занадто складно і... дорого обійдеться Франції та Англії?

Рігс сказав різко:

— На вас, Фредамбер, погано вплинули роки перебування у французькій армії. Чи не захворіли ви часом на французький патріотизм? Чи, може, вас купили англійці?.. Щось скидається на те, що ви починаєте відстоювати інтереси Франції і Англії!

Фредамбер розгубився і засіпав обома щоками.

Рігс сказав ще гостріше:

— Зрозумійте нарешті, Фредамбер, що інтереси Сполучених Штатів якраз у тому і полягають, щоб Франція та Англія витратились! Хай після розгрому більшовиків виснажаться ще й на всій цій україно-польсько-російській колотнечі! Що ви — не розумієте, що тоді нам буде простіше і легше прибрати до рук разом з Росією, Польщею та Україною і вашу Францію та Англію?

Рігс відштовхнув геть свою склянку, рвучко звівся, знайшов свій піджак на спинці якогось крісла, поліз до кишені і вийняв невеличку карту, охайно вправлену в шкіряну папку.

— Давайте все по порядку, Фредамбер! — сказав він. — Спочатку сучасне, а потім вже й майбутнє. Сучасне — це війна проти більшовиків. Ось, дивіться! — запросив він Фредамбера. — Це — карта України. Вам

доводилося коли-небудь її бачити? Зараз всі вони — і українські сепаратисти, і польські, і російські — можуть діяти спільно і одночасово. От так! — Він накреслив нігтем три лінії впоперек території України на карті. — Бачите? Паралельними смугами. Правий, на сході, фланг — Добрармія. Лівий, по західних кордонах, — поляки. В центрі, в басейні Дніпра, — Директорія. А в стихах завжди будуть справа англійські і зліва французькі війська і регулюватимуть — коли полякам і українцям або українцям і денікінцям сваритись, а коли — ні! Ось яка наша з вами сучасність. А майбутнє...

Він захопив папку з картою і засунув її назад до кишені піджака.

— Ви такі прогавили, Фредамбер! Дипломатів Директорії треба покликати назад! І — негайно! Потурбуйтеся про це.

Фредамбер мовчав і сіпався, трохи розгублений. Рігс зрозумів його стан:

— Ах, ви не розумієте, як же тепер це зробити? Престиж і все таке інше?.. Так нам наплюють на французький престиж. Хто тут найголовніший? Генерал д'Ансельм на чолі французького командування. Він і повинен покликати.

— Але ж, — дозволив собі зауважити Фредамбер, — генерал д'Ансельм вірний французькому уряду, він свято дотримується французької політики щодо Росії: Франції потрібна єдина, міцна, централізована Росія, і тому підтримувати має Франція саме російську білу контрреволюцію!

Рігс майже з жахом подивився на Фредамбера.

— Боже мій! — скрикнув він. — Як можна так відстати від життя за якихось два-три тижні, що ви виїхали з Франції! Таж французька політика вже змінилася — в ставленні до російського питання! Ви зовсім не в курсі справ, не знаєте, чого досяг старик Вудро, готуючи конференцію у Версалі!

Фредамбер сидів спантеличений.

— Слухайте, Фредамбер! — повчально сказав Рігс. — Французька політика справді орієнтується на єдину, міцну, централізовану Росію. Але єдина, міцна і централізована Росія потрібна Франції як спільник проти Німеччини, ба й Англії лише при одній умові — що єдина, міцна і централізована Росія буде не більшовицькою, а традиційно буржуазною. Вам це зрозуміло?

Фредамбер кивнув.

— До того ж часу, поки Росія — більшовицька, то не дай бог, щоб вона була єдина, міцна і централізована! Це вам зрозуміло?

Фредамбер знову кивнув.

Рігс polegшено зітхнув:

— Ну от! Здається, ви починаєте добирати, в чому справа! Тепер вам нарешті зрозуміло, чому змінюється зараз і позиція Франції в російському витанні? Президент таки поморочився, поки довів це таким телепням, як ваш «тигр» Клемансо! Тепер Франція з дорогою душею згодиться підтримувати всі, які б вони не були, сепаратистські новоутворення, спрямовані в своїх домаганнях проти єдиної, міцної і централізованої Росії. Ваш генерал незабаром дістане з Парижа відповідні вказівки.

Фредамбер сидів знищений. Він таки виявився цілковитим профаном, справді — відстав від життя. В цих походах, за цією армійською морокою мимоволі перетворюєшся на невігласа.

Однак Фредамбер ще спробував несміливо зауважити:

— Але ж, містер, оскільки мені відомо, такою одвіку була саме англійська політика: проти єдиної, міцної і централізованої Росії? Як же тепер буде: нова французька політика цілковито збігається з англійською?

Рігс зареготав. Він реготав довго, махаючи руками і намагаючись зітхнути на повні груди, щоб не задихнутись у нападі реготу.

Руда журналістка дивилась на нього іспохвально і невдоволено звела вгору брови: їй дошкуляли гучні звуки — для гучних звуків вона була занадто тендітна. Щоб припинити нарешті огидний регіт Рігса, руда журналістка хлюпнула в склянку віскі, націдила содової і подала Рігсу.

Рігс охоче випорожнив склянку і нарешті заспокоївся.

— Ну й насмішили ви мене, Фредамбер! — він ще коротко засміявся.— Справді, традиційна, одвічна англійська політика — проти централізованої Росії, бо міць Росії завжди загрожувала пануванню Англії в азіатських країнах. Англійські політики і тепер не від того, щоб одгризти від Росії Кавказ, Туркестан абощо. Але ж зараз... зараз англійська політика теж стає догори ногами.

Фредамбер дивився на Рігса ошелешений, не приховуючи свого стану цілковитої розгубленості.

— Ах, Фредамбер! — з щирим жалкуванням сказав Рігс.— Ну, невже ви не зуміли зробити ніяких висновків з того, що Англія зараз заповзято почала підтримувати саме російську білу контрреволюцію, яка марить про відновлення єдиної, міцної Росії, звичайно — не більшовицької? Таж на ваших очах катеринодарська ставка Денікіна — підтримувана, як вам добре відомо, саме англійцями — просунула сюди генерал-губернатором Одеси свого хлопчика — генерала Гришина! Таж хіба ви не чули, що містер Черчілль каже про російську Добрармію — «моя армія»? Ах, Фредамбер, Фредамбер!

— Ви хочете сказати...— знову непевно почав Фредамбер,— що... Ні, пробачте, я хочу сказати, що... тобто тепер треба чекати, що Англія підтримуватиме російську Добрармію, а українських сепаратистів перестане підтримувати?

— Ну, не зовсім,— лагідно промовив Рігс,— оскільки — оскільки. Адже все це антибільшовицькі формування. Вся Антанта буде підтримувати всі антибільшовицькі формування: кому охота, щоб на землю прийшов комунізм? Але в перспективі політика Англії в російському питанні віднині починає змінюватися: Англія підтримуватиме тепер в першу чергу саме російську контрреволюцію. Англія, бачте, вирішила стати «далекоглядною»,— іронічно фиркнув Рігс.— Вона вирішила найбільше підтримувати те контрреволюційне формування, яке зараз найближче до кавказької нафти і бореться за «майбутню» міцну, централізовану Росію, бо в майбутньому Англії потрібна не роздрібнена, ослаблена Росія, а саме — міцна. Підтримуючи і зміцнюючи централізовану Росію, звичайно — не більшовицьку, Англія мріє придбати собі спільника проти Франції, ба й Сполучених Штатів, які починають зараз, скажемо прямо, Фредамбер, рішучий наступ на колонії Британської імперії. США тепер, після війни, міцні, і треба прибрати з дороги Британську імперію: вона занадто укоренилася скрізь — і в Азії, і в Африці, і в Океанії. Це суперечить інтересам США, знаєте — нафта, каучук, сірка, олово; в англійців це треба відібрати... Ну от! — полегшено зітхнув Рігс.— Тепер ви, здається, все зрозуміли, і нам з вами буде не важко спрацюватися. Хлюпни мені, Єво, ще!

Фредамбер теж налив собі чарочку чистого віскі. Випивши і закуривши, він звернувся до Рігса:

— Мене цікавить, містер, як же буде тепер з Польщею? Тобто яка буде щодо Польщі політика Франції і Англії?

Рігс відповів зразу:

— Польська проблема, Фредамбер, стоятиме окремим питанням на Паризькій конференції. Там вона і буде вирішена остаточно. Але ми маємо право завітти наперед: позиція президента в цьому питанні недвозначна. З Польщі, звичайно, треба створити антиросійський буфер, яка б не була далі Росія: навіть коли буде Росія цілком пристойна, капіталістична. Вся справа в тому, чия це буде сфера, хто гарантуватиме там собі вплив. На цей вплив претендує Франція. Тому, як вам відомо, у Франції зараз і формується спішно польська армія під командуванням генерала Галлера. Але були б ми ідіотами, коли б віддали такий ласий шматочок,— там же нафта, Фредамбер, в цій самій Галичині! І, звичайно, в Сполучених Штатах теж зараз спішно почали формувати польську армію — в протывагу французькій. Польща буде одним з наших з вами найперших завдань; це питання ми повинні вивчати тут, на місці, і подавати президентові в ході Паризької конференції наші міркування. Звичайно, поки що це важкувато робити, бо до території Польщі ще далеко. Але тому особливо і треба поквартитися з підтримкою української Директорії, щоб на плечах українських націоналістів швидше докотитись до кордонів Польщі. Сподіваюсь,— зневажливо мотнув головою Рігс,— що на початку нового року ми з вами будемо вже біля Варшави. Ну, там, звісно, треба буде розпочати війну між поляками і українцями, виснажити і тих, і тих, зробити зговірливішими і українських, і польських претендентів на галицьку нафту, ну й взагалі, ви розумієте. Вам, Фредамбер, у зв'язку з Польщею буде спеціальне завдання. Майте на увазі, що полякам потурає сам папа Бенедикт — Чотирнадцятий, здається? Він зараз заповзято провадить тут свою політику через варшавського кардинала Ратті та, здається, румунського... чорт, забув, як його там! А в папи чималенький апарат у самій французькій армії, яку ви маєте честь тут очолювати. В кожному батальйоні — капелан! Цим треба буде спеціально зайнятись — приборати до рук тих

капеланів. Релігія, Фредамбер, велика штука! До речі,— перебив він себе,— ви якої релігії?

— Я католик, містер.

— Чудово! Отже, ви й розбиратиметесь у всіх цих католицьких справах, я вас тільки зв'яжу з папськими резидентами. Бо я, знаєте, можу й наплутати. Ви ж розбираєтесь у всьому цьому? Ну — хто папа римський, а хто — православний патріарх? Ви, здається, походженням з Росії?

— Так, містер. Мій батько був колись службовцем одеського трамвая, який належить бельгійсько-французькій компанії. Заразом він був і агентом франко-бельгійської вугільної компанії на Донбасі, яка експортувала вугілля через Одеський порт.

— О! То ви — одесит, Фредамбер!

— Я виїхав звідси маленьким хлопчиком, містер. Моему батькові — для просування по службі та в турботах про майбутню кар'єру сина — довелось зробитись православним, але мене хрестили на католика. Мене вчили в Константинополі. Потім я закінчив торговельну школу в Римі і водночас місіонерську колегію при Ватікані...

— О, то ви ксьондз, Фредамбер!

— Ні, містер. Наша бельгійська компанія готувала кадри для Африки і вимагала, щоб кожний агент мав військову освіту. Мені довелось закінчити військову школу в Брюсселі... А оскільки інтереси франко-бельгійської компанії на той час зосередились у Франції і мені довелось переїхати туди, то, маючи військову спеціальність і будучи — в інтересах нашої компанії — кілька років офіцером французької армії, сполучаючи це, звичайно, з представництвом нашої фірми, я повинен був закінчити і академію генерального штабу в Парижі... До Америки я їздив уже як офіцер французької армії і віце-директор франко-бельгійської компанії.

— Мої компліменти, полковнику! — з пошаною сказав Рігс.— Ви — справжній американець і можете бути доблесним американським солдатом!

Фредамбер скромно вклонився.

Ева Блюм теж висловила своє схвалення:

— Про дівчину з такою біографією сказали б, що вона... пікантна бестія...

Рігс тим часом знову налив собі віскі, трохи додав содової і наповнив чарку Фредамбера.

— Тільки одну, Фредамбер! — сказав він на заперечливий рух Фредамбера. — Підкріпіться. Вам доведеться зараз бути дуже уважним. Я вирішив прочитати вам лекцію. За час перебування в французькій армії, я бачу, ви дуже відстали, — і мій обов'язок поповнити вашу освіту. По всіх трьох спеціальностях, якими ви володієте, — торговельній, релігійній та військовій, щоб ви з честю впоралися з четвертою і основною — джімена, тобто американського розвідника! Отже, уважайте!

Рігс звівся, Фредамбер теж звівся — підлеглі встають, коли зводяться на ноги їх начальники. Але Рігс поклав Фредамберу руку на плече і так натис, що він не встояв на своїх тонких покручених ніжках і мусив знову сісти.

— Ви сидіть, а я буду стояти. Я завжди стою, коли читаю лекції: стара звичка педагога. За фахом я — педагог, Фредамбер; цикли лекцій по шпіонажу в Росії — моя спеціальність. В програмі закритих шкіл держдепартаменту і генерального штабу. Мусите добре затишити все, що я вам скажу. Єво, ти можеш іти спати: тобі це нудно.

Журналістка не відповіла. Вона вже спала. Недопита склянка стояла біля неї, а своїм гострим носом вона ткнулася собі в груди. Смирена дочка благочестивого пресвітеріанського пастора була зовсім п'яна.

— Надудлилась уже! — з огидою констатував Рігс. — Повірте: чудовий працівник, але — непросипуща п'яниця. Страшенно не люблю п'яних жінок! Це, знаєте, якось — всупереч устоям моєї моральності... Ну, чорт з нею, нехай собі дрихне! Ми потім покличемо коридорних, і вони спровадять її до номера... Так от, слухайте, Фредамбер!..

3

Рігс зробив великий ковток з своєї склянки і почав:

— США — наймиролюбніша країна в світі, Фредамбер! Це — наш офіційний девіз, ми, діячі американської політики, ніколи не повинні пропускати нагоди торочити скрізь і кожному про наше миролюбство.

Рігс зробив другий ковток.

— Але тільки останні дурні можуть вірити в теревені про те, що Америка не вміє воювати. Ми, Фредамбер, маємо військовий досвід не гірший від першої-ліпшої країни, яка репетує про свою войовничість та військову міць. Ми, за нашу історію, вели воєн більше, ніж пер-

ша-ліпша європейська країна, славнозвісна своїм мілітаризмом. Тільки ми ніколи цим не хвалились, щоб такими ідіотськими похваленьками не відштовхувати громадську опінію: люди ж хочуть жити мирно, Фредамбер! Ви розумієте, отже, яке спрямування повинна мати вся наша пропаганда? Вам це треба добре запам'ятати, раз ви очолюєте тут окупаційну армію!

Фредамбер кивнув.

— Ми ведемо війни невпинно — колоніальні, поліційні війни, встановлюючи спокій і лад серед всяких філіппінців чи там кубинців, які не хочуть коритися нашому мирному пануванню. В США, як вам, звичайно, відомо, панує доктрина Монро і політика ізоляціонізму на підставі цієї доктрини. До себе, в наш Новий Світ, ми нікого не пускаємо. Але ми, боронь боже, нікого і не завойовуємо зброєю. Ми завойовуємо бізнесом. І завойовати маємо всіх. Але всякий бізнес треба охороняти збройно. І до того ж всяка війна — це насамперед найприбутковіший бізнес. В цю паршиву світову війну ми вступили аж наприкінці, коли вже справді настав час рушати в похід і робити бізнес — доларом. Долар, звичайно, був мобілізований і воював з першого дня війни — руками французів, англійців, румун та інших сербів. І зараз всі ці «переможці» — в наших руках. Вони заборгували нам стільки доларів, що вже ніколи з тих боргів їм не вилізти! Воювали ми і руками росіян, тільки ж вони влаштували у себе революцію і відбилися від рук. Це — перша причина, чому ми з вами опинилися тут, в цій одеській дірі. Тільки ж, хоча й здобуто збройну перемогу на фронтах проти німців, а в Парижі починається мирна конференція, — долар своєї війни проти німецьких претензій на світове панування ще не закінчив. Навпаки, долар зараз тільки починає справжню війну — і на просторах зруйнованої Німеччини, і в її колишніх колоніях. Він воюватиме там самостійно або — спілкуючись з англійським фунтом та французьким франком. Фунт і франк, знаєте, треба підживити, підгодувати — щоб жирнішою була страва до обіду. Обідати ми будемо Англією і Францією, Фредамбер!.. Може, вип'ємо перед обідом за російським звичаєм?

Рігс кивнув на порожню чарочку перед Фредамбером, запрошуючи його її наповнити. Але Фредамбер категорично похитав головою і чарочку відсунув. Рігс налив собі.

— Російські звичаї нас, правда, підвели, Фредамбер! Російський капітал, російські ринки, російська сировина — ласий шматочок, і все це, безперечно, треба повернути під нашу руку, для нашого бізнесу. Більшовизм, проте, страшний не тільки тим, що заміряється вихопити у нас Росію, більшовизм — явище загрозливе взагалі. Він може перекинутись куди завгодно, де тільки є робочі руки, пролетаріат. Отже, більшовизм треба знищити. Це — другий і, як бачите, зовсім поважний аргумент за те, щоб вести непримиренну війну проти Росії. І, звичайно, всією коаліцією Антанти!

Рігс сів на хвилинку перед Фредамбером і ляснув його по коліні:

— Милый Фредамбер! Запамятайте це: нам воювати завжди краще чужими руками! Проти російської революції треба посилати в бій насамперед російську контрреволюцію. Розумієте? Це ж — найлютіші вороги! Проти більшовицької армії мають воювати білі армії — Колчака, Юденича, Краснова, Міллера, Денікіна, чорта, біса, диявола, але російського чорта, біса і диявола! Ось чому президент Вільсон, наш стариган Вудро, — прихильник контрреволюційних повстань в сполученні з найширшою інтервенцією проти Росії. Стариган мало не перервався, а відмовив-таки Антанту розпочати інтервенцію відразу з усіх боків: з північного Білого моря, з Великого океану, з Чорного моря — на підтримку контрреволюційних армій. Незабаром має розгорнутись і чисто континентальна інтервенція — через Польщу та й прибалтійські країни, — теж при максимальному використанні місцевих контрреволюційних сил.

П'яна журналістка посопувала в своєму кріслі, і Рігс поглянув на неї сердито. Він навіть звівся, підійшов до рудої бестії і легеньким стусаном під підборіддя перекинув її голову з грудей на плече — щоб не сопла.

— Тепер друге питання — хто має воювати проти більшовицької Росії ще, крім російської білої контрреволюції, якій дуже кортить відновити в Росії владу плутократії російської, але яка згодна на чію завгодно плутократію, тільки б не більшовизм?

Рігс зробив паузу і відповів на це запитання:

— Всякі прагнення національного визволення слід задля цього всіма способами перетворювати на жадання державного відокремлення від Росії. Ми мусимо всіма способами піднімати сили націоналізму, роздмухува-

ти антиросійські настрої сепаратистів, підтримувати їх, злити і нацькувати скаженими псами на Росію. Таким чином — силами цих наших найманців — Росія і ляже під ноги... Антанті. Зауважте, Фредамбер: Антанті, тобто Англії та Франції насамперед... Принципи дальшої нашої поведінки щодо Англії та Франції я вже мав честь вам викласти. От і вся наша американська політика. Чи не просто?

Справді, це було зовсім просто, принаймні — в схемі цієї хитроумної імперіалістичної побудови. Вона була стільки ж проста, скільки й підла та кровожерлива.

Фредамбер мовчав міркуючи. Рігс, закінчивши, мабуть, виклад своєї лекції, спинився перед вікном і дивився на вулицю, на Миколаївський бульвар. Руда bestія прокинулася, хропнувши: Рігс перекинув їй голову незручно, і в неї заболіла потилиця. Зразу ж вона потягнулася до своєї склянки.

— Тепер розумієте? — озвався Рігс від вікна. — Абсолютно байдуже, хто очолюватиме армії внутрішньої контрреволюції в Росії — Колчак чи Денікін, Скоропадський чи Петлюра, Пілсудський чи Галлер! Важливо тільки, щоб вони воювали під нашим наглядом. В кожній армії, певна річ, повинен бути забезпечений американський провід і американський інструктаж... А, ти вже прокинулася, п'яничко? — Рігс помітив рух рудої bestії до склянки. — І знову до пійла? — Він брикнув ногою, наче футболіст, і носком черевика вибив склянку з рук журналістки.

— Нахаба! — спокійно сказала руда bestія і почала пити просто з пляшки.

Рігс махнув на неї рукою і знову звернувся до Фредамбера:

— Зрозумійте, Фредамбер: якщо Одеса — російський Вавілон, як про неї високопарно кажуть наші політики, то чому б і справді не побудувати тут, на Одеському плацдармі, для стрибка на Росію — Вавілонську вежу? Вавілонську вежу руками усіх цих контрреволюційних сепаратистів?.. У вас, Фредамбер, як з історичною освітою? Чи не пригадуєте, чим закінчився весь цей бізнес з Вавілонською вежею за стародавніх часів?

Фредамбер пересмикнув плечима. Курс історичних наук ніколи не входив у програму його виховання.

— Вавілонська вежа розвалилась недобудована, — подала голос руда bestія, плутаючи язиком, — так при-

наймні навчає мій батько, пастор, у своїх проповідях...
Через змішання мов... Стовпотворіння...

Рігс розсердився:

— Ну, і чорт з нею, з Вавілонською вежею. Не будемо вдаватись до історичних аналогій!

— Але ж,— зауважив Фредамбер, цілковито байдужий до долі Вавілонської вежі,— і в Прибалтиці, і в Сибіру, і на Півночі ми маємо не лише американське командування та американських інструкторів, але й регулярні американські військові частини. Тільки на Кавказі і тут, в Одесі, їх нема...

— На Кавказ уже прибувають,— сказав Рігс,— будуть і тут. Їх, звичайно, не буде так багато, як англійських та французьких. Нам ні до чого лити американську кров: наші солдати придадуться нам ще як поліція в англійських та французьких колоніях, коли ми приберемо і їх до своїх рук. Але наші військові частини, звичайно, повинні бути і тут — задля громадської opinii. Англійські та французькі ляпогуби люблять репетувати, що ми воюємо тільки чужими руками. Вони не сміють такого казати! І наші солдати прибудуть і сюди — пізніше, під кінець. Прибудуть, коли настане час прибрати до рук і французів, і англійців, щоб вони тут не розсідалися надовго.

— Але ж,— знову подав зауваження Фредамбер,— їх тут, французів та англійців, буде не так мало. П'ятдесят тисяч французьких військ тут, на Одеському плацдармі,— це тільки перша черга: до кінця першого кварталу нового року кількість французьких військ за планом командування буде доведено до ста тисяч. На Кавказі — десятки тисяч англійців. А Закаспій? А флот обох країн? А Північ? А Далекий Схід? Це ж, сер, півмільйона французько-англійської армії! Це теж не візьмеш голими руками!

Хвилинку Рігс ще дивився у вікно, на Миколаївський бульвар. За бульваром зразу було урвище і під ним — територія порту. З вікон «Лондонського» територія порту не була видима і вдень, а зараз, вночі, вона зовсім потопала в чорному мороку. Виднілися лише кінці молів та чорна — на фоні темно-синього моря — лінія брекватера: її виразно відзначав разок ліхтарів та світло маяка на кінці Рейдового молу, за брекватером. Води бухти — за Рейдовим молотом та брекватером — тонули зараз у непроглядній пітьмі: море здавалося там зовсім

чорним, як вакса. Воно відсвічувало дрібною, мерехтливою, золотисто-сріблястою лускою тільки навколо кожного з кораблів, що стояли на рейді. Кораблі на рейді були рясно всіяні вогнями, наче ялинки в різдвяну ніч. Огні на реях, шоглах і понад бортами кораблів, що колихалися на легкому зибу, виписували в чорному небі химерні візерунки гірлянд. Таких огнистих силуетів стояло на рейді в ряд півтора десятка. Завтра-післязавтра їх мало бути ще більше, а до кінця місяця — не менше як п'ятдесят-шістдесят. Окупаційну ескадру для півдня України і Росії підготувача перед мирною конференцією в Парижі нарада голів чотирьох країн визначила в п'ятдесят-шістдесят бойових одиниць. Крім транспортів та дрібної посудини, звичайно. Цей флот мав бути базою інтервенціоністської армії на півдні Росії та України. Він мав бути основою наступу і арсеналом для знищення більшовизму. Після того він мав стояти на сторожі англо-французьких інтересів тут, на півдні Росії та України. На сторожі від будь-кого, хто б наважився вчинити замах на англо-французькі інтереси.

Рігс одвернувся од вікна.

— Французькі солдати вже притомилися за чотири роки війни, Фредамбер! Вашим милим пуалю над усе кортить — додому, до барила з сидром та жінчиної спідниці! Французькі і англійські війська вже втомилися, а наші ще свіжісінькі! Довівши війну проти більшовиків до кінця, французькі та англійські солдати вже й ніг за собою не потягнуть, а наші будуть свіжі! В країнах Європи, відпочиваючи та пагулюючи м'ясо, стоїть зараз два з половиною мільйони американських солдатів! На світі є ще Далекий, Середній і Близький Схід, де також потомилися французькі та англійські солдати. А це все — межі майбутньої Американської імперії. Сюди і скрізь прийде ще капітал Уолл-стріту, урядовець із Вашингтона і полісмен з заатлантичних берегів. Світ має належати янкі, Фредамбер, — запам'ятайте це на все життя: з вас також вийде непоганий янкі. Чи ви вже відкрили собі рахунок у банку Рокфеллера, Морганна чи Дюпона? Поспішайте! Давні держателі акцій матимуть привілеї при майбутньому розподілі дивідендів.

Фредамбер мовчав, замислено впершись поглядом у свої криві ніжки в елегантних жовтих крагах. Щока його, навдивовижу, в цю хвилину не сіпалася. Коли Фредамбер зосереджено думав, тик залишав його.

— Отже,— по паузі заговорив Рігс зовсім іншим голосом. Це був тон начальника, наказ якого не підлягає обговоренню.— Щодо цього, як його, Винниченка, то ми з вами домовилися. Французьке командування його підтримає, складе з ним якийсь договір, дасть зброю, набої, спорядження... З російською Добрармією його треба тим часом замирити — в загальних інтересах спільного наступу проти більшовиків...— Рігс подумав хвилинку.— Щоб він був зговорливіший і не дуже пручався проти пальми першості в руках російської контрреволюції, ми від США теж підкинемо йому трохи доларів...— Рігс засміявся.— Щоб він на ці долари міг придбати зброю, яку ви йому приділите. Таким чином, кожний матиме свій зиск: проценти за позику ми злупимо з нього по-американському!.. До речі, коли балакатимете з Винниченком, запам'ятайте: його звать Володимир Кирилович. Ідіотська звичка у цих росіян та українців чіпляти до свого імені ще й батькове! А ми мусимо це запам'ятовувати! Страшна морока! Зустрічатись ми з вами будемо рідко і тільки — в офіційній обстановці, на людях. Коли у вас виникатиме потреба особистої зустрічі, перскажіть мені про це через місцевого ресторатора Штені.

— Штені — наша людина?

Рігс розсміявся:

— Або ми — його люди. Стаж Штені в американській розвідці — двадцять років, Фредамбер, ще до російсько-японської війни... Крім того, до вас, так би мовити, за інформаціями для преси навідуватиметься Єва.

— Я буватиму у вас щодня,— подала голос руда бестія. Язик її був зовсім п'яний, але мова — твереза.

— Винниченка,— сказав Рігс,— викличте просто суди.

— Він же глава уряду! — здивувався Фредамбер.

— Пусте! Прибуде. Тільки викликати, звичайно,— інкогніто. Щоб ніхто не знав ні тут, ні в самій Директорії. Щоб, крий боже, не довідались ці французькі та англійські йолопи. Попереду побалакайте гарненько з його військовим міністром, є там такий генерал Греков, підготуйте все для договорів, а тоді — Винниченка на конспіративне побачення. Про нього не турбуйтеся: чудовий інтриган! Знаєте, в закордонному досьє Еф-бі-ай є захоплюючі відомості про дореволюційну діяльність Винниченка,— не треба й романів про ковбоїв та гангсте-

рів! Трапиться вам бути в Вашингтоні, неодмінно попросіть досьє Кирпатого Мефістофеля — це його шифр, за ім'ям персонажа одного з його романів. Він же — пильсменник, чули?.. Ах, так! Ще одне! — згадав Рігс, коли Фредамбер звівся, щоб розпрощатись. — Мало не забув! Ось вам політика США щодо Росії в двох словах: «США візнає в Росії той режим, який візнає для себе найкращим саме населення Росії». Зрозуміло? Це — для декларацій. Толерантність, демократизм, повага до суверенітету. Ми мусимо заявляти про це при кожній нагоді і на кожному перехресті. Вимоги дипломатії — нічого не поробиш! Хоча, про мене, все це пусте! Тим паче, що така наша декларація цілковито відповідає і нашій реальній політиці: чи не один чорт, яка буде влада в Росії, крім більшовицької, звичайно!.. Ще майте на увазі, що в Миколаєві та Херсоні теж будуть утворені військові місії США. Вони діятимуть самостійно, підпорядковуючись безпосередньо президентові, лише контактуючись з нами через посольство США в Бухаресті... Ну, на добраніч, Фредамбер!

Вони потрусили один одному руки. Фредамбер хотів ще відкозиряти журналістці, але руда bestія вже знову заснула.

Агент американської розвідки Фредамбер вийшов з номера готелю. Коридором готелю пройшов та зник у напрямі до резиденції консула Франції — начальник штабу французької армії Фредамбер.

4

Спати Фредамбер цієї ночі ліг пізно.

Треба було ще рапортувати генералу д'Ансельму про «візит ввічливості» до начальника військової місії США полковника Рігса. Треба було посидіти до кінця бенкету і випроводити всіх гостей. Треба було, повернувшись до канцелярії, дати розпорядження викликати негайно військового міністра уряду Директорії генерала Грекова. Треба було, нарешті, обміркувати, яким способом — тактовно і потаємно — запросити і приставити до Одеси, до штабу окупаційної армії Антанти, самого главу Директорії мсьє Винниченка.

Але й, покінчивши з усім цим, Фредамбер ще не пішов спати.

Полковник Фредамбер вже давно, десять років — з часу служби його таємним американським агентом, — терпів від безсоння. Перед сном — перед тим, як прийняти таблетку вероналу, — він неодмінно мусив зробити бодай невеличкий моціон на свіжому повітрі.

Він подзвонив з канцелярії, викликав свою машину і вийшов до брами з парку Воронцовського палацу на Миколаївський бульвар.

Було похмуре осіннє передрання. Небом клубочились і швидко пресувалися гнані трамонтаном важкі, темні хмари, над морем стояв густий і непроглядний сивий туман; вологий холод проймав до кісток.

Чорний «рено», нашвидкуруч помальований сірими, білими і жовтими мазками — фронтовий камуфляж, підкотив, і Фредамбер, кулячись від холоду під тонким плащем, сів поруч з шофером. Машина рушила з місця тієї ж хвилини, як рука Фредамбера захлопнула дверці, і триколірний прапорець на радіаторі зразу залопотів від ходу машини.

Фредамбер не казав, і шофер не питав, куди їхати. Шофер знав: це моціон перед сном, і їхати треба просто, звертаючи туди, куди завертатиме вулиця. Шофер також знав: їхати треба не дуже швидко, не швидше тридцяти кілометрів на годину — полковник Фредамбер боявся швидкої їзди.

Квартали поливли один за одним — машина звернула на Катерининську, зробила коло на Привокзальному майдані й звернула праворуч — на Портофранківську. Та з Портофранківської вона швидко звернула ще раз праворуч — на Базарну.

Шофер знав точно нічний маршрут. На Базарній, біля будинку номер дев'ять, машина повинна зупинитись.

Коли машина зупинилась, Фредамбер, так само мовчки, відчинив дверці і вийшов з машини.

Тепер Фредамбер стояв перед будинком, а машина тихо гарчала позаду, за його спиною: шофер знав, що стоянка буде коротка і мотор виключати не треба.

Перед Фредамбером був невеличкий — типовий для старої Одеси — будиночок.

Центр фасаду був глибоко в дворі, два бічні крила виходили стінами без вікон на вулицю, під дахом фасаду був ряд невеличких — менших проти інших — вікон: горище для розвішування білизни, на якому, при потребі, можна було і жити. Перед будинком росли дві старі

з голими стовбурами катальпи. Листя катальп ще не осипалося, але пожухло і почорніло.

Фредамбер стояв на тротуарі — десять кроків від будинку — і роздивлявся. Каблук його бутса відстукував по плитах тротуару дроб, руки були закладені за спину, і пальці безперестанку ворушились — теж вибиваючи дроб. Було подібно, що людина спинилася перед будинком і не наважується зайти.

Широка Базарна вулиця була пустинна з кінця в кінець, не було видно і нічних патрулів. Вітер шелестів полами гумового плаща Фредамбера.

Постоявши дві-три хвилини, Фредамбер повернувся до машини, сів і захлопнув дверці.

Шофер зразу дав газ. Тепер — по Базарній до Пушкінської і назад — на Миколаївський бульвар. Маршрут був точно відомий шоферу — він повторювався щоночі. І щоночі треба було спиняти машину перед будиночком номер дев'ять по Базарній вулиці. Для чого це було потрібно хазяїнові, шофер не знав і запитати не мав права: він був солдат, хазяїн його — полковник, начальник штабу армії.

5

Повернувшись до Воронцовського палацу, Фредамбер пройшов до невеличкої кімнати, зразу за канцелярією штабу. Тут він і жив.

В кімнатці стояла турецька канапа, два крісла і нічний столик.

Кітель Фредамбер повісив на спинку одного крісла, бриджі, старанно розправивши складку проти коліна, — на спинку другого. Носки Фредамбер почепив на радіатор — щоб просихали. Фредамбер був старий парубок і, як парубок все життя, — педантично акуратний. Біля канапи на нічному столику в одній склянці стояла зубна щітка і тюбик з пастою, до другої він клав на ніч у холодну воду свої вставні зуби.

Накрився Фредамбер сірою солдатською ковдрою.

Тепер, під сірою солдатською ковдрою, він вже не був миршавий та плюгавий. Навпаки: підусники хвацько заламували вуса вгору до очей — і можна було подумати, що це лежить і справді солдат, відпочиваючи після виконання складного бойового завдання.

«Бойове» завдання Фредамберові треба було виконати й справді складне.

Треба було на кожному кроці пильнувати інтересів уряду Сполучених Штатів Америки.

Треба було робити це в межах пристойності перед урядом Франції.

І треба було не забувати й про себе самого: мати з цього клопоту і собі якийсь зиск...

По-американському все це зветься — бізнес.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Ранок Володимир Кирилович Винниченко провів у перукарні.

Мсьє Серж, господар перукарні (він славився як «метр де барб»), сам підстригав бороду — предмет особливих піклувань і гордошів Кирпатого Мефістофеля. Мсьє Жорж, старший майстер, виконав процедуру гоління і зробив загальну стрижку. Мадемуазель Фані — манікюр.

Мсьє Сержа, який насправді був Костісом Христовасілісом Афанасопуло, Винниченко величав, з атеїстичних міркувань, — Костем свет-Васильовичем.

Мсьє Жоржа, якого вдома кликали Самуїлом Мойсеївовичем, Винниченко звав Самійлом Михайловичем.

А до мадемуазель Фані, яка насправді була Фекла, Володимир Кирилович звертався не інакше, як — панна Текля.

Все це були плоди складних лінгвістичних побудов в результаті потрійного перекладу імені з рідної — через російську — на українську мову, але лідер українських націоналістів іноземщини не любляв, і така вже в нього виробилась звичка — хрестити всіх українськими іменами. Навіть про президента Франції Раймонда Пуанкаре він казав жартома у колі друзів — Роман Пуанкаренко. А втім, улюбленій своїй приятельці, яку він, про всякий випадок, кликав просто Сніжинка, Кирпатий Мефістофель великодушно дозволив іменувати себе — Вольдемар.

Мсьє Серж, мсьє Жорж та мадемуазель Фані були давніми приятелями Винниченка...

Самуїл Мойсейович і Фекла були кияни з Подолу і до останнього часу працювали в Києві, в перукарні, що навскоси від Золотих воріт на Володимирській і яку постійно навідував чепурун Винниченко. До Одеси вони виїхали зовсім не тому, що «тікали від більшовиків» — хіба були вони буржуї? — а просто потягло їх на грубий заробіток, у місто, де зібралося народу видимо-невидимо, і був то «народ» саме такий, що без фікстуару та пілочки для нігтів не уявляв собі існування на світі: офіцери, генерали і різні аристократи. До того ж — і це було найголовніше — Одеса раптом опинилася мало не в центрі самої Європи, а до «європейської цивілізації» мсьє Жорж та мадемуазель Фані мали, подібно до європеїзатора Винниченка, давній потяг. Свій переїзд до Одеси вони тлумачили як потяг тонких натур до верховини цивілізації, як вихід на європейські простори, — подібно до того, як виходом на європейські простори тлумачив свою пинішню «державну діяльність» драматург і романіст Винниченко. Своему давньому клієнтові, і клієнтові почесному, бо не раз діставали від нього контрамарки на прем'єри «Чорної пантери» та «Брехні» в театрі Соловцова, вони й завдячували одержанням потрібних перепусток на виїзд із Києва, з-під влади Директорії. Винниченко зробився тепер видатною особою — главою республіканського уряду Директорії, але старих приятелювань не поривав: націоналіст Винниченко був все життя «демократ», навіть — соціал-демократ, і пишався своїми зв'язками з широкими народними верствами, пасамперд — з працівниками бритви та пілочки для нігтів.

Щодо мсьє Сержа, тобто Костіса Христовасіліса Афанасопуло, то він був з діда-прадіда щирий одесит і з діда-прадіда — славний на цілу Одесу «метр де барб», тобто майстер борід. Початки свого тонкого мистецтва він виводив аж від славнозвісного в історії Одеси сеньйора Леонардо — куафера ще часів Йосифа де Рібаса, а родовідну професійну документацію міг подати від Трінїте та Лавїньйота — куаферів пушкінських часів.

Тим-то й не дивно, що Кирпатий Мефістофель, здавна заклопотаний красою своєї історичної борідки, під час навідувань Одеси не міг відмовити собі в приемності сісти під ножиці мсьє Сержа і вислухати від нього всі одеські новини.

Сьогодні мсьє Серж був надміру стурбований і свої тривоги негайно ж — під клацання ножиць — повідав Володимирі Кириловичу. Йшлося про вівіску. Під якою вівіскою нині жити й вершити своє мистецтво бідолашному мсьє Сержу? З діда-прадіда над дверима його салону висіло золотом по чорному: «Парикмахер», а на вітрині в кутку — теж золотом на чорному фоні — скромно: «Серж». Навіть сам Маразлі казав, що скромність взагалі — окраса чеснот. А Анатра-син додавав, що скромна вівіска — «вищий шик»! Авіатор Уточкін теж схвалював подібну лаконічність. Так жив-поживав і вершив своє тонке мистецтво Костіс Хрїстовасіліс Афанасопуло. Та от прийшла революція...

За часів Совдепів Костіса Хрїстовасіліса з власника перукарні зробили в цій же перукарні рядовим майстром, а над салоном почепили плакат: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», Всеросійська спілка працівників бритви, Одеський губерніяльний комітет, філіал по місту Одеса № 77, санітарія і гігієна не розкіш, а культура!»

Це був жах! Костісу Хрїстовасілісу боліло не те, що його порахували за буржуя, — теж, подумаеш, буржуй: будинок на Старому базарі і дача на Великому Фонтані! Йому боліла ганьба його історичного салону, в якому голився, можливо, ще сам дюк Рїшельє!

За німців, яких привела Центральна рада, Костіс Хрїстовасіліс знову став власником свого салону і почепив вівіску з лаконічним і зрозумілим німцем — «Фрізер». Та гетьманська губерніяльна управа саме здійснювала українізацію вівісок і наполегливо вимагала від перукаря переписати свою вівіску по-українському. Довелося тут Костісу Хрїстовасілісу поморочитися. Висіла над його салоном і «Цирульня», і «Голярня», і «Стрижарня» — в «Просвіті» та «Українському клубі» ніяк не могли зробити точний переклад слова «парикмахерська»; там боролися три непримиренні лінгвістичні напрямки. Тим-то, тільки з'явилися в Одесі французи, Костіс Хрїстовасіліс поспішив почепити над своїм салоном для ясності просто — «Куафер».

Але от не далі як вчора прийшли до нього з союзу греків-патріотів і сповістили, що слідом за французами треба сподіватися прибуття до Одеси і десанту грецьких військ. Тому «греки-патріоти» вимагали, щоб усі греки, які проживають у місті Одесі і мають свої заклади, пе-

реписали свої вівіски грецькою мовою — вітаючи прибуття компатріотів.

Сердешного Костіса Хрістовасіліса це зовсім вбило. По-перше,— хто в Одесі, крім «греків-патріотів», знає грецьку мову? Якщо її знають ті, що вирощують баклажани на Великому Фонтані, то вони ніколи не ходять голитись на Рішельєвську та й взагалі неписьменні. Якщо її знають «греки-патріоти», то їх у місті гамузом сто двадцять два чоловіка, включаючи і самого Костіса Хрістовасіліса. Тільки ж Костіс Хрістовасіліс побоюється, що знають вони грецьку мову точнісінько, як і він, а він не знав її зовсім: від рідної колись мови в нього дотепер залишився тільки прононс — з пом'якшенням усіх шиплячих: жь, чь, шь. Через цей проклятий прононс йому буває соромно вести світську розмову з високопоставленими аристократами, яких зараз понаїхало до Одеси видимо-невидимо і які, власне, і складають зараз основний контингент його клієнтури... По-друге, Костіса Хрістовасіліса аж обсіпало морозом від переляку: він побоювався, що за таку сепаратистську вівіску офіцери Добрармії та білі польські легіонери, які складали тепер другий і теж основний контингент його клієнтури, просто оголосять його салону бойкот.

Що ж тоді їстиме бідолашний Костіс Хрістовасіліс?

Мсьє Серж був стурбований не в жарт і питався поради в шановного глави Української республіки.

Глава Української республіки думав довго і, нарешті, порадив грецької вівіски не вивішувати. Вишниченко стояв на тому, що на вівісці повишню бути — «Перукарня». На обстоювання своєї позиції лідер «українізації» та «європеїзації» навів лінгвістичні аргументи.

Лінгвістичні аргументи походили з того, що слово «перукарня» — французького пня, від французького «перюк», що й означає «парик» або ж — «перука». Французові воно буде достоту зрозуміле. Німцям, яких було в Одесі ще чимало, слово «перукарня» також не буде чуже, бо й в Німеччині інколи вживається слово «парикмахер», звідки воно, можливо, і прийшло до російської мови. Отже, по-українському казати «перукарня» треба з міркувань жаданої «європеїзації».

Костіс Хрістовасіліс тяжко зітхнув і журно заклацав своїми ножицями. Вирішати, отже, доводилось все ж таки самому. І вирішити треба було так, щоб і салон

процвітав, і будинок на Старому базарі та дача на Великому Фонтані залишилися його власністю.

Проте сьогодні Винниченко слухав свого приятеля не уважно. Йому і без того голова йшла обертом від державного клопоту.

2

Яку позицію зайняти Директорії до держав Антанти, який топ у дипломатичних розмовах з представником урядів великих держав личить йому — голові уряду УНР — і як в біса взагалі поводитися з цими французами?

Деякий досвід у взаєминах з Францією Винниченко, власне, вже мав. Правда, було це ще до всієї цієї дурячої історії з «україно-німецьким альянсом», тобто — до закликання Центральною радою німецьких окупантів на Україну, і відносини тоді були дещо інакші: не Українська держава мала запобігати перед Францією та цілою Антантою, а Франція — в інтересах всієї Антанти — запобігала перед щойно утвореною, а фактично — зовсім ще проблематичною Українською державою.

Було це наприкінці сімнадцятого року — коли в Бресті вирішувалася доля війни і миру. Більшовики від імені трудящих і народів колишньої Російської імперії ставили ленінські вимоги миру, а Франція, Англія та Сполучені Штати Америки, жадаючи довести війну проти Німеччини до переможного на їх користь кінця, намагались підступно розколоти єдність радянського народу, щоб коли не цілу Росію, то бодай її окремі частини ввергнути знову в війну.

Тоді до Києва кур'єром приїздив представник Антанти — начальник колишньої французької військової місії при Тимчасовому уряді Керенського — блискучий генерал Табуї. Саме Винниченко і приймав цього можливого посланця Антанти.

Дуже втішна — для представника Центральної ради Винниченка — була тоді в них розмова; дипломатичною мовою мовити — розмова довкола круглого стола, тобто — на рівній нозі. Французький генерал казав, а Винниченко слухав, французький генерал переконував, а Винниченко міркував, французький генерал наполягав, а Винниченко огинався, французький генерал просив, а

представник Центральної ради обіцяв зважити і прийти до певного рішення.

Словом, посланець Антанти французький генерал Табуї запевнив в особі Винниченка секретаріат Центральної ради, що уряди Франції, Англії і Сполучених Штатів Америки певдовзі, достеменно цими днями, оголосять своє визнання Української республіки на чолі з Центральною радою. Від уряду ж Франції, від якого генерал Табуї мав особливі повноваження, генерал Табуї урочисто заявив, що цілковито схвалює політику Центральної ради і на ознаку цього Національний банк Франції надає Центральній раді довгострокову — з невизначеним ще строком — позику в двісті мільйонів золотих французьких франків.

Аналогічних позик треба було чекати з дня на день і від урядів Великобританії та Сполучених Штатів Америки. Про це писалося навіть в англійських та американських газетах: українські сепаратисти раптом принале імперіалістам до душі.

І повинні були вони — українські сепаратисти — за всі ці блага та щедроти зробити тільки одне: склепати нашвидкуруч трьохсоттисячну армію з українських селян та робітників і кинути її гарматним м'ясом у війну на користь європейській Антанті та Сполученим Штатам Америки на два фронти: проти кайзерівської Німеччини та проти більшовицької Росії.

Так було тоді.

Короткий після того минав час — тільки рік, а які разючі зміни!

Німеччина капітулювала — і без допомоги українських націоналістів: плакали двісті мільйонів золотих франків, плакало і визнання самостійності України урядами Франції, Англії та Сполучених Штатів Америки.

Звичайно, міркував Винниченко, «більшовицька загроза» від того часу не зменшилася, а, навпаки, збільшилася, і зависла тепер ця загроза над цілою Європою, ба й цілим світом. Уряди Франції, Англії та Сполучених Штатів Америки були заінтересовані тепер у війні проти більшовиків ще більше, як тоді у війні проти Німеччини Вільгельма Гогенцоллерна, бо «більшовицька зараза» може змести з лиця землі всі їхні французькі республіки, англійські королівства та американські штати. Українські націоналісти і тепер пропонують свої послуги для боротьби проти більшовицької Росії ще наполегливіше.

Та... не хочуть пробачити українським націоналістам держави Антанти, що перебігли вони тоді у німецький табір, та й не вірять у саму спроможність українських «самостійників» спорядити будь-яку збройну силу. Український народ за урядом буржуазних націоналістів не пішов, навпаки, ще й дражниться з цього уряду: минулого року на Центральну раду казав «центральна зрада», а тепер про Директорію каже — «у вагоні Директорія, під вагоном територія».

І от глава уряду Директорії, добродій Винниченко, мусить тепер оббивати пороги місій Антанти і вихитрюватися — як би наймудріше запобігти перед усякими клемансо та пуанкаре!

Винниченко спересердя аж грюкнув кулаком.

— Волосинка? — затурбувався мсьє Серж.— Смикнуло? Зараз підгострю!..

— Ні, ні! Це я до своїх думок, свет-Васильовичу!

Винниченко похопився і примусив себе стримати вияв своїх почуттів. Цю завидну прерогативу — право виявляти свої почуття — мають, як відомо, лише прості смертні, звичайні люди, дрібні обивателі. А він же був людиною безсмертною, щонайменше — незвичайною: перша людина в державі, якої, правда, ще не було, але яку створити має саме він — найвизначніший ідеолог українського націоналізму, а разом і європейської цивілізації!

Щоправда, ідеали українського націоналізму заповзято втілює, вважаючи саме себе, а не кого іншого, покликаним на історичну арену в ролі прем'єра, і другий лідер українських самостійників, з яким вони поки що ділять «і лаври, і терни», — Симон Васильович Петлюра. В Директорії Симон Петлюра спеціалізувався по лінії військовій і звитяжній — дарма що весь його військовий ценз зауряд-чиновника воєнного часу вичерпувався командуванням асенізаційним обозом у прифронтовій смузі в роки першої світової війни. Симон Петлюра став головним отаманом військ УНР. Винниченко, навпаки, спеціалізувався на загальних і принципіальних — політичних і дипломатичних — питаннях державного будівництва. Його теоретичний і практичний досвід у цьому напрямі був збагачений писанням психологічних п'єс та модерно-порнографічних романів. Він став главою Директорії. Як і ведеться, між обома «лицарями» УНР тривали незгоди та чвари: Петлюра підсиджував Вин-

ниченка, Винниченко підсиджував Петлюру. В кулуарах Директорії та в міжпартійних міжусобицях українських соціал-демократів та українських есерів Винниченко нишком казав про Петлюру, що він «упертий, хитрий, недоумкуватий, неотесаний хохол, дрібний хвалько та показний честолобець, який полюбляє лише паради та бали і мріє лише про те, щоб одягнути українське козацтво в сині штани і червоні жупани, а самому гарцювати попереду на білому коні». Петлюра ж, у тих же кулуарах і в тих же міжпартійних міжусобицях, нашіптував у колі друзів, однодумців та підлабузників, що Винниченко «хоча й відомий письменник, ніде правди діти, і письменник, сказати б, не без буяння фантазії та виблисків не стільки таланту, як талану, одначе в своєму стремлінні до європеїзації... заражений не тільки люесом, але й великоросійською достоевщиною...» Словом, були вони, Винниченко з Петлюрою, не найщиріші друзі, і тільки одне мирило їх, єднало і взагалі робило достоту однаковими — їх спільна і невгасима ненависть до Радянської Росії і всього, що є на світі російського.

Та цур йому! Кирпатий Мефістофель піймав себе на тому, що думки його — під клацання ножиць мсьє Сержа — ухилились знову дещо вбік, і примусив себе повернутись до найголовнішого.

А найголовніше і для Винниченка, і для цілої Директорії, як і взагалі для всіх видів, родів і формацій українських націоналістів — на цьому етапі історії, — було: як доскочити того, щоб Антанта і Сполучені Штати Америки визнали-таки де-юре Україну та довірили Директорії, як «закошпому» урядові, збудувати Українську «самостійну державу» на зразок якоїсь Французької республіки або Сполучених Штатів Америки.

І в цьому плані всі питання зводились фактично до одного: знищити на Україні більшовизм, який українські націоналісти іменували тільки «російський більшовизм», а сам Винниченко — з міркувань тонкої європейської політики — тільки «червоний російський імперіалізм».

Для знищення більшовизму, міркував Винниченко, насамперед потрібна чимала і добре озброєна армія. Отже, як добитися від Антанти й Сполучених Штатів Америки найкращого озброєння армії українських націоналістів? Бодай такого, яке дістає від тієї ж Антанти та Сполучених Штатів Америки ця чортова Добрармія

генерала Денікіна — армія «білого російського імперіалізму»? Як добитися укладення найменш ганебного договору з максимальними гарантіями українських сепаратистських прерогатив? Ну, бодай таких, як у тих чортівих білополяків? Як, нарешті, триматися з цим проклятим полковником Фредамбером? Як з представником великих держав чи просто — як із звичайним спекулянтом на базарі? Як сунути йому хабара? З поли в полу чи в букеті білих осінніх хризантем? Тьху!

— Прошу пробачення! — затурбувався знову мсьє Серж, знову признавши вину за своїми ножицями.

Але тут мсьє Сержа справді обійняв жах. Клієнт був нервовий, непосидючий, і ножиці таки нарobili шкоди! Винниченко плюнув спересердя, сіпнувся, і здоровенне пасмо бороди — оте саме «винниченкове» колючко, яким так пишався Володимир Кирилович та за довершеність спіралей якого мсьє Серж ніс цілковиту відповідальність — було з лівого боку відтяте начисто. Знаменита на цілу Україну «борідка Винниченка» була тепер звихнута на правий бік.

Мсьє Серж зовсім розгубився і впав у відчай. Це було щире і невтішне горе великого майстра, якому довелося зіпсувати свій шедевр. Він рвав на собі волосся і готовий був тут же вистригти начисто свою власну бороду. Винниченкові навіть зробилося його шкода.

Одначе коли Кирпатий Мефістофель поглянув у дзеркало, то мусив ще раз спересердя плюнути: ні богові свічка, ні чортів кочерга!..

— Коцюба! — поправив він себе. Політична платформа давно вже загубилась між «ліво» та «право», укохана борідка теж віднині спаскудилася, одначе національного колориту Винниченко пильнував до кінця.

3

Главі Директорії УНР і справді було чого нервуватися.

Взаємини Директорії з Антантою та США так досі і не були з'ясовані.

Гетьманські дипломатичні представники за кордоном, дарма що гетьманська влада вже «в бозі почила», були, одначе, ще акредитовані при дворах європейських монархів. Вони діставали підтримку від англійського короля, і це не могло не відбитись на ставленні до українсь-

ких проблем англійського прем'єра Ллойда Джорджа та англійського військового міністра Черчілля, які на мирній конференції мали вирішати — бути чи не бути самостійною Українській державі. Не меншу підтримку мали вони і від усього кода наслідних принців з роду Габсбургів та Гогенцоллернів, які, дарма що династії Гогенцоллернів у Німеччині та Габсбургів в Австрії втратили свої трони, однак і далі зберігали значний вплив на міжнародну політику через американські банки, в яких вони мали свої, справді королівські, рахунки. А банки, і в першу чергу саме американські, як наймогутніші нині в світі, мали сказати своє слово на Паризькій мирній конференції, і це слово, безперечно, важитиме більше, ніж усі інші слова, навіть разом узяті. Все це ставило всякі претензії Директорії в її антагонізмі до гетьманщини під прямий удар.

Правда, ще не розпочавши збройного наступу проти гетьмана, Директорія почала свій наступ дипломатичний. Дипломатичні місії Директорії були восени відправлені до всіх європейських країн і зняли заповзяті метушню по європейських дипломатичних кулуарах, доводячи неспроможність гетьманщини вдержати владу та повести боротьбу проти російського більшовизму. Спеціальна місія Директорії — переважно з західноукраїнських представників — давно вже відсиджувалась і в Парижі, оббиваючи пороги майбутніх представників на майбутній Паризькій конференції — мсьє Клемансо, сера Ллойда Джорджа, сеньйора Орландо. Місія доводила, що тільки Директорія, очоливши «всю українську націю», спроможна встановити на Україні владу твердої руки і спинити «експансію російського більшовизму в Європу». Були підстави сподіватися, що Клемансо, Ллойд Джордж та Орландо візьмуть це до уваги, вирішуючи долю України на мирній конференції.

В кожному разі, ще на нараді в Яссах, місяць-півтора тому, дипломатичним і особливо військовим представникам держав-переможниць стало очевидно, що хоча програма гетьмана і зорієнтована на відновлення на Україні абсолютної влади капіталу та цілковито відповідає інтересам європейських капіталістичних держав, однак не варта і шеляга в базарний день, бо, не маючи ніякої підтримки з боку населення, не може бути здійснена. Отже, під егідою гетьманату Україна і не може стати буфером проти «російського більшовизму». Глава

дипломатичного корпусу великих держав на Сході французький посол Сент Олер зовсім недвозначно пообіцяв в Яссах представникам Директорії — дарма що вони не були допущені на офіціальні наради, а товклися лише в кулуарах,— що Антанта і США пильно вивчать питання можливої зміни державного режиму на Україні в бік його «демократизації». Мовилося про заміну монархічного ладу ладом республіканським — при умові, що Директорія зуміє подати гарантії створення антибільшовицької армії, здатної розпочати військові операції проти більшовицької Росії.

Петлюрівські верховоди і прийшли тоді до висновку, що, скориставшись з народних повстань проти німців та гетьмана, можна буде влаштувати антигетьманський путч.

І от, скориставшись з могутньої хвилі народних повстань, Директорія проголосила свою владу на Україні, але... жаданої допомоги від Антанти поки що нема й нема, невідомо, як взагалі Антанта ставиться до української Директорії, а командування збройними силами інтервенції на Україні поводить незугарно, наказуючи військам Директорії залишити українське місто Одесу. Гірше: дипломатичних представників Директорії військового командування окупаційної армії Антанти мало не вигонить, погрожуючи, що й саму Директорію розжене до бісового батька.

Адже був від Директорії у консула Енно генерал Греков — військовий міністр уряду УНР. Були у консула Енно і міністр закордонних справ уряду УНР Мацієвський, і товариш міністра закордонних справ Марголін, і представник громадськості професор Бачинський. Були — вже у військового командування окупаційною армією Антанти — повноважні дипломати Директорії доктор Назарчук та професор Остапенко. Приїхав знову і товчється вже три дні генерал Греков з генералом Матвеевим... Одначе обіцяної допомоги Директорія так досі і не дістала. Дістали зброю польські легіони білого орла, дістав зброю російський генерал Денікін, а Директорія і досі має дулю з маком.

І який же, в результаті, утворився нині стан?

Червона Армія наступає зі сходу, від Харкова, а з півночі, від Чернігова,— більшовицькі війська вже на підступах до столиці Києва. Київський пролетаріат підводить голову і неприховано організується на підтримку

більшовицьких військ. Те ж саме треба сказати і про робітництво Катеринослава та Кривого Рога, не кажучи вже про Донбас та інші промислові центри України. Селянство, перейняте єдиним бажанням — одержати землю, виступає з вимогою задовольнити його домагання негайно, не чекаючи ні Установчих зборів, ані «трудового конгресу». Не одержуючи землі, селянство повстає. Повстанці проти гетьмана та німецьких окупантів не схотіли йти у війська Директорії — почали підтримувати Червону Армію.

Порятувати становище, повернути повстанців у війська, на думку Директорії, можливо тепер лише одним способом: привласнити, про око людське, більшовицькі гасла про землю та націоналізацію підприємств і козиряти ними в своїх універсалах, запевняючи широкі кола населення, що й ми, мовляв, «майже більшовики», тільки ж — дивіться! люди добрі! — українські!..

І от саме через козиряння оцими привласненими, про око людське, більшовицькими гаслами у представників Антанти раптом склалося враження, що Директорія і насправді держиться... більшовицької політики! Це хибне уявлення заповзятю підігривають ще й російські білогвардійці. От і не наважується Антанта прийняти під своє високе покровительство уряд Директорії.

Як же виплутатися з цієї чортової плутанини?

Винниченко був дійшлий драматург, за своє життя написав чимало п'єс, понавигадував якнайзаплутаніших інтриг та порозв'язував якнайскладніші сюжетні колізії. Але такої складної сюжетної колізії йому ще не доводилось розв'язувати, і він ніяк не міг придумати для неї інтриги.

Інтриги! Тьху ти, чорт! Таж саме тут — в інтризі — і була вся справа! Раз Клемансо, Ллойд Джордж та сам Вільсон обіцяють, а їхні клерки не дають обіцяного, то цілком очевидно, що саме вони, ці клерки, і інтригують. Чому вони інтригують і з якої причини? Байдуже! Раз хтось вдається до інтриг, то не має значення, яка тому причина. Відомо кожному, що мета всякої інтриги — шантаж.

Директорія УНР присвятила не одне закриті і цілковито таємне засідання для вирішення питання — кому давати хабара? Думка розкололася між партійними фракціями. Соціал-демократи доводили, що хабара треба давати представникові цивільної влади, тобто консу-

лові Енно. Соціал-революціонери обстоювали, що хабара треба давати представникові влади військової, тобто генералу д'Ансельму.

Особисто Петлюра вважав, що хабара треба давати, про всякий випадок, обом — і консулові Енно, і генералу д'Ансельму.

Та особисто Винниченко — як дійшлий драматург, що сам зуби з'їв на плетінні інтриг, — знайшов третій, позасюжетний вихід: хабара не треба давати ні консулу Енно, ні генералу д'Ансельму, хабара треба дати полковнику Фредамберу. По-перше, всі агентурні дані засвідчували, що консул Енно безпробудно тягається з бабами, а генерал д'Ансельм — ледар, сноб і цікавиться тільки порнографічною скульптурою. Всіма справами і французької місії, і командування окупаційною армією, і питаннями постачання, ремонту та озброєння заправляє насправді начальник штабу французької армії полковник Фредамбер. По-друге, якщо полковник Фредамбер і справді заправляє всіма справами, то він уже добре спосіб поділитися і з консулом Енно, і з генералом д'Ансельмом, якщо така потреба в нього виникне.

Винниченко вельми торжествував, коли якраз у розпалі суперечок та обговорення його пропозиції раптом він одержав секретний пакет саме від полковника Фредамбера на ім'я глави Директорії Винниченка.

Начальник штабу окупаційних військ на півдні України полковник генерального штабу Фредамбер мав честь повідомити, що командування десантних військ бажає невідкладно мати цілковито дискретну розмову особисто з главою Директорії УНР мсьє Винниченко Володимиром Кириловичем. Провадити цю розмову командування доручило саме йому, полковникові Фредамберу. Цілковита конспіративність побачення мала бути гарантована з обох сторін. Аероплан, який має приставити главу Директорії до Одеси і негайно ж транспортувати його назад на місце постою уряду УНР, в цю хвилину, коли пан Винниченко читав цього листа, чекав з заведеним мотором тут-таки, в Києві — у полі за Голосіївським лісом.

Це було пізно вночі, перед світанком, і ще сонце не зійшло, як глава Директорії знявся в повітря на французькому військовому аероплані «фарман»...

Коли туалет був закінчений і зіпсована борідка ськ-

так підправлена завдяки видатній майстерності мсьє Сержа, Винниченко, прощаючись, звів палець вгору.

— Добродії! — мовив він тоном абсолютно конфіденціальним. — Мусите знати, що я тепер, як особа державна, не належу собі, а належу інтересам нації і держави...

Мсьє Серж, мсьє Жорж і мадемуазель Фані закивали і закланялись з усією перукарською елеганцією:

— Розуміємо, розуміємо, вельмишановний Володимире Кириловичу!

— Ні, ви ще нічого не розумієте! — погордливо і таємниче, з виразом мексиканського змовника на обличчі прошепотів Кирпатий Мефістофель, роздивляючись по перукарні, дарма що в ній, окрім них чотирьох, більше нікого й не було. — Мусите знати, що в Одесі я — інкогніто, і крім вас, моїх старих приятелів, ніхто не знає про мене тут перебування. Ви мене зрозуміли? Державна таємниця! Міжнародний секрет! Ви мене не бачили, ви про мене не чули. Мене тут взагалі не було!

Друзі заприсяглися: Володимир Кирилович може бути цілком спокійний! Вони чудово розуміють, та й кому їм розповідати?

Мадемуазель Фані і справді могла розплескати хіба що двом-трьом приятелькам-манікюршам; мсьє Жорж — хіба що в колі укоханої власної родини; а сам мсьє Серж — абсолютно нікому, хіба що — Мишці Япончику, якому він, власник торговельного закладу, подібно до всіх власників одеських торговельних закладів, сплачував щомісячно один процент від прибутків за «охорону власності», тобто гарантію від пограбування. За тією ж умовою він не мав права мати будь-які виробничі секрети від Мишки Япончика.

4

Місцем зустрічі Фредамбера з Винниченко були визначені «мебльовані кімнати з власною кухнею» мадам Мурзіді — на Старому базарі.

Цілковита конспіративність цієї оселі чеснот на Старому базарі, підбраної митцем у всяких секретних і дискретних справах ресторатором Штені, була вивірена роками.

Зручність цього місця полягала у тому, що вихід з подвір'я був на всі боки — на чотири вулиці і що в дворі

з ранку до ночі юрмився різноманітний люд, якому байдужісінько було до всього на світі, окрім власного гондля, а в самих мебльованих кімнатах, всупереч їх назві, ніколи не проживав жоден постійний мешканець. На кімнати в закладі мадам Мурзіді не було встановлено навіть помісячної, ба й поденної плати. Всі десять кімнат закладу винаймалися лише погодинно: контрабандистам та спекулянтам — для справ або підстаркуватим купчихам — для любовних побачень з доходжалими семінарстами. І година користування кімнатою в обителі мадам Мурзіді коштувала незрівнянно дорожче, ніж доbove проживання в номері люкс найкращих готелів міста. Зате з власної кухні мадам Мурзіді погодинним постояльцям подавалося все — від справжнього ямайського рому, свіжозготованого в підвалах Сінадіно, аж до справжнісіньких устриць, за які правили звичайнісінькі мушлі з Дніпровсько-Бузького лиману.

Отже, Штені цілком гарантував конспіративність міждержавного побачення, одначе обережний полковник Фредамбер, про всякий випадок, наказав заздалегідь оточити чотири прилеглі квартали двома сотнями французьких жандармів, переодягнутих у цивільний одяг, який не викликав би жодних підозр. У мальовничому вбранні вангажників з Карантинну та рибалок з Фонтанів двісті ажанів незалежно порозідалися по тротуарних стовпчиках і ліниво покурювали, спльовуючи крізь зуби. І вже за п'ять хвилин шістнадцять прилеглих кварталів точно знали, що в закладі мадам Мурзіді має зараз відбутися таємне побачення «французького козирного туза» з тузом не козирним — представником якоїсь невідомої держави: чи то з абіссінським негусом, чи то з індійським магараджею, чи то з китайським богдиханом...

Водночас вжито було заходів і щодо внутрішньої охорони. В дев'ятому номері, що межував з десятим, в якому і мало відбутися побачення, за годину перед тим розташувалася руда бестія пікантної зовнішності, рекомендована мадам Мурзіді ресторатором Штені як купецька дочка, яка хоче піймати на гарячому з семінаристом свою рідну маму — в ім'я моральності та зискливої на її користь зміни тестаменту. Це була Єва Блум, дочка пресвітеріанського пастора, американська журналістка де-юре і агент американської контррозвідки де-факто.

Купецькій дочці — з огляду на її нервовий стан — з власної кухні мадам Мурзіді подали півпляшечки шустовського коньяку і лимон.

В десятому номері наготовлено було папір, перо і чорнило.

Але коридорний мадам Мурзіді мав бути щохвилини наготові і, так би мовити, напхвату, бо в кухні мадам Мурзіді, про всякий випадок, був сервірований сніданок на дві особи з французькими винами, українським спотикачем та смаженими печерицями, які глава Директорії, як це було достеменно відомо американській розвідці, особливо любляв.

Закрита машина приставила Винниченка в самісіньке подвір'я. Коли він виходив з машини, агент, що сидів поруч із шофером, моментально накинув йому на плечі плащ з капюшоном. В подвір'ї в цю хвилину не було жодної душі, бо ще за годину, про всякий випадок, патрулі французької контррозвідки розігнали всю юрбу комісіонерів та факторів, але плащ і капюшон були зняті з плечей таємного відвідувача тільки на порозі мебльованої кімнати під номером «10».

5

Винниченко переступив поріг, презирливо посміхаючись. За своє життя йому довелося вдаватися до найрізноманітніших авантурницьких витівок, одначе до плаща з капюшоном не додумались навіть українські масони ордену «Герць і грець». Плащ з капюшоном дійшлий український соціал-демократ, десять років конспіратор, вважав абсолютно не конспіративним.

Втім, презирлива посмішка на обличчі Винниченка адресована була не тільки до плаща з капюшоном. Вона стосувалася і кімнати, в якій він опинився. Величезне двоспальне ліжко, розраховане, безперечно, не на контрабандистів та спекулянтів, а на купчих із семінаристами; величезне криве трюмо, розраховане, можливо, і на купчих, одначе остаточно перезрілих; канапа з сторчовою спинкою, явно не розрахована ні на кого, бо непридатна до сидіння; два таких же непорочних крісла і столик з зеленою оксамитовою скатертиною, яка буває тільки в приймальнях дантистів, — так була мебльована кімната. На столі лежав великий альбом, як у кожному респектабельному сімействі. Коли б цей

альбом розгорнути, то легко було б пересвідчитися, що розрахований він аж ніяк не на респектабельне сімейство: на кожній його картці, під номером, можна було побачити голу дівчину неперевершеної шантанної краси. Досить було гукнути в коридор номер, яким позначено будь-яку спокусницю на картці,— і за п'ять хвилин з кухні мадам Мурзіді ця спокусниця була б подана якнайкраще сервірована. Письменникові Винниченку за своє життя довелося частенько користуватися такими альбомами, зустрічаючись із майбутніми персонажами своїх романів — проститутками Одеси, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Львова та Відня.

Винниченко презирливо і роздратовано посміхнувся. Одначе посмішка ця була адресована не до думки, що зараз в ролі проститутки без номера виступає він сам. Презирлива і роздратована посмішка була адресована до полковника Фредамбера, з яким главі Директорії належало зараз зустрітись. Лідер українських націоналістів-сепаратистів, знавець тонкощів дипломатичного етикету, знав наперед, що у цій ганебній, бордельній кімнаті його — главу уряду — неодмінно примусять чекати, а потім з фальшивою дипломатичною люб'язністю перепрошуватимуть, що це чекання, мовляв, трапилося випадково. І — чорт забирай! — з усіма цими образами треба буде миритися в ім'я вищих, державних інтересів, в ім'я «відродження нації»!

Глава Директорії мерщій стер з обличчя разом з непроханою посмішкою усі інші можливі вирази і поквапився зробити кам'яне, безвиразне дипломатичне обличчя. В кімнаті нікого не було, але Винниченко був занадто материй дипломат, щоб не розуміти, що звідкільсь крізь дірочку в стіні в цю хвилину його пильно вивчають чийсь зіркі й причепливі очі.

Навидовижу, всі передбачення виявились абсолютно невірними. Він ще не встиг сісти з вільним та незалежним виглядом і розгорнути альбом з порнографічними фотографіями, як на порозі з'явився і полковник Фредамбер.

Що це був саме Фредамбер, а не хтось інший, Винниченко зразу зрозумів: зовнішність Фредамбера була йому добре відома наперед — плюгава фігурка, криві ніжки, обличчя кретина й танець святого Вітта на правій щоці.

Фредамбер ще за дверима виобразив на своєму об-

личчі непідроблені радощі. Коли ж переступив поріг, то так і пішов до глави Директорії з обома радо простягнутими руками:

— Вітаю вас, високий пане!

Глава Директорії коротко кивнув і мляво простяг руку. Фредамбер ухопив її обома своїми руками карлика — з довгими чіпкими пальцями та мокрими долонями.

Точно знаючи, що перед ним Фредамбер, Винниченко, одначе, додержуючи дипломатичного етикету, холодно поцікавився:

— З ким маю честь?

Фредамбер клацнув закаблуками, брязнув острогами і схилився в шанобливому уклоні:

— Полковник генерального штабу французької армії Фредамбер до послуг!

— А! — Глава Директорії знову посміхнувся топкою, ледь примітною, без почуттів і смислу, дипломатичною посмішкою. — Щасливий вас вітати!

Винниченко зле знав французьку мову, і особливо важко давався йому французький прононс. Це завдавало йому — схильному вважати себе європейцем з голови до ніг — великої прикрасі. Одначе на цей раз він не виявив навіть старання наблизитись до правильної вимови. Він вважав, що зараз зневага до правильності та чистоти вимови — мовою партнера — має бути виявом дипломатичної незалежності та державної суверенності. Адже зустріч відбувалась нехай і в поганому бордельному номері, але на українській, а не на французькій землі, і він тут був господар — нехай і в бордельному номері. І взагалі це ж була зустріч представників двох держав, які мали повести міждержавну розмову виключної ваги.

Хвилинку представники двох держав, відчуваючи свою високу місію і свою видатну роль у прийдешніх історичних подіях, постояли мовчки, не добираючи, що ж сказати. Потім вони обидва, — теж суворо пильнуючи, щоб цей історичний акт відбувся одночасно, без будь-якої власної поспішності та запізнення противної сторони, — сіли один проти одного в два крісла, непридатні до сидіння. І сіли вони обидва перед столом, щоб — крий боже! — ні один не опинився у вигідному становищі, щоб ні один з них, бодай віддалено, не виглядав перед другим, як прохач перед господарем.

Сівши, вони ще хвилинку помовчали. Збоку це могло виглядати, як урочисте мовчання двох державних мужів, що збираються з своїми великими думками перед тим, як обмінятися словами про долю світу. Насправді кожний з двох обмізковував, кому ж за такої ситуації заговорити першим. Адже в усіх випадках першим має заговорити господар. «Господарем» на цій землі був «екс офіціо» начебто Винниченко, як глава «республіки». Одначе запросив його сюди полковник Фредамбер. Отже, і був тут господарем начебто він.

Полковник Фредамбер, очевидно, теж так міркував і тому почав першим:

— Мсьє президент,— сказав Фредамбер, шанобливо похилиючи голову,— ви дозволите мені звертатися до вас просто: Володимире Кириловичу?

Винниченко, признатися, був ошелешений. Після прийому, який мали від цього ж таки Фредамбера дипломатичні представники Директорії не дали як три-чотири дні тому, глава Директорії міг чекати якщо не брутальностей, аж ніяк не припустимих при його державному стані, то, в кожному разі, будь-яких і яких завгодно прикростей, під'юджувань чи бодай прозорих натяків. Замість того він дістав: посмішку з порога, гостинний жест після порога, потиск руки обома руками ще й шанобливе та, безперечно, перебільшене звертання — «президент»!.. Все це Винниченко негайно ж поклав на карб своїх особистих якостей: цей французик із Бордо на кривих ніжках та з перекривленою щочкою, очевидно, не міг не шанувати в його особі письменника і діяча — культурного, громадського, державного, чорт збирай! — незалежно від того безталання, в якому перебував зараз уряд, який він очолював. Нехай це й було дрібне самовеличання, на кшталт хверцювання своєю люциперською борідкою,— в натурі Кирпатого Мефістофеля ця риса була надміру гіпертрофована проти звичайного сноба. Але до пропозиції перейти на зовсім дружній, навіть інтимний тон Кирпатий Мефістофель аж ніяк не був підготовлений. І тому Винниченко у відповідь мугикнув щось невиразне.

Та Фредамбер і не чекав на відповідь. Він зразу ж заговорив далі, з великим старанням ламаючи свій французький язык на неоковирному для французького прононсу «Вольодимиг Кигильовитш».

— Високоповажний і глибокошановний Вольодимиг Кигильовитш! Ви, звичайно, розумієте, що вся ця образлива для достойних людей обстановка, — Фредамбер з огидою повів рукою на замизкане двоспальне ліжко та заплвовані стіни кімнати, — ця потреба приїзду інкогніто, це спішне запрошення вас сюди — все це тільки жертви, на які ми з вами вимушені йти в ім'я вищих ідеалів та в ім'я нашої спільної високої справи!

Фредамбер зробив невеличку паузу, і глава Директорії тонко збагнув, що йому слід негайно ж заговорити, щоб не вронити свого престижу.

— Дорогий полковнику! — сказав він, умисне наголошуючи чин співбесідника, щоб підкреслити відстань між чином полковника та званням президента. — Дорогий полковнику! У нас з вами, власне, я хочу сказати, в держав, які ми з вами маємо високу честь представляти, немає зараз вищого ідеалу і благороднішої справи, як боротьба проти варварства російського більшовизму! — Тепер названий «президент» узяв ініціативу ведення розмови в свої руки: цього вимагав престиж. — І з російським більшовизмом, — сказав він поважно, — неможливо боротись ні добрим словом, ні добрими ділами.

— Абсолютно точно! — підтвердив Фредамбер. — Саме тому збройні сили Антанти і перебувають на вашій, — він коректно підкреслив це «вашій», — на вашій землі, Вольодимиг Кигильовитш!

Винниченко із задоволенням ковтнув слово «вашій» і солідно підняв угору вказівний палець:

— Збройні сили! Ви сказали глибокодумно, полковнику! З російським більшовизмом можна вести мову, тільки будучи озброєним до зубів. Саме тому і тільки тому я і відгукнувся так охоче на ваше гостинне запрошення, полковнику. — Слово «гостинне» Винниченко наголосив. Це наголошення тонка людина могла зрозуміти як іронію, але «екс офіцію» це звучало як вельми тактовний дипломатичний еківок. — Уряд Української народної республіки, Директорія, яку я маю честь очолювати, не має іншої мети, як вести збройну боротьбу, тобто війну з московськими більшовиками!

Виголосивши цю програмну преамбулу, Винниченко — щоб підкреслити, що він людина тонка і не позбавлена почуття гумору — дозволив собі ледь-ледь посміхнутися і заговорив з іронічною ноткою в голосі:

— Коли дозволите, то перед вами зараз не президент, як ви зволили мене величати, а тільки... купець.— Винниченко дав волю своїй посмішці. Він знав, що ця саркастична, мефістофельська посмішка, за допомогою ще й люциперської борідки, особливо пасує до його високого державного стану. Він кивнув на двоспальне ліжко та заплывані стіни.— Якщо я не помиляюсь, обитель високошановної пані Мурзіді є якраз місцем, де закладаються угоди між контрабандистами та комерсантами? — Він раптом голосно зареготав, цілком задоволений з свого дотепу і своєї дотепності взагалі. Розвеселившись, він дозволив собі змінити бундючний тон дипломатії на тон фривольної і безшабашної фамільярності.— Отже, мсьє контрабандист, перед вами тільки купець-комерсант! Купую гвинтівки, кулемети, гармати етсетера! В необмеженій кількості! Для війни проти більшовиків. Уваля!

Ефектним жестом Винниченко вийняв з внутрішньої кишені свого сюртука якісь папірці і ще ефектніше поклав їх на стіл.

— Що це? — здивувався ще дужче Фредамбер, вже й без того до краю здивований, бо ніяк не чекав такої грайливості від свого похмурого й високопоставленого співбесідника.

— Гроші! — грайливо відгукнувся високопоставлений співбесідник.— Завдаток.

Фредамбер взяв папірці й подивився на них уважно.

Папірців було три. Один був повідомленням одеської контори «Ліонський кредит» про те, що відділ міжнародних переказів контори прийняв — від невідомої особи — три мільйони карбованців для внесення їх у паризький банк на ім'я громадянина Франції, полковника генерального штабу французької армії Фредамбера. Два інші папірці були абсолютно однакові. Це також повідомлення одеської контори «Ліонський кредит» про те, що на рахунок перехідних вкладів одеської контори на ім'я громадянина Франції Фредамбера прийнято від невідомої особи суму, порядкувати якою має право громадянин Франції Фредамбер або будь-яка інша особа, якій це буде передоручено підписом громадянина Фредамбера. Кожне з двох повідомлень було на один мільйон карбованців. Два разом — на два мільйони. Всі три — на п'ять.

Фредамбер звів на співбесідника запитливий і не до кінця певний погляд. Щока його сіпалась.

Винниченко знизав плечима і недбало мовив:

— Ми в загальних рисах обговоримо розміри збройних поставок. Наші військові спеціалісти визначають їх точніше. До речі, тут дві доби перебуває вже відряджений сюди саме в цій справі мій військовий міністр генерал Греков та начальник штабу головного отамана генерал Матвеев. Їм і карти в руки. На підставі домовленості моїх військових спеціалістів з вашими пізніше доведеться, очевидно, укласти відповідні міждержавні договори — про гарантії та форми сплати, а ця... дрібна готівка має бути лише... авансом. Н-ес-па? Здається, так ведеться, коли закладаються торговельні угоди? Комісія, куртаж, чи як там? Даруйте, полковнику, але я не знавцею у фінансових операціях. Я — державний діяч. Пардон, я — купець. Мене цікавить лише одне: буде чи не буде крам? Буде чи не буде зброя, пане полковнику?

— Буде.

— От і чудово!

Винниченко невимушено й гучно засміявся. Йому й справді зробилось весело. Як це здорово він всунув хабара! І крига зразу ж рушила! Найголовніше, за чим він приїхав і на розв'язання чого не було майже ніяких надій, — досягнуто з першого ж слова!

Фредамбер якусь хвилинку мовчав, дивлячись собі на носок черевика. Щока його сіпалась. Нарешті він присунув до себе наготовлений на столі папір, взяв ручку і вмочив перо в чорнило.

— Ви збираєтесь щось писати? — стурбовано запитав Винниченко.

В його голові раптом майнула ідіотська думка, що полковник Фредамбер зараз складе протокол — на Винниченка Володимира Кириловича за те, що означений громадянин, глава Української республіки Винниченко Володимир Кирилович, замірявся підкупити його, громадянина Французької республіки полковника Фредамбера, при виконанні службових обов'язків. А протоколів Винниченко, громадянин колишньої Російської імперії, боявся над усе.

— Що ви збираєтесь писати? — тривожно повторив він своє запитання.

— Розписку.

— Що ви! Що ви, полковнику! — замахав руками глава Директорії.— Пароль д'онер! Які можуть бути розписки між нами?.. Наші спеціалісти обрахують все точно, і наші повноважні представники підпишуть відповідні договори!..

Фредамбер, так само дивлячись униз на кінчик свого черевика, подумав ще хвилинку — і охоче відклав перо. Банкові повідомлення він недбало засунув у кишеню френча.

Потім сказав:

— Карабіни, кулемети «гочкіс», гармати «шнейдер-крезо», річний комплект огневого припасу, амуніція та інше спорядження на трьохсоттисячну армію усіх родів зброї: піхота, кавалерія, артилерія, розвідувальна авіація, танки.

Танки! Глава Директорії приосанився. Танків він ще ніколи не бачив, він тільки чув про видатну роль цього нового виду нищівної зброї в останньому наступі американських військ у долині Рейну. Танками на полях Росії і України ще ніхто не воював. Не чув він з інформацій розвідки, щоб танки були надані і Денікіну чи Колчаку. Отже, танки покажуть себе вперше саме у військах Директорії, і роздобув їх він, Винниченко!

— Що ж,— погодився він недбало,— можна і танки...

— Генерал Греков і генерал Матвеев будуть прийняті мною в цій справі завтра ж,— сказав Фредамбер.

Винниченко знову приосанився. Ні, він такі видатний державний діяч! За п'ять хвилин дійшов свого, наставив роги генералу Денікіну та й цьому кобищанському брехунцеві Сьомці Петлюрі теж мазнув по губах... гноєм. Що ж — справу зроблено! Здається, можна на тому й кінчати. Мавр зробив своє діло, мавр може йти...

Але Фредамбер зробив рух рукою, вийняв з внутрішньої кишені папірець і простяг його Винниченкові.

— Розрахунки за озброєння армії Директорії з арсеналів французької армії будуть провадитися в такому дусі...

Винниченко бігцем переглянув папірець. Це був проект таємного державного зобов'язання уряду УНР урядові Франції. За надання озброєння для армії уряду УНР зобов'язувався, по-перше, визнати всі борги, які припадають на Україну з загальної суми царських боргів Франції, по-друге, надати Французькій республіці концесію на всі залізниці України на п'ятдесят років.

Платня видалася Винниченкові просто мізерною. По-перше, питання сплати боргів вирішено вже давно — ще за Центральної ради: заплатити царські борги кому завгодно, аби за це ким завгодно була визнана де-юре «самостійна Україна». Крім того, цей доморощений філософ завжди розмишляв так: «борги», як засвідчує саме це слово, є не що інше, як платня за те, що вже придбано. Тобто за те, що придбано, в свій час не було заплачено. А чому не платити? Він, наприклад, завжди платив свої борги. От, скажімо, програв Петлюрі в преферанс двадцять тисяч — і негайно ж сплатив з гонорару за свою нову п'єсу, яку наказав видати коштом державної скарбниці, бо ж п'єса ця втілювала основи політики Директорії: паплюжила Росію і нацьковувала українців на «кацапів»... Що ж до концесії на залізницю, то цей претендент на керівника державним життям завжди, про око людське, вдавав, що, право-слово, не розумівся на фінансових операціях. Чи ж великі прибутки дає залізниця? Їздив він колись у третьому класі. Квиток Київ — Одеса коштував тоді три карбованці. Потім їздив у другому: п'ять шістдесят. Потім у першому: дев'ять п'ятнадцять. Тепер подорожує безплатно — в міністерських салон-вагонах — як глава держави. Не може бути, щоб залізниця давала такі вже великі прибутки...

Глава Директорії покрутив папірець між пальцями і повернув його Фредамберу, недбало кивнувши.

Фредамбер запобігливо сказав:

— Підписання угоди, складеної на підставі цього зобов'язання, відбудеться окремо, але на проєкті потрібний ваш гриф.

Він вмочив перо в чорнило і подав його Винниченкові.

Винниченко взяв перо.

П'ятдесят років! Це означало, що протягом п'ятдесяти років діти і навіть онуки всіх громадян України купуватимуть для проїзду своїми українськими залізницями квитки у французьких касах, навіть — щоб поїхати на дачу з Києва в Боярку. В уяві письменника Винниченка мав би виникнути бодай гротеск: щоб поїхати з Києва до Боярки, треба збігати... до Парижа по залізничний квиток... Та Володимир Кирилович був бездітний, і майбутнє громадян України не завдавало йому клопоту. Він легко торкнув пером папірець в лівому горішньому

кутку. На зобов'язанні з'явився державний гриф... президента республіки.

Фредамбер акуратно згорнув папірець і поклав його назад до внутрішньої кишені.

Документ тепер засвідчував, що — в разі утримається на Україні влада націоналістів — з прибуткової частини бюджету Української держави випаде основна прибуткова стаття: залізничний транспорт. Тридцять, сорок, а далі — за законною нормою збільшення населення за індексом народжуваності — і п'ятдесят мільйонів громадян України протягом півстоліття сплачуватимуть за всі свої перїзди по залізниці, а також і за всі перевезення всякого вантажу французьким комерсантам і банкірам. За півстоліття це складе суму грошей, за яку... можна б придбати мало не все майно, рухоме і нерухоме, на поверхні і в надрах самої Французької республіки. Крім того, українські трудівники — протягом десятків років — виплачуватимуть ще й зверхподатки, щоб розквитатися з боргами, які наробив всупереч їх волі та їм же на шкоду й погалу... цар Микола Романов: на поліцію, тюрми, ведення несправедливих воєн...

Фредамбер був щиро схвильований від свідомості, яку вигідну для Французької республіки операцію він щойно проробив, і замислився, прикидаючи — яка ж йому за те буде подяка?

Глава Директорії тим часом скористався з паузи, щоб повести мову про те, що його, власне, найбільше турбувало.

— Французьке командування, — почав він, і в тоні його забриніла не те щоб образа, бо дипломати не дозволяють собі виказувати це, притаманне простим смертним, почуття, але в кожному разі — неприхована досада, — французьке командування в усій цій не вичерпаній ще досі низці непорозумінь з урядом Української народної республіки обвинувачує Директорію в тому, що вона нібито провадить на своїх територіях мало не більшовицьку політику. І саме це заважає обом сторонам — Директорії та французькому командуванню — дійти цілковитого взаєморозуміння. — Глава Директорії роздратовано пересмикнув плечима. — Смію вас запевнити, полковнику, що такі брехні можуть бути лише плодом непорозуміння, результатом підступних інтриг, які плетуть проти українського сепаратистського руху російські монархісти-білогвардійці, на зразок укоханого

вами генерала Гришина-Алмазова, ба й самого Денкіна.— Фредамбер хотів щось сказати, але Винниченко спинив його, піднісши застерезливо палець угору.— Повірте мені, полковнику, що це обвинувачення виглядає просто смішно: обвинувачувати в більшовизмі уряд, який найпершою своєю метою ставить саме непримиренну збройну боротьбу проти більшовиків! Французьке командування,— повчально зауважив Винниченко,— повинно було зорієнтуватися в місцевих умовах, вивчити їх і на підставі цього зрозуміти, що, вдаючись у наших деклараціях до деяких гасел, ідентичних, так би мовити, деяким більшовицьким гаслам, ми тим самим хочемо позбавити більшовиків можливості виступити проти нашої влади і пориватися до захоплення влади на Україні. Ми вдаємося до цих гасел...

— Пробачте! — урвав-таки Фредамбер просьбу Винниченка, яка загрожувала перетворитись у виклад програми українських сепаратистів-націоналістів.— Пробачте, що перебиваю вас, але це непорозуміння ми вичерпаємо негайно. Командування збройними силами Антанти вважає, навпаки, що Директорія з а м а л о вдається до більшовицьких гасел.

— Га? — перепитав Винниченко. Йому здалося, що він не дочув.— Як ви сказали?

— Ми вважаємо,— сказав Фредамбер,— що Директорія повинна особливо наголосити на більшовицькі гасла в своїй програмі.

Винниченко видивився на Фредамбера. Йому аж заціпило. Чи те, що він зараз почув, сказав представник Антанти? Чи, може, те, що сказав представник Антанти, він не так розчув?

— Пробачте,— перепросив глава Директорії,— ви, здається, сказали, що...

— Я сказав,— допоміг йому Фредамбер,— що Директорія повинна оперувати майже точнісінько більшовицькими гаслами: земля без викупу селянам, восьмигодинний робочий день і все таке інше,— далєбі, не пригадаю зараз всієї більшовицької програми. Директорія повинна майже копіювати в своїх зверненнях до народу програму Російської Комуністичної партії, і — якнайчастіше...

Винниченко мовчки розвів руками, ошелешено дивлячись на полковника Фредамбера.

— Програму Російської Комуністичної партії! — повторив настійно Фредамбер.— Коли ж існуючим нині українським партіям, що їх представляє Директорія, з якихось міркувань не личить така програма, то, ми думаємо, непогано було б утворити якусь нову, окрему «українську комуністичну партію», яка б і поповнила склад Директорії.— Фредамбер посіпав обома щоками.— Хіба не можна відколоти якусь частину, скажімо, лівцю від українських соціал-демократів або українських соціал-революціонерів і утворити з них таку, знаєте, незалежну партію, наприклад, лівих комуністів, чи що, які б, одначе, стояли на державній платформі Директорії і виступали проти російських комуністів-більшовиків з мотивів, ну, цього самого — з національних мотивів?

Винниченко кліпав очима.

— Ви ж мусите зрозуміти,— повчально сказав Фредамбер,— що використанням більшовицьких гасел ви мусите відірвати від російських комуністів збільшовизовані тут, на Україні, низи. Селянські повстанці проти німців і гетьмана, на плечах яких ви прослизнули в Київ, зараз відкидаються від вас і знімають проти вас більшовицькі повстання. А треба, щоб цього не було. Щоб ці збільшовизовані елементи залишились при вас і навіть воювали проти російських більшовиків.

— Пробачте,— промовив Винниченко,— але ж тоді вони вимагатимуть... цього самого. Я хочу сказати, що доведеться той... віддавати борги: здійснювати обіцяну більшовицьку програму, утворювати систему Радянської влади... землю і таке інше. Ми не можемо цього допустити!..

— Нашо? — здвигнув плечима Фредамбер і всвердлився у Винниченка своїм лівим оком, яке не сіпалося.— Систему Радянської влади ви можете, звичайно, проголосити. Але коли влада в ваших руках, ви можете створити таку систему виборів, щоб гарантувати у ваших «радах» потрібний вам контингент українських хліборобів-землевласників, взагалі український націоналістичний елемент, який... Словом, ви мене мусите зрозуміти! Ми вважаємо, що таким способом ви збережете боездатність вашої армії, будете спроможні допомогти нашій перемозі над більшовиками, отже, і з'являться підстави, щоб... гм, гарантувати самостійність Української народної республіки. Ви мене розумієте?.. А щодо цього самого... боргу, як ви кажете, обіцянок, то ви ж

самі мусите розуміти, а слідом за вами повинні зрозуміти і всі громадяни вашої республіки, що нині — війна і всі установчі, так би мовити, заходи здійснюватимуться тільки після закінчення війни і після розгрому російського більшовизму. Компрене?

— Муа же компран! — промимрив Винниченко.— А незлагоди з поляками або з російськими монархістами-білогвардійцями?

— Теж після війни! — відмахнувся Фредамбер.— В кожному разі, це має вирішити Паризька мирна конференція. На цьому, воєнному, етапі ви всі спільно боретесь проти більшовиків. Вашу боротьбу проти більшовиків європейські нації повинні розуміти як визвольну боротьбу пригнічених народів: колись ваші народи гнітив царизм, тепер заміряються пригнобити російські більшовики. До речі! — Фредамбер поліз до кишені і вишляв ще папірець.— Ви не будете заперечувати проти такого звершення до французької нації від нації українців?

Винниченко прочитав:

«Український уряд задоволений з того, що благородна Франція, натхнена ідеалами свободи, культури і права, спільно з іншими державами Антанти та Сполученими Штатами Америки готова підтримати нас і спільно виступити на рішучу боротьбу з більшовизмом.

Користаючись з нагоди, звертаємось до французької нації та інших націй держав Антанти із закликом допомогти нам у справі остаточного визволення нашої української нації і створення нашої української державності та її економічних, фінансових і політичних основ.

Свій заклик ми засновуємо на традиційній повазі французької нації до права, і справедливості, та непохитної оборони культурно-правових інтересів».

— Поляки теж пишуть нам аналогічного листа,— пояснив Фредамбер.— Французькому народові буде приємно відчутти, що він допомагає національному визволенню пригнічених націй. А французькому урядові потрібно, щоб його народ схвалив всі заходи і витрати на це визволення. Як вам подобається текст?

— Чудовий текст! — відгукнувся Винниченко.

— Ми опублікуємо цей заклик від імені української Директорії в усіх французьких газетах.

— Прекрасно!

— Дуже радий, що вам до душі ця ідея і подобається текст. Не відмовте поставити ваш гриф.

Винниченко охоче взяв перо і підмахнув угорі навско-
си свої ініціали. Він уже хотів покласти перо, але Фре-
дамбер спинив його:

— Хвилиночку! Ще один гриф! Це — звернення до
народу, а ще треба на зверненні до уряду.

З тієї ж внутрішньої кишені Фредамбер вийняв ще
папірець.

Винниченко прочитав:

«Директорія, визнаючи зроблені нею помилки, про-
сить французьке командування про допомогу в боротьбі
проти більшовиків. Директорія відає себе під покрови-
тельство Франції і просить представників Франції взяти
на себе керівництво управлінням України в галузях
військовій, дипломатичній, політичній, фінансовій, еко-
номічній та судовій — на протязі всього часу, поки три-
ватиме війна проти більшовиків. І, нарешті, Директорія
сподівається, що Франція та інші держави Антанти ви-
являть великодушність, коли після закінчення боротьби
з більшовиками виникнуть питання про території та
нації».

— Д... дозвольте,— загикуючись, пробелькотів Винни-
ченко,— але ж дозвольте! — Його кинуло в піт.— Але ж
це зовсім не те, про що мова у зверненні до народу?

— Як? — щиро здивувався Фредамбер.— Як же не
про те?

Він присунув папір, який випав з похололих пальців
глави Української республіки, немовби запідозрив, що
Винниченкові щойно перед його, Фредамбера, очима
хтось вихитрився підсунути зовсім інший папір, а не
той, який він тільки що сам подав. Він швидко перебіг
очима по рядках.

— Як же не про те? Про те ж саме! Там про еконо-
мічні, фінансові та політичні основи, і тут — про керів-
ництво економікою, фінансами і політикою, а також...

— Там же мовилось про «допомогу»! — скрикнув Вин-
ниченко.— А тут про «покровительство»... «керівницт-
во»... Це ж — протекторат! Колонія!

— Ну! — знизав плечима Фредамбер.— Ви перебіль-
шуєте! Тут же точно написано: на час війни! Війна за-
кінчиться, і тоді...

— І тоді — сподіватися на... великодушність... — про-
мимрив Винниченко, отираючи піт.

Фредамбер поклав папір на стіл і прихлопнув його
зверху рукою:

— На війні — як на війні! — каже з приводу цього наш генерал д'Ансельм. Ви мусите розуміти, пане президент, що війна є війна!

— Це сказав ще Наполеон... — безтямно пробелькотів Винниченко.

— Який Наполеон? Що сказав?

— Наполеон Бонапарт. Сказав: на війні — як на війні...

— А, дуже можливо! В кожному разі, генерал д'Ансельм теж так говорить. Мусите зрозуміти, пане президент, що ми не можемо ризикувати. Ми повинні мати гарантії. Треба, щоб усе господарство країни працювало на армію, забезпечуючи її боездатність. Ми не можемо покласти тільки на ваших урядовців і тим паче — на ваш пролетаріат. Ми повинні поставити його під нагляд контррозвідки...

— Ми маємо свою, українську, контррозвідку!

— Звичайно. Але ми повинні і її поставити під нагляд французької контррозвідки!

Фредамбер вдруге ляснув долонею по столу, прихлопнувши папір:

— Словом, це не я придумав. Такі вимоги нашого уряду, прем'єра Клемансо. Такі вимоги наших союзників — прем'єра Ллойда Джорджа і міністра Черчилля. Така вимога і президента Вільсона. Північ і Кавказ бере під цілковитий контроль Англія, Далекий Схід — Америка, Україну і Польщу — Франція. Так вони між собою поділили.

Фредамбер ущипливо поглянув на розгубленого Винниченка своїм лівим оком.

— Звичайно, якщо ви в приятельських відносинах з мсьє Клемансо або Ллойдом Джорджем чи там президентом Вільсоном, то вдайтесь до них з проханням переглянути їх вирішення. — Раптом він змінив гнів на милість, мабуть, розжалений виразом обличчя Винниченка: — Я розумію, що вам доведеться в цій справі порадитися з цілим складом вашої Директорії. Завтра ви будете в Києві, отже, ми можемо дати вам на обдумання... Двадцять чотири години.

Він заховав папірець, не попросивши грифа. Але коли вишнюв назад руку з кишені, то в ній був ще один, четвертий вже, папірець.

— Вважаю своїм обов'язком... гм, поінформувати вас і про існування цього документа.

Він розгорнув папір, і це був справді документ: під довгеньким-таки текстом стояло кілька підписів, а в кутку красувалась печатка.

Фредамбер терпляче дочекався, поки Винниченко дочитав документ до кінця і уважно переглянув підписи.

Ось цей документ:

«1. Директорія Української народної республіки входить на федеративних основах у склад єдиної і неділимої Росії, яка відроджується.

2. Директорія УНР складає коаліційний уряд, котрому і передає всі права.

3. Українська народна республіка зобов'язується всіма силами боротись проти більшовиків, що знаходяться в межах республіки.

4. УНР віддає до розпорядження спеціально складеного штабу всі війська для наступної акції проти більшовиків Великої Росії.

5. Всі збройні відділи республіканського війська мусять бути об'єднані й підлеглі загальній організації.

6. В оперативному відношенні республіканське військо підлягає спеціальним штабам.

7. Оперативний штаб формується в слідуєчому складі:

а) голови союзного командування — генерала д'Ансельма,

б) одного представника Добровольчої армії — ген. Гришина-Алмазова,

в) одного представника польських легіонерів — полковника Дзеваницького.

8. До вищезазначеного штабу входить представник українських республіканських військ — начальник штабу ген. Матвеев.

9. В місцях, зайнятих республіканськими військами, допускається безборонне формування Добровольчої армії.

10. Всі заложники і ті, що бились у загонах Добровольчої армії, — офіцери, юнкери, козаки і ін. негайно звільняються з правом безборонно переїхати, куди вони побажають.

11. Осадний корпус отамана Якієва, що блокує Одесу, негайно одсуває свої відділи до ст. Роздільна, Південно-Західної залізниці.

12. УНР вживає енергійних заходів до недопущення «трудового конгресу».

13. УНР зобов'язується не допускати на її території Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

14. Союзне командування буде всіма засобами підтримувати УНР в її боротьбі з більшовиками постачанням бойових припасів.

Вищезазначений договір повинен бути контрасигнований Директорією УНР.

Підписали: ген. д'Ансельм, ген. Боріус, кап. Ланжерон, адм. Балле, ген. Гришин-Алмазов, контр-адм. Ненюков, полк. Антонович, полк. Дзеваницький, ген. Греков, ген. Матвеев.

Секретарі: Серкаль, Пілья».

— Греков і Матвеев? — нарешті промимрив Винниченко.

— Генерал Греков і генерал Матвеев, — охоче підтвердив Фредамбер. — Ваш військовий міністр і ваш начальник штабу головного отамана.

— Коли?

— Вчора. — Фредамбер вказав на дату внизу. — Вони вже тут, як вам відомо, два дні, і ми з ними марно часу не гаяли. На війні — як на війні, мсьє президент!

Пауза тривала кілька хвилин. Фредамбер терпляче чекав. Винниченко закручував колечками свою мефістофельську борідку, що виглядала зараз зовсім жалюгідно, обкраяна мсьє Сержем. Нарешті він заговорив, перемагаючи тремтіння голосу:

— Але ж все це певною мірою суперечить тому, про що ми з вами поперед, півгодина тому, домовились?

— Аж ніяк!

— Як же? Ну, що ви кажете! — В мові Винниченка бриніли благальні нотки. — Ми ж говорили про спільну мету: боротьба проти більшовиків...

— Будь ласка: пункт третій.

Фредамбер вказав пальцем на відповідне місце в договорі.

— Ми говорили про те, що дістаємо від вас зброю...

— Пункт чотирнадцятий.

— Ми говорили про широке використання більшовицької програми. І на цьому настоювали саме ви...

Фредамбер скривився і посіпав шокою:

— Ну, мсьє президент, ви ж чудово розумієте, що ця тема не може бути предметом договірної оформлення! Це зовсім конфіденційно. В порядку, так би мовити,

джентльменської домовленості, в порядку, так би мовити, стратегічної поради...

— Нарешті, ми говорили про визнання Директорії де-юре, пане полковнику! — вже мало не істерично вигукнув Винниченко.

— Після перемоги над більшовиками, мсьє президент! Після війни. І гарантією цього мають бути пункти дванадцятий та тринадцятий.

— Мерзотники! — скрикнув Винниченко і навіть ударив кулаком по столу. — Вони таки встигли поперед батька в пекло!..

— Хто, насмілюсь запитати?

— Греков і Матвеев, щоб їх чорт забрав! Вони хочуть загарбати всю славу тільки для себе!.. Це ж я, як президент, мав підписувати такий документ!

Фредамбер докірливо похитав головою з милою посмішкою:

— Даремно, даремно ви нервуєтесь, мсьє президент! Навпаки, ви б мусили висловитися про них з епітетами якнайкращими!

— Чому?

— А тому, мсьє президент, що ці два браві генерали прийняли на свої плечі весь тягар... гм, скажемо прямо, цього... труднуватого для вашого уряду договору. — Фредамбер запобігливо знову підсунув Винниченкові текст. — Ви повинні були б звернути увагу на те, що під цим... гм, скажемо, не зовсім пристойним для керівників вашого уряду — я маю на увазі вас, мсьє президент, а також головного отамана Симона Петлюру — договором немає підписів ні вашого, ні Петлюри...

Фредамбер весело дивився на Винниченка правим і підморгнув лівим оком.

— Компрене?

Винниченко витріщився на Фредамбера. Щось таке починало доходити до його свідомості, тільки він ще остаточно не міг збагнути — що саме?

— Ну, невже ви не розумієте, мсьє президент?

Фредамбер розсміявся дрібним, рипучим, шорстким — як трощене скло під ногами — сміхом:

— У ваших мемуарах — тоді, після війни, а про мене, хоч би й зараз, — ви можете цілковито виправдатися. — Він дивився Винниченкові просто в очі цинічно, навіть нахабно. — Раз вашого підпису нема, ви можете в разі потреби свалити цей кабальний договір виключно на

цих двох генералів. Ви ж можете послатися на те, що договір був укладений без вашого відома, ба й всупереч вашому бажанню. Ви можете обляяти їх зрадниками, каїнами, хриstopродавцями чи, як ви зволили висловитися, мерзотниками! Побіжно згадавши добрим словом вашого покірного слугу! — Фредамбер захопився.— Крім того, хіба ви не звернули уваги, мсьє президент, що там не стоїть і мій підпис? Замість мене там підписався капітан Ланжерон, мій помічник і ад'ютант генерала д'Ансельма. Я, бачте, нездужав учора, коли треба було спішно оформити всі підписи. Невже ви не зрозуміли, що це зроблене навмисно? Коли б хтось якимсь способом довідався про це наше з вами конспіративне побачення, то наше з вами алібі — гарантоване: ми не для складання цього договору зустрілися з вами! Компрене?..

— Довольте, дозвольте! — спинив потік його красномовності Винниченко.— Хіба! Справді! Мені, признатися, відразу й невтямки! Але їх купив Гришин-Алмазов, запевняю вас!

— Ну,— ухилився Фредамбер від прямого зауваження,— ви дещо применшуєте наші можливості, мсьє президент...

Винниченко раптом гупнув сімейним альбомом з порнографічними фотографіями, що потрапив йому під руку:

— Хай йому грець! Гаразд! Як так, то й так! Раз там нема мого підпису... Моя хата скраю!

— От і чудово! — полегшено зітхнув Фредамбер.— Я ні хвилинки не сумнівався, що ми з вами, Вольодимиг Кигильовитш, дійдемо цілковитої згоди.— Він раптом затурбувався і поліз до кишені.— А як же, Вольодимиг Кигильовитш, з листом до уряду Франції?

Винниченко махнув рукою. Що був той лист проти цього договору! Договору, який був уже підписаний і, власне кажучи, вже діяв!

— Ат! — відмахнувся він.— Нехай його Петлюра підписує.

Фредамбер подумав і погодився.

— Добре! — сказав він.— Петлюра так Петлюра. Треба ж і йому щось залишити. До речі, генерал д'Ансельм має на думці запросити мсьє головного отамана на французький дредноут для урочистої зустрічі, яка має символізувати зворушливе єднання двох держав...

Тоді можна буде і підписати цей лист в пишній, знаєте, обстановці.

Але Винниченко, щойно заспокоївшись на тому, що його підпису не буде, раптом знову скис.

— Але ж, пане полковнику,— пробубонів він,— заходи, передбачені цим договором, доведеться запроваджувати в життя... Хоча договір і секретний, але ж виконання його відбуватиметься привселюдно, так би мовити — на карбові всіх громадян... Отже, моя, як глави уряду, причетність до цього договору...— він похопився,— хоча я й абсолютно неспричетний!

— Абсолютно неспричетні! — негайно ж підтвердив Фредамбер.

— ...абсолютно неспричетний! Одначе збоку, народом, так би мовити, вся ця справа буде розцінена, знаєте... знаєте, як...

Він розгублено примовк. На язик само собою просилося слово, але йому дуже не хотілося про себе самого говорити — зрада!

Тут Фредамбер раптом дозволив собі вільність, зовсім не сподівану і не передбачену в поведженні з такими високими особами, як глави урядів, нехай і опереткових: він однією рукою поплескав Винниченка по коліну, а другу свою руку з холодною, жаб'ячою долонею поклав на волосатий, гарячий і пігний кулак співрозмовника і м'яко, ніжно потис його.

— Дорогий мій Вольодимиг Кигильовитш! — сердечно, задушевно промовив Фредамбер.— Послухайте мене уважно! — Він дивився лагідними, доброзичливими очима, і навіть щока його перестала сіпатись.— Ви, дорогий Вольодимиг Кигильовитш, особа стільки видатна, стільки, я б сказав, безцінна на своєму посту — для керівників цивілізованих європейських країн...

— Ну, ну! Ви вже...— соромливо червоніючи, замахав руками Винниченко.

— Ні, ні! Не перебивайте мене! — патетично скрикнув Фредамбер.— Видатна і безцінна! Я маю на увазі не тільки наші дні, але й весь дальший розвиток історичних подій, в яких вам, незрівнянному лідерові української нації, доведеться відігравати ще найвидатнішу роль! — В правому оці Фредамбера блиснуло щось схоже чи то на сльозу, чи то на хитрий вогник. І він нахилився зовсім близько до Винниченка.— І керівництво держав Антанти, яке нині там, у Парижі, готується до

великого історичного перерозподілу світу, зовсім не збирається легковажити такою виключною особою, як ви!

Кирпатий Мефістофель зовсім зашарівся. Йому був притаманний цей «дитячий атавізм» — схильність червоніти, коли йому говорили приємні для його честолюбного серця компліменти. Одначе це завжди сполучалось у нього з безглуздою, дурнуватою посмішкою: губи в нього, коли по них помазати медом, завжди розсувалися самі в цю дурнувату посмішку.

— І високе керівництво Антанти і Сполучених Штатів Америки — тільки це абсолютно між нами, Вольодимиг Кигильовитш! — має на думці приберегти вас для більш важливих історичних комбінацій!

Фредамбер відхилився, милуючися з враження, яке справила його мова на цього копійчаного честолюбця, цілком задоволений з дурнуватою виразу на обличчі цього, справді кирпатою, Мефістофеля.

Намилувавшись досхочу, Фредамбер закінчив:

— Ви мали нагоду, Вольодимиг Кигильовитш, пересвідчитися, як бережеться ваше чесне ім'я в тих випадках, коли воно, крий боже, може бути чим-небудь скомпрометоване перед лицем вашої нації. Отже, поки розвиватиметься переможний наступ військ Директорії під керівництвом командування Антанти, ви пожинатимете лаври переможця. Коли ж фронт піде в глиб країни, остаточний розгром російського більшовизму наблизиться, і настане час покінчити з начебто більшовицькими обіцянками Директорії, або...— Фредамбер розвів руками з виразом покірності провидінню, — знаєте, на війні — як на війні: коли б трапилось, що воєнна фортуна зрадила вас, і довелося б, у зв'язку з тим, передчасно вдатися до репресій, тобто я хотів сказати — неприховано застосовувати відомі вам таємні договірні основи, то...— Фредамбер зробив багатозначну паузу, — то тієї ж хвилини ви, дорогий Вольодимиг Кигильовитш, перед усією вашою нацією заявите про свою незгоду, займете, так би мовити, незалежну позицію, непримиренну позицію, станете в опозицію до вашого уряду і подастесь у демісію...

— У демісію? — вражено перепитав Винниченко.

Біс честолюбства загарцював в серці зрадника на коні образи, і Винниченка кинуло в пал. Як — у демісію? Він — «вождь» — у демісію! Хіба вожді подаються у демісію? Хіба ж може зійти з арени боротьби за ідеали

українського націоналізму він, який стоїть на самісінькому вершечку піраміди українського націоналізму?

Фредамбер м'яко спинив Винниченка, готового вже кинутися сторчголов у прірву своїх ображених пристрастей.

— Тільки в тому випадку, дорогий Вольодимиг Кигильовитш, якщо вашому імені вождя націоналістів загрожуватиме незалежна від вас компрометація! Тільки в тому випадку, якщо засновані на нашому договорі діяння Директорії компрометуватимуть вас, як лідера, так би мовити, визвольної національної боротьби українського народу... Ви подастесь тоді у демісію, виїдете за кордон...

— За кордон?

— Так! Але не як вигнанець-емігрант, а як обурений вождь! Пророк, якого нездатні зганьбити інтригани і який не може примиритися з ганебним знедоленням своєї нації!

— Остракізм! — трагічно скрикнув Володимир Кирилович.

— Аж ніяк! — негайно ж заперечив Фредамбер. — Ви виїдете тимчасово — поки воєнна фортуна знову покаже свій прекрасний лик! Точніше: до того часу, коли збройна боротьба проти російських більшовиків буде завершена остаточно і більшовизм на території України буде ліквідований докорінно. Тоді ви повернетесь знову до виконання своєї високої державної місії, — переступивши через калюжі крові, не чуючи трупного смороду, не бачачи страшних руїн: як торжествуючий вождь або докірливий пророк — то вже залежатиме від обставин, які на той час складуться тут у вас, на Україні... — Фредамбер нарешті покинув псевдопоетичну і псевдопатетичну мову і закінчив просто: — Словом, керівники цивілізованих країн світу покладають надію на вас як керівника майбутньої — цивілізованої і європеїзованої — України під егідою альянсу Франції, Англії і Америки. Чи я достатньо прозоро висловився, дорогий Вольодимиг Кигильовитш?

Винниченко сидів, барабанячи пальцями по альбому з фотографіями проститутток, які продають тіло, щоб заробити собі на шматок хліба, але душу все ж таки лишають при собі. Те, що він почув від повноважного представника Антанти, ніде правди діти, імпонувало йому. Під сьомим ребром у Кирпатого Мефістофеля, як і на-

лежить Мефістофелю, хоч би й кирпатому, мирно уживалися дві душі: душа честолюбця і душа себелюбця. Одна — волила до боротьби з вовками, друга — тягала вовкам на годівлю овець. Він все життя прагнув слави і першості й в ім'я задоволення щоденних потреб честолюбства міг жертвувати багато чим, навіть — усім. Але одним він пожертвувати не міг ні за яких обставин: самим собою. От уже два роки дряпається він на вершечок піраміди націоналізму і стоїть на вершечку, мальовниче загорнувшись в пурпурову тогу вождя українських самостійників. Могутні хвилі землетрусу хитають піраміду сюди і туди — і він хитається сюди і туди, чіпко вхопившись за вершечок: піраміда може собі хитатися, скільки їй заманеться, важливо тільки одне — залишитися там, угорі; він вихитрювався, як умів. Але ж народові не потрібні мертві піраміди на його землі, народові потрібна сама земля, — і землетруси народного гніву трусять пірамідою, як грушею. Чи ж не доведеться гепнути на землю так, що їй не позбираєш потім кісток?..

А тут йому пропонували спокусливу штуку: загорнутися в тогу і лишитися на вершечку піраміди — навіть у тому випадку, коли самої піраміди не буде. А після того — в білих, незабруднених рукавичках, в бальних лакірках з білими гетрами, заломивши циліндр європеїзатора на потилицю і несучи під пахвою свою пурпурову тогу, щойно накрохмалену і випрасувану, — спуститися на українську землю, запобігливо підгорнуту йому під ноги... Європою. І — стати знову «вождем»! Та полковник Фредамбер — сам двоєдушний і тому не певний ані в одній душі на світі — ще додав для більшої переконливості:

— Ви зможете перебути цей час, де вам заманеться. Сполучені Штати Америки, Британська імперія, Французька республіка глибоко зацікавлені в майбутньому використанні всіх ресурсів України, тобто я хотів сказати — в майбутньому процвітанні України, чекають вас як бажаного і дорогого гостя. Президент Вільсон, сер Ллойд Джордж та мсьє Клемансо надзвичайно цінять вашу особу лідера українського відродження. Якщо ви спините ваш вибір на Франції, то я повноважний повідомити вас, що в Парижі, зразу за Єлісейськими Полями, для вас наготовлено затишну віллу: газони, клумби, квіти — обставини, які дуже схиляють до непідкупної філософії та чистого мистецтва. Райський зати-

шок для філософа і письменника: оранжерея для вирощування п'єс, романів і оповідань. І знаєте,— Фредамбер засміявся своїм рипучим, шорстким сміхом, посіпуючи всіма частинами своєї фізіономії,— не забули під віллою влаштувати величезні темні льохи. Для розведення печериць. Ви ж, як це добре відомо розвідникам усіх світових держав, кохаєтесь в овочівництві і зокрема великий аматор розводити печериці. Нєспа?

— Нєвже і льохи для печериць? — щиро здивувався Винниченко, глибоко зворушений з такої запобігливості Французької рєспубліки до його особи. А втім, він завжди захоплювався французькою галантністю — як щирий європєць.

— Льохи для печериць — це спеціальний подарунок президента Вільсона: він вважає себе вашим хрещеним батьком. Пробачте! — поцікавився Фредамбер.— Вам пити не хочеться, мсьє президент? У мене, знаєте, спрага...

— Пити? — Винниченко не зразу зрозумів, про віщо мова: він ширяв у цю хвилину мріями так високо в піднебесних просторах, що до питва йому годився б зараз тільки нектар.

— Дякую,— сказав він,— я нектару не п'ю. Коли б чогось міцнішого...

— Про те й мова,— резонно зауважив Фредамбер.

Він ляснув у долоні, як це роблять турецькі паші або індійські магараджі,— і двері негайно відчинилися, а на порозі з'явився коридорний мадам Мурзіді: чорний, як жук, і кучерявий, наче негр, ще й з гарно підстриженими англійськими вусиками гевал.

— Пляшку шампанського! — наказав Фредамбер.

— І рюмку руської, тобто я хотів сказати — чарку оковитої! — подав голос і Винниченко.

— З кефалькою а чи зі скумбрійкою?

На хвилинку Винниченко завагався. Дилема була трудна для вирішення — і кефаль, і скумбрія були спокусливі в однаковій мірі. Важко вибрати між скумбрією та кефаллю, як, втім, завжди було важко вибрати одне з двох Винниченкові.

— Одну під скумбрійку, другу під кефаль,— нарешті знайшов він вихід.

За хвилину — неначе все це стояло вже наготовлене під дверима — на столі з'явилася пляшка шампансько-

го, солоний мигдаль на гарячій таці, карафка з горілкою, скумбрія і кефаль.

Вони цокнулись: Фредамбер — бокалом шампанського, Винниченко — чаркою горілки і випили мовчки, без тостів, без слів — як справжні джентльмени, коли запивають добрий гендель.

Після того Фредамбер зразу звівся:

— Я прошу пробачити мені, мсьє президент, але сьогодні ввечері, тільки посутеніє, ваш аероплан повинен торкнутися землі під українською столицею Києвом. Консул Франції з особливими повноваженнями мсьє Енно, командуючий військами Антанти на півдні України генерал д'Ансельм, представник збройних сил Англії адмірал Боллард і начальник військової місії Сполучених Штатів Америки містер Рігс просили мене переказати вам їх найщиріші вітання і найзичливіші побажання. Мое поважання і мої компліменти, мсьє президент!

Полковник Фредамбер клацнув закаблуками, дзєськнув острогами — як і належить за військовим звичаєм, потім схилився в шанобливому поклоні — як джентльмен.

— Прощайте, полковнику! — привітно, одначе ледь зверхньо, як того і вимагає відстань між президентом республіки та тільки армійським чином, нехай і високим, кивнув Винниченко. — Сподіваюсь, наша зустріч не буде останньою? — додав він зовсім недбало, даючи зрозуміти, що аудієнція, яку він, президент, давав полковникові, закінчена.

Фредамбер посміхнувся і розвів руками:

— Хто зна, Вольодимиг Кигильовитш! Умови бойових операцій, мінливість долі... Але ваше запрошення на смажені печериці на віллі «Роза» під Парижем — так ви, здається, збираєтесь її найменувати на честь вашої дружини? — дозволю собі з подякою прийняти...

Коли Винниченко переступив поріг, плащ з капюшоном негайно ж ліг йому на плечі і голову. Ще за хвилину та ж закрита машина вихором вилетіла з брами закладу мадам Мурзіді і, полохаючи агентів розвідки у мальовничому вбранні вантажників з Карантину та рибалок з Фонтанів, зникла за Старим базаром.

Україна — ще раз — була продана українськими буржуазними націоналістами.

Полковник Фредамбер хвилинку постояв на порозі, похитуючись туди і назад на своїх кривих ніжках рахітика змалку. Обличчям його перебігала посмішка, чи то воно сіпалося відразу усіма м'язами. А втім, можливо, що то була все ж таки посмішка.

У полковника Фредамбера були всі підстави посміхатися.

Полковник Фредамбер міг вважати, що він уже дістав чин генерала — від уряду Франції, та щонайменше ще раз подвоєну щомісячну платню — від американської розвідки.

Діло зроблено, і діло було — міждержавного масштабу! Про такі діла французькі комерсанти кажуть: «Фер л'аффер!» Американські ділки кажуть: «Робити бізнес».

Купівля-продаж відбулись, і відбулись з чималим зиском: Фредамбер купував — і купив, Винниченко продавав і... сам же платив... покупцеві. Вміст другої внутрішньої кишені френча Фредамбера якнайкраще засвідчував реальність цієї оригінальної і не чуваної ще в торговельному світі комбінації.

А втім, полковник, а в недалекому майбутньому — генерал Фредамбер був не тільки своєкорисною, але й діловою людиною. І пасамісеред начальником штабу окупаційної армії, яка діяла на південних територіях України із завданням запанувати над усіма українськими територіями: на півдні, півночі, заході й сході. Щоб створити великий і міцний, забезпечений тилами плацдарм для розгонистого стрибка на північ — на Радянську Росію. Банкові повідомлення в кишені були, певна річ, втішним сюрпризом, який бізнесмена Фредамбера робив віднині багатим. Одначе не менш втішним було й те, що спритний агент антибільшовицької коаліції, хрестоносець антикомуністичного походу Фредамбер зробив — як він думав — блискучий хід шаховим конем. Віднині території України, на яких держалася влада Директорії, можна було спокійно вважати тільки захопленим департаментом Франції або далеким штатом Америки. Перешкодою в наступальних бойових операціях армії інтервентів петлюрівські мальовничі гайдамаки та «січовики» аж ніяк не будуть, навпаки — саме вони і стануть гарматним м'ясом інтервенціоністської армії, її найзапеклішими зарізяками. А Директорія віднині

уміщалась в одній внутрішній кишені полковника, в найближчому майбутньому — генерала Фредамбера.

Отже, наступальні бойові операції по території України — на північ, назустріч більшовицьким полкам — можна починати хоч би й завтра. І починати не від берега Чорного моря, від Одеси, а зразу від Києва та Харкова: окупаційні війська перенесуться туди, по зайнятій петлюрівцями території на вихідні позиції, протягом якоїсь там однієї ночі — в наготовлених ешелонах, у вагонах першого та другого класу, а в буфетах кожної вузлової станції на них ще й чекатиме перекуська з гарячими стравами та міцним питвом. Можна організувати й вітальні демонстрації та оркестри музики.

Полковник Фредамбер, начальник штабу армії інтервентів, зараз з'явиться до генерала д'Ансельма, командуючого французькою армією, — попереду, звичайно, забігши до американського полковника, — і доповість: транспорти з грецькими військами, які стоять напоготові в Босфорі, готові виконати наказ командування Антанти, — можуть завтра ж повним ходом вирушити до Одеси, Миколаєва і Херсона. Денікінці підуть правим флангом, білополяки — лівим, петлюрівці — середньою смугою, але і разом з денікінцями, і разом з білополяками, і разом з петлюрівцями підуть надійні грецькі ландскнехти: вони дістають платню готівкою, власне, не готівкою, а обцяною потім, колись сплатити готівкою. Позад усіх — за денікінцями, білополяками, петлюрівцями та греками — рушать поліційною службою, щоб підготувати усіх, і самі французи зліва та англійці справа. Так передбачено в планах американського полковника Рігса чи пак — командування військами Антанти.

Фредамбер ще раз переможно посіпав щокою, ще раз колихнувся сюди і туди на кривих ніжках, підкрутив вуса, войовниче настовбурчені, вийшов у коридор, зробив два широкі кроки і штовхнув двері до сусіднього, дев'ятого, номера.

Дев'ятий номер був достоту схожий на номер десятий: ті ж заплывані стіни, такий же столик з тими ж порнографічними фотографіями, точнісінько таке ж замизкане двоспальне ліжко.

В цю хвилину альбом, розгорнутий на якійсь пікантній і дивовижно потворній фотографії, лежав відсутній геть і біля нього валялась порожня пляшка з-під коньяку. На ліжку, розкинувшись навзнак, в солодкому

п'яному сні покоїлась руда bestія — американська журналістка і контррозвідниця Єва Блюм.

— Каналія! — вилаявся Фредамбер.

Першої хвилини, обурений, він хотів підійти до ліжка і оперіщити заснулу контррозвідницю чим попало: Єва Блюм мала стенографувати, для потреб американської розвідки, розмову французького полковника Фредамбера з українським «президентом» Винниченком.

Та другої хвилини щось схоже на посмішку задоволення пострибало по губах і щоках Фредамбера. Він поглянув на заспулу п'яну дівку з прихильністю, навіть — ніжно. Мимоволі рука його звелася і помацала нагрудну кишеню, звідкіля нижнім шелестом відповіли три банкові повідомлення: три мільйони, які можна буде одержати у Франції, і два — хоч би й завтра, тут же, в Одесі, на розі Рішельєвської та Дерібасівської, в конторі «Ліонський кредит».

Зіп'явшись навшпиньки, тихцем — щоб не сполохати дорогої сон сплячої красуні — Фредамбер вийшов з кімнати і обережно причинив за собою двері. Отже, факт одержання грошей був не відомий нікому, ні з ким не треба було й ділитися... Ні з рудою bestією, ані з самим полковником Рігсом. Три мільйони у Франції та два в Одесі тепер належали до останньої копійки одному Фредамберу...

Весело посіпуючи щокою, мільйонер Фредамбер повернувся до номера десятого, щоб захопити свій плащ і стек.

Кучерявий коридорний з англійськими вусиками якраз прибирав у номері. Він збирав чарки та бокали, пересипав кісточки від скумбрії та кефалі з тарілок у совок.

Але шампанське ще не було допите до дна, а на душі і серці в Фредамбера було весело, — він забрав у коридорного недопиту пляшку шампанського, якою той вже збирався розпорядитися сам, і налив собі ще повнісінький бокал.

Вихиливши келих одним духом, Фредамбер по-молодецькому перекинув плащ через руку, хвацько покрутив стеком і фертом ступив через поріг.

Але він не переступив через поріг. Він так і застиг — над порогом: одна нога залишилася в кімнаті, друга була піднята, щоб піти в коридор, але так і завмерла в повітрі. Його наче вразило кулею.

Пострілу, проте, не було, і куля Фредамбера не вражала. Просто він раптом почув позаду поклик:

— Фредамбер! Пст!

7

Коли позад людини нагло розлягається постріл, людина скрикує і терпне з несподіванки.

Коли ні сіло ні впало земля захитується під ногами в людей і страшний землетрус потрясає все довкола, люди в смертному жаху і тваринній паніці кидаються наосліп тікати світ за очі.

Але коли зовсім неждано за вашою спиною вимовляють ваше прізвище, але вимовляє людина, яка аж ніяк не може і не повинна його знати, бо ви певні, що дієте інкогніто,— хто його знає, як же в такому випадку на це реагувати?

Очевидно, в таких випадках люди просто чманіють, навіть дуріють і чинять непроступні дурниці.

Точнісінько так реагував і полковник Фредамбер.

Замість просто скрикнути з несподіванки або кинути-ся світ за очі з дурного переляку, він поволі обернувся і подивився в кімнату.

Перед ним стояв кучерявий коридорний мадам Мурзіді, дивився на нього, хитро примруживши одне око, і кивав пальцями.

Це був специфічний жест. Так кивають пальцями зовсім невиховані люди, коли кличуть когось до себе. Але так роблять ті ж таки маловиховані люди, коли хочуть дати іншим, не вищого виховання людям зрозуміти, що, мовляв, настав час, коли треба платити гроші.

Та близько до такого руху пальцями стоїть ще один рух, який — і Фредамберу це було відомо — роблять масони, коли, зустрівшись, мають таємно від присутніх подати один одному знак про свою приналежність до масонської ложі.

І Фредамбер сторопіло запитав:

— Ви — масон?..

Це, звичайно, було найдурніше, на що в цю хвилину був спроможний Фредамбер.

— Ні,— негайно ж відгукнувся кучерявий коридорний мадам Мурзіді.— Я — Мишка Япончик.

Все похололо всередині у Фредамбера. І тому, що Фредамберу було добре відомо, що це за фрукт Мишка

Япончик, і тому, що цьому фруктові, Мишці Япончику, отже, було відомо, хто такий Фредамбер.

І, розгубившись остаточно, Фредамбер поставив друге запитання, ще дурніше за попереднє.

— А... звідки ви знаєте, що я... Фредамбер?

— Чи! — зневажливо закопилів губу Мишка Япончик. — Чи я не знаю, хто начальник штабу хороброї французької армії в Одесі? І чи я не знаю, що його рідна бабуся, дай їй бог сто двадцять років життя, проживає і досі по Базарній, дев'ять, хід з вулиці?

Після того запало мовчання.

Мишка Япончик — сумлінно виконуючи в закладі мадам Мурзіді роль коридорного, який в цю хвилину лежав зашнурований, наче ковбаса, і з кляпом у роті вниз, в комірчині, — замітав серветкою крихти з стола. Полковник Фредамбер, начальник штабу і онук своєї рідної бабусі з Базарної, дев'ять, хід з вулиці, посоловіло дивився на кучерявого гевала перед собою і ніяк не міг дати лад своїй голові, щоб спромогтися бодай на якусь оригінальну думку.

— Чого ж ви хочете від мене, мсьє Мишка Япончик? — нарешті спромігся-таки він.

— Питається! — Мишка Япончик із подивом двигнув плечима: запитання Фредамбера його до краю здивувало. — Лампопо!

— Коман? — не зрозумів Фредамбер.

— Що ти прикидаєшся! Що ти ламаєшся! Чи ти руського язика не розумієш! — обурився Мишка Япончик. — Теж мені — Пуанкаре! Лампопо, або ж — пополам!

— Що... пополам? — затинаючися, пробелькотів Фредамбер.

— Ой морока мені з тобою! — роздратувався Мишка Япончик. — Мільйони — пополам! Цей самостійник дав тобі зараз п'ять лимонів. Так щоб тобі не було кисло, я допоможу тобі їх з'їсти. Три — пропали: цей самостійник загнав їх аж у Париж. Твоє щастя, якщо, звичайно, ти звідси виберешся живий. Але два можна розміняти завтра вранці в конторі «Ліонський кредит». Дуже до речі, що вони на двох папірцях. Ми зовсім просто поділимо їх: один тобі й один мені.

Це була не дешева ціна: мільйон карбованців тільки за те, що твоя бабуся не віддала богові душу своєчасно!

У Фредамбера затремтіли губи,

— Слушайте! — змолвився Фредамбер.— Майте совість!

— Нашо? — широко здивувався Мишка Япончик.

— Ну, коли ділові люди...— почав Фредамбер,— мають собі між собою справу, то совість...

— У мене справа з тобою,— парирував Мишка Япончик і резонно додав: — Нашо мені совість, коли її в тебе нема?

Фредамбер обурився. Він уже трохи очутивсь, і загроза втратити цілий мільйон повернула йому здатність сяк-так володіти собою.

— Але ж з усіх одеських фірм за те, щоб не грабувати їх, тобто я хотів сказати — за охорону їх власності, ви берете тільки один відсоток з місячного прибутку. Це мені точно відомо! Візьміть п'ятдесят тисяч! Адже мільйон — це двадцять відсотків!

Мишка Япончик сплюнув через губу:

— Так то ж — по-сусідському, а ти звідки взявся? — Раптом він розсердився: — Слушайте, громадянине! Ваша фірма не викликає довір'я — ви тільки тимчасові окупанти! А наша фірма існує з тисяча дев'яцот шостого року, і ціни у нас без запису! Не підходить — можете не купувати. Зверніться з вашим товаром до мсьє Клемансо або до полковника Рігса!

Полковник Фредамбер остаточно оволодів собою. Згадка про Клемансо і Рігса стверезила його. Йому стало ясно, що дешевше він, мабуть, не купить ніде.

Він застромив два пальці в кишеню і вийняв один з папірців.

Мишка Япончик галантно подав йому перо:

— Передовірчий напис на безіменного пред'явника робиться тут, у правому кутку.

Фредамбер присів до стола і слухняно написав у належній графі: «Одержати безіменному пред'явникові».

Поки Фредамбер акуратно підписував своє прізвище — Мишка Япончик докірливо хитав головою:

— Ай-яй-яй! Як це недобре! Забувати стареньку бабуню! Чи добрий син може забувати свого рідного тата? Під'їздити машиною до самісінького порога і — ваших нет? Ай-яй-яй!

Підпис вже красувався на бланку, і Мишка змінив докірливий тон на повчальний:

— Чи ти думаєш, що платиш мені за те, що мені стало відомо, що ти злупив п'ять мільйонів із придуркуватого самостійника? Пхе!

Банкове зобов'язання було вже в Япончика в руці, і він змінив тон на дружньо лагідний:

— Ти платиш за те, що мені відомі твої шури-мури з американським консулом. Може ж, це цікаво твоєму Клемансі! А може, цікаво і більшовикам, що ти — американець? Я доктор? Я знаю?

— Я француз! — погордливо відповів Фредамбер.

— Можє, ти мені ще скажеш, що ти — англічанка? — скептично поцікавився Мишка.

Але діло зроблено, і можна було кінчати комедію. Мишка Япончик замирливо поплескав Фредамбера по плечу:

— Можеш бути хоч папою римським, ми же з тобою — граждани міра, що я — не розумію?

Фредамбер обережно визволив своє плече:

— Ви не скажете нікому ні слова, мсьє Мишка Япончик?

— Могила! — запрягся Япончик. — Я ж — Мишка Япончик: відома фірма!

Фредамбер відчинив двері, але на порозі він ще спинився.

— Це ви її накачали? — хитнув він головою на номер дев'ятий, де лежала п'яна американська контррозвідниця.

Мишка Япончик хмикнув:

— Що ви — півпляшки коньяку мало хто витримає! — Але зразу ж він змовницьки підморгнув: — А коли ще додати нуль, зап'ята, один морфію, — то ніхто не витримає. Можете бути спокійні: фірма несе цілковиту відповідальність!

Коли Фредамбер переступив поріг, бандит ще гукнув навздогін своєму колезі у коридор:

— Полковнику! Якщо вам будуть потрібні мої послуги, вийдіть просто на бульвар і гукніть: покличте мені Михайла Яковлевича — і я вже буду знати! Мої вуха почують. А ваш номер телефону мені відомий...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

І

Іноземна колегія спершу зосередила свою діяльність у катакомбах на Куяльнику.

«Господарство» Яковлева — редакція, друкарня, видавництво — розкинулося під землею на чималій території.

По-перше, для кожного «цеху» потрібні були просторі галереї, а такі траплялися на значній відстані одна від одної.

По-друге, на випадок проникнення ворога в підземелля, розміщення окремих блоків підпільного господарства на значній відстані забезпечувало успіх оборони — порятунок людей, заховання матеріалів та перенесення матеріальної частини в інше місце.

Експедивання готової літератури здійснювалося двома способами. Вночі листівки — у великих пачках, акуратно загорнутих у кольористі обгортки, — виносили до підводи в подвір'ї биндюжника Єгоренка, і під ранок биндюжник Єгоренко відвозив їх своєю підводою на Старий базар до крамнички агента торговельної фірми Самійла Солодія та Самуїла Сосіса. Звідси щоранку пачки розбирали комсомольці та комсомолки Колі Столярова для розповсюдження.

На барвистих обгортках було надруковано: «Брати Попови. Цигарки «Сальве». Підпільники-більшовики з тютюнової фабрики Попових приставляли обгортки до підпільної друкарні в необмеженій кількості. Вдень свіжий номер газети виносився в сумці газетяра. Експедиторами робили три комсомольці: Сашко Птаха з двома товаришами — змінно.

У «видавництві» — галереї, розташованій поблизу від великої печери при вході, — день і ніч шелестів папір і чулося постукування ребром паперової пачки, коли вирівнюється стос папірців край до краю, та жваву дівочу гутірку.

П'ять-шість пересипчанських дівчат-комсомолок, прийнявши готову продукцію з друкарні, пакували її стосиками по десять, потім пачками по сто і, нарешті, паками по тисячі — для транспортування.

У «друкарні» — теж не змовкаючи ні вдень ні вночі — ритмічно грюкала невеличка плоскодрукарська машина

«американка», притискуючи паперові аркуші до копіювальної дошки з набором, зволеним чорною фарбою з розведеної гасом голландської сажі. Тут працювали позмінно двоє механіків, тут же, в печерах катакомб, вони й жили.

У «складальному цеху» — складаючи свинцеві літери на сталеві дощечки верстаків — працювало над касами троє складачів під орудою «метранпажа» Яковлева. Вони теж жили в катакомбах.

Редакція колегії містилась у великій галереї, і її приміщення було «комфортабельно» пристосоване для роботи апарату.

З рівних брусів черепашника — вирізаних колись невідомими добувачами, але так і не винесених на поверхню — були складені «стіл», два «стільці», «шафа» для паперів, навіть «канапа» — для відвідувачів. Над «столом» у редакції на залізному дроті висіла велика лампа «блискавка». Для освітлення в підземеллі використовувались переважно гаснички та садові ліхтарі «летюча миша». Але в редакції та «складальному цеху», де для втомлених над дрібними шрифтами очей потрібно було більше світла, світили «блискавку». Її гасили зразу ж, тільки закінчувалась робота над рукописом чи шрифтом: велика лампа занадто швидко з'їдала і без того рідкий кисень повітря, і ставало важко дихати.

У катакомбах під землею завжди стояла ніч, і, як всяка ніч, вона сповнена була своїх нічних, не відразу збагнених таємничих звуків: десь потріскував вапняк, десь інколи осипалося з розколин дрібне каміння. Але в темряві й нашорошеній тиші звідусіль з далеких галерей долинали приглушені звуки напруженого підземного життя, яке не припинялося в підземній ночі ні на хвилинку: тут люди жили і робили, наче назовсім відрізані від світу товстим шаром ґрунту.

Для підземних жителів і працівників зник розподіл доби на день і ніч, а з тим вони втратили і саме відчуття часу. Хвилини то тяглись якимось «поповзом», то, навпаки, ціла доба пролітала в швидкій праці, неначе одна година.

Іноземна колегія видавала короткі заклики до населення — для розліплювання на парканах та стінах будинків, великі листівки — для поширення з рук поміж солдатів та матросів окупаційної армії, а також газету підпільного обласкому «Коммунист». Газета «Комму-

нист» виходила російською мовою і дублювалась французькою. Окремі номери випускались і польською мовою — для жовнірів легіону білого орла.

В редакції іноземної колегії працювало тільки двоє: Галя і Жак.

Жак, для якого французька мова була майже рідною, який знав побут французького селянина і робітника і міг говорити навіть на паризькому та марсельському арго,— взяв на себе авторство. За тезами обласкому або військово-революційного комітету він komponував французьки і статті, і листівки, і відозви.

Галя взяла на себе перекладницьку частину: вона переписувала французькою мовою матеріали, які надходили до редакції російською мовою.

Жак правив і редагував Галині переклади. Зате вся коректура була покладена на Галя.

Роботи в редакції вистачило б і на великий склад редакційних працівників, і Галя із Жаком працювали день і ніч, лише кілька годин відпочиваючи в перервах.

2

Ранок сьогодні Галя і Жак почали, як завжди.

Ранок у них під землею починався не так, як на землі — вранці, а здебільшого ввечері, бо вихід видань на гора треба було підганяти саме до справжнього ранку.

Вранці — тобто о п'ятій годині під всер — Галя і Жак виповзали з своїх «спалень», влаштованих у маленьких нішах-печерках, — біля друкарні для Жака і біля видавництва для Галі — і починали кожний з свого кінця добиратися до редакційного «кабінету».

Мандри по брудних, закурених або підплилих водою підземних галереях, штреках, ходах та переходах доводилося здійснювати, де зігнувшись в три погібелі, а де й плазом. В лабіринтах лазів стояла цілковита п'тьма, заблудити в них могла і добре обізнана з плутаниною штреків людина, бо, крім «діючих» переходів, чимало було і «недіючих», непролазних. На цей випадок була встановлена ціла система позначок: паралельна долу риска над мертвим ходом та вертикальна — над «живим». На перехрестях блимали невгасимі гаснички, вказуючи путь, але це були тільки «семафори» — їх сліпеньке світло не сягало далі трьох-чотирьох метрів. Всі підземні

працівники колегії носили на грудях електричні ліхтарики, якими вони й присвічували собі в путі.

Галя добулась до «кабінету» першою. Обтрусившись за входом, щоб не збивати куряви в редакції, Галя переступила поріг і блимнула на мить ліхтариком: чи все гаразд?

І зразу побачила: на столі, поряд з чорнильницею, в білій порцеляновій вазочці стоїть біла хризантема.

Галя щось сердито пробубоніла, але наблизилась до стола, намацала обережно вазочку і нахилилась до квітки.

Ніжний аромат, аромат зелені, свіжості, повітря — аромат самої поверхні землі під небом і сонцем — огорнув її. Квітка була холодна па дотик — від гнилої вогкості підземелля, але для підземного жителя, Галі, вона дихала сонячним теплом. Вже близько двох тижнів Галя не дихала свіжим повітрям, не бачила ні сонця, ні зірок у небі. Пахощі квітки були для Галі найбільшою радістю тут, під землею.

І все ж таки вона вирішила за квітку як слід нагримати.

Це була не перша квітка вранці на Галиному столі: життя квітки під землею — без сонця й повітря — було надзвичайно коротке: до вчора вона вмирала, зачахнувши і зів'явши. Але минала ніч, надходив новий ранок — і на Галиному столі знову стояла свіжа квітка: хризантема, бульденеж, едельвейс.

Спочатку Галя ніяк не могла зрозуміти, де квіти брались, аж поки, прийшовши колись до редакції раніше визначеної години, не піймала на гарячому Жака: він міняв зів'ялий едельвейс на свіжий бульденеж. Тоді Жак і вимушений був признатися, що квітку ставить щоранку він, одначе категорично відмовився назвати свого спільника — хто приносить квітку з міста до катакомб? Галя підозрювала, що, з доручення Жака, квіти приносить у своїй газетярській сумці Сашко Птаха. І Галя дуже сердилась, дорікаючи Жакові, що він ганяє до оранжереї хлопця, в якого і без того чимало мороки: мало не щодня їздити трамваем з міста на Куяльник і повертатися назад. Сашко Птаха, одначе, забожився, що це не він. Та й виходив в експедицію Сашко не щодня, приходили в чергу з ним інші два експедитор-комсомольці, а квітка однаково щоранку з'являлася на столі.

Галя остаточно вирішила сьогодні ж зняти цілу бучу, покласти край цьому марнотратству та й... довідатися-таки, хто ж приносить квітку з землі?

— Доброго ранку! — почулося з штреку біля входу. Доброго ранку веселим голосом зичив Жак.

— Доброго ранку! — відповіла Галя і блимнула ліхтариком до порога.

Жак стояв на порозі з двома кухлями в одній руці та буханкою хліба під пахвою. Жак і Галя їли тут же, в редакції, і на сніданок їм завжди було молоко: Ласточкин спеціально налагодив приставку бідона молока щоденно у катакомбі і вимагав від усіх підземних робітників пити неодмінно молоко — з огляду на «шкідливість підземного виробництва».

«Шахтарі неодмінно п'ють молоко! — казав Ласточкин. — А ви все одно що шахтарі. Вам навіть ще трудніше — тижнями не виходите на-гора! Пити молоко наказую порядком партійної дисципліни!»

Жак ввійшов, поставив кухлі на стіл і поклав хліб. Все це він робив у темноті: він боявся блимнути ліхтариком — нагорить за квітку.

— Жак! — промовила Галя, і в голосі її бриніла загроза.

— Слухаю, Олено, пробач, Галю!

— Знову?

— Що — знову? — як умів байдужісінько озвався Жак.

— Ти знаєш що. Я — про квітку.

Жак мовчав. У темряві чути було тільки його дихання. Дихав він винувато.

Галя сердито сказала:

— Я прошу тебе. Я, нарешті, вимагаю! Я забороняю це!

— Хіба тобі не приємно... понюхати квітку вранці?

Галя розсердилась ще дужче.

— Вчора ти мені теж так відповів! Я прошу тебе...

— І вчора ти так само на мене нагримала, — зітхнув Жак.

— І завтра теж нагримаю! — гнівно сказала Галя, але похопилась. — Завтра, я певна, що не нагримаю, бо завтра квітки не буде! Ти, нарешті, повинен виконати моє прохання!..

Жак мовчав і винувато дихав.

— Ну?

— Що — ну, Галю?

— Ти зробиш це?

— Зроблю...

— Що — зробиш?

Жак тяжко зітхнув:

— Квітку...

— Що — квітку?

— Принесу...

Галя аж сплеснула руками з обурення:

— Жак! Ти глузуєш з мене?..

Розмова відбувалась у темряві, але вони вже так звикли до голосів, що за інтонацією вміли навіть у пів-мі побачити вираз обличчя. Обличчя Жака було просто винувате — винуватою була й інтонація. Інтонація Галі була сувора й сердита, але обличчя... не сердите і не суворе.

— Я просто не хочу з тобою балакати! — суворо і сердито сказала Галя.

Чути було, як вона сіла, спересердя шорхнувши якимись паперами на столі.

— Обережно! — сказав Жак. — Не перекинь кухлика!

Він уже поставив кухлик з молоком перед її місцем на столі. Лампи вони ще не засвічували, економлячи повітря в кабінеті; блимати ліхтариками теж не хотіли, щоб... не побачити обличчя.

Мовчки почали вони пити молоко — кожний на своєму місці.

Галя глибоко зітхнула.

— Ностальгія? — поцікавився Жак.

Ностальгією, тобто тугою за рідним краєм, вони — підземні жителі — іменували гостре і тужливе почуття потягу на поверхню, жадання вийти бодай на часинку на землю, на повітря і побачити світло сонця.

Галя не відповіла. Але Жак — крізь чорний морок — бачив її лице: вона гнівно зводила брови, а очі її в цей час ніяк не хотіли дивитись грізно і проти її волі були лагідні, навіть посміхалися. Можливо, що вона й трохи зашарілася...

Жак мовчки посміхнувся до невидимої Галиної посмішки:

— А мені сьогодні приснилося, неначе я сплю в справжнісінькій кімнаті, під справжнісінькою ковдрою і в справжнісінькому ліжку!.. Боже, яка це розкіш!.. А навколо — теж справжні, людські предмети: стіл, ша-

фа, стільці, навіть — килим і вазони... От ерунда!..— Він перечекав якусь хвилинку, чи не заговорить, змінивши гнів на милість, Галя. Але Галя мовчала, і він почав знову: — А ти знаєш, це дуже приємно: справжні речі.— Він мерщій похопився.— Ти тільки, будь ласка, не скажи, що це міщанство. Це — цілком нормально: людський побут складався віками, і нема нічого дивного, що уві сні це викликає приємні почуття. Людський інтелект не завжди може контролювати сферу підсвідомого і...

— Я розумію,— озвалась Галя іронічно.— Твій інтелект належить лежневі, і натурально, що в сфері його підсвідомого — ліжка. Тобі просто мріється спати у ліжку, от і все.

Жак спалахнув:

— То й що? Нема нічого поганого в тому, що людині хочеться спати в ліжку! Що ж мені — мріяти про куряче сідало? Людина повинна спати в ліжку. Це — норма побуту для людини. Навіть програма партії вимагає матеріального забезпечення всіх трудящих, отже, й нормальних обставин побуту! Таким чином...

Галя тихо засміялась. Нарешті!

— Пий краще молоко! — сказала вона, і тепер Жак міг бути певним, що інтонація осуду не бринить у її мові.— Я вже поснідала. Коли закінчиш своє молоко, можеш засвічувати лампу. Роботи багато...

Жак чиркнув сірником і зняв скло лампи. В мерехтливому спалахові сірника постать Жака здавалася постаттю велета: на кам'яні шершаві стіни печери від неї падала величезна тінь, аж загинаючись головою на горішнє «склепіння». Тінь ворушилась наче казкова півтора.

Гніт загорівся, вогник побіг по кружалу горілки. Жак надів скло і почепив лампу на місце над столом. Рівне, ясне, ледь блакитне світло враз залило всю печеру, і треба було навіть замружитись після підземної темряви: яскраве світло різало очі.

За час після приїзду Жак відпустив собі бороду, і тепер вона густим кущем вкривала йому все підборіддя і щоки мало не до очей. Ця борода робила його — кременезного і міцно збудованого — поруч з маленькою Галею достоту схожим на билинного богатиря.

Коли Жак розплющив очі, Галя вже сиділа з широко розкритими очима. Руки її лежали на наготовлених для

роботи паперах. Галя роздивлялася на печеру, неначе бачила її вперше.

— Знаєш, Жак,— промовила Галя жваво, але замріяно,— коли я дивлюся на це каміння довкола, я зовсім не відчуваю його тільки мертвим камінням у глибоких надрах землі. Скільки бачили ці стіни, скільки вони знають!.. Скільки різних людей, отак, як ми зараз, ховалися тут, під землею, і робили свою справу! Наші партизани минулого літа в час німецької окупації... Матроси з «Потемкина» у дев'ятсот п'ятому році... Тепер і ми з тобою тут вдруге зустрілися...

В сімнадцятому році, в дні Жовтневого повстання в Москві, вони зустрілися вперше — на барикадах Краснопресненського району, на Кудрінській площі. Жак, щойно прибувши з еміграції, був у бойовій дружині, Галю партійний комітет — вона щойно вийшла з Бутирської тюрми — надіслав з дружиною Червоного Хреста. Жак побачив Галю, коли під рясним вогнем юнкерів та ударників батальйону смерті з будинків на розі Поварської вона перебігала вздовж барикади з перекинутих трамвайних вагонів до парку, де залягли робітники. Барикада погано захищала від куль — дружинники один за одним вибували з ладу. Галя перебігала від одного до другого, надала на брук біля пораненого і швидко робила перев'язку. І щоразу біля неї починали свистіти кулі цілим роєм. Пізніше захоплені в полон юнкери признавались, хизуючись, що спеціально брали на мушку сестру. «Це була гарна рухлива мішень,— цинічно казали вони,— а нас якраз нещодавно навчали стрільбі по рухливих мішенях...» Але чи юнкерів погано навчали, чи Галі просто щастило — жодна куля не влучила її, і вона далі сміливо пробиралась понад барикадою. Жак тоді ж — з усією пристрастю юнака — присягнув собі, що після бою неодмінно побачить цю хоробру сестру зблизька, познайомиться з нею і... Що — «і», він не вмів тоді ще сказати... Але Жак побачив Галю не після бою, а ще в бою. Коли під тиском прибулої юнкерам підмоги, що з'явилася рантом з Садового кільця, дружинники мусили відступити, Жак мерщій перебігав до Конюшенного провулка. Він добіг уже до рогу, озирнувся і тут побачив, що хоробра сестра теж поспішає сюди. В цей час якийсь офіцер, присівши за розчиненими дверима перукарні, якраз примірявся на неї з гвинтівки. І офіцер вистрілив... Жак встиг штовхнути Галю — вона впала,

куля дзизнула мимо неї, але влучила Жаку в ліву руку...

На все життя запам'ятав Жак, як Галя перев'язувала його тоді в подвір'ї якогось багатопверхового будинку. Вона розрізала рукав і бинтувала руку аж під плече, щоб спинити кров: куля не потрощила кістки, але пробила Галя вену чи артерію, і кров заливала їх обох. Коли Галя закінчила бинтування, вона подивилася знизу вгору — маленька й хупава поруч із ставним і високим Жаком. Жак давно вже чекав цього погляду і посміхнувся до неї.

— Чого ж ви посміхаєтесь? — здивувалася Галя.

Жак втратив чимало крові, був блідий і ледве тримався на ногах. Але до дівчини, яку щойно порятував від смерті ціною власного поранення, до дівчини, в яку закохався, спостерігаючи її сміливість та одчайдушність, Жак не міг не посміхатись. На це йому вистачило сил.

— Як ви сміли це зробити? — зашарілася Галя. — Яке ви мали право затулити мене собою? Ви не сміли цього!

Жак посміхався:

— Якщо трапиться ще раз, то знову зроблю...

Галя хотіла зразу ж на нього нагримати, але завагалась і раптом спитала:

— Чому?

— По-перше, тому, — резонно відповів Жак, похитуючись на ослаблених ногах, — що кожний боєць завжди повинен прийти на допомогу іншому бійцеві...

Галя сердито нахмурилась. Невідомий боєць казав вірно. Але... він же ризикував власним життям! І крім того... крім того, тепер, порятована, вона ставала якоюсь... неначе несамостійною, неначе залежною від рятувника. Немовби відтепер Галя була йому щось винна і невідомий рятувник здобував на неї якісь права...

— По-друге, — так само посміхаючись, сказав Жак, — я вас кохаю!

Тепер Галя розсердилась насправді. Довкола гриміли постріли, довелося відійти під тиском переважаючих сил противника, а цей невідомий боєць стоїть, дурнуватو посміхається і теревенить про... кохання!

Галя збиралась бозна-як нагримати на цього нахабу, не зважаючи зовсім на те, що він тільки-но порятував її. Але замість нагримати, тільки спитала розгублено:

— Хіба ви мене знаєте?..

Галя ніколи не пробачить собі цього запитання. Нічого дурнішого не можна було тоді сказати.

Хвиля гарячої крові і зараз, при згадці, соромом залила обличчя Галі, і вона мерщій нахилилась нижче над паперами. Жак не повинен був помітити її збентеження — він же без слів розумів, про що вона думає, що відчуває. Чортова лампа «блискавка» світила так яскраво!..

— Здрастуйте! — почулося раптом від входу до галереї.

Галя аж кинулася. Жак теж підхопився. В цю пору сюди, до редакції, нікому було зайти. Крім того, голос був незнайомий — він не належав нікому з мешканців катакомб. І чужий, незнайомий голос мав би казати не «здрастуйте», а — пароль.

Голос, що сказав «здрастуйте», не належав нікому із знайомих і був жіночий.

3

На порозі — якщо вихід до штреку можна назвати порогом — з'явилась, вирізьбившись із темряви, жіноча постать.

І це справді була зовсім незнайома жінка.

Вона стояла — висока, струнка, в чорному пальті з маленьким каракулевим комірцем і в синьому беретіку. З-під беретика вибивалося коротке пасмо чорного кучерявого волосся — злегка посрібленого сивизною, а може, просто припорошеного сизою курявою катакомб. Обличчя жінки було молоде, чорні очі — гарячі, швидкі, і в глибині погляду блимав вогник смішливості. Промінь від лампи падав жінці просто на обличчя, і вона мружилась проти яскравого світла після темряви підземних переходів.

— Хто ви? — тривожно запитала Галя. — І як ви сюди потрапили?

Жінка посміхнулася. Посміхалась вона тільки очима, її посмішка була лагідна, неначе приятельська, — як в старій знайомій, не впізнаної з першого погляду.

— Справді! Не легко сюди потрапити! — Голос у жінки був напрочуд милозвучний, а літеру «р» вона вимовляла м'яко, картаво. Взагалі якийсь іншомовний акцент бринів у кожному слові її мови. — Я б сама ніколи не

відшукала вас тут, у цих чорних шахтах. Та й на поверхні не знайшла б до вас дороги. На землі — вечір!

— Вечір? — здивувалась Галя, бо за підземним розподілом зараз тільки ще наставав ранок.

Галя хотіла ще щось сказати, але Жак урвав і промовив сухо:

— І все ж таки, хто вас привів сюди і хто ви?

— Чайки сідають на воду,— сказала жінка і знову посміхнулась.

— Буде на морі погода...— відгукнулись в один голос Галя і Жак.

Жінка розсміялася вголос:

— У вас надзвичайно поетичний пароль! Але, здається мені, він мало конспіративний. Пароль має бути зовсім звичайних, буденних слів, щоб не накликати підозри, якщо його хтось почує збоку. Хоча,— так само сміючись, додала вона,— можливо, тут, у Примор'ї, ця поетична фраза звучить якраз буденно?

— Це пароль — замиський,— наче виправдуючись, пояснила Галя.— На першій і другій лінії зв'язку паролі, звичайно, простіші...

Жінка простягла руку Галі:

— Лябурб. Це — моє прізвище. Ім'я — Жанна.

— Ах! — радісно скрикнула Галя.— Ви — Жанна Лябурб?

Галя не стрималась і обійняла Жанну. Жанна охоче відповіла на її поцілунки.

— А ви — Галя. Я вас одразу впізнала...

— Хіба ви знали мене раніше?

— Ні,— посміхнулася Жанна,— але певначесбто її знала. Іван Федорович так яскраво вас намалював: маленька, гарненька, зовсім порцелянова статуетка...

— Ну, ну! — Галя замахала руками.— І ви вже починаєте кепкувати з мене! — Вона жартівливо поскаржилась.— З мене тут всі глузують і дразняться, що я така маленька...

— Хто сміє глузувати? — теж жартівливо-суворо звела брови Жанна.

— Він! — Галя кинула оком на Жака.— Він все драгує мене різними капостями...

Жанна Лябурб простягла руку Жаку:

— А ви, звичайно, Жак! В Москві мене попереджено, що ви чекатимете на мене вже тут.— Жанна пильно придивлялась до обличчя Жака.— Але ви зовсім не

схожі на той портрет, який намальовано мені в Москві, та й опис Івана Федоровича теж не підходить. Мені ніхто не сказав, що ви — такий бородань!..

Галя пирснула:

— Тут, під землею, без сонця не росте жодна рослина, а от Жакова борода...

Жак перебив її:

— Просто, раніше я не носив бороди, тільки тут почав запускати, і Іван Федорович цього не знає, бо не приходить сюди до нас...

— А от і прийшов!

Це почулося з штреку, і в світло галереї вступив Ласточкин.

Він весело подивився на всіх, задоволений з ефекту, який справила його несподівана поява. Але зразу ж суворо сказав:

— Товариші! Скільки я вже просив, навіть позаочі, навіть між собою, казати на мене тільки — «Микола»!

Всі ніяково примовкли. Щоб порушити замішання, Галя запитала в Жанни:

— Ви до нас тільки одна?

— Ні,— відказала Жанна,— нас двоє.

І, неспаче на підтвердження її слів, з штреку, обтрушуючись від підземного пороху і важко відсапуючись, з'явилася ще одна постать. Цій людині справді важко було пробиратись по штреках зігнутою в три погібелі, бо була вона справжнім велетом: висока, кремезна, атлетичної будови тіла.

— Знайомтесь,— рекомендував Ласточкин.— Славко. Прибув разом із Жанною з Москви. Серб, але володіє французькою мовою, як щирий парижанин.

Серб Славко, приязно посміхнувшись, так потис і трусонув руку Галі, що дівчина мимоволі скрикнула.

В цей час, слідом за сербом Славком, до галереї редакції ввійшло ще четверо.

— О! — здивувалась Галя.— А ви ж казали, що тільки двоє!

— Бо двоє — з Москви,— пояснив Ласточкин,— а ці козаки — наші, місцеві, з Одеси-мами. Знайомтесь: поповнення іноземної колегії, працювати тепер будете разом.

Галя зраділа:

— Ну, тепер нам буде легше! А то нас так мало, роботи багато, і ми не встигаємо!

Ласточкін посміхнувся і хитро поглянув на Галю:

— Легше? Боюсь, дівчино, що тобі буде якраз трудніше. Бо роботи побільшає, а встигати все одно треба.

— А що? — поцікавилась Галя.

— Зажди хвилиночку! — сказав Ласточкін. — Зараз я все з'ясую, зараз ми проведемо засідання іноземної колегії в її поповненому складі. Перезнайомилися вже, товариші?

Прибули мали партійні клички: Олекса, Абрам, Вітек і Максим. Всі вони були одесити, підпільники ще до революції. Тікаючи від царської охранки, вони в різний час емігрували до Франції і повернулися тільки в сімнадцятому році. Олекса Вапельник пробув в еміграції десять років, Абрам Штілвікер — п'ять, Максим Вінницький — чотири, а Вітек Дубинський — молоденький студент — всього п'ять чи шість місяців. Але французькою мовою володіли всі досконало.

— Ну, раз перезнайомились, то давайте до діла! — сказав Ласточкін. Він снівився перед Жаком і здивовано розглядав його бороду. — Звідки в тебе борода? Нащо тобі борода? Ах, для конспірації! Він похитав головою. — Боюсь, що саме з міркувань конспірації цю мужську окрасу тобі доведеться ліквідувати. Сідайте, товариші. Одначе тут у вас тіснувато!

В печері справді стало тісно. Двох кам'яних стільців та одної кам'яної канапи на всіх не вистачало, і декому довелося примоститись під стіною навпочіпки. Жанпа сіла на стіл.

— Так-от, товариші! — почав Ласточкін, коли всі як-так улаштувались. — Декому з вас ще сьогодні доведеться вийти на роботу. — Він мигцем глянув на годинник. — А місце роботи таки далеченько: в місті. Тому я дозволю собі бути зовсім коротким.

Ласточкін замовк і з задоволенням оглянув усіх.

— Сім! Це вже не так мало, товариші! Правда?

— Вісім, — поправила Галя, порахувавши присутніх, крім Ласточкіна.

— Сім! — повторив Ласточкін і суворо подивився на Галю. — А ти, дівчино, коли не знаєш, у чому справа, не лізь поперед батька в пекло!

Галя засоромилась і принишкла.

Ласточкін звернувся до всіх:

— Так-от, товариші! Починаємо новий етап роботи іноземної колегії. — Він витримав урочисту паузу. —

Я зібрав вас усіх разом і саме тут — неначе всупереч вимогам конспірації. Але це тільки — «неначе», насправді ж — саме умови конспірації вимагають зійтись всім разом і саме тут. — Він знову помовчав і закінчив: — Новий етап роботи іноземної колегії буде трудний і... ризикований. Можливий провал одного чи двох, а може, й кількох, і треба, щоб кожний працівник іноземної колегії знав місце штабу і, в разі такої сумної історії, міг самостійно зв'язатися з штабом. Умови нової діяльності кожного працівника колегії будуть тепер такі, що доведеться зустрічатись при виконанні завдання, і кожний повинен знати особисто всіх інших, щоб визначати точно, де чужий, а де — свій.

Всі мовчали, уважно слухаючи. Ласточкін обвів усіх швидким поглядом.

— Досі ми спромагались тільки друкувати і поширювати літературу. Але цього зовсім мало, товариші. Військ інтервенти нагнали до чорта, і наше перше друковане слово вже пішло поміж солдатів окупаційної армії. Тепер потрібне друге — живе слово. Ми переходимо до агітації живим словом, товариші!

Поміж товаришів перебіг шелест. Галя прошепотіла:

— Як добре! Давно вже чекаємо! Яка я рада!

— А ти не дуже радій! — поглянув на неї Ласточкін. — Бо саме тобі доведеться залишитися тут, під землею, з твоїм видавництвом Сойкіна і Ситіна.

Він посміхнувся.

— Чому? — скрикнула Галя. — Чому я маю залишитись тут? — Вона спалахнула від обурення. — Знову тому, що — жінчина? А Жанна?

— Жанна піде першою, — посміхнувся Ласточкін і тепло поглянув на Жанну Лябурб. — Саме тому, що — жінчина! Знаєш, жіноче слово легше доходить до чоловічої душі...

— Так у чому ж справа? — зовсім обурилась Галя. — Знову тому, що маленька ростом?

— Ні, — спокійно відказав Ласточкін. — На цей раз ріст тобі б не перешкодив. А тому, дівчино, що ти, хоча й мала в гімназії п'ятірку з французької мови, однак у самій живій Франції ніколи не бувала. А доведеться видавати себе за справжнісіньких французів. Словом, я просив би тебе заспокоїтись і не затягати справу своїми запереченнями. Я не пізнаю тебе, Галю! — раптом докір-

ливо сказав Ласточкін.— Ти завжди була така дисциплінована комуністка...

Галя потупилась.

— Пробачте, товаришу Миколо. Я слухаю вас,— мовила вона тихо.

Ласточкін розповів суть нового завдання для членів іноземної колегії. Товариші мали вийти в місто і всіма способами зав'язати особисті знайомства з французькими солдатами та моряками. Найпершим завданням була, звичайно, агітація. Одначе слідом за агітацією поставало й організаційне завдання. Французьку окупаційну армію треба було не тільки розкласти, серед солдатів окупаційної армії — французьких робітників і селян — потрібно було пробудити революційні настрої, і ці революційні настрої — організувати: створити в армії інтервентів осередки з революційно настроєних солдатів і матросів.

— Бо кінцевою метою,— сказав Ласточкін,— може бути тільки повстання в армії окупантів!

Шелест знову перебіг підземеллям. Всі враз заворушилися, усім захотілось заговорити — хвилювання перейняло всіх.

Але Ласточкін підняв руку і спинив гомін:

— Україна визволяється! На допомогу їй поспішає Червона Армія від Москви. Українські червоні полки теж вступили вже в дію. Щорс із своїми полками вже здобув Чернігів і прямує до Києва. Ворошилов, очоливши Реввійськграду УРСР, з своїми полками посувається від Харкова Полтавщиною — теж на Київ. Повстання тут, на Півдні,— назустріч і на допомогу червоним полкам — підніmemo ми, українські робітники і селяни. Армію іноземних окупантів для цього треба знешкодити. Але — чому її треба тільки знешкоджувати? Чому б і її не перетворити на силу, яка діятиме спільно з нами? Чому б і їй не взяти участі в повстанні? Чому б і їй не допомогти нам розчавити нашу вітчизняну контрреволюцію, а потім, наснаженій революційними ідеями і зміцненій революційною організацією, понести ці визвольні ідеї до своєї вітчизни, Франції? Словом,— раптом весело посміхнувся Ласточкін,— французів треба не тільки деморалізувати, а й — організувати. Така вказівка Центрального Комітету, товариші.

Ласточкін знову тепло поглянув на Жанну Лябурб.

— Жанна,— сказав він,— привезла з Москви важливі новини, товариші! — Всі затамували подих і враз повернули обличчя до Жанни Лябурб.

Жанна звелася з кам'яного стола, на якому сиділа, і тихо, але якось урочисто і душевно мовила:

— Зовсім незабаром у Москві має бути скликаний Перший конгрес Комуністичного Інтернаціоналу з представників Комуністичних партій всіх країн...

Ласточкін швидко і весело підкинув:

— Хіба погано буде, якщо ми приготуємо Комуністичному Інтернаціоналові добрий подарунок? Га?

Збори були підпільні, конспіративні, а на конспіративних підпільних зборах не вдаються до оплесків. Та умови конспірації тут, глибоко під землею, зовсім не такі, як на землі. Гучні дружні оплески розляглися під склепінням катакомб.

Жанна раптом заспівала. Голос у неї був мелодійний і схвильований, грудний:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн...

Всі звелися і стали струнко; кам'яні, віковим порохом закурені слухи темного підземелля почули стройний хор голосів, який виконував пролетарський гімн. Камінь ракушняк — м'який, пористий, він не відлушое, а наче ковтає звуки, і пісня звучала, неначе притиснута вагою шарів землі: крізь серпанок, під сурдинку.

«Інтернаціонал» виконано французькою мовою.

Коли останній приспів відлунав, усі ще постояли хвилинку в урочистій тиші.

Потім Ласточкін заговорив знову:

— Так-от, товариші! Сьогодні у французів свято: полки, що прибули сюди, боронили у війні Верден — їм сьогодні вручено прапори перемоги. Після церемонії солдати і матроси дістали відпустку до пізньої ночі. Всі ресторани і кафе в місті повні солдатів і матросів. Ви розійдетесь зараз же по цих злачних місцях. Підсідайте до компанії солдатів і матросів, встрявайте в їх розмови, підтримуйте з ними гульню. І потроху — переходьте до ширих і відвертих розмов. Будьте обережні! Не наражайтесь на небезпеку.— Ласточкін помовчав хвилинку.— Але й не перебільшуйте небезпеки. Перед вами — французькі робітники і селяни в солдатських мундирах. Вони воюють п'ятий рік, війна їм остобісіла, вони хочуть

додому і не дуже радіють з свого перебування тут. Якщо вони не розуміють, що сюди вони приїхали на чужу війну, що мимоволі перетворились на катів українських робітників і селян, доберіть способу це їм прямо сказати. Після цього не важко буде закинути їй про те, кому ця інтервенція потрібна там, у Франції, і тут, у Росії. З цього починається мова Леніна до простих сердець, товариші!.. — Знову перемовчавши, Ласточкін додав: — Небезпека одна: провокатор! Начувайтесь і шануйтеся, товариші!.. Коли б все ж таки трапився провал, кожний з вас добре знає: він не зв'язаний ні з ким. «Нічого не знаю!» — з цим більшовик-підпільник умирає під найтяжчими тортами.

Він замовк. Мовчали всі.

Схвильоване мовчання тривало довго. Кожний думав про себе, але це була одна думка для всіх: як мені виконати це доручення партії якнайкраще, чи ж добрий буде з мене агітатор та конспіратор? Ласточкін думав за всіх: чи сприйме французький солдат агітацію від жінки — Жанни? Чи не старий роками для такої жвавої та активної діяльності поважний і статечний Вапельник? Чи не занадто запальний та гарячкуватий молодий Вітек? Чи не буде неконспіративною прикметою, що Штілівкер шкандибає трохи на одну ногу? Як поведеться зовсім невідомий, чужий в нашій країні, але й для французів теж не рідний — серб Славко? Голити Жакові бороду з міркувань конспірації, чи, може, справді, саме з цих міркувань залишитися йому з бородою?

— Всі готові? — запитав Ласточкін.

— Всі! — відповів кожний за всіх.

— Хто не чуває себе здатним, нехай тут же скаже про це.

Ласточкін почекав. Але всі мовчали. Всі почували себе здатними. Всі приймали доручення партії.

— Тоді, що ж... — звівся Ласточкін.

Всі звелись.

Галя теж встала. Жак стурбовано блимнув на неї оком. А як же Галя буде тепер тут одна за двох?..

До тісного штреку зі склепу редакції виходили по одному — з короткими інтервалами, щоб не наштовхуватись одне на одного в темному лазі. Кожний тиснув руку Галі, що залишалась, і поринав у чорний отвір. Ласточкін виходив передостаннім.

— Ну, дівчино,— потиснув він Галі руку,— бувай! Сподіваюсь, що за день-два мені пощастить розкопати ще парочку знавців французької мови. Тоді пришлю тобі в допомогу. А тим часом... вправляйся сама...

— Добре! — відповіла Галя.— Все буде зроблено.

— Ходімо, Жак!

— Іду! От тільки передам тут... папери...

Ласточкін пірнув у темний лаз. Тоді Жак рішуче підійшов до Галі і зразу вхопив її в свої обійми.

Галя вперлась йому руками в груди, але не пручалась, коли він її поцілував.

— Бувай, Галю! — прошепотів Жак.— Тільки випадатиме нагода, я з'являтимусь тут і... допомагатиму тобі.

Він зазирнув їй в очі.

— Про це ти не думай,— прошепотіла і Галя, не ховаючи очей.— Милий Жак, іди, роби що треба! А там... буде видно.

Вона поцілувала Жака.

В цю хвилину Ласточкін виринув із штреку.

— Я теж хочу з тобою краще поїрохатись, дівчино,— сказав він весело,— а то мені здалося, що ти на мене сердися.— Він підійшов до Галі, що вже випорснула з Жакових обіймів, і обійняв її.— Обіцяю тобі, що тільки знайдеться кому сісти на літературу, я витягну і тебе нагору, на живу агітацію.

— Спасибі...

— Ну, Жак, цілуй Галю, і пішли!

Ласточкін знову пірнув у темний лаз.

Галя поклала голову Жакові на плече, і вони секунду постояли так — мовчки і, можливо, навіть бездумно. Тиша підземелля огорнула їх, і в цій мертвій тиші їм хотілося мовчки послухати гучну мову сердець.

Потім Жак прошепотів, неначе боячись когось сполохати або довіряючи Галі велику таємницю:

— Галю! Тепер ти зможеш переконатися, що це не я...

Галя подивилась Жаку в лице.

— Що ти кажеш, Жак? Про що це ти?... Ах, про квітку!

Вона тихо і ніжно засміялась:

— Спасибі тобі, Жак, за квітку! Не сердься, що я гримала на тебе.

Вона схилила голову на плече Жака і прошепотіла ще тихше:

— Мені було дуже приємно, що квітка з'являлась...
Дуже жаль, що її тепер не буде...

— Вона буде! — прошепотів так само ледь чуто
Жак.— Так само буде щоранку...

Галя знову відкинулась і глянула на Жака:

— Звідки, Жак?.. Хіба це справді ставив не ти?

В її мові бриніло розчарування.

Жак зам'явся.

— Я. Тобто не я, але... Бачиш... Словом, квітка буде
щоранку на твоєму столі.

Галя розсердилась.

Тоді Жак махнув рукою і нахилився до Галиного
вуха:

— Квітку ставлю я. А мені приносять її для тебе наші
пересипчанські дівчата з «видавництва». Вони ж по чер-
зі виходять на поверхню...

Галя мовчала, не підводячи голови з Жакового плеча.

— Які хороші дівчата! — нарешті прошепотіла вона,
зворушена.— Яка я їм вдячна!

Галя обійняла Жака, міцно його поцілувала, одну
мить пильно дивилась йому в очі, потім легко підштовх-
нула його до виходу.

При виході з печери Жак спинився на секунду, і вони
ще раз глянули одне одному в очі. Після того Жак зник
у темному лазі.

Галя теж, слідом за ним, тихо підійшла і спинилась
біля виходу. Вона хотіла подивитись, як зникатиме по-
стать Жака в чорній п'їтмі підземелля. Але з освітленої
яскраво печери вона побачила тільки чорний отвір і
більше нічого: навіть абрису фігури неможливо було
розпізнати у чорному мороку... Коли її очі звикли до
темряви, вона помітила, як десь далеко, в глибині, блис-
нув на мить промінчик електричного ліхтарика. Але він
зразу ж зник — або пригашений, або за вигином штре-
ку. Галя постояла хвилинку і повернулася до стола.

В печері яскраво світила лампа «блискавка». На
кам'яному столі лежали папери — двома купками: пе-
ред її місцем і перед місцем Жака. Тихо було в ката-
комбах, ніщо не порушувало мертву тишу підземелля,
хіба що інколи десь шелестів, осипаючись, висхлий ра-
кушняк. Гучно такав годинник у Галі на руці. Дивно!
У Жака на руці теж був годинник, отже — було тут аж
два годинники — а Галя... не чула досі їхнього такання
в тиші, коли вони були тут з Жаком удвох...

Галя подивилась на годинник. Було пів на сьому. В місті в цю пору вже засвітилися вогні: разки ліхтарів уздовж тротуарів, яскраві реклами по вітринах крамниць, тьмяні чотирикутники вікон у квартирах. Як затишно там, за тими тьмяними чотирикутниками, у жилих квартирах; як весело там, за яскравими рекламними вітрин, у крамницях, театрах, кафе!.. І товариші там — на поверхні, на землі, серед світла і між людей. З живими людьми вони ведуть зараз живі розмови...

Галя ще хвилину постояла. Потім зітхнула, підійшла до свого кам'яного стола, присунула папери з місця Жака і сіла на свій кам'яний стілець...

Товариші тим часом уже пройшли тісним лазом і зібрались у гроті, який був перед виходом на поверхню.

Ласточкин освітив усіх своїм ліхтариком, потім ліхтарик загасив. У печері зробилося зовсім темно, і Ласточкин сказав:

— Виходити по одному. Інтервал дві хвилини. На трамвайній зупинці триматись, звичайно, кожному окремо. Іхати до Дерібасівської. Розходитись по дешевеньких кафе та шинках у порту. До фешенебельних ресторанів не треба. Орієнтуватись на місці.

Він перемовчав хвилинку і занігав:

— Лист товариша Леніна до американських робітників читали всі?

Всі по черзі відповіли, що читали.

— Це в такій же мірі може бути адресовано і до французів, і до англійців. Використовуйте при нагоді. Оце і все, товариші. Завтра о дванадцятій знову тут...

Він вийшов перший.

На землі була вже ніч, але однаково, виходячи з катакомб, першої хвилини треба було замружуватись. На землі стояла зима і лежав білий сніг. Після чорної темряви підземелля сніг, навіть уночі, здавався таким яскраво-білим, що дивитись на нього було боляче.

Була ніч, лежав сніг, легкий морозець приємно пощипував вуха, високе холодне небо було всіяне мірадами зеленкуватих зірок. Після низьких склепінь катакомб небо здавалось таким високим, а зірки такими далекими, що серце враз сповнювалось дивним відчуттям невимовної легкості. І кожний, виходячи з-під землі на поверхню, насамперед глибоко, на повні груди зітхав.

Тихо було навкруги — і над широким плесом лиману

внизу, і позаду, під урвищами Жевахової гори. Тільки промерзлий сніг вискливо порипував під ногами.

Один за одним виходили товариші з лазу, вибиралися з кущів, якими поросло тут підніжжя Жевахової гори, перебігали нагинці поза парканами підгірних садиб і виходили до дороги. Шлях від залізниці перетинав степ до лиману, і сині спалахи трамвая загорялися і меркли то там, то тут понад шляхом.

4

Коли Жак зазирнув у підвальчик «Гамбрінус», він зразу побачив, що прийшов, куди треба.

В низькій, під склепінням, вузькій та тісній харчевні було повно французьких солдатів та моряків. Людей було так багато, що біля великих барил, які правили тут за столи і розраховані були кожне на трьох-чотирьох відвідувачів, сиділо і по шестеро, і по восьмеро. Сиділи не тільки на маленьких барильцях, які правили тут за стільці, але й на табуретках і просто на дошках, покладених на два барильця. Тютюновий дим завис важкими «грозовими» хмарами над головами людей під низькою стелею. Гамір стояв такий, що важко було почути й найближчого сусіду. Всі говорили враз, намагаючись один одного перекричати, бринів сміх, хтось на когось сварився, хтось заспівував, а на маленькій естраді, спорудженій з кількох дощок на барилах, танцювала півгола дівчина, і непристойні рухи її танцю раз у раз викликали дружні онлески й схвальні вигуки. Французькі пугало і французькі матльо веселились на славу. Пили жовте, як міцний чай, сквирське вино — бочкове, з підвалів Сінадіно. Цивільних — місцевих робітників та людей невизначеної вуличної зовнішності — було у підвальчику теж чимало, але сиділи вони не відокремлено, а впереміжку з французькими солдатами та матросами.

Жак відзначив це з великою втіхою. Отже, еднання за склянкою вина вже ввійшло в свої права, і не було потреби добирати способу, як підсісти до французької компанії та зав'язати розмову. Можна було просто підшукати, де біля бочки вільніше, роздобути собі якесь сідало і замовляти квартиру для себе й сусідів.

Жак так і зробив. Добувши собі клишоногу табуретку, він протиснувся до барила, де сиділо четверо матросів і один солдат.

— Камрад! — гукнув Жак весело і трохи п'януvато.— Чи дозволено буде і мені притулитися до вашого барила?

Французька мова з вуст людини, зодягнутої по-місцевому, зразу привернула увагу. Чотири матроси і солдат з цікавістю подивились на новака і охоче потіснились круг барила.

— Ви говорите по-французькому? — зразу поцікавився солдат.

— Трохи ламаю язика,— безшабашно відгукнувся Жак і міцно сів на свій табурет. Сівши, він весело і приязно оглянув своїх сусідів.— Ну, як вам, хлопчики, тут ведеться? Клімат? Харчі? Дівки?

— Клімат холодний, харч теплий, а дівки гарячі! — жартівливо відповів солдат і теж поглянув на Жака приязно.

Жак знову відзначив собі, що йому не доведеться силувати себе вдаванням приязного хлопця. Перед ним сиділи п'ятеро інтервентів, солдатів ворожої армії, які зі зброєю в руках ступили незвані на його землю і замірялись завоювати його рідний край. Але, право слово, до цих чотирьох матльо в беретах з помпонами та п'ятого пуалю в блакитному мундирчику він, Жак, патріот і більшовик, не почував ніякої ворожості. Навпаки, французи відразу видались йому симпатичними. Добрі, мабуть, хлопці — рибалки з атлантичного узбережжя або виноградарі з департаменту Бордо. Невже ж ці милі хлопці не повернуть багнетів проти своїх генералів та офіцерів?

Солдат роздивлявся на Жака, аж світячи очима. Він був уже напідпитку — кухоль перед ним був майже порожній.

— Нарешті,— скрикнув він,— бачу тут людину, яка говорить французькою мовою! Нам просто пощастило. Нарешті хоч розпитаємося, що воно тут діється і куди, власне, ми приїхали.

Жаку теж, либонь, пощастило: хлопець просто наривався на розмову, з якою Жак і прийшов. Чи, може, годилося б бути обачним? Може, хлопець якраз з польової поліції? Жака трохи бентежило те, що між чотирьох матросів устряв один солдат-піхотинець. Матроси всіх флотів світу завжди тримаються осторонь від сухопутної «снасті».

Та в цей час озвався вже й один із матросів — горбо-

носій, сухорлявий, чорний, як жук,— безперечно, марсе-
лець іспанської крові.

— Хай я буду проклятий,— сказав він,— але ви гово-
рите так, неначе народились між Тулузою та Монпельє.
Ви або француз, або матрос? В кожному разі, в Марсе-
лі ви їли макарони з томатами. Нехай мій труп пошма-
тують акули, коли це не так!

— Макарони з томатами у тітки Вікторії в таверні
«Останній причал»? — зразу ж запитав Жак.— Чи ви
маєте на увазі вертеп старого Мака на пристані іта-
лійського каботажу?

Всі четверо матросів враз подивились на Жака.

Другий матрос — з маленькими підстриженими вуси-
ками — ляснув долонею по барилу:

— Я згодний сісти верхи на акулу, але ви — марсе-
лець!

— Нехай ваша акула попереду мною поспідає! — в
тон йому відгукнувся Жак.— Але я точнісінько такий
же марселець, як порторіканець або сінгапурець. Хлоп-
чики! — запитав він неначе серйозно, але змовницьки
звівши брову.— А ви в «Розбитому глечики» не зустрі-
чали маленьку Мімі? Чорнява така, і на лівій щоці ця-
точка? Дуже турбуюся, чи не народилися в неї близнята
після нашої останньої зустрічі!

Матроси і солдат весело зареготали.

Третій матрос — рудий і конопатий — загилив Жака
по спині так, що він навіть зіщулився.

— На якій посудині плавав, камрад?

Жак махнув рукою:

— Було! Призивався в Марселі на корабель «Свята
Терезія».

— Гарсон! — загорлав перший, горбоносій, матрос,
намагаючись перекричати гамір у шинку.— Ще шість
кухлів цього огидного пійла!

На естраді в цей час замість голої танцюристки з'я-
вився куплетист у чорному фракку та лакових черевиках.
Він співав і пританцьовував. Куплети він виводив по-
російському, але похабний приспів вихитрювався гукати
в зал французькою мовою. Зал реготав і плескав. Кож-
ну нову пісню куплетист починав з авторепризи: «І гро-
ші в мене є, і всі мене люблять, а чому?» І зразу ж
відповідав собі, пританцьовуючи: «Тому що я Боба
Кастощкий — оригінальний куплетист!» Був цей купле-
тист миршавий, лакейської зовнішності і не міг проспівати

вати без фальші жодного пасажу. Штани в нього були обтріпані внизу, а замість сорочки під фракком — брудна манишка держалася при голому тілі на англійському шпагаті.

Коли шість кухлів сквирського були виставлені на бочку, четверо французьких матросів і один французький солдат були вже давніми приятелями Жака.

Двоє з матросів були марсельці, а Жак у Марселі прожив років зо три і працював матросом на італійських каботажах. Двоє інших відбували в Марселі кадровий призов, а Жак першого року світової війни призивався теж у Марселі. Щодо солдата-піхотинця, то він виявився рідним братом матроса з підстриженими вусиками.

Коли кухлі спорожнилися до половини, Жак був уже з усіма на «ти», і саме в цю пору розмова із спогадів про Марсель та марсельські шинки, із пізнавань у спогадах спільних друзів та згадок про відвідані моря й океани перекинулася і на місцеві події. Привід подав знову солдат. Незвичний до далеких мандрівок та довгих відлучок з дому, він більше від своїх приятелів-матросів виказував ностальгію і нарешті, міцно вилаявшись, висловив безадресне запитання — чи ж довго ще поневірятися по чужих світах і чи скоро вже повертатись до дому, де в нього була наречена, на ймення Марта?

Жак обійняв двох пових приятелів за плечі і нахилився через бочку до трьох інших.

— Хлопчики! — сказав він. — Можете викинути мене за борт, але скажу чесно, що ніяк не доберу, якого чорта ви сюди приперлися?

Всі п'ятеро французів вилаялися солоними словами, а горбоносий матрос — його звали Мішель — сказав за всіх:

— Що ти камбалою прикидаєшся? Чи в тебе сардинки плавають в голові? Адмірали нас не питалися, коли давали наказ, та й президент з нами не щодня радиться, кому оголошувати війну.

— Але ж війна закінчилась! — виказав щире здивування Жак. — А нової війни ніхто нікому не оголошував! Росія і Франція — союзники! Хай мене грім поб'є, але ваші адмірали і президент щось таке намудрували проти людської волі!

— Нам сказали, — понуро озвався солдат, — що Німеччину ми перемогли, але мусимо ще вибити німців, які засіли тут, у Росії, і не хочуть звідси забиратися

геть. Мусимо допомогти союзниці — Росії. Так і в газетах пишуть.

Жак знизав плечима.

— Але ж німці спокійнісінько стоять у Херсоні та Миколаєві. Там і піхота, і артилерія, і пара посудин. Але з ними ніхто не воює. Навпаки, у нас чутка пішла, що французи воюватимуть спільно з німцями проти Росії.

— Я теж таке чув,— підтакнув рудий матрос.— У нас в екіпажі була про це мова: німецькі офіцери ходять по вулицях з нашими, як старі приятелі.

— А з фронту, з-під станції Роздільна, повернувся третій батальйон нашого полку,— сказав солдат,— і привели трьох полонених: ніякі не німці — місцеві хлібороби з околиць сіл. Це правда: з німцями ми тут і не починали воювати, війна іде проти місцевих хліборобів.

— Місцеві робітники,— додав матрос з підстриженими вусиками, брат солдата-піхотника,— теж, видимо, не дуже радіють з нашого прибуття: наша посудина тут з першого дня, і я це побачив на власні очі. Коли ми зійшли на берег, був загальний страйк. Потім загальний страйк закінчився, але чимало заводів страйкує і досі.

— Ну,— озвався солдат,— то інша справа: загальний страйк проводили більшовики, а тепер заводи страйкують кожний в своїх інтересах. Хіба у нас, у Франції, мало страйкують? У Парижі і до війни щодня п'ять-десять заводів виставляли свої страйкові пікети.

Солдат говорив, підкреслюючи свою компетентність. Він, виявляється, був членом профспілки електриків, сам не раз брав участь у страйках у себе в Парижі і навіть збирався записатись до соціалістичної партії. До того ж він був на березі, а не на морському рейді, казарма його була розташована недалеко від пересіпських заводів,— він мав можливість ближче спостерігати місцеве життя. Він закінчив зовсім компетентно:

— Страйки на заводах тому, що власники затримують виплату заробітку, що платня взагалі низька, а в місті день у день збільшується дорожнеча. Цілком справедливі економічні вимоги.

Жак зрозумів, що саме на цьому, можливо, і треба дати розмові вірний напрям.

— Дорожнеча — це вірно,— сказав він,— і зарплата низька, і затримують її акули капіталісти. Але не в

тому справа, хлопчики! Вимоги в страйкарів — економічні, це правда, та страйки зовсім не економічні.

— Як це так? — не зрозумів солдат.

— Незрозуміло! — відгукнувся і рудий матрос.— Ми тебе пояснити просимо, а ти щось таке заплутуєш. Говориш, як профспілковий бонза. Ти говори по-нашому, по-моряцькому,— прямо.

Говорити і справді треба було пряміше. Французькі солдати й матроси, сини буржуазної Французької республіки, змалку наслухалися теревенів профспілкових угодовців, і розмова манівцями могла створити тільки більшу плутанину в їх заплутаному стараннями соціал-угодовців світогляді.

Жак вагався хвилину, потім сказав:

— Вірте мені, хлопчики, чи не вірте, у вас власні голови на плечах, але тут діло таки справді заплутане. Економічні вимоги страйкарів, звичайно, цілком правдиві, але й хитрість тут є одна: щоб солодкою водою очі залити! Були б страйки під політичними гаслами, за це ваше командування кидало б страйкарів у тюрми або під розстріл за законами воєнного часу. А страйки під економічними гаслами військове командування республіканської Франції заборонити не може. От страйки і проводяться під економічними гаслами.

— Хай мене краби живцем їдять,— розсердився рудий матрос,— але я однаково не розумію! Так для чого ж ці страйки? Яка в них мета?

— Це — політичні страйки,— сказав Жак і взявся за свій кухоль.— Хильнемо, хлопчики, а то вино кисне.

Всі ковтнули вина. Матрос, брат піхотинця, поцікавився:

— Політичні? Якої ж їм треба політики?

— Народної! — відповів Жак і знову підняв свій кухоль.— Ваше здоров'я, хлопчики! Народ демонструє свою єдність, силу і свій протест.

— Стривай! — спитав його знову рудий.— А чого ж хочуть робітники?

Жак поставив свій кухоль на бочку, відсунув його і подивився на всіх. Розмова розвивалась саме так, як треба, і підходила до найважливішого пункту. Чи вірно він чинив? Чи мав право бути в своїй мові послідовно правдивим? Чи слова його мали вірну адресу? І — чи не підступи тут дійшлого провокатора проти нього?

Матроси й солдати дивилися на Жака, приязно чека-

ючи відповіді. Були вони, либонь, добрі й щирі хлопці — чисті серцем і прості розумом.

Дивлячись прямо на своїх приятелів, Жак сказав:

— Робітники хочуть насамперед, щоб ви всі, добрі французькі хлопці, забралися звідси до чортів собачих! Він посміхнувся.

— До себе у Францію, додому, до жінок і дітей. Чого ви і самі хочете!

Четвертий матрос, що весь час мовчав, не мовивши ще й слова, тільки з цікавістю прислухаючись до загальної розмови, раптом похмуро сказав:

— Скидається на те, що нас, хлопці, збираються вигнати звідси. Нехай мені дому не побачити, але нас тут приймають не дуже гостинно!

Горбоносий Мішель із серцем рубонув рукою повітря і люто позирнув на свого товариша:

— Що тобі — очі сіллю повиїдало? Чи ти на дні моря живеш? Правди не бачиш своїм риб'ячим оком? Їхали ми сюди, як герої рятівники, а приїхали, роздивляємося — з моряцьким званням нас у берегову поліцію записали!

Жак придивився уважніше до горбоногого Мішеля. Він був найзапальнішим серед усіх, з першого слова просто висловлював свої думки, і, здається, сам уже починав розбиратись у становищі. Його політичні симпатії не викликали жодного сумніву.

Наче на підтвердження міркувань Жака, горбоносий Мішель ще додав, знову рубонувши повітря рукою: в нього була така звичка — підсилювати мову рішучим і дужим рухом руки:

— Будь я проклятий, але коли б хтось отак приперся до Марселя, як от ми з тобою сюди, я б теж, мабуть, побажав йому чортів собачих на дорогу!

Четвертий матрос — мовчун — знехотя огризнувся:

— Та ну вас! Завели такої, що на сон верне. Ну, набрехали нам, що їдемо вигонити німців. Чи не один чорт? Будемо вигонити більшовиків. Аби швидше з цим покінчити і — адью: поїдемо — ти до Марти, а я — до Сюзан. Місцеві люди будуть ще й дякувати, що ми повигонили звідси розбишак більшовиків.

— Більшовики, більшовики! — розсердився рудий. — А ти знаєш, хто вони такі, ці більшовики? Хай мене краби живцем їдять, але я не знаю, що воно таке — більшовики!

Жак запитав матроса-мовчуна:

— А де ж ті більшовики, яких вам треба вигонити?

Матрос неохоче знизав плечима:

— Як — де? На фронті. В Росії...

— А тут хіба нема?

Матрос знизав плечима:

— Мабуть, і тут є. Звідки мені знати?

— Є й тут! — компетентно озвався солдат. — Кажуть, у них під містом банди: грабують, убивають людей, хочуть усіх жінок зробити загальною власністю...

— Ну, це діло таке, — підморгнув грайливо рудий, — що, знаєте, ще слід розібратись: може, і є в цьому рація...

Всі посміхнулись.

— Я думаю, це — брехня! — відгукнувся Мішель.

Жак звернувся до мовчуна:

— Ти сказав, приятелю, що робітники повинні ще дякувати за те, що ви збираєтесь захистити їх від більшовиків?

— Ну, звісно, — похмуро відказав той, йому вже набридло підтримувати розмову. — Кому охота, щоб його тероризували розбійники?

— А чи ти знаєш, що робітники не хочуть, щоб їх захищали від більшовиків?

— Що ж вони — самі розбишаки? — вже сердито й зухвало огризнувся матрос.

— Ні, — відказав Жак, — звичайні робітники, такі, як у Парижі чи в Марселі. Але вони — самі більшовики.

На хвилинку запала пауза. Серце Жакове прискорено калатало. Чи не забагато дозволив він собі? Чи не занадто він наполегливий? Чи не рие сам собі яму під ногами?

Всі з цікавістю дивились на Жака.

— Ну, це ти вже занадто! — сказав солдат.

Брат його, матрос з вусиками, теж підтримав замирливо:

— Занадто! Ніколи не повірю, щоб усі місцеві робітники були розбишаками по натурі. Може, трохи і є, але щоб усі...

— Усі! — рішуче сказав Жак. — За дуже незначним винятком. Тільки не розбишаки, а — більшовики. Це вам ваші адмірали і генерали очі замилюють, що більшовики — розбишаки!.. — Всі дивились на нього з ціка-

вістю, і Жак додав: — Ви питали, а я відповів. Можете викинути мене за борт, але я сказав святу правду!

— Чого ж вони хочуть, робітники? — поцікавився рудий. — І хто вони — більшовики? От, нехай їдять мене краби, допитуюсь, а ти свердлиш дірку на місці. Ніяк не доберу!

Жак відповів запитанням:

— А ти, в Парижі бувши, ходив до Стіни Комунарів?

— Не був я в Парижі, — сказав рудий.

Але солдат зразу відгукнувся:

— Я був у Парижі, робив на заводі Рено, до Стіни Комунарів щороку ходимо — великою демонстрацією...

Він хотів розповідати далі — про демонстрацію, але Жак його перебив:

— А чого хотіли паризькі комунари, знаєш?

На це запитання відповіли всі. Навіть матрос-мовчун стеновав плечем — з виразом: ну хто ж про це не знає!

— Так-от, — сказав Жак, — коли знаєте, то про віщо ж питаєте, хай вас краби, справді, живцем їдять! Робітники — скрізь робітники, що в Парижі, що в Марселі, що тут, на Україні, в Одесі, в Києві або в Росії — в Москві чи Петрограді! І робітники тут проти того, щоб ви вигонили більшовиків. Тільки ж більшовики не розбишаки, як торочать вам генерали, адмірала й капіталісти. Вони просто хочуть, щоб не було влади капіталістів, фабрикантів та буржуазії, хочуть, щоб була влада народу! Ось чого хочуть більшовики, ось хто вони такі!

Жак узяв свій кухоль і вихилив його до дна.

Серце Жакові калатало так, що важко було передихнути. Можливо, він був не дуже тонкий в своїх агітаційних прийомах. Але перед ним сиділи люди з народу — французькі селяни і робітники, тільки в мундирах солдатів окупаційної армії, і голови їм були затуманені облудною пропагандою, а на очах — полуда брехні. Чорт забирай! Коли б не було цієї полуди на очах та туману в голові, то їй не треба було б приходити до них з агітацією. От тільки — чи ж гаразд усе це закінчиться? Чи не доведеться плисти звідси, з шинку, кільватерним строем — до контррозвідки?

Горбоносий Мішель раптом знову рубонув рукою повітря:

— Хай я не знайду могили на дні моря, хай заріють мене в смердючу землю, але правда десь близько лежить! Світ темний як ніч, світ заплетений, як подвійний

вузол, але хлопець таки до правди верне! Хлопчики! — звернувся він раптом до всіх. — От коли б до нас в екіпаж отакий приятель прийшов та й розповів, що й до чого на світі робиться, що до чого і тут, у цій чортовій Одесі? Га? — Він звернувся до Жака. — Розумієш, приятелю? Серце не на місці в кожного, хвилюються у нас хлопчики: чого сюди приїхали, якого чорта маємо воювати проти більшовиків, що воно за більшовики? Мутна вода перед очима, нічого не видно! — Він знову звернувся до своїх товаришів: — Маріус! Поль! Жюль! Хлопці б дякували, коли б отак привести тямущу людину — щоб розповіла, га? Будь я проклятий, але це здорово!

— Що ж, — спокійно сказав Жак, — запросите в гості, можна й прийти...

— Ти б прийшов? — кинувся до нього Мішель.

— Прийшов би. До своїх хлопців чому не прийти?

Матрос-мовчун скептично пересмикнув плечима:

— Хто ж його пустить?

— Не пустять, — підтвердив рудий.

Матрос з вусиками мовчав. Горбоносий Мішель заклопотано чухав потилицю.

Тоді Жак відчув, що ініціативу треба брати до своїх рук.

Він ступив плечем:

— Була б тільки охота... Хіба не буває, що хтось приходить без дозволу на корабель?

Матроси заперечливо покрутили головами.

— У нас не буває такого, — понуро констатував матрос з вусиками.

Жак підморгнув.

— Забув, як було в Марселі? Як дівчат приводили в кубрик?

Поміж матросів перебіг сміх. Коли ескадра в час війни стояла в Марселі, матроси військових кораблів приводили до себе на корабель zesелих дівчат, переодягнувши їх у матроську форму.

Горбоносий Мішель дивився на Жака здогадливо й змовницьки. Він уже починав добирати, й ідея Жака припала йому до душі.

Жак запитав:

— Відпустки на берег зараз дають на кожного окремо чи на гурт?

— Окремо — рідко, більше — на команду,

— На скільки найбільше?

— Ну, на десяток.

— А коли з берега повернуться одинадцять, хіба вахтовий при сходнях такий вже арифметик? Хіба він закінчував математичний факультет?

Матроси засміялись. Саме так робили тоді в Марселі одинадцятою проходила дівка в матроських штанях.

— Треба ж і назад, на берег повернутись,— завбачливо нагадав матрос з вусиками.

— Можна почекати, поки друга команда піде у відпустку.

— Будь я проклятий! — скрикнув Мішель.— Діло!

Матрос-мовчун скептично оглядав Жакову зовнішність.

— З бородою у нас матросів нема! — подав він своє зауваження.

— Бороди завтра не буде! — сказав Жак.— Для своїх хлопців можна пожертвувати чоловічою красою.

Всі засміялись.

Мішель жваво оглянув усіх. Він не міг всидіти на місці. Ідея його захопила.

— Матроси! Зробимо, га?

— Спробувати можна,— погодився рудий.

— Щоб не провалитись,— обережно сказав матрос з вусиками.

Матрос-мовчун раптом огризнувся на нього сердито:

— Вітру боятися, в море не йти!..

Тоді Мішель гримнув кулаком по бочці так, що підстрибнули кухлі:

— Так — не боятися вітру, так — в море іти!

Він сказав це так, як приймає матрос наказ командира. Виконання він приймав особисто на себе.

— Завтра я тобі винесу одягу! — рішуче повідомив він Жака.

Солдат мовчав, поки матроси обговорювали свою справу. Тепер він подав голос, не приховуючи заздрощів:

— Здорово! Коли б і у нас так. У нас, знаєш, хлопці теж цікавляться і хвилюються з приводу подій...

Жак вдарив його по плечу:

— А ти не сумуй! Хочеш, я тебе з одним хлопцем познайомлю? Такий, що прийде і до вас у батальйон?

Жак збирався зразу й договоритись, але в цей час оригінальний куплетист Боба Кастоцький знову з'явився на естраді і завищав щось таке, що весь зал покотився реготом.

— Що він сказав, що він там торочить? — зацікавилися матроси, не дочувши.

Бісик зухвалості раптом ускочив Жаку в груди. Жаку було весело, Жаку було радісно — захват переймав його: йому кортіло вступити якимсь шалопутством, щоб вилити свої веселощі, свою радість, свій захват.

— Що він там торочить, не знаю! — гукнув він до своїх приятелів, намагаючись перекричати гамір у залі, вищання куплетиста і гуркіт розбитої клавіатури піаніно.— Але що я заторочу, то зараз почуєте. Тільки ж домовились, хлопці, дружно підтягувати мені!

Жак зірвався з місця, протиснувся між бочками і стрибнув на естраду. Однією рукою він відштовхнув оригінального куплетиста Бобу Кастоцького, другою виштовпав піаністку з її стільця і поставив поруч, прихиливши до піаніно, а сам плюхнувся на її стілець і вдарив по клавіатурі.

Поки оригінальший куплетист та його не менш оригінальна акомпаніаторка запаморочено оглядались, що ж таке трапилося, Жак уже на повен голос заспівав, сам собі акомпануючи.

Зал, що на появу Жака на естраді та його не дуже чемпу поведінку з куплетистом та акомпаніаторкою реагував вибухом свисту і реготу, притих, коли Жак взяв акорд. Але коли Жак програв вступний пасаж і проспівав перший рядок, в залі почулися оплески, вітальні вигуки, а в кутку якийсь дзвінкий голос приєднався до Жака.

Пісня була добре знайома французьким солдатам і особливо матросам. Це був мотив популярної марсельської пісеньки «Море тихо лежить, хвиля тихо біжить...» — його насвистували і наспівували на всіх причалах Марсельського порту. Коли куплет був доспіваний до кінця, приспів підхопило десять чи п'ятнадцять голосів у залі. Нові Жаківі приятелі заспівали особливо голосисто. Та, доспівавши перший куплет, Жак не почав другого — про матроса та його нещасне кохання. Жак заспівав новий куплет — слова, які щойно експромтом виникли в його голові:

Море вин дорогих завжди тільки для них,
Гори страв найсмачніших завжди тільки для них,
Палаци розкішні — для них.
Злидні, горе — для нас,
Нужда, лихо — для нас,
Лити кров — знову ми...

Жак виводив голосисто і виразно кидав нові слова в зал. На хвилину спів у залі розсипався, обірвався: в залі почули, що слова ллються незнайомі, нові. Але нові слова пісні склалися в Жака на арго — близькому, зрозумілому діалекті паризької вулиці. І за хвилину, коли Жак зразу ж повторив новий куплет, голоси з залу озвалися знову, підхоплюючи нові слова старої, зної пісеньки. Коли Жак проспівав новий куплет в третій раз, зал співав уже весь — дружним і стройним хором:

Злидні, горе — для нас,
Нужда, лихо — для нас,
Лити кров — знову ми...

Буря оплесків, вітальних вигуків, схвального свисту знялася, коли Жак закінчив і встав. Французькі матроси й солдати тупотіли ногами, гатили кулаками по лунких днищах барил, галасували що було духу. Рідний пісенний мотив було особливо приємно почути тут, далеко від батьківщини, нові слова на рідний мотив також припали до серця. Зал вимагав ще!

Жак змушений був знову сісти до піаніно і виконати пісеньку на біс. Тепер зал співав зовсім добре — точно повторюючи нові слова пісні за Жаком. Об'явився навіть і диригент: якийсь матрос скочив на бочку і розмахував руками, диригуючи масовим співом.

Але й після другого виконання пісні Жака не хотіли пустити з естради. Слухачі вимагали ще пісень.

Одну за одною Жаку довелося виконати пісеньки Беранже — «Король Івето» та «Маріонетки», поширені на паризьких бульварах та в доках Марселя.

Ці пісеньки, проте, не були такі широко популярні — зал слухав уважно і відгукнувся схвальними оплесками, але підтягували голосу пісні мало.

Тоді — на кінець — Жак взяв гучний акорд і заспівав пісню Беранже «Священний союз народів». Цю пісню в час минулої війни французькі інтернаціоналісти співали як гімн протесту проти війни:

На землю Мир спускався з неба красний,
Квітки, колосся, злото розсипав,
І бога війн громи в блакиті ясній
Втишалися, як Мир нам промовляв:
«Звитязтвом всі ви рівні — і французи,
Й бельгійці, й німці, росіяни й брит...»

І тоді весь зал дружно і голосисто підхопив популярний антивоєнний приспів, який сімнадцятого і вісімна-

дцятого року бринів по всьому франко-німецькому фронту — на берегах Маасу і Марни, на берегах Атлантики і Середземномор'я:

З'єднайтеся в священному союзі
І руки всі стисніть!..

Буря оплесків, гримливий тупіт ніг завершили спів.

Під схвальні вигуки, відповідаючи на гарячі вітальні потиски рук з усіх боків, Жак зійшов з естради, над силу пробився крізь натовп, що оточив естраду, і повернувся до своєї компанії.

Нові приятелі вітали Жака вигуками «віват!», потім підхопили його на руки і довго підкидали вгору — аж поки Жак змолвився.

З'єднайтеся в священному союзі
І руки всі стисніть!..—

цей приспів заспівували ще не раз — поки знадвору не з'явилася четвірка ажанів польової жандармерії.

Тільки тоді французькі пуалю й матроси притихли і взялися знову до своїх кухлів з мутним сквирським вином.

Виходили з шинку пізно, точно домовившись, що завтра о дванадцятій горбоносий Мішель винесе Жаку одержу французького матроса і ввечері з гуртком відпускників, які повертагнмуться на корабель, Жак пройде на лінкор «Франс». Солдатові Жак пообіцяв, що завтра вранці познайомить його з одним товаришем, який прийде в казарми батальйону для розмови з солдатами піхотинцями.

Коли на розі Дерібасівської всі прощались і обіймались в третій раз, горбоносий Мішель запитав ще Жака, припавши губами йому до вуха:

— Жак, скажи правду, ти — більшовик? Будь я проклятий, коли ти не більшовик!

— Ні! — сказав Жак, сміючись.— Ти не будеш проклятий. Я — більшовик.

Мішель вислухав відповідь Жака, нічого не сказав, тільки блиснув на нього своїми гарячими очима і так ударив по спині, що кремезному Жаку довелося вдруге зіщулитись.

Після того, побравшись попід руки, чотири матроси похитали спуском униз, до гавані, до катера біля Платонівського молу, що мав приставити їх на Малий рейд — на корабель.

Жанна Лябурб потрапила до оперного театру.

В оперному театрі місцеве самоврядування давало сьогодні урочистий концерт для героїв оборони Вердена, які святкували день перемоги і нагородження полків прапорами пошани за верденську героїчну епопею.

Потрапити до театру Жанні було зовсім легко. Вона просто підійшла до головного під'їзду і почекала, коли наблизиться до входу велика група французьких солдатів. Коли солдати, запримітивши жінку біля входу, за своїм французьким звичаєм не змогли проминути її без того, щоб не кинути на її адресу кілька галантних, хоча й не зовсім пристойних дотепів, Жанна сказала:

— Легше на поворотах, хлопчики: я — французька і кожне ваше слово розумію і насправжки, і навиворіт...

Прононс паризької вулиці в мові Жанни промовляв сам за себе, і за хвилину вона була вже в колі пуалю. Анітрохи не засоромившись з того, що їх двозначні дотепи не проминули мети, пуалю надзвичайно зраділи, що раптом в Одесі, далеко від рідних берегів, зустріли свою щирю компатріотку.

За кілька хвилин Жанна була вже з солдатами на галереї.

Розкішний зал одеської опери неначе помахом жезла чарівника був миттю перенесений з одеського берега на паризькі бульвари. Ложі бенуара і бельетажа виблискували шитвом офіцерських мундирів та емаллю і золотом орденів, в кріслах партеру розсілися сержанти піхоти і підстаршинський склад корабельної обслуги, на ярусах тісно розмістилися солдати і матроси рядового складу — без срібних нашивок та золотого шитва.

Єдиною цивільною місцевою людиною в театрі був голова міської Думи, мер міста Брайкевич. Коли завіса піде вгору, він мав вийти на авансцену і виголосити до французьких вояків — солдатів та офіцерів окупаційної армії — вітальну промову «з глибини сердець російської суспільності», в якій мав висловити найглибшу подяку славним героям Франції за визволення Одеси від «варварів більшовиків».

У вестибюлях та проходах ярусів весь час походжали ажани польової жандармерії, пильнуючи, щоб до театру не пробився хтось із місцевих людей, і тому нові приятелі Жанни, пуалю сто сімдесят шостого піхотного полку,

посадовивши її на стілець біля бар'єра, тісно обступили з усіх боків, ще й насунули їй на кучері кепі капрала.

Мер міста мсьє Брайкевич ще не з'явився на сцені, до початку ще був час, і нові приятелі Жанни один перед одним розпитували її, цікавлячись, як вона потрапила сюди, за тридев'ять земель від батьківщини, і що вона тут поробляє? Це запитання повторював кожний новий знайомиць, доводилося повторюватись весь час з відповіддю, і тому Жанна вирішила просто розповісти свою біографію — зразу для всіх. Гурт солдатів обступив її, і вона розповіла:

— Я народилася в місті Лапаліс поблизу Віші...

— О! — зразу ж знайшовся земляк.— Це в департаменті Алльє? Я теж з департаменту Алльє. Лапаліс від нас тільки два льє на північ, в напрямі до Віші!

Зустріч із земляком зробила Жанну ще ближчою, і гурт довкола неї збився ще тісніше.

— Дівчинкою я працювала пралею біля матері, потім навчилася прасувати мереживо — для буржуа, які лікувались у Віші на водах...

— О! — зразу ж почувся з гурту.— Моя сестра теж працювала з прасом біля мережива. Тільки в Байоні, біля Сан-Себастьяно! Чортова морока — попалиш усі пальці, а припалиш мереживо — штраф! Вони з біса дороги, ці мережива! Сестра покинула, бо їй не вистачало цілого заробітку, щоб оплатити штрафи...

— Я теж тільки й мріяла покинути мережива,— сказала Жанна,— але більше не було чого робити. І тому, коли мені у Віші якась російська пані, московська купчиха, запропонувала стати до неї камеристкою, я негайно покинула свій прас і пішла до неї в служниці.

— Служницею теж не легко,— подав репліку якийсь солдат поважного віку, сумно подивившись на Жанну,— особливо у буржуа! Іветта, моя старша донька, і досі драцює служницею в мадам Піжу, жінки ювеліра на проспекті в Бордо: плаче, сердешна дівчина, рясними сльозами...

Гурт збився ще тісніше: життя було однакове для всіх, хто тут був, а близькість біографій завжди здружує людей.

Жанна казала далі:

— Але минув курортний сезон, і російська пані зібралась додому, в Росію. Вона запропонувала їхати з нею

й мені, і я, звичайно, погодилась: куди було мені діватись? Мати вже вмерла, і я була сама на світі, сирота...

Гурт пуалю похнюплено мовчав: сиріт у гурті було чимало.

— В Росії я далі робила служницею. Потім стала гувернанткою біля малих дітей, яких треба було навчити французької мови...

Жанна примовкла. Чи розповідати далі? Адже в Росію вона приїхала дев'ятого п'ятого року, побачила революцію і... почала свій шлях революціонерки.

Але Жанна вагалась недовго. Може, саме звідси і має початись її діяльність агітатора? Хіба є кращий спосіб агітації, як власний приклад, як малюнок з власного життя?

І Жанна розповіла. Вир революційних подій кинув її на барикади. Після поразки революції вона зблизилася з робітничими гуртками. Дітей буржуазії вона і далі навчала французької мови, а сама бігала до педільної робітничої школи, яку вели більшовики. Жанна стала членом соціал-демократичної партії і примкнула до більшовиків...

На цьому місці розповіді гуртком солдатів перебіг шелест: до більшовиків, більшовики, більшовичка...

— Ви більшовичка? — жваво запитав її якийсь солдат.

Але Жанна не відповіла на запитання. Вона й так сказала забагато. Що могла вона додати ще? Що в більшовицьких підпільних організаціях Петрограда і Москви вона проробила до жовтня сімнадцятого року, а в жовтні сімнадцятого року з більшовицькими робітничими дружинами билась на барикадах? Що після Жовтневої перемоги партія доручила їй разом з іншими французами-комуністами організувати французьку комуністичну групу в Москві? Що група ця провадила роботу серед солдатів та офіцерів французької військової місії генерала Лаверня? Що завдяки діяльності цієї групи пощастило одвернути чимало підступів французької контрреволюції, яка через військову місію підтримувала російських білогвардійців?.. Цього Жанна розповісти вже не могла.

І тому, не відповівши на запитання солдата, вона тільки сказала:

— Коли я прочула зараз у Москві, що на південь прийшла французька окупаційна армія, мене потягло

сюди, до рідних людей. Може, я стану чимось у пригоді французьким солдатам, закинутим далеко від рідних берегів?

Жанна замовкла закінчивши. Мовчали й солдати. Вони притихли, бо якийсь солодкий сум огорнув їхні серця. Чотири роки були вони одірвані від власних родинних огнищ, чотири роки сиділи в окопах і лили кров — невідомо за що. А їхні родини — діти, сестри, жінки, матері — французькі жінки — тяжко переживали злигодні воєнного лихоліття у тилу — в робітничих кварталах міст та в пуждених фермерських селищах. Гнітючий сум хилив їх усі ці чотири роки проклятої війни... Тепер їх закинуто на далеку чужину, знову на війну, знову — невідомо за що. І тепер вони так далеко від родин, що меркла і надія колись прибитись до рідного берега — до дітей, сестер, жінок, матерів — і почути давно не чуваний рідний голос французької жінки... І раптом вони почули його! Жінка Франції сиділа серед них, і її милозвучний голос розповідав їм своє життя, таке схоже на тисячі і десятки тисяч інших... І від звуку цього рідного голосу французької жінки ставало якось затишно, гарно на душі, і сум був уже не гіркий, а — солодкий. Неначе кожному почувся голос з далекої родини — голос сестри, нареченої, матері...

Ці солдати були з Франції зовсім недавно — декотрі два-три тижні тому, інші — кілька місяців, не більше півроку. Два-три тижні тому вирушив маршовий транспорт поповнення з Марсельського порту. П'ять-шість місяців тому були у відпустці ті, котрі воювали на салоніському фронті. Французька жінка, яку вони зараз зустріли в театрі, залишила Францію понад десять років тому — дуже давно. Але кожному здавалося, що це він давно з рідної Франції, а жінка ця зовсім недавно: позавчора, вчора, сьогодні вранці. Жінка Франції була з ними — неначе сама Франція наздогнала їх тут, біля чужих берегів...

Оркестр грянув марсельезу, зал загримів — солдати звелися і стали струнко.

Потім розсунулася завіса, і на авансцену вийшов чоловік у чорному фракі і білій жилетці — вбрання образливо чуже тут, серед голубих фронткових кітелів піхотинців та синіх тужурок матросів. Це був мер міста Брайкевич. Він мав виголосити привітальну промову — як гостинний господар.

Мер міста звів руку і закричав:

— Солдатам Франції, героям Вердена — салют!

Жанна сказала тихо, крізь зуби, але так, що її чули солдати, які зібралися довкола неї:

— Цей «патріот» не сидів в окопах Вердена і в будь-яких інших окопах теж. Цей набивав собі черево в тилу...

Серед солдатів, що оточували Жанну, перебіг шелест. Черевце в мера міста було, нівроку, чималеньке. З інших місць на них зашикали. Мер подумав, що це шикають на нього, і розгубився. Щоб перебороти своє замішання, він закричав ще голосніше:

— Від імені російської суспільності — подяка солдатам Франції за відвернення більшовицької небезпеки!

— Цьому,— знову процідила Жанна крізь зуби,— більшовики справді небезпечні: можуть розпороти черево!

Між солдатів, що оточували Жанну, сплеснув сміх. Інші солдати, що сиділи далі, прихилились ближче і розпитували — чому сміх, з чого сміються, що там таке смішне? Їм переказували, і вони теж сміялись. Сміх покотився галереєю з кінця в кінець. Офіцери з лож бенуара і бельєтажа зводили голови вгору і невдоволено поглядали на своїх солдатів.

Переборюючи замішання, мер міста почав промовляти. Французький прононс був у нього непоганий, але він не був оперним співаком і не вмів пристосовуватися до умов акустики оперного театру. Він стояв на авансцені і горлав щосили, в той час як досить було говорити рівним і майже тихим голосом. Голос його гув і лящав, наче з залізної бочки. Крім того, він поспішав, і слова наздоганяли одне одного, сідали одне одному на хвіст, мішались і потворилися, як у недорікуватого. В залі швидко покинули слухати — і загули розмови між людей.

— Мадемуазель, ви справді — більшовичка? — почувла Жанна позад себе.

Вона озирнулась. Питав той поважного віку солдат, дочка якого робила служницею в ювеліра Піжу на проспекті в Бордо. Він дивився на Жанну сумними очима, але приязно.

Жанна завагалась. Що відповісти? Признаватися чи не признаватися?

Ні, признаватися Жанна не мала права. Але ж при-
знання це в запалі розповіді вже зірвалося з її вуст. Чи
ж годиться тепер зрікатись його?

Та солдат довго і не чекав на відповідь. Поки Жанна
роздумувала, він зашепотів далі:

— Тоді, мадемуазель, поясніть мені таке. Позавчора
з чотою ми були командировані до села Анатоліївки:
там відбувався сільський сход з приводу фуражу, який
вимагала від селян паша ремонтна команда. І от...

Але в цей час інший солдат, що сидів поруч із Жан-
ною, зашепотів теж:

— Мадемуазель, якщо ви справді більшовичка, то,
очевидно, ви зумієте пояснити мені. Розумієте, сьогодні
нас послали на завод мсьє Ройхварга. Там страйкують
робітники, і на мітингу виникли заворушення. Так от...

Мер міста все ще промовляв. Його ніхто не слухав,
кожний робив, що йому заманеться,— і в Жанни був
час, щоб вислухати всі запитання до неї і тут же на них
відповісти.

6

В селі Анатоліївці трапилося таке.

До села прибула ремонтна команда сто сімдесять
шостою піхотного полку, щоб узяти фураж.

Солдати команди пройшли ценом кризь село — і за
півгодини на сільському майдані перед церквою вже
був зібраний сільський сход: з наказу офіцера на сход
були зігнані всі жителі села. Після того солдати взяли
жителів у каре, а офіцер зійшов на церковний ганок
і виголосив до селян промову. Учитель місцевої школи
правив за тлумача.

Офіцер сказав, що героїчні війська волелюбної рес-
публіканської Франції — на бажання, висловлене міс-
цевим населенням, — прибули на Україну, щоб встанови-
ти лад, охоронити спокій її громадян та захистити їх
майно від злочинств більшовиків. Офіцер особливо під-
креслив, що на майно громадян України зазіхають біль-
шовики з Росії. Після того офіцер поінформував селян,
що всяка армія — є армія, складається вона з солдатів
і коней, і солдати потребують хліба, а коні — вівса. Се-
ло Анатоліївка — як і всі інші села — повинно, за роз-
рахунками, які офіцер дістав з одеського градоначаль-
ництва, виділити на постачання французької армії тися-
чу пудів хліба і дві тисячі пудів вівса. Офіцер заявив,

що він має обмаль часу, і пропонував шановним хліборобам тут же, на сході, виступити і розподілити — скільки на яке господарство припадає збіжжя і фуражу. Знести розподілений хліб офіцер пропонував зразу після сходу сюди ж, на майдан, і навантажити на підводи, які повинні дати самі громадяни хлібороби... Після того офіцер надав слово для пропозицій. Сільський писар сидів при столі на ганку, щоб записувати, скільки хліба й вівса припадає на кожну хату.

Селяни не відмовились від наданого їм права на слово.

Першим виступив дід і заявив, що по старості літ він давно вже недобачає та недочуває, однак пам'ять ще ніколи не зраджувала його, і пам'ятає він навіть турецьку війну та царювання імператора Олександра Третього. Та, однак, дід ніяк не міг пригадати, щоб місцеве населення, як про те говорив пан офіцер, колись заявляло бажання, щоб на Україну прибували французи. Дід висловлював своє здивування з заяви пана офіцера і кваліфікував її як непорозуміння. Він звертався до дідів ще старіших і закликав і їх напружити свою пам'ять — чи не пригадують вони, як люди старші, був чи не був колись такий випадок, щоб місцеве населення зажадало приходу французів до села Анатоліївки? Після того дід почав бідкатись, невже й справді його починає зраджувати пам'ять. І так з того розхвилювався, що забув про самий розподіл хліба й вівса для реквізиції, махнув рукою і пішов з трибуни.

Потім слово взяв зовсім зелений молодик. Високим юнацьким голосом, хвилюючись і навіть затинаючись од хвилювання, молодик прокричав до своїх односельців, що вже приходили німці на Україну, щоб встановити лад, охоронити спокій та захистити майно. Батька його німці вбили, мати після того лежить хвора і досі, хліб та начиння в його господарстві німцями пограбовані, а тепер французи знову вимагають хліба й фуражу. Молодик закінчив запитанням: «Що ж це таке, люди добрі, коїться на світі?» І, не обізвавшись й словом про запропонований розподіл хліба по хатах, зійшов з трибуни, витираючи сльози з очей.

Третім взяв слово поважний дядько в солдатській шинелі і в солдатській же папасі без кокарди.

Він заявив, що вперше чує, ніби Росія зазіхає на Україну, але не тільки чує, а й власною шкурою знає, що

пани — російські чи українські, однаково, — залюбки зазіхають на працю й свободу трудящої людини — байду-же, російської чи української. Щодо більшовиків, то він теж не тільки чув, але й на власні очі бачив, ще гнивши в окопах царської війни, що бувають вони теж нарівню і російські, і українські, і програма їхня відома: мир, земля — селянам, фабрики — робочим, пролетарі всіх країн, єднайтеся... Тому він не розуміє, чому це французький офіцер так піклується долею України і жадає захищати її від Росії. На його думку, хай би французи верталися до себе у Францію і порядкували там своїм життям, а українському народу хай би дали спокій — порядкувати своїм життям у себе на Україні на свій власний розсуд.

— Чи ж вірно я кажу, люди добрі? — запитав він гучним голосом, звертаючись до сходу.

— Вірно! — дружно відказали всі, і старі і молоді, а діти, що, наче гайвороння, пообсідали гілля дерев довкола майдану, зняли враз одчайдушний вереск і свист.

— Така от моя думка, — додав ще поважний дядько в солдатській шинелі і надів свою папаху, яку зняв був, говоривши до людей. — Так думаю собі я, а ви всі мене знаєте добре: з діда-прадіда ми сиділи тут на землі, і, відколи постала тут, у степу, паша Анатоліївка, орали землю, нашу матінку, і зронували своїм потом. Живилися колись з нашої кривавиці пани поміщики, та тепер вже зась — минулося: проголосив Ленін Жовтневу революцію та більшовицьку програму, і трудовий народ не віддасть тепер свого загорьованого ні своїм панам, ані заморським. Чотири роки лили ми кров і гнили в окопах за царів та буржуїв, та просвітили вже нас, спасибі їм, більшовики: бажаємо для влаштування свого життя Радянської влади і соціалізації землі! Отак кажу я, а ви мене, люди добрі, знаєте...

— Правильно сказав Жила! Так і буде, як Жила сказав! Триста літ страждали, годі вже! Не хочемо панів ні своїх, ані чужих! — загукали люди, а Жила вклонився на всі боки і пішов з трибуни геть.

Офіцер стояв на ганку і, слухаючи одним вухом учителя, що чимдуж поспішав перекладати йому, сердито періцив себе самого стеком по елегантних жовтої шкіри крагах.

Виступило ще з півдесятка промовців, і жоден із них не обізвався і словом про принцип розподілу хліба та

вівса по хатах. Зате кожний неодмінно згадував у своєму слові про Жилу. Хто казав, що Жили в Анатоліївці відколи світ стоїть були хоча й бідними-пробідними, але справними хліборобами. Хто посвідчував, що за свою тяжку працю Жили завжди тільки й мали, що панські малахаї та гайдуцькі нагаї. Хто нагадував, що й Жили, як усі чоловіки й парубки з Анатоліївки, чесно одвоювали всю царську війну, та мають за це тільки хрест на грудях та рани в грудях. А хто й просив Жилу, раз він вже спізнався на фронтах з більшовиками, нехай би й написав до них прошеніє, щоб прибули вони в Анатоліївку та встановили й в Анатоліївці теж Радянську владу.

Після того була ухвалена і резолюція сходу селян села Анатоліївки.

Вона складалася з двох пунктів:

«1. Бажаємо Радянської влади, яка б стояла на сторожі свободи і захищала інтереси трудового народу.

2. Бажаємо соціалізації землі і капіталів, тобто передачі виробництва в руки виробників».

Резолюцію було тут же вручено французькому офіцерові. Документ був у двох ідентичних примірниках: українською і французькою мовами. Французький переклад нашвидкуруч скомпонував той же тлумач, учитель місцевої школи, зробивши в ньому дві помилки граматичні й одну стилістичну.

Проголосувавши резолюцію і схваливши її одноголосно,— причому голосували і діти,— селяни пішли зі сходу геть.

Цю резолюцію офіцер, командир ремонтної команди сто сімдесят шостого полку, і привіз у кишені командирові — замість хліба й вівса на підводах поставщиків...

Французький солдат ремонтної команди сто сімдесят шостого полку і просив Жанну пояснити йому — хто ж такі більшовики, і, мабуть, їхня програма таки справедлива, раз їх підтримує місцеве населення від малого до великого?

7

На одеському заводі Ройхварга справа стояла інакше.

У зв'язку зі страйком та нагальною потребою ліквідувати його на завод прибули представники Центропрофу — меншовики.

В цеху важких терезів було скликано мітинг, і представник Центропрофу розглянув вимоги робітників.

Вимоги були: виплатити негайно заборгованість за минулий місяць, зробити підвищення розцінок на п'ятдесят процентів на дорожнечу і замість десятигодинного робочого дня запровадити восьмигодинний.

Представник Центропрофу закликав робітників поставитись до своїх вимог з усією громадською свідомістю та почуттям відповідальності перед державними завданнями. Він цілковито підтримував вимогу робітників сплатити їм заборгованість і запевняв, що це буде можливо здійснити незабаром,— тільки робітники знову стануть до роботи, завод почне випускати продукцію, реалізує її на ринку, здобуде гроші в касу і стане спроможним виконувати свої фінансові зобов'язання. Щодо підвищення розцінок, то представник Центропрофу утримався обстоювати його, посилаючися на те, що власник заводу може через таку фінансову операцію збанкрутувати, а це не в інтересах робітників, бо вони стануть від того безробітними. Представник Центропрофу взагалі висловлював сумнів, що таке підвищення зарплати потрібне, бо французьке командування швидко наведе порядок у країні і дорожнеча, таким чином, незабаром закінчиться.

Про запровадження восьмигодинного дня представник Центропрофу не хотів і говорити. Він доводив, що за обставини воєнного часу така вимога взагалі антидержавна і... більшовицька.

На закінчення представник Центропрофу закликав робітників негайно страйк припинити і ставати до верстатів.

Робітничий колектив вислухав представника Центропрофу в цілковитому мовчанні.

Головуючий на мітингу — другий представник Центропрофу — запропонував слово для запитань.

Вгору — з проханням слова для запитання — звелось не менше як дві сотні рук.

Запитання були такі:

чи не з меншовиків Петлюра, який приводив німців на Україну?

Чи не з меншовиків і Винниченко, який заборонив своїм повсталим козакам воювати проти нових, французьких, інтервентів?

Чому меншовики підтримують військові формування білої Добармії генерала Денікіна?

Чому меншовики взагалі співробітничать з кожною

контрреволюційною владою, а іменують себе «революційною» партією?

І ще багато інших аналогічних запитань.

Останнє запитання поставив консультант по збиранню важких терезів, старий слюсар Никодим Онуфрійович Столяров:

— І чого, власне, ви — лакеї капіталу — сюди прийшли?

Мітинг на тому й закінчився. Слова в обговоренні не взяв ніхто.

Просто до цеху вкотили велику тачку, в якій вивозили стружку від токарних верстатів, посадовили у неї обох представників Центропрофу, і під свист та регіт вивезли геть, та викинули на смітник...

Французький солдат питає Жанну: хто ж такі більшовики і яка їхня програма, що робітники не хочуть слухати представників інших партій, крім більшовицької? А коли так і робітники воліють собі більшовицької партії, то чому ж ця партія заборонена і оголошена поза законом?..

8

Жанна мусила дати відповідь на ці запитання — і про смисл події в селі Анатоліївці, і про смисл інциденту на заводі Ройхварга.

Жанна мусила взагалі з'ясувати своїм землякам і новим друзям — французьким пуалю сто сімдесят шостого французького піхотного полку — суть подій, які відбуваються по селах Одещини та на заводах Одеси.

Вона мусила розповісти, яку роль відіграють у цих подіях меншовики та есери — партії, які іменують себе «революційними», але підтримують контрреволюційні режими, та денікінці, петлюрівці й білополяки — збройний виплід цих партій, найманці іноземних інтервентів.

Вона мусила розповісти також, яку роль відіграють у цих подіях більшовики і чому трудове селянство та робітництво підтримують саме більшовиків.

Жанна розповіла все це ще в театрі під час бучного свята, але ще кращу відповідь дістали нові приятелі Жанни — французькі солдати, коли вони всі разом виійшли з театру на вулицю.

Була вже пізня ніч. Вулиці нічного міста потопали в мороку. В центральній частині міста поодинокі вуличні ліхтарі тьмяно просвічували крізь туман: з метою

економії палива ліхтарі засвічували тільки через один. Околиці міста і зовсім поглинула пільма: з метою економії палива на околицях ліхтарі не засвічували зовсім.

Та над поглинутими темрявою околицями на заході високо здіймалось у небо прозоре сяйво. Скидалося на те, що сьогодні — з нагоди свята — околиці залито яскравим світлом незчисленних ліхтарів і щедре освітлення на землі кидає могутній відсвіт у небозвід.

Але то не були відблиски яскравого освітлення міських околиць. Околиці лежали в пільмі. Сяйво на крайнебі не було зеленкувато-жовте і нерухоме — як то буває від електричного світла на землі. Воно було жовтогаряче й червонувате та мерехтливе — наче заграва від палахкотіння вогню на землі.

То й була заграва пожежі.

На захід від міста — між Дальником і Татаркою — горіло якесь село.

Анатоліївка не одна відмовилась дати хліб і фураж інтервентам. Давати хліб і фураж інтервентам відмовились усі — за винятком кількох німецьких колоній — села і хутори приодеського степу.

Це був вияв масового непослуху, вияв громадської непокори, вияв активного протесту проти дій інтервентів, ба й самого їх приходу сюди. І французьке командування військами інтервентів на Одеському плацдармі віддало наказ: села і хутори, які відмовляються постачати частинам окупаційної армії провіант, які не виконують розпорядку військової реквізиції або які чинять будь-який опір,— такі села і хутори підлягають покаранню.

Загони офіцерів Добрармії, загони петлюрівських «січовиків», загони білопольських легіонерів, очолені спеціальними групами французької польової жандармерії, вдиралися в такі села і хутори, забирали хліб та фураж силою зброї, людей вигонили з хат, а хати підпалювали.

Цієї ночі, коли гарнізон окупантів бучно святкував нагородження героїв Вердена, вшановував переможців у світовій війні, на Одеському плацдармі спалахнуло і запалало в огні півтора десятка сіл.

Іноземна окупація прийшла з мечем і намагалась утвердитися огнем.

Книга друга

**БУДЕ
НА МОРІ
ПОГОДА**

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Робочий день Миколи Ласточкіна починався зі сходом сонця.

І щоразу це був трудний і клопітний, сповнений тривоги і небезпек день революціонера-підпільника — в місті з майже мільйонним населенням. Але діяльність обласного комітету партії поширювалась на дві губернії, а загін більшовиків нараховував по області більше двох тисяч чоловік, що вели за собою десятки підпільних організацій. І Ласточкін неначе жив одразу на території двох губерній і на чотирьох сотнях вулиць міста. Керівник більшовицького підпілля був «екстериторіальний», але реальна «географія» його робочого дня була величезна.

Ласточкін ніколи не спав дві ночі підряд в одному місці, а протягом дня відвідував по кілька конспіративних квартир.

На сьогодні, наприклад, у нього було призначено щонайменше десяток невідкладних зустрічей.

Була щойно сьома година, і першим ділом Ласточкін вирушив на Базарну, 36.

Тут він зустрічався з доктором Скоропостижним. Доктор приймав у передвечірні години і не щодня — сьогодні він якраз не приймав, однак справа була невідкладна, і Ласточкін вирішив побачити фельдшера Тимошука, щоб через нього спішно викликати на явку Григорія Івановича. Улас Уласович вже давно став прямим зв'язком поміж ними двома, і тільки йому були приблизно відомі можливі місця перебування Котовського в цю пору.

Ласточкін подзвонив і за хвилину почув за дверима сердите буркотіння Уласа Уласовича. Щось заторохтіло, гримнуло, брязнув засув і клацнув замок: часи були

тривожні, і Улас Уласович старанно барикадувався на ніч. Нарешті двері прочинились, і у щілинку — бо ланцюжок на всякій випадок знятий не був — Ласточкін побачив невдоволене обличчя старого фельдшера.

Та Улас Уласович зразу впізнав гостя і похапцем скинув ланцюжок:

— Заходьте, заходьте, товаришу Невідомий!

Улас Уласович знав, що Ласточкін — підпільник, догадувався, що він крупний підпільний діяч, але ні поста Ласточкіна у підпіллі, ані прізвища його не знав і сам придумав для нього таку кличку: товариш Невідомий.

Ласточкін увійшов. Улас Уласович зразу ж зачинив за ним двері, не розпитуючи нічого, навчений вже елементарних правил конспірації, і пішов попереду по сходах на другий поверх, як це робив завжди, коли Котовський вже сидів у своєму «кабінеті», чекаючи на прихід Ласточкіна.

— Стривайте, Уласе Уласовичу! — сказав Ласточкін. — Я й заходити не буду. Мені треба лише, щоб ви яким хочете способом знайшли сьогодні й приставили сюди доктора.

Улас Уласович давно вже знав, що «доктор Скоропостижний» — не доктор, не Скоропостижний, більше того — йому було точно відомо, що Григорій Іванович «ще дореволюційний революціонер», «легендарний експропріатор Котовський», голова якого нині оцінена французькою контррозвідкою в півста тисяч карбованців, як це відомо з розліплених по всьому місту оголошень. Однак в розмові з товаришем Невідомим Улас Уласович, як і в розмовах з усіма іншими пацієнтами, говорив про Котовського тільки «доктор».

— Нічого нема легшого, — охоче озвався Улас Уласович на слова Ласточкіна, — доктор удома, вони ночували у себе в кабінеті.

Справді, двері на площадці другого поверху відчинились, і на порозі з'явився Котовський.

— Григорій Іванович! — зрадів Ласточкін. — От удача: мені якраз треба вас невідкладно! — Але зразу ж Ласточкін затурбувався: — А що трапилося? Чому ви зараз тут? Квартира провалилась?

Григорій Іванович теж був особою «екстериторіальною», і ночувати йому доводилось по різних місцях, залежно від того, ким він був звечора — доктором Скоропостижним, поміщиком Золотарьовим, агрономом Оні-

шуком, купцем Берковичем чи вантажником Григорієм. Але були в нього і два більш-менш постійних місця перебування, які і вважалися його «квартирами»: на Великому Фонтані на станції Ковалевського — на дачі письменника Федорова і на Французькому бульварі в Ботанічному саду — в оранжереях професора Панфілова.

Знаменитому на всю Україну, Росію, ба й на весь науковий світ географу, ґрунтознавцю й ботаніку професорові Панфілову Григорій Іванович був відомий як агроном із Бессарабії, яким він і насправді був у своєму давньому минулому. Вони зішлись на романтичній закоханості в природу, на безкорисливій любові до рослинного царства, на непримиренних суперечках з приводу проблем наукового і практичного ґрунтознавства та плеканні спільних мрій про вирощування різних порід дерев на різноманітних ґрунтах. Гаврилові Івановичу Панфілову було відомо, що агроном Григорій Іванович Онищук проживає в Одесі, так би мовити, інкогніто, тобто без паспорта, призведений до такого прикрого казусу своїм небажанням підпасти як унтер-офіцер царської армії під мобілізацію в ряди білої армії. У Гаврила Івановича таке небажання не викликало жодного подиву і, навпаки, здавалося цілком нормальним, бо Гаврило Іванович взагалі не розумів, як це люди на світі можуть мобілізуватися до будь-якої армії, воювати і вбивати один одного. Професор Панфілов без тямлюв любив людей, тварин і рослини, півстоліття вивчав умови і обставини всіх форм життя на землі, був з цих обставин незадоволений, бо вважав їх ненормальними, і прийшов до висновку про конечну необхідність їх поліпшення. Починати, на його думку, треба було з самої землі, тобто ґрунту, в першу чергу — ґрунтів непридатних, наприклад, пісків та солончаків: треба зробити їх такими ж родючими, як лес або чорнозем, щоб на них теж з'явилась рослинність, зарясніли квіти, розвелись тварини і зручно розташувалась на мирне життя людина. Для Гаврила Івановича агроном Григорій Іванович був особливо дорогий тим, що походив із Бессарабії, де солончаків та пісків особливо багато, і знав усю Бессарабію, як власний двір, а Гаврило Іванович якраз експериментував з бессарабськими травами та деревами на причорноморських — між Дністром та Дніпром — пісках і солончаках, крім того, писав велику працю під назвою

«Географія Росії і України» і в цей час саме дійшов до розділу «Бессарабія». Німцями, французами, англійцями і американцями, які заздрились нині загосподарювати над географією Росії та України, зокрема й над причорноморськими пісками та солончаками, Гаврило Іванович не цікавився.

Щодо письменника Федорова, то йому Григорій Іванович був відомий таким, яким він і насправді був — Григорієм Івановичем Котовським. Письменник Федоров ще з дев'ястсот п'ятого року захопився романтичною славою «бессарабського експропріатора Котовського», збирався навіть написати про нього роман в стилі свого відомого символічно порнографічного опусу «Еє глаза», за гонорар від якого письменник і придбав собі чималеньку віллу над урвищем у районі дачі Ковалевського. Про «експропріатора Котовського» письменник Федоров написав кілька прихильних фейлетонів в час, коли перед війною Котовський в камері смертників одеської тюрми чекав на виконання вироку. Коли Лютнева революція визволила Григорія Івановича з камери смертників, письменник Федоров мав нагоду познайомитися особисто з легендарною особою і негайно ж накидав план майбутнього роману. Цей план роману і доводилось обговорювати Григорієві Івановичу тепер, користаючися з гостинності письменника, на його віллі. Щодо нелегальності Григорія Івановича та потреби переховувати його від влади, то письменник Федоров був із тих безхребетних російських інтелігентів старої формації, які завжди полюбляли почувати себе ледь-ледь в опозиції до існуючого режиму, — невідомо з яких причин і в ім'я чого. В кожному разі, за царя Федорову доводилося давати притулок різним, незалежно від партійної приналежності, нелегальним діячам, під час революції він переховував царських генералів і сановників, а після революції — при владі білих — він ховав червоних, а при владі червоних — білих.

Ласточкин, знаючи безпринципність Федорова та його неприховані антибільшовицькі настрої, відомі з його контрреволюційних громадських виступів, особливо побоювався за цю квартиру Григорія Івановича і радив Котовському з Федоровим порвати. Однак Григорій Іванович, сміючись, відповідав на це, що найкраща конспірація — саме під крильцем у ворога.

На стурбоване запитання Ласточкина Григорій Іванович і зараз відказав жартома:

— Все добре, дорогий Іване Федоровичу, заходьте! В оранжереї на Французькому бульварі квітують бульденежі та едельвейси, в квартирі на дачі Ковалевського паркетні наложні. Ночувати вчора я збирався у професора, але не хотілося ставити під удар його репутацію та й самому ризикувати. Ці іроти контррозвідники після комендантської години розстрілюють на місці,— хіба встигнеш з'ясувати їм, що ти — Котовський і твоя голова може дати прибутку півсотні тисяч? Вчора на Малому і Середньому Фонтанах була облава, могли прочесати й Ботанічний сад. Я й залишився тут. Сідайте, Іване Федоровичу. Що трапилось у вас?

Вони сіли в кабінеті, Улас Уласович тихо зник. Заспокоєний Ласточкин сказав:

— Теж нічого не трапилось. Але діло є. Одна, знаєте, задушевна розмова.

— Задушевні розмови люблю, Іване Федоровичу,— з щирим задоволенням сказав Котовський.— А ви снідали вже? Я ще, признатись, тільки очі продер. Може б, Улас Уласович нам чого-небудь зварганив? Уласе Уласовичу! — гукнув він.— Може, ви нам кави або чайку з власних запасів? Га?

— Спасибі, Григорію Івановичу. Признаюсь, не снідав. Теж затримався вчора пізно.— Ласточкин посміхнувся.— Не хотів ризикувати своєю особою, тим паче, що голова моя не оцінена ні в гріш. Ночувати довелось у стружках теслярської майстерні тютюнової фабрики Асвадунова — там у мене засідання фабричного комітету було, затримались трохи. Страшні умови роботи, чхав цілу ніч — тютюновий порох стовпом стоїть по всіх цехах.

Котовський з інтересом оглянув Івана Федоровича з ніг до голови. Ласточкин ще не скинув верхнього одягу і був у елегантному чорному пальті з каракулевим коміром та не менш елегантній каракулевій шапочці пиріжком — як і належало його паспортному купецькому званню.

— Щось ви очі замилюєте, Іване Федоровичу,— хитро примружив око Котовський.— Як на мене, то ви щойно з вашої кравецької майстерні, з-під праса. На вашому пальті жодної стружечки, жодної порошинки, і не зім'яте ніде. Не ночували ви, Іване Федоровичу, в стружках

фабрики Асвадунова. Признайтесь, що порушили конспірацію і, ризкуючи своєю особою, заночували в своїй майстерні?

Ласточкін байдужісінько зняв пальто і шапку, почепив їх на гачок, тоді обсмикнув свою добротну купецьку трійку синього бостону. Піджак, жилетка і штани справді були в бездоганному стані — випрасувані й без порошинки.

— Вірно, — відповів Ласточкін Котовському таким самим хитрющим поглядом з усмішкою. — Як не ночували і ви, Григорію Івановичу, у вашому кабінеті. — Ласточкін кивнув на газову лампу на столі і купу ламаних сірників на підлозі. — Притьопали ви сюди, Григорію Івановичу, вдосвіта, після того як припинили о четвертій годині подачу електричного струму, і довго морочились, поки запалили лампочку. Не засвічувалась лампочка, біс її візьми, та й сірники тепер одеські махери-живоглоти виробляють низькоякісні, з самою сіркою, без камеді. Прогуляли нічку, Григорію Івановичу?

Котовський громоподібно зареготав. Ласточкін вторив йому заразливим заливчастим сміхом. Від повноти почуттів Котовський ляснув Ласточкіна по плечу. Ласточкін аж присів під важкою рукою Котовського, але зразу ж вирівнявся і собі загилив його в плече. Цей обмін дружнім поляпуванням вони повторили кілька разів, заливаючись реготом.

Улас Уласович з покришкою від нікельованого хірургічного бікса, обернутого зараз на столову тачу, на якій він приніс сніданок, стояв на порозі кабінету і теж дрібно підсміювався, заражений загальними веселощами.

Вони сіли до столу — перед ними Улас Уласович з тяжким зітханням поставив дві чашки з кавою, тубик з таблетками сахарину, два чорні сухарі й кавалок маргарину завбільшки з сірниковий коробок. Лівим оком Улас Уласович мигнув на докторську шафу в кутку. В докторській шафі в кутку, у віддільчику доктора Скоропостижного, завжди можна було сподіватися знайти спирт на денці пляшки.

Ласточкін, одначе, перехопив миги Уласа Уласовича.

— Ні, ні, ні! — рішуче похитав він головою. — Зранку я ні ріски!

Котовський з жалем поклав ключик од шафи назад до кишені:

— Що ж, тоді й я ні.

Улас Уласович покiрно зiтхнув i зник.

Вони накинулись на каву з сахарином i чорними сухарями, як голоднi вовки.

— Ну,— сказав Котовський,— признаюсь. Притопав я сюди вже перед свiтанком — довгенько i труднувато було пробиватись крiзь застави. Обложили вони облавою в три яруси; три лiнii треба було пройти: двi без людських жертв, а на останнiй довелось якогось прапора скинути в море — тут, недалеко, пiд кiнофабрикою Ханжонкова, бiля Отради. А затримався я, Iване Федоровичу, через задушевну розмову з дорогим моiм Гаврилом Iвановичем. Він учора допiзна в своїх оранжереях засидiвся, там i лишився ночувати. Ах, i задушевний же чолов'яга Гаврило Iванович Панфiлов! Як він кожную мурашечку, кожний листочок любить! Які мрiї в цього дiдугана! Знаєте, Iване Федоровичу, послухаеш його — i тремтiння тебе переймає, такий, знаєте, священний трепет! Я перед ним, як хлопчик — iз роззявленим ротом сиджу. Коли почне він розповiдати про те, що можна з нашої землi потягти, i не там, де вона добра, а якраз там, де вона «невдобна», як кажуть наші дядьки,— пiски, болота чи солончаки,— так жити хочеться, Iване Федоровичу, робити не покладаючи рук, вирощувати на болотах, пiсках та солончаках багатющi врожаї, викохувати новi й новi культури...— Котовський захопився, але пiймав себе на цьому захопленнi, зникнув i поспiшив виправдатися: — Я ж агроном, Iване Федоровичу, вам це вiдомо. Хай не справжнiй, а напiвагроном, бо ж вищої освiти в мене нема, тiльки нижча агрономiчна школа.— Він зiтхнув скрушно i почухав свою могутню потилицю.— А все ж таки земелька i рослиннiсть всяка — це моя стихiя, Iване Федоровичу! — Він знову захопився i вже не помічав свого захоплення.— Розумiєте, вчора професор Панфiлов розповiв менi про дендропарк бiля станцiї Долинської пiд Кривим Рогом. Уявiть собі: безмежний степ, колишне Дике поле, чудовий родючий чорнозем, багатющi врожаї зернових, але, уявiть собі,— не ростуть дерева. От не ростуть, i вже! Науковi авторитети так на тому i заспокоїлись: там, бачите, шар чорноземлi неглибокий, а далi йдуть шари засоленi — наслiдки колишнього моря. Та от з'явився один допитливий такий чоловiчок, закоханий в природу та захоплений маревною, здавалося б, iдеєю полiпшення нашої старушенцiї землi,— дуже цiкавий такий чоловiчок, дарма

що з поміщиків. До речі — внук декабриста Давидова. Так-от цей онук славного діда і сам не менш славний: всі свої відбатьківські маетки вклав він у свою ідею, все продав, знайшов у степу під Долинською западину десятин сто або й більше — і засадив її деревом. Усі породи нашої батьківщини від півдня до півночі, та де там батьківщини — цілого світу: там у нього і канадські, і азійські, і австралійські породи дерев. І що б ви думали? На тому ж самісінькому неглибокому шарі чорноземлі з підґрунтовими солончаками виріс цілий ліс — право слово! Отакенні стоять нині дерева! Густина, як у гаю! Розумієте? Деревя пристосувались — коріння пішло не вглиб, а вшир, по шару чорноземлі, а тоді, зміцнівши, почало пробивати і солончаковий шар, почало і цей солончаковий шар збагачувати коштом продуктів перероблення в кореневій системі. Розумієте? Це ж переворот! Це ж які величезні перспективи відкриває для землеробства, лісівництва, боротьби проти неродючих, «невдобних» піскових чи солончакових ґрунтів! Дерево допомагає людині! Правда, людина дереву теж повинна допомогти: саме воно за своє існування неспроможне боротись, особливо попервах, поки молоде і не вбилося в силу. Йому треба створити відповідні умови. Ось про що розповідав мені вчора цей душа-професор. При посадці молодняк треба підживлювати. Але найголовніше, дорогий Іване Федоровичу, не це. Найголовніше — які геніальні висновки робить із цього досвіду мій любий Гаврило Іванович. Вітри — от що в першу чергу заважає ростові дєрєва! Вітер не тільки розхитує кореневу систему кволого ще молодняка, не тільки засипає пісками, вітер ще й порушує нормальний обмін речовин у рослині — точнісінько, як у людському організмі. Дерево, внаслідок вітровіння, починає випаровувати вологи більше як треба. В улоговині ж, захищене від шкідливих вітрів, дерево має нормальний обмін речовин. Треба захистити молоде дерево від вітру, і тоді воно, зміцнівши, захистить від наших страшних південних чорних бур жито й пшеницю, незрівнянно підвищить їх врожаї та гарантує щорічну врожайність, незалежно від посухи. Ви розумієте, Іване Федоровичу, що це таке? Це — революція! Ліси на місці пустель, врожаї на безплідних просторах, м'який добродайний південний клімат замість суховіїв та норд-остів! Ні, ви собі й уявити не можете, які це перспективи...

Ласточкін слухав всю довгу, запальну промову Котовського уважно й зосереджено, як уміють слухати тільки підпільники, в кожному почутому слові — яке б далеке не було воно від прямих інтересів підпільника — підстерігаючи, чи не почується щось таке, що й собі слід намотати на вус? Ласточкін таки щось намотав на вус, і в очах його блимнули іскорки.

Цей живий порух очей зразу відчув Котовський. Він знову піймав себе на невчасному захопленні й зовсім засоромився:

— Пробачте, Іване Федоровичу! Як хлопчак, захопився і... а у вас же до мене та й у мене до вас зовсім невідкладні справи...

Ласточкін спокійно сказав:

— Так, справи зовсім невідкладні, і ми зараз перейдемо до них. Але вашу розповідь я вислухав з великим інтересом, і ми в кінці ще повернемося до неї. Мою спішну справу я вам зараз викладу, але прошу вас — наперед викладайте, яка у вас?

Котовський слухняно кивнув:

— Моя справа грошова, Іване Федоровичу. Мені потрібно... п'ятдесят тисяч, Іване Федоровичу.

Брови Ласточкіна полізли вгору, тоді враз впали на очі, Ласточкіна цедурою товариші дражнили «жмикрутом»: коли мова заходила про витрати з партійної каси, він робився скаредним, як справжній глитай.

— Нащо вам такі гроші, Григорію Івановичу? — невдоволено буркнув Ласточкін.

— Я такого й чекав од вас, Іване Федоровичу! — так само сердито сказав Котовський. — З вас не витягнеш і копійки. Ну, й не треба! — раптом розлютився він. — Сьогодні ж вчиню експропріацію «Ліонського кредиту» і обійдусь без ваших партійних заощаджень!

— Робити експропріації без доручення ревкому вам, Григорію Івановичу, заборонено, — холодно нагадав Ласточкін.

Котовський сердито фиркнув:

— Подумаєш! Буржуйські капітали!

— Буржуйські капітали, тобто всі банкові цінності, — безстрашно, але твердо відгукнувся Ласточкін, — ми націоналізуємо першим же декретом нашої влади, коли встановимо її тут, вигнавши окупантів. А зараз ми грабувати банки не будемо. — Він кинув ущипливо: — Ніхто не сумнівається, що «легендарний експропріатор Ко-

товський» зуміє серед білого дня залізи до кишені кожного банкіра. Але поголоски пов'язали ваше ім'я з більшовицьким підпіллям, що й насправді відповідає дійсності. Отже, ваші витівки «легендарного експропріатора» вам треба покинути назавжди.

Котовський понуро пересмикнув плечима:

— Але ж ви навіть не поспитали, навіщо мені гроші? Що я — пропивати їх збираюсь? Чи що?

— А справді, нащо вам стільки грошей? — жваво поцікавився Ласточкін.

Котовський глянув хитро — одним оком з-під брови.

— Купити один документик, Іване Федоровичу.

Ласточкін поморщився:

— Купити... це погано звучить. Якщо документ цінний, його слід здобути. Розвідка не купує, а добуває...

Котовський роздратовано здвигнув плечима:

— Добуває, добуває! А якщо його вже здобуто, але здобули жулики, які торгують навіть мамою рідною, — то що з ними робити?

— Мишка Япончик? — здогадався Ласточкін.

— Він.

— А що за документ?

Тут Котовський не міг відмовити собі в задоволенні подратувати незговірливого фінансиста:

— Такий собі, знаєте, документик. Звичайно, якщо вас він не зацікавить, то можна й відмовитися — нехай продає, скажімо, петлюрівцям. Жовтоблакитники грошики тринькають де попадає, он полковникові Фредамберу п'ять мільйонів не пожаліли... Всі білогвардійські газети в Катеринодарі та Новоросійську тільки про це й пишуть.

— Який документ, Григорію Івановичу? — не сприймаючи жарту, перепитав Ласточкін.

Тоді, приховуючи торжество, Котовський небало кинув:

— Копія договору Директорії з французьким командуванням...

— Якого договору? — похопився Ласточкін.

— Та там, знаєте, пунктів тринадцять чи чотирнадцять. Про те, що Директорія визнає єдину, неподільну Росію, скоряється денікінському проводу, приймає командування Добрармії...

— Хвилинку! — перебив його Ласточкін, аж вп'явши¹ ся очима у вдавано байдуже обличчя Котовського.— Не поспішайте! Які саме пункти?

Котовський один за одним переказав зміст усіх чотирнадцяти пунктів договору між Директорією і французьким командуванням, підписаного генералами Грековим і Гришиним-Алмазовим з генералом д'Ансельмом.

— Де... договір? — навіть захрипнувши від хвилювання, запитав Ласточкін.

— Договір у полковника Фредамбера, а фотокопія у Мишки Япончика.

— Звідки він її взяв?

— Споїв американську контррозвідницю, яка мала стенографувати цей договір, і клацнув апаратом.

— Афера?

— Ні, факт. Маєте негатив: крізь дірочку в стіні сфотографований з спини полковник Фредамбер і через його плече текст договору, майже цілий, тільки лівого нижнього кутка не видно. Я дивився в лупу: читається весь. На жаль, Винниченка, з яким ішла у Фредамбера розмова, на негативі нема, апарат був скерований саме на текст...

— Чорт з ним, з Винниченком,— відмахнувся Ласточкін,— важливий текст...

Він зірвався з місця і заходив по кімнаті з кутка в куток.

— Знаєте, це надзвичайної ваги документ! Сьогодні ж розмножити й опублікувати! Ні, не публікувати, а негайно в Київ — там же починається петлюрівський «трудоий конгрес». Поширити на конгресі — цілковите викриття Директорії та всієї її хваленої самостійності. Демаскування облудних націоналістичних теревенів і безперечний розкол петлюрівщини! — Він раптом спинився перед Котовським.— Коли?

— Сьогодні в кафе Фанконі, від четвертої до п'ятої. Передавати буде не сам Мишка Япончик, а його людина у формі денікінського прапорщика, на прізвище Ройтман,— відомий аферист. Приятель поміщика Золотарьова. Гроші мають бути в крупних купюрах, у звичайній папці для паперів. Пароль: «Можна присісти до вашого столика, мсьє?» «Мсьє» — неодмінно на кінці. Відзив: «Мсьє, дуже радий, мені самому нудно». «Мсьє» — неодмінно на початку.

Ласточкін хвилинку постояв, зосереджено дивлячись

собі під ноги, очевидно повторюючи, щоб запам'ятати пароль. Раптом він поглянув на Котовського благо-гально.

— Григорію Івановичу, серденько! А може, можна так, без грошей? Га? Підстерегти цього Ройтмана і... Га?

Котовський стелує плечем:

— У залі кафе буде щонайменше десяток його людей, а на вулиці — ціла банда. Іти треба самому, без охоро-ни, інакше пропав договір. Така умова. А наших охорон-ників вони впізнають під якою завгодно личиною.

Ласточкин тяжко зітхнув і з відчаєм махнув рукою:

— Гаразд! Хай поп'є нашої крові! Хай пропадають грошики! Правда ж? — подивився він на Котовського, шукаючи в його очах ствердження на таку величезну витрату.

— Та хай їм біс! — з легким серцем відгукнувся Ко-товський. — Прозрепний метал. Навіть не метал, а па-пірці. Зате який документик!

— Документ — да! Це справді — документ! — Лас-точкін знову схвилювано заходив по кімнаті. — Між чет-вертою і п'ятою? Добре, я прийду точно.

— Тобто як це — прийдете? — здивувався Котовсь-кий. — Куди прийдете? Ваше діло — гроші. А прийду ту-ди я.

Ласточкин спинився на половині кроку. Він подивився на Котовського хитро і навіть помахав пальцем перед його носом:

— Е, ні, Григорію Івановичу! Договір одержу я в мої власні руки. А ви в цей час...

— Дозвольте! — скипів Котовський. — Як це так ви?

— Тому що, знаєте... — Ласточкин зам'явся, — ризикувати вашою головою ми не можемо. За неї об'явлено п'ятдесят тисяч і...

Котовський розлютився, навіть обличчя його налилося кров'ю.

— Та я ж піду цим, як його, Золотарьовим...

— І назавжди провалите цю маску? — ехидно поди-вився Ласточкин. — Маску, яка безцінна щодо здобуття розвідувальних даних...

— Ну, я піду... Гершком Берковичем...

— А Берковича коли-небудь хто-небудь бачив у кафе Фанконі? Скнару Берковича, якому треба годувати свою мадам і шістьох дітей?

Котовський гримнув кулаком об стіл:

— Та чорт його забирай, я придумаю ще щось! Піду вараз в костюмерну опери і вийду... вийду... попом, ксьондзом, рабином, ким завгодно...

— Попи, ксьондзи і рабини теж по ресторанах не ходять,— спокійно заперечив Ласточкін. І раптом твердо додав: — Товаришу Котовський, я прошу вас підлягати дисципліні. Ревком оголосив Одещину в стані облоги.

Котовський сердито фиркнув і сів. Він сказав рішуче:

— Вас я все одно не пушу, ви — керівник підпілля, ви не маєте права йти на риск... Нехай тоді йде хтось іще. Можна когось з моїх хлопців, можна когось з ревкому... Наприклад — Столярова.

— Батеньку мій! — обійняв його за плечі Ласточкін.— Ніякого ризику для мене! Я ж мало не щодня обідаю та вечеряю або у Фанконі, або у Робіна. Мене там усі офіціанти знають як облупленого. Неодмінно я піду, душа моя, тільки я. Ніхто з наших підпільників і близько до цього ресторану не підходить... Там же повнісінько контррозвідників і шпигунів. А я — купець, у мене костюм бостон і каракулева шапка на голові.— Ласточкін тихо засміявся.— І гроші якраз у мене. Так що все в порядку, дорогий Григорію Івановичу.

Він знову обійняв за плечі й притис до себе, до своєї шуплої, жилавої фігурки величезну, ведмежу постать Котовського.

— Ах, який документ, який документ! Спасибі вам величезне, величезне спасибі...

Тихо і радісно сміючись, Ласточкін відпустив Котовського і зразу ж урвав сміх.

— А тепер слухайте мою справу, Григорію Івановичу!

Вони посідали знову до столу. Котовський — понурий і сердитий, Ласточкін — радісний та веселий, і Ласточкін почав дещо ехидно:

— От, хоча ви й преславний бессарабець і чудовий розвідник, якому відомі всі таємниці світу, але однієї історії, аж ніяк не таємної, так і не знаєте.

— Що ж то за така історія? — насторожено поцікавився Котовський.

— Історія не погана. Загін Івана Голубничого, який після петлюрівського провалу вийшов у партизанський рейд, не забули?

Котовський мовчки хитнув головою.

— Так цей загін, збагатившись в партизанському своєму рейді по селах західної частини Одещини коштом припливу сил із незаможного селянства між Бугом і Дністром, нараховує сьогодні в своєму складі чотириста багнетів, сто сімдесят п'ять шабель, чотири гармати і тридцять вісім кулеметів...

— Ого! — вирвалося в Котовського, і похмурість легко злетіла з його обличчя.

— Цей загін, з нашого, звичайно, дозволу, найменував себе частиною Першої південної Червоної Армії...

— Хороша назва,— широко посміхнувся Котовський.— Здорово придумано! Це ви придумали?

— Не має значення. Так-от, як повідомляє штаб,— Ласточкін урочисто наче процитував,— штаб військово-революційного комітету Одещини...— Котовський ворухнувся, і Ласточкін кивнув: — Так, так, ми утворили вже такий штаб... Так-от, цей загін учора ввечері, після жорстокого бою з румунськими загарбниками та полком Добрармії з дивізії Гришина-Алмазова, зайняв місто Тирасполь на Дністрі...

Котовський схопився на рівні.

— Іване Федоровичу! — скрикнув він.— Починаєте повстання?

Ласточкін помахав пальцем і хитро примружився — точнісінько, як це робив Котовський, коли інтригував його своїм документом.

— Заспокойтеся, Григорію Івановичу! На все свій час. Час для загального повстання ще не настав, але...— Ласточкін помучив хвилинку Котовського, хитро граючи очима,— але настає.— Він раптом став знову серйозний.— До повстання діло йде, Григорію Івановичу. Саме до повстання! Тепер — це наше найперше устремління. Фронту ще наші сили держати не можуть, через те зараз ми будемо деморалізувати противника партизанськими наскоками. Армія Голубничого Тирасполь, звичайно, залишила разом із сотнею трупів противника на місці бою, покинула й перемолоту техніку та погромлені білі установи. Тепер загін пересувається в напрямі до Балти, яку й захопить незабаром з такими ж результатами, обрісши, певна річ, між Тирасполем та Балтою ще якоюсь сотнею чи двома бійців та якоюсь там технікою з рук ворога. Сидіть, сидіть спокійно, Григорію Івановичу! — Котовський не міг всидіти на місці. Адже

повстання, бойові дії — то була його мрія, саме в це він вірив найбільше. І от це вже ставало реальністю.— Сидіть і слухайте мене уважно! Мова про вашу Бессарабію.

— Бессарабію? Там же румуни!

— Вірно! — ствердив Ласточкін.— І зараз у нас нема сил боротися з ними, але наддністрянські села, деякі по цей бік під Одесою, а деякі по той бік Дністра, як-от Маяки, Дубосари, а також Копанка, Розкаєци...

— Я знаю всі ці місця...— прошепотів Котовський.

— Не сумніваюсь. Як знають там і легендарного Котовського. Як ви думаєте, легендарний Котовський спроможний по цих селах, в яких, за точними відомостями ревкому, бойовий дух поміж людей міцний, зібрати... другу частину Першої південної Червоної Армії і вивести її на плацдарм під Одесу з заходу, відрізаючи залізничне сполучення з Румунією, яким французькі окупанти женуть і женуть сюди свої сили й техніку?

Котовський звівся і виструнчився.

— Коли дозволите виконувати, товаришу Ласточкін?

— Сьогодні! — Ласточкін теж звівся.— На операцію накопичення сил та озброєння з місцевих ресурсів — з прихованої селянами зброї та захоплених ворожих арсеналів,— я гадаю, доволі буде два-три тижні?

— Два! — сказав Котовський.

— І на доведення особового складу до стану бойової готовності — ще два. Отже, за місяць буде сформовано другий полк Першої армії. Так?

— Слухаю, товаришу Ласточкін. Буде виконано.

Ласточкін поклав Котовському руки на плечі, щоб той сів, і сів сам.

— Розумієте, Григорію Івановичу,— заговорив він, наче йшлося про якусь зовсім звичайну річ,— інтервенти накопичувались, накопичувались і враз почали наступ. Вони зараз шалено тиснуть на схід — на Миколаїв і Херсон. Попереду йдуть денікінські частини, де-не-де греки, за ними, підганяючи їх, сунуть і французи. На рейді перед Херсоном і Миколаєвом — англійська і французька ескадри. З півночі широкою підковою — петлюрівська територія. Це — неначе прошарок між інтервентами і червоними військами за Дніпром. Червона Армія ще не накопичила достатніх сил для удару на південь. Її завдання зараз — Київ. Туди, проти військ Директорії, спрямовані зараз сили Червоної Армії.

Я маю лист триденної давності від командування Південним фронтом, зв'язківці з Москви прибувають, знаєте, регулярно. Нам треба приймати удар інтервентів на себе. Зсередини діємо ми, підпільники. Але цього вже мало. Потрібні збройні армійські сили. Треба ударити окупантам в лівий фланг. Ми не маємо ще сил на великий удар. Отже, треба довбати й довбати дрібними ударами. Голубничий почав. Тепер...

— Зрозуміло, Іване Федоровичу.

— Ну, от! — Ласточкін звівся і глянув на годинник.— Ого, вже восьма година! Коли ви виберетесь? Вночі, ввечері чи ще вдень?

— Вранці. Зараз же.

— Ні, ні! — запречив Ласточкін.— Ввечері. До вечора я пришлю вам і зв'язківця.

Котовський запитливо поглянув на Ласточкіна.

Ласточкін пояснив:

— З Бессарабією ні телеграфного, ні поштового зв'язку не буде. А ваші інформації нам треба одержувати принаймні... раз у три-чотири дні.

— Зрозуміло. Хто буде зі мною?

— Я думаю...— Ласточкін замислився,— найкраще було б якусь дівчину. Дівчатам, знаєте, найлегше пробитись, менше підозри...

Котовський змолвився:

— Іване Федоровичу, якщо можна — тільки не дівчину!.. Ну, розумієте...— Він не знаходив аргумента, на решті випалив: — Морока з тими спідницями в умовах конспіративного пересування! Йй-богу, краще, коли обидва мужчини, ну, повірте мені, я зуби з'їв на хованні й перехованні.

Ласточкін засміявся:

— Ах ви, женоненависник, женоненависник! Ну, гаразд. Кого ж тоді? Знаєте що? Хлопчика! Га! Когось із наших комсомольців. Щоб непримітний був, але, звичайно, спритний, бравий хлопець. Він і не знатиме, що ви Котовський, але... Це ідея, га?

— Що ж, це непогано,— погодився і Котовський,— тільки такого, щоб умів плигати через паркани, лазити по деревах, а коли що, то й у холодну воду стрибнути зимою.

— Можете бути спокійні! — безжурно сказав Ласточкін.— У Колі Столярова є просто герої, з тих, що, пам'ятаєте, прапори почепили по всіх димарях, як був страйк.

Ну, от! — Ласточкін рішуче звівся, підійшов до свого пальта і шапки. — Надвечір хлопець буде тут. До лікаря Скоропостижного на прийом. Ах, так, сьогодні прийому нема... Тоді... Уласе Уласовичу! — гукнув він.

Фельдшер з'явився на порозі.

— Уласе Уласовичу, сьогодні прийде до вас хлопець, спитає саме вас і скаже, що від Колі Столярова. Так ви його гарненько прийміть, хай почекає Григорія Івановича. Вони разом поїдуть.

Улас Уласович перевів погляд на Котовського.

— Ви надовго їдете, Григорію Івановичу?

Котовський весело посміхнувся:

— Хто його знає, Уласе Уласовичу. Оголосить, що в доктора Скоропостижного прийому не буде... місяць. Він зайнятий науковою роботою.

Улас Уласович занепокоєно подивився на Котовського.

— Далеко, значить... і — небезпечно?

Григорій Іванович обійняв фельдшера за плечі.

— Ждїть з подарунками. До речі, за щасливу подорож... — Котовський вийняв ключика і відімкнув шафку. З шафки добув завітну пляшку. — Ви, Іване Федоровичу, як собі хочете, але ми з Уласом Уласовичем за мою подорож перехилимо по маленькій.

Ласточкін був уже в пальті й шапці.

— Що ж, — сказав він, — за цю подорож... хоча я зранку ні рісочки, але на такий випадок наливайте й мені.

— Ура! — крикнув Котовський і налив дві скляночки, якими ставлять «банки»; в третю він хлюпнув трішечки. — Розведїть, Уласе Уласовичу, чистою водичкою так градусів на сорок для Івана Федоровича.

Вони цокнулись, випили і пошукали очима — чим би закусити? Закусити не було чим. Тоді урочисто один одному потиснули руки — оце й була вся закуска.

Улас Уласович вийшов. Ласточкін ще сказав:

— Григорію Івановичу, ще два слова: розкажіть мені коротко про цього вашого професора.

— Про професора? — здивувався Котовський. — А що вас цікавить?

— Цікавлять два питання. Перше, чи ота улоговина з парком в степу під Долинською може бути місцем потаємного зосередження партизанського загону? Знаєте, в степу ніде зосередити партизанський загін...

— Звичайно! — захоплено вигукнув Котовський.— Величезний старий парк на сотню десятин! — Раптом він примовк.— Ні, знаєте, Іване Федоровичу, там такі цінні породи дерев — карпатський бук, канадський клен, червоне дерево...

— Можна ж обережно,— сказав Ласточкін,— можна попередити партизанів, заборонити рубати на багаття... під страхом трибуналу...

— Хіба що...— непевно протяг Котовський; йому заімпонувала ідея зосередження партизанського загону в байраку серед степу, але було жаль дорогоцінних порід дерев.— В усякому разі, треба порадитись з Гаврилом Івановичем, без його дозволу... та й згоди старого Давида — все ж таки, знаєте, внук декабриста...

— Це вже мое друге запитання. Ви можете мені дати явку до професора Панфілова? — Ласточкін пояснив: — Мова не тільки про цей парк, а взагалі — його настрої? Якщо я вас вірно зрозумів, він — патріот? Як представник найкращої нашої інтелігенції, він повинен бути під нашою пильною охороною, але й допомогти нам, можливо, чимось зможе... Нам треба зміцнювати свої зв'язки з інтелігенцією!

— Яка там явка! — здвигнув плечима Котовський.— Та цей душевний стариган не розуміє, що таке явка, і езопівської мови конспірації ніяк не добре. Просто скажіть, що від мене, розкажіть, що я виїхав...

— Йому можна сказати — куди й чого ви поїхали?

Котовський здивувався з такого запитання:

— Дивно почути таке запитання від вас, такого запеклого конспіратора!

— А все ж таки? Знаєте, конспірація різна за різних обставин, а особливо — з різними людьми. І людей це перевіряє. Так як ви думаєте?

Котовський подумав хвилинку і сказав:

— Куди — на всякий випадок — не треба казати, а для чого — можна, навіть треба, думаю я. І перевірка буде, і, знаєте, хороший це чоловік. Німці пропонували йому переїхати до Берліна і вести там кафедру географії Росії — відмовився, сказав, що служити хоче своїй батьківщині. Ну, і що ж...

— Доволі! — сказав Ласточкін.— Симпатичний чолові'яга. Ну, Григорію Івановичу, щастя вам!

Вони міцно обнялись і поцілувались. Потім подивились один на одного. Шкода було розлучатись. Та й

часи такі — хто його зна, чи доведеться побачитися вдруге?

Ласточкін насунув шапку на брови і рішуче закрокував з кімнати геть. Але на порозі він ще спинився і махнув рукою:

— Командирові другого полка Першої південної Червоної Армії — привіт!

— Привіт, товаришу голова військово-революційного комітету Півдня!

2

На Пересип, до «Дома трудолюбия», Ласточкін прибув з невеличким запізненням: призначено було на дев'яту, а було вже п'ять хвилин на десятую — і це його роздосадувало. Ласточкін не терпів запізнень і сам не запізнявся ніколи. Підпільник завжди мусить бути найточніший, бо інколи в умовах конспірації одна хвилина вирішує успіх чи провал операції.

Біля ганку Ласточкіна перестрів Коля Столяров.

— Все гаразд, товаришу Миколо, — сказав Коля поважно, — можете спокійно йти. Праворуч — коридором, у клубну кімнату. Просто на звуки і йдіть: оркестр балаєчників репетирує — все наші хлопці, моревітнівці... Комсомольці, — поправився він.

Ласточкін зрадів:

— Ну, мені сьогодні просто щастить! Якраз ти мені й потрібний.

— Я відповідаю сьогодні за охорону зборів, — поважно відказав Коля, — моя черга.

«Дом трудолюбия» — інвалідно-трудова колонія — був не лише центром всього громадського життя величезного передмістя, але разом і центром усієї підпільної роботи Пересипського району. Окупанти і денікінці не дуже й потикались на Пересип, справедливо побоюючись густозаселеного робітничого передмістя, і у великому зручному приміщенні «Дома трудолюбия» проводились усі масові, в умовах підпілля, заходи обласкому: наради, підпільні конференції, вибори до партійних органів. Комсомольській дружині було доручено нести охорону в час таких масових заходів підпілля, але поступово ця охорона стала постійною, повсякденною: підпільне масове зібрання могло виникнути раптово, і треба було завжди бути наготові.

— Спасибі, Колю! — сказав Ласточкін, тягнувши Колю за ріг будинку.— Зараз я пройду, але попереду мені треба тобі сказати кілька слів.

Коли вони зайшли за ріг і стали невидимі з пустиря, Ласточкін сказав:

— Мені, Колю, потрібен один з твоїх комсомольців. Вірний і надійний хлопець — для найвідповідальнішого доручення по зв'язку. Треба буде виїхати і наїздити сюди, пробираючись раз у раз через фронтові застави, мимо французьких і денікінських чи польських пікетів. А потім знову повертатися туди. Зрозумів?

— Зрозумів, товаришу Миколо,— солідно відказав Коля,— я готовий. Коли вирушати? Де явка?

Ласточкін засміявся. Готовність, серйозність і діловитість, з якою Коля відказав йому, його зворушили. Хотілось отак взяти, притиснути до себе цього суворого вісімнадцятирічного бійця і розцілувати його.

— Ні, Колю,— сказав Ласточкін тепло,— ти нам і тут до зарізу потрібний. Без тебе ми, як без рук. Ти тільки один знаєш усіх твоїх моревінтиків. Ти залишишся і далі при мені. Давай кого-небудь з твоїх.

Не приховуючи розчарування, Коля хвилинку помовчав. Пост секретаря обласної комсомольської організації був, звичайно, дуже почесний і відповідальний, а діла було стільки, що й дихнути не було коли. Та за тими організаційними справами постійно траплялося так, що йому самому доводилось залишатися в стороні від «справжнього», як він казав, бойового діла. Його не посилали з збройними групами дружини, йому не дозволяли брати участь у диверсійних актах, його не направляли й на розвідку, а тепер от і на відповідальне доручення по зв'язку теж відмовляли послати...

— Що ж,— проказав він, поміркуювавши,— у мене є багато таких, що підійдуть...

— Треба бравого хлопця! Щоб умів і полем, і лісом пробратись нечутно, щоб, коли треба, і лиман зимою перебрів або річку переплив...

— Тоді Сашка Птаху,— сказав Коля рішуче.— Це саме такий. Купається круглий рік, перепливає з Лузанівки аж до гавані. Тільки він од батька ховається, що комсомолец. Побоюється, що батько гніватиметься, не дозволить... Батько в нього суворий, і орієнтація остаточно не вияснена...

Ласточкін посміхнувся собі під ніс.

— Що ж, як ховається, то нехай ховається.— Він мало не додав — «батько від нього ховається теж: орієнтація сина ще не вияснена...» — але вчасно приглушив своє бажання пожартувати.— Знайди його, хай лаштується вдома до від'їзду і буде на Базарній, 36...

В кімнаті поруч з клубною на Ласточкина чекало п'ятнадцять чоловік. Коли він увійшов, усі подивились на нього, але й далі сиділи на своїх місцях — на табуретах та лавах попід стінами або на столиках: в цій кімнаті в час вечірніх розваг звичайно влаштовувався буфет — раніше, коли ще було чим торгувати в буфеті і коли було за що купувати.

З одного стола назустріч Ласточкину сплигнув Микола Столяров. Він був відповідальний за збори від Пересипського райкому.

Микола Столяров рапортував по-армійському:

— Дозвольте доповісти, товаришу представник військово-революційного комітету! — На цих його словах усі інші також зверлися з місць.— Згідно з наказом обласкому на зібрання прибуло десять чоловік від Пересипського райкому партії і п'ятеро від Морського райкому.

Поки він говорив, Ласточкин встиг коротко оглянути всіх присутніх: крім Миколи Столярова, всі були йому незнайомі.

Микола Столяров додав:

— Всі товариші є людьми чистої революційної совісті.

Він замовк, закінчивши, і стояв виструнчившись, як перед командиром. Інші теж підтяглись. У сусідній кімнаті оркестр балалаечників-комсомольців награв вальс «На сопках Маньчжурії». Десятеро з присутніх були, безсумнівно, робітники — це було видно з їх робочого одягу, з плескатих, засмальцьованих кепок, із зашкарублених рук. Трое були матроси — в бушлатах і безкозирках, двоє — очевидно, з портової обслуги: один у засмальцьованій, з потрісканим дашком капітанці і в двобортній тужурці механіка чи моториста, другий — у мальовничій, пахвтаній з чужих пліч одяжі рибалки: брезентова зюйдвестка, балахон і штани з верети. Він міг бути й вантажником.

— Здрастуйте, товариші! — сказав Ласточкин.— Сідайте, я — Микола.

Гуртком людей перебіг шелест, і всі лишилися стояти. Всі знали, що керівник організації — Микола, але май-

же всім доводилось бачити його вперше. Всі з неприхованою цікавістю дивились на Ласточкіна: за ці три місяці ім'я Миколи вже стало популярне і любиме в усій організації більшовиків.

— Сідайте, сідайте,— сказав Ласточкін,— нам треба серйозно поговорити.

Всі сіли, і Ласточкін запитав:

— Хто безробітний, підніміть руки!

Руки підняли десятеро з п'ятнадцяти: шестеро робітників, три матроси і той у вереті, який міг бути і рибалкою, і вантажником.

— Таким чином,— констатував Ласточкін,— п'ятьом треба сьогодні ж узяти з роботи розщот, а коли хто працює по мобілізації, то від сьогодні ж залишити службу і перейти на нелегальний стан.

Всі сиділи мовчки. П'ятеро, яким треба було звільнитися з роботи або дезертирувати і перейти на нелегальний стан, теж мовчали.

— Партія,— сказав Ласточкін,— довіряє кожному з вас особливо відповідальне і, прямо скажу, небезпечне доручення. Всі готові, товариші?

Микола Столяров сказав:

— Люди перевірені, товаришу Миколо, готові до всього. Більшовики.

— Можна запитання? — підняв руку один матрос.

— Давайте.

— Діяти нам групою чи кожному нарізно?

— Діяти треба буде кожному нарізно, на свій страх і ризик, і перший час — без зв'язку з іншими. Можливо, без зв'язку й з нами. Відповідно до інструкції, які я вам зараз передам.

Тоді матрос сказав, непевно переступивши з ноги на ногу й мнучи безкозирку в руках:

— Як комуніст, я мушу признатися...— Він зам'явся, явно не добираючи слів.— Я, звичайно, душею і тілом... для партії і загальнопролетарської справи. В бій піду на смерть. Але...— він зам'явся знову, почервонів і стер з чола піт.— Але, як комуніст, повинен признатись...— Він знову зам'явся.

— Ну, ну? — лагідно заохотив його Ласточкін.

Всі суворо дивились на матроса, і під поглядами товаришів він ніяковів дужче й дужче. Піт стікав з його чола. Признання давалось йому нелегко. Був він кремезний, присадкуватий, з обличчям, загорілим навіть

зараз, на третьому місяці зими,— бувалий і, мабуть, дійшлий чоловік років під тридцять. Опуклі груди його під бушлатом облягав смугастий матроський тільник. Широкий кльош покривав черевики. Це був типовий «братішка»-матрос.

Мовчання тривало надто довго, балалаечники за стіною грали вже «Вдоль да по реченьке». Матрос махнув рукою і нарешті видушив своє признання:

— В бою я умру. А коли мені самому діяти, то, як комуніст, попереджаю: чоловік я, сказати б, ні сюди Микита, ні туди Микита, не розкумекаю сам, що й до чого.— В мові його почувалася сльоза.— Політично неграмотний я чоловік, не розбираюсь у вопросах.— Він мало не крикнув це з образою і відчаєм у голосі.

— Як ваше прізвище? — м'яко запитав Ласточкін.

— Матрос другої статті Климент Овчарук. Член партії з липня сімнадцятого року.

— Сідайте, товаришу Овчарук,— так само м'яко сказав Ласточкін.— Це дуже добре, що ви так критично ставитесь до себе самого. Це буває: чоловік здатний на героїчний вчинок у бою, а складного завдання сам розв'язати не може.

— От-от! — радісно скрикнув матрос другої статті Климент Овчарук.— Ви мене розумієте, товаришу з обласкому! Йй-богу, комуніст я правильний і вмерти за революцію — хоч зараз. А доручіть мені щось придумати самому, хоч би й на користь революції — амінь, шабаш, камінь на шию — і амба!

Дехто посміхнувся, але Ласточкін лишився серйозний. Він звернувся до всіх:

— Хто-небудь з присутніх знає товариша Овчарука по роботі, по службі?

Всі мовчали. Ласточкін подивився на двох інших матросів:

— А ви, товариші?

— Ми з іншої посудини,— сказав один з них. Другий знизав плечима і промовчав.

— Ну що ж,— сказав Ласточкін,— хоча зміст завдання ще не відомий товаришеві Овчаруку, але треба повірити йому наперед. Гірше буде, коли, дізнавшись про зміст завдання, товариш Овчарук відмовиться. Ідіть, товаришу Овчарук. Райком використає вас відповідно до ваших здібностей. Наприклад, в бойовій дружині.

— Точно! — радісно скрикнув Овчарук,— Мене якраз

треба в бій! Я воювати можу. Між солдатами я завжди себе опredілю. Між матросами чи там солдатами, з народом, я собі завжди раду дам.

Він надів безкозирку, відкозиряв по-військовому і рушив до дверей.

Та коли він взявся за ручку, щоб одчинити двері, Ласточкін змінив своє рішення:

— Товаришу Овчарук, почекайте! Сідайте, будь ласка, на місце.

Овчарук тихо пройшов на своє місце. Він не збагнув причини зміни попереднього рішення. Сівши на місце, він дивився непорозуміло.

Ласточкін запитав усіх:

— Хто з товаришів говорить по-українському? Підведіть руки.

Підвелось дванадцять з п'ятнадцяти рук. Підвів руку й Овчарук.

— Добре! — задоволено сказав Ласточкін.— Краще, коли вміти по-українському, а проте...— він посміхнувся,— можна й не вміючи: мова революції одна — до серця і розуму людини... Так-от, товариші, справа така. Всім вам доведеться відправитись на територію, зайняту петлюрівцями, і вступити до петлюрівської армії... козаками «батька отамана» Симона Петлюри...

Гуртком людей перебіг шелест — дехто приглушив вигук здивування, дехто засміявся, матрос Овчарук лягнув долонею по столу.

Ласточкін перечекав, поки шелест стихне, і тоді виклав зміст завдання.

Товариші мали вступити до петлюрівської армії і повести агітацію поміж селянських повстанців із неможливих та середніх селян, які прилучилися до петлюрівщини в час антинімецького й антигетьманського повстання. Треба було відкрити очі облутаним підступною провокацією націоналістів трудящим на саму суть подій, на те, по який бік барикад громадянської війни їм треба стояти. Треба було внести розклад в армію найманців іноземних інтервентів, розклад класовий, породити класове розшарування. Треба було одірвати від націоналістичної контрреволюції чесних обдурених трудівників. Треба було або привести їх у табір червоних партизанів, або просто штовхнути на дорогу додому: кидай зброю і йди додому, до мирної праці й злиденної, вимученої родини!

Це була перша частина завдання для кожного комуніста, який мав стати козаком армії Директорії.

Та була і друга частина — для кожного, хто на це виявиться спроможним: очолити загітовану групу, підняти її на повстання проти свого командування, роззброїти всю петлюрівську частину, утворити на її збройній базі червоний партизанський загін і прямувати — залежно від обставин — або назустріч наступові Червоної Армії з півночі, або на південь, на удар по франко-греко-денікінському фронту.

План був трудний, але варто було докласти сил, щоб його здійснити — і десятками ударів з різних місць враз знешкодити значну частину петлюрівського війська, перетворивши підвладну нині Директорії величезну територію в плацдарм накопичення більшовицьких збройних сил.

Микола Столяров запитав:

— Це — план обласкому і нашого військово-революційного комітету?

— Ні,— відказав Ласточкін,— ми не самі будемо виконувати цей план. Групи для розколу петлюрівської армії одночасно з нами надсилають Харків і Москва. План розгрому інтервентів на півночі і на півдні — один план.

— Здорово! — сказав Микола Столяров.

Матрос Овчарук знову лягнув долонею по столу.

— Братішки! — скрикнув він.— Таж я до цього здатний! Йй-богу я це можу!

Коли всі пересміялись, Ласточкін зробив ще важливе попередження.

Комуністи повинні були пильно начуватись: над селянськими повстанцями і партизанськими групами, які утворювалися стихійно проти лінії франко-греко-денікінського фронту, прагнув запанувати якийсь отаманчик Григор'єв.

Цей Григор'єв намагався «загравати» з більшовицьким підпіллям, оперував революційними гаслами і закликами війни проти іноземних загарбників та власних панів і заявляв, що він — червоний та відстоює радянську «платформу». Колишній кадровий офіцер царської армії, потім один із отаманів націоналістичного «вільного козацтва», він перекинувся на бік Директорії в час протигетьманського повстання Петлюри і Винниченка, претендуючи на пост головнокомандуючого армії УНР.

Одначе пост головного отамана, як відомо, зайняв сам Петлюра, і тепер цей честолюбець, спекулюючи на загальних антипетлюрівських настроях, намагався привернути до себе повстанські кола, щоб на гребені антипетлюрівської хвилі повстань виплисти до влади. Що він пройдисвіт та авантюрик, це зрозуміло й сьогодні. Але завтра може стати відомо, що він — замаскований провокатор білої контрреволюції, прямий агент іноземних інтервентів, який має облудне завдання розколоти широкий фронт повсталих робітників і селян півдня України. На території «середостіння» більшовицька розвідка вже натрапила і на слід: через власну дружину Матильду, яка проживала нині в Мелітополі, Григор'єв мав давні зв'язки і з німцями, і з Америкою. Зміст цих зв'язків, безсумнівно, незабаром буде цілком виявлений. Але характерно, що на цього Григор'єва орієнтуються зараз деякі антипетлюрівські групи українських націоналістів, що вдаються до демагогічних «демократичних» закликів. Нині всі вони раптом задекларували свою «згоду» на радянський лад на Україні, одначе — в одриві від Росії: вони пристають до боротьби проти білої контрреволюції, одначе — тільки російської білої контрреволюції. Водночас ведуть війну... проти робітничо-селянської Радянської Росії.

Отже, комуністи, які діятимуть на території «середостіння», які організовуватимуть там повстання, очолюватимуть партизанські загони або ставатимуть комісарами у загонах, підлеглих Григор'єву, повинні діяти на два фронти: проти Петлюри і проти Григор'єва. Коли хребет партизанських загонів, керованих більшовиками, стане міцний і з півночі наблизиться Червона Армія, — авантюрі Григор'єва буде покладено край одним ударом.

Маршрут, тобто місця, куди направлялися комуністи, кожний мав одержати в останню хвилину перед від'їздом — у військовому відділі свого райкому. Військові відділи райкомів уже мали дислокації від штабу військово-революційного комітету.

Коли комуністи розходилися з «Дома трудолюбия», комсомольський оркестр балалаечників гучно награвав «Рече та стогне Дніпр широкий».

Третя з невідкладних на сьогодні зустрічей була в Ласточкина з робітниками заводу Гена — теж на Пересипі.

Справа в тому, що саме робітники заводу Гена, цього найбільшого на ту пору індустріального підприємства Одеси, становили основний контингент бійців найміцнішого бойового загону підпільного ревкому — дружини імені Старостіна. Дружина була вже добре організована — десятками по цехах, з командирами-десятькими на чолі кожного цехового десятка, була й не погано підготовлена: на військових навчаннях у Хаджибеївському парку, за Куяльницьким лиманом та на полях приміського села Дофінівки. Робітників заводу Гена — комуністів, комсомольців і позапартійних — було в дружині кілька десятків, і ще багато десятків, ба й сотні робітників заводу, запалених ненавистю до окупантів, можна було поставити під гвинтівку. Та стало очевидно, що збільшувати далі кількість дружинників на одному підприємстві було неконспіративно, отже, і небезпечно: в профспілковому керівництві верховодили меншовицькі провокатори, а по цехах нишпорили шпиги контррозвідок. Ні в якому разі не можна було ставити дружину під удар.

Ревком доручив вжити заходів особисто Ласточкину.

Та були ще й інші, можливо, важливіші, міркування щодо збройних робітничих дружин. У тому, що дружина складалась з робітників одного підприємства, був величезний плюс — це зміцнювало дисципліну поміж бійцями і створювало особливу зручність мобілізації. Однак був у цьому і величезний мінус: сама собою створювалась якась «сепаративність» збройної сили, на яку мав спертись ревком у годину загального повстання. Адже ідея збройної боротьби проти інтервентів повинна була стати масовою ідеєю, повинна була досягати в найширших масах робітництва — по всіх робітничих колективах міста. І, певна річ, по всіх підприємствах треба було підготувати озброєні групи. Такі групи гарантували б захоплення підприємства за наказом ревкому, а в годину загального повстання, — озброївши ширші кола робітників заводу, — повели б їх за собою в бій. До початку загального повстання ці групи-десятки мали бути зведені в міжзаводську збройну дружину — з закон-

спіруванням кожного десятка від інших. Це б забезпечило дружину від загибелі в разі провалу окремої групи-десятка.

Такий план виробив обласком, і ревком доручив Ласточкіну здійснити його невідкладно.

Побачення Ласточкіна з командиром та командирами-десяцькими дружини імені Старостіна мало відбутися, звичайно, не на території заводу. Заборона обласкому влаштовувати будь-які явки на підприємствах, а тим паче проводити там масові зібрання була зараз особливо сувора, бо вся увага численних контррозвідок спрямовувалась саме на індустриальні підприємства. Однак місце зустрічі мало бути і недалеко від заводу та в робочий час, бо тільки таким способом можливо було зібрати всіх людей одночасно.

Тому зустріч організовано о дванадцятій годині — в перерву на обід — у чайній Арона Фінкельштейна, за рогом, навскоси від території заводу. Десяцьких ще звечора попереджено, що обідати вони мають не у себе в цеху біля верстата, а заманеться їм до обіду попнити чайку в хавирі старого Арона: багацько робітників ходили до чайної, щоб «розмочити» баночкою окропу свій обід всухом'ятку. Для того ж, щоб до чайної не потрапив на цей раз ніхто із сторонніх, робітники — члени підпільного більшовицького осередку, які не були командирами десятків, зразу ж після гудка на обід займали пости на всіх підходах до чайної від території заводу та від суміжних вулиць. До кожного, хто прямував до чайної — якщо він не був відомий з обличчя командирів десятка, — негайно ж мав підійти постовий більшовик і, розминаючися, кинути поспіхом через плече:

— Стоп! Не йди до Арона, хлопці переказали, там засіли контррозвідники, і зараз має бути облава. Тікай мерщій!

Наражатися на облаву, звичайно, нікому не кортіло, і повідомлений, безперечно, негайно ж поверне і чимдуж наживає п'ятами.

А для бійців загону ці ж слова були домовленим наперед паролем, який означав, що все, мовляв, гаразд, можна спокійно прямувати до чайної.

Арон Фінкельштейн став власником чайної тільки місяць тому — з доручення обласкому: через нього та його чайну і відбувався весь зв'язок обласкому з більшо-

вицьким осередком на заводі Гена. Він же — в зв'язку з переходом Олександра Столярова на нелегальний стан — тимчасово виконував обов'язки командира дружини імені Старостіна, мавши неабиякий військовий досвід: георгіївський кавалер за бої під Перемишлем, він залишив ліву руку на полях боїв за Стоход.

Арон перестрів Ласточкина на порозі чайної.

— Все гаразд, товаришу Миколо,— доповів він,— гудок за дві хвилини, за п'ять хвилин хлопці почнуть збиратись. Сідайте до столу і попейте тим часом чайку. З міркувань конспірації це абсолютно необхідно, бо в чайній люди тільки те й роблять, що п'ють чай. Але з міркувань охорони здоров'я громадян робітничо-селянської республіки, нехай і позбавлених тимчасово права легального жителства на своїй власній землі, це необхідно не менше: я певний, що сьогодні ви ще не встигли випити свій вранішній чай.

Ласточкин теж засміявся:

— Спасибі, Ароне! Законів конспірації я дотримуюсь свято, тому неодмінно побалуюсь зараз кип'яточком. До того ж признаюсь, сьогодні ще не снідав, а вранішній чайок останній раз пив ще позавчора ввечері.

В чайній було порожньо, і Ласточкин попрямував до стола в глибині — ближче до задніх дверей, якими, в разі тривоги, можна було вискочити на задній двір та у сусідні подвір'я. Арон лишився біля дверей — біля невеличкого столика з «касою». В при заводській чайній Арона Фінкельштейна був встановлений оригінальний — зручний для відвідувачів, що поспішали на роботу, та для підпальників, що приходили на явку,— порядок: кожний сам наливав собі чай, пив скільки заманеться, а виходячи, платив карбованець — «од пуза». Таким чином господар мав змогу обслуговувати чайну без допомоги будь-якої прислуги: про око людське ніхто не міг вийти з чайної, надудлившись чаю «на шармака», а кожному підпальникові, даючи здачу, Арон міг переказати все, що потрібно.

Чайна займала широкий, але з низькою стелею зал — тут був раніше склад котрогось з контрагентів заводу Гена. Впоперек стояли довгі тесані і нефарбовані столи з такими ж лавами біля них, на столику в глибині парувал величезний бляшаний самовар відер на десять — у таких самоварах виварюють білизну в сирітських домах, дешевих пральнях та земських лікарнях, а навколо

самовара вишикувалось з півста кружок, зроблених з консервних банок.

Ласточкин наточив собі окропу із самовара, плеснув густо заварки з величезного чайника — аж крякнувши від передчуття насолоди, вкинув у філіжанку зернятко сахарину і, обпікаючи пальці, поставив філіжанку на стіл перед собою.

— Візьміть житнього сухарика,— гукнув Арон від дверей.— В шухляді під самоваром.

— Спасибі! — відгукнувся Ласточкин.— Здорово придумано: сухарик хрумтить, і повне враження, що п'єш вприкуску! Ваша фірма, Арон Фінкельштейн, поза всякою конкуренцією!

В цю секунду загув гудок.

І зразу ж — не встиг Ласточкин допити першу філіжанку — до чайної почали з'являтися люди.

Вони приходили один за одним — у засмальцьованих робочих комбінезонах чи куфайках, з мастилом і сажею на обличчі — прямо від верстатів, на ходу поспіхом обтираючи руки клоччям: перерва на обід тривала тільки годину — треба було встигнути пообідати, попиту чайку ще й здрігнути на півгодинки. А втім, сьогодні замість обіду доведеться обмежитись самим окропом із сахарином. Про що буде мова на зібранні — ніхто з робітників вперед не знав.

На Ласточкина в кутку кожний, входячи, кидав цікавий і допитливий погляд: обличчя було незнайоме, але раз зібрали і Арон — командир — біля дверей, значить, так і треба. Кожний брав філіжанку, наточував собі окропу і сідав до котрогось з столів.

— Всі! — гукнув Арон, коли біля столів зібралось дванадцять чоловік.— Приємного апетиту! Можна починати.

Тоді Ласточкин, не зводячися з місця, промовив з свого кутка — не голосно, але так, що чути було всім:

— Товариші!

На мить він спинився. Він хвилювався. Більшовик-підпільник в Одесі ще не міг виступати відкрито перед широкими масами, навіть перед робітничим пролетарським колективом: в місті, де панували інтервенти та соціал-угодовські зрадники, провокатор і шпиг стояли скрізь за спиною. Але до цих товаришів він міг говорити відверто: перед ним сиділи найкращі представники славного одеського пролетаріату, партія ввібрала їх ре-

волюційну енергію в своє рiчище, партія вела їх — і комуністів, і позапартійних; у відданості кожного з них пролетарській справі можна було не сумніватись. Та...

Гарячі, запальні голови були на плечах в цих дорогих і відданих справі боротьби товаришів. Переважна більшість робітників були зелені молодики, звичайно — без революційного, навіть життєвого досвіду: вісімнадцяти-двадцятилітні слюсарі або й слюсарські учні. Любов до вітчизни, непримиренність до ворога-окупанта, а найбільше, мабуть, виховувана змалку ненависть до паразита-буржуя і сама романтика збройної боротьби привели їх у лави майбутніх активних бійців. І їм, звичайно, нетерпеливись проявити свою доблесть... Як же поставляться вони до того, що мав їм сказати зараз він? Адже він мав переказати їм не наказ ревкому — взяти зброю і йти на барикади, а заклик до кропіткої і марудної підпільної діяльності, заклик до витримки і дисципліни, має послати їх на найвідповідальнішу і найтруднішу роботу — на організацію інших людей, очевидно, їм навіть незнайомих і, можливо, значно старших віком. Як поставляться до цього ці запальні юнаки пристрасного південного темпераменту? Чи згодяться? І — чи зуміють?..

Ласточкін мовчав, і всі напружено чекали. Всі напружено чекали, але залюбки сьорбали гарячий окріп з своїх кружок. І сьорбали зовсім не тому, що так потрібно було з вимог конспірації, а тому, що після важкої роботи в цеху дуже вже приємно було освіжитися гарячим питвом.

— Я не буду, товариші, називати свого імені,— сказав нарешті Ласточкін.— Ви, молоді бійці прихованої тим часом у підпіллі армії робітничого класу, самі повинні розуміти — чому: щоб не почули стіни, щоб не розніс вітер, щоб я міг піти звідси таким же невідомим, яким і прийшов. Коли ви ненароком зустрінете мене на вулиці, ви не повинні впізнати мене.

Шелест перейшов низькою кімнатою, робітники покинули сьорбати чай і, як по команді, відсунули від себе кружки.

— Пийте, пийте,— сказав Ласточкін,— це також конспірація. Крім того, вам за годину повертатись до верстатів, не пообідавши.

Він посміхнувся. Але ніхто посмішкою не відповів. Всі напружено слухали, що він скаже далі.

— Досить буде того,— сказав Ласточкін,— що я скажу: мене прислав до вас центр організації всенародної боротьби проти інтервентів, і все, що я вам скажу, це говоритиме до вас центральне керівництво повстанням в Одесі проти окупантів.

Тепер шелест біля столів пройшов гучніший. Люди за-совались на своїх місцях, дехто щось зашепотів сусідові. Ласточкін не міг почути слів шепотіння, але зрозумів, що шепотіли: по губах, що рухались, з виразу облич, що враз спалахнули, з самої напруженої тиші, що запала слідом після короткого шепотіння.

— Повстання! Вже повстання!..— гаряче шепотіли молоді робітники один до одного.

Це ще збільшило хвилювання Ласточкіна, і він сказав:

— Повстання — наша головна мета. Всі заходи революційного підпілля спрямовані на те, щоб повстання підняти якнайшвидше: народ стогне під залізною п'ятою імперіалістів-окупантів та від знущання білої і жовто-блакитної контрреволюції. Тільки збройним повстанням можна розчавити армію інтервентів та банди контрреволюціонерів, тільки збройним повстанням можна захопити владу в свої руки — в руки робітників і селян, і відновити в нашому місті і на цілому півдні нашої країни рідну Радянську владу.

Ласточкін спинився, оглядаючи молоді обличчя перед ним, що спалахнули завзяттям, гарячі очі, що засвітилися нетерплячкою.

— Але вам відомо, товариші, які численні і які прекрасно озброєні та дисципліновані війська мають інтервенти. Повстання може бути успішним, переможним тільки в тому випадку, якщо в ньому візьмуть участь найширші маси трудящих і якщо пролетаріат Одеси буде добре організований, багато озброєний, навчений поводитись з гвинтівкою і кулеметом, а революційна дисципліна в його лавах буде бездоганною.

Ласточкін знову спинився на мить: спостерігав за виразом облич перед ним, за поглядами дванадцяти пар очей. Либонь, в деяких очах відбилось розчарування, декотрі обличчя спохмурніли: молоді пролетарі, на юнацькій порі яких пройшли в героїчному місті великі дні Жовтневого перевороту, гарячі бої з гайдамаками Центральної ради, повстання проти австро-німецьких окупантів, горіли бажанням іти в бій, на барикади... Чи

сподіватись від них революційної витримки? Чи довіритися їм?.. Чи, може, пошукати способу використати їх ентузіазм, не відкриваючи карт, не розчаровуючи їх?..

Ні. Він скаже їм прямо. З ким же і говорити прямо більшовицькій партії, авангарду робітничого класу, як не з своїм класом?

— І от,— сказав Ласточкін,— помножити кадри збройних сил пролетаріату, бездоганно організувати їх, навчити поводитись зі зброєю та виховати в них гостре відчуття революційної і військової дисципліни повинні саме ви — бойовики основного збройного загону військово-революційного комітету, бійці робітничої дружини імені героя революції, улюбленця одеського пролетаріату, загиблого за справу перемоги пролетарської революції, товариша Старостіна.

Чайною знову перекотився гомін, на цей раз гучніший, виразніший.

— Чи зрозуміло, товариші, що я хочу сказати?

Робітники мовчали.

— Та зрозуміло...— почав хтось із поважніших, старших віком,— але...

— Але,— підхопив від дверей Арон,— чи я так зрозумів вас, товаришу з центру, що ви закликаєте бійців нашого загону побувати по інших заводах і розпочати там вербування нових бійців до нашого загону?

— Ні,— відказав Ласточкін,— ви, командир загону, не зрозуміли мене. По-перше, я не закликаю, а передаю наказ ревкому. Дружина — це бойовий загін, військове з'єднання, а ревком — це військове командування для дружини, яке ніколи не закликає свою збройну частину, а наказує їй виконати бойове завдання. Це бойове завдання я і передаю дружинникам робітничої дружини імені Старостіна.

Всі засовалися на своїх місцях, дехто звівся — важко було зрозуміти відразу: вподобалась така мова Ласточкіна чи, навпаки, викликала незадоволення. Арон гукнув щось від дверей і теж зійшов з свого місця, але Ласточкін не дав йому заговорити і казав далі:

— По-друге, мова йде зовсім не про вербування нових бійців до вашої дружини, а про утворення нових робітничих дружин. Найбільш надійні бійці вашої дружини — а я не сумніваюсь, що у вас всі товариші надійні,— повинні вийти із складу дружини і стати організаторами збройних груп на інших підприємствах.

Тепер вже всі зірвалися з своїх місць і заговорили зразу:

— Це ліквідація дружини!.. За що?.. Чому?.. Ви пускаєте загін!.. Це демобілізація!.. Переляк перед контрою!.. Ми не розійдемося... Нехай ревком весь прийде сюди і скаже нам!

Арон був обурений найбільше. Він залишив своє місце біля входу і був уже біля Ласточкина:

— Ви заберете найнадійніших, найкращих бійців з дружини, і це ослабить, знесилить нашу дружину!

— Ні! — гукнув і Ласточкін.— Це зміцнить збройні сили пролетаріату в цілому місті.

Хвилювання з новою силою обійняло Ласточкина: сталося те, чого він найбільше боявся. Та в хвилюванні його було не лише побоювання за можливий зрив плану ревкому: в хвилюванні його було і якесь відрадне, радісне почуття. Він мимоволі зіставив щойно відбуту розмову з такими ж робітниками, яких надсилалося в ворожій військовій частині, щоб деморалізувати їх і утворювати в них бойові збільшовизовані групи,— з розмовою зараз, коли товариші одержували майже аналогічне завдання. Там товариші зразу охоче прийняли наказ, тут — незгода, протест і обурення. Але дивна річ — це був вияв однакових почуттів і там, і тут. Там товариші охоче йшли на виконання найвідповідальнішого і найнебезпечнішого завдання. Тут товариші обурювались тому, що небезпека і відповідальність їх діяльності, на перший погляд, неначе зменшувались і віддалялись. Люди рвалися у бій, і вони прагнули безпеки і відповідальності.

Переборюючи хвилювання, щоб нічим не виказати його, Ласточкін посміхнувся:

— Здорово, товариші! — весело сказав він.— О тепер у нас справжня розмова підпільників і конспіраторів. Де ж це видано, щоб у робітничій чайній та стояла така похоронна тиша, як було досі? Це ж зразу може повернути увагу шпиків. Добре, товариші, дуже добре! Галасуйте, галасуйте! І налиймо собі ще по чашечці чаю!

Він підійшов до самовара і почав наточувати собі окропу.

Як завжди буває в таких випадках, слова подіяли протилежно: гамір у чайній вщух. І тоді Ласточкін сказав до Арона:

— А товариша Арона я буду просити зайняти своє місце біля дверей і далі брати участь у нашій розмові, не залишаючи свого поста, бо на вас, Ароне, лежить обов'язок спостерігати, чи не сигналізують нам з вулиці про небезпеку.

Арон Фінкельштейн почервонів і кинувся назад до дверей. А Ласточкін тим часом сказав до всіх:

— Мусите знати, товариші, що зовнішню охорону нашої з вами зустрічі несуть сьогодні тільки підпільники-більшовики. Ми з вами тут любісінько балакаємо, а ваші товариші більшовики в цей час пильнують нашої з вами цілковитої безпеки. Можете з цього зробити висновки про особливу, надзвичайну важливість нашої з вами розмови. І не кліпайте на мене оком, Ароне! — гукнув він.— Я розумію ваші до мене миги: ви хочете нагадати мені, щоб я був більше конспіративний в своїй мові, бо, мовляв, не всі присутні тут,— члени нашої партії, навпаки — більшість позапартійних. Ви хочете сказати мені: прикуси язика, товаришу із центру, не розбалакуй про те, що попід вікнами походжають підпільники-більшовики, не розшифруй їх! Так я вам відповім на це, товаришу Ароне: від імені підпільного більшовицького центру я говорю зараз з пролетаріатом, а у більшовиків від пролетаріату немає таємниць!

Кімнатою перекотився гомін задоволення: така мова припала до серця робітникам. І Ласточкін ще додав:

— Раз товариші стали найкращими бійцями підпільного збройного загону, раз вони увійшли в підпільну роботу разом з нами, більшовиками, то ясна річ, що вони — теж більшовики, нехай поки що й позапартійні. Чи вірно я кажу, товариші?

— Вірно! — в один голос охоче відказали всі.

— Я ж сподіваюсь, що ви, товариші, догадуєтесь, що на заводі є підпільна більшовицька організація і що деякі більшовики — ваші ж товариші, робітники заводу Гена, день у день живуть і працюють серед вас, а декотрі, можливо, і зараз п'ють з вами чай?

У відповідь розлігся сміх. Ну, певне ж, хто ж цього не знав? Таж кожний з позапартійних думав не про одного з своїх товаришів — напарника по верстату або судіда по вулиці, що той більшовик. Або й напевне знав: разом же у заводі робили, разом у неділю ходили на берег ловити бичків.

— Так-от, товариші! — швидко сказав Ласточкін, по-

спішаючи скористатись з тієї зміни настрою, яку символізував загальний сміх.— Найвідповідальніше і найнебезпечніше завдання дають кожному з вас, передових пролетарів, наш військово-революційний комітет і наш підпільний більшовицький центр. Чи дозволите передати ревкому і більшовицькому підпільному центру, що ви всі з честю виконаєте це бойове завдання?

— Просимо!.. Передайте! — гукнуло двоє товаришів, і Ласточкін зразу зрозумів, що це — комуністи.

— Раз треба, то й треба,— підтримав ще хтось.

— Перекажіть...— почулося ще кілька голосів.

— Тільки ж,— сказав Ласточкін,— мусите усвідомити наперед: неможливо робітникам заводу Гена проникнути на інше підприємство непоміченим, тим паче — провадити там потаємну організаційну роботу: шпики зразу ж викриють вас. Тому наказ ревкому такий: товариш, який піде на інший завод, повинен наперед звільнитися з роботи тут, на заводі Гена, і вступити на роботу на той завод, де він має діяти як організатор підпільної збройної групи.

Гомін знову покотився між столів. Про таку перспективу ніхто не подумав, і слова Ласточкіна декого приголомшили.

— Звичайно,— сказав Ласточкін, не даючи поширитись гомону,— тут вибиратиме кожний особисто: кому де зручніше, де в кого є ширші товариські зв'язки, де легше влаштуватися на роботу. Товариш Арон завтра опитає кожного. Кожний нехай скаже, куди йому найкраще, а наші підпільні більшовицькі організації допоможуть кожному, щоб його прийняли на роботу. Ви ж розумієте, товариші,— знову посміхнувся Ласточкін,— що наші підпільні організації діють скрізь; ви не будете самітними на своєму місці. Зрозуміло, товариші?

— Зрозуміло! — відповіли тепер уже всі.

— А хто з тих чи інших причин все ж таки не зможе піти, той, звичайно, залишиться на заводі Гена і далі робитиме в дружині імені Старостіна.— Він раптом підморгнув.— В дружині імені Старостіна зараз буде ой скільки роботи: адже кількість бійців у дружині не повинна зменшитись, і на місце бійців, які підуть з дружини, негайно ж повинні бути завербовані інші товариші з робітників заводу Гена. Сьогодні в дружині півтора бійців і завтра повинно залишитись півтора. Зрозуміло, товаришу Ароне?

— Зрозуміло...— не зразу і не так вже й охоче відказав Арон Фінкельштейн з свого місця біля дверей.

Ласточкін жартівливо помахав йому кулаком:

— Тобі, Ароне, справді буде зараз багато роботи. Втім, не більше як кожному з товаришів, які підуть на інші заводи. А тепер, товариші,— звернувся він знову до всіх,— у мене буде настійне прохання до кожного з вас: деякі речі вам треба забути, зовсім забути — неначе їх і не було. Треба забути насамперед, що Арон — командир дружини імені Старостіна, забути — з обличчя, на ім'я та й адресу — кожного присутнього тут, та й взагалі всіх інших бійців загону, забути про сьогоднішню нашу зустріч. Це зветься — конспірація, товариші, і кожний із вас — конспіратор. Оце не забувайте ніколи. А мене... мене теж забудьте, неначе мене й на світі не було. Зрозуміло, товариші?

— Зрозуміло!

— Дозвольте одне запитання! — почулося з кутка.

Ласточкін глянув у куток — там звівся і підняв руку, просячи слова, присадкуватий жилавий робітник у зашкарублій від мастила і гару гімнастерці без пояса, з буйною кучмою білявого волосся, підперезаного, щоб не спадало в час роботи на очі, вузьким ремінцем; долоня піднятої руки була в нього аж синя від металевого пилю. Віком він був трохи старший від інших молодих робітників, а в постаті його відчувалося щось від військової виправки.

«Токар,— машинально визначив собі його професію Ласточкін,— і, очевидно, з демобілізованих фронтовиків».

— Прошу, давайте ваше запитання.

Але серце у Ласточкіна йокнуло: невже це буде оте сакраментальне запитання, яке підкидають в кінці пронири меншовики?

— Скажіть, товаришу з підпільного більшовицького центру,— сказав токар з військовою виправкою,— от ми всі тут робітники, пролетарі, і нехай не члени більшовицької партії, яка зараз у підпіллі, але ж пролетарська справа нам дорожча над усе, і ленінську, більшовицьку програму ми приймаєм серцем, а за революцію готові в огонь і воду. Так чому, дозвольте запитати вас, більшовицький підпільний центр, який правильно довіряє нам, хоч ми і люди позапартійні, присилає до нас на таку важливу, політичну, я б сказав, розмову, за таким

великим, я б сказав, ділом... хорошого чоловіка, нічого не скажеш, от, наприклад, вас, а не прийде побалакати з нами сам товариш Микола? — Робітник вдарив себе обома руками в груди.— Ми ж таки знаємо, що головний більшовик у нас зараз в Одесі — товариш Микола. За всю Одесу не скажу, а за наших старостінців, тобто бійців дружини Старостіна, можу сказати: знають! Знає народ, котрому революція дорога: товариша Миколу прислав Ленін в Одесу балакати з пролетаріатом і піднімає його на контру і Антанту. Чому ж він не прийде сам?

Гомін перекотився між столів. Хтось гукнув:

— А конспірація? Ти ж чув зараз?

Інший відгукнувся:

— Дурень ти, Кириле! Щоб його шпики нагледіли!

Третій пирснув сміхом:

— Тільки й мріє він про те, щоб йому з Кирилом Ващенком побалакати!

Але почувися й вигуки, що підтримували запитання:

— А чого ж і не побалакати,— що він, нас боїться?

— Таке діло довіряють, а показатися — ні!

— Правильно каже Кирило: нас він знає, хай би й ми знали його!

Ласточкін уважно стежив за всіма, швидко перебігаючи очима за голосами, які лунали з різних кутків. Перед ним сиділи товариші, яким довірялась справа загального повстання. Умови конспірації не дозволяли йому відкриватись навіть спільникам у боротьбі. Спільники в боротьбі і сиділи зараз перед ним. Але престиж партії в робітничих колах був понад усе: між партією і народом найдорожче — взаємодовір'я. І ніщо не виховує так відданість, як довір'я.

— Що ж,— промовив Ласточкін,— коли на те пішло, то давайте познайомимось: я — Микола.

Кирило Ващенко сразу сів, чомусь він почервонів, як парений рак. Інші, навпаки, посхоплювались з місць. Але Ласточкін не дав нікому заговорити, він похапцем проказав:

— Вже зараз гудок, товариші, будемо розходитись. От що скажу я вам, до слідуєчого побачення — до побачення в боях з інтервентами і контрреволюцією: хай живе партія більшовиків, яка готує всенародне повстання! Хай живе повстання! Смерть окупантам і паразитам!

І він зразу звів руки вгору, щоб стримати всіх, щоб встановити спокій, щоб закликати до тиші, бо от-от мало розітнутися гучне «ура», а це — з міркувань конспірації — було б уже занадто...

4

Ласточкин доїхав до центру трамваєм, і тепер треба було поспішати на Військовий спуск, 8,— на явку Морського райкому.

Спинившись на горі біля Сабанєєвського мосту, при початку спуску, Ласточкин зразу побачив на морі знайомі контури: «Пушкин» — у Практичній гавані, під Військовим молотом, і «Граф Платов» — у Військовій гавані, під Новим молотом. Радісно було дивитись на ці кораблі — в них вільно і точно бився пульс більшовицького підпілля. Вони були дрібні проти іноземних велетнів поруч, ці службові посудинки, але вони сприймались як найкрупніші судна ескадри. Власне, з цих двох маленьких суденець і починався великий радянський флот на Чорному морі.

«Граф Платов» та «Пушкин» були суднами особливої ваги — і не тільки тому, що в їх трюмах переховувалося озброєння щонайменше на дві сотні бійців із значною кількістю огневих комплектів. Судна «Граф Платов» та «Пушкин» виконували функції, надзвичайно важливі для підпільної роботи в цілому місті та області.

Весь особовий склад радіотелеграфного судна «Граф Платов» — аж до командира судна — був більшовицький. Таким чином, «Граф Платов» був фактично судном обласкому, і радіозв'язок білогвардійського гарнізону перебував цілком в руках більшовицького підпілля. Всі інформації з Москви, Харкова та інших центрів радянського життя обласком партії в підпіллі одержував негайно, і контррозвідки окупантів лютували, не добираючи, звідки в більшовицькому підпіллі така точна і така блискавична інформація? Всі зведення з фронту наступу денікінців, французів та греків підпільний військово-революційний комітет теж мав раніше, ніж саме командування в Одесі.

Щодо плаваючої лазні «Пушкин», то більшовицькою була вся її обслуга і технічний персонал. В лазні — під теплим душем або при лаві над ряжкою з окропом — відбувалися конспіративні побачення підпільників-мат-

росів. Тут же, в купальному залі, під охороною банщиків проводились і всі наради та збори цілої більшовицької організації моряків. Охорону на борту «Пушкина» та на яликах і фелюгах попід берегом несла в таких випадках дружина Морського райкому...

Вітер з берега тут, на краю урвища, дув не поривами, як між кам'яниць міста, а постійно й безугавно. Він був щонайменше п'ять-шість балів, він наче впирався в спину і підганяв швидше вниз, у порт. Але Ласточкин сперся спиною на струмись вітру і кілька хвилин постояв, оглядаючи море.

В порту, в усіх чотирьох гаванях — Практичній, Військовій, Новій і Карантинній, — стояло чимало російських суден: вуглярів, танкерів, вантажних Ропіту, пароплавів Добровольчого флоту — з кримської, херсонської і ростовської лінії. Зимових рейсів майже не було — судна відстоювались у тихих заводях. Деякі тулилися біля елінгів за Андросовським молом і Арбузною гаванню, чекаючи ремонту. Далі, за брекватером — на Малому рейді, і глибше в бухту — на Великому рейді, в дві лінії вишикувались судна «союзної» ескадри: громаддя міноносців, крейсерів, дредноутів. Жерла гармат у чохлах були скеровані просто на місто. Флот інтервентів був у стані бойової готовності. Одним залпом він міг обрушити на місто стільки металу, що від капітальних будівель, від величезних заводів лишилася б купа трощеного каміння та покорчені залізні каркаси.

Такий був і ультиматум союзників: якщо в місті вибухне повстання, війська інтервентів одійдуть на територію порту, а ескадра з півста бойових кораблів почне гатити по місту залп за залпом...

Ласточкин насунув шапку міцніше на лоба і швидко пішов спуском вниз. Вітер підганяв його, поки він не опинився нижче рівня високого берега. Тоді вітер враз, як одрубаний, зник. В порту стояла цілковита тиша, навіть море під берегом завмерло в штилі: високий берег захищав територію порту і дзеркало гаваней від степових вітрів. Лише там, далі, за брекватером — під тиском шквального «горового» — море кипіло й вирувало білим шумовинням хвиль. Особливо лютувало воно докола сталевих кораблів ескадри.

На явці по Військовому спуску, 8, Ласточкина вже чекали два представники Морського райкому: матрос Шурка Понеділок і вантажник Птаха.

Явка на Військовому спуску була особливо зручна. Стара інвалідка Юзефа держала тут притулок для бездомних моряків. У двох великих кімнатах — на койках, виставлених рядами, ночували і рідко коли затримувались довше як на дві-три ночі матроси та нижчий персонал — в переїздах або в шуканні роботи. Звичайна нічліжка, і це давало можливість кому завгодно і коли завгодно заходити до цього будинку. В одній, найменшій, кімнаті проживала сама господиня, а четверту, теж уставлену койками про око людське, господиня відступила для явки. Якщо на вулиці виникала якась небезпека — проходили патрулі, нишпорили контррозвідка — по знаку з кухні підпальники лягали по койках, накривались ковдрами і хропли на весь дім.

Шурка Понеділок весело вітав Ласточкина:

— Салют, товаришу Миколо, а в вашій особі — обласкому й ревкому!

Петро Васильович Птаха солідно кивнув і мовчки потис руку.

Шурка Понеділок почав зразу:

— Ми дуже поспішаємо, товаришу Миколо: мені треба на вахту...

Шурці Понеділку і справді треба було на своє судно на вахту. Але поспішав він ще й тому, що перед вахтою хотів забігти на хвилинку до матері на Молдаванку: нарубати дров, принести води, сказати: «Та чого ви про мене турбуєтесь, мамо? Чи, може, я пацан?..» — і, сердито відмахнувшись від її хреста, знову зникнути.

Коротко і конкретно — по-моряцькому — Шурка виклав суть справи. Союзному командуванню не вистачало власного тоннажу для воєнних перевезень — військового спорядження та людського складу на поповнення десантних частин. І союз пароплаво власників надав у розпорядження англо-французького військового командування двадцять транспортів для рейсів до Константинополя і Салонік, де була база десанту інтервентів. Морський райком запитував: що робити?

— Райком має прийняти доручення, — сказав Ласточкин.

— Слухаю вас! — негайно ж відгукнувся Шурка.

Завдання Ласточкин дав таке: райком повинен забезпечити серед команди на кожному судні підпальника-більшовика. Він прийме від іноземної колегії газету «Коммунист» французькою мовою та листівки, звернені

до французьких солдатів. На поворотному рейсі він повинен цю літературу поширити поміж десантників, яким ступати на українську землю; пропаганда поміж французьких солдатів, таким чином, почнеться ще в дорозі, і придуть вони вже з виразним запитанням для себе — куди і для чого вони йдуть?

Та старий вантажник Птаха прийняв це завдання без особливого захоплення. Він не міг примиритись з вільним курсуванням транспортів між Одесою і базою інтервентів.

— Зараз ми, звичайно, не можемо зірвати курсування транспортів, але можемо бодай наробити шелесту...

— Що ж ви пропонуєте, товаришу Птаха?

— Я пропоную при виході з гавані — між Потапівським молот та брекватером і між брекватером та маяком Рейдового молу — затопити бодай деякі з цих транспортів. — Птаха говорив статечно, якось по-хазяйськи, поважно погладжуючи вуса. — Це закубрить виходи з гавані в море. І на довгий час, бо ж підйомні роботи теж можна... загальмувати. Таким чином судна в гавані будуть закриті.

Ласточкін ухопив Птаха за руку:

— Як, як? Стривайте! — Він потяг його до вікна, з якого видно було майже весь порт.

— Он, — поважно пояснив Птаха, — отам, ліворуч, і отам, праворуч: виходів з гаваней тільки два. А закубрюємо ми, таким чином, всі чотири гавані — з усіма суднами і порожніми транспортами, яким іти за десантом. Закубрюмо вуглярів, танкери, легку посудину, все. От тоді й скажи, враже, як пан скаже, а пани, виходить, — ми.

— Ідея! — весело підхопив Ласточкін. — Блискуча ідея!

Але Птаха ще не закінчив своєї пропозиції. Він поважно розправив вуса і вів далі:

— В гаванях теж можна дещо зробити. Висаджувати судна й топити шкода: нащо нам своє добро переводити? А цілими опускати на дно, щоб потім легко було підняти, — і богові свічка, а чортові коцюба.

— Мамо рідна! — захоплено скрикнув Шурка. — І дуже просто: обрубати кілька зацьлопок, залити кочсгарку...

Але Птаха вів далі, незважаючи на захоплений вигук Шурки:

— ...Найкраще буде відкрити кінгстони в кормовій частині судна. Судно тоді стане, сказати б, дибки: половина під водою, а ніс стирчатиме з води. Дуже легко вирівняти ці судна — потім, коли буде в них потреба. І зовсім цілі будуть, непошкоджені: неси в крамницю і клади на полицю...

— Прекрасно! — сказав Ласточкін.— Тобі, Понеділок, треба вже поспішати на вахту. А вашу пропозицію, товаришу Птаха, я сьогодні ж доповім обласкому і негайно повідомлю про вирішення. Велике спасибі вам, товаришу Птаха!

Старий Птаха мовчки розгладив вуса і знизав плечима: нема за що дякувати, служимо революції, боремося з інтервентами...

5

Засідання обласкому відбувалось регулярно два рази на тиждень — або в школі імені Пушкіна на Болгарській, 63, де в час загарбання петлюрівцями міста був штаб робітничих бойових дружин, або на Княжеській, 23, в скульптурній майстерні. Сьогодні воно було призначене саме тут, це було недалеко, і Ласточкіну пощастило не спізнитись ні на хвилину.

Приміщення скульптурної майстерні було тим зручне для засідань обласкому, що цей район був багатий на прохідні двори і в разі тривоги з майстерні можна було розійтись зразу в чотири кінці. Одначе сама майстерня була незручна для ведення засідань. У завжди вологій, насиченій духом глини-сирцю та гіпсу великій кімнаті-студії не було навіть на чому сісти. Сідали де попадає — на підлогу або й на затужавілі вже гіпсові моделі, попередю прикривши їх старими газетами. В майстерні продукувались для шкіл погруддя Льва Толстого, Пушкіна, Гоголя та прибуткові дрібні статуетки на фривольні сюжети — фавн і пастушка, сатир і німфа тощо. Погруддя і статуетки були навалені купами по кутках, а посередині, прикрита давно висохлим і зашкарублим брезентом, височіла розпочата скульптором ще в дні революції сімнадцятого року і закинута за відсутністю замовців статуя Свободи з гілкою миру в одній руці та терезами, очевидно, символом справедливості,— в другій. На плечах свободи лежав шар пороху завтовшки в палець.

А втім, на всі ці несприятливі обставини зважати не доводилось. Тим паче, що справ було безліч, а для вирішення кожної — зовсім обмаль часу.

Сьогодні обласком спільно з військово-революційним комітетом мав прийняти ряд найважливіших рішень.

Інтервенти почали наступ по всій лінії фронту Херсон — Миколаїв — Березівка — Роздільна — Тирасполь. Життя вимагало наблизити годину загального повстання — з тилу, з Одеси, та й по всій загарбаній території. В зв'язку з цим треба було максимально згуртувати партійні ряди і об'єднати дії всіх партійних організацій області. Тому вирішено найближчим часом скликати підпільну партійну конференцію, якій, можливо, і судитиметься оголосити початок загального повстання. Для мобілізації всіх членів партії, приведення в стан бойової готовності всіх підпільних організацій, якими партія керувала, та готування самої конференції члени обласкому негайно відряджались до пунктів з найкрупнішими партійними організаціями: Миколаєва, Херсона, Балти, Голти, Олешок, Каховки, Ананьєва, Очакова і Акермана. Товаришам, крім того, давалось додаткове завдання: налагодити тісні зв'язки з мандрівними партизанськими загонами і групами, що самодіяльно виникали в різних кінцях області. Ці загоны треба було зв'язати з більшовицьким підпіллям і доручити їм усіма способами завдавати інтервентам клопоту — нальотами, диверсіями, заколотами.

Після того були прийняті ухвали в окремих питаннях місцевого життя.

Терор окупантів посилювався, в місті оголошено стан облоги, день у день відбувались облави, арештованих розстрілювали при перевезенні з місця на місце — під приводом «спроби втекти». Вирішено: бойові дружини імені Старостіна та Морського райкому — загальною кількістю до двохсот бійців — розбити на п'ятірки і цими п'ятірками по тай-патрулювати всю територію міста з вечора до ранку, щоб по змозі чинити опір групам контррозвідників, які вночі бешкетують у місті. Одночасно вирішено посилити роботу групи Червоного Хреста, на якій лежало піклування про ув'язнених по тюрмах. Друга ухвала була про утворення Ради безробітних. У місті до тридцяти тисяч трудящих не мали роботи. Безробітні гинули від голоду й злиднів, і провадити поміж них будь-яку роботу було неможливо, Утво-

рення Ради безробітних об'єднало б цих розкиданих людей, дало б змогу краще поставити боротьбу за їхні прямі інтереси, а заразом створювало б перспективу використання у годину загального повстання і цього величезного загону як організовану силу.

Коли з порядком денним було покінчено, Ласточкин зробив повідомлення щодо документа Директорії.

Повідомлення про договір між Директорією та французами справило сенсаційне враження, і обласком дозволив договір придбати, щоб негайно передати його до Москви, київським підпільникам і командуванню Українським фронтом.

Щодо пропозиції старого Птахи, то вона викликала дебати, і вирішення прийнято таке: не розпочинати зараз затоплення суден, щоб не побільшити тим репресій в порту і в місті, бо за сьогоднішніх обставин це затоплення не дасть великого ефекту — окупанти висаджуватимуть десант за брекватером та й швидко піднімуть затоплені кораблі. Але систему таких диверсій підготувати і вдатися до них у годину загального повстання та передбачуваної втечі противника морем: тоді затоплення кораблів закубрить гавані, залишить в руках повсталого народу технічне оснащення окупаційної армії і сприятиме ліквідації збройних сил інтервенції.

Засідання обласкому тривало дві години і закінчилося о пів на четверту.

6

Забігши за грошима, які переховувались у партійній касі під ліжком у тяжко хворої підпільниці на Преображенській вулиці, Ласточкин чверть на п'яту вже роздягався в гардеробній кафе Фанконі...

В цю пору в кафе Фанконі було повнісінько людей. За кожним столиком сиділо по трое-четверо офіцерів Добрармії, контррозвідників, французів, греків, поляків. Тут годували дорого, але можна було одержати все: миколаївську горілку, донське шампанське, коньяк Шустова, вина з підвалів Сінадіно. П'яний гармидер зависав над залом ресторану в цю обідню пору. Біля кожного столика іскрилися стеклярусом модні в білогвардійських колах дамські капелюшки «руський кокошник» та «шолом руського богатиря». На естраді вихилявся «бог» цього сезону — безшабашний Убейко, гумор якого

полягав у тому, що всі рими його куплетів були підібрані тільки до невимовлених непристойних слів. Замість непристойних слів гуморист вимовляв лише «гм, гм»,— і це викликало бурю оплесків, гомеричний регіт та жіночий істеричний виск. Другим «богом» сезону була Інна Стамбулі— проститутка з портового шинку «Лондончик», яка ввійшла в славу після її виступів у кабаре «Без фигового листка». В її репертуарі був тільки один номер. Інна Стамбулі виходила на естраду— бліда аж біла, з безтямними очима кокаїністки в стані пароксизму, з кучмою розпатланого, мов гаддя, розкиданого по плечах чорного волосся,— і декламувала вірш «Кокаїнетка». Потім скромно вклонялась і поверталась спиною, щоб з естради піти. Вся спина, весь торс, все тіло ззаду в Інни було зовсім голе до п'ят, лише на п'ятах темніли задки чорних тувель: чорна сукня була лише спереду. Публіка скаженіла, публіка вимагала «біс».

Ласточкин став на порозі якраз в ту хвилину, коли Інна почала своїм хрипким, замогильним голосом черговий куплет, і коротко, але зірко роздивився по залу. Його звичне око зразу помітило: майже біля самої естради за столиком сиділа одна людина. Це був офіцер з бездоганим проділом на голові, у френчі з погонами прапорщика. Ласточкин попрямував до нього.

Йти треба було проходом поміж столиками, біля яких галасували п'яні компанії, під поглядами десятків людей і, безперечно, під недремним оком агентів контррозвідки, які тут пильно зустрічали і випроваджували кожного прийшлого. Але Ласточкин уже натренував себе. Створюючи собі легальну подобу незалежного комерсанта— не те щоб гульгтя, але ж аматора ресторанного дозвілля,— Ласточкин пильнував того, щоб якнайчастіше з'являтися в ресторанах і приятелювати з помітними людьми. В нього вже завелись п'яні знайомці поміж офіцерів, навіть контррозвідників. Він ішов тепер упевнено, недбало помахуючи папкою з грошима і неухважно позираючи по сторонах. Інколи він кланявся з привітною чи радісною посмішкою: траплялося лице п'яного знайомця. Але коли його й не було, Ласточкин кланявся все одно, навмання— хіба збоку зразу помітиш, до кого, власне, адресований цей уклін між столиками ресторану? Широкі знайомства— найкраща рекомендація ресторанного завсідника.

Офіцер біля столика теж помітив Ласточкіна і зрозумів, що він простує до нього. Але Ласточкін побачив у погляді офіцера розгубленість. За документом мав прийти Гершко Беркович, але, замість огрядного негодіанта у довгополому сюртуку, йшов присадкуватий, шуплий невідомий чоловічок в елегантній трійці бостон. Ласточкін помітив, як офіцер метнув поглядом праворуч і ліворуч. Безперечно, за сусідніми столиками праворуч і ліворуч були його спільники, що охороняли його на випадок несподіванки.

Власне, тільки в цю хвилину і мало з'ясуватись остаточно для обох сторін — чи є тут засідка і з чийого боку: з боку негодіанта Гершка Берковича на Мишку Япончика чи з боку Мишки Япончика — на Котовського? Чи не байдуже Гершку Берковичу, чим торгувати — картоплею чи людьми? Щодо Мишки Япончика, то він був гангстер, професійний провокатор.

Дев'яносто дев'ять проти одного було за те, що засідка мала бути саме з боку Мишки Япончика: він же не втрачав на провокації ні копійки — і документ, і голова Котовського коштували по п'ятдесят тисяч. Але, продаючи документ більшовицькому підпіллю, він діставав тільки п'ятдесят тисяч і ніякої прихильності від більшовиків, якої йому, власне, і не було потрібно, бо він не вірив у перемогу більшовиків, отже, і не запобігав їхньої ласки. Зате, продаючи голову Котовського контррозвідці, він, окрім п'ятдесяти тисяч, здобув і ласку контррозвідників та певні пільги для своїх дальших афер.

Мабуть, таки не треба було йти, вчинок був легковажний, не продуманий до кінця.

Та про це вже пізно було роздумувати.

Ласточкін спинився біля столика і запитав:

— Можна присісти до вашого столика, мсьє?

Офіцер дивився на нього пильно, але розгубленість не зникла з його очей. Навпаки, вона стала ще виразнішою.

Ласточкін чекав і бачив краєм ока, що за сусіднім столиком з правої руки четверо молодчиків насторожились і закам'яніли над своїми бокалами. Ласточкін не бачив, але відчував, що за столиком з лівої руки теж запала тиша, теж насторожились, теж, очевидно, дивились на нього уважно.

Ні, звичайно, це було необачно! Ласточкін міг прова-

лити зараз назовсім свою витривалу вже легальну по-
добу добропорядного комерсанта — завсідника рестора-
нів, нічим не скомпрометованого власника фешенебель-
ного ательє «Джентльмен» на Рішельєвській купця Ми-
коли Ласточкіна.

— Мсьє...— повільно проказав офіцер,— дуже... ра-
дий... мені самому нудно...

Ласточкін чемно вклонився, відсунув стілець і сів.

Пароль сказано вірно. Але хіба паролі не перехоплю-
ють, не передають, не продають, нарешті?

Виходу, однак, не було: хіба відбрешешся перед
контррозвідкою, що пароль — лише збіг обставин і такі
слова міг сказати кожний, просячи дозволу сісти на
вільний стілець?

— Гарсон! — гукнув Ласточкін.— Карту!

Офіціант поклав перед ним меню.

Ласточкін нахилився над меню і сказав:

— Ви чекали Гершка Берковича. Але Гершко не мо-
же прийти...

Раптом, для самого себе несподівано, він схитрував,
вдаючи довірливість, за якою не завжди розбереш, де
права, що звучить, як брехня, і де брехня, яка нічим не
відрізняється від правди.

— Сказати по совісті, у мене таке враження, що
Герш просто побоявся. Знаєте, у цього «капцана» — ста-
ра мадам і шестеро малюків, і всім треба шматок хліба
з маслом.— Ласточкін шумно зітхнув і відсунув меню.—
Кожному треба заробити на шматок хліба з маслом!
Я маю від Гершка куртаж, і більше мене ніщо не обхо-
дить. Гроші в папці, крупними купюрами... Бокал шабо,
сиру і солоного мигдалю!

Він повернув меню офіціантові.

Офіцер мовчав. Він вагався.

— Хто ви? — запитав він нарешті, віртуозно сполуча-
ючи різкість тону з компанійською посмішкою на облич-
чі. Збоку можна було подумати, що, привітавши знайо-
мого, він завів приятельську розмову. Але Ласточкін по-
мітив, як за сусідніми столиками насторожилися.

Тепер уже треба оголосити ва-банк.

— Слухайте! — сказав Ласточкін сердито.— Що ви
мені морочите голову? Я — комерсант, і мені треба за-
робити. Я виконую свою комісію. Я — покупець, ви —
продавець. Я приніс гроші, ви пропонуєте товар. Що ви
мені граєте оперу «Тоска»? — Враз він зовсім знахаб-

нів: тепер уже не було часу прикидати, приміряти й вагаться.— Ви мене питаєте, хто я? Так я вам скажу — хто ви. Ви — Ройтман! Але мене зовсім не цікавить ваша біографія. Мене цікавить зовсім інше: мій комерційний інтерес — що я матиму з вас?

Офіцер швидко глянув на Ласточкина. І Ласточкин, підбадьорившись, поскакав, як на доброму скакуні на перегонах:

— На совість! Від покупця я маю комісії два проценти. А скільки буде з вас?

— А скільки ви хочете? — швидко запитав офіцер, пильно глянувши Ласточкину в очі.

Ласточкин здвигнув плечима з виразом щирого здивування.

— Чи ви не знаєте закону природи? Кожне тіло втрачає на своїй вазі стільки, скільки важить витіснена ним вода. Теж два проценти! — Він навіть злегка прихлопнув долонею по папці з грошима.

Офіцер дивився уважно, але в погляді його вже немовби не було вагання.

Ласточкин узяв свій бокал і ковтнув вина.

Тоді офіцер вийняв з кишені френча конверт, поклав перед собою на стіл і зразу міцно притис долонею папку з грошима.

Але Ласточкин притримав папку за різок.

— Слухайте! — сказав він.— Я купую kota в мішку. Ви теж одержуєте мішок з котом. Порахуйте і покажіть мені котика.

Офіцер степенув плечима. Він підняв верхню обгортку папки, глянув, переконався, що там гроші, і, вже не дивлячись усередину, а безжурно позираючи навкруги, швидко, меткими пальцями перерахував купюри: п'ятдесят по тисячі думських. Тоді вийняв з конверта і показав Ласточкину аркуш паперу з акуратно надрукованими на машинці рядками і пришпилену до нього в кутку фотографію та загорнутий в цигарковий папір негатив. На фотографії дванадцять на вісімнадцять було видно: плече людини і через плече — папір. Звичайно, розібрати надруковане можна було тільки крізь лупу. Але тут уже треба було йти на риск. Тепер папка з грошима лежала з одного боку стола, конверт — з другого.

— Віра! — сказав офіцер.

І тоді — одночасно — Ласточкин ухопив конверт, а офіцер — папку,

Ласточкін заховав конверт до кишені й підняв бокал:
— Ваше здоров'я!

Офіцер кивнув.

Тоді Ласточкін поклав у рот солону мигдалинку і, хрумкаючи, спитав:

— Куртаж?

Навдивовижу, офіцер простяг руку до папки, дістав з неї тисячорублівку і поклав перед Ласточкіним.

Ласточкін цього аж ніяк не сподівався, але спокійно взяв гроші, недбало сунув їх до кишені і сказав:

— Прошу мати мене на увазі. Я обідаю або тут, або в Робіна. Пробачте, але я поспішаю...

Він допив вино до останньої краплини, нашвидку пережував шматочок сиру і звівся з достоїнстю.

— Маю честь...

Потім, злегка підморгнувши, кивнув на свій порожній бокал:

— Накладні витрати коштом продавця...

Не поспішаючи, поважно, інколи привітно вітаючись до когось у просторі між столиками, Ласточкін пройшов через весь зал до вихідних дверей. В ресторані стояв суцільний гамір — дзвеніли склянки, бряжчали ножі, повискували дами, хтось когось хотів перекричати, Інна Стамбулі, надсаджуючись, верещала з естради.

На вулиці Ласточкін вперше зітхнув на повні груди. Холодний вітер підхопив поли пальта і загорнув їх довкола ніг, шмигнув за комір і опалив подихом морозу. Але Ласточкін не звернув на це уваги, тільки розправив поли, щоб ступити крок.

Але перше ніж ступити цей крок, Ласточкін ще засунав руку за борт і намацав конверт. Договір був у кишені.

Та поруч з конвертом під пальцями Ласточкіна в кишені щось зашаруділо. Ах, так! Тисяча карбованців куртажу. Ласточкін не міг стриматись і зареготав. Вже три місяці діє він з паспортом купця другої гільдії, але це був його перший заробіток на комерції...

Він зітхнув на повні груди ще раз — зовсім легко і вільно. Серце вже стукало рівно й спокійно, тільки в голові чомусь наче трохи шуміло. Ах, так, він же випив бокал шабо... за рахунок продавця...

Посміюючись, Ласточкін закрокував швидко геть. Треба було поспішати. Було вже після п'ятої, о шостій на кілька хвилин треба забігти на Рішельєвську —

проінструктувати швачок, потім засідання іноземної колегії. Але перед тим ще треба, неодмінно треба негайно розмножити цей документ!..

Ласточкін забіг у друкарське бюро на Катерининській: там друкарка комуністка Ревекка в разі нагальної потреби передруковувала просто в бюро спішні підпільні документи.

Ревекка була на місці, для передруку однієї сторінки їй вистачило десяти хвилин,— і ще за кілька хвилин з трьома копіями документа Ласточкін був уже в ательє на Рішельєвській.

В ательє на Рішельєвській швачки вже чекали на головного закройщика. Це були три «дівчини-учениці» з курсів крою і шиття, як засвідчували їх документи, і водночас «безробітні», як засвідчували їх реєстраційні картки біржі праці,— Маша, Віра і Катюша. Вони «шукали роботи», і головний закройщик мав перевірити їх знання, вправність та умілість. Ательє на Рішельєвській було одним з найфешенебельніших у місті, і будь-кого сюди не приймали: поміж безробітних кравців та кравецьких підмайстрів головний закройщик ательє «Джентльмен» був відомий як вимогливий знавець свого діла і прискіпливий жила.

Дівчата сиділи круг великого стола в другій кімнаті ательє, перед ними на столі лежали викройки, ножиці, сантиметри, крейда і великий шмат дешевого коленкору, який не шкода було перевести на дослідну пробу.

Але Ласточкін не мав часу і тому зразу взявся до діла.

— Так-от,— сказав Ласточкін,— Машо, Катюшо і Віро! Сьогодні ж увечері, найпізніше завтра вранці, ви мусяте їхати. Тобі, Машо,— Москва, тобі, Віро,— Київ, тобі, Катюшо,— будь-що знайти розташування ставки командування Українським фронтом. Це сьогодні десь між Ворожною й Ромнами. Добиратись, як завжди,— вам не первина: поїздами, кіньми, пішки — залежно від обставин. Везете, як і того разу, зведення. Але, крім того, в кожній з вас буде ще документ виняткової ваги.— Ласточкін на хвилинку спинився і м'яко поглянув на кожну з дівчат.— Розумієте, товариші? Якщо зведення потрапить до рук ворога, це — провал, але це ще не загибель. Коли ж потрапить до рук ворога цей документ, то... Зрозуміло, товариші?

— Зрозуміло...— прошепотіли дівчата-комсомолки.

Ласточкін сказав тихо, але суворо:

— Життя віддати в боротьбі можна, але віддати цей документ не можна.

— Зрозуміло, товаришу Миколо,— промовили по черзі Маша, Віра і Катюша.

Ласточкін прочинив двері до салону, де поміж кількох замовців, приміряючи чи прихоплюючи нашвидкуруч білими нитками поли, рукава та комірці, сновигали дватри підмайстри і величаво походжав помічник головного закройщика Михайло Іванович.

— Михайле Івановичу! — гукнув Ласточкін.— Можна вас на хвилинку? Захопіть, будь ласка, голку і нитку!

Михайло Іванович — із стрічкою сантиметра на шиї — ввійшов і щільно причинив за собою двері.

— Михайло,— сказав Ласточкін,— заший дівчатам у підкладку зведення.

Михайло Іванович, ні слова не кажучи, заходився підпорювати коміри на дівочих кофтинках.

— Але документ має бути в роті,— сказав Ласточкін,— хто його знає, що в дорозі може трапитись. Не виймати з рота ні на хвилинку! Михайло! — Ласточкін подав йому три аркушки тонкого японського шовкового паперу.— Запечатай в три ампули.

Потім він обернувся до дівчат:

— Ну, милі-хороші, не підведіть. Явки ті самі, що й минулого разу. Щастя вам! За владу Рад!

Він потис по черзі кожній дівчині руку, потім кожному обійняв і поцілував.

7

Було точно шість, коли Ласточкін підходив до шинку «Открытие Дарданелл».

Шинок «Открытие Дарданелл» у підвалі на розі Дерібасівської та Преображенської на місці колишнього «Гамбринуса», як і ательє на Рішельєвській, був «власним» підприємством військово-революційного комітету: приміщення через підставних осіб ревком орендував у власника. Орендар, буфетник, хлопчаки-полові — всі були тут тільки підпільники. Дарма що в центрі міста, а не на території порту, цей шинок, прославлений Купріним, здавна відвідували — як визначне місце Одеси — матроси іноземних кораблів. І тепер, за традицією, матроси французької ескадри, ступаючи на берег у відпуст-

ку, тяглися теж до привітних дверей шинку, над якими висів старовинний чотиригранний ліхтар, а вивіска сяяла вогнями маяків, щедро розставлених маляром понад барвистою панорамою Дарданелл.

Шинок «Открытие Дарданелл» був спеціально виділений для діяльності іноземної колегії. Тут поміж французьких моряків сновигали і хлопчаки-полові, і дівчата з вулиці: у них завжди був добрий запас і «Коммуниста» французькою мовою, і французьких листівок обласкому, завжди могло зірватися з їхніх вуст і якесь вільне слівце.

В підсобному приміщенні поза кухнею, де смажили яечню, краяли ковбасу та точили з барил сквирське вино, відбувалися здебільшого і летучки колегії; для великих засідань колегія збиралась у катакомбах на Куяльнику — в Галі.

Коли Ласточкін, минаючи зал, увійшов до підсобки знадвору, там були Жак, Вітек, Олекса, Абрам і Славко.

— А Жанна? — поцікавився Ласточкін, привітавшись.

Жак відповів:

— Жанна або запізниться, або й зовсім не прийде: у неї сьогодні якраз під вечір операція в казармах на Фонтані. Вона поїхала туди з крамничкою.

Французи звикли до обслуговування маркітантками, і колегія негайно використала і цю можливість. В надвечірні години, перед перекличкою, коли солдатам після муштри давалась година відпочинку, до казарм під'їздила бричка з двома-трьома дівчатами в білих халатиках і горою всіляких улюблених солдатами ласощів: турецькі ріжки насипом, фініки в шабатурках, фіги на шворці, мигдаль у фунтиках, маковики. Французи були охочі до солодкого. Торгували також цигарками, тютюном, сірниками. Можна було пригостити й склянкою рому.

— Добре, — сказав Ласточкін, — тоді почнемо. Заведіть у залі органчик. Хто почне?

Механічний органчик у залі завжди пускався в хід, коли у підсобці за кухнею починалася нарада.

Першим, як завжди, взяв слово нетерплячий Вітек.

Він ще й не починав говорити, а очі в нього вже засвітились, на щоках спалахнув жаркий рум'янець, і він розкошлав свій неслухняний чуб.

Вітек був гарний. Його юнацьке обличчя було на-

тхненне, нервові пальці музиканта — тонкі й рухливі, студентська тужурка з блакитними петличками дуже личила його стрункій фігурі.

— Товариші! — гаряче почав Вітек. — Я запевняю всіх вас, і особливо вас, товаришу Миколо, що вони вже готові до повстання! Слово гонору!

Всі посміхнулись — запального Вітека всі любили, але ставились до нього поблажливо. Ласточкін теж посміхнувся і попередливо звів руки.

— Тихо, тихо, Вітек, не гарячкуй! Доповідай спокійно і розважливо.

Вітек знову розкошлав чуб і розправив борти студентської тужурки. Доповідати спокійно і розважливо було йому над силу. Він знайшов вихід у тому, що, не стримуючи своєї гарячковості, перейшов на шепіт.

— Товариші! Коли я розповідаю їм, що відбувається тут, у нашій вітчизні, що їм припала роль катів робітників і селян, що вони — сліпе знаряддя загарбників-капіталістів та завойовників-генералів, вони плачуть, бо їм соромно, товариші! Вони зривають з себе бойові ордени, жбурляють додолу і присягаються встромити багнети у землю! Коли я з'ясовую їм, хто такі більшовики, вони гукають мені: коли це так, то й ми — більшовики! Вони вимагають вести їх у бій проти власних офіцерів і проти білогвардійців, на допомогу червоній Москві! Вони гукають — хай живе Третій Комуністичний Інтернаціонал! Я їм не підказував, товариші, але вони гукають: хай живе комуна!

— Стоп! — наказав Ласточкін. — Годі!

Вітек осікся на півслові, непорозуміло подивився на сердите обличчя Ласточкіна і сів.

Ласточкін сказав суворо:

— Товариші, я думаю, ми повинні увільнити Вітека від агітаційної роботи і вивести з іноземної колегії.

— Що? — Вітек зірвався. Його очі кидали іскри.

— Сядь! — суворо наказав Ласточкін. — По-перше, Вітек діє всупереч вказівкам, які він дістає. Закликати до повстання, коли повстання ще не оголошено, — це означає провокувати невчасне піднесення, за яким може потім прийти спад і занепад.

Вітек знову зірвався:

— А якщо вони самі, якщо вони настоюють, якщо...

— Спокійно! — спинив його Ласточкін. — По-друге, Вітек втратив всяку обережність підпільника. Він може

провалити всю справу — найважливішу справу пропаганди серед широких... — Ласточкін підкреслив, — найширших мас солдатів окупаційної армії, а не купки запальних юнаків, таких, як він сам. А якщо поміж них є провокатор? — Ласточкін гнівно подивився на Вітека.

— Запевняю вас! — Вітек був зірваний, але Жак, який сидів поруч, посадовив його на місце.

— Яка твоя частина?

— Сто п'ятдесят третій піхотний французький полк...

— А в польському легіоні?

— Кулеметна компанія поручика Думітрашка.

— Які твої успіхи серед білополяків?

Вітек зірваний:

— Це — шляхта, куркулі! Неможливо прохопитись жодним вільним словом! Це — запеклі сепаратисти від можа до можа! Свідома біла гвардія! Вони ненавидять Росію, Україну вважають польською землею, а до більшовиків їм байдуже. Їх треба знищити, а повернути неможливо...

— Сідай, — сказав Ласточкін, — рішення ми приймемо в кінці. Хто далі?

Вітек змовк, кошлаючи волосся, очі його почервоніли, здавалося, він от-от заплаче.

Другим доповів Олекса. В усьому це була цілковита протилежність запальному Вітеку. Немолодий, статечної вдачі, з виразними слідами трудно прожитого життя в рисах обличчя, навіть у старомодному приношеному одягу — акуратно підремонтваній і відпрасованій піджачній трійці з тугим стоячим комірцем, що твердо підпирав щоки, — він скидався на добропорядного вчителя з приватної гімназії, батька великої родини і чоловіка тяжко хворої дружини. Та Олекса був старий парубок, тільки за плечима в нього були роки тюрем, заслання, еміграції, не одна втеча і не один нелегальний перехід через кордони багатьох держав. Це був старий, досвідчений підпільник.

— Моя частина, — почав він глухим голосом, — артилеристи, в казармах на Пересіпі, за Херсонським спуском...

І Олекса коротко, але докладно доповів. Почав свої зустрічі з французькими артилеристами на заводі Кейса, де ремонтувались деякі частини гармат та іншого спорядження. Продовжив у буфеті на Московській — за чаркою вина, Потім організував вечірку в свого приятеля

ля слюсаря з заводу Гена і запросив французьких механіків і артилеристів, з якими його приятель порався біля машин. Розмовляв з п'ятнадцятьма французами. Поміж них особливо потоваришував з одним, на ймення Гастон, який належить до партії соціалістів і охоче взявся поширювати літературу в своїй частині та пообіцяв поговорити з найближчими приятелями. Олекса не сумнівався, що за два-три дні в артилерійській частині буде утворено справжню підпільну групу, яка візьме на себе не лише пропаганду, але й організацію непослуху та готуватиме революційно настроєних солдатів до участі в повстанні.

Ласточкін із задоволенням слухав доповідь Олекси, з насолодою прислухаючись до його глухого, але перейнятого якимись особливо теплими нотками задушевності, голосу.

— Вітек! — сказав він, коли Олекса закінчив. — Ти слухав уважно? І ти зрозумів, як треба діяти?

Вітек хотів був схопитись, очі його запалали, але він стримав себе, опустил очі й почервонів.

— Але, — додав Олекса, — я мушу, як і товариш Вітек, признати, що більшість французьких солдатів, коли їм з'ясуєш їхню ганебну роль інтервентів-окупантів і душителів свободи, впадають у раж, проклинають і свою долю, і своїх командирів і вимагають... негайного повстання.

— Бачите, бачите! — підхопив Вітек. Але Жак знову посадив його на місце.

— Що ж, — подав голос Абрам, — кожному донече, коли ти бачиш себе в ролі Каїна.

— Серед них чимало соціалістів, — сказав і Славко.

— Франція має великі революційні традиції, — розважно нагадав Олекса, — французькі трудівники — внуки паризьких комунарів. Це вони нині в мундирах окупантів...

— А потім, — посміхнувся Жак, — зважте ще й на французький характер! Хіба є поміж народами запальніші, пристрасніші, ба й безрозсудніші, як французи?

— А наш Вітек? — хитро підкинув Абрам.

Всі засміялись, засміявся і Ласточкін, засміявся, нарешті, й сам Вітек.

Доповідь Абрама була ще коротша за доповідь Олекси. Абрам працював серед матросів. Він зв'язався через Морський райком з командою катера «Баламут», який

щодня розвозить робітників механічних майстерень заводу Ропіту по французьких суднах, що потребують дрібного ремонту. Йому пощастило потрапити в кочегарки кількох суден — «Жюстис», «Жан Барт», «Ернест Ренан», поширити там листівки і зав'язати знайомства з кочегарами. На цих суднах Абрам сподівався утворити в найближчому часі групи протесту.

А втім, і він послався на запальність французьких матросів, можливо, ще більшу, як у піхотинців, — адже матроси завжди були і є найбільш передовою, революційною частиною війська.

Вітек не зумів приховати свого торжества, коли Абрам, посміхаючися, сказав:

— Просто готові цю ж хвилину залити котли і підняти на щоглі червоний прапор... Почуваєш себе, їй-право, незручно, коли починаєш їм доводити потребу почекати, доки основні контингенти армії будуть підготовлені до повстання.

— Ага, ага! — скрикнув Вітек, і всі знову розсміялись, бо це було вже зовсім по-дитячому.

Славко, який працював серед частин, що стояли постоєм у районі Пересипу, де були танкісти — водії ще не бачених і не знапих в дії залізних потвор, — доповів, що вирішив звернути свою увагу саме на танкову частину. Танкісти були придані піхоті і діяти мали спільно з артилерією. Славко близько зійшовся з кількома спортсменами-танкістами. Велетень, силач і чудовий гімнаст, Славко легко завоював прихильність поміж дрібних і непоказних французів — він підіймав найбільшу вагу, боров усіх, робив «сонце» на турніку, а в боксі йому не знаходилось рівного, бо до війни він був чемпіоном рідної Сербії з боксу. Словом, захоплені віртуозністю гімнаста, спортсмени-танкісти вже організувались у розпропагований гурток, який, на думку Славка, міг стати й опорною групою в час повстання. В кожному разі, Славко ручився, що його друзі із спортивного гуртка, якщо трапиться їм вийти з смертоносними потворами на фронт, пускатимуть свої снаряди в голубе небо і чорну землю через голови червоноармійців і при першій же нагоді покажуть білий прапорець.

— От, — сказав Ласточкін Вітекові повчально, — учись, гарячун! Товариші! — звернувся він до всіх. — Я думаю, що Вітек уже зрозумів, у чому його помилка. На всякий випадок, — бо можливо, його вже взято на

око в сто п'ятдесят третьому полку,— ми перекинемо його до іншої французької частини. Але знайти стежку до сердець доручених тобі білополяків ти також повинен неодмінно. Там не всі шляхтичі та біляки. Там більше обдурених і спровокованих. Знайди їх. Згода, товариші?

Всі погодились.

Вітек встав з палаючими щоками, але несподівано тихо, потупивши очі, сказав:

— Я виправдаю ваше довір'я, товариші! Я візьму себе в руки...

Інформація Жака була найбільш значуща. Жак міцно здружився з групою матросів з лінкора «Франс». Матроси вже читали і «Коммунист», і листівки — ґрунт був підготовлений. Жакові — в одязі французького моряка — пощастило пробратися на судно, і в кубрику він провів розмову, з'ясовуючи політику інтервентів та смисл більшовицьких настроїв одеського пролетаріату. Жак розповів про партію більшовиків, червону Москву, боротьбу трудящих Росії — від Чорного і Білого морів до Тихого океану — за визволення від соціального гніту. В результаті на судні утворено підпільний військово-революційний комітет з матросів на чолі з комендором Мішелем, які оголосили себе більшовиками. Цей комітет виділив для зв'язку з одеським революційним підпіллям спеціального товариша, кур'єра капітана корабля, якому доводиться щодня бувати на березі.

Це повідомлення було прийняте з захопленням.

Отже, не тільки пропаганда знаходила чисті серця французьких матросів,— французькі матроси й самі пливли сюди з серцями, сповненими протесту й гніву, з серцями, які палали жаданням боротися разом з російськими братами пролетарями.

Повідомлення були закінчені, тепер перейшли до визначення дальших дій кожному з товаришів. Ці вказівки доводилось розробляти для кожного окремо — відповідно до обставин, але мета для всіх була одна: основується на поширеній вже агітації листівками та газетою, згуртовувати підпільні групи в частині і на кораблях і ґартувати ці групи як опору для загального повстання, яке можна буде підняти, маючи підтримку всіх частин, усієї солдатської і матроської маси військ окупантів.

Раптом Ласточкін попросив усіх замовкнути і насто-рожився. Всі притихли. Механічний органчик у залі вже

змовк, але натомість із зали линула пісня — загальна пісня, якої співали за столиками французькі матроси й солдати, відвідувачі шинку «Открытие Дарданелл». Ласточкин вслухався в слова пісні. Але французької мови він майже не знав.

— Що за чорт! Мотив наче знайомий, а слова...

— Це — відома популярна пісенька французьких матросів, вони її скрізь співають,— сказав Абрам.— Я чув її ще в Марселі.

— Я теж чув десь тут, в Одесі,— сказав Ласточкин.— Але слова... якісь не такі...

Жак посміхнувся:

— Вони назвали цю пісню «Одеський вальс». Тільки замість «море тихо лежить, хвиля тихо біжить...» вони співають тепер...

— Вірно, вірно! — пригадав Ласточкин.— Ля мер е куше... Ану, переклади, Жак...

Жак, шіяково посміхаючись, переклав:

— Вони співають: море вин дорогих завжди тільки для них, гори страв найсмачніших завжди тільки для них, палаци розкішні — для них. Злидні, горе — для нас, нужда, лихо — для нас, лити кров — знову ми...

8

Жанна так і не прийшла на летучку колегії.

Але вона не змогла прибути з поважних причин.

З двома дівчатами-комсомолками із спілки кухарів та офіціантів вона годину тому під'їхала бричкою до казарми 176-го піхотного полку на Середньому Фонтані. Маркітанток безперешкодно пропустили в подвір'я, на плац, і юрба пуалю негайно оточила бричку.

— Мені ріжків! Мені фініків! Мені цигарок! А мені, красуне, наточи потихеньку скляночку!

Жанна з двома дівчатами, посміхаючись на всі боки і відповідаючи жартами на жарти та лагідними погрозами на недвозначні залицяння, ледве встигали задовольняти всі вимоги. Сьогодні вони прихопили чимало спокусливого товару: був цукор рафінад, десять грудочок на франк, були цукерки, чорні єгипетські сигарети, був і «справжній» ямайський ром. Цукерки, цукор, фіги та інші ласощі дівчата моторно загортали в папір, який був чистий тільки з одного боку, а з другого на ньому були надруковані чергові прокламації. Прокламації бу-

ли засунуті також і в шабатурки з фініками та пуделечка з монпансьє. Тим, хто ковтав ром, загорнутим у прокламацію подавався шматочок сиру на закуску. Офіцери покинули плац і пішли по своїх квартирах, сержанти, гордуючи дешевими ласощами, зібралися гуртком оддалік біля ганку.

За півгодини бричка була порожня. Жанна бачила, як багато хто з солдатів, використавши папір, жмакав його і кидав геть, не звернувши уваги на те, що було надруковано на звороті. І щоразу її серце стискалося від жалю. Але декотрі пуалю помічали на папірцях друк рідною мовою, роздивлялись і поступово заглиблювались у читання. Жанна стояла на бричці — вона була вище від усіх — і поки солдати жирували з дівчатами-маркітантками, пильно озирала все навкруги. Це вже в третій частині — після сьомого саперного полку і п'ятдесят восьмого піхотного — Жанна таким способом перевіряла загальний настрій солдатів. Якщо ніхто з тих, хто читав прокламацію, не побіжить зразу передавати її унтеру чи офіцеру, Жанна сміливо починала розмови, і не з одним, а з цілим гуртом. Починала з посмішок та легких жартів, а тоді — до жартів солоних, які так полюбляють французи, та фрондзьорських дотепів на адресу офіцерів і генералітету. Після того, слово за словом, можна було розбалакатись і одверто. Коли Жанна бачила, як хтось, тільки почавши читати прокламацію, зразу кидався шукати офіцера чи сержанта, вона негайно згортала торгівлю і шмагала своїх коней батогом. Це було — як наліт, як дія кулеметної тачанки: підскочили, випустили стрічку і знову взяли учвал. У сьомому саперному все обійшлося гаразд: папірці прочитали і поховали за борти мундирів. А от з п'ятдесят восьмого піхотного довелося гнати кіньми учвал. В третьому батальйоні, що розташувався біля залізничних майстерень, куди, очевидно, добиралася, з огляду на робітничий район, найбільш реакційна частина солдатів, Жанну мало не затримали офіцери... Як же буде сьогодні в сто сімдесят шостому? Жанна пильно і насторожливо роздивлялась на всі боки плацу. Здається, добре. Жанна бачила вже п'ятьох чи шістьох пуалю, які стояли, заглибившись в читання прокламацій. Чоловік з десять уже поховали їх нишком по кишнях.

Враз Жанна виразно побачила: миршавий, приземкуватий пуалю — явно з запасних третього розряду, який-

небудь дрібний чиновник з контори в Бордо,— розгладив був папірець і почав його читати, та раптом аж підскочив на місці й щодуху побіг простісінько до ганку, де сержанти грали в доміно.

Сумніву не було, це був донощик.

— Дівчата! — гукнула Жанна по-російському.— Держіться міцно, тікаємо!

Вона підхопила віжки і затисла в руці батіг.

Але Жанна затрималась і не оперіщила коней. Так же шкода було кидати цих веселих, добрих пуалю, одриватися від тих десяти-п'ятнадцяти, що поховали прокламації і з яких напевне завтра-позавтра міг би вже бути гурток.

Жанна раптом скочила на сидіння брички і підняла вгору батіг. Вона була гарячої вдачі, і за це їй чимало вже перепало від суворого Ласточкина.

— Пуалю! — гукнула Жанна, і її звучний голос, наче народжений для промовця на трибуні перед натовпом, перекрив гомін на плацу перед казармою.— Сини Франції, слухайте мене! — Вона бачила, як на її голос озирнувся і на мить зупинився і той шпиг, що біг до сержантів. Але зразу ж він припустив ще дужче — до ганку було ще кроків з п'ятдесят. Довкола тачанки вже стало зовсім тихо, солдатські голови в кепі, заламаних набакир, повернулись до Жанни.

Жанна стояла, і батіг так і застиг в її високо піднятій руці.

— Ви — французи, і я — французенка! — Милозвучна французька мова бриніла з вуст жінки на тачанці, і ні в кого не могло виникнути й сумніву, що перед ними не справжня французенка. Натовп солдатів загомонів, усі ближче посунулись до Жанни.

— Я з Бордо! — гукнула Жанна.— А ти, Жюль, звідки?

Вона змахнула батогом і вказала просто в груди найближчому. Можливо, він і справді був Жюль, бо почервонів, засоромився і затупцював на місці. Шпигунові вже залишилось кроків із двадцять. Тоді Жанна посипала швидко:

— А ти, Антуан, з Марселя? Ти, Гільйом, з Парижа? Ти, Жан, з-під Руана? Браття французи, послухайте мову вашої сестри! Вас обманюють, вас провокують, вас привезли сюди лити кров своїх братів по класу, російських робітників і селян! — Шпигун уже добіг і виструн-

чився перед групою сержантів. Він доповідав. Але він задихався від швидкого бігу, і його не зразу могли зрозуміти.— Пуалю, багнети в землю! Не лейте кров братів. Обійміть свого брата росіянина! Не вірте, що більшовики — розбійники. Більшовики ллють свою кров за щастя своїх дітей і жінок, за щастя народу й країни. Геть офіцерів, що силують вас! Хай живе свобода і революція!

Шпигун уже відрепортував, і його зрозуміли. Один із сержантів приклав до губ свисток, і над натовпом пуалю, які скупчились довкола брички, розляглося сюрчання.

Жанна знову змахнула батогом і на цей раз оперіщила коней. Коні рвонули з місця, і натовп розчохнувся навпіл, даючи дорогу повозу. Жанна вдарила по конях вдруге, і вони взяли вчвал. Сержанти вже бігли від ганку, розмахуючи руками і щось лементуючи.

Але тачанка вже проскочила браму, вартоні відплигнули, щоб не потрапити під колеса. Ще хвилинка, — і, завернувши з ходу, міцно натягнувши віжки, Жанна спрямувала бричку вулицею геть.

Та коли бричка порівнялася з рогом муру, що оточував плац, Жанна не стерпіла — голова її була вище муру, і вона бачила, як до воріт біжать сержанти, вихоплюючи пістолети з кобур, а за ними й кілька солдатів з карабінами наготові, — і гукнула через мур у двір, до пуалю:

— Вів ля Франс! Вів ля революсьйон! Додому, до Франції! Хай живе Ленін!

Це був дуже гучний крик: гукала не сама Жанна, вони гукали в три голоси: її дівчата кричали разом із нею.

Жанна відпустила віжки і періщила коней по крупях. Коні летіли кар'ером, бричка підстрибувала, мало не перекидаючись, усі троє — і Жанна, і її дівчата — вже давно попадали на дно, а вулицею услід рясно тріщали пістолетні постріли, потім гахнуло й кілька карабінів...

За сьомою станцією Фонтанів Жанна трохи притримала коней і звернула праворуч — вулицею, в напрямі до трамвайної лінії на Люстдорф. Тепер до міста треба було добуватись об'їздом, петляючи по передмістях. Але доки встигнуть спорядити кінну погоню, Жаннині коні відтарабанять бричку вже ген далеко...

Жанна сіла на поличку, дівчата примостились обабіч. Жанна махнула рукою:

— Шкода! Але що поробиш...— Потім вона додала: — Товариш Микола, звичайно, буде гніватись, але ж не можна їхати просто так: хай замисляться, що їй до чого, подумают над тим, що почули їй побачили. Слово марно не пропадає, слово залишається в душі... От тільки товариш Микола...

Передчуваючи нагінку від Ласточкина, Жанна трохи засувувала.

9

А Ласточкин тим часом вже закінчив нараду іноземної колегії, і тепер — з наближенням комендантської години — треба було подумати і про нічліг. Ночувати сьогодні Ласточкин вирішив на Молдаванці в залізничного телеграфіста з Одеси-Товарної. Але до комендантської години треба було забігти ще на останню сьогодні явку — на Базарну, 93.

На Базарній, 93, була особиста явка Ласточкина, і це була особлива явка: тут, на цій явці, Ласточкин не зустрічався ані з ким. Це була цілковито засекречена квартира.

В цій конспіративній квартирі Ласточкин переховував невеличкий записничок із сторінками, полінованими, як у прибутково-видатковій касовій книзі. Жартома Ласточкин прозивав свою книжечку — «гросбух». До неї — з скрупульозністю бухгалтера-жмикрута — він записував кожнісіньку витрату з сум підпілля.

Ласточкин відімкнув двері власним ключем і тихцем прослизнував у кімнату в кінці коридора. В квартирі жили люди, які нічим не були заплямовані перед контррозвідками і не підтримували жодних підпільних зв'язків.

В кімнаті Ласточкин розкопав попіл у грубці, вийняв колосники і з-під цеглини дістав свою заповітну книжечку. Потім він засвітив каганець, попереду щільно прикривши віконниці, сів до стола і вмочив перо в чорнило.

На сторінці витрат він записав вартість трамвайних квитків за сьогоднішній день, — то були копійки; потім, зітхнувши і з жалем похитавши головою, вивів чітко: «50 000 крб. думськими — за договір Директорії з фран-

цузьким командуванням. Виплатник — Ласточкін, одержувач — Ройтман».

Ласточкін ще раз зітхнув, похитав головою непохвально, акуратно промокнув чорнило і персгорнув сторінку.

На сторінці прибутків він вписав одну тисячу карбованців. Виплатник — Ройтман, одержувач — Ласточкін.

Потім він книгу згорнув і поклав знову на місце, в грубку, під колосники.

Аж тепер можна було йти на нічліг і щось перекусити.

Комендантська година, правда, вже почалась, але почувати у своїй квартирі Ласточкін ніколи не залишався: він не хотів ризикувати «гросбухом».

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Місія Рігса розташувалась на Миколаївському бульварі, 16.

Американська місія складом своїх співробітників виявилась найбільшою поміж усіх іноземних місій в Одесі. Вона була значно більша проти англійської місії, яка, базуючись на англійські військові кораблі на рейді, представляла, проте, лише головну місію в Катеринодарі та її відділення в Новоросійську й на Кавказі і клопоталась тільки озброєнням західноприморської групи військ Добрармії.

Вона була більша навіть проти французького консульства, яке, базуючись на французьку ескадру на Чорному морі, було обтяжене не тільки справами постачання військового спорядження петлюрівським, білопольським та іншим контрреволюційним військам, організацією цих військ та порядкуванням на захоплених приморських територіях, але й забезпечувало тили для п'ятдесятитисячної десантної франко-грецької армії та гарантувало саме базування французької ескадри в Одесі, Севастополі, Херсоні і Миколаєві.

Місія Сполучених Штатів Америки була більша за всі інші місії разом узяті, дарма що на той час військове командування США не мало ще в Одесі ні ескадри, ні

армії, навіть жодного полісмена для охорони власної місії.

Апарат місії Рігса складався з сімдесяти клерків і мав низку секторів та секцій, відділів та підвідділів — як у солідному офісі на Бродвеї в Нью-Йорку. В широкому коридорі приміщення на Миколаївському бульварі, 16, кімнати були по обидва боки, і на кожних дверях висіла лаконічна табличка: відділ «А», відділ «В», відділ «С» — і так далі, мало не всі літери латинської абетки. Місія Рігса була військовою місією, і тому назви відділів були суворо зашифровані. Одначе, коли ввійти до першої кімнати, на дверях якої написано просто «офіс» і де містилася, так би мовити, загальна частина установи, то на стіні, якраз біля дверей, висів великий указник, в якому протилежно кожній літері, що зашифровувала відділ, було позначено і повну назву зашифрованого відділу. Місія була хоча й військова, але американська, отже, насамперед «ділова», і відвідувачі мусили мати змогу відразу ж зорієнтуватися, куди, до якого саме відділу податись їм з своєю справою.

Відділи в американській військовій місії були такі: військового спорядження, поставок амуніції, загального постачання, інформації загальної, інформації промислової, інформації сільськогосподарської, інформації культурної, а також — преси, зв'язку, транспорту, банків, промисловості, торгівлі, будівництва, експлуатації, окремо — нафти, окремо — вугілля, окремо — руди. В кінці коридора другого поверху, зразу біля приймальні перед кабінетом самого начальника місії, під літерою «Ш», містився ще відділ, який мав назву «пошта президента».

В кожному відділі місії сидів референт, секретар та машиністка-стенографістка. Не менше як двадцять друкарських машинок з ранку до ночі торохтіли по всіх двадцяти кімнатах обох поверхів, і їм заповзято вторив десяток електричних лічильних апаратів системи «едісон». Біля під'їзду особняка день і ніч безперервно чергували дві автомашини для спішних потреб та два мотоцикли — для кур'єрського зв'язку.

І проте величезне приміщення на Миколаївському бульварі відразу ж виявилось недостатнім для потреб США, і Рігс другого ж дня по прибутті в Одесу наказав оформити придбання у власність будинків, у яких раніше містилися різні американські установи: на Казарменному провулку будинок Агеевої, де ще 1894 року місти-

лося консульство США; на розі Катерининської і Дерibasівської будинок Санца, де раніше торгувало «Товариство російсько-американської гумової мануфактури», фірма «Густас Рінгель»; а також палац торгівлі і промисловості, в якому мала свій офіс російсько-американська торговельна палата, дарма що в цьому ж палаці містилися і торговельні палати російсько-англійська, російсько-французька, російсько-італійська та всі інші.

Крім того, не задовольнившись і цим, Рігс на третій день свого перебування в Одесі заявив у комунальному банку та в комітеті нерухомого майна, що просить розшукати власників або відпоручників власників — палацу Фальцфейна на Гоголівській, 5, та палацу шаха персидського на Гоголівській, 2,— з метою продати йому ці розкішні будівлі.

Особливо наполягав Рігс на придбанні палацу шаха персидського — величезної споруди в стилі середньовічної фортеці з круглими баштами та гострими визубнями на стінах: ця оселя йому особливо імпонувала.

Заразом Рігс купував і будинок № 4 по Гоголівській, де колись була квартира американського консула.

Всі будинки на Гоголівській спокушали Рігса тим, що були за спільним кам'яним муром з мурованою вежею і височили на високому неприступному урвищі над бухтою, пануючи над усією територією порту.

Все це нерухоме майно обчислювалось в кілька мільйонів доларів.

На запитання приголомшеного кореспондента «Одеських новостей» — чому американська місія йде на такі величезні витрати і купує собі будинки у власність, в той час як усі інші іноземні місії та корпорації займають реквізовані і надані градоначальництвом у тимчасове користування приміщення,— Рігс відповів коротко:

— Сполучені Штати Америки хочуть почувати себе як вдома, тобто, я хотів сказати,— як домовласники.— Подумавши трохи, він додав ще: — Я не знаю, що, як і чому роблять мої французькі чи англійські колеги. Можливо, вони чинять так тому, що, прибувши сюди з військами, почувують себе на похідному бівуаку. Щодо мене, то уряд Сполучених Штатів Америки відрядив мене сюди хоча й на чолі військової місії, однак без війська. Отже, виключно з мирними цілями. Мета мого приїзду сюди з особистого доручення президента Вудро Вільсона полягає в тому, щоб зібрати широку і вичерп-

ну інформацію про економічне життя півдня Росії та України і підготувати тим самим,— ще за обставин воєнного часу, коли нормальні ділові взаємини між державами утруднені,— ґрунт для плодотворної і корисної діяльності не військової, а торговельної місії, в яку очолювана мною військова місія перетвориться в той же день, коли відлунає останній постріл на цій залитій кров'ю землі. Це буде незабаром.

Нетерпляче перечекавши, поки кореспондент занотує його слова, Рігс сказав на закінчення:

— Я вважаю, що сказане буде вичерпною і найкращою відповіддю на всі ваші запитання. Ми приїхали сюди назовсім, для налагодження мирних конструктивних взаємин між діловими колами Сполучених Штатів та діловими колами Росії і України. Гуд бай!

Фурор від цієї заяви в ділових колах Одеси та між усіма одеськими обивателями був величезний. Долар на біржі негайно ж подорожчав у два рази, а на чорній біржі — в чотири. Маніфестація, яку організував нашвидкуруч «Союз торгівлі і промисловості» з допомогою спілків прикажчиків, пройшла по Рішельєвській та Дерібасівській з американськими прапорами та вигуками: «Хай живуть миролюбні Сполучені Штати Америки та миротворець президент Вільсон!» Перед будинком на Миколаївському бульварі, 16, «Союз дрібних торговців та комісіонерів» водрузив транспарант з золотим написом: «Привіт містеру Рігсу і президенту Вільсону!» В домах кількох комерсантів були влаштовані бенкети й бали, і самому містеру Рігсу були надіслані запрошення на веленовому папері з золотим обрізом.

Того ж дня, за вказівкою Рігса, у великому залі біржі відбулась лекція професора Шацького — ученого економіста при місії США, який прибув разом із усім складом місії і який, будиши зроду російським підданцем, протягом кількох років проживав у США, посідаючи пост консультанта російського посольства в Сполучених Штатах Америки.

Лекція мала назву «Проблеми економічного співробітництва Сполучених Штатів Америки та Росії і зокрема її південних областей» і була цілковито присвячена оглядові тих ресурсів, якими володіє кожна сторона для розвитку обмінної торгівлі та кооперування, трестування й синдикації промислових організацій обох країн.

Лекція професора Шацького зібрала сотні слухачів —

фінансистів і промисловців — і мала у них величезний успіх. По справедливості, її можна було назвати не тільки зразком ораторського мистецтва, але й зразком, так би мовити, «чистої науки»: тези лекції анічим не відгукувались на сьогоднішній військовий стан.

Професор Шацький ані словом не згадав про інтервенцію США і Японії на Далекому Сході, про інтервенцію США і Англії на Півночі, про інтервенцію на Кавказі, навіть про інтервенцію на півдні України і в самій Одесі, де й читалася лекція. Професор цілковито ігнорував той факт, що в цю хвилину значна частина території Росії та інших радянських земель була охоплена полум'ям вітчизняної війни проти іноземних інтервентів та білої контрреволюції. Він говорив так, неначе ніякої війни взагалі не було і в цілому світі панували мир і спокій.

Свою лекцію професор закінчив так:

— «З неодноразових розмов з пайбільш авторитетними представниками американських фінансів — як-от: Джон-Піріонт Морган, Мак Робертс, Вандербільдт, Рокфеллер, Дюпон та інші — вимальовується цілком певна картина величезної зацікавленості американського капіталу в потенціально могутньому російському ринку — і як ринку для збуту своїх продуктів, і як арени для розміщення нагромадженого протягом минулої війни колосального фінансового капіталу. Фінансові кола на Уолл-стріті мають змогу і відчують потребу експортувати за кордон і інвестувати в економічне життя Росії щонайменше десять мільярдів доларів хоч сьогодні. А історичний досвід доводить, що американська нація, поставивши собі будь-яке завдання, не схильна відмовлятися від його здійснення. — І професор вигукнув на кінець: — Продукенти Росії і України! Прикиньте, що саме могли б ви запропонувати діловим колам США?»

Слухачі лекції — фінансові тузи Одеси та торговельні шишки, земельні магнати півдня України та промисловці цілої Росії, що зібрались у «південному Вавілоні» під егідою і під захистом державних штандартів Франції, Англії і Америки та вимпелів їх військово-морських флотів, — аплодували професорові, розійшлися схвильовані й не спали цілу ніч.

А на ранок у вранішніх виданнях газет вони познайомились із виступом американської журналістки, яка прибула разом із місією США, Єви Блюм.

Американська журналістка Єва Блюм починала свій фейлетон ліричним вступом про розкішний природний та багатючий економічний ландшафт Росії, яку вона величала «географічним поняттям», у барвистих образах та звучних метафорах описуючи пшеничні поля та мінеральні поклади надр російської землі. Після того не менш яскравими барвами журналістка змальовувала і весь той зиск, що його дають кожній державі економічні стосунки з усякою іншою державою, сприяючи розбурканню ініціативи потенціальних ділових кіл та розвиткові кінетичних природних ресурсів. Слід за тим Єва Блюм розповідала, що президент Вільсон, виражаючи тенденції та прагнення ділових кіл США, прийшов до висновку, що починати плідне для обох країн співробітництво потрібно з надання Росії в її теперішньому стані всебічної допомоги. Для з'ясування характеру цієї допомоги та її обсягу президент гадає доцільним утворити в найближчому часі спеціальну «комісію допомоги Росії», на чолі якої, на його думку, найкраще буде поставити помічника президента в економічних питаннях, загальновідомого своєю діяльністю в справі розробки корисних копалин містера Гувера.

В редакційній примітці — для більшої переконливості, щоб гарантувати належну повагу до особи помічника американського президента містера Гувера, — подавалося довідку, що містер Гувер є віддавній російський «благодійник» і здавна володіє одинадцятьма компаніями по розробці нафти на Кавказі — в Баку, Майкопі і Грозному.

Закінчувала свій фейлетон журналістка грайливим пасажем про те, що коли б запитали її — персонально, яку владу збираються визнати США в Росії, то вона, дещо поінформована в настроях ділових кіл США, які, не будемо гріха таїти, вирішують і політику уряду США, — відповіла б: ту, яку визнають найкращою для себе самі ділові кола Росії... «Бо що таке влада?» — іронічно запитувала фейлетоністка і смішливо відповідала: «Символ влади — це полісмен на посту. Але полісмен охороняє того, хто йому платить гроші, отже, найвища влада — це гріш, і найліпша система влади — це гріш до гроша...»

Фейлетон мав філософський заголовок: «В чому смисл життя на землі і зокрема на Україні?»

В цьому ж номері газети можна було прочитати і по-

відомлення про те, що ряд місцевих фірм має держати відповідний кредит на довіз американських товарів.

В кінці номера повідомлялося і про прибуття невдовзі американських пароплавів з американськими товарами. Зазначалося і назви кораблів.

Не доводиться говорити, що цей номер газети був розкуплений протягом п'яти хвилин, а за десять хвилин після того цей номер можна було придбати лише в перепродавців за величезну суму — десять, двадцять п'ять, ба й п'ятдесят карбованців — проти номіналу в півтора карбованця.

За таку ж ціну продавалася і вечірня газета «Одесская почта», яка друкувала широке повідомлення про те, що добре відоме одеситам ще за довоєнного часу американо-російське товариство «Г. Лебен» (Пушкінська, 32), яке представляло ряд крупних американських фірм, при сприянні місії Рігса щойно придбало на території передмістя Пересип, недалеко від порту, чималу земельну ділянку. Товариство «Г. Лебен» (Пушкінська, 32) в найближчому часі — буквально цими днями — має розпочати на цій ділянці прискореними американськими темпами будівництво величезних холодильників, які забезпечать потреби американських імпортерів.

Ввечері того ж дня в земському банку відбулося об'єднане засідання правління банку разом із «спостережною комісією» американської місії, яку очолював заступник полковника Рігса, молодий полковник Гейк Шеркіжен. Полковник Гейк Шеркіжен, дарма що був у такому високому військовому званні, в своєму виступі на засіданні зовсім не цікавився питаннями війни чи будь-якими специфічними питаннями воєнної економіки. Полковник Гейк Шеркіжен — як повідомляли в своїх інформаціях репортери — цікавився лише довоєнною практикою банку, його оборотами та зв'язками з місцевими і всеросійськими продуцентами. Він взяв усі дані, які його цікавили, і запевнив присутніх на нараді, що банкові буде надано доларову позику невідкладно, в найближчому часі.

Лише наприкінці своєї промови полковник Гейк Шеркіжен, між іншим, сказав і про те, що плідотворне співробітництво, певна річ, може гарантувати лише тверда влада, яка з допомогою США та союзників, безперечно, і буде встановлена. У вранішніх газетах другого дня примітним було повідомлення про те, що перший амери-

Глава місії США в Одесі полковник Рігс повинен був надсилати президентові США містеру Вудро Вільсону доповіді що три дні — дипломатичною поштою. Інколи то був звичайний пакет з кількома сторінками шифрованого тексту, інколи — чимала скринька з валиками фонографа.

Президент Вільсон систематично одержував аналогічні інформації від усіх американських місій — на Кавказі, на Далекому Сході, в Мурманську, та насамперед від американського посла в Москві.

Адже на Паризькій конференції, яка має виробити текст мирного після світової війни договору між країнами-переможцями — США, Англією, Францією та Італією і країнами переможеними — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, центральним питанням стоїть «російське питання», і від розв'язання цього питання залежав самий характер мирного договору та й вирішення взагалі всіх справ післявоєнного світу.

Коли всі дев'ятеро запрошених на нараду спинилися довкола стола, Рігс сказав:

— Що ж, почнемо, джентльмени?

І він зробив жест, запрошуючи мсьє Енно зайняти місце головуючого.

Мсьє Енно — французький консул з особливими повноваженнями, який представляв не лише Францію, але певною мірою і всі інші країни Антанти, — був мовчазно признаний дуайеном, главою дипломатичного корпусу держав, які здійснювали інтервенцію на півдні України й Росії і самі акредитували тут своїх дипломатів, незалежно від будь-яких місцевих урядів.

Всі посідали довкола круглого стола, і мсьє Енно почав. В його мові бриніли урочисті нотки:

— Панове, нині, коли тут, на берегах далекої Росії, зібрались ми всі, представники держав, які ведуть священну війну проти більшовицького варварства, і коли кожний з нас, пробувши тут певний час, вже здобув певні інформації, і зорієнтувався в місцевих подіях, та виявив місцеву ситуацію, настав час сконтактувати дії наших представництв, відповідно до тих вказівок, які має кожний з нас від свого уряду, та на підставі стратегічних реляцій, які всі ми, тобто, я хочу сказати, в рівній мірі кожний з нас, маємо від об'єданого командування збройних сил, та насамперед загальних інструк-

подібний до тих столів, які стоять по великих ресторанах у малих банкетних залах, тільки голий, без скатертини, і зовсім порожній. В його полірованій поверхні червоного дерева ввечері віддзеркалювалася жирандоль, а вдень — кількома тьмяними смугами лягало світло від чотирьох високих вікон. Довкола стола стояв у безладді десяток стільців. Поза стільцями, теж де попада, стояли три чи чотири невеличкі скляні пересувні столики на коліщатах — подібні до тих, на яких у зуболікарських кабінетах розкладають свої інструменти дантисти. Замість інструментів на столиках стояли сифони з содовою водою, пляшки з віскі й вермутом та кришталеві бокали. І це було все. В кімнаті не було навіть телефонного апарата. Кімната нічим не була схожа на кабінет — ні приймальний, ані робочий; коли б на столі покласти старі газети, вона могла б зійти за дожджальною перед кабінетом якогось знаменитого ескулапа — славетного поміж хворих, але в своїй славі неуважного до пацієнтів; коли б на столі покласти торішні модні журнали, кімната з таким же успіхом могла б зійти за салон при ательє кравця.

Єдине, що давало кімнаті тепло — і в прямому, і в фігуральному розумінні цього слова, — був великий камін при задній стіні. З ранку до ночі в ньому жеврів огонь, а на великій мармуровій дошці зверху в страшному безладді купами були накидані сигари, сигарети, пачки тютюну, мундштуки та люльки.

Але навіть при найпильнішому дослідженні в кабінеті неможливо було б знайти ні шматка паперу, ні чорнила, ні пера.

В цю хвилину в кабінеті Рігса людей було дев'ятеро. Консул Енно, полковник Фредамбер і капітан Ланжерон, славний своїм одеським прізвиськом, — французи. Адмірал Боллард, комерційний секретар Багге, містер Джордж У. Пірслі — англійці. Єва Блюм, Гейк Шеркінен, полковник Рігс — американці.

Відбувалася нарада представників трьох держав.

Нарада була неофіціальна.

Не було ні секретарів, ані стенографісток: висловлюватись можна було цілком вільно — жодне слово ніким не записувалось.

Запис вів — тільки для Рігса — фонограф системи «едісон», розтруб якого був хитро захований між рясними лампочками грона жирандолі.

Глава місії США в Одесі полковник Рігс повинен був надсилати президентові США містеру Вудро Вільсону доповіді що три дні — дипломатичною поштою. Інколи то був звичайний пакет з кількома сторінками шифрованого тексту, інколи — чимала скринька з валиками фонографа.

Президент Вільсон систематично одержував аналогічні інформації від усіх американських місій — на Кавказі, на Далекому Сході, в Мурманську, та насамперед від американського посла в Москві.

Адже на Паризькій конференції, яка має виробити текст мирного після світової війни договору між країнами-переможницями — США, Англією, Францією та Італією і країнами переможеними — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, центральним питанням стоїть «російське питання», і від розв'язання цього питання залежав самий характер мирного договору та й вирішення взагалі всіх справ післявоєнного світу.

Коли всі дев'ятеро запрошених на нараду спинилися довкола стола, Рігс сказав:

— Що ж, почнемо, джентльмени?

І він зробив жест, запрошуючи мсьє Енно зайняти місце головуючого.

Мсьє Енно — французький консул з особливими повноваженнями, який представляв не лише Францію, але певною мірою і всі інші країни Антанти, — був мовчазно признаний дуайеном, главою дипломатичного корпусу держав, які здійснювали інтервенцію на півдні України й Росії і самі акредитували тут своїх дипломатів, незалежно від будь-яких місцевих урядів.

Всі посідали довкола круглого стола, і мсьє Енно почав. В його мові бриніли урочисті нотки:

— Панове, нині, коли тут, на берегах далекої Росії, зібralись ми всі, представники держав, які ведуть священну війну проти більшовицького варварства, і коли кожний з нас, пробувши тут певний час, вже здобув певні інформації, і зорієнтувався в місцевих подіях, та виявив місцеву ситуацію, настав час сконтактувати дії наших представництв, відповідно до тих вказівок, які має кожний з нас від свого уряду, та на підставі стратегічних реляцій, які всі ми, тобто, я хочу сказати, в рівній мірі кожний з нас, маємо від об'єданого командування збройних сил, та насамперед загальних інструк-

цій від керівництва мирної конференції, що розпочинається в Парижі.— Мсьє Енно передихнув після довгого вступу.— Я маю на увазі велику четвірку: прем'єр Клемансо, прем'єр Ллойд Джордж, прем'єр Орlando і президент Вільсон.

Мсьє Енно пригладив вусики і обвів усіх присутніх урочистим, гречним та доброзичливим поглядом.

Всі сиділи, поклавши руки перед собою на стіл та нахиливши голови. Поза ця, безперечно, мала засвідчувати урочистий душевний стан кожного з присутніх, його найвищу пошану до всіх інших і цілковиту увагу до того, що він має почути від головуючого. Поза така виявляла також, що кожний з присутніх сподівається не затримуватись довго і покінчити з нарадою якнайшвидше.

Один тільки полковник Ріге сидів навпаки, відхилившись на спинку свого крісла, схрестивши руки, закинувши голову й втупивши погляд у стелю, що також виказувало його урочистий душевний стан, його найвищу пошану до всіх присутніх та цілковиту увагу до того, що він має почути, одначе засвідчувало і його повну готовність затриматись тут, якою б довгою не вийшла нарада.

— Я думаю, панове,— повів далі мсьє Енно, обдарувавши всіх посмішкою,— що найпершим питанням, у якому нам потрібно цілковито порозумітись, буде питання, так би мовити, точного окреслення сфер впливу кожної з держав, яку кожний з нас представляє, тобто я маю на увазі ті прерогативи, якими має бути наділений кожний із нас у розв'язанні тих чи інших питань порядкування місцевим життям — політикою, економікою, усім тим, що розвиватиметься на цих територіях слідом за переможними діями в збройній боротьбі французької, пробачте, я хотів сказати, об'єднаної франко-англо-американської армії, а також місцевих сил, що в збройній боротьбі діятимуть під нашим проводом і відповідно до стратегічних планів об'єднаного командування...

Мсьє Енно знову спинився і глибоко передихнув. Він не вмів конкретно висловлювати свою думку і говорити короткими реченнями, не міг взагалі спинити потік свого красномовства, якщо біля нього не було його дружини, мадам Енно, яка володіла талантом дуже вчасно натиснути своїм каблучком на носок його черевика. Коли дружини не було поруч, з вуст мсьє Енно лилась

неспинна, дипломатично округлена мова, без початку і кінця. Це дуже зручно дипломатові для затуманення своїх думок, але дуже важко для діяльності легенів і серця живої людини, якою є й дипломат.

Мсьє Енно втомлено пригладив вусики і ще раз гречно та доброзичливо посміхнувся до всіх. Одначе на цей раз у його посмішці і в його погляді блиснула вже тривога: чим же закінчити почате речення, яким же способом перейти до головного предмета розмови та як же його конкретно висловити?

Душевний стан консула тонко відчув полковник Рігс і зразу прийшов йому на допомогу.

— Ми розуміємо вас, консуле,— кивнув Рігс, не міняючи пози,— справа в тому, щоб визначити точно, які питання організації місцевого життя візьме на себе Франція, які — Англія і які — США. А також — які привілеї у використанні місцевих ресурсів матиме кожна з названих держав: Франція, Англія і США?

— Саме так, мсьє полковник,— мило посміхнувся Енно,— ви перехопили мою думку.

Після цього запанувало мовчання. Мсьє Енно вирішив, що на цьому його роль як головуючого з вступною промовою вичерпалась, і тому замовк. Інші були заглиблені у власні думки і чекали, що скаже сусіда.

— Прошу, панове,— заохотив мсьє Енно, коли проминув якийсь час і мовчати далі стало незручно.— Прошу, починайте.

— Ви й починайте, консуле,— знову подав голос Рігс.

Мсьє Енно пригладив вусики і засовався у своєму кріслі.

— Прошу пробачити, але я...— він ще раз посміхнувся ледь соромливою на цей раз посмішкою,— але я почувую певну незручність говорити першим, оскільки... оскільки прерогативи держави, яку я маю честь представляти, безумовно, мають бути найбільшими... Отже, мені здається, що законне почуття скромності вимагає від мене сказати своє слово останнім...

— Пробачте! — сердито урвав адмірал Боллард.— Але чому ви вважаєте, що прерогативи Франції найбільші? — Адмірал Боллард не був ще п'яний, але вже трохи напідпитку, і тому мова його звучала дещо грубувато.— Мені здається, всі держави, які ми тут представляємо, в однаковій мірі заінтересовані в знищенні більшовиків.

Мсьє Енно розвів руками, і вусики його знову поповзли в гречну посмішку:

— Пробачте, адмірале, я маю на увазі той факт, що безпосередні інтереси Франції на цих територіях виражаються в цифрах, вищих від аналогічних цифр будь-якої іншої держави, що має тут свої інтереси. Французькому капіталу належать на території півдня Росії і України катеринославські копальні, південноросійські копальні, дніпровські копальні, донецькі копальні, макіївські копальні...

— Насмілюсь перебити вас,— подав голос колишній консул Великобританії в Одесі, а нині комерційний секретар британської місії містер Багге,— і нагадати, що коли французький капітал на півдні Росії справді превалює в промисловості видобувній, то в промисловості обробній таку домінанту держить, навпаки, капітал англійський. Я прошу вас мати на увазі: фабрику сільськогосподарських машин у Єлисаветграді «Акційного товариства Ельворті», фабрику «Товариства Гельферіх-Саде» в Харкові, а також «Олександрівську машинобудівну компанію» і «Акційне товариство миколаївських суднобудівних заводів». Все це належить саме англійському капіталу.

— Цілком вірно! — сердито гукнув адмірал Боллард і рішуче поворухнувся в своєму кріслі, шукаючи очима, де стоїть найближчий столик із спиртними напоями.

— Але дозвольте! — щиро здивувався мсьє Енно.— Таж усій світовій біржі відомо, що вклади французького капіталу в російську скопоміку найбільші проти вкладів будь-якої іншої держави! — Він захвилювався.— Вам прекрасно відомо, що загальна сума французького капіталу, вкладеного в російську промисловість, дорівнює в загальних цифрах семистам п'ятдесяти мільйонам російських золотих карбованців. В той час, як англійських вкладів відповідно тільки п'ятсот десять мільйонів, бельгійських — триста двадцять п'ять. Сполучених Штатів — сто двадцять...

— До війни! — спокійно озвався полковник Ріс і позіхнув.

Полковник Гейк Шеркіжен негайно додав:

— До тисяча дев'ятсот тринадцятого року США, справді, експортували в Росію лише сто двадцять мільйонів. Одначе за час війни експорт американського капіталу до Росії зріс аж на сімсот мільйонів доларів, що

в переводі на російські золоті карбованці становитиме близько півтора мільярда, тобто стільки, скільки вклали всі інші держави разом. Я не сплутав цифри, Єво?

— Ні, вірно,— сказала Єва Блюм.

Дочка пресвітеріанського пастора не була ні дипломатом, ані військовим представником і тому не сиділа біля стола в колі повноважних представників. Вона була тільки журналісткою і тому примостилася біля вікна і з цікавістю позирала на вулицю, ліниво попиваючи содову.

Мсьє Енно знизав плечима.

— Панове! — дещо роздратовано сказав він.— Не будемо ділити шкуру незабитого ведмедя! — Він примусив себе зробити милу посмішку.— Є таке, дуже слухне на цей випадок, російське прислів'я. Я думаю, що участь збройних сил кожної з держав у цьому поході проти більшовиків — я маю на увазі саме похід на південь України й Росії — теж визначає прерогативи тієї чи іншої держави в її претензіях до захоплених територій. Південна інтервенція здійснюється в основному силами французької зброї...

— Пробачте! — знову сердито гукнув адмірал Боллард. Він, нарешті, нагледів найближчий столик із спиртним, присунув його до себе погою, налив віскі з флакона і, натиснувши шприц сифона, з шумом пустив струмінь содової в склянку.— Тисяча чортів, але тоннаж англійської ескадри в Одеському, Миколаївському, Херсонському і Севастопольському портах більший проти загального тоннажу французьких суден в Одесі. Крім того, на Кавказі повно англійських сухопутних військ, але — чорт мене забирай! — я не бачив там жодного французького солдата!

— Насмілюсь зауважити...— почав був тихеньким голоском Багге, та капітан Ланжерон, який досі мовчав, різко перебив його:

— Числити слід не лише наші національні сили, які беруть участь у війні проти більшовиків, але й ті місцеві сили, які наші нації озброюють і підпорядковують своєму командуванню. Французька армія порядкує грецькими та румунськими військами, взяла на себе екіпіровку та озброєння військ української Директорії...

— Але англійська армія,— перебив його адмірал Боллард, вихиливши одним духом свою склянку,— екіпірує і озброює російську Добармію!

— Насмілюсь запропонувати,— прорвався нарешті своїм солодким голосом Багге,— питому вагу збройної участі кожної держави на ведення бойових дій. Фінансові витрати Британської імперії незрівнянно вищі проти фінансових витрат Французької республіки. Отже...

— Панове! — раптом голосно сказав полковник Ріге, безцеремонно перебиваючи благочестивого Багге, і навіть змінив свою позу, цілим тулубом разом із стільцем прихилившись до стола.— Мсьє консул почав цілком справедливо з того, що кожний з нас повинен діяти на підставі вказівок своїх урядів...

— Цілком справедливо! — негайно відгукнувся мсьє Енно, зраділий з нежданої підтримки.

— Не перебивайте мене, консуле! — урвав його Ріге і рішуче пристукнув долонею по столу.— Так-от, щоб вичерпати вашу суперечку, я дозволю собі нагадати обом сторонам договір, який на цей випадок існує між урядами обох сторін. Він зветься...— Ріге звів очі до стелі: — Він зветься «Англо-французький договір від 23 грудня 1917 року, що визначає французькі й англійські зони дії». Я не перебрехав, Єво? — вдався по підтвердження до Єви Блюм і Ріге.

— Ні,— лівіно відгукнулася журналістка.— Точно: «Англо-французький договір від 23 грудня 1917 року, що визначає французькі й англійські зони дії».

Мсьє Енно, капітан Ланжерон, адмірал Боллард дивились на Ріге з подивом, навіть ошелешені. Ошелешені погляди перевели воли і на Єву Блюм. В очах комерційного секретаря Багге блимнули навіть іскорки жаху. У полковника Фредамбера засіпалась, крім правої, і ліва щока. Тільки містер Джордж У. Пірслі не виказував особливого потрясіння. Він непорозуміло поглядав на всіх: його здивувало найбільше саме оце отетеріння, яке перейняло всіх після слів полковника Ріге та журналістки Єви Блюм. Цілком очевидно, він не добирав, у чому справа.

Тим часом Ріге, не помічаючи або вдаючи, що не помічає ефекту, який справили на присутніх його слова, закінчив так само спокійно:

— За цим договором «Англія дістає зону впливу, яка дає їй кавказьку нафту та контроль над Прибалтикою. Франція — зону, яка дає їй залізо та вугілля Донбасу і контроль над Кримом». Я точно процитував, Єво?

— Точно.

Адмірал Боллард хлюпнув віскі у склянку, націдив содової і знову вихилив склянку одним духом.

— Але ж... але ж...— майже прохрипів консул Енно,— звідки вам відомий цей... договір, мсьє?..

— А що? — здивувався Рігс.

— Це ж... це ж... таємний договір, мсьє? Таємний між урядами Англії і Франції!

Рігс стенив плечем.

— Боже мій! В школі нас всіх учили, що існує тайна непорочного зачаття. Але я абсолютно певний, що ніхто з присутніх давно не вірить, що діти народжуються з капустяного качана.

— Тисяча чортів! — гримнув адмірал Боллард і знову присунув до себе флакон з віскі і сифон содової.

— Так! — процідив крізь зуби капітан Ланжерон, криво посміхаючись.— Все це, звичайно, робить честь американській розвідці...

— Ах! — недбало відмахнувся Рігс.— Ви ще почнете запевняти мене, що вашій розвідці невідомі таємні договори уряду Сполучених Штатів!

Капітан Ланжерон знизав плечима і промовчав.

Багге прошепотів набожно і повчально:

— Але ж деякі речі краще держати при собі, навіть коли ти їх знаєш. Говорити вголос, коли...

— Ми тут всі свої! — відрубав Рігс.— Так-от,— він лягнув долонею по столу, даючи зрозуміти, що вважає вияв почуттів з приводу оголошення таємного договору вичерпаним.— Цілком очевидно, що кожній із сторін і належить держатися вказівок свого уряду, які зовсім недвозначно впливають із цитованого щойно документа. Транспонуємо ж ці вказівки для місцевих територій...— Він повернувся цілим тулубом до адмірала Болларда.— Кавказька нафта за вами, адмірале! — Потім так само він повернувся цілим тулубом до мсьє Енно.— Вугілля і залізо Донбасу за вами, консуле.— Після того він знову відхилився в своєму кріслі і подивився на всіх ясними, невинними очима.— Цілком очевидно, що це й вирішатиме питання, поставлені щодо визначення прерогатив.

Тоді, нарешті, заговорив і містер Джордж У. Пірслі. Тон його мови був вкрадливий:

— Як людина, що представляє тут інтереси мого патрона сера Детердінга, глави нафтової імперії «Роял детч шелл», я, певна річ, цілком задоволений з визнання

таким чином незаперечності інтересів англійських компаній щодо кавказької нафти... Але мушу, отже, констатувати, що, таким чином, Сполучені Штати Америки лишаются позбавленими будь-яких прерогатив при розподілі зон впливу, не маючи ніяких інтересів на територіях, де розвиває свою плідотворну діяльність англійський і... гм, гм... французький капітал!

Рігс ковтнув цю пілюлю, не повівши бровою, і спокійно сказав:

— Для Сполучених Штатів Америки, сер, існує єдиний священний принцип рівних можливостей і вільної конкуренції, сер! — Він ще хотів щось сказати, але стримався, очевидно, вважаючи свою відповідь абсолютно вичерпною або відкладаючи її на потім. Щоб підкреслити це, він зразу ж перевів мову на інше: — Але ми ухилились, панове. Нам належить на сьогоднішній нашій нараді визначити, так би мовити, штому вагу кожної з держав, які ми маємо честь представляти, в справі озброєння місцевих антибільшовицьких сил: російської Добармії, української Директорії, польських легіонів. Ми мусимо подати відповідні пропозиції нашим урядам, джентльмени. Давайте і перейдемо безпосередньо до цього питання. Заперечень не буде?

Всі мовчки виявили свою згоду.

Комерційний секретар Багге звів молитовно очі вгору:

— Я думаю, треба запропонувати визначити долю кожної держави в постачанні зброї та амуніції російським, українським і польським антибільшовицьким арміям згідно з сумами довоєнних боргів Російської імперії цим державам. На мою думку, такий принцип буде найбільш справедливий.

Всі подивились на благочестивого Багге, не розуміючи ще сенсу його пропозиції.

— Тобто? — поцікавився за всіх полковник Фредамбер.— Що ви хочете цим сказати?

Преподобний Багге м'яко згорнув на животі свої пухлі руки і почав, як проповідь з амвона:

— Постачання зброї, окрім свого прямого, бажаного і корисного ефекту — посилення боротьби проти більшовицьких армій, як ми знаємо, має ще й інший ефект, суто економічний: за одержану зброю антибільшовицькі уряди платитимуть дещо готівкою, а найбільше — наданням певних економічних вигод продавцеві зброї. Я вважаю, що право на ці прибутки кожна з країн-

постачальниця по справедливості повинна мати відповідно до розміру тих втрат, яких вона зазнала на Росії. Поскілки на сьогодні ми ще не можемо мати певних гарантій, що довоєнні царські борги будуть сповна і невідкладно сплачені кредиторам, тобто англійським, французьким та американським підприємцям, то справедливо буде і прибутки, які надходитимуть безпосередньо від нового продажу озброєння антибільшовицьким армійським формуванням, розподілити відповідно до розміру довоєнних боргів царського уряду Росії. Наприклад: Британія має за Росією найбільше — п'ять мільярдів дев'ястсот мільйонів старих царських боргів. Отже, британські промисловці і повинні дістати найбільшу частку в постачанні озброєння та амуніції південним антибільшовицьким арміям. Франція має за Росією близько п'яти мільярдів старих царських боргів, отже, частка французьких промисловців у постачанні озброєння та амуніції повинна бути відповідно менша...

Мсьє Енно роздратовано фиркнув.

Багге кліпнув на нього оком і закінчив:

— Іншого принципу розподілу я собі уявити не можу.

— Абсолютно справедливо! — гаряче підтримав його містер Джордж У. Пірслі.

Адмірал Боллард промовчав. Він був зайнятий тим, що робив собі коктейль з віскі, вермута й содової.

Капітан Ланжерон, не приховуючи обурення, крикнув з свого місця:

— А чи не гадаєте ви, сер, що найсправедливіший був би принцип обернено пропорціональний? Кому належить більше одержати старих боргів, той повинен дістати меншу долю в новій позиції.

Енно зразу ж підтримав його:

— Ми пропонуємо саме принцип обернено пропорціональний.

Рігс поглянув на всіх:

— Інші пропозиції будуть, панове?

Всі мовчки потисли плечима. Справді, або — або, який же міг бути ще третій варіант?

Рігс запропонував:

— Отже, ми подаємо пропозицію нашим урядам: воєнні поставки розподіляти прямо пропорціонально сумі довоєнних боргів.

Енно роздратовано пересмикнув плечима:

— Не розумію вас, полковнику, — сердито пирхнув

він.— Частка США в довоєнних боргах така мізерна, що ваш прями́й зиск — подати свій голос за обернено пропорціональний принцип.

Полковник Рігс поглянув на жирандоль над своєю головою, де був хитро захований розтруб фонографа.

— Даремно ви так думаєте, консуле. Царська Росія до війни майже нічого не була винна США. США до війни заборгували Англії і Франції шість мільярдів. Але ж за час війни з воєнних прибутків США, як вам відомо, сплатили свій борг англійським та французьким банкам і вже мають десять мільярдів боргів за Англією та Францією. Нема сумніву, що цей борг зростатиме далі, бо США нині вкладають свій капітал у відродження зруйнованої війною англійської і французької промисловості. Таким чином, прибутки, на які розраховуєте ви, мсьє,— Рігс кивнув консулу Енно,— і ви, сер,— Рігс кивнув комерційному секретареві Багге,— незалежно від принципу їх розподілу можна числити чистими прибутками банків Сполучених Штатів Америки.

Мсьє Енно прикусив язика, комерційний секретар Багге налився кров'ю.

Але Рігс уже повернувся до містера Джорджа У. Пірслі і додав, аж тепер відплачуючи за пілюлю, яку дістав від нього:

— До речі, сер, кавказькою нафтою вельми цікавиться містер Гувер, якому, як вам не може не бути відомо, належать деякі майкопські, грозненські та бакинські нафтові промисли.— Не зводячись з крісла, Рігс зробив щось подібне до реверансу.— Містер Гувер свято дотримується американського принципу в опануванні іноземних ринків збуту та джерел сировини: вільна конкуренція. Але цей принцип, звісно, дає ефект лише за одної умови: коли є вільний капітал, яким можна подолати свого партнера. Я зовсім не певний, що в сера Детердінга і містера Гувера будуть для цього рівні можливості. Сер Детердінг — глава англійської нафтової імперії — навряд чи спроможеться в обтяженій боргами Британії організувати капітал, що встоїть проти капіталу, який цілком спроможний організувати містер Гувер серед фінансових кіл Уолл-стріту. Банки США вже сьогодні не знають, куди їм дівати мільярди вільних коштів, нагромаджених за час війни, і шукають, куди б їх експортувати.

Сер Джордж У. Пірслі тонко посміхнувся:

— Ви забуваєте, сер, що нафта є ще в Прикарпатті, на території, спірній сьогодні для України і Польщі. Сер Детердінг має на думці...

— Цілком вірно! — негайно ж погодився Рігс.— Гейк! Ви не бачили, де наша депеша? Ах, так! — він поліз до внутрішньої кишені і вийняв бланк депеші.— Я щойно сьогодні вранці одержав депешу з Нью-Йорка від банкірського дому Рокфеллера.— Рігс скоса, одним оком поглянув у бланк, щоб відновити в пам'яті зміст депеші.— Банкірський дім Рокфеллера повідомляє мене, що нафтова «Вакуум ойл компанії»,— він повів очима на всіх, пояснюючи,— яка, це, очевидно, відомо всім присутнім, є дочірньою організацією рокфеллерівської «Стандарт ойл компанії», американської нафтової імперії, щойно придбала у власність нафтові промисли в Бориславі... за п'ятдесят п'ять мільйонів польських злотих. Розрахунки здійснено через міжнародний банк. Містер Рокфеллер Джон-старший прохає мене...

Полковник Рігс змушений був урвати, не закінчивши мови. Мова його була адресована до сера Джорджа У. Пірслі, але сер Джордж У. Пірслі звівся з місця, виструнчився, високий та рівний і мовчки, не кліпнувши оком, без жодного поруху на своєму кам'яному обличчі, з достоїнністю вийшов з кімнати.

Всі опустили очі й промовчали. Мовчазний демонстративний протест сера Джорджа У. Пірслі був надто красномовний. Однак більше того, як величаво покинути засідання, на якому його шефові завдано непоправного удару, він зробити нічого не міг. Удар був і справді дошкульний, і невідомо було, чи сер Детердінг, ще донедавна некоронований король нафти на Середньому Сході, витримає такий удар. Не було сумніву, що завтра ж акції нафтових компаній Нобеля і Детердінга в Росії,— а за ними, можливо, й акції всіх інших детердінгівських компаній і в районі Мосула — полетять сторчголов униз.

Рігс спокійно заховав до кишені бланк депеші, на якому нічого не було написано, і натис гудзик дзвоника. Клеркові, що ввійшов, він сказав:

— Будь ласка, сер Джордж вперше в нашому приміщенні і не знає, де що розташовано. Візьміть на себе турботу вказати серу Джорджу, де міститься туалет...

Клерк вклонився і поспішив до дверей. Рігс гукнув йому ще навздогін:

— А якщо сер Джордж шукатиме не туалет, а кімна-

ту з телеграфним апаратом для міжнародного зв'язку, то не забудьте попередити його, що наш апарат зіпсувався і зранку не діє...

Клерк вклонився і вийшов.

Рігс звернувся до всіх:

— Пробачте, панове, сер Джордж відхилив нашу увагу від загальних справ до своїх особистих. Отже, ми слухаємо вас, консуле!

Всі мовчали, втупивши очі хто в килим на підлозі, хто в свої черевики. Мсьє Енно, зблідлий, торкнувся своїх вусиків і сказав:

— Сьогодні ж ми подамо нашим урядам наші пропозиції згідно прийнятої ухвали. Так чи так, відповідно до угоди, якої досягнуто між представництвом військового командування французької армії,— він коротко вклонився в бік полковника Фредамбера,— і керівництвом української Директорії, ми почали постачання армії Директорії зброї, оснащення її амуніції. Час не жде, війна триває. Згідно з попередніми умовами, виплата за одержані матеріали провадитиметься складними розрахунками, включаючи і концесійні зобов'язання, протягом досить довгого часу. Одначе я одержав від мого уряду вказівку, що певна частина виплат повинна бути здійснена якщо не готівкою, то, в кожному разі, негайними переказами через міжнародний банк. Уряд української Директорії дав на це свою згоду, але...— мсьє Енно легко знизав плечима,— ми знаємо всі, що сьогоднішній стан Директорії... незавидний: до столиці Києва наближаються більшовицькі війська.— Мсьє Енно розвів руками.— Хто сьогодні дасть гарантію реальності цих сплат?

Мсьє Енно подивився на всіх, немовби чекав, що хтось із присутніх тут же вийме з кишені кілька мільйонів і покладе перед ним на стіл. Цього, звичайно, не сталось, усі мовчки розглядали килим і власні черевики. Мсьє Енно знову стелу плечем:

— Зрозуміло, що без таких гарантій жодна з французьких фірм, що постачають зброю армії, не може... гм, гм... виконувати урядові замовлення. Гарантії Національного французького банку не будуть реальні для продуцентів, аж поки сам Національний французький банк не дістане гарантій від сплатника, тобто...

— Зрозуміло! — прийшов Рігс знову на допомогу мсьє Енно, який не умів в своїй мові поставити крапку

й спинитися.— Зрозуміло, консуле. Щоб заспокоїти вас, дозволю собі повідомити, що уряд США вже домовився з банкірськими домами на Уолл-стріті про надання українській Директорії позики в двадцять мільйонів доларів. Умови позики з'ясовуються в Парижі, в кулуарах конференції, між представниками американських банкірських домів та українськими дипломатами, які прибули в Париж і чекають на прийом у президента Вільсона... Гарантії на половину суми, тобто на десять мільйонів, будуть не пізніше як завтра-післязавтра. Нам з вами не доведеться тут морочитися з цією справою: її буде здійснено в Парижі й Нью-Йорку, а ми — і я, і ви — лише дістанемо відповідне повідомлення. Вас заспокоює моя заява?

Мсьє Енно ще раз здвигнув плечима і мовчки вклонився. Круг стола перебіг легкий шелест, всі змінили пози, десять мільйонів доларів було, справді, вийнято з кишені й покладено на стіл.

Комерції секретар Багге тихо і смиренно, але з неприхованою ноткою образи в голосі прошепотів:

— Я хотів би почути таку заяву і щодо сплат представництва російської Добрармії в рахунок військових поставок, одержаних від британських фірм.

Ріс розвів руками:

— Пробачте, сер, але щоб одержати точну довідку, вам треба поїхати в Катеринодар, в ставку генерала Денікіна. Озброєння денікінської армії провадиться не через французьке командування, яке перебуває в Одесі, а через англійське, яке перебуває в Катеринодарі; довіз матеріалів теж відбувається переважно не через Одеський, а через Новоросійський порт. Але по-дружньому можу поінформувати вас: для того, щоб англійські фірми змогли виконати замовлення по військових поставках для Добрармії, американські банки надали їм позику в п'ятнадцять мільйонів доларів. Звичайно, англійські банки стягнуть з російського споживача чималенький процент на цей борг, одначе, треба думати, не малий процент візьмуть з англійських банків і американські банкіри.

Комерції секретар Багге покрутив головою — йому, очевидно, давив комірець — і згорнув ручки на животі: на більше в нього забракло сил.

Мсьє Енно проказав тремтячим голосом:

— Я повідомлю командування в Константинополі,

посла в Яссах і сьогодні ж зв'яжусь особисто з Парижем, з Національним банком...

— І прекрасно зробите, консуле,— кивнув Рігс.— До речі, зробіть мені послугу. Коли розмовлятимете з банком, не відмовте запитати заразом, чи бельгійські та французькі фірми не згодяться продати американським фірмам одеський трамвай?

Енно з заздністю подивився на Рігса і тільки кивнув.

Адмірал Боллард, який уже цілком заволодів столиком з пляшками і сифонами і обличчя якого переливалося вже з червоного в синій колір, прохрипів:

— Тисяча чортів! Я розумію, що гармата стріляє, але мені наплювати, скільки коштує вистрілений снаряд! Здається, тут щойно хтось комусь наступив на мозоль? Але я в цьому ні чорта не розумію! І на це я теж плюю! Уїнстон прислав мене сюди воювати, а в усьому іншому він розбереться сам!.. Здається, ми приїхали сюди воювати проти більшовиків? Чи це мені тільки приснилося? — Він обвів усіх виряченими, налитими кров'ю очима.— Накопичення сил уже відбулось, наступальні дії розпочато, наші війська вже розвивають наступ, сьогодні-завтра ми захопимо Херсон і Миколаїв. На більшовиків наступають уже і румуни, і греки, і польські легіони, і Директорія, і Добрармія. Другою лінією посуваємось ми — справа і французи — зліва. Наступ повинен бути забезпечений ресурсами і одностайний. Але тут весь час якісь незрозумілі чвари поміж усіма цими петлюрівцями та денікінцями, і чорт погу виламає — хто з них правий і чого, власне, вони хочуть та гризуться між собою? Га?

Він задихнувся від довгої тиради і знову вирячився на всіх налитими кров'ю очима.

— Цілком слушно! — відгукнувся капітан Ланжерон.— Потрібно дійти цілковитої ясності в нашому ставленні до місцевих формувань і покласти край чварам поміж ними. Це зриває наступ! Тим паче, що й тут, не на лінії фронту, а в тилу, в самій Одесі, відбувається незлагодка між окремими групами населення: есери, меншовики, більшовики... Всьому цьому треба покласти край, панове!

Полковник Фредамбер прорипів з свого місця:

— З Директорією я вже договорився: кінецьва мета загальної боротьби проти більшовиків...

— Якого диявола ви там домовились! — грубо урвав його адмірал Боллард.— Денікінці роззброюють петлюрівців, петлюрівці — денікінців! Вони б'ються між собою, замість разом воювати проти більшовиків!

Фредамбер ображено посіпав щокою.

Рігс сказав:

— Я дивуюсь, адмірале, що вас турбують настрої солдатів. Солдати завжди настроєні проти офіцерів. Але офіцери мають чим тримати в покорі своїх солдатів: наказ, дисциплінарна кара, польовий суд, нарешті, розстріл на місці за невиконання наказу! Важливі настрої офіцерів. Настрої офіцерів і в денікінській, і в петлюрівській армії нічим не різняться: вони прагнуть битися проти більшовиків. З нас цього досить!

Дог підійшов і поклав Рігсу морду на коліна. Рігс потріпав його по голові.

— Цей пес,— сказав Рігс,— якого я вигодував і вимуштрував, виконає який завгодно мій наказ: вкусить того, на кого я вкажу, кинеться навіть проти цілої зграї інших псів з мого наказу.— Він почухав догів за вухом, і той закрутив хвостом.— Але якщо я наступлю йому на хвіст, він кинеться на мене і розірве мене, можете бути певні.— Рігс відштовхнув дога ногою і сказав рішуче: — Я дивуюсь, що ви цього не розумієте, адмірале! Не в наших інтересах, щоб вся тутешня офіцерська маса являла собою моноліт. Вона зараз під різними прапорами, і це дуже добре. Це не послаблює, а посилює нас, хазяїв! — Помовчавши, він миролюбно додав: — Нам, звичайно, доведеться наступати на хвіст усім, але кожному дурневі ясно, що краще наступити на хвіст трьом шавкам, аніж одному догові. Дог кинеться на того, хто наступив йому на хвіст, а три шавки заведуть гризню між собою і перегризуть одна одній горлянку.— Рігс знову заговорив різко й сердито: — Наше діло: завжди мати припасену кістку і вчасно кинути її шавкам, щоб вони завели гризню, щоб посварити між собою всю цю офіцерню. Треба знати, яка між ними різниця, і на цій різниці грати! — Він знизав плечима і закінчив зовсім лагідно: — Повірте мені, я не знаю, що таке — українці і що таке — росіяни, яка між ними різниця і чи така різниця є, але мені відомо, що між українськими білогвардійцями і російськими білогвардійцями є національна ворожнеча. І це дуже добре, адмірале. А ви, капітане, не згодні?

Адмірал Боллард ковтнув чергову скляночку і щось люто прогарчав. Капітан Ланжерон відповів коротко:

— Ви переконали мене, полковнику.

— О'кей!

Благочестивий Багге, що протягом довгих монологів Болларда і Рігса сидів, заплющившись і посапуючи носом — неначе задрімавши, враз розплющив свої очіці і молитовно звів їх догори:

— Ви маєте рацію, сер!

— Радий почути.

Багге помовчав, знову заплющився, потім лагідно запропонував:

— Я пропоную такий принцип застосувати не лише в нашому ставленні до місцевих військових формувань, але й у наших відносинах з різними місцевими громадськими і партійними групами.

Рігс лягнув долонею по столу і весело подивився на комерції секретаря Багге:

— Чудово, сер! Ваш чималий досвід дипломата всде вас правильним шляхом! У вас око орла і розум змія!

— Дякую, сер.

Комерції секретар Багге вклонився. Він був улещений, і кінчики його вух зачервонілися.

— Я цілком згодний з полковником Рігсом,— прорипів і полковник Фредамбер.

Енно знову потис плечима дещо роздратовано.

— Яка може бути мова? Це ясно дитинчаті.

Йому було прикро, що компліменти Рігса були адресовані не до нього. І тому він поспішив похвалитись:

— Саме з цих міркувань французьке командування і вирішило всіма засобами підтримувати українську Директорію з усіма її сепаратистськими настроями проти Росії.

Рігс пхикнув. Підтримувати Директорію наказав французькому командуванню через полковника Фредамбера, як відомо, він, виконуючи вказівки президента.

Адмірал Боллард з шумом націдив содової в склянку з віскі.

— Далі? — прохрипів він, люто визвірившись на Рігса.

Але Рігс був уже зайнятий тим, що уважно розглядав комерції секретаря Багге. Він дивився на нього з інтересом, наче щойно вперше побачив, і з неприхованою

симпатією, наче збирався зробити йому якийсь цінний подарунок, тільки не добрав іще, який саме.

— Далі,— озвався за нього полковник Фредамбер,— виходячи з цього ж принципу, необхідно в категоричній формі вплинути на генерала Гришина-Алмазова, щоб він припинив свої утиски різних... гм... демократичних кіл серед місцевого громадянства. Я маю на увазі всі ці партії — анархістів, есерів, меншовиків, сіоністів етсєтера. Це — антибільшовицькі сили, і нема ніяких підстав їх утискувати. Навпаки: їх слід всіляко підтримувати. Цього вимагають не лише тактичні, але й стратегічні міркування. Якщо вони ще поширять свої виступи проти більшовиків, це тільки сприятиме розколу прихованих більшовицьких сил і зміцнить наші позиції.

Рігс нарешті відірвався від Багге і задоволено поглянув на Фредамбера. В погляді його блимали хитрі іскорки.

— Ви підказуєте нам оригінальні й дуже цінні думки, полковнику! — промовив він нарешті, неначе щиро вражений думками Фредамбера. Потім він із задоволенням відхилився в кріслі.

Рігс і справді мав усі підстави бути цілком задоволеним: полковник Фредамбер, представник французької сторони, але його агент, дуже точно від імені французької сторони перекладавав думки, які нещодавно підказав йому він сам, американський полковник Рігс.

— Але я думаю,— сказав Рігс,— це вже ваш клопіт, консуле. Ви представляєте тут суспільну опінію, клопочетеся громадськими справами, тримаєте прапор Французької республіки з її гаслами, гм... егаліте, фратерніте, ліберте — так, здається?.. Отже, маєте якнайширші можливості застосувати у вашій політиці поміж широких громадських кіл принципи толерантності, демократизму і таке інше... Раджу вам, консуле, урахувати при тому деякий досвід іноземної політики США. Наприклад, в країнах Південної Америки. Цей досвід повчальний щодо організації справи зміцнення нашого керівництва місцевим життям. Адже за роки світової війни США своїми збройними силами приборкали революційні заклоти в Гаїті, національний протест у Сан-Домінго, повстання в Мексичі, здійснили деякі поліційні операції і в Перу, Чілі, Аргентині та Болівії. Водночас — в зв'язку з потребою захистити від тубільців інтереси США в цих країнах,— американські політики застосову-

вали і там саме ці методи толерантності, демократизму і такого іншого. Це особливо сприяло справі налагодження ділового життя.

— Правда, правда! — згідливо похитав головою, не розплющуючи очей, секретар Багге. — Не мавши до того жодного банкового офісу в країнах Південної Америки, банки США за чотири роки війни відкрили там, коли не помиляюсь, сорок п'ять банкових філіалів?

Рігс підозріливо глянув на секретаря Багге:

— Це якоюсь мірою ущемило ваші інтереси в країнах Південної Америки, сер?

Секретар Багге мирно крутив пальцями ручок, згорнених на животі.

— Мої, сер, ні, Британської імперії — так.

Рігс ще раз ковзнув по обличчю Багге коротким, але пильним поглядом. Потім він звернувся до консула Енно:

— Пробачте, консуле. Ми слухаємо вас! Які питання вважаєте ви за доцільне поставити ще на обговорення?

Консул Енно розвів руками:

— Все. Я гадаю, кожний з нас може зараз надіслати своєму урядові цілком конкретні пропозиції на підставі нашого обміну думками.

— Тоді — сода-віскі, джентльмени?

Рігс зробив гостинний жест до столиків з питвом.

Але з його пропозиції поспішив скористатися лише адмірал Боллард. Він уже цілком втратив дар мови, але питва міг поглинути невимірну кількість.

Всі звелися і почали прощатися, зичачи один одному доброго здоров'я.

Рігс запитав у Єви Блюм, що так і сиділа біля вікна:

— Єво! Ти даватимеш якесь повідомлення в пресу про нашу нараду?

— Я вже зредагувала, — відгукнулась журналістка, відриваючись від милування морським краєвидом за вікном. — «На нараді представників трьох держав, яка відбулася сьогодні, представники Сполучених Штатів, Англії і Франції дійшли цілковитої згоди і одностайності в усіх питаннях, що торкаються розвитку наступу проти більшовиків та організації економіки і громадського життя на звільнених від більшовиків територіях України, Криму і півдня Росії».

Рігс подивився на всіх. Всі мовчали.

шувався поруч, розклавши перед собою папір і якісь записники. Це були шифрувальні ключі.

— Насамперед пошта президента,— сказав Рігс.

Він ходив по кімнаті — то вздовж попід вікнами, позираючи неуважливо на море й бульвар, то круг стола, зосереджено дивлячись собі під ноги. Дог лежав у кутку біля каміна і спав. Коли Рігс проминав його, дог щоразу сторожно наставляв одне вухо і розплющував одне око. Рігс повільно диктував, журналістка стенографувала, Шеркіжен мовчки виписував рядки шифру на папері, позираючи в стенограму і читаючи її.

Звіт президентові був короткий, але конкретний.

Мова йшла про те, що стараннями місії вказівку президента виконано і змінено ставлення французького командування до націоналістичних сепаратистських новоутворень на півдні Росії: схильне досі підтримувати лише пряму боротьбу за відновлення єдиної і неподільної Росії, нині французьке командування в рівній мірі підтримує і війська української націоналістичної Директорії, і шовіністичні польські легіони. Поміж Директорією та Добрармією на час боротьби проти більшовиків теж досягнуто згоди — через французьке командування, але заходами американської агентури. Екіпіровку антибільшовицьких армій віднині розподілено: військо Директорії та польські легіони озброюються з арсеналу французької армії, денікінці — з арсеналу армії англійської.

В другій частині листа, адресованій до містера Вільсона не як до глави уряду, а як до головного представника ділових кіл США, Рігс повідомляв, що ділове життя в місті Одесі та її промислових околицях майже завмерло. Заводи і фабрики вимушені припинити або максимумально скоротити випуск продукції через нестачу сировини та брак палива. Причина була в тому, що левову частку палива, яке прибувало морем з Батумі та через Новоросійськ і Ростов, забиравала окупаційна ескадра на свої потреби, а довіз сировини майже цілком припинився через оточення Одеси фронтами, крізь які не могли пробитись маршрути з матеріалами для виробництва. Фабрики і заводи, отже, стоять; в місті, натурально, зростають безробіття і голод.

В нотабене на берегах листа Рігс, одначе, наводив і другу причину. Ту, нехай і незначну, частину сировини, яка все ж таки прохоплюється поїздами чи морем крізь fronti та бойові заслони і дістає-таки маршрути до

— І не лише в країнах Середземномор'я або на Близькому, Середньому та Далекому Сході...

Секретар Багге смиренно звів погляд угору. Порух його очей, безперечно, мав означати — все в руках божих.

— Інтереси Британської імперії та Сполучених Штатів раз у раз стикаються і на територіях колишньої Російської імперії. Я маю на увазі насамперед нафту... Потім — вугілля або руду, якими в цей момент ще порядкують французькі і англійські компанії...

Секретар Багге стояв, заплющивши очі, крутячи пальцями рук, згорнутих на животі. На слова Рігса він ствердно, але скрушно похитував головою.

Рігс знову взяв секретаря Багге за лікоть:

— Американські компанії, які розвиватимуть далі свою діяльність на Кавказі й Кубані, в Донбасі й Кривому Розі, а також — майже на увазі — і в Прикарпатті, можуть заінтересувати вас пакетом акцій, сер...

Багге крутив пальцями. Проминула невелика пауза. — Або одним процентом з річного обороту...

Багге на мить спинив пальці, потім знову завертів їх в інший бік — один за один, млинком.

— Або двома процентами куртажу з кожної окремої операції, де порушуватимуться інтереси британських компаній.

Секретар Багге спинив пальці, постояв хвилинку тихо, потім кивнув:

— Ол райт!

— О'кей!

— Доброго здоров'я, сер!

— Доброго здоров'я, містер!

Рігс провів секретаря Багге до порога, підтримуючи його під лікоть.

3

Коли двері за Багге причинились, Рігс тихо засвистів «Тіперері» — популярну англійську пісеньку, клацнув вимикачем біля дверей — виключив жирандолю з фонографом і натис дзвоник.

Але замість клерка ввійшли Гейк Шеркіжен і Єва Блюм.

Журналістка зразу сіла до столу, вийняла блокнот, олівці й наготувалася стенографувати. Шеркіжен розта-

шувався поруч, розклавши перед собою папір і якісь записники. Це були шифрувальні ключі.

— Насамперед пошта президента,— сказав Рігс.

Він ходив по кімнаті — то вздовж попід вікнами, позираючи неухважливо на море й бульвар, то круг стола, зосереджено дивлячись собі під ноги. Дог лежав у кутку біля каміна і спав. Коли Рігс проминав його, дог щоразу сторожко наставляв одне вухо і розплющував одне око. Рігс повільно диктував, журналістка стенографувала, Шеркіжен мовчки випишував рядки шифру на папері, позираючи в стенограму і читаючи її.

Звіт президентові був короткий, але конкретний.

Мова йшла про те, що стараннями місії вказівку президента виконано і змінено ставлення французького командування до націоналістичних сепаратистських новоутворень на півдні Росії: схильне досі підтримувати лише пряму боротьбу за відновлення єдиної і неподільної Росії, нині французьке командування в рівній мірі підтримує і військо української націоналістичної Директорії, і шовіністичні польські легіони. Поміж Директорією та Добрармією на час боротьби проти більшовиків теж досягнуто згоди — через французьке командування, але заходами американської агентури. Екіпіровку антибільшовицьких армій віднині розподілено: військо Директорії та польські легіони озброюються з арсеналу французької армії, денікінці — з арсеналу армії англійської.

В другій частині листа, адресованій до містера Вільсона не як до глави уряду, а як до головного представника ділових кіл США, Рігс повідомляв, що ділове життя в місті Одесі та її промислових околицях майже завмерло. Заводи і фабрики вимушені припинити або максимумально скоротити випуск продукції через нестачу сировини та брак палива. Причина була в тому, що левову частку палива, яке прибувало морем з Батумі та через Новоросійськ і Ростов, забирала окупаційна ескадра на свої потреби, а довіз сировини майже цілком припинився через оточення Одеси фронтами, крізь які не могли пробитись маршрути з матеріалами для виробництва. Фабрики і заводи, отже, стоять; в місті, натурально, зростають безробіття і голод.

В нотабене на берегах листа Рігс, одначе, наводив і другу причину. Ту, нехай і незначну, частину сировини, яка все ж таки прохоплюється поїздами чи морем крізь fronti та бойові заслони і дістає-таки маршрути до

одеських підприємств, спеціально утворені при місії США відділи зв'язку, транспорту та постачання через підставних агентів негайно ж скуповують і не допускають до адресатів виробництв. Затримувати плин сировини та палива до підприємств — в цьому, власне, і було основне завдання складної системи різних відділів при економічному секторі місії. Такими заходами глава місії Рігс розраховував довести одеських підприємців до відчаю, поставити їх перед кінцевою потребою ліквідувати свої підприємства та продати їх задешево, майже задурно.

Рігс висловлював упевненість, що американські фірми негайно ж зацікавляться такими блискучими перспективами купівлі, і на окремому аркуші додавав повний список одеських фабрик та заводів, які — на його тверде переконання — цими днями мають остаточно погоріти і придбати які в найближчому часі буде цілковита можливість.

Рігс потребував відповіді на два питання щодо цієї справи. По-перше: на які підприємства готувати завчасу купчі? По-друге: що робити з придбаними матеріалами — викинути в море, перепродати французьким та англійським інтендантствам чи затримати для майбутніх американських власників на спеціально створених базисних складах? В останньому варіанті місія потребувала відповідних коштів од відповідних фірм-покупців, щоб розгорнути будівництво складського господарства — дворищ, пакгаузів та склепів.

Після того шеф місії США на півдні України полковник Рігс знову повертався до офіційної частини листа і поштиво питав у президента Вільсона, які будуть дальші вказівки для місії, зокрема й особливо — щодо можливих проектів форми влади в Росії після знищення більшовицького режиму?

Коли звіт був застенографований і зашифрований, Рігс покликав клерка:

— Передати президенту негайно, іскровим телеграфом, у Париж на мирну конференцію... Тепер, Гейк, помічникові президента у Вашингтон.

Лист помічникові президента Вільсона містеру Гуверу був дещо довший, але так само конкретний — сповнений головним чином ділових пропозицій.

Правда, насамперед глава місії США на півдні України полковник Рігс висловлював своє щире і цілковите

захоплення помічників президента з приводу його призначення тепер на шефа «комісії допомоги Росії» і особливого уповноваженого у вирішенні «російського питання» практично, доки воно теоретично вирішуватиметься на мирній конференції в Парижі. Захоплення Рігс висловлював і з приводу «проектної записки» містера Гувера, яку містер Гувер потурбувався розіслати, звичайно, «цілком секретно», всім главам усіх американських місій в усіх частинах колишньої Російської імперії — для джентльменської консультації як спеціалістам у російському питанні та знавцям російської практики.

Ідею містера Гувера — утворити при «комісії допомоги Росії» спеціальні організації «допомоги голодуючим у Росії» — Рігс кваліфікував як безумовно геніальну.

Допоможуть чи не допоможуть ці організації голодуючим і якою мірою спричиняться до ліквідації голоду — це, на думку Рігса, не мало практичного значення. Незалежно від того ця афера дасть змогу американським фірмам зіпхнути з своїх складів залежале, наготовлене для війни продовольство, яке, незважаючи на всю високу техніку холодильної справи в США, вже, як відомо, починає псуватися. Таким чином, буде розморожений ряд американських фірм, що виготовляють продовольство, створиться додатковий обіг фінансів, а це сприятиме дальшому пожвавленню загально-американського ділового життя. Словом, це буде справжній бізнес!

По-друге, Рігс вихваляв ідею «допомоги голодуючим» за той політичний ефект, який вона дасть, будучи здійснена, ба й не будучи здійснена, а тільки обнародувана в проекті. «Турбота» ділових кіл США про страждання голодуюче населення російських провінцій не може не викликати захоплення широких громадських кіл у цілому світі і приверне симпатії широкої світової opinio до американців, що важливо особливо тепер, коли США, в результаті перемоги в світовій війні та зростання своєї могутності й престижу, претендують і мусять претендувати на світову гегемонію. Ще більші й ширші симпатії такий добродійний шляхетний вчинок США мусять породити в населенні самої Росії та її провінцій. У Рігса, як знавця російської психології і російського побуту, не лишалося сумніву, що після цього акту престиж США серед народів Росії стане величезний і зведе

нанівець підмочений престиж англійський і французький.

А по-третє, містер Рігс був абсолютно певний, що кращого прикриття, як «благодійна справа», неможливо і придумати для виконання завдань розвідки...

З цього погляду при різних політичних комбінаціях на території України — саме на всякі націоналістичні, шовіністичні й сепаратистські елементи — Рігс рекомендував помічникові президента звернути особливу увагу. Інвестиції капіталу американських компаній в розробку місцевих джерел сировини, сполучені з поширенням привабливих і гарно упакованих американських товарів на місцевих ринках, Рігс рекомендував неодмінно підсилювати потуранням різній сепаратистській фразеології. Така широка обсягом діяльність створить найширші і цілком реальні перспективи і для розгортання шпіонажу в інтересах воєнних, і для діяльності вільного капіталу американських компаній. Бізнес буде і діловий, і державний.

Щодо особистих інтересів містера Гувера на території Росії, то Рігс підкидав містеру Гуверу думку заспілкуватися для початку з англійським фінансовим діячем Урквартом, який в спілці з Детердінгом володів на Кавказі лісовими масивами. Рігс, проте, радив спілкуватися зараз зовсім не по лінії прямого інтересу — нафти, а замаскуватися тим часом лісівництвом. Наприклад: закласти компанію по опануванню й розробці уральських лісових масивів, які, правда, зараз ще не належать ні містеру Гуверу, ані серу Уркварту, але які, на думку Рігса, можуть бути належні і містеру Гуверу, і серу Уркварту в зовсім недалекому майбутньому, — тільки праве крило південної антибільшовицької армії генерала Денікіна сполучиться з лівим крилом волзьких білих армій, а далі, через Вологду, і з північним англо-американським фронтом наступу. На думку Рігса, містеру Гуверу не важко буде заінтересувати американські ділові кола такою привабливою пропозицією, отже, й гарантувати собі п'ятдесят один процент акцій в компанії «Гувер-Уркварт». Це дасть змогу в недалекому майбутньому цілком прибрати сера Уркварта до рук по лінії лісів, а тоді зробити стрибок і на кавказькі нафтові родовища заспілкованого з ним сера Детердінга.

У постскрипті Рігс доводив до відома містера Гувера, що комерції секретар Багге, який нині виконує тут

функції англійського представника, від сьогодні став американським агентом.

Третім був продиктований лист банкірському дому Рокфеллерів у Нью-Йорк, Уолл-стріт.

Рігс повідомляв банкірський дім Рокфеллерів, що дозволив собі заявити представникові сера Детердінга, ніби банкірський дім Рокфеллерів уже придбав у власність нафтові родовища на Прикарпатті. Рігс пояснював, що він вимушений був так вчинити, бо, за його агентурними відомостями, Детердінг якраз збирався здійснити саме цю операцію. Рігс наполегливо пропонував придбати-таки прикарпатські нафтові родовища невідкладно і за всяку ціну, яка, до речі, за сьогоднішніх обставин у Прикарпатті — приборкання німецьких промисловців та безталання промисловців польських — буде, безперечно, невисока. Щоб гарантувати і низьку ціну промислів для придбання зараз, і пізніше їх цілковиту безпеку від більшовиків, Рігс теж мав ідею. По-перше, зараз, негайно ж, треба вплинути на Національний банк Франції і закрити асигнування білим польським легіонам, які вже діють на території України в напрямі до Карпат. Це перед лицем польських власників збільшить загрозу вторгнення більшовицьких армій у Прикарпаття і зробить їх зговорливішими щодо ціни. По-друге, теж негайно, перскинути ці фінанси на широке субсидування польської армії, яка ще формується зараз на території Франції під командуванням генерала Галлера. Це дасть змогу спорядити її якнайкраще і в потрібний час, коли вже буде здійснене придбання промислів, відрядити її в Галичину для ведення бойових дій і ліквідації більшовицького наступу. Водночас Рігс наполягав на всемірному зміцненні американського впливу в цій польській армії Галлера, формованій нині на території Франції. В ім'я цього він подавав ідею негайно в американському місті Пітсбургу (штат Пенсільванія) та інших, де скупчені чималі контингенти польських емігрантів, розпочати формування патріотичного, задля визволення Польщі, добровольчого польського корпусу, який і влити в армію Галлера. Від себе Рігс рекомендував нижчий і середній офіцерський склад для польського корпусу підготувати прискореним випуском у військовій школі «Кембріджспрінгс» (штат Массачузетс), як відомо, славетній своїми американськими традиціями. Вищий командний склад Рігс рекомендував призначити

виключно з корінних американців, не допускаючи до цього французьких генералів і, певна річ,— поляків. Самого генерала Галлера негайно купити, оскільки маршала Пілсудського вже купили французи.

Для цілковитої гарантії бізнесу Рігс подавав ідею сприяти і організації інтервенції у Закарпатті силами американських військ, що не викличе заперечень з боку правителів Англії та Франції в зв'язку з потребою чинити опір революції в Угорщині.

Рігс просив директорат банкірського дому Рокфеллерів невідкладно повідомити його про ухвалені рішення, бо залежно від цих рішень він провадитиме і політику щодо білих польських легіонів, які діють тут і завдають чимало клопоту.

В постскриптумі Рігс повідомляв також, що англійський комерційний секретар Багге, який виконує нині функції англійського представника, від сьогодні став агентом американських компаній.

4

— О'кей! На сьогодні все,— сказав Рігс і потягнувся.— Цю музику,— він кивнув на жирандоль угорі, де були заховані валики фонографа,— ми послухаємо потім, і ви, Гейк, запакуєте валики власноручно, щоб не побились!

Рігс потягнувся ще раз.

— Сьогодні ми таки добре попрацювали! — Дог привітно постукав хвостом.— Тепер можна і добренько відпочити.— Рігс солодко позіхнув. Дог встав і позіхнув теж.— Щодо мене, то, користуючись правом поважного віку, я насамперед думаю поспати... Вам, Гейк, як людині молодій, можу порекомендувати кафе «Пале Рояль» — там є розкішні стиглі блондинки. Або вар'єте «Зелений папуга» на Рішельєвській — там непоганий добір дівчаток тринадцяти-чотирнадцяти років... Каро, ісі! — Дог став, як вилитий з заліза, біля ноги Рігса.— А тобі, Єво, рекомендую кабаре «Трокадеро», Кондратенко, 37: кабінети там обслуговують хвацькі хлоп'ята...

Єва налила собі віскі і трохи бризнула в бокал содової з сифона.

— Сьогодні я зайнята,— сказала вона, одним духом ковтнувши півсклянки.

— Що таке?

— Я мушу бути в кафе, що має назву «Открытие Дарданелл».

— Кумедна назва! Договорилась уже з якимось лобурякою?

— Договорилась.— Єва вихилила другу половину склянки.— В кафе «Открытие Дарданелл» збираються підпільники-більшовики.

— О! — Рігс і Шеркіжен з цікавістю подивились на Єву.— Звідки ти це знаєш?

Єва знизала плечима.

— Мені сказав лобуряка, з яким я договорилась...
Ройтман.

— Хто це — Ройтман?

— Упадає біля мене...

— Але хто він такий?

— Прапорщик Ройтман. Німець з остзейських баронів. За Тимчасового уряду був ад'ютантом градоначальника. Тепер зв'язаний з контррозвідкою Гришина-Алмазова та, здається, з Мишкою Япончиком заразом. Добре танцює тустеп і аргентинське танго...

— Чому ж він сказав це тобі, а не своїй контррозвідці?

Єва ліниво посміхнулась:

— А чому долар котирується вище миколаївського карбованця?

Рігс одразу став діловито серйозний:

— Потрібна контррозвідка? Денікінська чи французька?

Єва позіхнула:

— Ні, сьогодні я піду ще сама. Треба перевірити, чи не бреше.

Вона знову присунула до себе флакон віскі.

Але Рігс грубо відштовхнув її руку від столика з питвом.

— Тоді — годі! А то знову нап'єшся і прогавиш.

— Нахаба! — сказала Єва флегматично.

Рігс безцеремонно висмикнув Єву з крісла і штовхнув до дверей:

— Марш!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Аж нарешті Сашко Птаха почував себе справжнім революціонером. Він виконував бойове доручення і йшов на явку.

Сашко йшов не на пост зв'язку, та ще й другої лінії, щоб скерувати невідомого революціонера до поста першої лінії, де підпільник і має вже дістати точно адресу явки, як це Сашко раніше робив, а саме — на явку; і революціонер-підпільник той був він сам, Сашко Птаха.

І зустрітися на цій явці він мав не з ким-небудь, а саме з найголовнішим підпільником, керівником цілого підпілля — товаришем Миколою.

Так і сказав вантажник Григорій, відсилаючи Сашка в перший рейс по зв'язку, — вантажник Григорій, з яким вони вдвох і виконують зараз найвідповідальніше доручення військово-революційного комітету. Сашко мав по-тай прибути на явку, переказати товаришеві Миколі все, що доручив йому вантажник Григорій, тоді одержати від товариша Миколи нові вказівки і з ними повернутися назад — в потаємне, тобто конспіративне, місце, визначене вантажником Григорієм йому наперед, як і ведеться серед справжніх підпільників.

А доручення військово-революційного комітету, яке дістав вантажник Григорій, отже, й Сашко Птаха з ним, було й справді неабияке: організувати в селах понад Дністром бідняцький та незаможницький актив — патріотичні і революційні сили народу — з тим, щоб утворити з них партизанські загони, які мають діяти з заходу в допомогу Одесі й цілому півдню України, загарбаному акулами капіталізму й гідрою контрреволюції.

Все це виклав Сашкові прямо, начистоту сам вантажник Григорій: він поводився з Сашком, як рівний з рівним, а не як з якимось малюком. І вантажник Григорій здобув цим любов Сашка Птахи назавжди.

Правда, першої хвилини — ще тоді, як на Базарній, 36, у кухні в старого фельдшера Уласа Уласовича, вантажник Григорій побачив, кого прислано йому в помічники, — він не приховав свого здивування:

— Мама рідна! — сказав він тоді.— Та тебе, мабуть, звуть Сашко, і ти є рідний син старого рибалки Птахи?

Сашко сам був здивований до краю. Комсомольський керівник Коля Столяров, отже, прислав його, комсомольця Сашка Птаху, до людини, яку він примічав біля свого батька в зв'язку з якимись підозрілими контрабандистськими ділами!

Спхмурнівши, Сашко зразу ж попередив, що його батько ні про революційне доручення Сашкові, ані про його належність до більшовицького підпілля, та й взагалі всієї його біографії старого моревінтівця нічого ніколи не знає.

Застидавшись трохи і тут же кленучи себе за свою стидкуватість, яку вважав ознакою своєї малолітньої неповноцінності, Сашко змушений був попросити вантажника Григорія і надалі тримати все це від батька в секреті. Бо, як підпільник, комсомолец і більшовик, Сашко був свідомий того, що таке партійна таємниця, і вмів не довіряти безоглядно навіть батькові рідному, коли йшлося про революцію. І тут же признався, що не має підстав вірити батькові до кінця, раз він — рибалка й вантажник, з діда-прадіда пролетар, який до того ж у час німецької окупації брав деяку участь навіть у партизанах самого Котовського,— раптом тепер, у годину нової і ще страшнішої окупації, плутається, як це йому, Сашкові, стало достеменно відомо, з контрабандистами, а може, й з бандою безпринципного бандита Мишки Япончика.

Почавши про все це говорити вантажникові Григорію, Сашко почував себе ніяково, але потроху — від власних слів — посміливішав, потім зробився і зовсім сміливий, навіть трохи задерикуватий і, нарешті, виклав усе як є, без манівців. Він, правду сказати, і вантажника Григорія досі підозрював у зв'язках із контрабандистами, і коли б не те, що доручення до нього він дістав через комсомольського секретаря Колю Столярова аж від самого товариша Миколи, то, можливо, і йому б не повірив до кінця.

Власне, саме для того, щоб з'ясувати все зразу, Сашко й вирішив сказати все начистоту, прямо в очі.

Григорій Іванович уважно вислухав Сашка. Посмішка, яка спочатку — при згадці про те, що Сашко ховається від батька з своєю приналежністю до підпілля,—

з'явилася була на його вустах, враз зникла, і Григорій Іванович зробився зовсім серйозний.

— Добре,— сказав він,— раз так, то й так! Від твого батька держатиму це в секреті. Хоча батька твого і знаю давно: добрячий він чоловік.

— Добрячий,— дав свою згоду Сашко,— от тільки коли б не те, що з шпаною Мишки Япончика...

— Шпану Мишки Япончика, отже, не похваляеш?

— Революцію,— сказав Сашко поважно,— хоча й доводиться робити серед багна і з різного матеріалу, але спекулянта і бандита до неї не можна допускати.

— Хто це тобі таке сказав?

Сашко випалив одним духом:

— Це сказав нам, моревінтвцям, приймаючи від нас присягу на вірність Жовтневій революції, старий більшовик, засланець-каторжанин, петроградський токарь по металу, у флоті кочегар другого класу, а тоді організатор одеської Червоної гвардії, Петро Іванович Старостін, що проживав по Княжевській вулиці, 27, квартира 12, і пізніше був убитий анархістами, зрадниками революції.

Григорій Іванович хвилинку постояв, поглядаючи уважно на хлопця.

— Правильно це він сказав. Так і держи руля!

Григорій Іванович ще хвилинку лагідно дивився на Сашка.

— А про Котовського,— запитав він нарешті,— ти, отже, не поганої думки?

— Герой революції! — зразу ж відгукнувся Сашко.

— Так-с...— Григорій Іванович почухав потилицю, а тоді сказав: — Отже, ми з тобою — обидва підпільники і конспірації, звичайно, будемо додержувати якнайсуворішої. Навіть один перед одним. Зрозуміло? Такий вже закон підпілля. Мало що може трапитись: провалиться, не дай бог, один, а другого провалювати він права не має. Вірно? Отже, для людей я — вантажник Григор Мадюдя, молдаванин, ти — мій племінник. А для мене будеш просто Сашко — навіть невідомо, чи й старого Птахи син. А я для тебе — тільки Григорій Іванович — і квит. Домовилися?

Григорій Іванович простяг Сашкові свою величезну, могутню руку. Сашко взяв її і потис з усіх сил.

— Ого! — відзначив Григорій Іванович. — Є чим жити на світі! Як підростеш, спробуєм на пояски або й партерної... Прийоми французької боротьби знаєш?

Сашко почервонів:

— І французьку, і бокс, і джіу-джитсу...

— Діло! І французьку, значить, і англійську, і японську...

Він раптом засміявся:

— Проти нас зараз справді — і французи, і англійці, і японці. Але тут, на півдні, нам з тобою, брате, починати доведеться з антифранцузької боротьби. Вірно?

— Вірно, Григорію Івановичу! — засміявся і Сашко.

Григорій Іванович йому здорово сподобався.

Тоді, при першому знайомстві, Григорій Іванович не сказав Сашкові ні про зміст доручення, ані про його мету. То вже пізніше, за кілька днів, коли вони побували в Біляївці, в Маяках, Яськах та Граденицях, переконавшись, що Сашко не легковажний хлопчак, а добрий помічник у всякому ділі, Григорій Іванович начистоту виклав Сашкові і зміст завдання, і його мету: зв'язуватися з селянами і готувати кадри для партизанських загонів.

Григорій Іванович був сам бессарабець — легко розбалакувався з поважними дядьками-молдаванами на колодках біля церкви, а до молоді на гулянках був у нього простий і веселий шлях: дарма що загикуватий в розмові, Григорій Іванович був чудовий співак, дарма що дебелий тілом, у танці пурхав метеликом. Крім того, на сопілку він вигравав такі дойни, що на її голос збігалося всеньке село і навіть на другому березі Дністра, на румунському тепер боці, збиралися люди послухати чезрез воду.

В містечку Слободзея — вже недалеко й до Тирасполя — Григорій Іванович вирішив затриматись на якийсь час, бо містечко було таки чималеньке, та й можна було звідси розвідати і самий Тирасполь. Сашкові ж він наказав рушати із Слободзеї до Одеси, на явку, визначену товаришем Миколою, доповісти йому, взяти вказівки, вертатися назад і шукати Григорія Івановича в Слободзеї ж, на базарі — щодня від сьомої до восьмої ранку.

І от спинився тепер Сашко Птаха на Рішельєвській, біля молочної «Неаполь», перед тютюновою крамничкою Самійла Солодія і Самуїла Сосіса, — спинився, щоб

стримати прискорене биття схвильованого серця перед тим, як переступити поріг явки, як справжній революціонер.

А втім, аж дивно було самому Сашкові — чого він раптом так захвилювався? Чи ж йому незнане це? Чи ж не він давав пост першої лінії, стоячи на посту лінії другої? Чи не він вибирався на височенні — тридцять сажнів над землею — димарі млина Анатри, цукроварні Бродського і навіть джутової фабрики Родоконакі, щоб водрузити там на страх ворогам червоні прапори? Чи не він, щохвилини ризкуючи погоріти на гарячому, щодня приставляв у газетярській сумці газету «Коммунист» та листівки французькою мовою на Старий базар аж із Куяльника? І, нарешті, чи не він, Сашко Птаха, щойно прибув із Слободзеї, пройшовши між пікетами французьких, польських та денікінських заслонів? І чи не йому довелося не далі як сьогодні вранці пробиватися крізь село Біляївку, — під грім гармат, під кулеметним вогнем, між трупів чорних сенегальців та мнмо шибениці з тілами біляївських повстанців?

Все це, справді, було. Але ж на явку для побачення з керівником підпілля Сашко йшов уперше в житті і вперше в житті мав сказати пароль та почути відзив — для себе...

Він рішуче відчинив двері — двері брязнули дзвіночком на пружині — і спинився перед прилавком.

У крамничці, на щастя, нікого не було, а за прилавком, рахуючи гроші в касі, сидів сам — або Самійло Солодій, або Самуїл Сосіс. Він одірвався від грошей і кинув на Сашка неуважним поглядом: подія не була така вже видатна в історії людства — підліток зайшов до крамнички купити цигарок на вкрадені в батька гроші.

— Ну? — буркнув Самійло Солодій або Самуїл Сосіс.

Коли б у крамничці трапився хтось іще, Сашко, за інструкцією, мав купити яких завгодно цигарок і мерщій вимітатися геть. Та в крамничці не було нікого, і тому Сашко мав право починати прямо з пароля.

Він сказав — і голос його затремтів од хвилювання, ва що він тут же прокляв себе на все життя:

— Дайте мені «Сальве» братів Попових, тільки не в жовтих обгортках і не в зелених, а в білих...

Як відомо, «Сальве» бр. Попових були в жовтих — легкі, в зелених — міцні, а в білих — аж найміцніші, на яких і друкувалося на шабатурці «крп-крп.», що

означало «крепче крепкий». Та проте в цю хвилину міцність тютюну не мала ніякого значення.

В цю хвилину мало значення лише те, що вимовлений був індивідуальний підпільний пароль і вимовив його не хтось інший, а саме Сашко Птаха — молодий підпільник.

Сашкові здавалося, що Самійло Солодій або Самуїл Сосіс зірветься після цього з місця, захоплено погляне на Сашка, простягне до нього руки й обійме. В кожному разі, будь-яким гарячим способом виявить своє захоплення з того, що перед ним такий непоказний і зовсім ще молодий хлопець, а дивіться ж — підпільник! Що мало статися потому, Сашко не уявляв. Очевидно, вони почнуть один одному трусити руки і ляскати по плечах.

Нічого такого не сталося. Самійло Солодій або Самуїл Сосіс навіть не одірвався від своїх засмальцьованих керенок, карбованців та франків, навіть очей не звів угору — неначе і слова Сашкові пустив мимо ушей. Він тільки хитнув головою через ліве плече — вбік, до невеличких дверцят за прилавком, що вели, мабуть, до складу з крамом, і притому проказав швидко, майже неухважно:

— В білих пакунках під рукою нема, попросіть у прикажчика на складі.

І це, справді, був відзив на пароль.

Сашко машинально пішов туди, куди вказано, але пішов, треба признатись, дещо розчарований.

Та коли б він озирнувся, то побачив би, що крамар Солодій або Сосіс,— який був такий же Солодій або Сосіс, як і крамар,— тільки Сашко просунувся мимо нього за прилавок — враз пильно оглянув його з ніг до голови і сторожко метнув поглядом крізь вітрину на вулицю. Після того він заспокоївся, і обличчям у нього справді майнула добра посмішка, навіть захоплення, яке і справді можна було прочитати так: молодий хлопець, а дивіться ж, уже підпільник!..

2

Сашко ввійшов до комірки за крамничкою, яка була вся завалена диктовими ящиками з цигарками та тютюном, і враз остовпів: з ящика з цигарками назустріч йому звелась... Галя.

— Товаришко Галю? — разом і зрадів, і розчарувався Сашко. — А де ж... той... товариш Микола?

Він зовсім змішався й замовк. Йому дуже приємно було побачити Галю, навіть більш як приємно, бо кожного разу, як він її бачив, у нього неодмінно стурбовано завмирало серце, сипало жаром в лице і трохи терпли пальці на руках. Але ж зараз він зустрівся з Галею вже не так, як раніше — як рознощик газет і прокламацій для транспортування в місто, а як... з товаришем-підпільником на явці і... Зараз вона, мабуть, дуже здивується і зачарується з того, що Сашко — підпільник, такий самий, як і вона...

— Здрастуй, Сашко! — привітно сказала Галя. — Що ж ти — забув навіть привітатися?

Зашарівшись, Сашко похапцем і незграбно привітався.

— Ну, сідай і доповідай.

— Що... доповісти? — розгубився Сашко. Він не здогадувався, що приймати від нього рапорт і має Галя, керівник іноземної колегії, член підпільного військово-революційного комітету, яка сьогодні чергувала на явці в тююновій крамничці.

— Як — що? — засміялась Галя. — Те, що тобі доручив переказати військово-революційному комітету Григорій Іванович.

Сашкові потрібна була добра хвилина, щоб збагнути все, чого він ще не збагнув, і зібратися з думками, які він, тільки побачивши Галю, враз розгубив хтозна-чого...

Галя терпляче ждала. Вона була неговірка сьогодні, наче стурбована й засмучена, і сміх її теж був якийсь гіркий.

Справа в тому, що тільки вранці стало відомо, що французи і греки захопили Херсон. Грецькі й французькі війська вже давно стояли під Херсоном, але не наважувались брати його штурмом. У місті була сильна група озброєного пролетаріату, згрупувались і партизанські загони, які утворилися з повстанців Чаплинської волості після антигетьманського і антинімецького повстання і відстоювали Радянську владу; був і німецький гарнізон, який обрав свою Раду солдатських депутатів і оголосив тільки нейтралітет, однак під впливом групи спартаківців щохвилини теж міг виступити на боці повсталого народу проти англо-французького десанту. А в

німців була далекобійна артилерія, що загрожувала річковій флотилії союзної ескадри. І от в групу спартаківців проникла зрада, німецький гарнізон залишив місто і відійшов у бік Миколаєва; селянські партизанські загони потрапили під франко-грецький кинджальний вогонь з берега і води, а робітнича дружина з трьох сотень бійців на чолі з керівником херсонського підпілля, щойно присланим із Харкова комуністом, була підступно оточена і роззброєна. Тепер майбутнє херсонських червоногвардійців могло викликати тільки тривогу. Бо, вдершись до Херсона, інтервенти вчинили дику розправу: місто зараз палало, а по вулицях лежали трупи загиблих у бою і розстріляних. Окупанти хапали і вбивали кожного, в кого були мозолі на руках,— мозолі вважались ознакою приналежності до більшовизму. Особливо лютували греки. Поява грецької армії разом із французами та англійцями взагалі викликала подив: Греція не мала ніяких інтересів на Україні і в Росії, вона навіть не мала з Радянською країною спільних кордонів. «Ісусова кавалерія»,— як прозвали в Одесі греків, кіннота яких гарцювала на ослах, а артилерія тягла гармати мулами,— спочатку викликала в одеситів тільки презирство і глузування. Грецькі офіцери були всі поспіль піжонні, що дбали лише про блискуче наляпцювані чоботи, ходили в дамських корсетах, вищипували брови й фарбували губи. Грецькі солдати — суціль неписьменні — виглядали темною, затурканою масою, релігійною до фанатичності. То були типові найманці — лапdeskнехти. Але пробитись до них підпіллям не щастило, бо не було товаришів, які б володіли грецькою мовою. І от в ході боїв виявилось, що греки — найлютіші карателі. Грецькі офіцери були пройняті контрреволюційним духом, солдати — задурені куркульською пропагандою проти «комуни», яка, мовляв, є сім'ям антихриста, бога зневажає, землю і власність відбирає, жінок націоналізує, а дітей пожирає... Грецькі башибузки чинили дикі насильства й злодіяння. Озброєні були вони найкращою автоматичною американською зброєю найновіших зразків.

Заливаючи Херсон кров'ю, французи і греки разом із денікінськими загонами рушили до Миколаєва і вже сьогодні вранці взяли його в кільце.

З падінням Херсона та після загарбання залізниці Херсон — Миколаїв поривався і зв'язок з міцним біль-

шовицьким підпіллям у Каховці, Олешках і Бериславі.

Тепер територія, загарбана інтервентами, значно розширилась: Крим, Херсонщина, Одещина, Бессарабія — і справі боротьби проти окупантів було завдано дошкуль-ного удару...

Галя справді була сумна, коли прийшов до неї посланець від Котовського, комсомолец Птаха Сашко.

— Ну, що ж ти? Доповідай...— підігнула Сашка Галя.

Сашко вже оговтався, але не знав, з чого ж, власне, починати. Доповідати йому доводилось перший раз у житті, і доповідати він готувався товаришеві Миколі, а не... Галі. Григорій Іванович навчив точно, що Сашко має розповісти,— від самого початку їх подорожі аж до хвилини відбуття Сашка у зв'язок. Але зараз Сашкові все це здавалось не таким уже й значущим, та й нецікавим у порівнянні з тими подіями, свідком яких йому траплялося стати на поворотній путі після прощання з Григорієм Івановичем. На поворотній путі Сашко потрапив у бій — це його найбільше схвилювало — і це, власне, він і вважав найбільш значущим. Про це і треба було негайно ж розповісти, тим паче... Галі. Та коли Сашко вже відкрив був рота, щоб заговорити, він раптом констатував, що не вміє переповісти того, що сам бачив. Як же його, справді, розповідати? Просто так, як було: іду оце я, значиться, шляхом, наближаюся, значиться, до села Біляївки, коли це раптом як вдарить понад селом димом, та як гримнуть гармати, та як заверещить кулемет?.. Ні, так, мабуть, розповідати годилось би серед хлопців-товаришів, але ж Галі, та ще коли це не просто розповідь, а доповідь, звіт... Як же це розповісти, мама рідна?..

— А... з чого починати? — гублячись і знову тяжко шаріючись, аж задихнувся Сашко.— З... того... з початку чи зразу з кінця?

Галя посміхнулась:

— Ні, Сашко, ти вже давай з початку, а потім дійдемо і до кінця. Тільки коротко, найголовніше. Що наказав переказати Григорій Іванович?

Пам'ять у Сашка була чудова, Григорій Іванович вимагав доручене аж два рази повторити, і Сашко міг переказати це точно — слово в слово.

Вирушивши, першу зупинку вони з Григорієм Івановичем зробили за сорок кілометрів, у Біляївці. Звідси

починався водопровід до Одеси: тут, на Дністровському лимані, була насосна водогінна станція. Її охороняв зараз французький гарнізон із чорних сенегальців. Григорій Іванович доручив Сашкові переказати, що робітники станції чудово усвідомлюють значення водопроводу для Одеси, вони щохвилини можуть вивести станцію з ладу і позбавити місто води. Настрій сільського населення був теж бойовий: селяни ледве стримують свою ненависть до окупантів. Станція і село можуть хоч би й завтра виставити півста бійців, озброївши їх гранатами, обрізами, пістолетами.

— А коли я повертався назад сам, теж через Біляївку...— зразу захоплюючись, почав був Сашко, та Галя його спинила:

— Ти вже спочатку закінчуй, що переказав Григорій Іванович, а тоді розповіси і про те, як ти повертався назад.

Галя спинила Сашка на найважливішому, як він вважав, місці, але він слухняно примовк і повернувся до того, що переказував Григорій Іванович.

Другим вони відвідали село Маяки. В Маяках теж можна сподіватись на три десятки людей, але зброї зовсім нема: були неодноразові труси і з пашої, і з румунської сторони. В Яськах відчутний вплив куркулів: там треба бути обережним і до партизанів можна залучити лише одиниці, з батрацької молоді. В Троїцькому людей набереться ще менше, але там є міцна група колишніх фронтовиків, чоловіка з п'ять, а головне, зброї приховали вони чоловіка на двадцять. Зате село Градениці може стати опорним пунктом для формування дністровського загону: тут і людей набереться чимало, бо є біженці з того берега від румунів і рештки ще антигетьманського повстанського загону. Зброя теж знайдеться,— після того як Григорій Іванович зв'яжеться в Слободзєї з місцевими партизанськими заводіями, до яких тяжіють і Градениці. В Тирасполі ж Григорій Іванович сподівається побачитись з молдаванином Чебаном, який — переказують люди — гуртує зараз партизанський загін у самій Бессарабії.

Оце, власне, було й все. Питався Григорій Іванович про таке: чи піднімати людей зараз і виводити в плавні групами, що було б дуже зручно влітку, але трудно в зимовий час, чи спочатку виявити сили по всьому узбережжю, а тоді підняти всіх зразу — для формування

більшого партизанського загону, примірно, на двісті багнетів та півста шабель? Григорію Івановичу треба було знати також, чи починати негайно окремі диверсійні акти, щоб непокоїти окупантів, чи, навпаки, триматися тихо й приховано — аж до моменту утворення великого загону, щоб не розпорозувати сил?

Галю Сашкові відомості надзвичайно зацікавили. Вона акуратно записала всі цифри, поглядаючи на карту, яку розстелила тут же, на ящику з цигарками.

Та Сашко згадав ще — мало не забув. За Біляївкою просто на шляху зустріли вони з Григорієм Івановичем селянина, на прізвище Жила. Сам він не придністрянський, а з степу, з села Анатоліївки, — хотів пробратись до Одеси, щоб знайти більшовицький комітет, але так і не міг пробитись крізь пікети і повернув до Дністра, бо чув, що в Бессарабії гуртуються партизани-більшовики. Тепер цей Жила разом з Григорієм Івановичем був у Тирасполі. Григорій Іванович і питає, як буде краще: нехай іде Жила через Дністер, на румунський бік, чи залишити його в загоні, який формує Григорій Іванович? Чи, може, будуть ще якісь розпорядження? Справа в тому, що Жилу добре знають і шанують у рідному селі, і, власне, анатоліївські селяни і послали його знайти більшовицьке керівництво, бо кортить їм організувати у себе в селі більшовицьку Червону гвардію, або Червону Армію, щоб бити Антанту.

— Чудово! — сказала Галя. — Перекажи Григорію Івановичу, щоб дрібних диверсій не починав, сили не виказував, людей потаємно групував у кожному пункті і проходив з ними військову муштру, але не виводив, аж поки не стане реальним утворення в цьому районі загону багнетів на п'ятсот і шабель — по змозі. Селянина Жилу нехай затримає поки що біля себе. Ми перекажемо, коли ти прийдеш другий раз, спеціальні вказівки для нього: я запитаю ревком. Нехай Григорій Іванович придивиться до Жили тим часом, чи здатний він сам організувати й очолити загін? А Жила нехай буде готовий: можливо, йому треба буде повернутись до свого села і утворити загін там. А може, ревком дасть вказівку, щоб Жила привів бойову групу з свого села і передав її у загін до Григорія Івановича... Отак! Ну, а що трапилося з тобою в Біляївці, коли ти повертався?

— Розумієте! — зразу ж запалився Сашко, нарешті дочекавшись, коли можна буде заговорити про найго-

ловніше.— Іду оце, значить, шляхом, наближаючись уже до Біляївки, коли це враз як вдарить над селом димом, як гримнуть раптом гармати, як заверещать кулемети...

— Стривай, стривай! — перепинила його Галя.— Який дим, які гармати, які кулемети? Хіба там якийсь бій?

— Таж бій же, бій! — Сашкові очі засвітились, і він підхопився з ящика, на якому сидів.— Величезний бій! Вони з гармат б'ють, а наші виставили кулемет, а вони кинули один цец, тоді другий, а наші...

— Стривай! — сполохано знову перепинила Галя.— Я нічого не розумію. Хто — вони? Хто — наші?

— Ну, вони — французи! — Сашко досадував на Галину нездогадливність.— А наші, звичайно,— наші: біляївські, робітники з станції і селяни, ті самі, про яких Григорій Іванович казав, що вони хоч завтра готові. Так вони вже сьогодні...

— Боже, який жах! — аж вхопилася Галя за голову.— Ну, і їх, звичайно, французи побили і...

— Побили...— гірко признався Сашко.— Ой, як побили! Хати попалили, а вулиці просто вистелили трупом... Там і діти, і жінки... Плач стоїть над селом! Але робітники з станції і селяни з села, які вдержались, одійшли понад лиманом на Тирасполь... Кажуть, що шукатимуть загін матроса Івана Голубничого...

Галя сиділа зовсім пририта, стиснувши голову руками, і Сашко примовк на півслові. Він сподівався на зовсім іншу реакцію — захоплення Галі з приводу біляївських героїчних подій, радість з приводу того, як палає народ ненавистю до окупантів і як не терпиться йому повстати проти загарбників із зброєю в руках, а Галя... Сашко примовк, дарма що про свої власні переживання — про те, як він пробивався в час бою через село, як кілька разів мало не загинув від сліпих куль, ба й ледве втік від чорних солдатів, які були за ним погнались,— він ще так і не розповів.

У Біляївці справа була така. Григорій Іванович після розмов з робітниками водогінної станції склав справедливе враження, що настрої тут бойовий і важко стримати їх бажання кинутися в бій проти окупантів. Під час розмови йому — а в нього й самого свербіли руки якнайшвидше почати бойові діла — доводилось довго умовляти їх не виступати сепаратно, поки він дістав за-

певнення біляївців, що вони чекатимуть сигналу з Одеси. З тим він і рушив далі, на Маяки. Та за два-три дні після відвідання Котовським Біляївки в село приїхав загін денікінців-фуражирів і почав забирати в селян хліб та овес. Селяни фуражу не дали, а фуражирів побили. Французи негайно вирушили, щоб приборкати бунтівників. Але селяни, озброївшись чим попало, зустріли їх у бойовому строю і оточили. Офіцерів повстанці повбивали, а чорних солдатів одпустили, ще й обдарували хто чаркою самогону, а хто — закускою після чарки. Сенегальці пішли, співаючи своїх незрозумілих негр-тянських пісень, але за годину чи дві раптом по селу вдарили гармати: з Одеси підкотило кілька броньовиків, а за ними — загони французів, білополяків та денікінців. Село запалало з чотирьох кінців під гарматним обстрілом, а селян каральні загони взяли в щільне кільце і почали розстрілювати з кулеметів. Тоді не витримали і робітники на станції і викотили свій прихований кулемет. Почався справжній бій. Він був жорстокий, але короткий: під тиском значно більших сил озброєна частина селян і робітників відступила до річки, оскражені карателі вдерлись у село, запалили хати, а жінок і дітей, які залишились у селі, зігнали на майдан, вішали і розстрілювали з кулеметів...

Галя слухала Сашка і тихо плакала. Галі заплакати хотілось давно — ще після повідомлення про падіння Херсона та про звірства французів і греків на вулицях міста. А тепер ще — Біляївка! Галя не витримала. Стільки гине народу!..

Сашкові теж було шкода людей. Він не плакав, звичайно, бо був він мужчина, але в нього стискались кулаки і хотілось йому вхопити гвинтівку, кулемет, бомбу — і йти в бій на ворога-хижака! Але ж, на думку Сашка, і Галі б не слід було плакати: адже була вона революціонерка, більшовичка, підпільниця — готова до бою і загибелі у бою. Крім того, в цьому кривавому страхітті було, на думку Сашка, і таке, з чого треба було радіти: народ не хотів коритись окупантам, народ повставав — отже, справа революції посувалася вперед і вперед.

Він не стримався і так і сказав Галі.

Галя витерла сльози і пильно подивилася на Сашка. Зараз після сліз, коли очі в неї були червоні й на щоках сліди сліз, вона була справді схожа на зовсім маленьку дівчинку, куди меншу навіть проти Сашка. Але диви-

лась вона на Сашка суворо, і під її поглядом Сашко зникнув.

— Сашко! — суворо сказала Галя.— Я бачу, ти ні чорта не розумієш, і, мабуть, доведеться тебе відкликати від Григорія Івановича, що б ти не наробив ще якоїсь біди...

— Як — відкликати? — розгубився Сашко.— Чого я не розумію?

— Ти просто ще замалий! — сказала Галя.

І це було так жорстоко, так образливо, що Сашко теж мало не бризнув слізьми. Знову про найдошкульніше для нього — про його молодість!

Сашко зірвався і пошпурив шапкою в куток.

— Тоді... тоді... самі собі можете...

Він ледве не сказав чортзна-що, зовсім по-хлоп'ячому, — на зразок «самі можете гратись», — тільки куди серйозніше, можливо, зовсім непоправне. Та вчасно схаменувся, тільки аж стиснув зуби і гнівно заблищав очима. Гнівний і ображений, стояв він перед Галею.

— Сядь! — холодно, але теж грізно наказала Галя.— Ні, спочатку підними шапку, а тоді сідай і слухай.

Це було сказано так, що Сашко мимоволі скорився.

Коли він сів, Галя сказала сухо, але в голосі її бринів дружній докір:

— Ти — комсомолец, молодий ще підпільник, молодий більшовик, але мусиш уже розуміти й зятимити собі назавжди: в революції перемагає не гарячковість, а витримка. Так вчать нас керівники нашої партії. Так вчить Ленін. Витримка! Треба накопичити сили, і тоді — удар! Дорогі наші люди в Біляївці не стримали своєї ненависті і загинули. Вони стали жертвами інтервентів. Але їх невчасне повстання мало дає користі для загальної справи. Навпаки, на якийсь час, можливо навіть погіршує справу: втрачено сили, які були потрібні для боротьби і перемоги. В нашому народі сили великі, але вони ще розпорошені, ще не згуртовані, не скрізь готові до бою. Сили ці треба виявити, згуртувати, підготувати і тоді — вдарити на ворога загальним, всенародним повстанням, зразу з усіх боків. Для цього і поїхав Григорій Іванович понад Дністром, для цього десятки наших комуністів розійшлися зараз по містах і селах окупованої території, для цього працюємо і ми тут, у підпіллі. Це гарантує нам перемогу, відверне безцілну трату наших сил... Ти починаєш розуміти, Сашко?

Сашко вже розумів. Справді, це було саме так. Так говорить на комсомольських зборах і комсомольський секретар Коля Столяров. Таке чув Сашко від багатьох більшовиків, яких йому доводилося слухати на мітингах,— ще тоді, коли була в Одесі Радянська влада, та й пізніше — в час німецької окупації, коли готувалось антигетьманське й антинімецьке повстання...

Сашко похнюпився.

— Правда...

І Сашкові зробилось дуже прикро, аж гірко, що він такий ще нетямущий; справді — малюк...

В цю хвилину дверцята рипнули, до комірки ввійшов Сосіс чи Солодій і зразу причинив за собою дверцята.

— Товаришко Галю,— сказав він,— там прийшов ще один, матрос, пароль вірний, і я його знаю... Але — чи заходить йому зразу, чи хай почекає, поки ви...

— Матрос? Мабуть, Шурка? — зраділа Галя.— З радіювинами! — Вона повагалась якусь мить, поглядаючи на Сашка, але зразу вирішила: — Нічого, хай заходить!

Солодій чи Сосіс вийшов, і до комірки ввійшов справді Шурка Понеділок з Морського райкому партії.

— О? — весело здивувався він.— Та тут якийсь пацан! — Він радісно привітався до Галі. Веселощі й радість так і сотилися з кожної рисочки Шурчиного юнацького обличчя.— Що це за шпінгалет?

Сашко дивився з-під брів. Знову — пацан! Ще й — шпінгалет! І хто?.. Та Сашко Птаха з Ланжерону як облупленого знає цього... шкета з Молдаванки. Це ж Шурка Понеділок, якого хлопці на березі дражнять «скривись, середо, на п'ятницю», — сам тільки позаминулого року пішов до флоту, та й то — в достроковий призов воєнного часу. Теж мені — старий революціонер!..

— У тебе якісь надзвичайні новини? — нетерпляче запитала Галя.

— Чи в мене були колись звичайні новини? — Шурка заломив безкозирку на потилицю: — Новини — во!

— Ну, ну? — Галі хотілося скоріше довідатись про новини. Вона махнула рукою на Сашка.— Нічого, Шурко, це — свій. Коли новини добрі, кажи: добрі новини всім можна знати.

Галя нетерпеливилась, і саме тому Шурці кортіло її подратувати. Він сів на ящик, простяг ноги, зняв безкозирку, здув з неї порошок, знову надів — він заміряв-

ся довго так помарудитися, щоб ще дужче розпалити Галине нетерпіння. Та сам зразу не витримав і випалив:

— Повстав п'ятдесят восьмий французький полк!

— Що ти кажеш?

Новина, яку щойно прийняли іскровики з радіотелеграфу судна «Граф Платов», справді була неабияка. П'ятдесят восьмий французький піхотний полк, дислокований проти Тирасполя, справді відмовився виконати наказ командування і виступити на бойові позиції.

Обставини були такі.

Тирасполь було взято наглим наскоком партизанського загону Івана Голубничого, і п'ятдесят восьмий французький полк, дислокований по той бік Дністра, в Бендерах, дістав наказ перейти міст і рушити на ліквідацію партизанського наступу та відновлення влади окупантів у місті. Батальйони вийшли на позиції, стали проти міста, але йти в бій... відмовились. Солдати сказали: ми вже відвоювались за чотири роки. В Парижі підписується мир, Радянській Росії війни ніхто не оголошував, і ми не підемо на територію Радянської Росії... Саме в цей час артилерійський дивізіон, розташований в глибині румунської території, відкрив огонь по Тирасполю. Та піхотишці обрізали проводи, які зв'язували дозорний артилерійський пункт з батареями, і урвали огонь. Вони заявили: російський народ нам не ворог, нема чого убивати росіян та руйнувати їх дома. «Це ж — більшовики, — пояснювали їм офіцери, — ми маємо йти в бій не проти росіян, а проти більшовиків». — «Якщо росіянам подобаються більшовики, — відповіли солдати, — то це їхня справа; нехай собі живуть і з більшовиками...» Полк знявся з позицій і повернувся в казарми, всупереч наказам офіцерів. Казарми негайно ж оточили частини французької польової жандармерії. Командування погрожувало солдатам репресіями й польовим судом і вимагало негайно вирушити на позиції. Та солдати категорично відповіли, що воювати з Росією не будуть! Вони підуть до Тирасполя на постій, але без зброї — нехай їх відвезуть туди поїздом, і вони розквартируються як резервна частина. Командування вимушене було дати на це свою згоду. Тим паче, що партизани Івана Голубничого на той час вже залишили місто самі і подалися в глиб країни. До міста зі зброєю вступили поляки й денікінці. Полк навантажився в ешелон, і солдати при-

були до Тирасполя без зброї в руках. Командування зразу наказало передислокувати бунтівливий полк далі — до Роздільної...

Повідомлення надзвичайно схвилювало Галю. Це ще не було повстання, але це був непослух — непослух, виявлений не окремими бійцями, а цілим полком: масовий організований акт непослуху. Такий факт за час окупації траплявся вперше. Розклад армії окупантів був очевидний.

Галя торжествувала особливо: іноземна колегія засидала до Тирасполя і до Бендер і газету «Коммунист» французькою мовою, і листівки, — не було сумніву, що пропаганда іноземної колегії була однією з причин відмовлення французьких солдатів іти в бій проти більшовиків і Радянської країни.

Але Сашко Птаха поставився до радіння Галі й Шурки дещо скептично.

— Що ж тут такого? — сказав він, намагаючись говорити якнайсолідніше. — Коли б вони справді повстали і вдарили на свою жандармерію або перейшли із зброєю на наш бік! А то ж... тільки не схотіли воювати і той... все ж таки послухались командування: перейшли на нашу територію...

Галя радісно засміялась.

— То й добре, — скрикнула вона, — що перейшли. Гірше, коли б вони там і залишились!

Сашко не зрозумів.

— Як же ти не розумієш цього, ех, ти! — Галя не сердилась, вона дивилась на Сашка, сяючи очима. — Таж зрозумій: французькі солдати перейшли на нашу територію... разом із своїм непослухом! Тепер від них цей непослух пошириться і по інших частинах. Солдати ж п'ятдесят восьмого полку зустрічатимуться з солдатами інших частин. Зрозумів? Поговір про це пошириться, як пожежа, його вітром понесе від одної до другої французької частини. Ну? Зрозумів?

— Ех, ти! Пацан! — сяючи всім своїм радісним обличчям, сказав і Шурка Понеділок, загиливши Сашка по спині, і раптом шурхнув кісточками пальців по Сашковому тім'ю проти волосся: зробив йому «грушки».

Сашко, звичайно, з Галиних слів вже все зрозумів до ладу, але ж «грушки» — це було таки боляче, та й цей вискок Шурка знову вразив його в самісіньке серце. Сльози таки виступили в Сашка на очах.

Він схопився і став перед матросом Шуркою Понеділком.

— Ану, помалу! — грізно сказав Сашко Птаха, виставивши плечі. Хлопець був з Сашка кремезний, може, й не слабший проти щуплого Шурки, дарма що був Сашко молодший років на п'ять.— А то як дам!..

Шурка, весело сміючись, злегка відштовхнув Сашка плечем:

— А раніше ти мені давав?

— А скривись-но, середо, на п'ятницю! Мамалига з Молдаванки!..

— Та тихо ви! Хлопчаки! — розсердилась Галя.— Ви що, подуріли?

Сашко і Шурка розійшлись. Сашко позирав вовком з-під брів. Шурка, сміючись, простягнув руку:

— Ну, давай «п'ять», товаришу комсомолец!

На цьому і закінчилось перше конспіративне побачення комсомольця Сашка Птахи. Ще раз повторивши вказівки Григорію Івановичу, Галя спровадила Сашка і наказала йому сьогодні ж вертатися до Слободзеї. Про випадок з п'ятдесят восьмим полком Григорій Іванович уже, звичайно, довідався в Тирасполі. Галя переказувала, щоб використати цей факт якнайширше: в розмовах з селянами неодмінно розповідати про небажання французьких солдатів іти в бій проти більшовиків.

Шурка Понеділок теж зразу пішов. Його справа була — повідомити ревкомові новини, тепер він мусив поспішати в порт, до себе на корабель. А до того він мав ще заскочити на Молдаванку, додому: нарубати мамі дров, принести води, та й козу треба б здоїти...

Галя теж не залишилась далі на явці. Їй треба було на засідання іноземної колегії в «Открытие Дарданелл».

Галя залишила сьогодні свої катакомби на Куяльнику не тільки тому, що чергувала зранку на явці, а ще й тому, що іноземна колегія мала вирішити сьогодні ввечері найважливішу справу: організацію зустрічі всіх підпільних груп, утворених на кораблях і частинах окупаційної армії. Але тепер, після Шурчиного повідомлення, Галя вирішила побачити перед тим Ласточкина, щоб негайно ж переказати йому новину про повстання п'ятдесят восьмого піхотного полку.

Галя знала, де Ласточкина зараз знайти. Ласточкин готував обласну конференцію,— відбутися конференція

мала на Пересипі, в «Доме трудолюбия»,— і Ласточкін повинен бути там: уже прибували делегати здалеку— з Єлисаветграда, з Вознесенська, Миколаєва, Березівки.

Одначе в «Доме трудолюбия» Галя Ласточкина не застала. Це її схвилювало. Крім Шурчиної, були в неї ще інші важливі новини, втішні для Ласточкина. З Києва прибула нова група товаришів; шукала зв'язку група грузинів-більшовиків, яка діяла в частинах Добрармії і прибула з денікінським полком з Новоросійська; на дрібних заводах Вальтуха, Співака і Співанова, Ройхварга, де досі не було більшовицьких організацій, бо там серед робітників, колишніх кустарів та дрібних власників діяли меншовики, нарешті утворилися, нехай і невеличкі, але більшовицькі підпільні осередки. Більшовицькі сили і в місті, і в області зростали день у день.

Були новини і не втішні. Морем, на транспортах Ропіту, під охороною французьких мінополиців, прибули нові свіжі контингенти французьких і грецьких військ: піхота, артилерія, танки. Інтервенти розгортали наступ, поширювали плацдарм і насичували його збройною силою.

Про все це треба було повідомити Ласточкина негайно.

Та нічого не поробиш — доводилось чекати до вечора: зустріч із Ласточкиним для звіту за день була призначена Галі аж після наради іноземної колегії. Раз Ласточкін пішов, то тепер його вже не знайти, та й не любив він, коли його шукали, ідучи по його слідах. Щоразу при такій нагоді він констатував недостатність конспірації і починав конспіруватися ще шльїніше.

3

Ласточкина справді неможливо було знайти на Пересипі, бо в цю пору він був зовсім в іншому кінці міста — на Малому Фонтані в Ботанічному саду.

Ласточкін вирішив відвідати професора Панфілова.

Коли Ласточкін підійшов до Ботанічного саду, воротар — старий дідуган в обшарпаному мундирі миколаївського солдата і такій же древній матроській безкозирці — довго не хотів його пропускати. Воротар, як зрозумів Ласточкін, не так охороняв самий сад, бо до саду легко було перелізти через мур або зайти від моря, з

урвища, де взагалі не було паркана, як беріг спокій і працю професора.

— Гаврила Іванович,— казав старий воротар, недружелюбно поглядаючи на невідому йому особу,— пильно зайняті. Вони у кабінеті вивчають науку, часу в них обмаль, і хоча самі до людей дуже привітні, але ж треба і людям мати совість до них і не заважати їм у їхній науковій діяльності.

Нарешті, коли Ласточкін, втративши вже надію пробитися до професора, сказав, що він має справу до Гаврила Івановича від його доброго знайомого, агронома з Бессарабії Оніщука, воротар раптом змінив гнів на милість.

— Від Оніщука? — перепитав старий воротар.— Тобто від Григорія Івановича, то зовсім інша річ; від Григорія Івановича завсігди можна. Заходьте, коли так. Отак-о підете головною алеєю, а тоді завернете ліворуч, до оранжерей, а там, зразу в прибудові, і кабінетик Гаврила Івановича. Ідьте вільно, тут всім можна ходити, а від Григорія Івановича професор будуть раді...

Ласточкін знайшов оранжерею і постукав у низенькі дверці.

За дверима стояла тиша. Ласточкін постукав ще раз і послухав. Потім постукав утретє, гучніше, роздумуючи над тим, що, очевидно, професор вийшов і цього не помітили його служителі.

Він уже збирався відійти і десь почекати, коли двері раптом одчинились і на порозі з'явилась людина.

Сумніву не було, що це й був професор Панфілов.

На порозі стояв невеличкий на зріст, худорлявий, навіть якийсь тендітний чоловічок з сивими вусами і білою борідкою. Він був, безсумнівно, кволого здоров'я. Його сірі, глибокі очі світилися, може, й не скорботою, однак — якимсь лагідним сумом; в погляді була велика самозосередженість, але zarazом і наче жадібність до всього навколо. Він дивився пильно, але погляд його зразу ж зникав десь у потаємних і, можливо, зовсім сторонніх думках. Відчувалась велика стриманість цієї людини, її бажання залишитись непоміченою, остеронь і — на самоті. І водночас не лише з очей, але з усього обличчя, з цілої постаті професора струмила привітність, доброзичливість — наче бажання піти вам назустріч і подати руку, щоб ви не спіткнулись.

Золягнений був професор у чорний сюртук, з чорним

штучним галстуком-бабкою, і хоча на плечі було накинуто наопашки тепле пальто з каракулевим коміром і він притримував його поли однією рукою, як поли халата,— все вбрання сиділо на маленькому старичку якомсь дуже доладно і було надзвичайно акуратне, чисте, ба й елегантне.

Професор дивився на невідомого, що постукав до нього і урвав його працю, ясними очима — без тіні роздратування або невдоволення. Він сухо покашлював — коротеньким, тихим кашлем хворого на серце або на туберкульоз.

— Ви, мабуть, недочуваєте? — першим порушив мовчання професор, лагідно позираючи на невідому йому особу.— Ви постукали перший раз зовсім тихо, очевидно, боялись мене налякати, потім гучніше і, нарешті, зовсім гучно. Я відповів вам усі три рази, але ви так і не ввійшли. У вас щось негаразд зі слухом?

Професор говорив тихо, але дуже чітко: таким тихим і виразним голосом він, очевидно, читав і лекції студентам в університеті.

Ласточкин, сам не знаючи, з чого б то, раптом зніяквив. Цього він ніколи за собою не знав. Йому траплялося зустрічатись і говорити з десятками і сотнями людей різного громадянського стану і найрізноманітніших професій, доводилось постійно, день у день, працювати серед людей і з людьми — все його життя проходило на людях,— і він завжди počував себе з людьми спокійно і впевнено, знаючи, чого йому треба і чого можна сподіватися від кожної нової людини. Життя виховало його, громадського діяча-комуніста, людиною поміж людей, і ніколи він не губився ні перед ким. І от зараз, може, вперше в житті, Ласточкин раптом відчув, що počуває себе, наче несміливий студент перед професором — грозою університету.

— Пробачте, професоре...— промимрив «студент» Ласточкин,— що потурбував вас... але...

Професор відступив від порога і зробив гостинний жест, запрошуючи Ласточкина ввійти в кабінет.

— Прошу вас, заходьте.

«Кабінет» був звичайною невеличкою кімнаткою при оранжереї, очевидно, частиною самої оранжереї — про це свідчило і широке, дрібно покартоване вікно на цілу стіну, і похила стеля, теж зашклена. В кутку, на великому просторому дощаному столі, стояло кілька горщиків

з якимись рослинами; на другому, меншому і нижчому, лежало багато великих конторських книг, акуратно вирівняних одна при одній; ще стояв невеличкий столик, застелений газетами, і на ньому — чорнильниця та розгорнутий рукопис. Сторінка рукопису була списана до половини, і рядок уривався: професор писав, коли Ласточкін потурбував його.

— Я перешкодив вам, професоре,— з щирим жалкуванням промовив Ласточкін,— ви якраз працювали. Обіцяю вам, що не затримаю вас.

Професор коротко покашляв і просто сказав:

— Раз ви прийшли, то у вас до мене справа.— Професор був натуральний з людьми, і саме такої натуральності чекав і до себе.— Сідайте, будь ласка. Пробачте, з ким маю честь?

І раптом, невідомо чому,— можливо, спонуканий відчуттям простоти і натуральності професора,— Ласточкін назвався не якимись вигаданим ім'ям, навіть не партійною в підпіллі кличкою Ласточкін, а своїм власним, так рідко вживаним, наче забутим навіть для себе самого ім'ям:

— Смирнов Іван Федорович...

Ім'я це — ім'я закройщика з київської швейної фабрики, яке після дев'ятого року фігурувало тільки в зведеннях жандармського управління, на військово-польовому суді в обвинувальному акті по процесу більшовицького підпілля та в каторжанському реєстрі на далекій півночі, а після революції було ім'ям голови київської професійної спілки «робітників голки», одного з лідерів партії більшовиків та заступника голови Київської Ради робітничих і солдатських депутатів — одеському професорові Панфілову, звичайно, не могло бути відомим.

Професор і не приховав свого незнання за гречні фрази чи люб'язну посмішку. Він уважно повторив: «Смирнов Іван Федорович»,— наче прислухаючись до самого звучання чи силуючи пам'ять викликати якісь асоціації, і потім просто признався:

— Не маю честі бути з вами знайомим. Смирнова Миколу Кіндратовича знав. Смирнова Леоніда Васильовича пригадую. Смирнова Геннадія Фералонтовича — теж. Знав і Смирнова Івана Федоровича, але то не ви: Смирнов Іван Федорович веде зараз кафедру в Казанському університеті.

— Так, це не я...— мимоволі посміхнувся Ласточкін і зразу відчув себе з професором дещо простіше.

— Ну-те-с? — сказав професор Панфілов.— Я слухаю вас.

У Ласточкіна була наготовлена розмова до ботаніка і ґрунтознавця професора Панфілова. Він мав розповісти, що він — житель центральної смуги Росії, закинутий сюди, на південь, злигоднями сучасного життя,— вирішив, одначе, тут і оселитися: придбати собі десь під Одесою хатинку і невеличкий клаптик землі, на якому збирався посадити садочок, бо є він здавна пристрасним садоводом-аматором. От і прийшов він попитати в професора ботаніки і ґрунтознавця поради — де тут, на півдні, краще придбати землю, щоб був родючий ґрунт?.. Таким способом розраховував Ласточкін підійти й до розмови про дендропарк біля станції Долинської. Звечора Ласточкін про всякий випадок зайшов до публічної бібліотеки на Херсонській вулиці й переглянув довідник рослин по розділу плодкових дерев, а також і кілька зі ста досі опублікованих наукових праць професора Панфілова.

Довідавшись з бібліографічного показника робіт професора, що він є також найвидатнішим спеціалістом у питаннях рослинності і ґрунтів північних сибірських боліт і тайги, Ласточкін про запас наготував і розмову про свої власні спостереження в північній тундрі й тайзі, де кілька років відбув у засланні. Звичайно, про своє заслання Ласточкін говорити не збирався, а наготовив пояснити своє перебування на півночі в ролі купця-піонера на стойбищах ненців та ескімосів. Це збігалося з фальшивим паспортом Ласточкіна — за паспортом Ласточкін, як відомо, був купець.

І от, коли професор сказав своє «ну-те-с, я слухаю вас», Ласточкін раптом — теж, мабуть, уперше в житті — відчув, що язик йому прилип до горлянки і він не знає, з чого ж почати. Це було дурне відчуття, і Ласточкін ладен був люто нагримати на себе самого: і з чого б то він так ніяковів перед звичайним собі професором? Що це — несміливість перед його авторитетом? Таж він таки не студент! Чого йому пекти раків?.. Чи це тому, що все своє життя жив і діяв Ласточкін серед робітників і селян або серед професіоналів-революціонерів, а в специфічному колі інтелігентів-науковців йому не доводилося бувати?

Ласточкін покашляв, наче відповідаючи на постійне кахикання професора, і сказав, повівши рукою на розгорнутий на столі рукопис:

— Пробачте, професоре, ви, очевидно, готуєте нову наукову працю?

Професор Панфілов ласкавим поглядом кинув на недописану сторінку, на урвану на півслові фразу.

— Я пишу зараз книгу на підставі матеріалів великих наших попередників у цій царині та й за моїми власними попередніми роботами.— Професор відповідав на запитання точно, не вважаючи за потрібне будь з чим ховатись, навіть перед незнайомою людиною. З своєї роботи він не робив таємниці і не виставляв себе жерцем науки, що повиває діяльність свою серпанком невідомості і тайни.— Я називаю цю книгу «Географія Росії і України»; перша її частина опублікована ще чотирнадцятого року, друга — шістнадцятого, зараз я працюю над «Нарисом клімату й рослинності півдня України», що, очевидно, ввійде в третю частину...

— Як це важливо, професоре!

Панфілов сказав:

— Ви, Іване Федоровичу, не кажіть так часто «професоре», мене звать Гаврило Іванович.

— Пробачте, проф... Гавриле Івановичу...

Ласточкін знову відчув, що розгубився і не знає, з чого ж почати, дарма що зараз випадала якраз дуже слушна нагода: від книги, яку писав професор, перейти саме на ту розмову, що наготував Ласточкін — про цю ж таки рослинність півдня України. Але, можливо, саме тому, що наготовлена розмова так безпосередньо в'язалась із працею професора, рукопис якої лежав от перед Ласточкіним на столі, йому не повертався язик зразу перейти до наготовленої, такої близької до теми роботи професора розмови.

Панфілов подивився Ласточкіну в лице:

— Ви пробачте мені, Іване Федоровичу, але мені здається, що ви чуваєте себе ніяково і не знаєте, як почати про те, з чим ви до мене прийшли? Так, будь ласка, не соромтесь і починайте. Я слухаю вас. Ну-с?

— Цілком слушно, Гавриле Івановичу,— признався Ласточкін,— я чуваю незручність, одірвавши вас од великої роботи своєю дрібною справою. Це, знаєте, дуже незручно — відривати від діяльності громадянської ваги незначними особистими справами. Але мені пара-

див звернутися до вас і запевнив, що ви не образитеь, мій великий приятель, бессарабський агроном Григорій Іванович Онищук...

— А! — широко зрадів Панфілов.— Григорій Іванович і ваш друг! Дуже радий! Чудова, найприємніша людина Григорій Іванович! Беззавітний ентузіаст людського майбутнього, найчистіше закоханий, так, так, саме першим юнацьким коханням закоханий в життя, природу і найдовершеніший її витвір — людину!

Обличчя Гаврила Івановича аж засяяло при згадці про його друга, агронома Онищука. До того ж Гаврило Іванович теж, безсумнівно, був першим юнацьким коханням закоханий в життя, природу та її найдовершеніший витвір — людину, закоханий в людей взагалі і хороших людей — передусім.

Як легко й приємно говорити з такою людиною, як Гаврило Іванович! І як важко було Ласточкіну розговоритися зараз з ним...

І Ласточкін уже зрозумів чому. Тому, що з такою людиною щирого і чистого серця, людиною душевної простоти і прямої вдачі говорити можна лише прямо і просто, а Ласточкіну треба було вдаватися до умисних підступів, викрутасів та манівців. А манівцями, підступами та викрутасами з такими простими і натуральними людьми розговоритись неможливо. Але ж чи мав Ласточкін право заговорити прямо — на це він ще не міг собі відповісти.

— Ну те-с? Так з чим послав вас до мене дорогий мій Григорій Іванович?

Професор Панфілов пощипував свої снів вусики, свою зовсім білу борідку, і очі його були замислено лагідні та привітні: він згадував щось приємне про агронома Григорія Івановича Онищука.

Нічого не поробиш, треба було починати.

Ласточкін почав:

— Гавриле Івановичу! Григорій Іванович рекомендував мені порадитись з вами відносно моєї ідеї. Справа в тому, що, вимушений переселитися з центральної смуги Росії сюди, на південь України, я прийняв для себе рішення залишитися тут і доживати віку...

Ласточкін сумлінно виклав усю готову фантасичну повість про мрію придбати земельки і викохати на ній сад. Гаврило Іванович слухав його уважно,

кахикаючи та погладжуючи вусики і борідку, притакуючи головою та інколи придивляючись до виразу обличчя співрозмовника. Коли Ласточкін закінчив запитанням — де шукати землю і які дерева слід садити в північній смузі південного степу, Гаврило Іванович хвилинку помовчав, а тоді сказав, лагідно позираючи Ласточкіну в очі:

— Шановний Іване Федоровичу! Ваша дружба з вельми симпатичним мені Григорієм Івановичем Онищуком дає мені право сказати вам прямо: вас цікавить щось зовсім інше, але, не наважуючись викласти це прямо, ви починаєте... гм... здалеку. Ви зробите мені велику приємність, якщо залишите манівці і викладете вашу справу прямо.

Ласточкін відчув, що його кидає в піт, що він погорів остаточно, і раптом — точнісінько, як щойно назвав своє справжнє прізвище — він випалив:

— А чи відомо вам, що Григорій Іванович Онищук переховується зовсім не тому, що уникає мобілізації до білої армії?

Панфілов кашлянув.

— Можливо. Григорій Іванович — людина дуже широкого світогляду і вільнодумна...

— Григорій Іванович,— твердо сказав Ласточкін,— у підпіллі, яке бореться проти іноземних окупантів.

Панфілов знову кашлянув.

— Скажіть, будь ласка! Це... схоже на Григорія Івановича. Він такий гарячий, нестримний, непримиренний...

Раптом Панфілов урвав себе і подивився на Ласточкіна. В погляді його була допитливість, але погляд був приязний.

— Скажіть, будь ласка, я — наскільки навчився розбиратися в людях — розумію, що ви не з... як це зветься?.. Словом, не з жандармерії? То хто ж ви тоді, що так говорите зі мною? З людиною, яка не має нічого спільного з тим, що ви звете... гм... підпіллям?

Тепер Ласточкін вже мусив іти простою дорогою до кінця.

— Хіба ви, професоре, не проти іноземних загарбників?

Панфілов кашлянув:

— Я люблю Росію...

— А я теж з підпілля, в якому разом з Григорієм Івановичем боремося проти іноземних загарбників.

Панфілов пригладив вуса й борідку.

— Ну те-с?

Ласточкін сказав:

— І я прийшов до вас тому, що Григорій Іванович...

— З ним щось трапилось? — стривожився Гаврило Іванович.

Ласточкін посміхнувся, — на душі в нього стало легко, радісно і весело, — і поклав свою долоню на руку професора, яка затремтіла на бильці крісла при тривожному запитанні про Котовського.

— Ні, дорогий наш Гавриле Івановичу! З ним нічого не трапилось. Навпаки! Григорій Іванович відсутній в Одесі тому, що мусив виїхати для організації широкої, всенародної боротьби проти іноземних загарбників, які потоптали нашу рідну землю, заливають кров'ю наш рідний народ і з якими всі ми з вами разом будемо боротись нещадно, до цілковитої перемоги...

Гаврило Іванович сидів, прикривши очі повіками. Обличчя його лишалось таким, як і раніше, жодна рисочка не змінилась в ньому — він не зблід і не почервонів, лише наче якісь тіні лягли в западинах під очима.

— Скажіть, Іване Федоровичу, — тихо запитав він, — ви от згадували, що їздили по північній тайзі купцем... Це — неправда?

— Правда! — відповів Ласточкін. — Тобто неправда тільки те, що їздив кушцем...

— Ви були там на засланні? Ви були політичним засланцем?

— Так, я був на каторзі, потім на засланні.

— Отже, ви не тільки проти іноземних загарбників, але й проти... проти...

Ласточкін допоміг йому:

— Проти їх найманців: денікінців чи петлюрівців, байдуже, як їх звуть, але — контрреволюціонерів...

Ласточкін сказав це різко і тепер дивився, яке враження справила його відповідь на професора Панфілова. Власне, саме тепер настав вирішальний момент. Проти іноземних загарбників, англо-французьких окупантів були настроєні широкі, найширші кола російської інтелігенції, проти них був кожний патріот. А що професор Панфілов був патріотом, у цьому сумніву не було. Але ж чимало з патріотично настроєної частини старої

інтелігенції не вмiли ще розiбратися в подiях i виявити нави́ть для себе самих своє ставлення до бiлогвардiйщини. Розшарування в лавах iнтелiгенцiї, власне, лише починалось — на межi вiсiмнадцятого i дев'ятнадцятого рокiв. I розшарували її саме цi подiї, що вiдбувались на нашiй землi пiсля Жовтневої революцiї. Адже й Денiкин лементував про свою «патрiотичнiсть», адже й петлюрiвцi галасували про свою любов «до рiдної неньки», адже i тi, i тi заперечували свою пряму службу iнтервентам i пояснювали спiвробiтництво з ними тяжким збiгом обставин, адже ширилася ще пiдступна й облудна пропаганда меншовицьких та iнших угодовських iдейок, якi теж ховалися за фразеологiєю про «батькiвщину», про «патрiотизм», про «народ», нави́ть «революцiю» i «соцiалiзм»... Як визначить себе тут професор Панфiлов — оце й був вирiшальний пункт.

Професор Панфiлов сказав:

— Я не розбираюся до кiнця в усiй цiй... мiжпартiйнiй боротьбi...— Вiн знову прикрив очi повіками.— У мене просто болить серце за нашу вiтчизну та її... майбутнє.

— Я не збираюсь агiтувати вас, дорогий Гавриле Ивановичу,— вiдкавав Ласточкiн,— хоча прямо мушу сказати вам, що я — бiльшовик.

— Що ви кажете! — пожвавившав Панфiлов. Вiн розплющився i поглянув просто на Ласточкiна.— Отже, бiльшовики тут є... в пiдпiллi? Отже, це правда, що пишуть в мiсцевих газетах про бiльшовикiв...

— Нi,— сказав Ласточкiн,— те, що пишуть в мiсцевих газетах,— неправда. Правда лише те, що бiльшовики тут є, їх багато, вони мiцнi, органiзованi й борються проти окупантiв та їх найманцiв.

Панфiлов довго мовчав.

— А що ж доручив переказати менi Григорiй Иванович? — нарештi спитав вiн.

Ласточкiн сказав:

— I Григорiй Иванович, i я, ми виконуємо те, що доручає нам керiвництво всiєю боротьбою проти iноземних загарбникiв.

— Он як! — Панфiлов звiв брови i подивився знову просто в лице Ласточкiну.— Не можу зрозумiти, яку ж справу може мати до мене... людини, яка стоiть осторонь вiд цiєї боротьби... бiльшовицьке керiвництво?

— Ви, Гавриле Ивановичу, не стоiте осторонь. Одеса

знає вас як громадського діяча, який не може бути байдужим до долі рідної країни, знає як патріота, який ненавидить загарбників і не може співчувати контрреволюції...

Гаврило Іванович кашлянув: було очевидно, що такі слова вражали його скромність.

— Нуте-с?

— Гавриле Івановичу,— спитав Ласточкін,— ви ж розумієте, що проти інтервентів боротись треба не тільки словом, а й ділом?

— Нуте-с?

— Армії, регулярній чи партизанській — це байдуже, важко провадити бойові операції в степу, особливо важко зосередити свої сили на степовій рівнині.

— Нуте-с?

— Керівництво боротьбою і хоче запитати вас, де, в яких саме пунктах південного степу можна найзручніше зосередити збройні сили — для удару по військах інтервентів та їх найманців?

Гаврило Іванович сидів, прикривши очі повіками. Він довго мовчав.

Ласточкін чекав з хвилюванням. Він хвилювався не так за пряму відповідь на запитання,— де є такі місця, в яких можна зосередити великі партизанські загони, готуючи їх до спільного удару,— зрештою, це можна було встановити і з доброї польової карти. Він хвилювався за цю людину перед ним: як поведеться професор Панфілов, старий російський інтелігент?.. Гаряче, найгарячіше жадання було в Ласточкина — щоб Гаврило Іванович Панфілов пішов з народом, допоміг йому в боротьбі. Ласточкін бачив: не професор Гаврило Іванович Панфілов — милий, приймний і щирий чоловік — сидить перед ним; сидить, прикривши очі повіками, і розмішляє — з більшовиками чи проти більшовиків? — інтелігенція нашого народу...

Гаврило Іванович раптом звівся, підійшов до дощаного стола в кутку, покопався там між книжок і знову повернувся до столика. В руках у нього був атлас. Він розгорнув його на сторінці: «Південь Росії».

— Це дуже просто,— тихо промовив Гаврило Іванович і взяв у руку тонко загострений олівець,— погляньмо на рельєф місцевості...

Він став над картою, водив по ній олівцем, як указкою, і, наче лекцію для студентів, почав:

— Південь нашої батьківщини має своєрідний і дуже характерний рельєф. Це степ, що починається з відрогів Карпат на заході і тягнеться до Донецького кряжа на північному сході. Звідти, з північного заходу і з північного сходу, скеровують свій плин до морів Чорного й Азовського всі річки басейнів Дону, Дніпра і Південного Бугу. Межею на заході будуть Дністер і Прут. Але ці річки в даному разі нас найменше цікавлять...

Гаврило Іванович на мить спинився і запитливо поглянув на Ласточкіна.

— Наскільки я розумію, війська, які перебувають на півдні степу, тобто... англо-французька армія, не мають великих повітряних сил? — Ласточкін кивнув, щиро дивуючись із специфічної військової прозорливості цієї глибоко цивільної людини, і Гаврило Іванович докінчив свою думку: — Якщо немає спостереження з повітря, то шляхами малопомітного пересування людських... скажімо, армійських мас з півночі на південь можуть бути не тільки ліси, а й долини річок. Насамперед — великих, Дніпра і Бугу з їх заплавами, але й менших, — як-от: Інгулець, Інгул, Громокля, навіть ще дрібніших — вони не позначені на цій карті великого масштабу. Але на спеціальних військових картах вони позначені всі, ви їх там знайдете. Одначе варто мати на увазі також і сезонні водозбіги, які не завжди заводнені, але які віддавна створили потоками весняних вод широкі й глибокі яруги. На підступах до Одеси, наприклад, ці яруги тягнуться інколи на десятки і сотні кілометрів — радіально з півночі на південь. Будь-яка валка, що пересуватиметься такою яругою, з рівня степу може бути виявлена лише за сотню сажнів од берега самої яруги. Я думаю, що й на ці приховані підступи варто звернути увагу тому, хто має намір пересувати... великі маси людей і... гм... обозу — з півночі на південь. Ці яруги, порослі кущами і бур'янами, а інколи й цілими перелісками, теж можуть бути місцем... потаємного накопичення людей, не гірше від залісених місць, яких... — Гаврило Іванович з досадою розвів руками, — на жаль, тут зовсім обмаль. Великий Анадоль залишається на сході за межею територій, які вас найбільше цікавлять. А Савранські ліси, найближчі до Одеси з заходу, — ось вони на карті, — знайдто далеко: кілометрів понад півтора.

Він кашлянув і помовчав хвилинку.

— Я плекаю таку мрію, я маю таку тверду надію, що

пізніше, після закінчення різних бойових дій, коли настане мирний час, Радянська республіка, пильнуючи інтересів народу і держави, одним із найперших завдань поставить собі саме заліснення степового півдня, утворення таких, знаєте, дібров. Вони, знаєте, матимуть виняткове значення і для зволоження клімату, і для збагачення самого ґрунту, словом — забезпечуватимуть добробут трудового населення.— Він знову кашлянув, немов відзначаючи цими двома покашлюваннями, як двома зірочками в рукопису, абзац — відступ до іншої теми.— Звичайно, місцями накопичення великих людських мас можуть бути і населені пункти, але я цілком розумію, що вас вони цікавлять найменше, бо... бо цілком очевидно, що сили, які таємно накопичуються, уникатимуть населених пунктів...

Ласточкин вхопив руку професора — олівець випав з неї, і вони обидва зразу нахилились, щоб його підняти,— і міцно-міцно потис руку Гаврилові Івановичу.

— Спасибі! — прошепотів він, схвильований до глибини душі.— Ви думаєте, Гавриле Івановичу, що ці ваші міркування варто переказати і... ну, і командуванню Червоної Армії, яка... посувається з Радянської Росії, з півночі на південь степовими просторами?

Гаврило Іванович скромно кашлянув:

— Я думаю, що в командуванні армією є стратеги і спеціалісти, які без моїх міркувань спеціаліста-географа беруть до уваги рельєф місцевості, враховуючи всю своєрідну, не повторену ніде в світі специфіку південно-українського степу.

— Гавриле Івановичу! — Ласточкин вдивлявся в карту.— А скажіть, чи нема і справді десь пунктів заліснення? Розумієте, в зимову пору кущові і бур'янові хащі в заплавах річок та по цих самих... яругах весняних потоків зовсім не те, що густий ліс або, скажімо, великий парк. Що ви, наприклад, думаєте про дендропарк біля станції Долинської? — Ласточкин скоріше відчув, ніж перехопив якийсь порух в обличчі Гаврила Івановича і поспішив додати: — Можете бути зовсім спокійні, Гавриле Івановичу! Нам відома наукова цінність Долинського дендропарку — гарантую вам революційною совістю, що жодне дерево в ньому не буде зрубане! Під страхом відповідальності перед революційним трибуналом — жодна гілочка не впаде на землю в дендропарку!..

Панфілову були дуже приємні пристрасні слова Ласточкина, він лагідно посміхнувся й кивнув:

— Так, це дуже зручне місце для... непримітного накопичення великих людських мас. Однак це ж від моря кілометрів сто двадцять...— Він помовчав і додав:— Я, проте, можу порекомендувати вам господаря цього парку...

— Давидова? — перепитав Ласточкин.— Онука декабриста Давидова?

Гаврилу Івановичу було ще приємніше, що Ласточкин знає і про Давидова. Він сказав:

— Дуже, дуже порядна і достойна людина. Все своє життя віддав природі рідного краю. Людина широких і вільних поглядів, великий демократ, дарма що поміщицького походження. Ви можете просто сказати йому, що Гаврило Іванович Панфілов переказує привіт і просить сприяти вам у всіх ваших заходах... Взагалі у мене є досить широкі зв'язки з садоводами-аматорами по селах українського півдня.— Гаврило Іванович запалився.— Це — самородки! Звичайні українські хліборобитрудовники, але безоглядно, щиро і, як б сказав, розумно закохані в свою землю-годувальницю. Дуже достойні люди — патріоти і вороги несправедливості та експлуатації людини людиною! Я міг би порекомендувати вас багатьом із них...

Ласточкин відчув, що якийсь клубок підкочується йому до горла — так раптом хочеться заплакати людям, які не плачуть ніколи. Він мовчки потис руку професорові...

Коли за кілька хвилин,— розпитавшись докладно і про садівників-аматорів, рекомендованих професором,— Ласточкин прощався з Гаврилом Івановичем, він, тиснувши йому руку востаннє, сказав ще:

— Спасибі вам від... більшовицького підпілля, професоре...

— Ну, що ви! — махнув рукою Панфілов.— За що ж спасибі? Перекажіть привіт Григорію Івановичу, коли з ним побачитесь.

— Обов'язково. Але, я думаю, він незабаром і сам загляне до вас.

— Так? — щиро зрадів Гаврило Іванович.— Дуже, дуже буду радий...— Він помовчав і додав:— Тепер особливо буду радий...

А коли Ласточкін переступив поріг, Гаврило Іванович сказав ще:

— Якщо і вам буде потреба... вночі, знаєте, десь прихилити голову, а не буде де... то...

— Ні, ні! — зразу заперечив Ласточкін. — Ви надто дорогі для батьківщини, для її майбутнього, щоб тепер важити вашою безпекою.

Але Панфілов затримав ще на хвилинку Ласточкіна на порозі і запитав:

— А Крим? Знаєте, Крим — це якраз черговий розділ моєї книги. Він теж зайнятий англо-французами й цими... денікінцями. Там теж провадиться... боротьба?

— Боротьба провадиться скрізь, Гавриле Івановичу, і в Криму особливо: він в безпосередньому зв'язку з півднем України.

— Так, — погодився професор, — хоча і геологічно, і кліматично, та й самим характером ґрунтів, південь Криму являє своєрідну, відокремлену від Таврійських степів структуру. Але там у мене є багато знайомих, близьких мені людей, добрих і чесних патріотів: в гурзуфському парку, в урочищі Масандра, в самому Сімферополі — серед професури і наукових робітників...

— Велике спасибі вам, хороший ви чоловік! — сказав Ласточкін і зняв шапку, яку вже був надів, виходячи у двір. — Якщо така потреба з'явиться, я дозволю собі вас ще раз потурбувати...

— Будь ласка, будь ласка! — сказав Гаврило Іванович. — Бажаю вам доброго здоров'я і успіхів, Іване Федоровичу.

Ласточкін ішов парком, неначе випивши трохи вина. Він був у піднесеному настрої, але якийсь спокій зіійшов йому в душу. Мило було на серці, мило було і навколо в природі.

Високі, могутні, стрункі дерева парку стояли обабіч живим муром. І були то в цій частині парку переважно сосни, смереки, ялини, а поміж них і вічнозелені південні породи дерев — з твердим, наче масним листом, жадібним до сонця й тепла, але й стійким проти осінніх бур та зимового холоду. Шкода, що Ласточкін не спитав, як же вони зветься. Сніг лежав лише понад стежкою парку, під деревами його не було — чи він розтанув у відлигу, чи віти дерев прикривали своє коріння від заметілі. Тихо й урочисто було в парку, і був він пустинний, але жила в ньому душа природи і душа людини —

людини, що жила й працювала з єдиним жаданням: привернути природу на користь людству, збагатити людину дарами природи, допомагати їй на її трудному шляху до щастя. Чудовий був Ботанічний сад!

З моря дув сильний вітер, не менш як п'ять-шість балів, але він лише хилив верховіття дерев, лише шумів у кронах, лише шарудів у середньому гіллі, а тут, унизу під деревами, було спокійно й безвітряно, як у тиху погоду.

Як може не здобути перемоги народ, в якому еднаються сили трудових верств з його творчими силами?

— Прекрасний наш народ у своїх трудових і творчих силах! — сказав сам до себе Ласточкін. — Звичайно ж, ми перемаємо! — Він чомусь згадав відзив партійного пароля на явках для новоприбулих в одеське підпілля. — Буде на морі погода!

— А буде, буде! — раптом почув він і здригнувся з несподіванки. Ласточкін уже підійшов до брами, замислений, проказав останні слова вголос, і дід-воротар відгукнувся на них. Дід сидів на ослінчику біля хвіртки і поглянув на Ласточкіна.

— Неодмінно погода буде. Моряк, він до вечора поляже, подме західний — і буде відлига. Тижнів за два, гадаю, і бути весні. То вже можете бути певні... Ну як? Побачились з професором, переказали привіт?..

На розі, де Французький бульвар повертав до Аркадії, якраз заgrimів трамвай з аркадійської лінії, і Ласточкін стрибнув на площадку останнього вагона. День уже кінчався, засідання іноземної колегії вже, мабуть, доходило кінця, і незабаром треба було побачитись з Галею, що чергувала сьогодні на явці обласкому і мала робити ввечері звіт за день про новини. Ласточкін поглянув на годинник. Було пів на шосту.

4

Засідання іноземної колегії — в підсобній кімнаті за кухнею шинку «Открытие Дарданелл» — вже закінчилось.

Крім Галі, Жанни, Жака, Вітека, Абрама, Олекси, Максима і Славка, на цьому засіданні, прийшовши із загального залу, були й французькі матроси Гастон та Бусьє, піхотинець Шамбор, артилерист Піке і танкіст Бургасон.

Французькі матроси й солдати представляли утворені вже на деяких суднах та в частинах групи, що іменували себе підпільними комітетами, бо самі організовували аналогічні групи по інших суднах та частинах. Гастон, Бусьє, Шамбор, Піне і Бургасон почували себе на нараді ніяково один перед одним: підпільні французькі комітети не були зв'язані між собою, і товариші зустрілися вперше. Вони позирали один на одного обережно і педовіжливо, але ця взаємонастороженість зникала, коли вони слухали виступи членів іноземної колегії. Кожний з них, ставши на шлях активної боротьби, почував себе ближче до російських підпільників-більшовиків, які організовували їх, ніж до кожного з своїх товаришів, ще не знайомих.

Французи повідомили колегію, що на десяти суднах і у двадцяти батальйонах утворилися вже подібні групи з п'ятдесяти чоловік, що й провадять роз'яснювальну пропаганду поміж матросів і солдатів. Групи розповсюджують листівки ревкому та газету «Коммунист», спмагаються де-не-де створити та поширити й власні відозви, писані од руки, або пишуть гасла крейдою на стінах. Газета «Коммунист» майже з усіх цих французьких суден і частин мала вже дописувачів, які на сторінках підпільної газети одеського ревкому пояснювали всім солдатам і матросам окупаційної армії, що прийшли вони сюди як загарбники — душители волі російського та українського народів, — і закликали французів кинути зброю і вертатися додому. Деякі з дописувачів формулювали свої думки інакше: вони закликали солдатів і матросів окупаційної армії не кидати зброї, але повернути її проти свого командування — повстати разом із російським і українським народами і йти назустріч Червоній Армії, що наступала з півночі України на південь.

Іноземна колегія вирішила скликати делегатську раду всіх підпільних груп, щоб обрати центр керівництва повстанням в окупаційній армії та ескадрі інтервентів. Центр керівництва повинен був утворити підпільні групи і в тих частинах, де їх ще не було. На раду для обрання центру керівництва кожна існуюча група мала відрядити двох товаришів. День делегатської паради мав бути визначений спільно головою військово-революційного комітету Ласточкіним та комендором Мішелем

з корабля «Франс», якого проектувалось обрати головою центру керівництва.

Коли засідання колегії на тому закінчилося, всі французи не повернулись до залу і вийшли чорним ходом. За ними пішла і більшість членів колегії. Тільки Жанна і Галя вирішили вийти до залу, до столиків, і використати нагоду для вільних розмов з солдатами і матросами, що зайшли вихилити кухоль вина або чарку коньяку.

Жанна Лябурб ніколи не проминала такої нагоди. Запальна, пристрасна і нетерпляча, вона зовсім нехтувала небезпекою і була малоконспіративна, за що вже не раз мала нагінку від Ласточкина та й інших товаришів.

Щодо Галі, то вона особливо поривалась до живої розмови. Її постійне перебування осторонь від живих зв'язків — під землею в далеких катакомбах, над рукописами листівок і гранками газети — вимучувало її.

Це, власне, вперше прийшла вона в шинок, де сиділи французькі солдати і матроси.

Вони з Жанною з'явилися з-за буфета — в цьому не було нічого неконспіративного: двоє дівчат забігали до кухні в своїх жіноцьких справах — причепуритися.

Та коли вони з Жанною увійшли — Галя спинилась перед двома десятками столиків та півсотнею бравих моряків і солдатів біля них — вона сторопіла.

Галя вхопила за руку Жанну, яка спокійно примірялась, до якої б компанії підісти — матросів чи пуалю?

— Постривай, Жанно! Хвилиночку... — прошепотіла Галя. — Сядьмо спочатку тут, я розгубилась трохи...

Вони сіли буля буфета, до вільного столика.

Галя роздивилась.

В залі стояв гамір. Солдати і матроси — здебільшого окремо, а інколи й спільними групами — сиділи біля столиків, і кухлі з вином кружляли поміж них. Всі були напідпитку, але п'яних в залі не було: французи вміють пити саме так — бути веселими, але не напиватись. В трьох чи чотирьох компаніях були і дівчата.

— Я щось не знаю їх, — прошепотіла Галя, — хоча ні, он та, з чорними косами, — це Роза...

Жанна відповіла:

— Вірно. Наших тут зараз тільки одна Роза. А ті — справді вуличні. — І Жанна зразу ж гаряче заговорила: — Їх треба зібрати всіх — байдуже, що вони вуличні. Дуже легко навчити їх закинути солдатів, що розімлів од вина, два-три слова і про...

Але Галя вже опанувала себе, і передусім повернулася до неї її обачність підпільника:

— Ні, Жанно, невірно! По-перше, це добре конспірує кожна з нас, коли ми діятимемо тут поміж інших дівчат, що нічого спільного з нами не мають, а просто собі... веселяться. По-друге, кожного, кого ми залучаємо, треба наперед добре вивчити. Хто їх знає, цих вуличних дівчат...

— Ну, поїхала!..— відмахнулась Жанна.— Окупантів ненавидять усі. Ми занадто вже конспіруємось.

Жанна завжди займала найбільш крайні позиції. Вона вимагала в ревкому взагалі не чекати наближення Червоної Армії, не марнувати часу на завбачливе створення низки партизанських загонів по лінії фронту, а просто,— покладаючись лише на сили підпілля, на підтримку трудового населення, на революційні елементи у французькому гарнізоні,— негайно ж зняти повстання і ударити по франко-грецькому фронту з тилу.

Галя сказала з докором:

— Жанно, я тебе благаю! Стримай себе. Так неосмінно себе провалиш! Я просто наказую тобі: щохвилини пам'ятай про вказівки комітету, дій обережно і лише так, як вимагає того комітет...

— Я пам'ятаю... і дію...— сумно відгукнулась Жанна.— Ти ж бачиш, яка я цяця?.. Ну, ходімо! А то ми щось забарилися тут і марнуємо час. Це — теж неконспіративно!..— шпигнула вона Галю.

Вони звелись, і Галя ще раз роздивилась по залу.

Барила-столики були зайняті не всі. Французи сиділи здебільшого великими компаніями — чоловік по десять: вони любили, щоб приятелів було багато і щоб галасу знімати якнайбільше. Декілька столиків, при самому вході, стояли вільні або майже вільні. Біля двох-трьох сиділи по двоє, мабуть, друзі за душевною розмовою.

При одному столику сиділа самотня дівчина, і це було дивно, що дівчина сидить сама. Вона мовчки сьорбала з бокала вино і роздивлялася з неприхованою нудьгою. Одягнута була вона не так, як інші дівчата: одяг на ній був кращий, дорожчий. То була, цілком очевидно, котка «вищого штабу», яка потрапила сюди випадково або чекала призначеного побачення. Була вона тонка і худорлява, з цинічним обличчям порочної бестії. Яскраво-руде волосся стояло на голові її вогнистою копицею.

То була Єва Блюм.

Жанна і Галя пішли між столиками. До них гукали не зовсім пристойні речі, їх недвозначно запрошували, за спиною у них грайливо жартували на їх адресу. Але вони проминули всі галасливі компанії — Жанна жваво відповідала на жарти, гостро на солоні дотепи — і попростували до столиків у глибині залу, де сиділи по двоє і по троє. Це була пропозиція Галі: сісти саме до цих самотніх людей. На Галину думку, тихі й самотні люди більш схильні до відвертої розмови.

Вони намітили собі столик, де сиділо двоє: матрос і пуалю з нашивками капрала. Матрос і капрал їли бринзу, запиваючи червоним вином. Це вино з бринзою якось одразу виказувало в них французьких селян або вівчарів.

Галя з Жанною вже підходили до матроса і пуалю, коли це до Жанни підскочив один з французів від столика, який вони щойно проминули і де Жанна відповіла гострим слівцем на солоний дотеп.

— Мадемуазель! — безцеремонно вхопив пуалю Жанну за талію.— Ми побились об заклад. Так відповісти, як відповіли ви, може тільки щира парижанка. Ви — француженка, мадемуазель, чи ні?

Компанія за столом зняла вже гучний крик і пуалю потяг Жанну до себе.

Галя залишилась сама і знову трохи розгубилась. Але в цей час хтось взяв Галя за руку. Вона озирнулась і здивовано побачила, що її тягне руда бестія, яка відразу впала їй в око своїм незвичайним тут вбранням.

Руда бестія лагідно притягла Галя і посадила на стілець біля себе.

— Ви говорите по-французькому, дівчино? — запитала вона ламаною французькою мовою.

Галя погано зрозуміла ламану французьку мову і запитливо поглянула на руду бестію.

Тоді руда бестія повторила своє запитання російською мовою, ще гірше ламаючи її.

— Ні.

— Може, по-англійському?

— Ні, а хіба ви англійка?

— Американка. А ваша подруга справді француженка? — Руда бестія чула, що казав до Жанни пуалю.

Галя заперечливо похитала головою: ні, вона не француженка...

Руда бестія уважно подивилась на Галю, але поквипилась заховати свій надто пильний погляд. Для неї вже не було сумніву, що Жанна — французенка: вона чула вигуки зараз від столика, де Жанну-компатріотку обіймали парижани,— руда бестія зовсім не так погано знала французьку мову, як вдавала в розмові з Галею. І вона зразу ж відзначила для себе, що Галі теж відомо, що Жанна — французенка і що вона... ховає це.

Руда бестія відзначила в своїй пам'яті і те, що п'ятеро французьких матросів і солдатів зайшли годину тому за буфет, звідки з'явилися зараз оці дві дівчини, але так і не повернулися досі...

Здається, пташки летіли самі до рук рудої бестії! Сімнадцять контррозвідок, які існували зараз в Одесі, шукали по місту французенку, яка вільно балакає з французькими солдатами — сьогодні тут, а завтра там, поширює листівки, збирає солдатські мітинги, з'являється навіть у військових частинах і скрізь закликає солдатів до непослуху, до роззброєння, навіть повстання...

Галя хотіла відійти геть, але незнайома руда бестія — американка — затримала її за руку. Вона була балакуча.

— Я працюю в американській місії — стенографісткою і секретаркою... в торговельній частині. Знаєте — всякі фірми, баланси, контокоренто? Це дуже нудно! — вона вередливо скривилась. — І так хочеться розважитись! От я й зайшла сюди... Ви працюєте тут, у ресторані?

Галя пустила запитання повз вухо.

— В Одесі, — сказала вона, — мало американців. Американські війська ще не прибули...

— І не прибудуть! — рішуче відказала Єва Блюм.

Галя звела очі. Її здивував рішучий тон заперечення. Він свідчив неначе про поінформованість цієї рудої американської бестії. Але своє здивування Галя ще й прибільшила, щоб підкреслити свою цілковиту непоінформованість у всіх справах, що торкаються армій, війни і тому подібного.

Єва Блюм повторила категорично:

— Американці сюди не прибудуть. Америка — демократична країна, і в Америці війна не популярна. Навіщо лити кров цих нещасних росіян? — Вона знову гидливо скривилась. — Нехай вже плямують себе ці жалюгідні

французики та пихаті англійці. Ми, американці, проти війни...

Американка хотіла привабити до себе російську дівчину — це Галя зразу зрозуміла. Але американка хотіла також продемонструвати дівчині, яка приховала від неї, що її подруга — французженка, свою прихильність до демократичних ідей і свою неприхильність до лиття крові, до інтервенції.

Тільки ж Галі не було відомо, що руда бестія вже не повірила її словам...

Єва Блюм додала ще:

— Ми, американці, дивуємось, як ви, росіяни, миритеся з цими пахабами окупантами? Нам, американцям, це просто не зрозуміло. Ми — мирні люди і приїхали сюди, щоб зав'язати ділові стосунки.

Вона говорила надто прямолінійно. У Галі не було підстав підозрювати її в провокації — прямолінійність, можливо, була властива американцям. Але Галя-підпільниця начувалась: їй не потрібне було це знайомство — навіть коли ця руда бестія була тільки хвалькуватою і форсовитою американською дурепою.

Галя рішуче звелась і сказала:

— Пробачте, я працюю тут... Мені треба до клієнтів, а то... хазяїн... вижене мене...

Вона вклонилась і відійшла геть.

І раптом, посміливішавши, а може, і з інтуїції конспіратора, вона зразу підсіла до столика, де тихо розмовляли матрос і капрал піхоти.

Матрос і капрал ковзнули по ній поглядами і говорили далі.

Матрос казав:

— І от капітан зібрав нас усіх на палубі і каже нам: друзі мої, ви знаєте найсвятіші ідеали нашого вільного французького флоту! Наше місце там, куди нас кличе справедливість, де потрібна допомога нещасним, де треба полежити страждання людей...

Капрал з досадою махнув рукою:

— Точнісінько, як і нам. Ще в Салоніках з нами раптом почали говорити ласкаво і поводитись догідливо. Нам налили подвійну порцію вина і сказали, що до Росії ми йдемо для мирної окупації. Правда, тут же видали нам і бойовий комплект патронів, навіть по дві гранати над комплект... — Він знову сердито махнув рукою.

Матрос раптом подивився уважно на Галю:

— А тобі чого треба, дівчинко?

— Покинь її! — відмахнувся капрал.— Хіба ти не бачиш, що це за дівчина? Заговориш з нею, вона й не відстане. Краще мовчати, і вона піде сама.

Галя мовчала. Вона ж удавала, що не розуміє французької мови як слід.

Але матрос був жалісливий хлопець:

— Ти хочеш заробити? — запитав він.

Галя мовчала і дурнувато посміхалась.

— Боже! — сказав і капрал.— Така молоденька, зовсім дівчинка! Нещасні люди, вони тут з голоду готові на все...

— Ти голодна, дівчинко?..— запитав матрос. Він підсунув Галі бринзу і хліб. Потім, подумавши, присунув і недопиту склянку з вином.— Уж! Ти не розумієш по-французькому?

Галя посміхнулася. На цей раз її посмішка вийшла не стільки вдавано-дурнуватою, як жалісною. Вона розуміла все, що казали між собою ці двоє добрих, хороших французьких молодиків. Вони були привітні й чутливі до її вдаваного безталання. Галі було соромно прикидатись перед цими добрячими хлопцями. Але їй було цікаво почути, що вони казатимуть один одному далі. І вона вирішила не признаватись, що розуміє. Галя взяла бринзу і хліб і почала їсти. Вона й справді була голодна: не їла від самого ранку, не мавши на те часу. Вона відкусила хліба, бринзи, присунула до себе склянку з вином і зробила добрий ковток.

— Сердешна!..— пробуркотів капрал.— Вона справді голодна. Ну й прокляте наше життя!

Матрос, доброзичливо позираючи на Галю, тим часом докінчував свою розповідь товаришеві-капралу:

— Ну, говорив він дуже довго, і все про свободу, правду, справедливість, високі ідеали французької демократії і всяку таку ерунду...

— Точнісінько, як у нас,— понуро відгукнувся капрал, присуваючи Галі нову порцію бринзи.

— Ну, ясна річ,— злісно сказав матрос,— підійшли ми до Новоросійська, а на березі пальба: хто на кого — нам не відомо. Наказ: зняти з гармат чохла! Зняли. Приготуватись! Приготувались. Огонь! Ну — і вогонь...

— Точнісінько, як у нас...— знову понуро відгукнувся капрал.— Висадили тут, зразу — в марш; якась станція, хтось там проти — розбійники, кажуть, більшовики,

їдять людей і все таке інше. Ну, ми й пішли... А тут ще попередження: офіцерам дано право стріляти в кожного, хто поверне назад. Знаєш, під пістолетом офіцера кожний дурень полізе вперед. Свое життя теж удруге не знайдеш...

Матрос кивнув головою і налив Галі ще вина.

— От-от! А потім виявляється — більшовики! Що за більшовики, хто вони — ми тоді ще не знали. Але бачимо — кров, люди, трупи. А потім їхні ці, як їх, білі пригнали на набережну арештованих, вишикували понад пірсом і — в потилиці з пістолетів. Так і полетіли в море — хто забитий, а хто поранений, — всі під воду пішли. Більшовики... А подивитись — звичайні робітники або селяни, такі, як, скажімо, ти...

Він раптом урвав свою гірку розповідь і знову спитав Галю:

— Ти, дівчинко, зовсім не розумієш по-французькому?

Галя помовчала, потім сказала:

— Ен пе... (Трошки).

Матрос пожвавішав. Капрал докірливо прошепотів до нього:

— От бачиш, я тобі казав... Вони вже тут, біля наших хлопців, навчилися трохи розуміти. Мовчи вже, не говори...

— Милі друзі! — раптом сказала Галя і звела на них свої очі, в цю хвилину повні сліз: її хвилювала розповідь матроса, вона була розчулена і вже не змогла заховати свою щирість. — Милі друзі! — сказала вона. — Я зрозуміла все. Але не бійтесь мене: я російська дівчина, і мій народ убивають наші контрреволюціонери і ваші командири. Це вони змушують і вас іти на злочин, провокують вас... Не бійтесь мене! Я тільки глибоко вдячна вам за вашу ласку і ваші щирі, гіркі слова...

Галя нахилила обличчя, і з її очей скрапнули на брудну скатерку столика сльози: вона вже не стримувала їх.

Обидва французи замовкли і закам'яніли. Пройшла добра хвилинка, поки вони сяк-так очуняли.

— Фу ти, чорт!.. — сказав матрос.

— Та-ак... — протяг і капрал.

Вони замовкли знову, і знову надовго.

— Прокляте життя! — рипнув зубами матрос.

Капрал тим часом опанував себе. Він звернувся до Галі:

— Ти непогано говориш по-французькому. Ти не зараз навчилася. Ти знала французьку мову раніше?

— Раніше,— призналась Галя. Їй захотілось виправдатись перед цими добрими людьми.— Але коли б я зразу призналась, ви б прогнали мене, побоюючись, що я шпигунка. Не гнівайтесь на мене. Тепер такє трудше життя...

— Отже, ти вчилась? — поцікавився капрал, не звернувши уваги на Галині перепросини або зразу й повіривши їй.

— Я вчилась у гімназії,— призналась Галя.

— У гімназії? — вжахнулись обидва.— І... і...

— І стала проституткою?

Галя знов опустила очі. Їй дуже не хотілось брехати. І вона була більшовичка, яка добре відчуває землю, в яку сіється зерно.

— Я не проститутка...— прошепотіла вона.

— Ну, звичайно, ми розуміємо! — заквапився капрал.— Ти не сердься, що він так сказав... Ми розуміємо — злидні, бідність, голод...

Тоді Галя глянула просто в очі обом і сказала:

— Це так: злидні, бідність, голод, ще й утиски, терор — для цілого нашого народу! Але я прийшла сюди не для того, щоб торгувати собою, а для того, щоб отак поговорити з вами, з французькими матросами і солдатами. Розповісти вам про злидні, бідність, однакові і для нас, і для вас, і про терор, який сіє тут ваше командування, ваші офіцери, ваші жандарми... Ми йдемо до вас з відкритою душею і просимо: не вбивайте нас, наших старих батьків і наших малих дітей! Не кидайте нас у рабство! Дайте нам змогу самим будувати своє життя, щоб воно було гарне для всіх... трудящих. Не воюйте проти нашої революції. Більшовики не розбійники, як вчать ваші офіцери, більшовики — це ми всі, трудовий народ, робітники, селяни, такі самі, як і ви...

Вона спинилась, схвильована своїми словами.

Матрос знову сказав:

— Фу ти, чорт!..

Капрал мовчав.

Потім він глухо промовив:

— Слухай, дівчино! Я повірив кожному твоєму слову. Так не можна брехати... Ти не прикидаєшся... Ти не шпигунка. Ти... Я не знаю, хто ти, але хочеш, я пере-

кажу твої слова... моїм товаришам у нас, там, у батальйоні?

Галя скинула на нього радісні очі:

— Перекажіть!

Матрос знову сказав:

— Слухай, дівчино! Ти пробач, але сядь зараз мені на руки, обійми мене якось так... знаєш, а то... тут можуть бути і ваші, і наші шпики...

Галя жваво підхопилась і весело стрибнула матросові на коліна. Вона обійняла його одною рукою за ший, припала до його широких грудей, а голову поклала на плече. В залі було шумно і гамірно. За столом, де сиділа Жанна, пили тости і вже заспівували якоїсь французької. Все це справді було весело, і на серці в Галі справді було радісно. Вона пригорнулась до матроса і міцно поцілувала його в шорстку, колючу щоку.

— Це... не навмисне, не для шпиків,— прошепотіла вона йому на вухо,— а насправді... За те, що ви такі хороші, за те, що ви не хочете нам зла, за те, що ви покинете зброю і простягнете нам руку дружби... Багнет у землю!

— Багнет у землю...— повторив капрал.— Вчора такий напис з'явився і в нас, у батальйоні, на стіні...— Він хитро підморгнув чи то до Галі, чи то до матроса, і виглядало це справді так, немаче він підморгує своєму фортунному товаришеві, в якого на колінах влаштувалось гарненьке дівча, і він заздрить йому і благословляє на любовні пригоди...

5

Галя з Жанною виходили вже, як посутеніло, коли наближалась комендантська година і треба було поспішати, щоб не потрапити до патрулів.

Жанна все ж таки витримала характер і не призналась перед веселою компанією, що вона — французька. Вона тільки сказала, що довго жила в Парижі, служила покоївкою в російського багача, який пропивав свій маєток у паризьких шинках. Але дарма — з двома пуалю-артилеристами вона домовилась зустрітись і завтра. Один з них був членом партії соціалістів і запевняв, що в їх батальйоні хочуть створити соціалістичний гурток.

Галя теж домовилась. Вона домовилась, що завтра

в розташування піхотного батальйону, з якого був її капрал, хлопець-газетяр принесе листівки і газети, а днів за два капрал приведе сюди ж, у «Дарданеллы», товаришів, які мають особливий інтерес до місцевих подій і взагалі до політичного життя.

Капрал висловив думку, що в їх батальйоні можна створити групу, яка сама поведе агітацію поміж солдатів.

Матрос запевнив, що у них на кораблі всі матроси бажать лише одного — плисти додому, до Франції, і є чимало гарячих хлопців, які вже не раз закидали про те, що треба б улаштувати революцію, як це зробили у себе російські матроси й солдати, і кінчати з цією брудною війною. Він теж висловлював думку, що з цих гарячих хлопців можна створити підпільний комітет...

Вони вийшли разом, Жанна і Галя, і йти разом їм треба було цілий квартал. Потім Жанні треба було повертати праворуч, на Пушкінську, де вона зараз жила, а Галі — ліворуч, на Військовий спуск, до конспіративної квартири Морського райкому. Вона мала звітувати Ласточкину за сьогоднішній день і там же ночувати. Там же мав залишитись на ніч і Ласточкин. В портовій нічліжці трапляються різні випадкові люди: купець Микола Ласточкин — для жандармерії — цілий день просидів у порту, чекаючи прибуття пароплава Ропіту з товарами з Новоросійська, і не міг повернутись у місто через пізню годину. А Галя на цю ніч — в разі потреби — могла назватись племінницею старої Юзефи.

На ніч у Ласточкина і Галі було чимало роботи: підпільна обласна конференція мала приймати рішення в багатьох питаннях, і треба було підготувати проекти ухвал. Більшовицькі організації цілої області треба було оголосити на воєнному стані: партизанські загони під фронтом мали розпочати активні бойові дії, скеровані вже не тільки на розладнання влади окупантів, а й на захоплення влади. Крім того, конференція мала дати загальнопартійні директиви всім підпільним більшовицьким організаціям...

Крім того, у Ласточкина була до Галі і справа «особиста»: підпільний обласком доручав Галі роботу поміж жіноцтва. Програма для початку була така: жіночі комітети допомоги страйкарям — на заводах; саботаж робітниць та службовок — по установах; групи Червоного Хреста для піклування ув'язненими по тюрмах —

з курсисток Вищих жіночих курсів та гімназисток старших класів; індивідуальна агітація — в чергах за продуктами біля крамниць на вулицях. І нарешті — масові вуличні демонстрації жінок з вимогою роботи чоловікам і хліба дітям! Жінки — велика сила в родині, але й не менша, а, можливо, саме через те навіть ще більша — в масовій демонстрації на вулиці.

Ласточкін з Галею повинні були цієї ж ночі конкретизувати накреслену обласкомом програму.

Словом, Галі потрібно було поспішати, і вона підганяла Жанну.

Єва Блюм вийшла слідом за Жанною і Галею. Вона відстала на півквартала і йшла попід будинками, в затінку — так, щоб бути непомітною, коли б Жанна чи Галя зненацька озирнулись.

Коли Жанна з Галею розпрощались на розі Катерининської і зникли — одна праворуч, друга ліворуч, Єва Блюм швидко підбігла до рогу.

Вона побачила Жанну, що віддалялась праворуч, і Галю, що переходила вулицю — на лівий бік.

Одну секунду Єва Блюм вагалась.

Потім повернула праворуч.

Вона вирішила піти за тією з двох, яка, безперечно, була французешкою, але приховувала це, і французьку національність якої приховувала її подруга, що пішла ліворуч.

Іти довелося недалеко — до Пушкінської, і Пушкінською — три квартали по правому боці.

Жанна спинилася перед будинком на середині четвертого кварталу, швидко глянула ліворуч і праворуч — чи не слідкує хто за нею, тоді зникла в під'їзді.

Єви Блюм Жанна не могла помітити. Єва Блюм припала до сусіднього будинку і заховалася за широким слупом під'їзду.

Єва Блюм постояла так хвилинку, потім наблизилася до будинку.

«Пушкінська, 24», — розібрала вона в сліпенькому світлі ліхтаря над під'їздом.

На Пушкінській, 24, Жанна Лябурб мешкала.

Єва Блюм відзначила в пам'яті номер і назву вулиці і швидко пішла геть. Комендантська година от-от мала початись, і шинок от-от зачинить свої двері...

Але руда бестія не спізнилась. Французькі моряки і пуалю якраз натовпом валили з підвалу. Єва Блюм од-

разу впізнала матроса і капрала, що сиділи з маленькою дівчиною. Вони саме прощались на розі. Матрос пішов прямо, капрал звернув ліворуч, вниз по Гаванній.

Єва Блюм рушила за капралом. Матрос, очевидно, ще добиратиметься до корабля і може загубитись у патовій біля перевозу. А капрал простував до казарми.

Коли під Сабанеєвським мостом капрал порипув у темряву, він раптом почув позаду себе грайливий голос: — Хвилиночку, капрале!..

Він озирнувся: знову ці проститутки!.. А може, це знову не проститутка, а...

Три кроки від нього стояла дівчина, пістолет полискував в її руці проти тьмяного відблиску снігу, і дуло пістолета було якраз на рівні капралових очей...

— Не треба рукою до кишені! — сказала дівчина глузливим тоном. — Руки вгору!.. Все одно пістолета у вас у кишені нема: капралам піхоти не дозволено носити пістолети, а кулею я дістану вас швидше, ніж ви мене вашим ножем... — Потім вона додала ще зухваліше: — Я не гангстер, ваші монети мене не цікавлять, та й скільки їх там у вас є!.. Ми зайдемо лише тут, недалеко за рогом, для розмови. Марш!.. Що? Куди? Хто ж не знає адреси контррозвідки? Катерининський майдан, вісім... Марш!..

* * *

Саме цієї ночі війська французів і греків вдерлись до Миколаєва, заливаючи кров'ю дружинників робітничі квартали, вішаючи робітників на ліхтарях, пристрілюючи сонних у ліжках.

Німецький п'ятнадцятитисячний гарнізон, який через спартаківський комітет обіцяв робітничим дружинникам допомогу, одначе в останню хвилину вирішив додержати нейтралітету.

Справа в тому, що німецьке командування одержало з Паризької мирної конференції від Клемансо, Ллойда Джорджа і президента Вільсона депешу.

Це була депеша з попередженням, що ті німецькі солдати й офіцери, котрі будь-чим підтримують боротьбу місцевих сил проти франко-англо-американського десанту на Україні або проти союзних інтервентам сил російської Добрармії, української Директорії та біло-

польських легіонів, будуть позбавлені права повернутись на батьківщину, оголошені поза законом і безжально знищуватимуться нарівні з більшовиками.

* * *

Цієї ж ночі до Ласточкина і Галі в матроську нічліжку на Військовому спуску, 8, прибіг матрос Шурка Понеділок з черговим невідкладним повідомленням з радіотелеграфу судна «Граф Платов». Червона Армія зайняла селище Бровари під містом Києвом. Наступ частин Червоної Армії на столицю України, де ще гуляли петлюрівські банди, триває далі.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Генерал д'Ансельм рвав і метав.

Завжди апатичний та байдужий до всього, крім своїх статуеток, і особливо зневажливий до того, що коїлося тут, у цій «варварській країні», до того, що чинив її плебс,— цей патрицій і денді в цю хвилину сам був подібний до сварливої баби в трамваї.

Перед генералом стояв начальник штабу Фредамбер — полковник французького генерального штабу, сам без п'яти хвилин генерал, і це, власне, на нього генерал д'Ансельм вергав зараз громи:

— Дрібнота! Наволоч! Полохливі бандити! Смердючі шакали! Шолудиві пси! Дизентерики... Ганьба для Французької республіки...

— Генерал!..— пробував урвати зливу його прокльонів полковник Фредамбер, посіпаючи щокою кресчендо.— Воєнна наука засвідчує нам, що плани командування, особливо при потребі користати з сил місцевих спільників, не завжди можуть бути здійснені так точно, як те передбачає наперед стратегічний план розгрому ворога. Тимчасові неуспіхи й поразки, які...

— До чорта з вашою воєнною наукою! — залементував генерал.— На війні треба перемагати! Я не хочу нічого чути про неуспіхи чи поразки, нехай і тимчасові!.. Зв'язати мене негайно з адміралом Боллардом!..

Ад'ютант мерщій кинувся до апарата.

Сьогодні командуючий військами Антанти на півдні Росії й України був лютий, як ніколи.

Втім, у генерала були поважні причини казитися. Перед ним лежала стрічка — щойно з прямого проводу: Київ здобула Червона Армія.

Під навальними ударами червоних військ петлюрівці покинули столицю України і, переслідувані полками Щорса й Боженка, відкочувались у напрямі до Вінниці. І котилися вони аж надто швидко. Пост-Волинський, Васильків, Мотовилівка, Фастів...

Стільки зброї — карабінів, кулеметів, гармат, мільйони набойів і тисячі снарядів — з арсеналів розтрощеної окупаційної німецької армії наказом англо-французького командування передано вже цим шолудивим псам, цим смердючим шакалам, а вони замість того, щоб у переможному наступі летіти на північ і загрожувати самому серцю большевії, червоній столиці Москві, прогавили свою власну столицю, накивують п'ятами сюди, на південь, і знову лементують про допомогу!..

Кому допомагати! Цим полохливим бандитам, які, хоча й досягли віртуозності в підпалюванні сіл, гвалтуванні дівчат, розстрілах та вішанні мирних людей, одначе зразу кидаються у кущі, тільки побачать більшовицького червоноармійця?

Хто має допомагати? Французькі збройні сили? Овва!

Чи не хотіли б вони ще, щоб сам генерал д'Ансельм з усім своїм штабом поїхав на позиції і підставив свою голову під більшовицьку шаблю?

Доволі з них буде й того, що, крім німецької зброї, він надіслав їм сто тисяч французьких шинелей, сто тисяч пар англійських черевиків, півмільйона пар американських шкарпеток і двісті тисяч пар підштанків з репарованих німецьких цейхгаузів!

Ці опереткові нікчеми з двох добротних французьких шинелей справляють один ідіотський середньовічний жупан, третю шинель перешивають на ще дурніші козацькі шаровари, черевики продають на базарах, шкарпетки вимінюють на онучі!

— Адмірала Болларда! — репетував генерал д'Ансельм.

— Адмірал відсутній у своїй ставці! — доповів переляканий на смерть ад'ютант. — І в штабі не відомо, де він в цю хвилину перебуває...

— Не відомо! — заревів генерал д'Ансельм. — Жлуктить віскі в окремому кабінеті в ресторатора Штені!.. Полковника Рігса!

Рігс, як завжди, був на місці, в своїй резиденції. Ад'ютант, тремтячи так, що в нього навіть остроги побренькували, подав трубку прямого проводу генералові.

— Полковнику! — загвалтував генерал д'Ансельм. — Чи ви чули новину?.. Що? Який добрий ранок? Ах, ви зичите мені доброго ранку! Побажайте такого доброго ранку вашій теші!.. Так, так, я маю на увазі Київ! Так, так, ми в Одесі, а не в Нью-Йорку! Хоча щодо мене, то я б волів бути в Парижі і — будь ласка — дивитись, як Щорс і Боженко, розмахуючи своїми шаблями, перепливають Атлантичний океан!.. Що? Ви розумієте мій стан і тому не ображаєтесь? А я не розумію вашого стану і саме тому ображаюсь...

Словом, генерал д'Ансельм зразу випалив полковникові Рігсу, які він приймає рішення: цим смердючим шакалам, петлюрівцям, більше жодного снаряда і жодного ящика набоїв — нехай більшовицькі солдати беруть їх голими руками і варять з них сальтисон! Генералові д'Ансельму до них віднині нема діла, — він не дасть їм більше шинелей і певний, що адмірал Боллард, проспавшись, теж не пошле їм навіть подертих черевиків. Звичайно, полковник Рігс може сам порядкувати своїми шкарпетками, але німецькі підштанки генерал д'Ансельм воліє віддати краще денікінським офіцерам, які все ж таки мають деякі успіхи. Добрармія все ж таки залізла в цей чорний вугільний Донбас! Правда, шахтарські партизанські загони її там добре чухрають, отже, зайва зміна білизни російському офіцерству, безперечно, знадобиться... Віднині ніякої підтримки УНР! Договір з петлюрівцями генерал рве, Директорію розганяє і проголошує диктатором над усіма місцевими антибільшовицькими силами денікінського генерала Гришина-Алмазова... Що? Зміна політики? Потреба підтримувати всі контрреволюційні формування і особливо формування сепаратистські? Політика політикою, а війна війною!

У війні треба перемагати, і війну треба виграти! Генерал відповідає за війну, а за політику хай відповідають політики! Все.

Після цього генерал, правда, не замовк, як належить, а репетував у телефон ще хвилини з п'ять:

— Ви ж розумієте, полковнику, що петлюрівські

війська — це був наш заслон проти більшовиків? Цей заслон виявився гнилий і взявся дірками. Поки він ще не роздерся навпіл, я мушу під його нетривким прикриттям блискавично здійснити перегрупування сил наших найманців: денікінці займуть всю петлюрівську територію і приймуть на себе роль антибільшовицького заслону. Наступ у Донбасі ми трохи притримаємо. Я певний, що адмірал Боллард дасть свою згоду і пересуне вліво свій правий фланг... Добрармія посуватиметься по Дніпру вгору, на північний захід. Словом, Петлюру з Винниченком — геть!..

Коли генерал д'Анселъм нарешті спинився, щоб передихнути, з трубки прилинув спокійний голос полковника Рігса:

— Доброго ранку, генерале! Радий чути ваш бадьорий голос. Як почуваете себе сьогодні? Чи здобули вчора нові скульптурні шедеври?.. Ви це дуже слушно висловились про петлюрівців як заслон. У цьому вся справа: це справді наш заслон. І тільки як заслон вся ця петлюрівська мішура нам і потрібна. Я цілком певний, що ви знаєте справжню ціну військам українських націоналістів, навіть тоді, коли вони відступають і зазнають поразки. З нас доволі й того, що своїми, нехай і блошиними, укусами вони дошкуляють військам більшовицької Червоної Армії. Тільки для того вони нам і потрібні. Хіба ви, генерале, покладали на них ще якісь надії? — щиро дивувався полковник Рігс.

Відчувши шпильку, скеровану на свій авторитет і престиж, генерал д'Анселъм трохи прохолов.

— Звичайно,— гримнув він,— ні на що більше я й не розраховував з самого початку. Але ж, полковнику, вони тікають від Києва сюди, на Одесу, а слідом за ними скачуть учвал з шабляками наголо більшовицькі кіннотники.

— О! — прилинуло з трубки.— Від Києва до Одеси півтисячі кілометрів!.. Я думаю, ви, генерале, можете бути спокійним. Ще зарано пакувати чемодани з статуетками...

Відчувши, що в цих словах шпилька побільшилась уже до розміру списа, генерал д'Анселъм зовсім прохолов. Треба було рятувати престиж, і тому він холодно, але рішуче, з дзвоном металу в голосі сказав:

— Я починаю генеральний наступ цілим фронтом: від Тирасполя до Херсона, а, спираючись на Крим,— від

Херсона до Маріуполя. Певний, що від Ростова і Катеринодара генерал Нокс і Денікін підтримають мене. Французькі й англійські війська підуть другим ешелоном, і коли греки, денікінці, поляки і всяка інша сволота спробує зробити крок назад, вони поляжуть під французькими й англійськими кулеметами. Петлюрівці теж поляжуть під ними, тільки у фронтальному наступі я віднині не беру їхніх сил до уваги... Ви згодні зі мною?

— Ні,— спокійно відказав Рігс,— і певний, що, персердившись, ви теж вчините зовсім інакше.

— Ну, знаєте!..— скипів генерал д'Ансельм. Але зразу ж стримав себе, пильнуючи свій престиж командуючого. Холодно він запитав: — Яка ваша особна думка?

— Аж ніяк не особна! — привітно відгукнувся Рігс.— Це наша з вами спільна думка. Я мав уже розмову з начальником вашого штабу, полковником Фредамбером. Він вам її розповість. Покличте його, якщо він не біля вас зараз.

— А саме? — буркнув генерал.— Полковник Фредамбер біля мене. Що ви пропонуєте?

Рігс спокійно сказав:

— Петлюрівцям — підкинути зброї і спорядження ще, особливо — автоматичної зброї і броньових автомобілів. Це потрібно для розвитку наступальних дій, тобто вимотування сил більшовиків. Договору з петлюрівцями не рвати, а навпаки — негайно дати йому повний хід. Директорію не розганяти, а навпаки — посилити. Гришин-Алмазов нехай почекає ще трохи з диктаторством: більшовики все одно перемелють петлюрівський заслон, і тоді ще прийде черга і на заслон денікінський. Потріщать тоді кістки і у вашого Гришина-Алмазова.

Генерал д'Ансельм щось фиркнув, але Рігс не розібрав та й не дуже старався розбирати. Він виголосив цілу тираду, повчаючи не дуже дійшлого в політиканстві, як, проте, і в стратегії та інших військових науках генерала:

— Якщо ваші французькі арсенали, генерале, порожні, я негайно зажадаю американське озброєння з наших баз в Італії та на Балканах і телеграфую замовлення фірмам в Нью-Йорк. Щодо Директорії, то з її складу треба вивести всяких там соціалістів, яких ми вже цілком використали і які нам уже не потрібні. В Директорію треба влити представників ділових кіл — хліборобів і фабрикантів, прихильних до утворення уря-

ду твердої руки. Можна для демократичного звучання взяти хоч би цих, як їх там, соціал-федералістів, чи що? Петлюру, як особу популярну саме в найбільш реакційних колах гайдамацьких зарізак, треба поставити на чолі Директорії. Він охоче на це піде, бо хворий на манію грандіозу, а саме цим він нам зараз і підходить: він закоханий у свій копійчаний полководницький геній, рветься до воєнних звитяг і в ім'я ореолу наполеонівської слави, нехай і на острові Святої Єлени, піде на яку завгодно, навіть явно безперспективну авантюру... Щодо драматурга Винниченка, то його, безперечно, наспів час усунути з посади. Нехай це буде жертва антисоціалістичним колам українських націоналістів. А головне, на драматурга Винниченка, людину найбільш зговірливу, до того ж, безперечно, найбільш широко відому в українських колах, є інші, дальші, так би мовити, розрахунки — в плані майбутніх, після війни і розгрому більшовиків, перспектив, у зв'язку з майбутнім розподілом мандатів поміж країнами-переможцями. Тоді на Україні, як підмандатній території, — я, звичайно, не можу зараз передбачити і не маю права передбачати, буде то мандат Франції, Англії чи США, — фігура Винниченка буде більш потрібна, ніж тепер. Зрештою, там біля вас полковник Фредамбер, він вам усе це з'ясує.

— Я мав на увазі... — почав був замирливо генерал д'Ансельм.

Але Ріс його безцеремонно перебив:

— Ви, певна річ, маєте на увазі, генерале, мирну конференцію в Парижі. Власне — її керівників: вашого прем'єра, мсьє Клемансо, сера Ллойда Джорджа і президента Вільсона? Ке фер, ме се вре, женераль! (Що поробиш, але це таки так, генерале!) Ми тут всі — ви, адмірал Боллард і я — лише передові застрільники на полі бою і як солдати виконуємо волю нашого найвищого командування. Мені теж відомо, що між мсьє Клемансо, сером Ллойдом Джорджем та президентом Вільсоном ще не досягнуто остаточної згоди в питанні визначення основної сили серед контрреволюційних формувань. Одначе ми маємо вказівку підтримувати всі контрреволюційні формування. Н-ес-па, женераль?

Генерал д'Ансельм вже остаточно остиг. Генералу вже давно зробилось нудно й закортіло до своїх статуеток. Він уже зрозумів, що погарячкував, що час уже

й заспокоїтися, і тому — тільки, щоб не завдати шкоди своєму престижеві,— ще буркотливо відгризнувся:

— Все це, звичайно, так, я й сам такої думки. Але добре вам, поки ваших солдатів тут нема на фронті і всю ганьбу мають приймати на себе французькі збройні сили. Тиждень тому під Бендерами відмовився йти в бій 58-й полк. Вчора не захотів виступити з Одеси на позиції 136-й. З інших частин я теж одержую рапорти командирів про те, що поміж солдатів поширюються демобілізаційні настрої — небажання воювати за «чужі», як вони говорять, інтереси... Посиділи б ви в моїй шкурі, полковнику.

Рігс знову перебив:

— На півночі, біля Мурманська та Архангельська, або на Далекому Сході, в Сибіру немає жодного французького солдата; там діють саме американські полки, генерале. Але я щось не чув досі, щоб бодай один американський солдат відмовився стріляти в більшовицьких розбишак...

Генерал д'Ансельм ковтнув і цю пілюлю, і, поки роздумував, як же йому тепер підлатати свій престиж, Рігс іще докинув:

— А бунтівників треба розстрілювати, генерале! Ви, генерале, западто добросердий і гуманний. Розстрілюйте, розстрілюйте — патронів вистачить! А якщо вам бракує патронів, то я можу підкинути з наших баз на Балканах і в Італії...

Власне, на тому розмова й урвалась. Генерал д'Ансельм спромігся лише на якийсь не зовсім влучний, хоча й цілком аристократичний дотеп і мусив покласти трубку.

Поклавши трубку, Рігс сказав Гейку Шеркіжену, що сидів поруч:

— Торочить мені про ганьбу французьких збройних сил! Плювають нам на його збройні сили! Цьому йолопу, як, на щастя, і всім йому подібним, звичайно, не збагнути смислу всієї цієї катавасії. Йому, бачте, прикро, що тут немає американських солдатів, а в Західній Європі байдикує два мільйони наших солдатів, озброєних не його французькими піщачами часів Паризької комуни, а найновішою автоматичною зброєю. Скажіть, будь ласка! Так вони для нього і наготовлені! Більшовики, звичайно, загроза номер один, і комуністичну загрозу треба знищити насамперед! Тільки ж нехай її знищують

всі ці петлюрівці, пілсудчики, денікінці, колчаківці, чайковці та інші головорізи. Французам і англійцям ще доведеться поморочитися з усіма цими націоналістами-сепаратистами та білогвардійцями-монархістами, щоб пристукнути й їх! А наші солдати нехай почекають: їм доведеться ще вкоськувати і цих французьких та англійських голодранців...

2

У генерала д'Ансельма були, проте, підстави драгуватися, і не тільки тому, що Київ здобули більшовики і Червона Армія успішно наступала по всій лінії більшовицько-петлюрівського фронту.

Для командуючого об'єднаними силами Антанти на півдні Росії справи були погані не лише на петлюрівському фронті, який відкочувався на заході — до Вішніці, а в центрі — до Дніпра. Справи були погані й по всій території, на якій номінально існувала ще влада Директорії, — від західних кордонів України до Донбасу та Харківщини і від берегів Дніпра до берегів Бугу й Дністра.

На всій цій величезній території, що охоплювала півдесятка колишніх губерній, в сотнях місць, — інколи розширюючись на цілі повіти, — вибухали селянські повстання проти Петлюри. По містах, особливо в крупних індустріальних центрах, уже викидали і Ради робітничих та солдатських депутатів, які поки що існували паралельно з петлюрівськими «трудовами радами», але вимагали передати їм всю повноту самоврядування і тримали наготові свої збройні робітничі дружини. Збройні сили УНР нічого не могли вдіяти проти цих радянських островів на своїй території, бо не зустрічали підтримки населення. Крім того, в керівництві петлюрівської армії розгорялася боротьба різних течій, об'явилися десятки більших і менших отаманів та отаманчиків, що ворогували поміж собою, орієнтуючись на різні націоналістичні партії або просто заздрячи один одному. В частинах виникали заколоти, деякі частини і зовсім відкидалися від петлюрівського командування, оголяли лінію фронту і розбігались. Трудове селянство, примусом мобілізоване після антинімецького та антигетьманського повстання в лави петлюрівських військ, уже розбиралось, куди втягли його петлюрівські прово-

катори. Селяни вже розуміли, що Директорія боронить інтереси поміщиків та куркулів, а незаможному селянству землі не дає. І трудове селянство повертало зброю проти контрреволюції та наймитів міжнародного імперіалізму — українських буржуазних націоналістів.

Такий був той заслон проти наступу Червоної Армії, в якому аж тепер розчарувався генерал д'Ансельм.

Однак і по внутрішній кромці цього заслону на самому Одесько-Миколаєво-Херсонському плацдармі — по лінії демаркації петлюрівських військ та франко-грецької армії — коїлося щось неподобне. З робітничих дружин та селянських повстанців тут утворювалися партизанські загони, які від Дністра до Бугу і до дніпровських плавнів в'язалися в майже безперервний ланцюг, відділяючи інтервентів від петлюрівського «заслону». Загони ці іменували себе здебільшого або Червоною гвардією, або Червоною Армією. Бо по всіх цих загонах командирами чи комісарами були більшовики. Французька і денікінська розвідки повідомляли, що ці більшовицькі комісари надіслані здебільшого з Москви, Харкова і навіть... з Одеси. Одеське більшовицьке підпілля теж утворювало зараз свою, так би мовити, «зовнішню» армію, яка мала завдання наступати саме на Миколаїв, Херсон і Одесу.

Це вже було чортзна-що! І командуючий об'єднаними силами союзних армій в Одесі, Миколаєві та Херсоні мав підстави для поганого настрою. Тим паче, що на самому Одесько-Миколаєво-Херсонському плацдармі — в самій зоні свого власного розташування — кожна частина окупаційної армії почувала себе наче в оточенні і повинна була держати постійну кругову оборону! Весь Одесько-Миколаєво-Херсонський плацдарм бурхав, інакше море в дванадцятибальний шторм. В жодне село французькі та грецькі загони не могли ввійти: вони повинні були попереду висилати розвідку, а після того — здобувати його з боєм. В жодному місті окупаційний гарнізон не міг спокійно облягтися на нічний бівуак, бо майже щочас якщо не вибухало повстання, то невідомими групами з місцевого населення вчинялися диверсійні акти, а виставлені на ніч патрулі доводилося вранці ховати в братській могилі... Деякі райони в зоні і взагалі не підпадали під порядкування, бо й контроль окупаційної армії: вони залишались і далі нездобутими островами з державно діючою Радянською владою. А в

інших селах, які стиснуті були в лещатах французьких, білих і петлюрівських частин, траплялося навпаки: якоїсь темної ночі з села раптом зникала група чоловіків. Так трапилося, скажімо, в степовому селі Анатоліївці: якийсь місцевий селянин Жила вивів групу чоловік в двадцять селян із села. За свідченням розвідки, група ця, озброєна прихованою ще з часів німецької окупації зброєю, подалась на південь — у напрямі до Дністра.

І найстрашніше для окупаційного командування в Одесі було те, що всі ці спрямовані проти окупаційних військ в окупованій зоні бойові групи діяли не стихійно, а — як точно інформувала розвідка — виконували директиви не тільки з Москви і Харкова, але й більшовицького підпілля... з самої Одеси!

Командуючого окупаційною армією це кидало просто в сказ. З самої Одеси — з-під носа сімнадцяти контррозвідок!

І що коїлося під носом у цих сімнадцяти контррозвідок в самій Одесі, штабелі п'ятдесятитисячної десантної армії?

Заводи страйкували, а безробітні утворювали «комітети протесту і дії». Розвідка запевняла, що на кожнісінькому підприємстві вже існує потаємний повстанський ревком. Розвідка присягала, що більшовики готують загальне повстання.

Місто засипалося прокламаціями, і на мурах будинків та парканах з'являлись більшовицькі гасла. В місті виходила і поширювалася серед населення більшовицька підпільна газета!..

Фу ти, чорт! Генералу д'Ансельму було чого рвати й метати! Отут, в місті, можливо, в сусідньому будинку, чорт забирай, існує більшовицька підпільна друкарня, яка працює не гірше газетного комбінату «Парі суар» на Єлісейських Полях у Парижі, — і він не може її знайти!.. Генерал на власні очі бачив французьку газету місцевих більшовиків, в якій, приховуючи свої імена, друкували більшовицькі статейки французькі солдати й моряки!.. Контррозвідка припускала, що в деяких французьких частинах, безперечно, утворено і підпільні комітети. Контррозвідка попереджала, що — крий боже! — можна чекати й повстання в самій окупаційній армії!..

Генерал д'Ансельм, що був трохи заспокоївся після розважливої розмови з полковником Рісом, знову впав у сказ. Він зарепетував:

— Розстрілювати! Вшати!

Полковник Фредамбер знову потрапив йому перед очі і знову став об'єктом генералових громів.

— Полковнику! — рішуче заявив генерал. — Ви надто гуманні! Хіба вам бракує патронів? Накажіть контррозвідці бути жорстокішою і більш діяльною! Вимагайте щоденного звіту про кількість репресій і взагалі...

Полковник Фредамбер вийняв записничок і поштиво доповів генералові:

— Звіт контррозвідки я одержую щодня о дев'ятій ранку: сьогодні розстріляно при спробі втечі шестеро, вчора — п'ятеро, позавчора — четверо, передпозавчора — семеро...

— Мало! — зарепетував генерал. — Дайте їм контрольні цифри: не менше десяти чоловік щодня! Щоб тікали і... були розстріляні при спробі втечі! На війні — як на війні!

— Гаразд, мій генерале! — клацнув закаблуками полковник Фредамбер і заховав свій записник.

Але генералові ще не відлягло. Він кружляв очима, шукаючи, що б таке ще придумати на страх ворогам?

— І ще, — сказав він, паренті трохи остигаючи, — нехай контррозвідка повідомить, коли буде пійманий... якийсь справжній більшовик: я прийду сам його допитувати! Я навчу їх, як витягати з людини признання, я... — Він гидливо скривився і нарешті зовсім урівноважився: — І, будь ласка, полковнику, дуже вас прошу. Цей американський Ріс має голову на плечах. У нього, знаєте, всякі бувають ці... ідейки. Запросіть його, поговоріть з ним, порадьтеся... Хоча ні! — Генерал замислився на мить, потім уже розважливим, зовсім світським тоном закінчив: — Краще буде, якщо ви самі його навідаєте. Все ж таки — представник Сполучених Штатів! Доповідає особисто президентові Вільсону. А Вільсон, знаєте, перша скрипка на Паризькій конференції. Виберіть сьогодні годинку, завітайте до нього — так, знаєте, між іншим, щоб нам не вронити свого престижу. Ну, там, знаєте, з приводу того, що ми розпочинаємо наступ — активні бойові дії; правий фланг іде добре: Херсон, Миколаїв, а от лівий... лівий, ну, взагалі... Га? Поговоріть, обговоріть і доповісте мені... нам з адміралом Боллардом. Ми приймемо рішення. Не відкладайте, полковнику, відправляйтесь негайно!

Генерал уже втомився, і його знову потягло до статуюток. Вчора він таки придбав шедевр: пастушка з козлятком, глина, п'ятсот франків. Він звівся і пішов з кабінету.

— Ідіть, ідіть! А я займаюсь цим... деталізацією стратегічного плану. О ревуар, полковнику!.. Ах, так! Чи маєте вже відомості про пересування на північ для стримання більшовицького наступу цього самого, як його,— осадного корпусу цих самих, як їх,— отамана Якієва та полковника Змієнка?..

3

Полковник Змієнко їхав на білому коні і жував свій довгий вус.

Розлогий український степ широко розкинувся обополі — рівний і плаский аж до далекого горизонту. Рання південна весна вже заявила тут свої права: сніг залишався де-не-де по глибоких яругах, а на широких просторах від нього давно вже не залишилося і сліду. Простір полів рудів торішньою перепрілою стернею, сірів протряхлими парами, починав чорніти тут і там першими борознами оранки.

Дужий степовий вітер дув поривами, знімаючи куряву понад шляхом, а над шеренгами кіннотників на шляху бавився червоним і золотим: шлики на гайдамацьких шапках тріпотіли проти вітру.

Та майоріння гайдамацьких шликів не звеселяло серце полковникові. Полковник глибше засмоктавав вуса до рота. Білий кінь його йшов труськом. Кисло було в полковника Змієнка на душі, кури греблися у нього на серці.

Осадний корпус петлюрівського отамана Якієва — який вдерся був звияжно до Одеси, а тоді, на вимогу союзного командування і з наказу глави Директорії Винниченка, відійшов від міста на двадцять кілометрів і виконував в цей час по селах Одещини поліцейські функції — дістав нині аж два накази разом: від головного отамана військ УНР Симона Петлюри та від командуючого окупаційною армією генерала д'Ансельма. Київ здобули червоні полки, потріпані війська українських націоналістів чимдуж відступали, і Директорія потребувала спішної допомоги. Двадцятитисячний осадний корпус отамана Якієва і був тією силою, яка — за

розрахунками Петлюри та генерала д'Ансельма — мала тепер порятувати справу: затримати наступ Червоної Армії, відновити становище на фронті і повернути петлюрівцям втрачену столицю. Отаман Яків ще вчора вилетів французьким аеропланом до штабу головного отамана, щоб прийняти ділянку фронту десь під Фастовом або Козятином, а може, й під Вінницею. А полковник Змієнко, обминаючи залізницю, бо її вже перетяли в кількох місцях антипетлюрівські повстанці, мав привести маршем на визначені позиції двадцять тисяч петлюрівських вояків.

Але сохло серце в петлюрівського полковника Змієнка. Двадцяти тисяч козаків в осадному корпусі вже не було. Мобілізовані селяни порозбігалися хто куди або цілими частинами перекинулися до антипетлюрівських повстанців. Під командуванням полковника Змієнка залишилися зараз тільки загони гайдамаків та жменька «січових стрільців» — всього дві тисячі чоловік.

Але наказ головного отамана треба було виконати «алюр три хрести», і гайдамаки з «січовиками» трусили підтюпцем — віючи шликами, потрушуючи оселедцями та побрязкуючи «клеянодами».

Гайдамацька маршова колона звивалася барвистою гадюкою на шосе, а наперед за кілька кілометрів забігала кінна розвідка, швидко оглядаючи та старанно обнюхуючи кожнісіньке село, що траплялося на дорозі. Повстанці тепер були в степу, і слід було добре начуватися.

Над полудень за степовим вигорбом у вибалку з'явилось село.

Це було велике степове село з слобідками і кутками, по кутках вільно розсипалися хати під жовтими і рудими стріхами, ближче до середини тісно купчилися будівлі, криті червоною черепицею або замшілим зеленавим гонтом. В центрі села був великий майдан з чотирикутником торгових рядів під помальованою бляхою. Був це, безперечно, волосний центр.

Поки полковник Змієнко роздивлявся у «далекогляд», а бунчужний звірявся по мапі, яка ж має бути назва цього населеного пункту, підскакав на чорному огирі командир кінної розвідки.

Командир розвідки, гайдамацький старшина з довжелезним червоним шликом, що сягав йому ззаду нижче попереку, в той час як спереду звисав з-під шапки аж

до підборіддя, плутаючися з вусами, звивистий оселедець, доповів:

— Рапортую, пане отамане! Село покинуте: ні худоби, ані людей. Мабуть, поховалися десь по ярах і скотину погнали за собою. У льохах при крамницях виявлено кількох жидів та старих німецьких дідів.

— Отже, шлях безпечний, пане сотнику?

— Так єсть, пане отамане! Можна заїздити вільно.

Але полковник Змієнко ще якусь мить міркував. Були вже й такі пригоди в дорозі: зустрічало село покинутими хатами й порожніми хлівами, а тільки втягувалася гайдамацька колона в сільські вулиці, з присільських слобід враз починали гуркотіти кулемети, вистеляючи гайдамацьким трупом усі виїзди із села.

Полковник Змієнко пильно придивився ще раз до місцевості навколо. Шлях вів просто в село, на майдан, дві курні дороги огинали його з двох боків, через яри і вибалки, прямуючи, мабуть, до сусідніх сіл. Сусідніх сіл видно не було аж до обрію — тут, у степу, люди жили вільно, і від села до села часто бувало до десяти кілометрів. Та хто ж його знав, на що треба було сподіватись у тих вибалках та ярах? Може, там, у западинах степу, причаїлися загони повстанців?

Полковник Змієнко проказав бунчужному наказ: розділити колону на дві частини. Одній частині — прямувати дорогою ліворуч в обхід села, другій — праворуч, теж в обхід. Кожній колоні вислати поперед себе розвідки, пильно обстежуючи вибалки та яри, і прямувати до сусідніх сіл. Полковник Змієнко тицьнув пальцем в мапу, де праворуч та ліворуч кілометрів за сім позначені були найближчі села.

— Сюди!

Після того він торкнув свого білого коня острогами і рушив по шляху прямо. Спрямувавши колону двома потоками в обхід і забезпечивши тим себе від наглого нападу повстанців із степу, полковник міг спокійно в'їхати в село. В селі полковник вирішив розташуватися на перепочинок.

— Що накажете робити з жидами й дідами? — запитав сотник.

— Порубати шаблями.

На чолі штабу і охоронної чоти з десятка гайдамаків полковник поскакав учвал до села.

— Розташуватися в центрі, на майдані, в торгових рядах! — наказав він бунчужному.

До села було не далі кілометра, і гайдамацьке старшинство прогарцювало цю відстань за кілька хвилин. Полковник Змієнко заскочив у село, молодецьки красуючись у кульбаці, дарма що нікому було й глянути на його хвацьку козацьку постать з вікон спорожнілих будинків.

Та й ці кілька хвилин важкі думки не залишали полковника.

Що буде далі? Що його далі чинити?

Скакати отак степовими дорогами треба було ще добрих дві сотні верстов, аж доки дотягнеш до фронту... Скільки на цих верстах трапиться ще сіл, в яких не знатимеш, чого чекати, скільки ще буде перелісків, вибалків та ярів, в яких, можливо, чигає на тебе засада повстанців?.. Чи доведе полковник Змієнко свої останні дві тисячі гайдамаків під руку отамана та перед ясні очі головного отамана? Чи не накажуть отамани спустити полковникові шаровари та всипати шомполів за те, що розгубив у степу аж вісімнадцять тисяч війська?..

Та й там, на фронті, чи ж пампушки з часником та млинці з медом чекають на славне «лицарство»? Чекають там шаблі щорсівців та кулемети Боженка. Хто знає, чи славно буде ця січа, чи доведеться, може, вмиватися власною кров'ю?

Гнітючі думки обсідали петлюрівського полковника.

Може, доцільніше буде звернути поза Жмеринкою на Літинський шлях та податися на захід, до Галичини? Зняв же свої гайдамацькі курені з фронту під Житомиром отаман Оскілко та потяг аж у Польщу! Почепив, кажуть, на шапку замість тризуба білого орла, закотив рукава жупана за спину, як у кунтуші,— та й перекинувся під руку Пілсудського.

Один чорт — аби проти більшовиків...

Та й чи ж січа тепер на часі? За більшовиками он пішов чи не весь народ! А за Галичиною та Польщею — і угри, і чехи. І самі німці: шлях у Європу! Он, переказують, Винниченко накивав п'ятами неначе аж до Франції? Чи не час і полковникові Змієнку подбати і про свою власну долю?

Хай їй біс з тією военною колотнечею! Хіба не перебуде він якийсь час десь у німецькій, італійській або й

англійській поліції, коли не полковником, то бодай вахмістром? А там видно буде,— може, Сполучені Штати Америки і справді спорядять інтервенцію на весь шир — від Чорного і до Білого моря. Тоді, під американською рукою, повернеться під рідну стріху і полковник Змієнко на чолі українського «лицарства»...

З такими думками — то втішними, то гнітючими — прибасував своїм білим конем полковник Змієнко на центральний майдан степового села, хвацько сплигнув з коня і кинув повід джурі.

— На постій! — наказав він, величаючись.

Та тільки скочив полковник Змієнко на землю і віддав повід джурі, тільки зійшов з коней весь його почет,— враз неначе небо розкололося навпіл і весь світ став догори ногами...

Нагло німу тишу покинутого села роздер гуркіт кількох кулеметів — кулі завищали з усіх боків — і порожні вулиці миттю залюднилися. Звідусіль — з льохів крамниць, з-поза тинів, з-під ожередів соломи — в гуньках і сіряках, в потріпаніх солдатських шинелях і кожушках, з гвинтівками в руках з'явилися дядьки і з гучним «ура!» ринули лавою до майдану. Позад них бігли баби з вилами-трійчатками та рогачами, малі діти з ковінками і батогоми. Лемент і виск, мішаючися з рясними пострілами гвинтівок, покотив хвилями над щойно причаєним селом...

Люди не вийшли з села, як здалось гайдамацькій розвідці на перший погляд, люди не покинули своїх осель. Вони тільки поховались по закапелках. Власне, спочатку люди так і збирались вчинити: вийти з села разом з худобою і перебути якийсь час у вибалку поза селом — доки гайдамаки пройдуть собі далі. Та на цю пору трапився якраз у селі невеличкий загін, тобто і не загін, а просто двадцяттеро озброєних людей, яких селянин із сусідньої Анатоліївки Жила назбирав, ходивши від села до села, і вів кудись до Дністра. Коли стало відомо Жилі з хлопцями, що петлюрівські гайдамаки прямують до села, а люди з села ладнаються тікати геть з гайдамацьких очей, Жила з хлопцями людей спинили, гукнули, в кого яка зброя є, і запропонували дати гайдамацьким зарізякам доброго прочухана. На обачне зауваження старших людей, що до села прямує, правда, тільки купка і впоратися з нею, звичайно, можна, однак гайдамацькі колони, які пішли в обхід села, почувши

позаду себе стрілянину, повернуть назад і пустять село за вітром, молодші, зухваліші, ще й фронтовики минулої війни, тільки посміялися. Фронтовики заявили, що подібна «операція» добре відома кожному солдатві ще з германської війни. По-перше, всяка військова частина, коли нагло загубить своє командування і штаб, зразу стає небоездатною і впадає в паніку. По-друге, коли частина на марші раптом чує позад себе рясну стрілянину, вона кидається наосліп вперед або врозтіч, теж піддавшись паніці. Важливо тільки — зняти позаду стрілянину якнайяснішу та якнайгучнішу. Паніка,— заявили старі фронтовики,— найстрашніше діло на війні: хто зуміє посіяти серед ворога паніку, той і переможець, хоч би було його вдсятеро і в сто раз менше проти ворога. Старі фронтовики зразу й запалилися такою перспективою — посіяти паніку серед ворога, і кинулись по льохах витягати приховані гвинтівки й обрізи, особливо обрізи, бо від обрізів гучніша стрільба! Жила додав від себе ще й таке: гайдамаки поспішають чимдуж, страхаються у степу кожного кущика і кожного вибалка, знаючи, що цілий степ всіяно повстанцями та партизанами, та й взагалі усім добре відомо це кодло зарізяк та страхопудів: зачувши позад себе гучну стрілянину, вони кинуться наосліп навтікача і нізашо не повернуться назад... Словом, отак і трапилося, що люди впустили звіра в своє гніздо, а тоді вийшли із схованок і зімкнули кільце навколо хижої зграї.

Бою навіть не було. Гримнули два-три карабіни в руках очманілих гайдамаків з охоронної чоти, ляснуло три-чотири пістолетні постріли з рук переляканих старшин — і вже за кілька хвилин з «операцією» було покінчено: петлюрівські гайдамаки встелили своїм трупом сільський майдан.

Полковника Змієнка підвели до єдиного в селі ліхтаря, поставленого перед конторою «Банку німецьких колоністів». Шапку з шликом полковник загубив, оселедець прилип йому до лоба, жупан був розпанаханий, а шаровари сповзли з очкура і мели порох на курному майдані.

Люди поставали тісним колом, і двоє поважних дядьків з місцевих селян, а з ними й Жила вчинили петлюрівському зарізяці допит і суд.

Жила поправив на голові свою стару солдатську ватяну папаху з червоною паперовою квіткою там, де колись була кокарда солдата царської армії, а тепер мала б бути червона зірка, і запитав суворо:

— Прізвище?

— З... Змієнко...— промимрив, затинаючись, пополотнілий полковник.

— Змієнко! Змія і е!— загули люди навколо.— Гадюче сім'я!

— Цитьте!— поважно втихомирив людей один із дядьків.

— Звідки?— запитав другий.

— З... Поділля... Село Томашівка під Ярмолинцями...

— Батьки хто?— понуро підкинув запитання Жила.

— С... селянин...

— Скільки десятин?

— С... сорок... Власне, не сорок, а...

— У, жиройд! Глитай!— загули люди довкола.

— Цитьте, люди!— знову встановив порядок поважний дядько.

Полковник Змієнко забелькотів, затинаючись, благально притискаючи руки до свого розгорнутого жупана:

— Христом-богом, святою землею присягаюся...

— Про землю— цить!— гримнув Жила люто.— Не про тебе свята земля! В петлюрівці пішов по мобілізації чи з власної охоти?

В натовпі знову загомоніли:

— Еге! Таж гайдамака ж він! З охочекомошиків: в батька сорок десятин! Ще й офіцер! Гвардія «батька» Петлюри! Змія і е!..

Жила відступився:

— Рішайте, люди. На вашій землі гадину вловили. Вам і судити. А про мене... одна йому доля...

Жила махнув рукою, підтягнув ремінь на шинелі, відійшов до своїх хлопців, яких вів до партизанського загону Григорія Івановича, і подивився на дядьків, що разом із ним становили зараз склад народного суду.

Кремезний дядько в подертій гуньці подав знак— хлопчачки підкотили порожнє барило з-під випа, полковника поставили на нього під ліхтарем і накинули йому зашморг на шию.

Дядько в гунці проголосив вирок:

— Буржуйське насіння, жовто-блакитного зрадника, наймита капіталу — геть з землі українського народу!

Він вдарив ногою в барило, барило покотилося геть, і петлюрівський полковник одірвався навіки від української землі, і злетів у небо.

Та не високо — не вище німецького ліхтаря...

4

Рігс не з примхи заперечував проти призначення генерала Гришина-Алмазова командуючим над усіма — і російськими, і українськими — контрреволюційними збройними з'єднаннями.

Поза тим, що це суперечило прямим вказівкам президента Вільсона про політику щодо контрреволюційних угруповань на території колишньої Російської імперії, з розрахунком роздроблення Росії в майбутньому, це б завдало прямого удару інтересам США на Україні — сьогодні. Все постачання Добровольчої армії поки що провадили англійські фірми, а постачання армії Директорії здійснювалось хоча й з французьких арсеналів і фірмами французькими, але — через банкові операції, в зв'язку із зростаючим державним боргом Франції США — цілковито контролювалось американськими банками: франк був остаточно знецінений. Та змагання долара з фунтом у країнах Близького Сходу — отже, і в боротьбі за Кавказ, російський та український південь — лише починалось. Передача військ Директорії під командування Денікіна, тобто фактичне введення їх у систему англійського, а не французького протегування і постачання, на цьому етапі означала б певну поразку американської закордонної економічної політики, дещо зміцнила б англійський фунт.

Цілком очевидно, — міркував зараз Рігс, — прогнати Директорію можна кожної хвилини. Одначе американський банківий, ба й промисловий капітал, щоб остаточно зміцнити свої позиції на півдні Росії, має поглинути і французьку концесійну систему на Донбасі та в Кривому Розі, і концесії англійських підприємців на Кавказі. Отже, сприяти цьому — не другорядне завдання американського політичного і фінансового представ-

ника на Україні та півдні Росії, яким і був він — глава американської місії полковник Рігс.

Для зміцнення американських позицій треба не лише відвоювати нафтові промисли в Баку й Майкопі в сера Детердінга на користь містеру Гуверу, але прихопити для містера Рокфеллера й прикарпатську нафту, поставивши роги разом і польським великодержавникам, і українським самостійникам у Галичині. А саме цей бізнес і здійснював зараз за порадою Рігса банкірський дім Рокфеллерів, прибираючи до рук нафту Борислава й Дрогобича через «Вакуум ойл компанії». Таким чином, українська Директорія потрібна ще не тільки французьким воякам чи англійським політикам, але й американським банкам, і посилювати зараз генерала Денікіна з його креатурою в противагу Петлюрі — передчасно: Хай петлюрівські ледарі вистрілюють свою двадцятимільйонну доларову позику в ім'я перемоги над більшовиками, крутячи зараз колесо американського ділового життя. Небезпека поширення соціалістичної революції в Європі — надто загрозлива, і проти більшовиків мають бути використані всі сили місцевої контрреволюції. Це має прискорити знищення більшовизму. Президент Вільсон заповзято провадить саме таку політику.

Рігс десять років подвизався на поприщі американської дипломатії та військової розвідки разом. Але недурно, будучи саме в час війни держав Антанти проти австро-німецького блоку два з половиною роки американським військовим аташе в столиці колишньої Російської імперії Петрограді, в самісінькому центрі закулісних інтриг, виконував він і спеціальні доручення американських фірм! Він чудово розумів, що американську політику треба здійснювати де доларом, де мечем: і військово, і бізнесом! Найперше завдання зараз, звичайно, — війна проти більшовиків. Світова війна між США, Антантою та австро-німецьким блоком закінчилась. Але починається зараз також і світова війна між членами самої Антанти і США: Уолл-стріт веде генеральний бій проти Сіті. Долар воює проти фунта...

Отже, з усіх міркувань воювати тут проти більшовиків повинні і петлюрівці, і денікінці. Генерал Гришин-Алмазов може залишитись далі на своєму високому, але безглуздому при окупації посту генерал-губернатора. Необмеженої влади над усіма збройними антибільшовицькими формуваннями давати йому ще ніяк не

можна. Коли ж буде він комизитися, то й взагалі можна залишити його лише командиром його войовничої в операціях проти мирного населення дивізії...

З генерала Гришина-Алмазова і почалася розмова між Рігсом та Фредамбером, коли начальник штабу союзного десанту з'явився засвідчити своє поважання главі американської військової місії.

— Ну, розповідайте, Фредамбер! — зразу ж захотив Рігс, підсуваючи столик з коньяком, віскі та содовою. — Що там чувати про нашого генерала-душку?

Відомості про генерала-душку, тобто Гришина-Алмазова, Фредамбер мав хоча й не з перших рук, зате — з гарненьких ручок. Найінтимніші секрети витягала з генерала-душки пікантна консулеса, дама генералового серця мадам Енно і передавала негайно своєму, так би мовити, босу — консулу Енно. Консул Енно — головний, так би мовити, представник цивільної політики Антанти на півдні Росії — вважав за конче необхідне переказувати ці відомості негайно ж полковнику Фредамберу, який фактично й очолював збройні сили Антанти на півдні Росії. Бо генерал д'Ансельм у своїй пристрасті до скульптурних мініатюр та в своєму погордливо-аристократичному ставленні до мізерних справ війни і миру цілком покладався на свого начальника штабу, старого офіцера французької зброї і особу, яка заслуговувала цілковитої довіри Франції. А Фредамбер інформував уже й полковника Рігса, свого шефа по розвідці американській.

Звичайно, пильнуючи власних інтересів, консул Енно не все переказував Фредамберу або не завжди давав вірне освітлення фактам. Тоді для доповнення й контролю виступала на арену друга вертикаль розвідки. Адже мадам Енно — за помірну платню — передавала всі відомості водночас і англійському комерційному секретареві, преподобному Багге. А преподобний Багге — за ті ж два проценти від кожної операції — переказував свої інформації теж містеру Рігсу, оскільки ці відомості мали безпосереднє відношення до англо-американських фінансових операцій, якими обидва були в цей час заклопотані якнайбільше.

Новини, які Фредамбер приніс сьогодні шефу, були досить пікантні. Мадам Енно остаточно завоювала прихильність і всіма способами свого тонкого ремесла зумі-

ла проникнути в самісінькі глибини серця генерала-душки. А в цих глибинах таїлося таке.

Херсоно-Миколаєво-Одеський плацдарм давно вже не був межею для мріянь честолюбного генерала: такі провінціальні масштаби його аж ніяк не влаштували. І вже просто ображала його перспектива і надалі залишатись у ролі дрібного попихача при генералові д'Ансельмі. Гришину-Алмазову вже набридло виловлювання по темних вулицях Одеси запізнілих після комендантської години перехожих та транспортування їх на французькі тюремні баржі або розстрілювання по дорозі за «спробу до втечі». Молодий, але з раних, генерал марив про широкі обрії діяльності і ширяв своїми мареннями ген далі за Люстдорф, Заставу чи Дофінівку. Маючи таємну, але недвозначну домовленість із своїм головнокомандуючим, генералом Денікіним, молодий денікінський «полководець» претендував на пост командуючого всією україно-кримською групою Добрармії. Генерал Денікін обіцяв йому певну автопомію під своїм широким крилом, тінь від якого сподівався кинути не лише на Кубань і Дон, але й на Кавказ — на півдні та Донбас і Волгу — на півночі. А далі — далі мав бути здійснений і похід на Москву. Взяти Москву в кліщі — від Волги і з України, вийшовши правим крилом на сполучення з арміями Колчака, а лівим хоч би й Юденича, — такий був стратегічний план російської білої гвардії. Саме в Москві і була запроєктована урочиста зустріч Юденича, Чайковського, Гришина, Денікіна, Бічерахова та інших білогвардійських «командуючих» з «верховним правителем Русі», сухопутним сибірським адміралом Колчаком.

Такий був генеральний план російської білогвардійщини. І для успішного вивершення цього плану на молодого, але з раних генерала Гришина-Алмазова покладалося: всмоктати в свої білі орди і українські жовто-блакитні банди петлюрівщини.

— План чудовий! — констатував Рігс замислено. — Очевидно, такий військовий план і доведеться здійснювати для розгрому більшовиків, тільки-но Морган, Рокфеллер і Дюпон зміцнять свої позиції в здійсненні свого «мирного» плану підкорення Британської стерлінгової імперії. Такий план зможе здійснити перший-ліпший генерал, якому це буде наказано, нехай собі й Гришин-Алмазов, про мене...

Полковникові Фредамберу не припало до серця таке толерантне ставлення до генерала-вискочки. Посіпуючи щокою, він зауважив Рігсу:

— Чи не забули ви, що мадам Енно рапортувала про гарячу англomanію генерала-душки? Генерал зневажає легковажну Францію, гордує усім французьким і марить лондонськими туманами. Він навіть у найінтимніші хвилини з своєю коханкою для найціжніших виразів свого кохання вдається неодмінно до мови англійської. Він вірить, що сонце сходить з британського острова!

— А вам, полковникові генерального штабу Франції, це дошкуляє, вражаючи ваші патріотичні почуття? — ехидно запитав Рігс.

Фредамбер ображено фиркнув і затіпав обома щоками.

Головнокомандуючий Добрармією генерал Денікін орієнтувався тепер виключно на Англію. Англії треба було спішно скерувати свою політику проти США, які в перспективі замірялися вдертись у сфери англійського впливу, жадаючи прибрати до своїх рук англійські ринки збуту та джерела сировини. Зір американських монополістів і вістря американської політики тепер скеровувалось на дорогий для кишені англійських монополістів Схід — Близький, Середній і Далекий. Таким чином, тепер Англії у своїй політиці доводилось шукати, кого б протиставити США — хоч би й ту саму, щойно розвінчану в своїх імперіалістичних зазіханнях Німеччину, ба й Росію. Тепер для Англії вигіднішою була б міцна Росія — як протидія США, бодай в азіатських країнах.

Генералові Денікіну цілком імпонувала така зміна політики, і він справді зайняв тепер проанглійську позицію — особливо після цілком конкретних, ділових розмов з англійським військовим міністром Уїнстоном Черчиллем.

— Ну, не ображайтесь, Фредамбер! Я ж пожартував! — замирливо сказав Рігс. — Мусите пам'ятати тільки, що на зміну англійської і французької політики я вам відкрив очі. Прошу вас, доповідайте далі. Що ще розповідає чарівна консулеса?

Фредамбер доповів:

— Генерал Гришин-Алмазов у своїх потаємних мріях розраховує після знищення більшовизму, відновлення монархії в Росії та розквіту проанглійської політики в російській дипломатії дістати пост російського намісни-

ка де-небудь в Афганістані, Сінь-Цзяні або Персії, де схрещуватимуться російські й англійські інтереси.— Фредамбер заздро покліпав своїм перекошеним оком.— Генерал-душка вже пообіцяв своїй наложниці побудувати там розкішний східний палац з садами Семіраміди і навіть присягнув їй не заводити собі там ні гарему, ні окремих одалісок...

— Принадні перспективи для такої чарівної дами, яка, проте, на той час уже, очевидно, постаріє,— не міг не погодитись Рігс.— Я думаю, Фредамбер, що буде не по-товариському, якщо ми не доведемо до відома генерала д'Ансельма, який, безперечно, кретин, як і думає про нього Гришин-Алмазов, і, безсумнівно, страждає гіпертрофією копійчаного аристократичного гонору, все, що про нього і дорогу для нього Францію та французьку політику думає російський генерал англоман. Ви мене зрозуміли, Фредамбер?

— Я чекав почути від вас саме таку вказівку, сер! — кліпнув Фредамбер оком.— Мій генерал вижене генерала Гришина-Алмазова, не дочекавшись навіть санкції верховного головнокомандуючого збройними силами Антанти на Сході генерала Франше д'Еспре. Кого, гадаєте ви, слід рекомендувати на місце генерала-душки?

— Генерала Шварца.

— Чому?

— Це — щирий німецький патріот.

— Дозволю собі запитати: на чорта нам німецький патріотизм?

— Дозволю собі відповісти: а на чорта нам російське великодержавство? Німеччина потрібна США як цільний пер, якого завжди можна буде нацькувати проти Росії.

— Цілком слушно! — не міг не погодитись полковник Фредамбер.— Отже, я рекомендуватиму командуючому генерала Шварца.

Генерала Шварца полковник Рігс давно вже мав на оці. Цей російський генерал-німець був цілком американської орієнтації.

Генерал Шварц був з обрусілих остзейських баронів і не страждав особливим російським патріотизмом. До ідеї відновлення міцної, неподільної Росії — який би політичний режим у ній не запанував — він ставився з недвозначним холодком. У кожному разі, він волів, щоб сила відновленої Росії в усіх випадках була менша

проти сили відновленої Німеччини. Німецький патріотизм давав себе знати в російському генералові Шварцові.

Саме такі діячі, на думку Рігса,— а він мав підстави сподіватися, що такою є й думка президента,— були найцінніші в боротьбі за єдину й неподільну Росію. «Росіяни» німецької орієнтації завжди охоче підуть на відрив від тіла Російської держави будь-якої її частини, особливо, якщо ці частини є об'єктом експансіоністських марень його справжньої батьківщини — імперіалістичної Німеччини.

Фредамбер запитав:

— Я думаю, зняття Гришина-Алмазова та призначення Шварца не відкладати: зробити завтра-післязавтра?

— Раз не варто відкладати,— слушно зауважив Рігс,— то слід зробити сьогодні ж. Скажімо, ввечері, коли робитимете генералові вечірній звіт.

— Гаразд, містер Рігс.

— А зараз,— роздумливо проказав Рігс,— підкиньте генералові й ідейку щодо поляків.

— Щодо поляків? — не зрозумів Фредамбер.— Що ви маєте на увазі, сер? Ах! — здогадався він.— Замість деморалізованої петлюрівської армії висунути білий польський легіон маршала Дзяволтовського на центральну ділянку антибільшовицького фронту?

— Навпаки! Зовсім забрати легіон Дзяволтовського з цієї ділянки фронту.

Фредамбер закліпав очима, не розуміючи.

— Але ж...— розгублено сказав він,— це ще більше послабить опір більшовицькому наступові.

Рігс недбало відмахнувся:

— Денікінці, греки та й ваші пуалю впораються на цій ділянці самі! В кожному разі, ми з вами тут, за спиною п'ятдесятитисячної французької армії, в цілковитій безпеці. Словом, ідея така: польський легіон Дзяволтовського пропустити лівим флангом попід румунським кордоном або й просто через Румунію — до Галичини.

Фредамбер потіпав хвилинку обома щоками, потім признався:

— Не розумію, сер. Чому — до Галичини?

— Ах, Фредамбер, Фредамбер! — докірливо похитав головою Рігс.— І коли ви нарешті навчитесь мислити по-американському? Передислокуйте поляків до кордонів Галичини. Можна просто через Тирасполь в Румунію, а тоді через Чернівці — на Стрий. Можна,— щоб

вивід через Тирасполь не був стлумачений як відступ,— маршем до Волочиська. Це скидатиметься на обхідний маневр, в обхват правому більшовицькому флангові — на випадок, якщо від Києва більшовики посунуть не на Жмеринку, а на Житомир.— Рігс пожвавішав ще, сам захопившись своїми стратегічними ідеями.— Га? Це така ідея! В Європі стлумачать такий маневр тільки так і похвалятимуть прозорливість командування, генерала д'Ансельма і вашу, Фредамбер, як начальника штабу і, безперечно, автора диспозиції. Лаври прозорливого полководця вам гарантовані, Фредамбер! Принаймні про око людське... Ви слухаєте мене, Фредамбер?

— Я слухаю вас, сер,— виринув із задуми Фредамбер,— але ж, даруйте, я так і не можу збагнути, навіщо поляків знімати з фронту і перекидати до Галичини?

Рігс скрушно похитав головою.

— Ну, слухайте тоді. Я вам розтлумачу. У петлюрівців назріває зараз конфлікт з поляками в Галичині. І між ними можливі воєнні дії. Це вам відомо чи ні?

— Відомо, сер.

Рігс сумно подивився на Фредамбера.

— Було б просто безсердечно, Фредамбер, не подати полякам руку допомоги в таку скрутну для них хвилину! Прибуття легіону Дзьяволтвського до Галичини може в корені змінити становище.

— Все ж таки не розумію, сер,— наважився признатись Фредамбер.— Чому ви так зацікавлені в перевазі поляків?

— А хто вам сказав, що я зацікавлений в тому, щоб перевага була на боці поляків?

Фредамбер сторопіло подивився на Рігса.

— Як же тоді... розуміти подання їм допомоги?

— Дуже просто: щоб урівноважити сили поляків і петлюрівців у цьому їхньому конфлікті, але й настрахати кожного з них один перед одним.

Фредамбер знизав плечима:

— Пробачте, сер, але я знову не розумію. Якщо я не помиляюсь, президент Вільсон оголосив, що збирається втрутитись у польсько-петлюрівський конфлікт і навіть надсилає свого представника, щоб провести польсько-петлюрівські мирні переговори.

— Ви не помиляєтесь, Фредамбер. Американський представник їде мирити поляків і петлюрівців для того, щоб кинути їх спільно проти більшовиків. Поляки

мають не вовтузитися з петлюрівцями, а йти маршем на Брест-Литовськ — для удару в правий фланг більшовицького наступу на Україну. Отже, в інтересах війни проти більшовиків легіон маршала Дзяволтовського там буде особливо потрібний. Громадську думку в Європі таке пояснення теж цілком задовольнить.— Рігс урвав сам себе:— Зрозумійте, Фредамбер, що війна проти більшовиків — це передусім, але, крім вказівки президента, ми маємо зовсім точну вказівку і через банк Рокфеллерів. «Вакуум ойл компанії» купує зараз нафтові родовища в Галичині. Але ще не відомо, хто ж буде продавець — поляки чи петлюрівці. Отже, щоб майбутній невідомий продавець був зговірливішим, треба зараз догоджати обом, і ці наші турботи особливо рекламувати перед кожним з них, звичайно, добре страхаючи кожного. Тільки це і зіб'є ціну принаймні наполовину, а то й на дві третини. Доля від куртажу припадає, звичайно, і вам за передислокацію польського легіону... Тепер вам зрозуміло, Фредамбер?

— Цілком, сер.

А втім, на хвилинку Фредамбер ще завагався:

— Але ж... як пояснити генералу д'Ансельму? Вивести з фронту білополяків, коли й без того на фронті невдачі і петлюрівці відступають?

— Ах, боже мій! відмахнувся Рігс.— Ну, купіть йому якусь скульптурку, якогось фавна з німфою абощо! Зрештою, втлумачте йому правдиву вигоду такого стратегічного маневру: удар більшовицькому наступу у фланг силами польського легіону повинен зменшити силу більшовицького удару по центральній ділянці фронту, який мають прийняти ваші частини. Це ж — маневр, Фредамбер. Генерал за таку пропозицію визнає вас гением далекоглядної стратегії! Годиться?

Фредамбер спробував посміхнутися, сіпаючи усіма точками свого перекривленого обличчя:

— Годиться, сер!

— Ну й чудово!

Рігс налив собі віскі з содовою і журно зітхнув:

— Боже мій, боже мій, які, одначе, всі на світі жулики...

Фредамбер не зовсім зрозумів, про кого мова, і тому на всякий випадок промовчав.

Але Рігса пройняв уже ліричний настрій. Він ковтнув віскі й сказав:

— Щодо всіх цих петлюр у шароварах чи генералів-душок з їх мріями про сади Семіраміди, то, як на мене, єдина їх цінність полягає в тому, що ціна кожному з них окремо — два центи і один цент здачі.— Рігс ляснув долонею по столику і в нападі одчайдушної відвертості признався: — Чорт мене забирай, але коли відверто, то думаю, що єдиною реальною силою контрреволюції тут, на Одеському плацдармі, є тільки Мишка Япончик! Принаймні він точно знає, чого він хоче, і прагнення його цілком реалістичні: гаманець або життя! А цим йолопам заманулося і гаманця, і життя, ще й сісти на престол царя або в президентське крісло і подригати ногами. Фанфарони, чорт їх забирай! Я жодного з них не наважусь зробити прямим агентом у моїй шпигунській сітці: ненадійний елемент, підведуть...

Від згадки про Мишку Япончика Фредамбер знову засіпався. Він ще раз пережив це прикре почуття порожнечі в кишені — після того, коли в тебе витягнуть мільйон. Перемовчавши трохи і давши Рігсу допити склянку до дна, він сказав:

— До речі, про Мишку Япончика. Він мені вчора ввечері дзвонив...

Рігс був приємно здивований.

— Браво, Фредамбер! У вас зав'язуються тут знайомства в найвищих сферах! Що ж ви мені раніше не розповіли про вашого нового приятеля? Чи давно ви з ним познайомились? За яких обставин?

Конвульсія знову перебігла обличчям Фредамбера — згадка про знайомство з Мишкою Япончиком ніколи не минала дурно для його першої системи. Він пробуркотів:

— Він сам нав'язує своє знайомство.

— Чудово! — констатував Рігс.— Шукання близького знайомства з нами може засвідчувати тільки безсумнівне зростання нашого тут престижу серед найширших мас населення. Чого ж хоче король одеських гангстерів?

— Він набивається з продажею.

— Що він продає?

— Ласточкіна.

— Хто це — Ласточкін?

— Купець другої гільдії.

— На чорта він нам?

— Його звать Микола.

— Що з того? Мого небожа в Філадельфії теж звать Ніколас. Але я не знав, що його можна вигідно продати.

Фредамбер непохвально, а заразом і ехидно поглянув на свого шефа:

— Але ж купець другої гільдії Микола Ласточкін зв'язаний з більшовицьким підпіллям!

Рігс нахмурився:

— Що ви хочете цим сказати, містер?

— Микола — це псевдо головного керівника одеського більшовицького підпілля.

Рігс свиснув.

Хвилинку він з щирим захопленням дивився на свого агента. Потім крізь захоплення промайнула риска заздощів. Нарешті всі ці переживання змінив вираз непевності:

— Хіба мало Микол на світі?

— Але ж хай вам буде відомо, сер, що, за свідченням контррозвідки, повне псевдо керівника більшовицького підпілля — Микола Ласточкін. Судіть самі, чи можливий такий збіг, щоб у більшовицькому підпіллі було аж два Миколи Ласточкінх?

— Ні,— компетентно підтвердив Рігс,— в підпіллі це неможливо: підпільники ніколи не дублюють псевдо. Це, безперечно, справжній Ласточкін.

Після того запала пауза. Фредамбер теж налив собі сода-віскі, дарма що сода й шкодила його шлункові. Рігс цокнувся з ним. Вони обидва були в цю хвилину надто схвильовані.

Випивши і дещо урівноважившись, Рігс запитав:

— Скільки?

— Двісті тисяч.

Рігс буркотливо огризнувся:

— За Котовського ми оголосили ціну тільки п'ятдесят тисяч.

Він був скаредний.

Фредамбер заперечив:

— Але Котовський — тільки один із більшовицьких заводіїв, а Ласточкін — головний керівник.

Це було слушно.

Рігс мовчав. Він, певна річ, роздумував не над гроши-ма: гроші були не його власні, а з каси розвідки. Та й, як справжній американський бізнесмен, Рігс добре розумів, що гроші в касі іржавіють, в обороті починають блищати, даючи дивіденди. Дивіденди для агента аме-

риканської розвідки були непогані: сам керівник більшовицького підпілля! Рігс роздумував над іншим: як би усунути від цієї справи Фредамбера, щоб усі дивіденди — і слава розвідника, і грошова подяка за вдалу операцію — потрапили тільки до нього?

Фредамбер теж мовчав. Він мовчав тому, що сам перелякався своєї пропозиції. Адже Мишка Япончик правив за допомогу в пійманні Ласточкина тільки сто тисяч, а двісті — то Фредамбер сам набив перед Рігсом ціну, щоб компенсувати, бодай частково, свої витрати... на Мишку Япончика.

— Що ж,— нарешті сказав Рігс,— я згодний.

В рахунок за піймання Миколи Ласточкина він вже вирішив поставити чотириста тисяч, а Фредамбера негайно — через генерала д'Ансельма — забрати звідси геть! Можна, скажімо, довести до відома французького генерала деяку... неприхильність його начальника штабу до французької політики. Контроль над французькою політикою він, Рігс, спроможеться здійснювати тепер, коли позиції його міцні, і без Фредамбера. Англійську політику він контролюватиме через комерційного секретаря Багге. А за денікінськими генералами наглядатиме через ту ж таки чарівницю мадам Енно, потім її прогнати та й самому консулові дати по шапці. А Ласточкина... Ласточкина нехай здобуде Єва через свого Ройтмана, який теж зв'язаний з Мишкою Япончиком — раз тепер відомо, що здобувати треба саме Ласточкина!

Про всякий випадок Рігс визнав за потрібне кинути, наче між іншим:

— До речі! Я одержав повідомлення, що до нас прибуває підсилення. До нашої місії їде моїм заступником полковник Багман, а також персонал: капітан Штейнберг, лейтенанти Уатгауз, Аллен і Джекс. Невдовзі має прийти і склад консульства США. Його має очолити консул Дженкінс, віцеконсулами їдуть Дулітл і Бурі, ну, і консультанти — Полярд та Олсон.

Сумніву не було, що і серед нових працівників військової місії США, і в партії поповнення консульства буде не один джімен Еф-бі-ай. Рігс передбачав, що агентурі може стати тісно.

— Побоююсь,— сказав він, вважаючи за потрібне посіяти в душі Фредамбера замішання,— що слід чекати якихось змін і в нашій розвідувальній сітці. Словом, поспішаймо! Ні на хвилину не будемо відкладати пійман-

ня цього самого «товариша Миколи». Тим паче, що й Єва натрапила вже на деякі сліди.

Це було сказано для того, щоб Фредамбер начувався: коли Ласточкина і справді буде «куплено» через Мишку Япончика чи того самого Ройтмана — можна буде послатись, що справа не в Япончикові і не в допомозі Фредамбера, а Рігс з Євою постаралися власними силами.

В цей час до кабінету Рігса ввійшов Гейк Шеркіжен. Він був схвильований.

— Ви бачите? — закричав він з порога.

— Що таке? Що треба бачити? І чого ти такий переляканий, наче за тобою женуться кредитори?

— Як, ви нічого не бачили? Дивіться!

Шеркіжен підійшов до вікна, вказуючи рукою на бульвар.

Те, що вони побачили, справді могло і здивувати, і схвилювати. Весь бульвар — з кінця в кінець, скільки могло сягнути око, обмежене в полі зору луткою вікна ліворуч і праворуч, — був заповнений жінками. Але це не був просто натовп. Жінки стояли вишикуваними рядами, в кілька рядів, плече до плеча — як солдати на параді. Обличчя жінок були звернені сюди — до вікон місії Рігса.

— Що за чорт! — вилаявся Рігс. — Якась демонстрація? Чого вони хочуть? Що вони кричать?

Подвійні вікна ізолювали звуки вулиці, і з бульвару нічого не було чути.

Рігс розчинив вікно навстіж.

Холод зимового ранку влився в кімнату сильним струменем, вітер зашелестів паперами на столі, і легкий туман парою заклубився по кімнаті. За холодом, вітром і туманом до кімнати ввійшли і звуки знадвору. То був звук сирени з якогось далекого катера, свистки паровозів з під'їзних колій в порту, гудок пароплава на рейді. Чути було навіть удари штормового прибою за Карантинним молотом. Але не чути було жодного голосу з бульвару. Жінки не гукали нічого. Жінки стояли й мовчали.

Рігс висунувся за лутку і поглянув в обидва боки — вздовж по бульвару. Шеренги жінок, здавалося, були нескінченні. З правої руки від Рігса голова жіночої колони впиралась у сходи будинку Думи, з лівої — колона тяглася через весь довжелезний Миколаївський бульвар за пам'ятник дюку, очевидно — аж до Воронцовського

палацу. Тисячі, багато тисяч жінок, вишикувавшись чотирма шеренгами, стояли на бульварі, спиною до моря і обличчям до будівель,— перед міською Думою, американською місією Рігса, покоями англійського адмірала Болларда в готелі «Лондонський» та резиденцією французького консула Енно й командуючого окупаційною армією генерала д'Ансельма у Воронцовському палаці — і мовчали.

— Чорт! — процідив крізь зуби Рігс.— Вони стоять, неначе кожний десяток чи кожна сотня має свого командира! Чого вони хочуть! Що написано у них на плакатах?

Жінки стояли мовчки, і приблизно кожна десята тримала в руках аркуш картону з написом на ньому.

Фредамбер прочитав:

— Хліба!.. Всі плакати — однакові. На всіх написано тільки це одне слово «хліба»!

Тисячі одеських жінок стояли перед представниками влади, яка панувала в місті, і вимагали хліба!

Жінки були різні. Більшість була зодягнута бідно -- в нужденній одежі, в простих хустинках на головах. Це були робітниці з заводів та фабрик, жінки й матері робітників або безробітні. Немало було і жінок, зодягнутих хоча й скромно, але з потугами на елегантність. То був дрібний служилий жіноцький люд: службовки, майстрині, маніпулянтки, телефоністки, чи телеграфістки, або курсистки. Але були й жінки, одяг яких засвідчував їх колишні достатки: гарний, добротний одяг. То були жінки-трудівниці так званих інтелектуальних професій, очевидно — лікарки, акторки, бухгалтерки, або — матері й доньки інтелігентних родин. Вони теж вимагали: «Хліба!» Вони теж об'єднались у цій вимозі з усім жіночим населенням рідного міста.

Жінки стояли, не подаючи голосу. До їх мовчазної вимоги не могла прискіпатись навіть поліція.

Це була мовчазна, але могутня демонстрація протесту.

— Де ми їм візьмемо хліба? — посіпав щокими Фредамбер.— І хіба це наша справа — постачати місцевому населенню хліб?

— Чорт! — прогарчав Рігс.— Хіба справа в хлібі? Нехай я буду проклятий, але тут не обійшлося без більшовиків! На таку бездоганну організацію здатні тільки вони! Зібрати й організувати тисячі жінок! Ви, Фредамбер, старий парубок і вам цього не зрозуміти, але в

мене — жінка, теща і доросла дочка, і навіть цих трьох жінок я б ніколи не організував так блискуче...

Рігс сердито захлопнув вікно.

В цей час у кімнаті секретаря задзвонив телефон.

Секретар доповів через поріг:

— Генерал д'Ансельм просить полковника Фредамбера.

Фредамбер взяв трубку:

— Я слухаю, мій генерале.

Він почув роздратований і вередливий голос генерала:

— Полковнику! Де це ви пропадете? Я вас шукаю скрізь уже півгодини! Чого ви потрапили аж до американської місії?

Генерал нервував і забув, що годину тому сам наказав своєму начальникові штабу негайно відбутися до глави американської місії.

— Невже ви нічого не знаєте? Кричущий акт непослуху в армії! І не де-небудь в Тирасполі чи під Колосовкою, а тут-таки, під вашим носом в Одесі! Солдати не виконують наказу офіцера! Ваша армія відмовляється виконувати накази командування!

Генерал був такий перехвильований, що забув навіть і те, що армією тут командує він.

— Я прошу вас негайно прибути до штабу! Потрібні екстраординарні заходи! Я чекаю на вас!..

Фредамбер перепросив Рігса і поспішив до свого розлюченого генерала.

5

Кричущий акт непослуху трапився на корковому заводі Арнса.

Завод Арнса спеціалізувався на виробі з кори коркового дерева. Він випускав ізоляцію для суден, рятувальні прилади, лінолеум та звичайний корок для пляшок.

Понад два тижні завод страйкував.

Вимоги страйку були звичайні — єдино можливі в умовах політичного терору окупації: сплата заборгованості робітникам і службовцям, підвищення розцінок у зв'язку з дорожнечію, восьмигодинний робочий день.

Власник заводу відмовився задовольнити вимоги робітників і оголосив локаут.

Робітники були звільнені, а самий завод був проданий — через місію Рігса — американській виноробній компанії.

Новий власник, американська виноробна компанія, вирішив зовсім ліквідувати завод в Одесі і перевезти його устаткування до Румунії: там корок був потрібний для закорковування пляшок з румунським вином, що його компанія експортувала тепер з Румунії до північних країн Західної Європи.

І саме сьогодні вранці компанія надіслала на завод бригади слюсарів, щоб почати демонтаж устаткування.

Але бригади демонтажників не змогли увійти до цехів. Усі робітники, звільнені в результаті локауту, з'явилися на завод. Робітничі пікети зайняли входи до цехів, інші робітники заповнили тісне заводське подвір'я. Робітничий колектив не дозволяв руйнувати завод і вивозити його устаткування за кордон.

На заводській брамі вітер полоскав широкий транспарант — біле полотнище з червоними літерами: «Майно держави належить народові!»

Демонтажники — безробітні одеські слюсарі з міської біржі праці — стояли з французькими ключами та ломиками на плечах перед заводською брамою і пересміювалися із заводськими пікетниками.

— Жора! — гукали робітники з-за брами. — Іди додому спати!

— Шура! — відгукались слюсарі з вулиці. — Ходім рибку ловити! На Ланжероні косяк скумбрії!

— Юро! — дражилися пікетники. — Чи багато тобі заплатили? Керенку за роботу чи дві — за душу?

— Заробимо на корок від пляшки! — з веселою іронією до самих себе відгукувалися з натовпу слюсарів.

Представник власника заводу попрямував до контори, щоб подзвонити по телефону. Але на порозі контори його перестріли пікетники.

— Завод продано! — сказали вони. — Твоя контора в Америці! Ану, паняй, поки цілий!..

Представник власника змушений був бігти до найближчої аптеки. Звідти він додзвонився і до поліцейського участку, і до управління градоначальника, і до контррозвідки. В поліції відповіли, що зараз нема вільного наряду поліцаїв, у градоначальництві — що справу треба вивчити, в контррозвідці — що подія належить до компетенції поліції та градоначальництва. І поліція, і

градонаачальництво, і контррозвідка не наважувалися вступати у відкритий конфлікт із цілим робітничим колективом. Завод був розташований у робітничому районі, і можна було чекати підтримки робітників з інших заводів. Контррозвідка порадила представникові власника звернутись безпосередньо до французів: французам належала найвища влада, вони й мали відповідати за порядок у місті.

Представник власника заводу подзвонив до штабу французького гарнізону.

В штабі французького гарнізону зразу ж переполошилися.

Адже мав місце неподобний акт громадської непокори. Адже порушувалися священні основи власності. Адже відбувалася явна демонстрація проти існуючого режиму: самоуправство, безсумнівний прояв революційного свавілля.

За умов воєнного часу інцидент треба було кваліфікувати як антидержавний акт.

І начальник французького гарнізону спішно відрядив взвод стрільків для наведення порядку. Офіцер, командир взводу, дістав наказ: звільнити заводські приміщення і територію заводу від «сторонніх осіб», якими вважались тепер звільнені з заводу робітники, і забезпечити нормальну працю робітникам, якими признані були тепер демонтажники.

Офіцер дістав також вказівку — заводіїв, які закликатимуть «сторонніх осіб» до непослуху, а також «сторонніх осіб», які не залишать території заводу, — арештувати. Вдатися до погрожування зброєю йому рекомендувалося, якщо буде вчинений опір. Якщо опір буде організований і масовий — зброю вжити!

За півгодини півста французьких стрільків оточили територію заводу.

Більшовики з заводського робітничого комітету ще вночі повідомили підпільний обласком про події на заводі. Заступник голови обласкому Олександр Столяров ще вдосвіта прибув на завод Арнса. Разом з комітетчиками Столяров і взявся організовувати пікети.

Коли французькі стрільки оточили заводський квартал і офіцер підійшов до брами, назустріч йому вийшли голова заводського комітету з дівчиною-бухгалтером з контори — за перекладача і Олександр Столяров.

Між ними відбулась така розмова:

Голова комітету. Що ви хочете, пане офіцер?

Офіцер. Хто ви такий?

Голова комітету. Я — голова заводського комітету.

Офіцер. Мені нема про що з вами говорити: ви — стороння особа. Будь ласка, вийдіть з території заводу. А ви хто такий?

Столяров. Я — «стороння особа».

Офіцер. Прошу вийти геть!

Тоді голова комітету заявив:

— Робітники заводу, яких ви іменуєте «сторонніми особами», вважають, що господарі заводу — вони, а сторонньою особою тут є представник американської компанії, яка ввійшла в змову з колишнім власником заводу. Якщо ви прийшли боронити їх інтереси, то ми вважаємо сторонньою особою і вас, пане офіцер. Радимо вам іти собі і займатися вашими справами. Робітники заводу уповноважили нас повідомити кожного, хто чинитиме опір нашому рішенню: на цьому заводі ми заробляємо собі на хліб, і він є власністю нашої держави, демонтувати завод і вивозити його устаткування робітники не дозволять. Робітники залишаються в цехах і перебуватимуть в них, охороняючи завод, до того часу, аж поки не буде скасовано розпорядження про демонтаж!

Олександр Столяров ще додав:

— Майте на увазі, офіцер, що всі заводи міста повідомлено про вирішення робітничого колективу цього заводу, і ми певні, що всі робітники міста Одеси підтримають нас, якщо над нами буде вчинено будь-яке насильство. Раджу вам, офіцер, зняти ваші караули, повернутись до себе в казарму і доповісти вашому начальству про те, що почули від нас.

Офіцер вислухав голову комітету і Столярова, похмуро роздивляючись навкруги. Біля брами стояв пікет з десятка робітників. За відчиненою брамою в подвір'ї він бачив натовп із сотень людей. І пікетники біля брами, і робітники в подвір'ї були беззбройні.

Офіцер був похмурий. Йому, очевидно, не до душі була вся ця «бойова» операція: то був звичайний офіцер-стройовик, незвичний і неохочий до поліцейської служби. Але він дістав наказ і повинен був його виконувати.

Одну хвилинку офіцер вагався. Ще раз він зиркнув на пікетників і робітників у подвір'ї, зиркнув і на слюса-

рів-демонтажників, які натовпом збилися на вулиці по-під корпусом заводу. Обличчя пікетників та робітників у подвір'ї були рішучі й грізні. Демонтажники ніяково переминалися або відверто пересміхалися: вони теж, безперечно, були на боці робітників, в кожному разі — неприховано їм співчували.

Але офіцер дістав наказ і за невиконання наказу мав би стати перед дисциплінарним судом. За умов воєнного стану в місті це буде польовий суд.

Офіцер обернувся до взводу солдатів, який вишикувався позад нього

— Пройдіть у двір і виженіть усіх звідти на вулицю! — наказав він сержантові.

Два десятки солдатів на чолі з сержантом рушили до брами.

Пікетники стояли непорушно. Натовп з подвір'я теж посунув до брами, наблизився до лінії пікету і спинився позад пікетників щільною масою.

Солдати підійшли до пікетників груди в груди, але мусили спинитись: перед ними була жива стіна. Вона колихнулась, але не зійшла з місця. Навпаки — люди з заводського подвір'я стовпилися ще тісніше.

На хвилину тиша зависла над заводським подвір'ям. Робітники стояли мовчки. Понуро мовчали й солдати.

Потім з натовпу хтось гукнув:

— Не руш!

З іншого кінця відгукнувся другий голос:

— Геть окупантів!

І тоді вигуки розітнулися з усіх боків:

— Забирайтесь до Франції!.. Найманці капіталу!.. Христопродавці!.. Душогуби!.. Кати!..

Солдати, тримаючи карабіни в руках, спробували натиснути — просто грудьми — на стіну натовпу.

Але їх було два десятки, а проти них, міцно впершись ногами в ґрунт, стояло кількасот тісно сплетених тіл. Натовп навіть не колихнувся.

— Хамса біля американської акули! — закричав звідкілясь веселий і задьористий юнацький голос.— Акула зробить «гам» — і «ваших тоже нету»!

Хвилина була грізна, але робітничий натовп вибухнув реготом.

Солдати відступили на крок і розгублено озирнулися на офіцера. Вони не розуміли мови, але зміст вигуків був їм зрозумілий: спочатку це були погрози, а тепер

з них і просто глузували. Солдати ніяково затупцювали, не знаючи, що робити.

Сержант підбіг до офіцера. Він щось казав йому, приклавши до кепі два пальці,— і ці два пальці тремтіли. Офіцер покусав губи, хмурився і нервово обсмиккував свій френч.

Столяров сказав щось до дівчини-перекладачки, і вона переклала його слова до французьких солдатів, дзвінким дівочим голосом прориваючись крізь вигуки, сміх і глузування юрби:

— Солдати! Ми не маємо до вас злого, але не робіть злого і нам! Ідіть собі, дайте нам спокій! Ми хочемо порядкувати у нашій країні, а ви йдіть і порядкуйте в себе, у Франції!

Слюсарі-демонтажники теж посувались до брами. Поступово вони приєднались до натовпу заводських робітників.

Офіцер, нервуючися, наказав сержантові:

— Арештувати заводіїв! Тих двох, що підходили, і дівчину.

Сержант відкозиряв тремтячими пальцями і бігцем потрусив до солдатів. Він узяв чотирьох і рушив до Столярова, голови комітету та перекладачки.

Але тут — без команди, без заклику, без будь-якого знака — кілька слюсарів-демонтажників, а за ними і весь гурт демонтажників — з французькими ключами й ломиками в руках — посунув їм назустріч і оточив Столярова, голову комітету та дівчину-перекладачку.

— Не треба, хлопці! — гукнув Столяров. — Не треба бійки!

Та слюсарі-демонтажники вже стали щільною стіною між ним і солдатами, затиснувши в руках ломики і ключі.

Тиша знову зависла над натовпом. Сержант, білий як крейда, і такі ж бліді четверо солдатів спинились, безпорадно озираючись на офіцера.

Офіцер закричав:

— Якщо ви не припините опору, я змушений буду вдатись до зброї!

Дівчина переклала його слова, і натовп відповів грізним рокотом. Залунали знову вигуки з усіх боків:

— Убивці! Кривопивці!.. Бандити!.. Стріляв уже цар Миколай, поки його самого не застрелили!.. Не посмієте, гади!.. Мокрого місця від вас не залишиться!

— Я стрілятиму! — закричав офіцер.

І знову задьористий юнацький голос перекричав усіх:

— Піди стрельни своїй Клемансі в...

І знову регіт вкрив вигук зухвалого юнака.

Тоді офіцер подав команду. Цю команду солдати негайно і охоче виконали. Він скомандував їм «кругом» — до нього. Солдати негайно ж повернулися «кругом» і чітко примарширували до свого командира.

— Кругом! — знову подав команду офіцер.

Не так охоче, але солдати виконали і цей наказ. Тепер вони знову стояли обличчям до робітничої маси. Вони зиркали туди і сюди, вони ховали очі, м'ялись — вони не могли витримати поглядів кількасот очей, що дивились на них з презирством і люттю. Два десятки кроків відділяли тепер солдатів од робітників на лінії пікету.

— Останній раз! — гукнув офіцер. — Звільніть подвір'я заводу і розійдіться!

Він був уже такий же білий, як і його сержант, обличчям його перебігали судороги. Голова комітету гукнув у відповідь:

— Ви не посмієте! Французький народ вас покарає!

Тоді офіцера ухопив сказ. Він заверещав:

— До бою!.. До бою!! — заверещав він зразу ж удруге, бо солдати не посіпали реагувати на наказ. З двох десятків стрілків на першу команду тільки п'ятеро чи шестеро — та й ті не зразу — взяли карабіни наготовів.

Але команда пролунала вдруге, і двадцятеро стрілків підняли карабіни і наготували їх до стрільби.

Натовп застиг.

І в цю хвилину Столяров, відштовхнувши своїх добровільних охоронців, вийшов наперед. Він швидко пішов просто до солдатів — звівши руки вгору, неначе бажаючи спинити шквал вогню, — і став перед шеренгою.

Це було настільки несподівано, що офіцер так і залишився з відкритим ротом, — він саме збирався гукнути слова команди «вогонь!».

Солдати, тримаючи карабіни, дивилися на Столярова.

Внутрішній поштовх кинув Столярова наперед — спинити вогонь або прийняти його на себе. Але він навіть не продумав до кінця свій порив і тепер, власне, не знав, що ж йому робити. Він стояв з піднятими руками, неначе закликаючи вислухати його, — і солдати чекали, що він зараз щось до них скаже.

І справді, треба було щось сказати.

Але — що сказати і — як? Треба сказати щось коротке, сильне і таке, що пройняло б солдатські серця враз і до глибини. Але ж Столяров не знав жодного французького слова...

На мить руки Столярова — міцні, великі руки з широкими долонями, вкритими мозолями, — завмерли вгорі...

І раптом Столяров вхопив за руку сержанта і повернув її долонею догори. Це також була репана робоча долоня. Столяров вказав французові на свою та його долоні.

— Робітник! — гукнув Столяров до француза, гукнув голосно, наче до глухого. Він тицьнув пальцем у мозолі на своїй долоні, потім на долоню сержанта. — Робітник! Робітник! — гукнув він. — Мозолі!..

Сержант зрозумів. Білий як крейда, він промурмотів:

— Уй! Уй! Увріє... Робітник. Же сюї осі си увріє...

Я теж робітник...

Столяров в цей час уже вхопив за руку і солдата, що стояв з краю шеренги. Він тицьвав пальцем у мозолі на його долоні й на своїй:

— Робітник!.. Увріє!.. — гукнув він голосно.

Він тицьвав пальцем собі в груди і в груди солдатові. Все це відбулося швидко, а далі події розгорнулися ще швидше.

Слідом за Столяровим натовп од воріт теж посунувся вперед. Люди вийшли на вулицю і побігли до шеренги солдатів — і робітники з заводського подвір'я, і демонстранти з вулиці. Люди оточили солдатів, які стояли з карабінами, взятими на руку, — готові виконати команду «вогонь!», — хапали їх за руки, знімали їх з прикладів і повертали долонями догори. Вони вказували пальцями на мозолі, перевертали догори свої долоні і теж вказували пальцями на них.

І все це були зовсім однакові — мозолясті, репані долоні: долоні робітників і селян...

І мозолі заговорили. Вони промовляли! Це була незбагненна наче, але переконлива інтернаціональна мова трудящих різних країн. Вона була мовчазна напочатку. Потім вона збагатилась і словами.

— Робітник!.. — гукали одеські робітники. — Мозолі!..

— Увріє! — відповідали солдати французької армії. — Калю!

— Увріє! Калю! — підхоплювали одеські робітники.

— Робітник! Мозолі! — повторювали і солдати Франції.

— Робітник, селянин... Увріє, пейзаж... Більшовик!

Шеренга солдатів уже зламалась, розсипалась. Кожного солдата вже оточували десятки робітників. Карабіни вже не були наготові до вогню: один опустив його до ноги, другий взяв під пахву, третій закинув за плече, ще інший встромив його багнетом у землю.

— Багнети в землю! — гукав Столярів.

— Багнети в землю! — підхопив натовп.

— А терр ля байонетт!

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

— Пролетер де ту ле пеї, юнісе ву!

— Хай живе революція!

— Більшовики! Більшовики! Вів!..

— Ура! — гриміло в заводському подвір'ї і по сусідніх кварталах.

Звідусіль сходились люди. Люди виходили з сусідніх будинків, бігли з суміжних вулиць.

Мозолясті руки одеських трудящих тисли мозолясті руки французьким трудящим — робітникам Парижа й Марселя, селянам Шартра і Бретані. Їх обіймали, їх цілували, їх піднімали на руки й качали...

В Одесі на заводі відбувалося братання робітників і селян усіх країн...

Офіцер був вимушений рапортувати начальникові гарнізону:

— Мав місце акт непослуху!..

Солдати не послухали команди офіцера.

Армія окупантів не виконувала наказу свого командування...

Генерал д'Ансельм — командуючий окупаційною армією — мав підстави рвати й метати, мав причини вергати громи.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Обласком прийшов до висновку, що днем загального повстання в Одесі й на Одеському плацдармі може бути сьоме березня. Участь у повстанні мали взяти міські робітничі дружини, селянські повстанці й діючі в області партизанські групи.

Зовнішні обставини — за тиждень до визначуваного строку — склалися такі.

Микола Щорс, прийнявши командування Першою Українською червоною дивізією, яка мала завдання звільнити Правобережжя від петлюрівщини, йшов форсованим бойовим маршем, здобув станцію Козятин і в жорстоких боях посувався до Вінниці. Директорія з Вінниці спішно перебазувалася на станцію Жмеринка. Таким чином, авангарди Червоної Армії були від Одеси на чотирьохсотому кілометрі.

Але на двохсотому кілометрі чимале з'єднання подільських і бессарабських партизанів у взаємодії з місцевими повстанцями з залізничних робітників та селян околиць сіл наглим ударом захопило станцію Вапнярку, розрубавши навпіл залізницю Одеса — Київ. Територія Директорії, таким чином, по лінії залізниці простяглась тільки на півтораєста кілометрів.

Отже, Червона Армія з півночі і партизани з повстанцями з півдня взяли кращі петлюрівські війська — гайдамацькі курені та полки «січовиків» — у лещата і неспинно посувались на з'єднання, витискуючи петлюрівські тили на Проскурів, Могилів та Кам'янець.

Водночас дрібні партизанські групи місцевого значення безперестанку шарпали залізничну колію на відтинку Вапнярка — Одеса і загрожували залізничному вузлу Бірзулі, ба й Роздільній — за вісімдесят кілометрів від Одеси.

А від Слободзеї, біля якої потаємно гуртувались партизани дністровської заплави, прибув зв'язківець Котовського і повідомив, що наддністрянський партизанський загін готовий до виступу.

Такий був стан на лівому флангу.

В центрі, на півночі, об'єднані партизанські групи, утворені надісланими з Харкова та з одеського підпілля більшовиками, щойно здобули станцію і місто Вознесенськ на бахмацькій колії і, розсипаючи рештки петлюрівців, долинами річок посувались до станції Колосовки — за сто кілометрів від Одеси. Ця досить значна збройна частина іменувала себе Українською радянською армією. В її тили — через засіяну ще по містах петлюрівськими та григор'євськими гарнізонами Єлисаветградщину — виходила вже й Червона Армія від Харкова і Катеринослава.

А в напрямі на Херсон — за сімдесят-вісімдесят кілометрів од міста — з Каховки, Берислава та Олешок, у постійних сутнцках з денікінськими частинами, наближались і херсонські партизани.

Тут партизанська активність була особливо висока, але й денікінський опір, підтримуваний греками і французами, був особливо запеклий: в містечку Олешки за десять днів п'ять раз проголошувалося Радянську владу. Від Нікополя і Кам'янки сюди поспішали повстанці на допомогу.

Такий був стан на правому фланзі.

«Україна визволяється — поспішайте їй на допомогу!» — гримів заклик від західних до східних кордонів України і від смуги лісів на півночі — південним степом — до Чорного моря. Навальний і повсюдний рух бойових червоних колон втілював визвольний план радянського командування.

Обставини для повстання на Одесько-Миколаєво-Херсонському плацдармі були сприятливі.

Та Одеський підпільний обласком не тільки тому, що обставини на фронтах були сприятливі, визначав днем загального повстання сьоме березня.

Першого березня в другій столиці України Харкові відкривався Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України і мав закінчити свою роботу до сьомого.

Другого березня в червоній Москві мав початися і до сьомого березня закінчитися Перший конгрес III Комуністичного Інтернаціоналу.

Оголошуючи днем загального повстання сьоме березня, Одеський обласком КП(б)У хотів зробити дорогий подарунок і Комуністичній партії України, і створюваному III Комуністичному Інтернаціоналу.

Підпільні партійні організації по всій області — по двох колишніх губерніях — ще на обласній партійній конференції, яка відбулась в одеському підпіллі наприкінці лютого, вже одержали вказівку готувати свої сили до повстання саме в цей день.

Одначе остаточно день повстання мав бути визначений лише після того, як військово-революційний комітет до кінця з'ясує готовність сухопутних частин союзницького десанту та особливо екіпажів на кораблях французької ескадри сприяти повстанню.

Повернути зброю проти командирів потрібно було бодай у невеличкій кількості французьких батальйонів.

В'решті діючих частин досить було масового непослуху та відмови рушати на позиції. Це б гарантувало деморалізацію армії інтервентів та проголошення «невтручання» всіма іншими частинами франко-греського десанту.

Армія інтервентів на плацдармі на цей час нараховувала вже в своєму складі до сімдесяти тисяч бійців, а разом з денікінцями та рештками білополяків — понад сто тисяч.

На озброєнні у сил контрреволюції були сотні гармат, тисячі кулеметів, бронемашини, а також не бачені ще бойові потвори — танки. Ескадра з шістдесяти військових кораблів загрожувала Одесі, Миколаєву і Херсону з води більше як тисячею жерл далекобійних гармат.

Паралізувати загрозу з моря, примусити корабельну артилерію залишитись німою в годину повстання — в цьому і було основне тепер завдання більшовицького підпілля.

Екіпажі кораблів французької ескадри повинні були ізолювати офіцерський персонал і зняти замки з гармат.

Червоні штандарти на щоглах французьких кораблів мали стати гаслом до початку загального повстання.

Тому особливо важливим було — що вирішить делегатська нарада представників підпільних комітетів на суднах ескадри та представників підпільних комітетів у готових до непослуху сухопутних французьких частинах. Отже, іноземна колегія мала провести цю нараду невідкладно.

Водночас голова військово-революційного комітету мав побачитися з представником центру організації повстання в англо-французькому флоті.

2

Зустріч Ласточкина з керівником центру утруднювало те, що міноносець, на якому працював цей французький моряк, був зараз у розпорядженні генерала Бартелло — головнокомандуючого всіма окупаційними військами Антанти на півдні Росії. А генерал Бартелло волів керувати діями інтервенціоністської армії здалеку — із столиці Румунії Бухареста. Міноносець здебільшого відстоювався в румунському порту Констанца, чекаючи, поки генералові з'явиться потреба особисто відвідати

якийсь з російських чорноморських портів — Новоросійськ, Севастополь чи Одесу.

Тому центр організації повстання у флоті доручив зустрітись з головою ревкому члену центру, комендору з лінкора «Франс» Мішелю.

Одначе й Мішель мав змогу пробути на березі лише кілька хвилин — поки лінкор «Франс» забиратиме паливо, пришвартований до Військового молу з боку Практичної гавані.

Ласточкин, вийшовши з конспіративної квартири Морського райкому на Військовому спуску — якраз навпроти початку Військового молу, — мав пройти до шинку «Не ридай» на розі Приморської вулиці.

Мішель, зійшовши з палуби лінкора «Франс», Військовим молом мав вийти на ріг Приморської вулиці з другого боку — і теж пройти до шинку.

Стоячи біля стойки і попиваючи вино, вони мали обмінятися кількома реченнями.

Після того Мішель повинен був зразу ж повернутися на свій корабель.

Охорону зустрічі несла дружина Морського райкому під командуванням Шурки Понеділка. В складі дружини були: обслуга молу, вахтери при виході з території молу на вулицю, «власник» шинку «Не ридай» та його «посудниця» — пересипчанська комсомолка з дружини Колі Столярова. «Виночерпійем», що наточував з бочки вино, на цей раз мусила стати Галя, виконуючи роль тлумача між Ласточкиним та Мішелем.

— Мішель сходить по трапу! — Цей сигнал було подано звичайним морським способом — прапорцем з корми «Франс»: сигнальник був з французьких підпільників. Тільки сигнал був не звичайний — за абеткою Морзе, а прапорець просто випав з руки, і сигнальник нахилився, щоб його підняти.

Тої ж хвилини Шурка Понеділок вбіг до шинку.

— Полундра! Все в порядку, товаришу Микола! Іде!..

«Власник» шинку негайно ж метнувся до чорного ходу — вартувати. «Посудниця» розташувалась біля входу — протирати вікно. «Виночерпій» оправив на собі фартушок і взявся перемивати кухлі біля свого барила.

Ласточкин стояв біля другого вікна.

Звідси, з цього вікна, не було видно початку молу, але кінець його, де стояв пришвартований лінкор «Франс»,

був видимий як на долоні. Ласточкін бачив сталевого кольору борт, бачив легкий, ажурний бортовий трап. Вгорі, біля трапа, з'явилась людська постать. Швидко і метко, по-матроському перебираючи ногами, людина побігла вниз.

Мине ще хвилин з п'ять, поки Мішель, не поспішаючи — як на прогулянці, пройде мол, вийде на вулицю і прочинить двері до шинку.

Напружуючи зір, Ласточкін вдивлявся у постать французького моряка в синьому кітелі. Хвилювання сповнювало серце Ласточкіна. Зараз можна буде остаточно визначити годину всенародного повстання. І зараз він — представник революційного народу України — зустрінеться з представником революційного народу Франції.

Постать у синьому кітелі швидко збігла з трапа і поволі попротувала понад пірсом до брами молу.

Ось матрос уже пройшов половину відстані, і зараз його постать — тепер уже виразно видима — мала зникнути з поля зору Ласточкіна, заховавшись за портовими будівлями. Тепер Ласточкін бачив і обличчя Мішеля і впізнав його — з розповідей Жака воно було йому добре відоме. Обличчя Мішеля було смагляве, загоріле, дарма що стояла передвесняна пора, — його міцно засмаглили солоні вітри морів. Берет Мішель недбало зсунув на потилицю: йому приємно було отак пройтись по свіжому повітрю, розминаючи ноги, дихаючи ароматами землі, які приносив блаженський вітерець з берега, підставляючи обличчя першим теплим променям передвесняного сонця. Ось він широко посміхнувся і щось гукнув до іншого матроса, що йшов йому назустріч від брами. Ну, певна річ, він питався в товариша, де тут недалеко є шинок і де б перехилити склянку-другу. Матрос у відповідь теж посміхнувся і, обернувшись до берега, махнув рукою в напрямі до «Не ридай».

— Добрий конспіратор! — одразу ж відзначив Ласточкін. — Місце зустрічі йому й так чудово відоме, але він дбає створити неумисність факту, що прийде зараз саме сюди, в шинок «Не ридай» на розі Приморської вулиці.

Ласточкін відійшов од вікна і спинився проти дверей.

Двері широко відчинились, і на порозі, з посмішкою в очах і блискаючи разком білих зубів під гострим

носом з горбинкою, спинився стрункий і сухорлявий молодий моряк.

— Бонжур! — сказав він, неначе справді зайшов сюди тільки для того, щоб перехилити куваль вина. Він галантно відкозиряв Галі біля барила з вином і дівчині біля вікна, але очі його дивились на Ласточкина — просто, весело і привітно.

— Ніколя? — запитав він.

Вони підійшли близько один до одного і міцно потисли один одному руки.

Горбоносий Мішель подавав руку широким розмахом — по-дружньому, як старому приятелеві, — і тис міцно, розхитуючи всією рукою від плеча. Очі його іскрилися посмішкою.

Хвилинку росіянин і француз дивились один на одного.

Ласточкин відчув, що й Мішель, так само, як і він, у цю хвилину сповнений глибокого хвилювання, і в очах його читав ті ж думки, які хвилювали і його, Ласточкина.

От і зустрілись два народи, от і потисли руки, от і заклали дружбу — на вірність, на спільну боротьбу за перемогу.

Мішель щось сказав, але Ласточкин не зрозумів, а Галя ще не почала перекладати.

Вона озвалася від свого барила — до Мішеля:

— Ніколя не знає французької мови, і я перекладати-му. Привіт, товаришу Мішель!

— Привіт, невідома прекрасна дівчино! — зразу відгукнувся матрос. — Привіт, перша революціонерко великого народу, з якою я говорю!

Та Галя була сувора, як вартовий на посту.

— Скільки у вас часу для розмови? — швидко запитала вона.

— О! — обличчя Мішеля на мить потуманіло. — Тільки п'ять-десять хвилин! — Але посмішка зразу ж знову завітувала на його обличчі. — Вів ля Рюссі, вів ля Україн!

Дві склянки з вином уже стояли на прилавку, і Галя присунула їх до краю.

— Надпийте, — сказала вона, — про всякий випадок...

— Навіщо ж про всякий випадок? Ми вип'ємо від щирого серця!

Мішель взяв склянку — часу справді було зовсім об-

маї, — швидко цокнувся з склянкою Ласточкина, якої той ще не встиг взяти, кивнув Галі, а разом і дівчині біля вікна, підняв склянку і вихилив зразу добру її половину.

— За міжнародну солідарність робітничого класу! — сказав він, і Галя переклала це сумлінно.

Ласточкин швидко проказав:

— Я поставлю вам лише одне запитання, і ви дасте мені на нього відповідь. Але, наперед, що ви хочете сказати мені?.. Майте ж на увазі, що у нас лише п'ять-десять хвилин, — з жалем додав він і теж посміхнувся. Говорячи з Мішеlem, не можна було не відповідати посмішкою на його посмішку, хоч би яка серйозна та важлива була тема розмови.

Мішель сказав:

— В серцях французького народу не згасає любов до світлої пам'яті про паризьких комунарів і ненависть до версальців минулого і сучасного!

Він теж говорив швидко, поспішаючи, щоб викласти свої думки в ці короткі п'ять-десять хвилин. Галя ледве встигала за ним.

— Французькі трудівники завжди запалені незгасною мрією: стати на люту битву проти буржуазії і взяти керівництво долею нації до своїх мозолястих рук!

Він перечекав, посміхаючись, поки Галя вправиться з перекладом, і сказав далі:

— Але у Франції нема ще партії, яка б мала великий авторитет серед робітників та селян і здатна була очолити боротьбу пролетаріату, як це є у вас, в прекрасній Росії!

Він уважно вслухався в слова Галі, коли вона перекладала, наче зачарований звуком чужої, незнайомої йому, одначе милої для його вуха мови. Коли Галя закінчила і звела на нього очі, підганяючи нетерплячим поглядом, Мішель знову посміхнувся — дівочим очам він не вмів відповідати без посмішки — і сказав:

— Але тут, на великій російській землі, у вітчизні пролетарської революції, ми доведемо, що й французький пролетаріат здатний створити партію інтернаціональної солідарності трудящих, Комуністичну партію!

Галя кинула тривожним поглядом на вікно, потім на ходики на стіні: хвилини бігли з дивовижною і невмолимою швидкістю, а запальний француз не вмів говорити коротко і не піднесено.

Ласточкін перехопив її погляд і сказав:

— Ви підвели мене до мого запитання. Яка ваша мета і що можете ви зробити, щоб допомогти нашому народові визволитись від інтервенції?

Мішель відповів несподівано коротко і лаконічно — наче викладав бойове завдання:

— Генеральна мета: повалення капіталізму і світова революція. Близька мета: комуністична революція у Франції. Мета ще ближча: сприяння комуністичній революції в Росії. Сьогодні: допомога повстанню українських трудящих проти іноземної інтервенції. Бойове завдання: підняти на повстання французьку окупаційну армію і флот.

Він додав нетерпляче, перечекавши переклад:

— Ми вважаємо, що найсправедливішим буде передати ескадру інтервентів російському Радянському урядові.

— Спасибі,— сказав Ласточкін.— Чи готові ви в день сьомого березня ізолювати офіцерів, зняти замки з гармат і підняти червоний прапор?

Мішель подумав хвилинку і тоді сказав:

— Нехай буде сьоме березня! Але внесіть коректив, якщо на параді представників всіх наших судей з вашою іноземною колегією стане очевидною і невідворотною якась перешкода. Наш зв'язок тоді повідомить наш центр. За терміновість повідомлення не турбуйтеся.— Він посміхнувся.— Повідомлення буде зі швидкістю іскрового телеграфу: радіотелеграфна рубка на флагманському судні — наша.— Він посміхнувся знову.— Як, до речі, вашою є радіотелеграфна рубка місцевого командування.

— Одначе ви поінформовані...— почав був Ласточкін, але Галя суворо кліпнула на нього: ходики на стіні відзначали, що в розмові проминуло дванадцять хвилин.

— Вам треба йти, товаришу Мішель! — суворо сказала вона до француза.

— О суворо, невблаганна, але тим ще прекрасніша дівчино!..

Мішель швидко вхопив Галину руку і потис коротко, але так, що Галя мимоволі зойкнула.

Потім він потис руку Ласточкіну.

— До побачення, Ніколя! До побачення під червоним прапором!

На мить, на одну лише мить, вони знову глянули один одному в очі — і кожний побачив в очах співбесідника тверду рішимість і радість од відчування цієї рішимості. Але ходики відзначили ще одну хвилину, і Мішель похапцем хитнувся йти. Та зразу він повернувся до стойки, вхопив недопиту склянку, швидко підніс її високо вгору, засміявся вголос і перекинув до дна:

— Хай живе Ленін в серцях усіх людей!

Він майже підбіг до порога і, блиснувши ще посмішкою на порозі, зник за дверима.

Ласточкин знову підійшов до вікна.

— Справжній революціонер! — сказала Галя. — Я вірю йому... Я вірю в нього, — поправилась вона. — Вірю в них!

— Так... добряча людина... — мовив і Ласточкин з ніжністю.

Він все дививсь у вікно і чекав тієї хвилини, коли Мішель з'явиться з-за пакгаузів на території молу. Він бачив, як четверо дружинників, які вартували попід шинком, зійшли на брук вулиці, вдаючи, що затіяли суперечку між собою, але не відривали пильного зору від брами молу. Вони були готові щохвилини, в разі потреби, кинутись на допомогу, на порятунок, у бій і віддати, коли треба, життя. Рука кожного була в правій кишені, стискуючи там гранату. Далі, під брамою, стояли два портові вахтери. Вони тримали в руках гвинтівки: вони несли охорону входу до молу. Їх службове завдання було — не пропускати туди нікого з місцевих людей. Їх завдання як підпільних дружинників було: в разі потреби оборонити француза в синьому кітелі хоч би й ціною власного життя. Такий був наказ партії... А от пройшов і Шурка Понеділок. Матрос Шурка Понеділок, безперечно, відгулював відпуск, він навіть лускав насіння, але пильно роздивлявся навсібіч з-під насунутої на самісінькі брови безкозирки.

Але ж чому так довго не з'являється з-за пакгаузів Мішель?

Серце Ласточкина вже починало колотитись трикратно.

Та зразу він глибоко зітхнув: постать у синьому кітелі з'явилась з-за пакгаузів. Мішель ішов повільно, ліниво перевалюючись з ноги на ногу — такою характерною для моряків всіх флотів світу ходою. Мішель зовсім не поспішав. Йому, звичайно, треба було спішно на судно,

але ж він забігав до шинку і — як свідчила його хода — перешилив поспіхом не менше як склянок п'ять-шість. Він, безперечно, розкошував у цю хвилину життям: йому приємне було солоне повітря моря та тепле проміння сонця в передвесняний день!

Мішель спинився разів зо три — забалакуючи до кожного стрічного, і кожний озирався і, сміючись, дивився йому вслід: комендор з лінкора «Франс» таки здорово хильнув!..

Нарешті Мішель подерся трапом угору. Він біг трапом швидко і чітко, по-моряцькому, але з явною тенденцією відштовхнутися від сірого сталевого борту корабля, який — і чого б то? — так і насувався на нього, так і хилився до нього, так і націлявся зіпхнути підгулялого матроса з трапа в холодні хвилі...

Отже — на сьоме березня?

Тепер — тільки домовитись практично з французькими підпільними комітетами про роль у повстанні підлеглих їм підрозділів або частин.

Таким чином, делегатську нараду іноземної колегії з представниками суднових комітетів і комітетів сухопутних частин окупаційної армії для утворення центру керівництва повстанням можна було призначити хоч би й на завтра — друге березня.

3

Але делегатська нарада не відбулась.

Першого березня ввечері — після засідання іноземної колегії, на якому були остаточно розроблені на завтра всі деталі охорони делегатської наради, — Жанна Лябурб повернулась на свою міську квартиру по Пушкінській, 24. Вона прийшла разом із Славком, який на цю ніч мав дістати притулок у неї, щоб зранку встигнути на місце призначення.

Але тільки Жанна з Славком увійшли, до будинку підкотив вантажний автомобіль. З автомобіля зіскочило десятка півтора озброєних людей, і вони зайняли всі ходи і виходи в будинку по Пушкінській, 24.

До квартири Жанни вдерлося десятеро: п'ятеро денікінських офіцерів і п'ятеро французьких контррозвідників. Їх вела, розмахуючи пістолетом кольт, руда дівчина з яскраво нафарбованими губами та густо підмальованими віями. Жанна відразу впізнала її: то була та руда

бестія, яку вони з Галею бачили в «Открытии Дарданелл» за столиком біля дверей. Руда бестія зразу вдарила Жанну колдкою пістоleta в обличчя, потім подумала хвилинку — і вдарила й Славка. Контррозвідники тим часом уже нищпорили скрізь: одчиняли шафи, висували шухляди, перекидали меблі, пороли канапи й матраци та здирали шпалери зі стін.

Ніяких партійних документів на квартирі в Жанни не було. Десятеро контррозвідників знайшли лише один номер підпільної газети «Ле комюніст». Це був останній номер, тільки вчора зредагований Галею, тільки минулої ночі віддрукований підпільниками-друкарями Яковлева в катакомбах на Куяльнику, тільки сьогодні вранці транспортований до міста комсомольцями Колі Столярова, і зараз, в цю хвилину, його вже читали нишком сотні і тисячі французьких солдатів і матросів — у корабельних кубриках, у дортуарах казарм при блиманий гасничків.

У цьому номері був вміщений і лист групи французьких солдатів.

Лист починався так:

«Коли ми прибули в Одесу, ми ще не знали ситуації в місті. Сліпо скоряючись офіцерам, прислужникам капіталу, ми вчинили наругу над тими, про кого ми ще не знали, що вони є першими синами першої і справді соціалістичної республіки.

Простіть нам, браття і товариші! Не пважайте нас убивцями. Вісімнадцятого грудня ми ще не знали, на кого і на що ми відкриваємо вогонь!»

Закінчувався лист так:

«Наш вибір зроблено. З нетерпінням чекаємо того дня, коли зможемо розповісти про те, що відбувається тут, і зняти полуду з очей французьких робітників, задурених брехнею капіталістичної преси.

Ми прагнемо якнайшвидше прийти на поміч Радянській республіці робітників, селян і солдатів, — на поміч єдиній, справді демократичній і соціалістичній республіці!

Товариський вам привіт!»

Єва Блюм прочитала лист і ще раз ударила Жанну в обличчя.

Руки в Жанни були зв'язані за спиною. Вона плюнула рудій бестії в її підмальовані очі.

На столі контррозвідники знайшли написаний, але не відправлений лист. Жанна писала цей лист друзям і товаришам — російським комуністам — у Москву. Завтра цей лист мав піти з підпільною поштою — через дівчаток-зв'язківців. В листі жодне слово не викривало стану речей в одеському підпіллі. То був лист товаришки до товариша. Він закінчувався такими словами:

«Найтрудніше — попереду. Шлях наш всіяний тернами. Може бути, що це мій останній лист... Обіймаю. Твоя...».

Контррозвідники поспішали і нервувалися. Вони кинули Жанну й Славка в автомобіль, спровадивши туди й господиню квартири з її дочками — білошвейками з ателье на Рішельєвській...

Машина спинилася на Катерининській площі — перед приміщенням французької контррозвідки.

— Раз контррозвідка, значить, катуватимуть, — прошепотіла Жанна до Славка. — Мужайся, серб!..

Вона не могла потиснути йому руку: руки у них були міцно зв'язані, але вона притислась своїм плечем до його плеча. Серб відповів таким же міцним і довгим докторком.

В цю хвилину до під'їзду контррозвідки підкотила й друга автомашина. Поміж білих офіцерів та французьких контррозвідників Жанна й Славко побачили Жака, Максима й Абрама.

— Боже!.. — прошепотіла Жанна. — Не тільки ми... Провалилася мало не вся колегія!

Але їх уже виштовхували з машин і потягли сходами нагору.

Жак, Максим і Абрам були взяті в шинку «Дарданеллы», де після наради колегії вони затрималися в розмовах з французькими моряками і пуалю.

Підкотила і третя машина. З неї були викинуті через борт з закрученими за спину руками французи, заарештовані в «Дарданеллах».

Коли всіх притягли до великої зали нагорі, товариші з жахом побачили, що справді провалилася вся іноземна колегія. В кімнаті чекали вже й Олекса та Вітек. Їх захопили ще раніше — коли вони виходили після засідання. Було схоже, що порятувалася лише одна Галя: вона пішла з засідання раніше, щоб своєчасно транспортувати черговий номер «Ле комюніст» з листом французьких товаришів.

Допит був учинений негайно.

Для допиту навіть не викликали до іншого приміщення: допитувачі з'явилися просто до залу, де сиділи арештовані — кожний зі зв'язаними руками, між двома білими офіцерами або французькими контррозвідниками. І допит провадився прилюдно.

Першим з'явився юрткий і швидкий, з довгим качачим носом французький офіцер — з відзнаками полковника на мундирі польової жандармерії. Очі його ніколи не спинялись надовго на місці, вони весь час нишпорили по сторонах, лише інколи всвердлюючись у допитуваного гострим і пронизливим, але якимсь неначе відсутнім мертвим поглядом. Полковник жандармерії визнав за потрібне відрекомендуватись:

— Андре Бенуа, начальник таємної поліції Східної армії.

За ним, не удостоївши арештованих ні словом, ні поглядом, увійшов високий, ставний, нещений, аристократичної зовнішності генерал. На обличчі у нього застиг презирливо-зверхній вираз огиди. Це був сам своєю власною персоною командуєчий армією інтервентів на Одеському плацдармі генерал д'Ансельм.

За ним, посіпуючи щокою, поспішав полковник Фредамбер.

Потім увійшов генерал Гринин-Алмазов із своїм ад'ютантом, корнетом-кавалергардом.

Два російські білі офіцери внесли стіл і крісла для високих осіб, потім виструнчилися осторонь, витягнувши руки по швах, — готові щохвилини на всяку послугу: збігати за цигарками, закатувати людину, підпалити ціле місто з жінками, стариками і дітьми.

Втім, роль їх обмежилась тільки тим, що на вискливий крик полковника жандармерії Андре Бенуа вони кидалися до групи арештованих, щоб ухопити чергову жертву і потягти її до стола, перед світлі очі вершителів судиб.

Коли вершителі судиб порозсідались, ввалився ще й адмірал Боллард, послужливо підтримуваний під лікоть своїм ад'ютантом. Адмірал Боллард плував ногами: він завжди був п'яний не в міру, а в пізню нічну пору всякі мірила і взагалі переставали для нього існувати.

Адмірал Боллард сів і попросив содової без віскі. Ад'ютант негайно ж відгвинтив ковпачок на одній з фляг, що висіли в нього при боці, і налив адміралові пісного питва.

Обставини допиту були незвичайні. В залі було повно людей — арештованих, охоронців, допитувачів та їхнього почту. Двері до сусідньої кімнати були причинені не щільно, звідтіля линув п'яний гамір і регіт: там веселилися французькі і білогвардійські офіцери. Очевидно, контррозвідники, які приставили арештованих, заливали зараз вином свою «переможну» операцію. Двері до кімнати з другого боку були і зовсім розчинені навстіж: було видно, що там, під охороною білих офіцерів, валялись на підлозі щойно привезені під арештом французькі матроси і солдати з «Дарданелл».

Генерал д'Анселъм, посівши місце головуючого, гидливо скривився і лінвим поморгом повік вказав на двері, де пили свою «переможну чару» контррозвідники. Всі ад'ютанти, один перед одним, кинулись до дверей і причинили їх щільно. П'яний шарварок став менш чутний.

Ліниво розплющивши очі, генерал-аристократ байдуже оглянув арештованих. Кинуті з закрученими за спину руками, арештовані лежали долі.

— Підняти! — коротко і ледь чутно наказав він.

Ударами прикладів і чобіт арештованих поставили на ноги. Обабіч кожного стояло двоє охоронців. Коли, спостерігаючи далі допит товаришів, хтось з арештованих не витримував і захитувався, охоронці негайно ж вирівнювали його ударами з обох боків.

Генерал знову втомлено склепив повіки:

— Починайте, офіцер, — промимрив він до полковника Бенуа.

Полковник Бенуа вказав на Жака Елліна:

— Цього росіянина у французькому мундирі!

Два офіцери, які стояли готові вчинити що завгодно, з усіх ніг кинулися до Жака. Але генерал спинив їх помахом руки.

— Ні, ні! Оцю... — він кивнув на Жанну.

Генерал-аристократ був галантний: першою, звичайно, мала бути жінка.

— Жанна Лябурб! — вискливо оголосила Єва Блюм. — Француженка! Та сама, про діяльність якої у

французьких частинах стільки рапортів з усіх контррозвідок!

Вона викрикувала це з торжеством: сімнадцять контррозвідок полювали за комуністкою-французенкою два місяці, а от вона, американська контррозвідниця, пішла сама і зразу піймала.

Генерал з неприхованою цікавістю поглянув на Жанну.

— Ви справді французенка? — запитав він.

Жанну поставили перед столом, і вона відказала — голосно, і голос її не тремтів:

— Так, я французенка!

Генерал довго роздивлявся на Жанну. Він оглядав її з ніг до голови. Її моложаве і гарне обличчя з синцем під лівим оком від колодки пістолета Єви Блюм, її чорне, кучеряве, коротко підстрижене волосся з певеличким срібним пасмом біля правої скроні, її заношене, старе драпове пальто, високі черевики на каблуках...

— Ви... комуністка? — якимсь непевно запитав генерал.

— Так, я комуністка! — відказала Жанна.

Генерал знову, ще пильніше, з ще більшою цікавістю оглянув Жанну. Комуністку, та ще й французенку-комуністку, йому доводилось бачити вперше в житті. Так от які вони є!

Генерал ввічливо, навіть галантно — але з щирим подивом в голосі — сказав:

— Але ж у Франції нема партії комуністів і... ніколи не було. Якщо не рахувати тих... давно зотлілих під стіною Пер-Лашез паризьких комунарів. Як же ви — французька комуністка, коли немає французької Комуністичної партії?

Жанна відповіла:

— Я — член російської партії комуністів, але французенка, — і горда з цього! Але партія комуністів у Франції теж буде. Можете вважати, що вона вже є!

Генерал з цікавістю вислухав слова Жанни й іронічно запитав:

— Можна поцікавитись, звідки ж вона візьметься?

— Її створять солдати вашої армії тут, на російській землі! І створять її ще до того, як ви, генерале, зотлієте під... стіною версальців!..

— Розстріляти! — гримнув адмірал Боллард і простягнув руку до фляги з віскі біля пояса свого ад'ютаанта.

Генерал д'Ансельм скривився. Звичайно, він сам — француз і знає, що французи — гарячі голови, а мова в них неодмінно патетична. Але генерал був аристократ і знав, що патетичність — не комільфо: мова плебсу, мова черні. Для нього не було сумніву, хто перед ним: яка-небудь швачка, праля, служниця...

Заспокоюючись на цьому, він, одначе, ще поцікавився:

— Ким ви були там, у Франції, що робили, ваша професія?

Жанна відповіла і на це:

— Я була швачкою, пралею, потім служницею...

Генерал посміхнувся, задоволений з своєї прозорливості.

— А тут, в цій, в Росії? — поцікавився він ще.

Жанна і на цей раз задовольнила його цікавість:

— В Росії я теж була служницею, потім гувернанткою. Потім пішла на барикади і боролася проти буржуазії за пролетарську революцію...

З генерала було досить — і, відхилиючись у кріслі, він кивнув полковнику Бенуа:

— Продовжуйте, офіцер.

Полковник Бенуа, кому давно вже набридли недоречні на допиті запитання генерала, грубо закричав:

— Ви — більшовичка! Ви деморалізували французьких солдатів, сіяли серед них непослух, непокору, антидержавні настрої! Ви закликали їх до повстання проти існуючої влади! Яка мета всієї цієї вашої діяльності?

Жанна сказала:

— Я вважаю, що вже цілком задовольнила вашу цікавість. Більше ні на одне запитання я відповідати не буду.

— На шибеницю! — прохрипів адмірал Боллард.

Жанна не звернула уваги на п'яний крик. Вона сказала ще:

— Заявляю тільки, що ви нарobili зайвого шелесту: всі люди, яких ви притягли сюди, не відомі мені і не є членами підпілля, за якими ви полюєте. Для вас самих буде краще, якщо ви припините на мені цю комедію і відпустите всіх додому.

— Навіть якщо ця «комедія» закінчиться для вас,

Лябурб, трагічно? — знову, наче прокинувшись від сну, розплющився генерал д'Ансельм.

Жанна відказала твердо:

— Я не сумніваюсь, що для мене вона закінчиться трагічно. Але всі ці люди потрапили випадково в ті місця, де ви полювали за мною та іншими підпільниками-більшовиками.

Генерал Гришин-Алмазов швидко запитав:

— А де ж годі справжні підпільники-більшовики? Хто вони? Ви знаєте їх? Назвіть!

Жанна дивилась на генерала-душку одну секунду, потім, одвернувшись, сказала по-російськи:

— З тобою, запроданцем, найманцем, лакеєм, я взагалі балакати не збираюсь. З тобою, бандит, побалакає твій власний народ...

Гришин-Алмазов зблід. Єва Блюм хихикнула.

Полковник Бенуа ляснув долонею по столу:

— Відповідайте на запитання! Хто з присутніх тут — ваші спільники?

Жанна мовчала.

— Кого з французьких матросів чи солдатів ви знаєте?

Жанна мовчала.

— Приведіть того!.. — наказав Бенуа.

Але офіцери для особливих доручень не зрозуміли, про кого мова.

— Ну, того! — обернувся Бенуа до Єви Блюм. — Вашого капрала!

Єва Блюм з обома офіцерами для особливих доручень вийшла до кімнати, де були французькі солдати. За хвилину вони повернулись, штовхаючи перед собою капрала, нещодавно захопленого рудою бестією після його розмови з Галею.

Капрал виглядав страшно. Мундир звисав з його плечей лахміттям, обличчя було все в саднах, волосся було спалене з одного боку голови. Капрал спинився, захитуючись, між столом і Жанною. Жанна відразу впізнала його — дарма що кати так спотворили йому обличчя. Жанна глянула йому в очі. Мука стояла в очах капрала. Але й він упізнав Жанну. Острах майнув в його погляді. Але водночас наче затеплілась у його очах і радість.

Що то була за радість? Радість, що, отже, перед ним та невідома жінка, про яку його допитували і за яку катували, не вірячи його незнанню?.. Ця жінка, нарешті,

неждано з'явилась,— отже, прийшла з нею і можливість урвати свої страждання? Ось же вона. Це вона...

— Хто це? — запитав Жанну Бенуа.

Жанна мовчала...

— Хто ця жінка? — запитав Бенуа в капрала,

Капрал... мовчав.

— Вам відома ця жінка?

Капрал мовчав.

— Ударте його! — не розклеплюючи повік, сказав генерал д'Ансельм.

Єва Блюм підійшла до капрала і вдарила його.

Капрал захитався, вирівнявся і мовчки стояв.

— Дайте ї... цій! — прохрипів адмірал Боллард.

Єва виконала і його наказ.

Жанна і капрал мовчали.

За столом допитувачів теж запало мовчання.

Нарешті генерал д'Ансельм порушив його. Йому вже набридло і було нудно. Можливо, він уже жалкував, що вирішив сам взятись за допит і показати всім їм, цим неробам контррозвідникам, як треба витягувати признання в злочинців. А може, йому просто закортіло до його статусток. Він повернеться зараз до себе, в апартаменти Ворошцовського палацу, і ще раз на сон грядущий швидко роздивиться на ці милі цяцьки. Треба скоріше кінчати...

— Давайте слідуючого! — пробуркотів він, не розплющуючи очей.

Другим допитували Жака Елліна.

— Ваше прізвище?

Жак не відповів.

— Чому ви, росіянин, в одязі французького моряка?

Жак не відповів і на це запитання.

— Про що ви говорили з французькими матросами й солдатами в підвальчику «Дарданеллы»?.. Чи не ви добувались на французькі кораблі в порту і підбурювали матросів?.. Яка мета всієї вашої підпільної діяльності?..

Жак залишив без уваги і ці запитання. Він стояв, дивлячись собі під ноги.

Він звів погляд тільки тоді, коли перед ним поставили капрала.

— Хто це?

Жак мовчав, але потис плечима. Він і справді вперше бачив цього французького солдата. А проте він не міг

поручитись за себе: сотні французьких матросів і солдатів бачив він, з десятками вів задушевні розмови, був зв'язаний щонайменше з десятьма французькими підпільними групами.

Тоді запитали капрала про Жака — хто це такий? Капрал нічого не відповів.

Вони промовчали обоє і після того, як Єва Блюм била їх колодкою свого пістолета.

Тільки коли генерал д'Ансельм втомлено махнув рукою, подаючи знак, що з цим покінчено — все ясно! — і час уже братись до іншого, і полковник Бенуа, скаженіючи, зарепетував: «Ти будеш ще заперечувати, що ти більшовик?» — Жак раптом заговорив.

Він посміхнувся й сказав:

— Ні. Я більшовик... А ти — гірше за собаку. Собака — корисне створіння, а ти — шкідливий звір, некорисний навіть для своїх хижаків господарів.

Але після того, що б з ним не робили, Жак не промовив більше ні слова і не застогнав.

Потім допитали одного за одним інших: кожного коротше, кожного швидше, кожного лютіше, як попереднього. Товариші витримували муки катування — і мало хто застогнав. Їм загрожували і розстрілом, і шибеницею, їм обіцяли свободу і недоторканність, навіть пропонували виїзд на легке і безжурне життя — до Франції, Англії, Сполучених Штатів Америки. Їх ставили під стіну і стріляли з пістолетів круг голови. Їм нагадували про рідних — матерів, жінок, наречених, дітей. В них запитували про останнє перед смертю бажання...

Товариші мовчали, а коли й говорили, то мова їхня була відмовою відповідати на запитання.

Коли юного Вітека запитали про останнє передсмертне бажання, він попросив закурити.

Гришин-Алмазов елегантно розкрив свій срібний, з безліччю золотих монограм портсигар і запропонував «Посольські» — по спеціальному замовленню фірмі Месакусуді в Сімферополі. Полковник Фредамбер — так само запобігливо — подав огню. Вітек викурив цигарку, але не став балакучіший. Він тільки сказав:

— Ну, прощайте! Нам не побачитись і на тому світі: ви ж будете в раю, а я — в пеклі...

Коли Єва Блюм почала після того його бити, він вихитрився і так садонув рудій бестії ногою в живіт, що

вона п'ятнадцять хвилин відлежувалась, а ад'ютант Болларда прискав на неї водою.

А капрал мовчав і мовчав.

Його підводили до кожного і питали, і кожного питали про нього. Він уже не тримався на ногах, люто катований щоразу,— його тримали під руки два денкінські офіцери для особливих доручень.

Але капрал мовчав.

Коли генерал д'Ансельм вже зовсім занудився і звівся, щоб іти, руда бестія, тримаючись за живіт, спитала в капрала:

— Хто була та дівчина, з якою ти балакав у шинку, і де вона зараз? Ти знаєш її?

І тоді капрал раптом заговорив.

— Так,— простогнав він, бо говорити вже не міг,— я знаю її. Це — людина! Це — людина з тих, яких ви, тварюки, катуєте. Це — найкраща в світі дівчина, і я люблю її! Люблю так, як люблю всіх цих моїх братів...

До нього кинулись зразу всі. Капрал нарешті заговорив! Навіть генерал д'Ансельм повернувся з порога.

— Ти знаєш їх усіх, падлюко! — зарепетував генерал, нарешті давши волю своєму голосу.— Говори, хто вони, ці люди отут? Ти знаєш їх?

Капрал похитав головою.

— Ні! — прошепотів він у могильній тиші, яка запала в кімнаті.— Я справді, присягаюсь моєю матір'ю, не знаю з них нікого...— Він зітхнув з важкими хрипами в грудях і закінчив: — Але коли б я й знав будь-кого з них чи взагалі будь-кого з цих великих людей, більшовиків, я б однаково не сказав вам ні слова ні про кого. Будьте ви прокляті вашими народами, які породили вас — грабіжників і вбивць...

Потім усіх поволокли по сходах униз, знову на вулицю, і кинули назад до машини. Арештовані французькі солдати і матроси залишились нагорі — чекаючи своєї долі.

5

Машина рушила, зразу взяла швидкий хід — і свіжий солоний вітер огорнув змучені тіла.

Ніч була темна, безмісячна, хмари куйовдилися на небозводі, поодинокі зірки де-не-де проглядали крізь вирви у хмарах — і знову зникали, поглинуті чорними пасмами хмар.

З майдану машина вивернулася на Катерининську вулицю і помчала повним ходом.

Промайнув Театральний провулок, Дерібасівська вулиця, Грецька, Поліцейська. Машина набирала хід — квартали мелькали один за одним.

Змучені арештовані не могли встояти на ногах, вони попадали на дно машини і накочувались одне на одного, коли машина підстрибувала на вибоях, завдаючи болю пораненим тілам. Охорона з денікінських офіцерів і французьких контррозвідників обліпила борти машини щільним кільцем. В руках у кожного з охоронців був пістолет.

Машина линула, і темне, заснуле місто мерехтіло обабіч — швидкими, сполоханими тінями пробігали контури знайомих будинків. За Рибною машина, аж заточуючись на крутому повороті, завернула біля Привозу ліворуч. Ліворуч вставав уже масивний обрис будівлі вокзалу. За вокзалом, на залізничній колії, світилися шеренги яскравих ліхтарів. Там, за корпусами вокзалу, на привокзальних коліях життя не спинялося ні вдень ні вночі — навіть після комендантської години. Верескливо засвістала «кукушка», і крізь виття мотора було чути, як грохкав буферами з кінця в кінець, спиняючись, поїзний состав.

— Нас, здається, везуть до тюрми... — прошепотіла Жанна.

Справді, це був шлях до тюрми: проминути вокзал, вантажну станцію, Чумку і за передмістям Сахалінчик — тюрма. Жанна прошепотіла зовсім тихо, але її шепіт почули інші товариші. Надія затеплілася в серці кожного: отже, не на розстріл, а ще до тюрми. А в тюрмі...

А в тюрмі була надія: товариші не покинуть так, товариші зроблять все, щоб визволити, — піднімуть робітничі дружини, вчинять наскок, нарешті — повстання.

Але машина круто звернула ліворуч.

Ні, не до тюрми...

Міцний, майже штормовий вітер подув раптом зліва від моря. Він був холодний і пронизливий. Весна вже йшла, але й зима ще не відступалася.

Жанна півлежала, прихилившись спиною до стінки кабіни, і очі її бачили позаду темні контури міста. Воно віддалялось. Виднів лише шпиль якогось високого, багатоповерхового будинку. Дивна річ: у цьому будинку,

високо вгорі, може, під самісіньким шпилем, хтось іще не спав, а може, пробудився рано і зустрів новий день праці й боротьби. В чорному контурі високого будинку на горішньому поверсі світилося одне вікно. Яскраво освітлений квадрат наче повис у повітрі — чорний контур будинку злився в один колір з темним, захмареним небом. Машина мінала квартал за кварталом, вже контури міста зникли давно, а яскравий квадрат освітленого вікна все висів і висів між небом і землею — неначе місто дивилось оцим одним своїм вікном і не могло відірватись від чорної машини, що линула в темені ночі невідь-куди...

Хто жив у кімнаті за тим вікном?

І раптом Жанні пригадалось інше вікно — теж отак яскраво освітлений чотирикутник високо на шостому поверсі — в Москві, на Чистих Прудах. За тим вікном була кімната її друга. І Жанна, попросившись з другом, коли виїздила сюди, на Україну, в одеське підпілля, вийшла на вулицю вночі. Вона попросила не проводити її. Вона хотіла вийти сама. Вона йшла і все озиралася на будинок. І вікно все світилось і світилось — неначе посилало їй прощальний дружній привіт на дорогу.

Кімната друга спалахнула яскравим фейерверком в уяві Жанни — кожна дрібничка, кожнісінька деталь. Великий літографський портрет Леніна на стіні над письмовим столом, фотографія старенької жінки — матері нареченого, невеличка карточка нареченої — Жанни... А от і риси любимого друга...

Машина ще завершила — і чотирикутник вікна між небом і землею — вже маленький, але ще яскравий — раптом зник.

Може, то було останнє освітлене вікно, яке бачила в своєму житті Жанна?..

Жак прошепотів до Жанни:

— Жанно! Нас все ж таки везуть розстрілювати...

— Можливо... — прошепотіла Жанна. — Прощай, милий Жак.

— Прощай, Жанно... хороша твоя країна — Франція, хороша і наша — Росія.

Він присунув своє плече до плеча Жанни, і Жанна відповіла йому так само, як недавно, ні, то було дуже давно, вона пригорталася плечем до плеча серба Славка.

Машина спинилася раптом — товариші знову накопи-

лись один на одного. Абрам застогнав — йому в контррозвідці зламали ногу.

— Мужайтесь, товариші!.. — почувся шепіт юного Вітека.

Охоронці почали один за одним стрибати через борт.

— Гаси фари! — наказав старший з офіцерів, вистрибуючи з кабіни.

Фари згасли. Смуга світла поперед машини зникла. Впала чорна п'тьма — тільки спалахували і пригасали ліхтарики охоронців.

— Вставай! — пролунав наказ.

Товариші почали зводитись.

Очі потроху звикали до темряви, і стало ледь видно місцевість поблизу. Машина спинилась під високою, мурованою з ракушняка огорожею. З другого боку, далі — за трамвайною колією — теж здіймався високий кам'яний мур.

Олекса впізнав:

— За стіною — єврейське кладовище...

Вітек — дзвінким юнацьким голосом — зухвало крикнув:

— Панове убивці! Ви не толерантні: ми всі атеїсти...

Кілька білих офіцерів та французьких контррозвідників вхопили його.

Тоді велетень Славко вдарив одного ката ногою в груди, другого — головою в живіт. Охоронці кинулись і на нього, але він скинув їх з своїх могутніх плечей і шарпнувся вбік.

— Стій! Держи!..

Та Славко вже відскочив у темряву — геть від муру.

Гримнули пістолетні постріли, спалахнули ліхтарики, але від кволого світла ліхтариків видно ставало тільки на п'ять кроків, а далі п'тьма робилась ще чорнішою. Славко враз став невидимий.

Олекса й Максим теж шарпнулись слідом за ним, та охоронці вже стали стіною навколо, і кожного схопили по троє і четверо.

Дзвінкий голос Вітека знову пролунав уночі:

— Смерть окупантам! Хай живе...

Йому затиснули рот і купою навалились на нього.

Розлючені втечею одного, охоронці почали люто лупцювати всіх. По троє і четверо вони кидались на людей з закрученими за спину руками — били їх кулаками, колотками пістолетів, прикладами гвинтівок. Коли хтось

падав, його не зводили, а топтали ногами й кололи багнетами.

В темряві ночі лунали ще вигуки!

— Народ помститься!.. Будьте прокляті!.. Хай живе повстання!.. Ленін безсмертний!..

Голос Жанни був останній:

— Хай живе світова революція!..

Потім у темряві ночі один за одним затріщали постріли.

Розчавлених людей дострілювали на землі.

* * *

На світанку, поспішаючи з Сахалінчика на роботу, робітники консервного заводу побачили на пустирі перед кладовищем трупи.

Забиті були тяжко покалічені — розпізнати їх можна було тільки по залишках одержі.

Жанну Лябурб впізнали по її чорному кучерявому волоссю з білим пасомком біля правої скроні...

6

Вранці четвертого березня біля моргу, де лежали тіла закатованих, зібралась величезна юрба.

Робітники з заводів на Пересипі прийшли колонами. Кожна колона несла десять вінків.

Організовано прийшли студенти університету. Вони теж принесли десять вінків.

Народ стікався з усіх вулиць.

І знову несли вінки.

Кінні й піші поліцаї оточили натовп. На вантажних машинах прибули контррозвідники — французькі і білоруські. На машинах полискували кулемети.

До багатотисячного натовпу вийшов начальник моргу. Він повідомив, що морг порожній, вночі трупи вкрадені.

Вночі до моргу підкотила машина контррозвідки. Сторожа, який не хотів віддавати тіла, контррозвідники тяжко побили. Забравши трупи, контррозвідники зникли...

Але в натовпі вже з'явилися люди, які проживали поблизу кладовищ, і розповіли, що контррозвідники ніском уночі закопали трупи в братській могилі на православному кладовищі.

І натовп рушив — на кладовище.

Тисячі людей посувалися спроквола: повільно, мовчки й урочисто — як на похороні. Домовин не несли, але несли квіти й вінки. Померлих не було, але люди йшли, пригнічені жалобою — як на похороні. Це був справжній похорон, хоча нікого й не ховали.

Процесія розтяглась на кілька кварталів. По тротуарах з обох боків її ескортували поліцаї — піші і кінні. Позаду з глухим гуркотом посувалися автомашини, і люфи кулеметів були спрямовані людям у спину, готові щохвилини відкрити вогонь.

Люди несли квіти й вінки — на пошану тим, що пішли з життя. Люди боліли серцем за передчасну і трагічну загибель інших людей. Люди висловлювали своє гаряче співчуття. І в сердечному болі та співчутті виявлялась насамперед одностайність живих з убитими. Багато людей навіть не знали прізвищ убитих: людям не були відомі імена, але люди знали — за віщо забито й кого.

Зустрічні на перехрестях спинялись і обнімали голови. Моторошна тиша зависла над кварталами міста. Неправдоподібно було, що в багатотисячному натовпі може бути так тихо.

Не грав похоронний оркестр, не бринів і похоронний спів.

Це була процесія народної жалоби, але це була і демонстрація народного протесту — могутня і загрозлива...

Галі обласком заборонив іти з процесією. Славко вже розповів усі подробиці арешту, допиту, катування і розстрілу. Було очевидно, що Галя добре запам'ятала в обличчя руда американська бестія. Вона, очевидно, вже нишпорила в похоронній процесії.

Але Галя не послухалась наказу. Вона одягла коротеньке платтячко, дівчачу кофтинку із смушевим коміром, «пиріжок» гімназистки з срібним гербом — і ввійшла в натовп.

Поперед Галі йшов гурток інтелігентів, з вигляду — професорів університету або лікарів. Галя чула, як старичок з білою борідкою, покашлюючи, запитав свого сусіду:

— Скажіть, будьте ласкаві, чи ви не знаєте, — це, очевидно, більшовики?

Запитуваний знизав плечима і відповів так само тихо:

— Не знаю. Очевидно...

— А ви не чули, як прізвища забитих?

В голосі старичка було стільки тривоги, що Галя придивилась пильніше. Старичок-професор не був нічим примітний, в руках він тримав букет квітів, рідких у цю пору року навіть в оранжереях: білий бузок, червоні півонії. Він теж хотів покласти цю скромну ознаку своєї пошани і свого співчуття на могилу полеглих у боротьбі...

Галя хотіла придивитися ще пильніше, щоб запам'ятати назавжди цього старичка, голос якого з такою тривогою питав прізвища забитих, а руки несли їм останній привіт. Але сльози заслали їй очі, і вона не зуміла роздивитись як слід.

Галя теж несла квітку — одним одну квітку, яку вона відщипнула від великого вінка робітників заводу Гена на Пересипі. Це був сніжно-білий на кінчиках пелюсток і зеленкуватий всередині вістун весни бульденеж. Точнісінько такий, як і ті, що на прохання Жака їй потай приносили пересипчанські комсомолки в Куяльницькі катакомби. Галя хотіла і собі покласти цю квітку — Жаку на труну...

Біля Галиного вуха хтось прошепотів:

— Ти все ж таки прийшла?..

Галя озирнулась. Поруч, прихилившись, самими вустами шепотів до неї Ласточкін.

— Ти відповідатимеш перед обласкомом!.. — прошепотів він погрозово. Потім тихше додав: — Ну, вже йди... я попереджу кількох хлопців, щоб не спускали тебе з ока...

Раптом і Ласточкін побачив старичка з квітами поперед себе. Першої хвилини він зробив до старичка рух. В очах Ласточкіна в таку тяжку, таку горесну хвилину засвітилась радість. Але зразу ж він відкинувся назад, тиснувшись в ряди, які йшли позаду. Галя здивовано озирнулась, але Ласточкіна вже не було.

Ласточкін побачив професора Панфілова з квітами в руках. Перший порух був — підійти до нього, потиснути руку, обійняти або просто ніжно подивитись в очі. Але професор, мабуть, не був навчений конспірації і міг своїм безпосереднім реагуванням зрадити Ласточкіна. В натовпі було повно шпиків. Ласточкін визнав за краще відійти геть...

На кладовищі натовп побачив свіжий горб. Це був горб над великою могилою: десятеро лежали в ній. Це був не горб, а ціла гора — велика братська могила.

Вінки один за одним — в урочистому мовчанні — лягали на могилу.

Один, десять, двадцять, тридцять...

Кинутий здалеку — бо неможливо було протовпитися близько — упав поміж вінків і букет з білого бузку і червоних півоній. Упав і біло-зеленкуватий бульденеж.

Вінки вже покрили горб з низу до верху, вже земля зникла під рясними квітами — а гора квітів росла і росла... Сорок вінків... п'ятдесят...

І тут люди не витримали.

Люди не плакали, але з натовпу ясними дівочими голосами тихо сплеснула пісня:

Над миром наше знамя реет,
Оно горит и ярко рдеет,—
То кровь работников на нем...

І тоді зразу ж дужі мужські голоси підхопили гучно з кількох місць:

Долой тиранов, прочь окопы,
Мы путь земле укажем новый,—
Владыкой мира будет труд...

Кінні й піші поліцаї кинулись у натовп.

Та в іншому кінці хор студентів університету раптом грянув гучно й організовано:

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою...

Але в цю хвилину вище моря голів раптом з'явився матрос. Він наче виринув — наче натовп виплеснув його. Він був у розстебнутому бушлаті, в полосатому тільнику на розхристаних грудях, а безкозирку зірвав з голови і потряс нею, віючи довгими георгіївськими стрічками. Він стояв на плечах товаришів і височів над головами натовпу.

— Товариші! — закричав Шурка Понеділок, і голос його задзвенів над багатотисячною юрбою.— Сьогодні в Москві, на конгресі Комуністичних партій, утворено Третій Комуністичний Інтернаціонал — для боротьби проти світової буржуазії і контрреволюції. Товариші! Смерть паразитам і контрі! Геть Антанту! Хай живе Третій Комуністичний Інтернаціонал!..

Поліцаї вже добирались крізь натовп до могили, але Шурка Понеділок зник. Він поринув у людське море, з якого й з'явився.

Затріщали пістолетні постріли. Хтось зойкнув. Пісня урвалася. Але вже бриніло в іншому кінці:

На баррикады,
Буржуям нет пощады..

І над головами людей війнуло з виском віяло куль: контррозвідники з своїх автомашин пустили над беззбройним натовпом кулеметні черги.

В цей час вітер приніс гримливими перекатами луни далекого, але могутнього вибуху.

То не був салют над могилами.

Але то був і салют: машиніст Куропатенко із залізничниками пустили під укіс за Другою Заставою французький ешелон з боеприпасами, що вирушав на фронт під Колосовку.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Загони Миколи Столярова і Кліма Овчарука зустрілися біля станції Долинської в дендропарку.

Тут — за двісті п'ятдесят кілометрів від Одеси, за півтора ста і від Херсона, і від Миколаєва — військово-революційний комітет визначив їм місце зосередження сил і вихідні позиції для розвитку наступу на південь, щоб завдати удару по правому, східному флангу зони Аптанті.

Партизанські загони Столярова і Овчарука утворювалися на території «семивладдя», де «влад», проте, було значно більше семи. Тут, власне, кожний, хто, взявши зброю, вихитрювався збити біля себе кількох однодумців або підлеглих, — негайно оголошував себе новою владою, «самостійною» і ні від кого «не залежною». Це була саме та територія заслону військ інтервентів, на якій розвивався тепер фронтальний наступ Червоної Армії з півночі проти всіх купно контрреволюційних формувань та інтервенціоністських франко-грецьких полчищ. Петлюрівці контролювали цю територію з заходу, денікінці — зі сходу. Тут, власне, і проходила уявна межа «сфер впливу» Директорії і Добрармії. Але ні Директорія, ані Добрармія так і не спромоглися встановити на цій території свою постійну владу — лише окремі

жовто-блакитні «отаманчики» та триколірні «генеральчики» гасали сюди і туди по широких степових просторах. Їх «владування» завжди закінчувалося за бойовими дозорами, які вони виставляли довкола будь-якої своєї тимчасової, на цю ніч, «столиці». Поміж такими гарнізонами по містах — теж туди і сюди — сновигали ще й тачанки махновців, щоночі перебазовуючись від села до села.

Слюсар Столяров і матрос Овчарук оголосили себе Радянською владою, а свої збройні сили — окремим полком Червоної Армії.

Столяров зібрав загін переважно із колишніх фронтовиків та криворізьких рудокопів, Овчарук — з колишніх фронтовиків, хліборобів та чабанів інгуло-дніпровської арени.

У Столярова добралась в основному піхота, але була придана до неї батарея тридцятишарових кулеметів.

Овчарук посадив своїх чабанів на коней, а для хліборобів розстарався на тачанки — на кожній тачанці був кулемет. Крім того, біля матроса Овчарука зібралось ще з півтора десятка флотських: матросів Чорного та Азовського морів, а також лоцманів Дніпровської флотилії. З них Овчарук утворив окрему ударну групу прориву, якій була привласнена і спеціальна назва «Полундра» — від флотського заклику до тривоги.

Багнетів у Столярова числилося три сотні, гармат — чотири і кулеметів — п'ятнадцять.

Шабель у Овчарука було до ста, а кулеметних тачанок — тридцять.

Купно це справді був полк. При об'єднанні загонів на командира полка був обраний матрос другої статті Овчарук, а слюсар Столяров взяв на себе комісарування.

З нагоди злиття партизанських груп і перетворення їх в одну частину Червоної Армії було скликано урочистий мітинг.

Мітинг відбувся на розлогій галявині парку, в долині біля великого ставка.

Стояла вже провесінь.

Сніг давно станув під ясними променями південного сонця. Земля довкола — і на галявині, і попід деревами — була, правда, ще зовсім біла, наче сніжна, але то щедро і рясно визоріло першим весняним цвітінням: буйно квітував пролісок.

Дерева довкола стояли ще без листя, але не зимові: вони вже не були голі. Та дивний і несподіваний вигляд мав парк: кожне дерево в ньому зустрічало весну на іншій порі свого рослинницького віку. На величезній території парку, що розкинувся в глибокій улоговині споконвіку безлісного степу, виростало кількасот різних порід дерев. Були тут породи з далекої півночі нашої вітчизни, були й породи з ще дальших південних заморських країв. Кедр ріс тут і сибірський, і ліванський, в затінку північних ялин розросталися хащі маслини, біля чорного африканського горіха височіла біла російська береза. Дуб стояв, не скинувши ще сухого торішнього листу, віти австралійського клена були зовсім голі, на гілочках береста тільки-тільки з'явилися тверді і холодні ще бруньки, але брость на кінському каштані була вже глейка, на вербі вже розпукли пуп'янки, тополя обвішувалася ссержками, а японську вишню обсіяло рожевим цвітінням. Сотні порід дерев наче єдналися тут, у цій чарівницькій улоговині серед безмежного голого степу, у якийсь всесвітній ліс. Схили яруг улоговини були схожі місцями на урвища диких гір, місцями спадали округлими пагорбами згір'я.

Партизани окремого полку Червоної Армії вишикувалися в каре; в середній каре, на тачанці, стояли новообраний командир полку, комісар, прапорonosець і кулеметник-охоронець. Найстаріший поміж партизанів, сивий чабан Ковінько тримав прапор полку — червоний стяг з написом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» та золотою емблемою серпа і молота. Держално прапора було зроблено з чабанської герлиги. Наймолодший партизан — молодий рудокоп з криворізької шахти «Ніна» — сидів при кулеметі «гочкіс», встроменому триногою у полицку тачанки.

Промову першим держав командир, матрос другої статті Клим Овчарук. Він застебнув матроський бушлат на всі гудзики, зняв безкозирку й вклонився червоним партизанам.

— Товариші! — гукнув Клим Овчарук, і хрипкий голос його покотився по всій улоговині, понад стонадцятьма породами дерев степового лісу. — Товаришочки! Зведемо гордо наші сиві і наші молоді голови! Нам — ї бородатим, і таким, що вуса тільки-но засіялися, — випала велика радість і велика честь: зруйнувати старий світ експлуатації — до цурки — і побудувати собі новий,

у которому б — хто був нічим, щоб став усім! Чи правильно я кажу, товариші флотські?

— Правильно! — в один голос гаркнув спеціальний загін «Полундра».

— Правильно! — покотилося по каре, бо всі — і піхотинці, і кавалеристи, і кулеметники на тачанках — чудово розуміли, що командир адресувався з своїм запитанням до цілого полку, тільки побудував його за флотською звичкою, а бійці загону — рудокопи, чабани та хлібороби — кожний любив свою професію і добре знав, що то є в кожній професії її звички.

Клим Овчарук схвально кивнув:

— Я кажу — правильно, ви кажете — правильно, весь трудовий народ каже — правильно. Отже, виходить, що таки правильно, товаришочки?

— Правильно! — ще раз одностайно підтвердив полк.

Клим Овчарук раптом щосили шваркнув своєю безкозиркою об днище тачанки і загорлав так, що луна покотилася далеко за розлогу улоговину, за межі величезного парку — аж у широкий, безмежний степ, до другої лінії дозорів, виставлених бойовою охороною у степу:

— Так ніт же, товаришочки! Є такі субчики на світі, що кажуть наперекір трудовому народу: неправильно!

Тиша лягла на лави бійців. На слова командира партизани завмерли й насторожились, а полундрівці похалилися за свої маузери: хто каже — неправильно? Давай його сюди! Зараз буде йому — амба!..

Овчарук обвів лави бійців грізним, але торжествуючим поглядом.

— Хто — цікавитесь ви — каже, що ми чинимо неправильно? Хто бреше, що ми неправильно руйнуємо старий світ рабства й експлуатації та будуємо собі новий — без панів поміщиків та паразитів буржуїв? — Хвилинку він помовчав, зиркаючи по шеренгах бійців своїми гострими очима, а тоді аж зойкнув, наче вистрілив у лави партизанів перед ним: — Собачий Петлюра каже, що — неправильно!

— Ганьба! — гукнув хтось.

— Зінське щеня! — відгукнувся другий.

— Панський лакуза! — крикнув третій.

— Скисне йому каша! Вкрутити йому хвоста! Нехай начувається!..

Полк зашумів, і недвозначні побажання на голову пана Петлюри та всіх петлюрівців гучними вигуками зринули звідусіль.

Овчарук тим часом нишпорив по кишенях бушлата. Нарешті він добув згорнутий вчетверо папірець і почав його, не поспішаючи, розгортати.

Полк знову притих. Командир мав зараз щось таке обнародувати, і загальна увага була прикута до його рук з папірцем.

Овчарук розгорнув папірець і розправив його перед очима.

— Ось, товаришочки, зачитаю я вам зараз із листа...

Він проказав це неголосно — спокійним, хатнім голо- сом, як говорять до ширих приятелів, ще й за доброю чаркою, коли збираються поділитись з ними інтимними рядками з щойно одержаного листа, адресованого тільки до тебе, але, безперечно, цікавого і значущого для всіх. Він навіть хитро підморгнув і змовницьки постукав кісточками пальців по цупкому паперу.

Шеренги бійців аж покотилися наперед — щоб почути краще, щоб не прогавити й слова.

Та Овчарук на хвилину ще одірвався від тексту і — скоромовкою, наче між іншим, тільки для інформації — довів до відома бійців:

— Товариші наші, таращанці і богунці, славні Щорсові червоні козаки, б'ють зараз петлюрівських гайдамаків із заходу, як от, сказати б, і ми звідси, зі сходу, битимемо французів, білу контру і тих самих петлюрівців. Рубаються наші брати українці пліч-о-пліч з товаришами нашими, червоноармійцями російської Червоної Армії, а ця собача Петлюра писанула, значиться, до них, синів українського трудового народу, таку собі вроді відозву: гуртуймося, мовляв, з нами, бандюгами, ворогами трудового народу, і гайда вкупі різати російських робітників і селян!.. Чи не сукині сини, ці петлюри, питаюся я вас, га?

— Сукині сини! — гаркнув полк.

— І я скажу: сукині сини! — гаркнув і Овчарук.— Та от, зачитаю я вам, товариші, що ж відказали цьому собачому Петлюрі наші дорогі брати, Щорсові герої пролетарської революції...

Він випростався на полиці тачанки і почав читати з листа — голосно і гучно, карбуючи кожнісіньке слово:

— «Ми — брати російським робітникам і селянам, як і брати всім, хто бореться за визволення трудящих...»

— Вірно! — загукали з шеренг.— Правильно! Брати і есть!..

— «Твої ж брати — польські шляхтичі, українські живоглоти-куркулі, царські генерали, французькі буржуї...»

— Вірно! — зринуло знову.— Як у око вшкварили! Куркульський попихач він!

— «А сам ти — брехливий і блудливий, як ті польські шляхтичі...»

— Вірно!

Тут і там сплеснув сміх.

— Брехливий, як пес, а блудливий, як сучка!

Регіт покотився по шеренгах бійців.

— «Так геть же від нас, проклятий! Подавись, собако!..»

Регіт залящав над цілою галявиною.

— Царя небесного олух! — гукнув хтось.— Шкура ба-
рабанна!.. Молодці таращанці! Це — як запорожці ту-
рецькому султанові відписували...

— Вірно! — крикнув Овчарук.— Як запорозькі коза-
ки султанові відписували на його підступи!.. То як, това-
риші? Чи підпишемося й ми під цим листом наших бра-
тів, таращанців та богунців, до шолудивого пса Пет-
люри?

— Підпишемося! Підписатися всім! Хай і від нас там
слово буде! Підписуйся за всіх, командире!

Овчарук вийняв з другої кишені здоровенного олівця.
Такими величезними олівцями — пласкими, два санти-
метри завтовшки і чверть метра завдовжки,— теслі роз-
мічають на свіжій дощці, де різати і як стругати кошту-
ри. Кулеметник — молодий рудокоп з рудні «Ніна» —
похилив плечі, і Овчарук, розправивши папір на його
спині, почав виводити олівцем. Полк затих, і Овчарук
приказував, писавши, за кожним словом:

— Приєднуємося... і підписуємося... українські пар-
тизани... Херсонського напряму... як окремих полк...
Червоної Армії... Поцілуй, пане Петлюра, ось куди
нас...

Регіт гримнув, як вибух — гучний і громохкий, і довго
розкочувався на всі боки. Бійці ханалися за животи і
мало не качалися по землі.

А Овчарук тим часом закінчував:

— А від усіх грамотних і неграмотних... з їх повноважного доручення... підписався командир полку... матрос другої статті, комуніст Климент Овчарук...

Регіт і веселий гомін ще довго не вщухали на улоговині парку.

Коли ж пощастило встановити сяку-таку тишу поміж бійців, Овчарук, надівши свою безкозирку і підтягнувши всю амуніцію на собі — маузер, гранати і величезний, на ремені, похідний офіцерський порттабак з махоркою, з якого вільно було закурити кожному бійцеві,— закінчив свою промову до бійців окремого полку Червоної Армії:

— З царською Росією, товариші, не було нам життя: гнітили нас, робітників та селян, однаково чи російських, чи українських, російські та українські пани й паразити. Але з російськими пролетарями — ми брати кровні і друзі нерозлучні: спільне у нас життя, спільна у нас і боротьба. Не розірвати петлюрам нашого трудового єднання. Не роз'єднати нас, нехай хоч до яких підступів вдаються куркульські націоналісти: в спілці й єднанні трудящих — перемога революції і соціалізму! Гідра контрреволюції і акули світового капіталізму — всі ці петлюри, денікіни, махни — об'єдналися з французькою, англійською та американською Антантою проти нас, трудового народу, в свій буржуйський інтернаціонал кровопивців! Але у нас, робітників і селян, є наші руки в мозолях і свій інтернаціонал міжнародної солідарності трудового народу! Більшовик товариш Ленін, великий вождь гнаних і голодних, об'явив нам, трудовому народу, програму боротьби за наше прекрасне життя і за світле майбутнє наших діточок. Це — програма Комуністичної партії, щоб побудувати у світі для всіх, у кого на руках мозолі, соціалізм, як першу фазу комуністичного суспільства, де кожному буде по його потребі і від кожного по його спроможності. Тож хай живе наш Третій Комуністичний Інтернаціонал! Чи правильно я кажу, товариші?

— Ура! — відповів полк, як одна людина.

— Буржуям амба! Дайош Антанту!

Могутнє «дайош» у відповідь аж захитало гіллям найближчих дерев.

Старий чабан Ковінько змахнув прапором, потім ще раз і ще раз, а кулеметник — молодий криворізький ру-

докоп із шахти «Ніна» — не стримався і пустив понад верхівіттям парку, в ясне небо, довгу кулеметну чергу.

Потім слово взяв комісар партизанського полку Микола Столяров.

Він став на полицку тачанки, де щойно стояв командир, обсмикнув свою шкуратянку, підперезану і перехрещену через плечі кулеметними стрічками, скинув плескатий кашкет і теж вклонився на чотири стони.

— Товариші! — сказав він поважно, не голосно, але так, що чути було в останніх рядах бійців. — Не розпустилися ще дерева, не зазеленіла ще трава з того часу, як ми погнали з нашої землі німецьких загарбників кайзера Вільгельма. Та світова буржуазія послала на радянську землю нових хижих і загрибущих іноземних окупантів. В Сибіру лютують американські і японські інтервенти. На Білому морі ллють кров робітників і селян інтервенти американські й англійські. На західних кордонах радянської землі заворушились під американським, англійським і французьким командуванням білі легіони прибалтійських баронів, польських панів і румунських бояр. З Чорного моря на кавказький південь полізли знову ж таки американські та англійські загарбники. Україну шматують петлюрівці і денікінці — контрреволюційні найманці Антанти. Я — волгар, товариші. Здавалось би, де моя рідна Волга — у самісінькому центрі великої радянської землі. Але до Волги теж рветься білий адмірал Колчак, головний бандит іноземної Антанти та помічників і заводчиків з нашої рідної землі. Та не схилиться наш радянський трудовий народ, не покладуть знову голову в ярмо наші робітники і селяни! Більшовики кличуть трудящих до визвольної боротьби! Радянська влада проголосила вітчизняну війну проти іноземних інтервентів! Червона Армія вже суне могутнім потоком із півночі. Нам з півдня треба допомогти їй, щоб утиснути ворога, — хай він лусне у наших лещатах, як порожній горіх. До зброї, товариші!

— До зброї! — відповів полк, наче даючи обітницю.

Столяров перечекав, поки перекотилась луна понад улоговиною, і сказав далі:

— Командування Червоної Армії, товариші, визначає нам завдання: вдарити на Херсон, Миколаїв, Одесу — на допомогу нашим товаришам, що гинуть там під п'ятою окупантів і захлинаються кров'ю. Наше завдання:

скинути в море іноземну інтервенцію — нехай захлинутья в солоній воді!

— В море! — відповів полк.

— Так приймаємо ж, товариші, бойове завдання, яке покладає на нас вождь революції і стратег визвольної боротьби Ленін! Хай живе більшовицька партія! Хай живе Радянська влада! Хай живе Червона Армія! Смерть інтервентам!

— Смерть! — відповів полк.

Столяров став на одне коліно на поличку тачанки і поцілував крайку червоного прапора — віднині знамена полку. За ним поцілував знамено командир. Потім поцілував і прапороносець, старий чабан Ковінько. Тоді наважився залишити свій кулемет і теж поцілував знамено молодий рудокоп — кулеметник з шахти «Ніна».

Партизани перекинули гвинтівки з правої руки у згин ліктя лівої — і поскидали головні убори. Були тут головні убори різні — і солдатські ушанки, і смушеві гостроверхі селянські шапки, і величезні кудлаті чабанські папахи, і сині, з величезними крисами та малесеньким дашком празникові шахтарські кашкети, і засмальцьовані робочі шахтарські кепки, і моряцькі чорні капітанки з білим кантом угорі, і багато-багато ще інших головних уборів; полк не був скіпірований по-військово-му — люди стали в партизанську лаву, хто в чому був: у кожушках, шинелях, пальтах, шкуратянках.

— До присяги прапорові пролетарської революції! — подав команду Микола Столяров.

І тоді бійці зробили поворот праворуч і довгою шеренгою рушили в середину каре до тачанки. Чабан Ковінько нахилив полотнище знамена, командир і комісар стояли без головних уборів, урочисто похиливши голови, кулеметник виструнчився і взяв на честь, а бійці один за одним підходили до тачанки, схилялися на одне коліно і цілували крайку червоного прапора.

Після того полк знову вишикувався в каре, командир з комісаром стали поруч на поличку тачанки.

Командир сказав:

— На час формування кожний підрозділ займає тут, у парку, визначену йому ділянку, маскуючись попід деревами. Командирам підрозділів — розвести свої підрозділи на визначені ділянки.

Він хотів уже змахнути рукою, щоб подати знак до розташування, але передумав і гукнув кудись поза ка-

ре,— і всі бійці повели очима в напрямі, куди звертався командир.

Під купою дерев, зразу за каре, стояв поважний дідуган у довгому драповому пальті, високих чоботях і несподіваному при такій теплій одежі кашкеті з білим, по-літньому, верхом.

— А ви, товаришу ботанік,— гукнув командир,— не сумнівайтесь! Наказ доведено до кожного бійця: з жодного дерева не впаде жодна гілочка, не осиплеться жодна брунька. Пролетаріат шанує вашу науку і бере до серця, яка йому на його землі буде від неї користь, як зацвітуть наші степи і поростуть лісами на благо трудящим після завершення революції. Можете бути спокійні! А коли виявиться поміж нас котрийсь несвідомий, то дізнається він, що порушенням наказу він лле воду на млин контрреволюції: за кожний листочок — під трибунал і — амба!

Після того командир подав знак, і підрозділи окремого полку Червоної Армії розійшлись по визначених для постою ділянках під деревами парку.

2

Виступав полк за три дні — на цю годину його особовий склад з п'яти сотень бійців уже збільшився до шести: зійшлися ще батраки й пезаможники з околишніх сіл. Командир і комісар розраховували були протягти період формування полку ще з тиждень, щоб довести склад до тисячі і підмуштрувати бійців. Але з півдня полкова розвідка принесла новину: інший партизанський загін, утворений теж на території «семивладдя», десь у закутку злиття Дніпра та Інгульця, вже вийшов на підступи до Херсона. Саме в цей час прибула і дівчина — зв'язкова від Ласточкина, яка виїхала з Одеси ще до трагічних подій 2 березня. Полк ще не зв'язався безпосередньо з командуванням Червоної Армії і одержував дислокації від командування через одеський військово-революційний комітет. Ласточкин повідомляв про готування загального повстання на день сьомого березня і потребу в зв'язку з цим посилити дії зовнішніх збройних сил: всі партизанські загони, утворені по фронту зони військ інтервентів, повинні були почати активні дії кожний на визначеній йому ділянці. Об'єдна-

ний загін Столярова й Овчарука мав форсованим маршем йти на Херсон.

Столяров і Овчарук вирішили йти не лівим, а правим берегом Інгульця — щоб ударити по залізниці Херсон — Миколаїв і розчленити оборону противника на ділянці Миколаїв — Херсон. З правої руки, посуваючись на Миколаїв, буде в них — як повідомляв Ласточкин — інший партизанський загін, що мав завдання розрубати залізницю Миколаїв — Одеса та, форсувавши Буг, перекинутись на Одеський напрямок. Комісарував у цій частині хтось із групи комуністів, надісланих військово-революційним комітетом для розкладу військ Директорії.

Полк вирушав на світанку; в глибині улоговини попід деревами парку лежали ще сині передсвітанкові тіні. Підрозділи вийшли кожний з своєї ділянки — з молодого сосняка, з кленового гайка, вкритого вже, наче зеленим пухом, молодого бростю, з заростів верб і верболозів понад ставом, з дубиння на південному схилі улоговини. Дуби ще стояли під торішнім жовтим листям.

Полк був піхотний, але вже не пішохідний. За кавалерійською сотнею м'яко хурчали по вологій весняній землі колеса кулеметних тачанок, за тачанками — на бричках, возах, ба й на гарбах — підтюпцем посувались безкінні підрозділи, за ними битюги тягли польові гармати.

Командир і комісар їхали кожний на власній бідарці. Овчарук при загоні «Полундра» їхав удвох із зв'язковим-юнгою на легенькій, з плетеним солом'яним сидінням, посесорській біді поперед полку, в авангарді. Столяров з двома вістовими, старими піхотинцями царської армії, їхав позаду, в ар'єргарді, на важкій кованій залізом біді «почтового ведомства», якою в мирний час розвозили кореспонденцію поміж степовими селами і хуторами.

При виході з парку — там, де між двома старовинними кам'яними бабами, на самісінькій крайці яруги, степовий ліс уривався стіною і дорога з узвозу раптом вибігала на рівнину, — стовпилися проводжальники. Це був персонал дендропарку: кілька об'їждчиків, нині піших, бо віддали свої коні під кавалерію полку, два діди-садівники, шестеро дівчат-підсадівниць, фурман господаря парку — теж нині без свого кабріолета, що пішов під кулемет, і сам Давидов, директор-господар чарівного лісового господарства в південному голому степу.

Командир Овчарук хвацько промайнув мимо проводжальників. Стрічки безкозирки маяли за його головою. Він гукнув до старого Давидова:

— Пролетарський привіт онукові декабриста!

Флотські з загону «Полундра» гукали слідом за ними з своїх «штейгерів»:

— Віра!

Бійці, проминаючи проводжальників, махали кашкетами — хто до онука славного декабриста, а хто — до котроїсь із шести дівчат-підсадівниць.

Коли полк пройшов увесь, з улоговини з'явилась і важка біда комісара Столярова. Він правив кіньми сам і зразу спинив їх, тільки побачив проводжальників.

Зіскочивши з біди, Столяров підійшов до Давидова. Відкозирявши по-військовому, він став струнко на мить і наче віддав рапорт:

— Товаришу ботанік! Чудо природи і багатство народу, заповідний дендропарк, залишаємо вам цілим і неушкодженим для дальшого процвітання робітничо-селянської науки.— Він одірвав руку від кашкета, рвучко і чітко, як перед генералом, вийшов із стану «струнко» і простяг руку старому природознавцеві.— Спасибі вам, батьку рідний, за гостинність і добру душу. Тепер робіть собі своє, а ми підемо робити своє. Можете вважати, що ми пішли довершувати діло вашого славного діда. Привіт від більшовиків! — Він подумав, тоді обійняв старика, тричі з ним поцілувався, одірвався, підбіг до біди, став на ній на весь зріст, підхопив віжки і гукнув до всіх: — До світлого побачення, товариші!

Степова дорога закурила за важкою бідою «почтового ведомства».

3

Снігурівку здобували з нальоту — і це була перша бойова операція полку.

Власне, здобувати Снігурівку не входило в плани Столярова й Овчарука. Полк ішов на удар по Херсону, і зменшувати свої сили, залишаючи частину їх гарнізоном у Снігурівці, — дарма що ця станція контролювала залізничні колії і на Миколаїв, і на Херсон, — не було ніякої рації. Після відходу з Снігурівки штабу отамана Григор'єва франко-грецькі окупанти, що володіли зараз і Херсоном, і Миколаєвом, розуміли значення цієї

вузлової станції. Вони тримали тут чималий збройний загін з денікінських офіцерських дружин, перемішаних з невеличкою кількістю греків та під командуванням французьких офіцерів, які, безперечно, чинитимуть опір. Тому командир і комісар прийняли рішення: десь між Снігурівкою та найближчою на миколаївській колії станцією Новопетрівкою пересікти на марші залізницю і, залишивши Снігурівку позаду, посуватися Бурханівським шляхом на Херсон. Для охорони лівого флангу — з боку Снігурівки — був виділений спеціальний рухливий заслон, якому потім легко було наздогнати полк на марші. В заслон пішло півста кіннотників, півдесятка тачанок, одна «гітара» (довга лінійка на 8—10 осіб) з полундрівцями; командування заслоном прийняв сам командир Овчарук.

Та коли заслон, розтягнувшись вервечкою, — десять вершників, кулеметна тачанка, знову десять вершників і знову тачанка, — пересікав колію через переїзд на другому від станції кілометрі, з недалекого хутора раптом знялася стрілянина.

Тачанки миттю взяли хутір в кинджальний вогонь. Але з-поза якихось будівель край слободи їм відповів кулемет. Тоді кіннотники не витримали і без команди ринули на хутір з шаблями наголо.

Овчарук також прищпорив свого скакуна. Завертати гарячих кавалеристів було пізно. Оголена шабля блищала вже і в руці Овчарука.

Женучи просто по полотну залізниці, кіннотники за кілька хвилин влетіли в пристанційну зону. Кількох денікінських офіцерів, що тікали пероном вокзалу, вони порубали з ходу, і клинки їх уже замиготіли по вулицях у пристанційному висілку. Наскок був наглий — ще п'ять хвилин тому денікінські офіцери не чекали ніякої небезпеки, — і доволі-таки значна збройна ворожа частина була приголомшена: офіцери кинулись городи хто куди. Біля станції вони покидали чимало різної зброї та вогневого припасу, і хазяйновиті кіннотники Овчарука вже похапцем вантажили все це бойове майно на підводи, які тут же з'явилися невідь звідки.

Овчарук верхи влетів на перон вокзалу. Ординарець прочинив двері до кабінету начальника станції. Начальник станції — блідий і тремтячий — стояв біля стола, а за столом, горлаючи в телефонну трубку, сидів офіцер. Ординарець пострілом з нагана пришив його до крісла.

— З ким він говорив? — крикнув Овчарук, клубком скочуючись з коня і вбігаючи до кімнати.

— На проводі Херсон...— пролепетав ледве живий від переляку начальник станції.— Комендатура залого... він просив допомоги... броньовик...

В цей час у станційне приміщення вдерлися вже й полундрівці. Вони теж пустили свою «гітару» вчвал і наздогнали кіннотників.

— Братки! — гукнув хтось із флотських.— На проводі Херсон! Командир, скажи «драсте» якійсь Клемансі або лорду Джорджу!

— Ану, виматюкай президента Вільсона! — надійшла ще пропозиція під дружний регіт флотської братви.

Пропозиції були спокусливі, і Овчарук узяв трубку, що лежала, тихо похаркуючи, на столі. Начальникові станції, який все ще стояв виструнчившись, він добродушно кинув:

— Вольно, папашо! Можна без церемоній. Ми люди свої...

Якусь хвилину Овчарук слухав. Здалеку, аж за п'ятдесят кілометрів, з Херсона, хтось волав надсадним голосом: «Альо, альо, альо! Снігурівка?! Біля апарата? Альо? Альо!..»

Овчарук відкашлявся і поважно промовив:

— Алло?

— Капітан? — пролунало з трубки.— Куди ж ви поділись? Що там у вас трапилось? Неначе постріл пролунав? Кажіть же швидше, що це за банда наскочила на станцію?

Тоді Овчарук послав у трубку довгий, складний і віртуозний «великий матроський закрут».

На секунду трубка перестала харчати, полундрівці стовпилися довкола командира, з нетерпінням чекаючи розмови. Потім з трубки прилинуло запитання, висловлене не зовсім певним тоном:

— Хто біля апарата?

— Климент Овчарук, матрос другої статті, командир окремого полку Червоної Армії, член партії більшовиків з сімнадцятого року!

Полундрівці так і поприсідали з роззявленими од захвату ротами. Всім аж заціпило, але всі махали один на одного руками — щоб, бува, хтось не пірснув і не перешкодив розмові. Вони замахали руками навіть на вікно, за яким в цей час лунали постріли,— то кіннотники

довершували свою справу наганами там, де не діставала шаблюка.

В трубці знову якийсь час помовчали, потім відповідь прилинула в певнішому тоні, але все ж таки не до кінця певна:

— Киньте строїти дурня! Хто там хуліганить? Де капітан? Який стан станції Снігурівка?

Овчарук сказав:

— На станції — порядок! Станцію зайняв я силами окремого полку Червоної Армії. Капітан твій валяється он укоцаний. А за дурня я тобі поверну ще твою розумну голову передом назад — щоб ти міг сам цілувати собі п'яти! І взагалі я з тобою, білою сволотою, балакати не бажаю! Коли є там біля тебе якийсь француз, давай його сюди, я йому викладу все, що треба...

Трубка довго мовчала. Потім з трубки полинув інший голос. Він говорив з виразним іноземним акцентом:

— Хто есті? Говорі комендант Херсон... Чекай відповідайте...

— А ти — хто? — запитав Овчарук.— Француз чи англічанка будеш?

— Я есті полковник грецька армія!

— А! — розчарувався Овчарук.— Грецький булочник! Ти мені скажи, Юра, якого чорта ви, жоржикки, приперлися сюди, на Україну? Тобі що, своїх Афін мало? Так ми можемо влаштувати тобі такі афінські ночі, що забудеш адресу своєї Антанти.

З трубки відповіли:

— Я прохання розмова серйозно...

— Серйозно ж! — відгукнувся Овчарук.— Чуєш ти, прислужник світової буржуазії! — розгнівався Овчарук.— Щоб вашого духу гнилої маслини не було тут сьогодні ж увечері! Завтра я беру Херсон, і коли я тебе там знайду, то мої хлопці спустять тобі штани і всиплють так, що сядеш аж у Парижі на мирній конференції! Ти мене чув?

Несподівано з трубки прилинула відповідь в доволі лагідних тонах. Або грецький полковник не до кінця добрав дещо труднувату для розуміння іноземця мову матроса, або вважав за краще пошукати шляху для замирення:

— Слушайте, більшовик! — замирливо проказав полковник.— Ми есті армія, ми получай наказ, і ми военний обов'язок його виконання.

— Ви не есті армія, ви есті банда акул капіталізму! — солідно заперечив Овчарук, теж починаючи ламати мову, цілком певний, що говорить уже по-грецькому. — І есті бешкетуйте тут разом з гідною контрреволюцією. — Але Овчарук теж вирішив змінити гнів на милість. — Коли ж ти есті такий вже лагідний, то я можу піти з тобою на мирову і без мирної конференції: кидай зброю і топай! Есті? Мені лити кров твоїх обдурених солдатів не з руки. Ми краще пошлемо їх додому — робити пролетарську революцію в Греції. Отже, есті тобі ультиматум повсталого трудового народу: здавай мені завтра вранці місто. Коли по-мирному, я тебе пальцем не зачеплю: слово флотського! Договорились? Есті? В трубці помовчало. Потім грецький полковник спитав:

— Дозвольте переказати ваш пропозиція моему командування?

— А чого ж? Есті! — погодився Овчарук. — Валяй переказуй. Ми субординацію знаємо.

Овчарук поклав трубку і поважно оглянув притихлих полундрівців. Ніхто не пирскав сміхом: справу виконано неабияку, відбувся важливий міжнародний акт — передано ультиматум грецькому командуванню в Херсоні.

В цей час на порозі з'явився чабан із кіннотників.

— Так що, — сказав він, рапортуючи, — товаришу командир! Уся зброя та інше начиння навантажено на чотири гарби. Який буде наказ: утримувати станцію а чи подамося нашим услід? Думка така, що краще за нашими наздогін, — щоб не одірватися, та й біляки приходять до пам'яті і поза городами ладнаються до оборони. А їх там, мабуть, сотні з три набереться.

— По конях! — подав команду Овчарук, вже достоту ставши кіннотником. Він перейшов навіть з флотської на кавалерійську команду. — Марш-марш!.. До побачення, папашо! — кивнув він начальникові станції. — Ми незабаром встановимо тут Радянську владу. Так — щоб усе було справно! Глядіть мені!

Кавалерійський заслон Овчарука наздогнав полк вже кілометрів за десять від залізничної колії, на шляху за Буханівкою. Столяров їхав тепер попереду, в голові колони, і Овчарук не став його доганяти. Він лише наказав передати йому по колоні — з хвоста до голови:

— Шарпонули станцію. Убитих і поранених нема. Один пропав без вісті. Веземо чотири гарби усякої

зброї. Антанти в Херсоні телефонували ультиматум: здавати Херсон завтра вранці без бою.

Овчарук наказав своїй кінноті пристроїтись до хвоста колони, а сам з одною «гітарою» полундрівців поїхав, прикриваючи марш, кілометр позаду, в ар'єргарді.

4

Ординарець подав Овчарукові газету. Це була радянська газета — вона лежала розгорнута на столі в кабінеті начальника станції. Очевидно, командир снігурівської залоги читав її саме перед наскоком Овчарука. Це була зовсім свіжа харківська газета, датована двома днями раніше, — її здобула, очевидно, білогвардійська розвідка.

На першій же сторінці була опублікована нота Ради Народних Комісарів України французькому міністру закордонних справ Пішону; копія — президентові Сполучених Штатів Північної Америки Вільсону, Нью-Йорк; копія — міністрові іноземних справ Британської імперії Ллойдю Джорджу, Лондон; копія — мирній конференції, Париж.

Нота Радянського уряду України заявляла категоричний протест проти звірств і терору, які чинили франко-англо-американські загарбники та їх греко-румунсько-петлюрівсько-денікінські посіпаки на півдні України. Нота вимагала негайно вивести з території південних губерній всі збройні сили Антанти та їх ландскнехтів і так само негайно вивести з портів на Чорному й Азовському морях ескадру інтервентів. Нота закінчувалась так:

«В разі, коли не буде покладено край білому терору, не будуть скасовані перешкоди до повернення українських військовополонених та інших громадян на їх батьківщину, Радянський уряд України примушений буде вдатись до тих репресивних заходів, про які сказано в попередній ноті».

Які саме заходи мають бути вжиті, в цій ноті не повторювалося, але Овчарукові було ясно: на білий терор відповідати треба лише терором червоним.

Але те, що Радянський уряд України звертався до Антанти в таких рішучих тонах, що він взагалі звертався до неї з такою штукою, як дипломатична нота, і нота ця, як видно, була вже не перша — матросові Овчаруку це було до серця. Отже, Радянський уряд на Україні

почуває себе міцно, раз такою мовою говорить до самої Антанти, що перемогла всіх на світі і тепер пишається своїми перемогами!

Такі були перші втішні думки, які виникли в Овчарука зразу після прочитання заголовка ноти та її останнього абзаца, бо Овчарук почав читання саме з останнього абзаца — цікавлячись, нетерпеливо, чого ж, зрештою, домагається нота?

Але після того Овчарук взявся уважніше перечитувати всю довгеньку-таки ноту з початку до кінця. І тут серце йому стисло крижаним холодом. У ноті наводились факти звірств, вчинених франко-англо-американськими інтервентами за останній тиждень. Кривавих фактів було десятки, і за кожним — десятки ж закатованих людей. В ноті були поіменні списки розстріляних і закатованих, повішених і потоплених антантівськими контррозвідками та карателями радянських громадян за останній тиждень.

У цьому кривавому списку Овчарук прочитав і повідомлення про арешт, катування і звірячий розстріл членів одеської іноземної колегії.

Білий як крейда, страшний у своєму горі й люті, звівся матрос Овчарук на стременах. Він потряс зіжмакою в кулаці газетою і страшно закрячав:

— Полундра!

Загін зупинився, і полундрівці кинулись до свого командира. Вони зрозуміли, що сталося щось незвичайне.

— Братки! — вигукнув Овчарук, і голос його розлігся далеко над чорним весняним степом, над сухими торішніми ковилами край шляху — аж до піщаних пагорків, що білими хвилями вставали попереду над заплавою недалекого вже Дніпра.— Нема наших друзів-товаришів, наших братів прекрасних! Закатувала, повбивала їх, наших більшовиків чудесних, чорна буржуйська Антанта. Поклювали їм ясні комуністичні очі, випили їх благородну пролетарську кров! Розстріляли нашу іноземну колегію, що світлим радянським словом промовляла до задурених французьких сердець!..

Він скочив на землю і, припавши обличчям до спітнілої, вологої шиї коня, зарідав.

Він ридав тяжко, як ридають лише дорослі люди, що ніколи не знали сліз, але яких горе зломало враз і наче перетворило раптом в маленьку, беспорядну дитину. Він

ридав уголок, схлипуючи і примовляючи, стрясаючись усім тілом.

Полундрівці оточили командира і стояли, звівши чубаті голови, витираючи й собі сльози, що збігали з очей.

Один з матросів поклав йому руку на плече.

— Тихо, Климцю! — сказав він. — Потіш серце, командире: ми їм, гадам, влаштуємо спектакль на поминках... От, живий не буду, а не покладу зброї, поки останнього інтервента в морі не потоплю!

Овчарук зразу замовк. Він витер обличчя рукавом бушлата, глибоко зітхнув і насунув безкозирку на лоба. Ні слова не кажучи, він поставив ногу в стремено, підстрибнув, злетів на спину коня і випростався в сідлі. Очі його, сухі й гарячі між червоних, спухлих від сліз повік, дивились тепер гостро вперед — туди, де за піщаними пагорбами вставала синя імла; була то імла над холодним Дніпровським лиманом з теплих уже хвиль Чорного моря. Він сказав люто, але твердо й спокійно, наче й не ридав щойно, — тільки голос його прихрип:

— Смерть світовій буржуазії! Дайош Антанту!

Це був наказ, і полундрівці вже сиділи на своїй «гітарі».

Але в цей час матрос, що був на задку біля кулемета, закричав:

— Полундра! Погоня!

І справді, за кілометр позаду, з вибалка на рівнину степу вискочила на шлях кіншота. Це був величенький загін, не менш як півста вершників, і летіли вони кар'єром: чорні бурки віяли крилами круків по вітру, оголені шаблі виблискували в променях сонця.

— Біляки! Денікінська козачня!

Ще дві хвилини — і вони будуть тут.

Овчарук миттю кинув оком вперед — туди, куди пішла колона і де п'ять хвилин тому зник її хвіст, — і скочив на землю. Він ухопив когось із своїх полундрівців за плече і штовхнув до коня:

— Скачи! Наздоганяй! Попередь! Хай шлють поміч, А ми тут затримаємо!

Козаки були вже не далі як за триста метрів, і тепер стало видно, що з вибалка на рівнину виїхала й друга група вершників, яка підтюпцем поспішала за першим летючим загonom. Коні були якісь низькорослі і пряли довжелезними гострими вухами.

— «Ісусова кавалерія»!

То трусили греки-кіннотники на своїх мулах. І було їх теж не менше півста.

— Прийняти бій! — наказав Овчарук.

Посланець на коні Овчарука вже летів галопом, припавши до шиї коня, — кілька пострілів пролунало йому наздогін... Але то були дурні постріли — по вершнику, та ще й з ходу: за п'ять хвилин посланець наздожене хвіст колони, і ще за десять хвилин тачанки з кулеметами вже будуть тут.

Кулемет з «гітари» війнув свинцем. Козаки були вже за двісті метрів.

— Лягай і — вогонь! — скомандував Овчарук.

Полундрівці попадали на шлях. Один кулемет і десяток маузерів зустріли два загони кінноти — кожний по півста бійців.

Почувши виск куль, передній загін враз розсипався, і козаки поскакали в обидва боки по степу. Вони замірялись двома крилами огорнути місце на шляху, де залягли матроси із своїм командиром. Другий загін — грецький — теж спинився, але греки почали стрибати на землю. Вони періщили мулів, примушували їх лягати, а самі мерщій ховалися за тілами тварин. Звідти, з-за мулів, як з-за бруствера, вони негайно ж відкрили шквальний вогонь з карабінів. На щастя, кулемета з ними не було.

І так почався цей бій: десяток маузерів і один кулемет проти півста карабінів та півста шабел: вершники, загинаючи фланги, скакали чимдуж сюди, щоб взяти десяток стрільців у кільце.

Деякі вершники падали — матроси влучали в них. Але то було два, три, а інші линули далі, виблискуючи шаблями й горлаючи прокльони й погрози. Тільки коли метрів за п'ятдесят їх коло звузилось і кулемет пустив по них довгу чергу, залишивши на землі з півдесятка тіл, вершники притишили біг, а тоді метнулись в сторони, повернули назад і знову розсипалися по степу. Та шквальний вогонь грецьких стрільців був зосереджений на точній меті — полундрівці лежали просто на шляху, нічим не прикриті, не маючи й горбика перед собою. П'ятеро матросів були вбиті першої ж хвилини.

В цей час вершники знову повернули коней і вдруге кинулись в атаку. Та коли козаки були за двадцять

метрів, кулемет поклав ще п'ятьох,— і козаки, не витримавши, знову поскакали назад.

І все ж таки було їх ще не менше як сорок. А матросам доводилось відстрілюватись і по фронті — від грецьких стрілковів, і по флангах — від кінної навали. І було вже матросів тільки троє, з Овчаруком — четверо.

Тепер Овчарук і остання трійця відповзли за трупи коней з упряжки «гітари» і почали стріляти з маузерів — на вибір по вершниках. Кулемет на «гітарі» замовк: кулеметник був убитий, а перебігти від коней до кулемета означало лягти по дорозі трупом під шквальним огнем.

Овчарук поглянув на шлях до моря. Посланця вже не було видно — він зник за дюнами, але не показувалась ще і підмога. Часу, здавалося, минуло вже багато, але Овчарук дивився на свій годинник на руці і знав точно, що проминуло лише п'ять хвилин, і посланець міг тільки-тільки наздогнати хвіст колони, а може, й ні...

Козаки вдарили в третю атаку. Ворог поспішав: він розумів, що десь попереду посувається більша частина. Козаки поспішали знищити цю хвилю опору, щоб зустріти другу, велику хвилю противника готовими до бою.

Третя атака була остання. Постріли від грецьких мулів припинились, і кільце кінноти зімкнулось на шляху.

Оточивши матросів, козаки зразу ж кинулись рубати. Наказ офіцера припинив самосуд, коли залишилось тільки двоє: Овчарук — з одрубаним вухом і ще один матрос — з розрубаним плечем. Їх обеззброїли, зв'язали і потягли по землі.

В цей час на мулах підїхало і кілька греків. Поміж них був грецький офіцер. Він кричав щось до Овчарука, але кров заливала матросу лице, у голові йому стояв гамір бою та гromи пострілів, лють розпинала йому груди — і він не міг зрозуміти, що до нього гукають. Та й гукав грек по-грецькому: чорний від люті, аж запінившись, він бризкав слиною і чогось домагався, тицяючи стеком Овчарукові в груди.

— Цить, зараза... — нарешті прохрипів Овчарук.

Тим часом підїхали своїми мулами й інші греки, і один з них — огрядний і немолодий вже — заговорив до Овчарука по-російському. Це був перекладач.

Аж тепер Овчарук зрозумів, чого домагався від нього

грецький офіцер. Він питав в Овчарука — що то за частина попереду і скільки в ній багнетів, шабель та кулеметів?

— Чудак ти, Юра! — сказав Овчарук, стираючи кров з обличчя.— Ну, де ж таке видане: хіба я скажу?

Він говорив це до офіцера, що сходив піною злості, підстрибуючи на своєму мулі, але дивився в обличчя перекладачеві. Щось знайоме було в обличчі цього опецькуватого, підстаркуватого грека: тісне кепі ледь трималося на маківці його бритої голови, а уніформа — ладний американський зелений френч — аж тріскався по швах, не вміщаючи в собі дебеле тіло вояка. Вигляд у цього грека був цілковито цивільний. Втім, не було зброї і в його руках, лише кобура з пістолетом бовталася в нього при поясі на череві. І раптом Овчарук впізнав. Таж був це перукар Серж з Рішельєвської — Костіс Хрїстовасіліс Афанасопуло! Овчарук був морячок, і як всякий флотський — «ферт»: він ніколи не задовольнявся стрижінням наголо в скінажі. З останнім полтинником він ішов підстригатися «під польку» і побризкатися одеколоном в перукарню на Рішельєвській — до майстра Костіса Хрїстовасіліса Афанасопуло... Перукар теж пізнав одного з своїх постійних клієнтів і ховав очі, щоб не зустрітися з поглядом матроса. Життя вже вирішило за Костіса Хрїстовасіліса, яку йому вішати вивіску при зміні влади.

Овчарук презирливо подивився на одеського перукаря. Доклацався ножницями, доправився бритвою, добризкався своїм одеколоном «Букет мосі бабушки» — пішов-таки світовій буржуазії на послуги!..

— Ех, ти... — сплюнув кров'ю Овчарук.— Пульверизатор...

Костіс Хрїстовасіліс переклав офіцерові, що полонений матрос відмовляється відповідати на запитання.

Офіцер оскаженів. Він подав команду, і п'ятеро грецьких солдатів скинули гвинтівки на руки й клацнули затворами. Овчарука і другого, вже півживого, матроса відштовхнули на кілька кроків до обочини.

Тоді Овчарук роздер тільник на грудях. Жіночка голівка, серце, пронизане стрілою, та слово «Витязь» слов'янською в'яззю — назва посудини, на якій плавав колись матрос другої статті Овчарук, були витатуйовані в нього на грудях.

— Стрільай, контра, я вгощаю!..

Офіцер подав команду. Овчарук ще встиг прокричати: «Хай живе революція!» — і на словах: «Смерть буржуям!» — гримнув залп.

Овчарук упав поруч з другим матросом-полундрівцем. Рука його лягла на плече товариша — він наче обійняв його в останню хвилину...

Саме в цей час з-за дюн з'явилися кіннотники Столярова. За ними летіли тачанки.

Бій був короткий, але нещадний. Жоден білогвардієць і жоден грек не вийшов з нього живим. Живими лишилися тільки тридцятьо коней і штук сорок мулів...

Коли битва відгула, Овчарука з десят'яма полундрівцями поховали під дюною край дороги.

Микола Столяров став на своїй біді над могилою.

Полк підтягся увесь і стояв тепер перед комісаром вишикуваний понад шосе. Піхоти в полку поменшало, але кінноти побільшало: піхотинці сіли на козачих коней, мулів впрягли у вози, а коней з упряжок — нехай і без кульбак — теж перекинули під верхівців. Тепер полк став значно мобільніший, і путь до Херсона скоротилась удвоє. Але десят'еро матросів і командир полку лягли в сиру землю, — сипучі піски херсонської арени намстуть над ними дюни... І не було навіть деревця поблизу, щоб пересадити його до могил і відзначити на спомин місце поховання червоних бійців...

Столяров скинув шапку і хвилину постояв у важкій задумі. От і почалася збройна війна. Полягли перші, — скільком ще накласти життям за перемогу. Але перемога прийде, — вона не може не прийти, раз здобувати її взявся трудовий народ, раз веде його народна партія більшовиків. Перемога прийде, але — не сама: її треба ще здобувати. І в боротьбі за неї треба бути не лише одчайдушним, але й умілим, обачним і пильним.

Столяров сказав до мертвих бійців у землі:

— Вічна тобі пам'ять, дорогий товаришу командир, комуніст і матрос другої статті Климент Овчарук, вічна пам'ять твоїм десят'юм бойовим побратимам! Пам'ять про вас — синів народу, які наклали своїм прекрасним трудовим життям у бою, ніколи не згасне в наших серцях. На цій могилі в степу ми ще посадимо зелений сад, і густа діброва зашумить на цих политих трудовою кров'ю сипучих дюнах. Ви загинули, товариші, і серця ваші — мертві, але ненависть з них перелилась у наші живі серця і запалила їх ще дужчим гнівом проти загарб-

ників та паразитів. Присягаємося вам: люту битву проти імперіалістів та контри ми доведемо до переможного кінця! Вічна пам'ять вам, товариші, і спасибі за службу.

Столяров узяв прапор з рук чабана Ковінька і схилив його до піщаного горбка. Бійці поскидали шапки і похилили голови.

Тоді Столяров випростався, обернувся до полка і сказав до живих бійців:

— Але нехай, товариші, цей перший наш бій буде нам наукою на все даліше наше бойове життя. Воювати, товариші, треба не так. Наш дорогий командир зробив помилку. Він підпустив ворога і не помітив його вчасно. Нападника знищено в січі, здобуто великі трофеї. Але нема на світі нічого дорожчого за людину, нема на війні нічого дорожчого за життя бійця! Ніякими трофеями не оплатити життя солдата, всі вороги гамузом не варті одного загиблого бійця! Славна смерть у бою, але народові потрібна перемога! Боець повинен бути не тільки відважним, але й розсудливим. Солдат повинен перемогти і вийти з бою живим переможцем! До перемоги, товариші!

— Ура! — гримнув полк, як одна людина.

І поки гриміло «ура», Столяров не надівав шапки. Він стояв на біді, випроставшись, і дивився вперед — на південь, туди, де за голубими дюнами вставав фіалковий туман над лиманом і морем.

«Ура» відгриміло, але з-за голубих дюн, від лиману і моря неначе відповіла довга й громохка луна: за дюнами, над лиманом і морем, могутньо гуло і гриміло.

Столяров прислухався, прислухалися бійці. Тиша запала в степу над сотнями бійців та півтисячею коней і мулів.

Сумніву не було: за дюнами, над лиманом і морем, гриміла артилерійська канонада. До міста лишалося вже не більше п'ятнадцяти кілометрів, і вітер з моря ніс відлунки гарматних ударів.

— По конях і повозках! — подав команду Столяров. Кіннотники злетіли на коней, піхота — на тачанки й вози.

Три відділи кінних розвідників зірвались з місця в кар'єр: шляхом — просто до міста, праворуч і ліворуч — сипучими пісками. За хвилину тушіт копит по бруку м'яко розтанув у степовому просторі, а за правим і лівим відділками закурив пісок.

Тоді Столяров подав команду на марш. Серце йому закипало кров'ю, і він подав команду словами загиблого командира:

— Дайош Антанту!

Полк рушив на рисях.

Микола Столяров пропустив полк мимо себе, потім оперішив коней у своїй біді, вибасував наперед і поїхав поперед колони. Він думав, як же повести бойові дії, щоб шадити життя кожного бійця, але щоб ворог не зміг порятуватись і поліг на полі брані? Як здобути перемогу великою кров'ю ворога і малою кров'ю своїх?

Микола Столяров прямував до Херсона і мав Херсон здобути, але він ще ніколи не був там, і перед його очима мимоволі спливало інше місто, яке давно вже стало йому, волгареві, рідним,— Одеса.

Спливали йому перед очі береги Одеси, порт, Пересип, заводи.

Що зараз там — на рідних заводах, у рідному місті Одесі?

5

Одеса в цей день виконувала найвідповідальніший громадський акт у житті нехай і загарбаного, але нескореного радянського міста. Одеський пролетаріат — потаємно, в підпіллі — обирав найвищий орган Радянської влади: Раду робітничих, матроських і солдатських депутатів.

Старий склад Ради рік тому — в час першої, австро-німецької, окупації — пішов у підпілля. Більшовицький склад першої після Жовтневого перевороту Ради в значній частині загинув у боротьбі проти окупантів, гетьманщини та петлюрівщини; інші депутати-більшовики пішли з міста на fronti. Колишні депутати меншовики, есери та націоналісти різних партій діяли в цілковитому контакті з новими інтервентами. Вони зрадили трудящих Одесі і самі поставили себе поза Радою.

Обрати нову Раду стало конче потрібним.

В місті лютували сімнадцять контррозвідок, на території Одеського плацдарму стояло сімдесят тисяч іноземного окупаційного війська, в порту на рейді об'якорялася ескадра інтервентів, повернувши на місто та його околиці тисячу жерл далекобійної морської артилерії,— але вибори Рад були організовані з цілковитим

додержанням діючої конституції: депутати обиралися за належним модусом — від виробництва та професійних організацій міста.

Найтрудніше було провести вибори депутатів серед моряків суден російського флоту, що були приписані до Одеського порту. Виборці-моряки були розкидані невеличкими групами по різних кораблях, пришвартованих до різних причалів, і жили, власне, кожний своїм самотійним, ізольованим життям.

Тому виборці Морського району вибирали... на судні-лазні «Пушкин».

Кожний виборець-моряк прибував на судно-лазню з відпускною запискою — для суботнього купання. Кожний і справді роздягався, здавав одягу на номерок, одержував рязку, мочало та мило і заходив до купального залу. Президія сиділа в залі на трибуні, влаштованій з кількох лежаків для миття.

Персонал «Пушкина» був весь більшовицький, йому була доручена організація виборів, він піс і внутрішню охорону. Охорону зовні несли дружинишки Морського райкому — на воді: в яликах, шлюпках і на шаландах.

Серед депутатів, обраних до Ради від Морського району, були і матрос Понеділок, і вантажник Птаха.

Серед депутатів, обраних від Пересипського району, були і Олександр Столяров, і Никодим Онуфрійович Столяров.

Перша — теж підпільна — сесія новообраної Ради була скликана другого ж дня в приміщенні спілки деревообробників, на вулиці Разумовській, ріг Серединої площі. На сесії був обраний виконком Ради й утворені всі секції — аж до секцій комунального господарства, охорони здоров'я та освіти.

Сесія ухвалила: спрямувати всі заходи на організацію загального повстання трудящих міста проти інтервентів у взаємодії з повстанцями та партизанськими загонами на цілому Одесько-Миколаєво-Херсонському плацдармі.

На засіданні підпільного виконкому, яке відбулось на Нарішкінському узвозі, був обраний і голова Ради: Микола Ласточкін.

Загін Миколи Столярова вийшов на правий берег Дніпра під грім дедалі дужчої канонади.

Розвідка принесла найважливіше повідомлення. Берегом Дніпра підійшли до міста чаплинські партизани, і партизанська артилерія почала обстріл французьких кораблів та грецьких транспортів, які саме підвезли з Салонік свіжі резерви. Партизанів негайно підтримали повстанці околицьніх сіл та херсонські робітничі дружини, і всі разом пішли на штурм.

Дві роти сто сімдесят шостого французького піхотно-го полку, які нещодавно були надіслані з Одеси на посилення гарнізону в Херсоні, відмовилися взяти зброю і йти в бій: солдати сто сімдесят шостого полку були в Одесі розпропаговані іноземною колегією. Бунтівників негайно ж посадовили на транспорт і під охороною жандармерії відправили назад до Одеси. Але інші французькі, грецькі, денікінські та невеличкі німецькі частини — загальною кількістю понад три тисячі багнетів — зустріли партизанський штурм бойовими порядками, і перший штурм міста захлинувся. Канонада гриміла: то окупанти накрили артилерійським огнем партизанів, повстанців та робітничі дружини.

Микола Столяров вислухав повідомлення розвідки і наказав вишикувати полк.

Він став перед шеренгами бійців і сказав:

— Поздоровляю вас, товариші бійці робітничо-селянської армії Радянської України, з початком бойових дій проти інтервентів і контрреволюції! Хай живе вітчизняна війна радянського народу! Геть світову буржуазію і гідру контрреволюції! Дайош Херсон!

Битва за Херсон тривала кілька днів.

Тримаючи територію порту, франко-грецькі частини взяли під обстріл морської артилерії робітниче передмістя Військовий Форштадт. Прориваючись в окремі квартали міста, греки хапали мирне населення і заганяли його на територію порту, замикаючи до великої гамазі як заложників. За дні боїв вони зігнали туди до двох тисяч стариків, жінок і дітей. Новий транспорт грецьких військ, викликаних на допомогу з Одеси, зійшов на берег і зразу вступив у бій. Одначе в цей же час грецьке командування почало вантажити на транспорт своє майно, амуніцію, продовольство і все те, що

можна було пограбувати в порту. Слідом за тим почали вантажитись на транспорти і грецькі частини — партизани притисли їх до самісінького берега: сімсот трупів інтервентів уже густо всіяли територію між руїнами багатостраждального міста. Тоді англо-французьке командування вчинило акт нечуваного звірства: суднова артилерія розстріляла гамазею з заложниками — стариками, жінками і дітьми. Людей, які, рятуючися, вибігали з гамазеї, негайно нищили грецькі кулемети з транспортів; греки відпливали від міста... Грецькі транспорти були вже далеко, їх і видно не було, вони вже, мабуть, увійшли до Одеського порту, а п'ять суден ескадри стояли ще двадцять годин на рейді і поквартально громили місто, над яким замайорів червоний прапор визволення.

Численний, значно переважаючий силами і прекрасно озброєний загін армії інтервентів ганебно втік, але шлях своєї втечі залив кров'ю робітників та селян, всіяв попелом згарищ.

Херсон став радянським. Збройне повстання на плацдармі Херсон — Одеса — Миколаїв почалось.

Обставини в Миколаєві склались інакше, піж у Херсоні.

Бойові робітничі дружини фактично контролювали владу в місті, де існувало кілька «юридичних влад». У Миколаєві були: міська Дума — петлюрівської орієнтації, урядовий комісар — денікінської, німецький генерал-губернатор з дивізією, командування англо-французької ескадри та робітничий комітет і спеціальний представник Радянського уряду, який діяв піднільно, провадячи переговори з командуванням німецької дивізії про евакуацію німців через радянську територію на батьківщину.

Більшовицький робітничий комітет на цей час поширив свої зв'язки з німецькими солдатами, зміцнив свій вплив на групу спартаківців — у німецькій дивізії була утворена Рада солдатських депутатів, — і п'ятнадцятитисячний німецький гарнізон відмовився стати до бою за інтереси Антанти. Залишивши собі лише ручну зброю, сотню кулеметів і кілька десятків гармат, німецькі солдати передали інше озброєння представникові Радянського уряду. Чотири сотні спартаківців — саме артилерійська частина дивізії — стали до гармат на підтримку робітничих дружин.

Грецький загін у дві тисячі багнетів, який поткнувся до міста, був робітничими дружинами відігнаний, а підоспілі партизани поклали під Миколаєвом кількасот грецьких трупів.

На погрозу командування англо-французької ескадри відкрити вогонь по місту з своєї морської артилерії робітничий комітет відповів, що тої ж хвилини буде відкритий у відповідь огонь по ескадрі — з важких німецьких гаубиць, які тепер були на озброєнні повсталого народу.

Партизанські загони в цей час теж підходили з різних боків до Миколаєва.

Англо-французька ескадра вимушена була подати сигнал до відступу і залишила Миколаївський порт.

Над містом був піднятий червоний прапор Радянської влади.

Представник українського Радянського уряду в Миколаєві надіслав до Харкова, урядові УРСР, телеграму:

«Сьогодні французька ескадра і союзний десант залишають місто і порт. Сьогодні місцева Рада оголосила себе владою».

Але телеграма не застала уряд УРСР в Харкові. Уряд УРСР в цей день перїхав до столиці УРСР — Києва.

Тим часом партизанський загін Одеського обласкому під командуванням матроса Івана Голубинчого, найменованій Першим полком південної Червоної Армії, орієнтуючись на вихід Червоної Армії на лінію Умань — Гайсин з півночі та підхід щорсівських полків від Жмеринки по залізниці на Вапнярку і Бірзулу з заходу, повернув від Балти через Ананьїв і рушив на південь. Третього березня він розгромив петлюрівський «чорноморський кіш», п'ятого змів передовий офіцерський загін Добрармії, дев'ятого розсіяв денікінський козачий полк, одинадцятого потрапив і примусив одійти французькі пікети. Тепер він посувався на прямий удар по Одесі.

Таким чином, бойові дії частин, керованих командуванням Українського фронту Червоної Армії, почались одночасно з трьох напрямків — зі сходу, заходу й півночі — в напрямі на Одесу.

Бойові операції ввійшли в зону Одеського плацдарму кільцевим обхватом,— і Одеса стала під удар.

Командуючий окупаційною армією Антанти на Україні генерал д'Ансельм оголосив місто на осадному стані і проголосив себе «верховним правителем півдня».

Голова Одеської підпільної Ради робітничих, матроських та солдатських депутатів Микола Ласточкін скликав екстрене засідання виконкому Ради.

Вперше після багатьох днів напруженої роботи Ласточкін знову побачив Галю. Галя організувала тепер новий загін пропагандистів у французьких військах — на зміну загиблим членам іноземної колегії. Зв'язок з французькими повстанками після розгрому іноземної колегії та провалу делегатів французьких частин не був ще відновлений, але комсомольці і комсомолки з групи розповсюдження і далі регулярно поширювали листівки і газету «Ле комюніст» французькою мовою.

Ласточкін сказав Галі:

— Твоїй підземній друкарні, а разом і підземній редакції доведеться прийняти ще одне невеличке замовлення.

— Яке саме? — запитала Галя.— Листівка? Текст є?

— Ні,— відказав Ласточкін,— тексту в мене нема. І це буде не листівка. Буде це регулярний, бажано щоденний, орган періодичної преси.

Галя заклопотано звела брови:

— Але ж товаришів, які б знали французьку мову, ти мені не присилаєш! Як же робити відразу дві газети? І чому потрібні дві французькі газети?

— Товариші з знанням французької мови не будуть потрібні,— посміхнувся Ласточкін.— Ця газета буде не французькою мовою...

— Грецькою? — вжахнулась Галя.— Але ж із грецькою мовою у нас зовсім нема товаришів, і я не знаю...

Ласточкін засміявся вголос:

— Це буде не грецькою мовою, Галю!

— Якою ж тоді? — зовсім розгубилась Галя.— Англійською? Хіба вони перекидають сюди англійські частини?

— Ах, Галю, Галю! — докірливо похитав головою Ласточкін, хитро граючи очима.— Ти зовсім забула, де ти живеш і яка мова тобі рідна. Нам потрібна газета

російською і українською мовами. Готувати треба обидва видання.

— Ти хочеш сказати...— почала була Галя.

Але Ласточкін уже серйозно, без жартів урвав її:

— Так, саме це я і хочу сказати. Рада робітничих депутатів існує, і, як найвищий орган Радянської влади на місцях, вона, звичайно, повинна мати свій орган преси. Готуй перший номер «Известий Совета рабочих депутатов».

— Нелегальний, звичайно? — перепитала Галя, ховаючи своє замішання.

Ласточкін здвигнув плечем:

— Готувати почнем його нелегально, а яким доведеться йому виходити в світ — то покаже життя.

Члени виконкому вже зібрались усі, і Ласточкін відкрив засідання.

Почав свою промову Ласточкін такими словами:

— Товариші! Поміж нас є люди, які й досі тримаються думки, що нашу перемогу вирішує тільки розклад армії інтервентів. Це хибна думка, і хибність її стверджує саме життя. Розклад армії інтервентів, на який ми покладали і кладемо стільки сил, за який заплатили своїм прекрасним життям наші дорогі товариші,— цей розклад надзвичайно важливий і конче потрібний. Але розклад армії інтервентів лише тоді може відіграти свою роль у розгромі інтервенції, якщо буде сполучений з піднесенням усіх наших власних бойових сил, якщо наші бойові сили точно виконуватимуть ту функцію, яку їм визначено в ленінському плані розгрому інтервентів. Виконуючи ленінський план розгрому інтервенції, Червона Армія розвиває наступ з півночі по всьому Українському фронту і нарощує темпи; партизанські загони, підлягаючи командуванню Українського радянського фронту, вступили в дію майже безперервним ланцюгом по передфронтовій лінії і з трьох напрямів рухаються на південь, на Одесу; тепер десятки повстань спалахують назустріч Червоній Армії і партизанам там і тут по всій території, захопленій франко-англо-американськими інтервентами та їхніми найманцями — греками, румунами, денікінцями і петлюрівцями. Наспіває час і для загального повстання в Одесі — місті слави нашого народу, місті революційних традицій, яке, пробувши рік під різними іноземними окупаціями, ні на хвилину не переставало жити своїм, радянським життям. Загальне по-

встання назустріч визвольному наступові Червоної Армії — тепер для нас немає іншої мети. Саме виходячи з цієї мети, повинні ми розв'язувати тепер кожне завдання, яке стоїть перед нами. Сьогодні нам і належить зважити всі реальні сили повстання. Строк його визначить нам командування Червоної Армії.

Ласточкін говорив довго. Це була справжня доповідь — з оглядом усіх сил і передбаченням усіх можливих перешкод. Доповідь викликала жваве обговорення. Члени виконкому розійшлися пізно.

Ласточкін вийшов останнім, сам.

Він вийшов на Разумовську — засідання відбулося у спілці деревообробників — через Серединну площу.

Більше його не побачив ніхто.

Товариші, яким були призначені явки до Ласточкіна на другий день у справі організації загального повстання, присиділи самі і пішли з явок ні з чим.

Ласточкін зник.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Шторм дужчав, здавалося, з кожним поривом вітру.

Шквальний вітер не дув над поверхнею моря, навіть не линув попад водою в шаленому льоті,— він паче скакав галопом по хвилях, і повітря в своїй напрузі могутнього руху було теж паче густе — такої ж густоти, як і вода внизу.

І цей могутній рух повітря тяг за собою горішній шар води: хвиля котилась висока і дужа, але верхівки хвиль шквал зрізав і ніс за собою, перемішуючи воду з повітрям.

Була весна, сніг давно вже не падав з неба, але буря неначе волокла морем сніговий замет — із піни і бризок.

Ураган гув, вив, свистів,— і це ревіння було дужче за всі інші звуки. Не чути було реунів біля маяка. Не прохоплювався виск сирен із суден, навіть постріл з гармати неспроможний був протаранити громохкий голос урагану.

Шторм перейшов на дванадцятий бал, і це був максимально можливий шторм у цих широтах, але здавалося,

що вітер і далі дужчає шохвилини і шторм наростатиме ще.

Такі шторми трапляються лише пізньої осені та навесні — в пору рівнодення.

Махини океанських транспортів на рейді лежали на боці, і ними гойдало, наче утлими човниками. Важенні лінкори й дредноути неначе пішли під воду цілими своїми сталевими корпусами, і хвилі розлючено клубочились, вихрились, пінилися, облизуючи надпалубні вежі. Дрібну посудину, що поховалась у завжди тихих заводях під захистом молів, навіть тут — за хвилерізом — кидало з борту на борт і з носа на корму. Судна примушені були відшвартуватись, пуститись причалів — щоб не потрошитись об пірси, і тепер плюскались серед гаваней, мов кошенята у воді.

Величезний транспорт — за молом, але під захистом хвилерізу, — заякорений на два кінці, ліг на борт, і шохвилини його могло зірвати і вдарити об мол, та тепер уже пізно було піднімати якорі. Транспорт рятувала лише його глибока посадка та пласка палуба без палубних надбудов. Вітер вільно перехоплювався через площину палуби, хвиля за хвилею перекочувалась через неї швидкими каскадами і бігли далі, одна за одною. В трюми транспорту вода сочилась крізь усі наглухо задраєні люки та ілюмінатори. Встояти на погах усередині транспорту не було ніякої змоги: підлога в каютах стала мало не сторч, одна стіна пішла в прірву, друга нависла над головою. Встояти можна було лише на ребрі між підлогою та стіною, тримаючись то за площу підлоги, то за площу борту.

Ласточкин так і стояв. Все, що було в каюті — табурет замість стола і солом'яна мата замість ліжка, а також і все нужденне начиння одиночної камери в цій плаваючій тюрмі: олов'яний кухоль, олов'яна тарілка та олов'яний глек — все це також валялося тут же, на ребрі між підлогою та стіною, перекидалось раз у раз від коливання моря, бряжчало й деренчало від кожного поштовху хвиль. Ласточкин стояв у каюті, але був мокрий з голови до ніг: вода бризкала за кожною хвилею з задраєного ілюмінатора, вода хлюпала з-під мідної окантовки щільно причинених дверей, вода збігала по стінах — невідомо з яких щілин. Враження було таке, що судно вже налилося водою і потопає.

Ласточкин не був моряком, і плавати за своє життя

Йому доводилось лише на катерах, що курсували в Києві між Подолом і Слобідкою. І він ні хвилини не сумнівався, що це вже кінець.

Найгірше було те, що шторм налетів зовсім нагло, зненацька. Вітер та штормова хвиля були, правда, й раніше — і вранці, і вдень, відколи його сюди привезли, але судно тоді лише добре захитувало, а по палубі навіль ходили люди: він чув важкі, розмірені кроки вартівих. Шквал налетів півгодини тому — вже після того, як він почув, що до транспорту причалив катерок і з того катерка вийшли якісь начальники, бо чути було метушню, біганину, гучну відповідь команди та привітання прибулих.

Що ж, це начальство тепер засуджене на загибель разом із ним, коли не встигло завчасу забратися звідси...

Але це Ласточкина ніяк не потішало. Він гинути не хотів, — ні від дурного шторму, ні від дурної кулі його тюремників. Ласточкин не мав права гинути, бо на березі залишилося підпілля, бо в місті готувалось повстання і він був потрібний там, на своєму місці керівника...

На хвилинку шквал наче притих, — Ласточкин навіть пустився підлоги, якої тримався. Але то було лише затишшя перед ударом ще дужчим, — і зразу ж судном трусонуло так, що затріщала кожна дощечка обшивки, зарипіли й застогнали дебелі підпори. Транспорт хитнувся на другий борт, Ласточкина кинуло з підлоги на стінку, і він боляче вдарився об ілюмінатор.

В цю секунду в розпаленому мозку Ласточкина, що весь час, ні на хвилину не відриваючись, думав лише про одне — як втекти з цієї тюрми? — блиснула зовсім божевільна думка-надія: судно зараз розсиплеться, він опиниться у воді, попливе і досягне берега. Плавати Ласточкин не вмів. Коли б він умів плавати, то знав би, що під таку хвилю не впливе жоден плавець.

Та транспорт залишився цілий і навіть вирівнявся. Ласточкин зміг стати на підлогу і стояв, тримаючись за стінку. Може, шторм починає вщухати?

В цей час він почув, що хтось добирається коридором до його дверей, падаючи, вдаряючись об стінки й кленучи. Потім забряжчав замок — хтось, знову кленучи, натискав на двері щосиди, бо стіна стояла нахилом, двері заїло і відчинити їх було важко. Нарешті вони з гурко-

том прочинились, і, тримаючись за лутку, на порозі з'явився вартовий.

— Іди! — почув Ласточкін крізь виття бурі, рипіння дерева та торохтіння всього, що перекочувалося з місця на місце в каюті й по всіх сусідніх приміщеннях.

Куди йти? Очевидно, не на смерть. Безперечно, мав бути ще допит. Невже в такий шторм його знову кинуть у катер і повезуть на берег? Знову божевільна надія пронизала уяву Ласточкіна: він матиме змогу викинутись за борт — і хвиля понесе його просто до берега...

Ласточкін зробив крок, впав, звівся, знову впав, але вхопився за поріг і перекотився в коридор. Вартовий підхопив його під лікті й прихилив до стінки.

— Куди ми підемо? — прокричав Ласточкін до вартового.

Вартовий — білогвардієць з нашивками унтера, грузин, — не відказав, тільки пхнув його в спину.

Ласточкін пішов. В коридорі пересуватись було легше, ніж у каюті: коридор був тісний, не більше метра завширшки, і триматись можна було зразу за обидві стінки.

В кінці коридора були двері, теж щільно причинені, грузин грюкнув у них — і заgrimів засув з другого боку. Двері відчинив другий вартовий, і вигляд його був страшний, бо, одмикаючи, щоб звільнити собі руки, він узяв піж свій у зуби: в тісноті кают та ще при такому хитанні револьвер не був зброєю, і чорна сторожа стояла на варті з короткими і широкими ножами-навахами в руках. Це був чорний мальгаш, і розбалакатися з ним не було ніякої надії: крім своєї мови, негри й мальгаші розуміли лише кілька французьких слів — тільки слова команди. Вартових було зараз двоє: жилавий швидкий грузин і широкоплечий, на дві голови вищий проти маленького Ласточкіна негр — годі було й пробувати кинутись на них; відіпхнути й побігти до палуби, щоб викинутись за борт.

Вони пішли другим коридором, тут хитало незрівнянно менше: каюта-камера була на кормі, а зараз вони посувалися в центральній частині судна.

Проти одних дверей, очевидно, у самісінькому центрі судна, бо тут хитало ще менше, грузин спинився і гучно постукав. Потім штовхнув двері — вони прочинились, і Ласточкін зразу, ще не переступивши порога, побачив перед собою чотирьох людей. Люди були так

близько, що Ласточкин навіть одсахнувся: каюта була невеличка, і четверо сиділи зразу за порогом. Вони сиділи в кріслах, один коло одного, і коли судно кидало, вони хилились один на одного, хапаючись за спинку крісла сусіди. Але крісла стояли так тісно, що удари шторму не перекидали їх, не совали з місця на місце.

— Заходьте! — привітно, навіть радісно гукнув один з чотирьох. Удари хвилі і тут глушили всі інші звуки, але дерев'яні частини транспорту рипіли тут не так заповзято, і можна було чути людську мову. Чорнявий кремезний чоловік, що гукав до Ласточкина, був, безперечно, іноземець, але говорив російською мовою.

Ласточкин переступив поріг, захитуючися, подивився круг себе — він теж хотів би сісти, але сісти не було на що: більше крісел у каюті не було, і Ласточкин залишився стояти, прихилившись до стінки, хапаючись руками за ручку дверей, коли доводилось вирівнюватись після удару хвилі.

Чорнявий кремезний був у цивільній одсжі — теплій, мисливській куртці з викотом підлітого вовняного светра, на ногах в нього були жовті краги, на голові — картата кепка. Другий — високий, ставний, сивий, з погордливо-презирливим випещеним обличчям і постійним виразом легкої огиди на ньому, неначе довкола смерділо чимсь поганим, — був у тужурці з погонями французького генерала. Третій, біля нього, — червоний, палитий кров'ю і наче сонний — був з адміральськими відзнаками, але в англійському френчі. Четвертий був французький полковник із срібним, штабним, аскельбантом. Він майже неспинно посіпував щокою і підморгував одним оком.

Цього, четвертого, Ласточкин знав. То був полковник Фредамбер — фактичний вершитель судеб на цілому Одеському плацдармі. Інших трьох Ласточкин не бачив ніколи. Але він одразу здогадався, що сивий і погордливий — д'Ансельм: йому була точно відома зовнішність генерала. Другий, англійський адмірал, був, очевидно, Боллард. Але хто ж був перший — цивільний?

Цивільний заговорив знову — з обличчя його не сходила посмішка.

— Алло! — гукнув він, неначе говорив по телефону, і вимовляв він це «алло» як «хайлоу»! — Така чортова какофонія, що доведеться в нашій інтимній розмові

перегукуватись, як на базарі! — Він посміхнувся. — Ви не гніваєтесь, що потурбували вас пізно і під таку негоду?

Невідомий говорив по-російськи, не добираючи слів, — він добре знав російську мову, але вимова в нього була ламана. Ласточкин не знав ні французької мови, ані англійської і не міг визначити для себе, хто ж цей невідомий — англієць чи француз?

На запитання він не відповів.

Але це анітрохи не збентежило незнайомця. Він і далі посміхався, і далі весело жартував:

— Розумієте, коли ми вибрались сюди, шторму ще не було. Він грянув зразу, тільки ми ступили на палубу цієї утлої посудини. Запевняю вас, що, коли б знаття, ми б не поперлися сюди, розраховуючи на вашу поблажливість: ви б дарували нам вашу затримку, як джентльмен, чи ж не правда? Але повинен вам сказати, що природа, безперечно, з вами у спілці: сили стихії проти нас — вітер і море заміряються поглинути нас тут разом із вами!

Він зареготав.

Ласточкин почув, як мову незнайомця пошепки перекладає генералу д'Ансельму полковник Фредамбер: отже, генерал д'Ансельм російської мови не знав, а Фредамбер знав її зовсім добре. Адмірал Боллард теж слухав переклад одним вухом. Ласточкин здогадався, що переклад робиться не на французьку, а на англійську мову — очевидно, спеціально для Болларда, який французької, мабуть, не знав.

Невідомий знову заговорив:

— Нам дуже жаль, що не можемо запропонувати вам стільця, але для п'ятого крісла бракує місця в цьому курятнику. Може, ми накажемо відчинити двері до коридора і ви присядете на поріг? Пороги тут, бачите, які високі?

Ласточкина чомусь дратувала кепка на голові в незнайомця. Чому він сидів у кепці? Інші, генерали і полковник, сидять же без головних уборів. Чому ж цей, допитувач, сидить хам хамом — не лише перед арештованим, але й перед своїм начальством? Чи він — начальство ще вище від них? Хто ж він тоді такий?

Шквал перекотився через палубу вгору, гуркочучи й гримлячи, неначе перекидав тонни каміння. Судно накренилось — Ласточкин посунувся по стіні, четверо допитувачів вхопились один за одного. Генерали боязко по-

дивились угору, але невідомий в цивільному спокійно посміхався. Перечекавши, поки настане сяка-така тиша, він заговорив далі:

— У нас до вас дуже коротка розмова, товаришу Ласточкін.— Невідомий так і сказав: «Товаришу Ласточкін», навіть не наголошуючи на слові «товариш», як роблять це всі контрреволюціонери, коли хочуть поглузувати з слова «товариш».— Власне, і не розмова, а просто людська пропозиція. Навіть не пропозиція, а...— Він пошукав слова, посміхаючись, і знайшов його.— А — запрошення! Ми вас запрошуємо до нас у гості. В гості, товаришу Ласточкін. Правда! Ми запрошуємо вас у цікаву мандрівку, яка матиме і пізнавальний, і розважальний характер. Ми запрошуємо вас помандрувати по чужих краях, у західній півкулі землі,— роздивитися, як там живуть люди, познайомитися з їх способом життя, з самим життєвим рівнем по країнах Заходу, ну, звичайно, відпочити після всіх хвилювань, яких вам довелося зазнати тут, у себе на батьківщині, після всіх бур, які судилося вам тут пережити. Вони, безперечно, дуже втомили вас, і у вашому віці... Вам же перевалило на п'ятий, чи не правда?.. У вашому віці вже треба пожити і для себе, не тільки для інших... Ах, чорт!..

Він помовчав хвилинку, перечікуючи, поки стихне гул від удару хвилі, а Ласточкін стане на ноги. Він з посмішкою і з інтересом розглядав Ласточкіна. Потім сказав:

— Розумієте? Я буду говорити прямо. Ми знаємо, з ким маємо справу. Ви побуваєте скрізь, побачите, як живуть люди за іншої, ніж була колись у царській Росії, системи життя, за системи демократичної, придивіться, зважте, розсудите — і зможете прийти до висновку, в чому ви, більшовики, праві, а в чому...— він чемно розвів руками і посміхнувся,— помиляєтесь. Людині властиво помилятися. Прямо скажу вам: ваших поглядів ми аж ніяк не поділяємо.— Він раптом зігнав з обличчя посмішку і додав цілком серйозно: — Прямо признаюся вам: нам потрібно, щоб вас — блискучого організатора і гарячого більшовика — зараз тут не було. Саме тому,— пояснив він тоном вибачення,— нам і довелося вдатися до такої неприємної штуки, як... примусове захоплення та ізоляція...

Він спинився нарешті, чекаючи відповіді.

— Зніміть вашу кепку,— сказав Ласточкін.

Незнайомець хвилинку слухав ще, але Ласточкін більше нічого не сказав. Тоді незнайомець гучно зарего-тав. Кепку він зірвав з голови і пошпурив у куток каюти.

— Тисяча пробачень, товаришу Ласточкін. Я просто забув. Знаєте, армійська звичка: завжди в головному уборі. Я й забув, що сьогодні я вирядився в цивільні лахи. Тисяча пробачень!.. Але ви не відповіли на мою пропозицію. Скажемо прямо: у вас вибір обмежений. Або ви приймаєте наше запрошення, або... залишаєтесь тут, на судні. Це ж, знаєте, тюремне судно,— сказав він звірливим тоном, неначе Ласточкін раніше цього не знав.— І його маршрут, якщо не помиляюсь, до Французької Гвіани. Полковнику! Ваші плавучі тюрми ви на-правляєте прямо в місця заслання чи кудись-інде?

— Гвіана...— прохрипів Фредамбер, посіпуючи що-кою.— Каторжна тюрма святої Терези.

— От-от, я так і думав! Брр! Тропіки, спека, задуха, москіти, жовта лихоманка... «Граф Монте-Крісто» Дюма — читали? Жах! У світі, мабуть, нема нічого гіршого за ці французькі тюрми... Ах, так! Я забув вам ще ска-зати, що коли б ви вирішили залишитися на волі, то ви-бір місця проживання залежатиме цілком від вас само-го.— Він розвів руками.— Нічого особливого ми запропо-нувати не можемо, ви розумієте, певна річ. Але генерал д'Ансельм,— він повів рукою в бік генерала,— може за-пропонувати невеличке шале і невеличкий виноградник в Савоні. Адмірал Боллард,— він так само повів рукою в бік Болларда,— може запропонувати чарівний заку-ток у південній Шотландії: мисливська хатка на зелено-му моріжку з білими овечками. Щодо мене, то я повно-важний запропонувати вам ферму, п'ятдесят акрів, у тому закуткові Сполучених Штатів, який найбільше при-паде вам до серця.

Ага! Це був американець, полковник Рігс! Так от який він — мирний посланець президента Сполучених Штатів, миротворця Вільсона!.. А де ж його ліва ру-ка — катюга-садистка Єва?

Ласточкін з цікавістю розглядав свого допитувача. Думки вихором линули в його голові. Його взяли одного чи схопили ще когось із товаришів? Що там робить-ся зараз на березі, в Одесі? Як справи в підпіллі? Як організація повстання? Де партизани й Червона Армія?

Чи знають товариші, де він? Чи готуються його визволити?

Він з цікавістю розглядав Рігса, але на його пропозицію, певна річ, не відповів.

— Ви не відповідаєте,— журно зітхнув Рігс — Я розумію: вам потрібний час, щоб подумати. Що ж, справді, є час, щоб подумати: ми все одно позбавлені змоги вибратися звідси, поки вшухне шторм. Як ви думаєте, це буде довго?

Ласточкін відповів:

— Довго. Назовсім. Коли будете чекати, то вибратись звідси вам не пощастить...

Всі вислухали відповідь Ласточкина уважно. Фредамбер швидко перекинув, а Рігс, посміхнувшись, сказав:

— Непорозуміння! Я маю на увазі шторм на морі. Коли ж ви алегорично висловлюєтесь про шторм більшовицької революції, то...— він розвів руками і не поспішав з відповіддю, добираючи дотепного слівця,— то самий факт, що ви тут... свідчить, що наш вітер вирвав з корінням кремезного дуба в... лісах більшовизму...

Ласточкін теж посміхнувся:

— Я висловлювався не алегорично. Але коли хочете алегорій, то порив вітру від того, що ви арештували мене, додасть ще сили народному шторму проти іноземних загарбників і контрреволюції.

— Галантна розмова...— посміхнувся їй собі генерал д'Ансельм.— Скажіть, а ваш друг, експропріатор Котовський, пробачте, я хотів сказати — доктор Скоропостижний, теж додасть сили цьому шторму самим фактом своєї загибелі?

Фредамбер швидко перекинув слова генерала на російську мову, але Ласточкін,— не знаючи ні французької, ні англійської мови,— зрозумів найголовніше і без перекладу.

Котовський! Невже і Григорій Іванович — у цій плачущій тюрмі, за дощаними переборками кают? Доктор Скоропостижний!.. Сумніву нема: ця маска розкрита... Зрада? Чи хитрість розвідки?

Тривога охопила Ласточкина. Цей удар потряс його, мало не звалив з ніг. Але він спромігся-таки лишитись спокійним і нічим не виказати свого приголомшення.

Жаль за Григорієм Івановичем був страшний, але ще більша була тривога за все підпілля, за саму справу повстання, і ця тривога була така велика, що не розсла-

била Ласточкіна, а, навпаки, додала йому сил. Тепер він був готовий до всього. Ніяким силам не зломити його опору. Починайте, катюги, своє мерзенне діло!

І раптом — скориставшись з хвилинної тиші між ударами хвиль — Ласточкін закричав на всю силу легенів:
— Григорію Івановичу!

Це було так несподівано, і крик Ласточкіна був такий гучний, що генерали навіть вхопились за вуха, а Рігс перелякано вирячився. Хвиля саме вдарила в борт і каскадом загуркотіла по палубі вгорі, і це дало всім змогу отямитись. Ласточкін, вхопившись за ручку дверей, теж вирівнявся при стіні. Він був знову такий же спокійний, як і раніше, — неначе й гукав то не він.

Хвиля відгуркотіла, в каюті знову стало тихо, і тоді — раптом — здалеку, з самих нетрів утлої дерев'яної посудини, прилинуло далеко:

— Григорію Іва-но-ви-чу!..

Ні, то не була тільки луна від крику Ласточкіна. То гукав звідкілясь з іншого кінця судна інший голос. Цей голос теж відгукнувся: «Григорій Іванович», — але то не був голос самого Котовського. То гукав інший. В плавучій тюрмі був ще хтось — хтось тільки один, бо більше не відгукнувся ніхто, а відгукнулися б усі: голос Ласточкіна впізнав би кожний. Та Ласточкін голосу не впізнав. Хто ж це такий? Хто ще з товаришів разом із ним потрапив до цієї плавучої могили?

Ласточкін опанував себе і сказав до всіх чотирьох перед ним:

— Пробачте... просто хотілось прочистити горлянку... тут, знаєте, вогкість, холод, а в мене, знаєте, хворі гланди...

Він дивився на своїх допитувачів, не приховуючи глузування і виклику.

І, щоб покінчити з усім цим і мерщій перейти далі, він сказав:

— Знаєте що? Не тріпайте собі нерви та й мені дайте спокій. Я вважаю нашу розмову закінченою.

А думав він в цей час тільки одне: на волі Котовський чи, може, ув'язнений в іншій катівні?

Ні, Котовський ув'язнений не був.

В Маяках, край села, у ветхій кузні, що притулилась на горбку біля самого берега, вони сиділи вдвох із Жилою і мирно балакали.

Тут, у старій маяківській кузні, Григорій Іванович і проживав з Сашком Птахою. Позавчора Сашко пішов у черговий рейс по зв'язку з Одесою, і повернення його слід було чекати сьогодні вранці кожної хвилини. На день щойно благословилося, сонця ще не було, але схід за лиманом вже густо зачервонівся: дня слід було чекати гарного, сонячного, теплого. Відблиски вранішньої заграви пробивались у темну кузню крізь широко розчинені двері та невеличке віконечко під стелею, вкрите товстим шаром чорної кіптяви з горна. Тут, у цій кузні, був, власне, і штаб утворюваного загону. І — тільки на світ благословилося — Степан Жила, заступник командира загону Григора Мадюді, з'явився, як і щоранку, запитати — який буде наказ? Чи Григорій Іванович проведитиме сьогодні з кіннотниками вольтижировку та рубання лози, чи накаже вивести бійців у плавні на учбову стрільбу, чи, може, віддати сьогодні час на «словесність»: заслухати та обговорити доповідь про міжнародний стан, яку теж пообіцяв зробити особисто Григорій Іванович?

Котовський вислухав усі три варіанти можливого розкладу для денного навчання бійців загону, але мовчав не відповідаючи. Думками він, мабуть, ширяв десь далеко. Дивився він мрійливо — мимо Жилиної голови, у розчинені двері: зразу під горбом починалася чималенька лука, і вона вже зеленіла в цьому теплому південному підсонні. Південний березень вже давав себе знати. Над сухими торішніми комишами стояв синій серпанок: білий вранішній туман вже знявся вгору, але повітря над водою ще не стало прозорим і легким, ще не пронизало, не просочило його сонячне проміння. З півдня, з бессарабської сторони, повівав блаженський теплий вітереш.

Жила перечекав якийсь час, тоді легко кашлянув, нагадуючи про себе: коли Григорій Іванович замислювався, він наче залишався сам-один на цілому світі і забував про людину, з якою до того балакав,

Та делікатне покашлювання Жили — правда, через могутній, густий голос Жили доволі-таки гучне — відразу ж повернуло Григорія Івановича до дійсності.

Котовський зітхнув і з задоволенням поглянув на кремезного дядька в солдатській шинелі та ватяній папасі перед ним.

— Ти — добрий солдат, Жило! — промовив Григорій Іванович і ще раз із заздрістю поглянув на Жилу. — Все у тебе справно, все у тебе ладно, по-армійському: раз день починається, а війни нема, значить, треба солдатську муштру виконувати. А от мені... — Він запнувся на слові, а тоді признався: — Воювати — руки горять, а од муштри... душу верне. — Він з надією дивився на Жилу. — Нам би якогось офіцера, чи що? Хай би муштраю керував, бо без муштри і справді армії не зробиш. А я б... — Він махнув рукою, мрійливо поглядаючи на неозорий широкий простір, що простилася зразу за горбком, за дверима кузні. — Ех, заздрю я тобі, що ти — солдат, Жило!

Жила знову гучно, але делікатно відкашлявся.

— Офіцера, як спеціаліста по муштрі, справді годилося б знайти. І, правду сказати, є у мене один такий на оці: з наших, народний чоловік, з нашої-таки Анатоліївки, учителів синок, прапорщиком воював, а сам із себе — звичайний студент. Добрячий хлопець, прихильється до людей. Коли буде від тебе наказ, рушу знову до Анатоліївки і можу приставити сюди. Минулого разу в селі його не було: переховувався поза селом від петлюрівської облави... Тільки ж про солдата це ти, Григоре, даремне: який же з мене солдат? Такий же, як і з тебе. Раз треба воювати — значить, треба. Тільки й всього. Ну, фронти, звичайно, як і всі люди пройшов, одвоював, муштру перейняв, до ефрейтора мало-мало не дотягнув: не дали личка, бо застарий вже, який з старого в армії товк — личка молодим, надійним нашивають. Але солдатська спеціальність не до душі мені, Григоре, Не солдат я.

— А хто ж ти?

— Від землі я. Хлібороб. Гречкосій. Мужик, сказати б...

Котовський кивнув. Жила казав далі:

— І признаюсь тобі: тягне мене до землі, страх, як тягне! Руки до неї, земельки-матінки, так і сверблять. Руки до неї мрію прикласти як слід, на повну силу:

орати, сіяти, косити, по всякому господарству. Щоб, значить, ситим бути і мені, і дітям моїм, ну, і... для інтересу, для душі також...

Григорій Іванович співчутливо і з цікавістю дивився на Жилу, а Жила журно поглядав крізь мутне від сажі віконечко на широкий степ, що позад кузні, за побережним горбом, розстилався, рівний, ледь хвилястий, далеко, аж до самого обрію. Неорана земля лежала як нежива, прикро недоторкана, руда від торішнього бур'яну. Бої тут точилися і влітку, і восени,— земля понад Дністром в цих місцях залишалася з осені не зораною. А зараз знову не виходили в степ орачі: чекали люди знову війни, не знали, кому судиться зібрати посіяне, не хотіли й сіяти, копалися тільки на городах при обійсті.

— Люблю землю,— ще раз проказав Жила,— хочу землі. Нема мені нічого кращого від земельки-матінки. Але подивлюсь на тебе, Григоре, і заздрю тобі, право слово, заздрю...

— Мені заздриш? — здивувався Котовський.

— Тобі. Бо — робочий ти чоловік, Григоре Мадюдя. Цивілізований чоловік. Грамотний сильно, світу побачив — по тобі видно: і там, і тут побував. Спеціальність всяку знаєш,— наголосив Жила і зітхнув.— Вантажник ти по професії, це й з породи твоєї видно: на плечі за раз два лантухи з зерном кладеш, молотом тут, у кузні, як шаблею, легко граєш. А придивився я до тебе, так ти і коваль, і по слюсарству, і до всякої машини споровку маєш: нема для тебе секрету і в гвинтівці, і в кулеметі, і в гарматі, та й в усякому хліборобському реманенті теж. А бачив ще, ти і до медицини справний — ліки кому якісь порадити, а до коней — так просто ветеринар!.. Заздрість мене бере, коли подивлюсь на всяку твою умілість: коли б мені, мужику, таке — знадобилося б усе це по господарству, коло землі, краще б господарював на своєму клаптику! — Жила ніяково посміхнувся.— Надіюсь, чи не дасть Радянська влада, окрім землі, і робочу цивілізацію мужикові?

Григорій Іванович весело засміявся і вдарив Жилу важкою рукою по коліну:

— Красиві у тебе мрії, Степане! А я, знаєш, про що мрію? Знаєш, яка в мені мрія живе? Сказати?

— Ну, скажи! — Жила ближче присунувся до Котовського.

Котовський теж нахилився до нього,

— Правду ти кажеш, Степане: воювати того нам кортить, що треба воювати. Нема сили жити в буржуйському світі, знущання буржуїв над народом терпіти. Паразитів і контру знищити треба всю, до ноги! Аж пече мене — воювати з ними, гадами, хочу! Але це хіба мрія! Це мрія — до часу. А от знищимо паразитів і контру, повалимо буржуйський капіталізм, побудуємо народне, пролетарське життя на землі, — знаєш, яка тоді в мене мрія є, сокровенна мрія, живе вона в мені, мабуть, аж змалку? Сказати?

— Ну, ну, кажи!

Котовський прихилився до Жили зовсім близько і майже зашепотів йому у вухо:

— До землі хочу, Степане! До землі, як і ти! Мужик я, Степане, мужицька моя й мрія!

Григорій Іванович враз відхилився від Жили і дивився на нього наче з торжеством, радісно сяючи очима.

— Скажи на милість! — здивувався Жила. — Тягне і тебе до землі?

— Тягне, Жило! Ох, як тягне! — Григорій Іванович знову нахилився близько до Жили і зашепотів, соромливо шаріючись: — Тільки б я з скотиною, Степане, возився! І -- щоб скотини багато було: овець щоб отари, корів -- череда, коней щоб табуни були. Я б, Степане, нові породи коней виводив! Під сідло, і битюгів теж. У вас, в Анатоліївці, яка кінська порода?

— Коні у нас звичайні, селянські, в упряжку, а скакунів теж розводять, тільки ж багатії...

Котовський замахав руками.

— Ні, ні! Ти не подумай! Не для багатства я коней люблю, а для душі. Про велике господарство мрію не для себе, а для народу. У великому господарстві розмахнутись легше, краще діло піде! А я б хай у тому великому господарстві маленьким собі чоловічком був, вроді — старшого конюха, чабана або на ветеринара б вивчився! Розумієш? Щоб коло діла бути — від душі!..

— Розумію... — сказав Жила. — Це я розумію: душа просить, а не калитка, не гаман! Це всякому зрозуміло: плани у тебе великі, а копійка тобі без інтересу, людей ти любиш, — так хочеш, щоб для людей твоє діло було. Як же не зрозуміти? Хороший ти чоловік, Григоре. От я й знову заздрю тобі...

— Скільки у тебе дітей, Степане? — запитав раптом Котовський, неждано перекинувшись на інше.

— Дітей? Дітей двійко у мене: Василько чотирнадцяти та Вівдя по десятому році.

Григорій Іванович враз похнюпився.

— А в тебе скільки, Григоре?

— Нема в мене дітей,— понуро буркнув Котовський.— Неодружений я.— Він сердито почухав собі маківку.— Отак поневірявся бобилем все життя, тишався, як пес по ярмарку, і парубкую ось до сивого волосся. Горе це моє, Степане!— журно признався Котовський.— Ну, ти посуди сам: закінчимо війну, порубаємо паразитів, щастя для всього народу зробимо на землі, кожного тоді до своєї сім'ї потягне, а мені тоді ж — куди? До кого голову прихилю? — Григорій Іванович раптом розсердився.— Та й будувати тоді треба буде багато, нове життя будувати на землі, а з ким я будувати почну, хто моє діло далі вестиме? Де мої сини? Де моя дочка, щоб народила мені маленького Григорчука? Га?..

Котовський раптом урвав і рвучко звівся на рівні:

— Ну, годі! Розбалакались ми тут з тобою... Загін на муштру вже виведено?

Жила поліз у кишеньку і вийняв величезного залізного годинника на товстому величезному залізному ланцюжку: такі годинники австрійської фірми «Дукс», зразка тисяча вісімсот дев'яностого року, Південно-Західна залізниця Російської імперії постачала своїм службовцям — кондукторам, машиністам, черговим по станції. За величезний розмір і округлу хвостату форму ці годинники прозивали в народі «цибулями».

— За одну хвилину буде сім,— промовив Жила, поважно клацнувши покришкою. Потім він підтягнувся і навіть приклав руку до шапки: — Дозвольте доповісти: бійці загону дністровських партизанів відбули вранішню перекличку і за хвилину чекають на плацу вранішнього привітання від командира та оголошення про розподіл занять на день.

— Пішли! — сказав Григорій Іванович і зразу пішов до виходу. Жила повагом рушив за ним.— Який настрій в бійців?

— Похмурий настрій, Григоре...— проказав Жила скрушно і затнувся.

— Що? — Григорій Іванович спинився на порозі і через плече гостро глянув на свого заступника.— Похмурий, кажеш? Поясни...

Жила розвів руками:

— У бій рвуться хлопці, Григоре. Воювати хочуть — паразитів і контру нищити, знову ж таки — інтервентів... Другий місяць без діла товчуться: муштра та муштра. Кажуть: що ми, дійствительну відбуваемо, чи що? Ми — партизани, а не солдати царя небесного, кажуть. Нам давай гадів стріляти, а не по мішенях. По мішенях, кажуть, ми вже своє відстріляли, ще як у царській армії були, знову ж — у Керенського чи по гетьманському призову. А тепер, кажуть, ми зброю в руки з власної волі взяли, — щоб революцію, значить, розширять і углублять. За землю, тобто і проти гідри...

Котовський вислухав Жилу до кінця, не перебиваючи. Він так і стояв на порозі, спиною до сонця, обличчям назад у кузню, — стояв, широко розставивши ноги, стояв твердо і важко, вперши руки в боки, звівши голову — неначе виглядав щось там, у себе під ногами.

— Та-ак... — промовив він, переcheckавши, чи не дасть ще чогось Жила. — Поганий, виходить, настрої, Степане. — Раптом посмішка, весела і добряча, але іронічна, перебігла його лицем. — Знайомий це мені настрої, Степане. — Він хитро, але трохи неначе ніяково бліснув оком на Жилу. — Знав я одного партизанського командира, молодого, правда, командира, ще не досвідченого — тільки-тільки взявся організувати свій загін, так точнісінько отак: давай йому зразу коня і шаблю, гайда негайно паразитів рубати — з тисячею смільчаків нахвалявся всевітню революцію зробити і світ догори дном поставити! Дуже він, знаєш, муштри не полюбляв — точнісінько так... Ну, знайшлися добрі товариші, більшовики тобто, особливо один з-поміж них, — із себе неначе миршавенький такий, а сили партійної велетенської, — так втерли вони тому шибайголові носа і до розуму довели: по-партійному його мислити навчили...

Григорій Іванович весело засміявся. Жила глянув на нього, ще не дібравши прямого змісту іронії, не розуміючи, отже, й причини веселощів. Він повчально проказав:

— Діло, Григоре, тут таке: нема кращого настрою для бійця, як бажання іти в бій. Тільки ж настрої цей в собі одну заковику має: не пустиш бійця в бій, притримаєш його — враз настрої у бійця підупаде, дисципліна отож занепаде, і бойова частина на цьому може втратити свою боездатність...

— Вірно, Жило! — сказав Котовський.— Дуже це серйозне діло, маєш рацію. Боронь боже, бійця розхолодити! Його розігріти треба, запалити, тільки ж запал його спрямувати слід, вивести, сказати б, на вищий ступінь. Пішли, Жило!

Вони спустилися з горбка, але пішли не до річки, а звернули в бік до села. До села вони не дійшли, а попростували попід високим берегом. Зразу ж за косою, під урвищем, відкрилась перед ними широка пустинна обмілина над затокою. Це й був «плац», на якому збирались партизани на вранішню переключку або за якоюсь іншою нагодою, коли загін шикувався строем.

Вартовий побачив наближення командира ще здалеку й подав голос:

— Шикуйся!

І миттю на пустинній до того обмілині стало людно: партизани зводилися з піску, де лежали відпочиваючи, з'являлися з побережних верболозів, плигали звверху з кручі. Деякі поспішали бігцем, підтягаючи амуніцію, інші йшли спроквола, тягнучи за собою по піску верхню одягу. Поволі шеренга вишикувалася вздовж попід урвищем. Зброї партизани в цю хвилину не мали.

Коли Котовський з Жилою були в двадцяти кроках від шеренги, пролунала команда: «Смирно!»

Ця команда заспіла кількох особливо неквапливих ще поза шеренгою, і вони, підходячи, пристроювалися з лівого флангу. Котовський, скося поглядаючи на шеренгу, чекав, поки підійшли всі запізнілі.

В шерензі стояло тепер чоловік з півтора, і являла собою шеренга з першого погляду доволі-таки розмаїту, мальовничу картину. Від різноманітності одягу аж рябіло в очах. Переважали, звичайно, солдатські гімнастерки — за чотири роки світової війни в солдатські гімнастерки одяглася половина населення колишньої Російської імперії. Але поміж гімнастерок захисного кольору рясніли довгі білі сорочки бессарабських чабанів з короткими кожухами-безрукавками поперек, цивільні «спінжаки» міського крою, гуньки подільських хліборобів. Чимало було й потріпаних військових мундирів — сіро-блакитних, німецьких, та сіро-зеленкуватих — австрійських; були й зелені румунські кітелі. Довготелесний правофланговий красувався у синьому доломані з

червоними вилогами — угорського гусара. Все це були гардеробні трофеї минулої війни.

Коли останній партизан пристроївся до лівого флангу, правофланговий в угорському доломані рапортував: «Сто сорок п'ять бійців, загін у повному складі, хворих нема...»

— Здрастуйте, товариші червоні партизани! — сказав весело, не голосно, але виразно Котовський.

— Здрастуйте, товаришу червоний командир! — відгукнулась шеренга, відгукнулась дзвінко і ладно: командира любили і на його привітання відповідали залюбки. За веселу й потульну вдачу йому прощали навіть те, що завів він у загоні «строй», команду «смирно», відповідь командиру по формі — військові традиції, які тепер, після революції, в партизанських загонах здебільшого не практикувались.

Котовський помовчав хвилинку, потім сказав до Жили — знову не голосно, але так, що почути його мали від правого до лівого флангу:

— Сімнадцятьом з лівого флангу, що запізнились і пристроїлись після команди «смирно», винести догану і чистити картоплю поза чергою.

Шеренга мовчала: бійці стояли смирно.

— Вольно! — наказав Котовський. — Можна розійтись.

Партизани стали «вольно», і зразу по шерензі покотився гомін: наказ командира прикро вразив партизанів. Покарання в загоні практикувались рідко і не за такі дрібні порушення. Сімнадцять покараних гомоніли особливо заповзято: вони не приховували свого незадоволення, заявляли протест, били себе в груди кулаками і божились.

Але Котовський неначе й не чув того і зробив обома руками жест, запрошуючи всіх до себе. Партизани, жваво перемовляючись, миттю зімкнулись колом біля командира.

— Так що ж, товаришочки, — сказав Котовський, перебігаючи поглядом по обличчях. — Чутка така пішла понад Дністром, вітром мені у вухо з плавнів надуло, що з'явилося поміж дністровських партизанів незадоволення нашим життям-буттям? Га? — він хитро підморгнув до одного в натовпі, потім до іншого. — Кленуть вроді Григора Мадюю за те, що волі хлопцям не дає і заводить вроді старий режим у загоні: ні тобі в село на

вечорниці піти, ні тобі кухоль самогону-первака вихилити, ні тобі...

В натовпі сплеснув сміх. Але більшість людей залишилися безстрашними. Партизани були переважно — молодь, але не зелені підлітки, а молодь з чималим досвідом минулої війни: здебільшого колишні фронтовики двадцятип'ятилітнього віку. Кілька старших, поважнішого віку дядьків у селянській одежі, і тут, у партизанському гурті, тримались якось осторонь. І зараз вони заховували суворий спокій.

— То як же, хлоп'ята — знову хитро примружився Котовський.— Який же буде ваш наказ командиріві? Дівчат до танців запросимо, ремонтерів за перваком на цукроварню пошлемо чи в очко сядемо перекинутись,— щоб, значить, всі задоволені були? Бо ж самі розумієте, незадоволення поміж бійців — діло лихе. Незадоволення слід неодмінно ліквідувати! Чи ж не правда?

Сміх знову сплеснув тут і там. Але правофланговий в синьому доломані — височенний, горбоносий степовик — понуро сказав:

— Киць, командире, жартувати! Не до жартів тепер народу!

— А що таке? — вдаючи простуватість, обізвався Котовський.— Хіба вже від жартів животи поболіли, чи що? Та й не жартома я кажу, а серйозно.

Правофланговий похмуро сказав:

— Незадоволення, справді, поміж людей пішло. Тільки не туди жартом ведеш. Не з тої причини бере людей злість.

— Атож! — почувлося з гурту старших, поважніших партизанів.

— Вірно! — гукнув і хтось з молодих.

— Микола Горб правду каже! — почувся запальний голос іззаду.— Затим, що нетерпеливиться народ!

— Таж командир умисне не туди верне! Він же хитрує! — почувлася і спроба виправдати жартівливий тон Котовського.

Але Котовський вже не посміхався. Він зробився враз серйозний, навіть суворий.

— Добре,— сказав він.— Раз злість бере, давайте без жартів. Викладайте претензії начистоту. З якої причини незадоволення у загоні?

— А начистоту я тобі, Григоре, скажу,— зразу озвався поважний вусатий дядько в чабанському кошушку.—

Народ тебе любить, довіряє тобі народ, і брехати тобі ніхто не буде. Невірну лінію ведеш, командире, от у чому причина. Змінити треба лінію — от який вопрос.

— Кажі! — підбадьорив його Котовський. — Яка лінія — невірна, і якої ж, вірної, треба?

— Воювати треба! От — вірна лінія! — розітнувся ззаду дзвінкий молодечий голос.

І зразу ж вигуки зринули з усіх боків:

— Воювати, а не в запічку сидіти!.. На біляків і Антанту нас веди!.. Ми партизанити прийшли, а не військову науку проходити!.. В боях чого треба навчимося!.. До бою, командире, ставай!.. Военну лінію веди, Григоре!..

— Чув, що народ каже? — докірливо мовив дядько в чабанському кожущку.

Цибатий правофланговий відсторонив дядька в кожущку і став упритул перед Котовським:

— Добрав, Григорію Івановичу? Отак хлопці кажуть: воювати давай, революцію робити давай — от яка причина! А про дівчат чи там — самогон, так це навіть обидно. В бій давай іти, а муштри всякої завів ти щось забагато! — Останні слова він навіть гукнув.

— Добрав! — гукнув і собі Котовський. І гомін, що знову загув слідом за словами правофлангового, враз ущух: партизани чекали від командира слова. — Забагато, кажеш, муштри? — Котовський блимнув хитрим оком на правофлангового, на дядька в кожущку, потім на всіх. — Тож-то думка в мене була... — Він хитро помовчав, а тоді глузливо підкинув: — Думка була і тепер е: ще збільшити муштру.

Лавою партизанів перекотився гук, хтось обурено хмикнув, хтось почав говорити, що командир знову жартує, але Котовський урвав розмови.

— І ніяк я не жартую, хлопці. От щойно з Жилою вирішили ми: муштру підняти на вищий клас! До сьогодні кіннотники лозу рубали, а піхтура перебіжки робила, так від сьогодні — перебіжки робити всім, бо і кіннотникам доведеться воювати в пішому строю, а верхи скакати та лозу рубати і піхтуру почнемо навчати, бо й пішому на війні доведеться на коня сідати. А щодо словесності, то від сьогодні буде вона для всіх не тільки після вечері, а й в обід.

Партизани притихли, здивовано й недовірливо позираючи на командира. А Котовський говорив далі, незважаючи на враження, яке справили його слова:

— За два дні прибуде в загін воєнспец: офіцер, прапорщик Миколи Другого. Буде проводити у загоні навчання по старому царському уставу, поки свого, революційного, ще не маємо: устав внутрішньої служби, польовий устав, словесність, стрільба, маршировка і все таке інше. А щоб вам, хлопці, на командирів не заздрісно було, то командир, тобто я, та його заступник, тобто Степан Жила, проходитимемо всі види навчання разом з усім загonom — під керівництвом воєнспеца — з гвинтівкою і шаблею, як рядові бійці. Отак буде змінена лінія, хлопці. А кому не до вподоби, зразу кажи: Степан Жила того перепише в кашовари.

Хтось спробував засміятись, але зразу поперхнувся — його сміху не підтримали інші. Партизани стояли мовчазні, приголомшені.

Велетень правофланговий понуро і погрозливо запитав:

— Солдатів із нас поробити задумав, Григорє?

— Ні! — відрубав Котовський. — Офіцерів!

— Ха! — вражено скрикнув дядько в кожущку, вдарив у поли і навіть присів з несподіваного здивування.

— Золотопогонників! — заверещав хтось іззаду. — Дивіться, люди добрі!

— Не золотопогонників, — спокійно відказав Котовський, — а червоних командирів. Червоних командирів — офіцерів армії повсталого народу.

— А ти будеш генерал? — зухвало запитав правофланговий.

— А я буду червоний генерал, — погодився Котовський. Посмішка раптом знову осяяла його лице, і він грайливо повів своїми могутніми плечима. — Хіба, може, статтю на генерала не вийшов?

Багато хто позирав на командира з цікавістю, чекаючи, що буде далі.

Але посмішка вже зійшла з обличчя Григорія Івановича. Обійнявши за плечі трьох чи чотирьох, що стояли найближче, він заговорив зразу до всіх — просто і задушевно:

— Чи ви думаєте, хлоп'ята, що окупанта і біляка голими руками візьмеш? У нього ж стотисячна армія, а нас тільки жменька. В нього техніка, а у нас шабля й гвинтівка, та й по тому. В нього повно боєприпасу, а в нас по обоймі патронів на брата. У нього залізна дисципліна, а в нас... — Він кивнув на правофлангового, —

муштри налякались...— Він раптом ухопив правофлангового за червоні вилоги доломана і потрусив так, що голова в того мотнулась з одного плеча на друге.— Ти думаєш, Миколо Горб, що? Отак, як у польській приказці кажуть? То не штука забіць крука, а то штука нова, свежа — голон дупон забіць ежа?..

Регіт гримнув із сотні горлянок. Він був такий гучний, що з побережних верболозів з шорстким шелестом шурхнули в небо зграї птаства. Регіт покотився по обміліні, пішов понад плесом затоки, луною повернувся від урвища і загримотів знову і знову. Партизани реготали, кидаючи шапками об землю, притоптуючи ногами, ляскаючи один одного по спині. Найдужче сміявся поважний дядько в чабанському кошуку. Він аж зайшовся і сів у пісок. Реготав і сам Григорій Іванович. Реготав від душі, витираючи сльози кулаком.

Потім Григорій Іванович подав руку вусатому чабану, підняв його з піску з підскоком, ляснув по плечі правофлангового, так що той аж похилився, і сказав серед глибокої тиші, що враз запала як зрубана:

— Таке діло, товариші! Гідрі одну голову зрубаєш, в неї друга вродиться. Проти Антанти і біляків весь народ треба підняти. Підняти і в бій повести. Ти кажеш, солдатами в вас поробити хочуть? А хто ж, як не ми — солдати революції,— повинні стати офіцерами в армії повсталого народу? Таж кожнісінький з нас, партизанів-бійців, повинен бути готовим стати командиром загону — червоним командиром на чолі повстанського загону. Таж кожний з нас повинен не тільки рубати й стріляти, а повести в бій взвод, роту, ескадрон. От для чого нам потрібна муштра, ота чортова військова наука. Хіба від радісного життя? Від горя і злиднів, від неспалимої ненависті нашої до буржуїв! Хіба я не правду кажу, Миколо Горб?

— Та я що? Хіба я що? — ніяково затупцював цибабий вояка в доломані.—Я...

— Правильно! — ще раз ляснув його по плечі Котовський.— І ти воювати з гідрою хочеш, і я хочу, і весь народ хоче. Отож і будемо воювати так, щоб не просто головами накласти, а щоб перемогти у нашої народній війні.

Схвильований гомін покотився лавою партизанів, а вусатий дядько простяг руку до Григорія Івановича:

— Ех, командире! Дай я тебе поцілую, командире!
І до чого ж правильна твоя лінія, Григорію Івановичу!

Котовський обійняв і тричі поцілував його.

— Не моя це лінія, Іване Максимовичу! Ленінська це лінія, більшовицька.

— Правильно! Вірно! — гукали партизани.— По-більшовицькому треба! Хай командир до Москви відпише, щоб нас з партизанів у Червону Армію проізвели!

— Е! — сердито гукнув правофланговий.— Що там на теревені дорогий час витрачати? Півгодини вже на саму словесність пішло! Давай, командире, наказ!

— Ач! — гукнув хтось весело і глузливо.— Миколі Горбу теж у генерали закортіло!

Регіт знову покотився серед людей, але партизани вже без наказу шикувалися в шеренгу, підганяючи один одного, гримаючи на тих, хто затримувався. Адже треба було ще дослухати розпорядження командира про розклад занять на цілий день аж до вечора.

Віддавши наказ, Котовський з Жилою повернулись до кузні.

— Ну, Степане! — промовив Котовський, сідаючи на ковадло і садовлячи Жилу поруч на друге.— Упрів я таки трошки, але... Ех, коли б був тут зараз з нами Ласточкин...

В цей час денне світло, що щедро вже сотилося крізь двері кузні, наче потьмарилося — світло заступила постать, що з'явилася на порозі.

На порозі стояв Сашко Птаха.

— Дядю Григорій!

Котовський і Жила враз підхопились.

— О! Сашко!.. Прибув! Ну, що там?

Але Сашко стояв блідий, губи в нього трусилися.

— Що тобі, Сашко?

— Дядю Григорій! — майже прошепотів Сашко.— Можна вас... на хвилиночку?..

— Срочне донесення! — констатував Жила.— Мені піти?

Репорти після своїх мандрівок до Одеси Сашко робив Котовському завжди тільки сам на сам.

— Стривай, Жило!

Котовський спинив його порух до дверей і сам переступив поріг.

Вони зайшли за кузню — Сашко попереду, похнюплений і прибитий, Григорій Іванович слідом за ним — стривожений, але наче спокійний.

— Кажі, що таке?

Сашко стояв перед Григорієм Івановичем, губи в нього запеклись — він дуже поспішав і біг, мабуть, півдороги, губи в нього тремтіли, з очей швидко збігали сльози.

Зв'язківець Сашко Птаха з чергової мандрівки від дністровських плавнів до Одеси приніс вантажникові Григорію вказівку військово-революційного комітету: зібрати загін у найближчому до Одеси пункті й чекати невдовзі виклику на удар. Разом з тим Сашко Птаха приніс і страшну звістку: Ласточкин зник, і досі не пощастило встановити місцеперебування керівника підпілля.

Григорій Іванович вислухав це повідомлення мовчки. Сашко Птаха — вірний зв'язківець — стояв перед ним, тремтячи, як у лихоманці, і по щоках його одна за одною збігали нестримні сльози. Славу Ласточкина, товариша Миколи — керівника підпілля, овіяного легендами діяча революції — Сашко міг рівняти хіба що з славою такого ж легендарного і такого ж незнаного, але так само гаряче любимого Котовського. Сашко плакав і не ховав сліз. В цю хвилину Сашко вперше не соромився того, що він тільки хлопчик.

Григорій Іванович довго мовчки дивився на хлопця. Горе потрясло і його: Іван Федорович, друг, більшовик, главоверх повстання, — в пазурах у хижих шулік!.. Ні! Цього допустити не можна! Микола Ласточкин повинен бути врятований і повернутий на своє місце — на чолі сил повстання!

— Цить! — тільки й сказав Григорій Іванович.

Він перейшов невеличким подвір'ям, перестрибнув через пліт і опинився зразу на лучці: лучка у плавнях вже зеленіла, перші кульбабки вже розкрили свої сонячні личка у цьому південному краю. Григорій Іванович пішов стежкою, поринув у бірюзовий верболіз, пройшов понад хащами сухого торішнього комишу і вийшов на другу лучку — вода де-не-де хлюпала під чобітьми: заводи були вже зовсім близько. На другій лучці, пощипуючи перші травинки, паслося десятків зо три коней загону дністровських партизанів.

Григорій Іванович кинув оком туди і сюди — на одного і на другого коня — і попрямував до вороного. Кінь

подивився скоса, наставив вуха, але далі хрумкав молоденькою соковитою травицею. Григорій Іванович підійшов впритул — кінь відступився, знову поглянув скоса; але не звів голови. Григорій Іванович свиснув. Тоді кінь зразу скинув голову, випростав шию і заіржав.

— Федь! — гукнув Котовський. — Сідло!

З верболозу зразу ж вибіг парубок у чорній смушевій шапці й довгій білій сорочці мало не до колін під короткою камізелькою — як у кожного бессарабського чабана. Він біг через лучку, несучи обома руками сідло, уздечка висіла в нього через плече.

— Жило! — гукнув тоді Григорій Іванович.

Він гукнув тільки раз, і, звівши голову на груди, стояв, і чекав у тяжкій задумі. Чабан Федь похапцем сідлав коня, затягуючи міцно попругу. Кінь огинався, замірявся хвицьнути задом, одвертав голову, випинав живіт.

— Ну-ну! — крикнув на нього Григорій Іванович і злегка, не боляче тицьнув коневі носком чобота у живіт. Потім потрапив його по шиї і двома пальцями ніжно затис ніздрі. Кінь увібрав живіт — попругу затягнуто.

Через лучку вже біг Сашко. З верболозів з'явився Жила.

Сашко підбіг і зупинився перед Григорієм Івановичем, дивлячись на нього запитливо: він чекав наказу або якогось напучення. Жила теж підійшов і дивився на Котовського з-під густих брів.

— Жило! — сказав Григорій Іванович. — Поки я повернусь, будеш за мене. Сашко тобі розкаже наказ ревкому: все ясно...

Григорій Іванович поставив ногу в стремено і взявся за шию коня. Кінь тупцював, хрипів і позирав скоса.

— Надовго, Григорію? — спитав Жила.

Григорій Іванович помовчав.

— Не знаю, Жило. Коли наказ виступати трапиться неждано, приймеш командування і... рушай. Я наздожену.

Жила мовчав, мовчали й інші. Котовський понуро дивився в землю. Раптом він вдарив себе кулаком по голові.

— Ех, Жило! — видерся з його грудей стогін. — Найкращого нашого дружка загарбали ці гадн... Ех!

Він підстрибнув на одній нозі і птахом злетів у сідло.

— Визволяти? — спитав Жила.

Григорій Іванович не відповів — це було зрозуміло само собою. Він підібрав уздечку і натягнув її. Кінь виструнчився, готовий до бігу.

Жила сказав:

— Коли до Одеси, Григорію, то так не годиться. Хто ти esi? Партизан. Тебе вб'ють ще на заставі.

— Я ж без зброї!... — тихо сказав Григорій Іванович. На вії в нього тремтіла слюза.

— Однаково! — вперто промовив Жила.

— Однаково! — скрикнув Сашко і навіть притис руки до грудей. — Дядьку Григорій! Повірте мені! Не проб'єтесь отак! Я вже десять раз до Одеси бігав. Та я ж — маленький, а ви... Дядю Григорій! Не можна.

Котовський, звівши голову на груди, думав. Всі чекали.

— Діло!.. — сказав він нарешті. — Сашко, принеси мені френч. Отой, з погонами.

Сашко зірвався, і босі п'яти його заблищали, зволожені росяною травою лучки.

— Кого взято, Григорію? — тихо спитав Жила.

— Взято, Жило, Ласточкина Миколу, керівника повстання.

— Мамо рідна!.. — Жила збив свого солдатського кашкета на потилицю. — Батеньку мій!

Котовський перехилився через шню коня і вхопив Жилу за плече. Він наблизив своє обличчя мало не впритул до обличчя Жили, і очі його спалахнули.

— Ні, ти розумієш, кого вони взяли? Людину, яку партія поставила здійснювати її програму! — Котовський ще міцніше стис плече Жили — так, що кременний партизан навіть похитнувся. — І що це за людина, Жило! Велет!.. Подивишся на нього — із себе непоказний такий, а сили — непереможної! Бо в ньому — сила партії! Це він з мене людину зробив! Очі мені відкрив, світ показав, комуніста почав з мене робити, партійця! — Котовський пустив плече Жили і випростався в сідлі. — Мушу я визволити його, Жило! Визволю — нехай в партію мене рекомендує...

— Визволиш... — прошепотів Жила.

— Визволю! — сказав рішуче Котовський. — А не визволю — ляжу кістьми.

— Не треба! — сказав Жила. — Визволити треба! Лягати кістьми не треба. Не маєш права. Ти — наш командир.

Котовський помовчав хвилину.

— Добре...— сказав він.— Не пропаду. Повернусь. Вони мовчали обое довго, кожен занурений в свої думки, і думка, мабуть, була в обох одна.

Потім Котовський сказав:

— Не загину, Жило! І такий справимо їм похорон, цим шолудивим псам, що запам'ятають повік. Скільки, Жило, в нас шабель? Сотня?

— Сотня.

— По сто голів загарбників кладу на шаблю. Впораємося?

Жила стенов плечем.

Григорій Іванович крикнув сердито:

— Не мнись, чога мнешся? По сто голів на кожную шаблю. Так і скажи хлопцям: не має права ніхто загинути, поки не зрубає сто інтервентських голів. А загине один — на другого буде двісті! Такий мій наказ. І клянусь — сам триста зрубаю. Віриш?

— Вірю, Григорію.

— У-у-у! Дай мені тільки на поле бою вийти!..

Сашко підбіг, несучи офіцерський френч з погонями ротмістра й офіцерський кашкет.

Не злазючи з коня, Котовський скинув тужурку і надів френч. Френч був чорний, з шевроном корніловського полку чорних гусарів, галіфе на Котовському було червоне. Кашкет — зсунутий з голоної голови набакир. Сашко подав маузер з ложем. Жила — дві гранати «лимонки». Гранати Григорій Іванович сунув по одній у кожную кишеню.

І зразу ж стиснув коня острогами.

Кінь зробив великий стрибок — наче хотів скинути їздця. Всі шарахнули врозтіч. Але Григорій Іванович гукнув: «Не балуй!» — і відпустив повід. І кінь враз смирився і став як стій. Тоді Григорій Іванович ніжно потріпав його — «го-ля, го-ля!» — і тихо торкнув уздечкою шию. Кінь побіг риссю по стежці.

Він дуже гарно сидів у сідлі, Григорій Іванович, — рівно, міцно, навіть на рисях наче злитий з конем воєдино.

Ще хвилинка — вершник зник за верболозом. Ще хвилину було чути глухий, м'який тупіт копит по ґрунту луки, хлюпнула вода під копитом у калюжі — і стало тихо.

Котовський пришпорив коня, злетів на горб, миттю зиркнув назад, побачив синю смугу Дністра у плавнях, а далі — безкрає плесо лиману, міцніше насунув кашкета на лоб, прихилився до луки і дав ще острогів. Кінь полетів кар'єром.

Так — кар'єром — він біг неспинно, і вже хвилин за сорок з правої руки поза степом з'явилася синьо-чорна просторінь розбурханого моря. Шторм уже вшух, але хвилі ще ходили, і звідси, за кілька кілометрів від берега, вони здавались непорушними, неначе вилитими з гартованої сталі — коли вона щойно знята з горна і ще не остигла.

3

Шторм стих ще вранці, генерали вже сіли в катер і попливли до берега, але полковник Рігс і полковник Фредамбер досі не закінчили допиту.

Коли генерали пішли, полковник Рігс — чорний, оброслий густою синьою щетиною за цю безсонну ніч — втомлено сказав:

— Ну, от тепер ми з вами почнемо справжню розмову. Ви витримаєте ще годинку-дві?

— Будь ласка,— сказав Ласточкін,— я витримаю скільки завгодно.— Він додав глузливо: — Погодьтеся, що я в кращому стані: ви весь час говорите, а я мовчу. Мовчати легше, ніж говорити...

Рігс вислухав і понуро подивився на Ласточкіна. Лише інколи його товсті губи кривила лиховісна усмішка. Він відшукав свою кепку в кутку і знову насунув її собі майже на ніс: можливо, він хотів за тіль від козирка сховати вираз очей — потомлених і злісних. Галстук він зняв, комір розстебнув, і тепер — в цій кепці, з розстебнутим коміром, у своїй мисливській тужурці, бриджах і крагах — був достоту схожий на гангстера з американського кінофільму.

— Так-от,— сказав Рігс,— запитань буде три. Давати всі вряд чи кожне по черзі?

— Давайте вже вряд,— погодився Ласточкін.

— Перше: прізвища членів обласкому і військово-революційного комітету... Друге: їх адреси і взагалі адреси всіх комуністів — які тільки можете пригадати... Третє: явки. Їх ви, безперечно, можете пригадати всі: адреси явок ніколи не записуються, а завчаються напам'ять. От! Для початку все.

Фредамбер озвався з свого крісла:

— У мене теж буде три.

— Давайте! — погодився Рігс.

— На який день призначено повстання? Які збройні сили підпілля? Як здійснюється зв'язок з партизанами і частинами Червоної Армії, що наступають?

Ласточкін задоволено посміхнувся: отже, все це їм невідомо!

Рігс глянув скося на Фредамбера:

— А прізвища французьких матросів і солдатів, зв'язаних з повстанком, вас не цікавлять, полковнику?

— Звичайно! Я наготував це для другої серії запитань.

— Валяйте зразу! — заохотив Рігс.

— Тоді ще три: прізвища французів, зв'язаних з підпіллям; на які номери французьких частин ви найбільше розраховуєте; чи план повстання передбачає і використання солдатів-французів?

Ласточкін дивився на своїх допитувачів ясним поглядом. Чи вони й справді дуриі, чи тільки прикидаються — і це лише трюк? Вони ж зразу розписуються перед допитуваним, що не знають анічоґісінько! Невже вони такі йолопи, що сподіваються дістати відповідь?

Ласточкін все ще стояв. Він простояв цілу ніч, ноги в нього гули, нив поперек, в очах мигтіло.

Рігс сказав:

— Ну от, тричі по три: три рази по три запитання. Зрештою, це все, чоґо пам од вас треба. Ви запам'ятали добре всі запитання?

Ласточкін кивнув.

— Тоді відповідайте.

— Я сяду,— сказав Ласточкін. Він присунув до себе ногою крісло, в якому сидів раніше генерал д'Ансельм, і сів між Ріґсом і Фредамбером. Як приємно було сісти і випростати занімілі ноги!

Рігс скося позирнув на Ласточкіна, вийняв пачку сигарет і почав закурювати.

— Відповідайте!

— Я теж закурю,— сказав Ласточкін і взяв сигарету з пачки Ріґса.

Рігс помовчав, але сірника не подав. Він прикурив сам і сірники поклав до кишені. Ласточкін простягнув руку:

— Дайте сірники.

— Ідїть ви до чорта! — огризнувся Рїгс, але вийняв і простяг Ласточкіну коробку.

Ласточкін, не поспішаючи, добув сїрника, витер і прикурив. Потім пошукав очима попільничку. Попільнички не було, і він акуратно засунув обгорілого сїрника назад в коробку. Потім він подав її Рїгсу, та коли Рїгс простягнув руку, Ласточкін раптом знову розкрив пачечку. Рука Рїгса повисла в повітрі, а Ласточкін тим часом поділив сїрники на дві рівні частини: одну частину залишив у пачечці і пачечку закрив, другу сунув собі в жилетну кишеньку. Від пачечки він одламав один бочок з сїркою і, теж не поспішаючи, заховав до кишеньки. Рїгс похмуро стежив за його рухами. Фредамбер сидів і сіпав обома щоками.

Ласточкін глибоко затагнувся, закашлявся, бо взагалі майже не курив, і пустив струмїнь диму до низької стелі каюти.

— Ну? — підігнав його Рїгс.

Але Ласточкіна в цей час уже зацікавило обличчя Фредамбера.

— Скажіть, полковнику, — промовив він, співчутливо слідкуючи за тиком на щоді Фредамбера, — це у вас ще з Франції чи вже тут, в усіх цих клопотах з нами підходили?

Фредамбера пересмикнуло з нїг до голови. Рїгс оскаженів.

— Слушайте! — зарепетував він. — Ви будете відповідати?

Ласточкін скривився і прикрив вухо долонею:

— Тихо, будь ласка! Я не терплю крику...

— Я теж, може, чогось не терплю! — прокричав Рїгс, одначе трохи знизив голос: — І моє терпіння може урватись.

Ласточкін знизав плечима:

— Я не набивався до вас. Мусите мене терпіти.

Одну секунду Рїгс очманіло і люто дивився на Ласточкіна.

А в Ласточкіна була одна лише думка: «Вони, справді, не знають нічого і будуть всіма способами вимучувати відповіді на ці запитання. Вони не вб'ють мене зразу, о ні! Вони тягтимуть з мене жили — в надії за всяку ціну добути ці відомості. А я не скажу! І треба затагти все це якнайдовше. Якнайдовше! Повстання має бути за тиждень. Але можливо, що за п'ять днів партизани і

Червона Армія вийдуть під місто. Треба тягти! Чи витримаю я тиждень — п'ять днів? Мушу витримати. Це — єдине, що залишилось мені з усіх способів боротьби».

Рігс прогарчав, через силу стримуючи лютя:

— Ви вирішили глузувати з нас?

Ласточкін звів на нього ясні, невинні очі:

— О, що ви! В такому стані, як мій...

— Відповідайте на запитання!

— На всі зразу чи на кожне по черзі?

Рігс зарипів зубами.

— Прізвища членів ревкому?

Ласточкін подумав хвилинку. Потім, не поспішаючи, проказав:

— Микола Ласточкін...

І спинився. Рігс і Фредамбер дивились на нього.

Минула добра хвилина. Рігс барабанив пальцями по бильцю свого крісла.

— Ну? Ласточкін — це ми знаємо. Далі...

Ласточкін зосереджено кутив.

— Далі! Григорій Котовський?

Ласточкін сплеснув руками:

— Ну, що ви! Котовський навіть не більшовик. Так собі — якийсь легендарний експропріатор... Ви самі прекрасно знаєте, що він не член партії більшовиків. Ваша розвідка працює чудово! — люб'язно посміхнувся він до Рігса.

Рігс кашлянув. На всякий випадок він порішив вдати, що розвідка справді працює чудово і про те, що Котовський — не член партії більшовиків, йому теж добре відомо.

— Ну, добре! — нетерпляче сказав Рігс. — Котовський. Далі?

— Ні, — відповів Ласточкін, — Котовський — я ж сказав — ні. Та його зараз і взагалі немає...

Фредамбер насторожився. Рігс теж перепитав:

— Нема? Де ж він?

Ласточкін розвів руками:

— Не знаю. От, повірте, не знаю. Легендарний експропріатор — хіба встежиш за ним? — З явним наміром зав'язати довгу розмову Ласточкін жваво заговорив: — Повірите? Це страшна морока — мати справу з отакими недисциплінованими людьми! Саме тому з Котовським я ніколи й не мав нічого спільного.

— Де Котовський? — простогнав Ріс.— Він поїхав організувати партизанський загін?

Ласточкін знову розвів руками:

— Хто його знає! Категорично заперечити я не можу. Знаєте, тепер скрізь організуються партизанські загони. Кожний, хто любить батьківщину і ненавидить окупантів, тепер організовує свій партизанський загін. Якщо мені скажуть, що партизанських загонів зараз тисяча і в них мільйон бійців — я повірю. Народ так ненавидить окупантів, що кинути сірника,— Ласточкін навіть вихопив одного сірника з кишені і потрусив ним перед очима Ріса,— кинути одного сірника, отакого маленького, і...

Ріс зірвався. Але він ще раз стримав себе і знову сів.

— Годі про це! — гримнув він.— Зараз є тільки одне запитання. Відповідайте!

— Як одне? — здивувався Ласточкін.— Ви ж сказали — тричі по три. Дев'ять?

Ріс поклав свою важку руку на суху невеличку руку Ласточкіна, зручно випростану на бильці його стільця, і сказав лиховісно:

— Слухайте, Ласточкін! Всьому є межа. Ви — хоробра людина, і людина зухвала. Я розумію вас: ви тягнете і дратуєте. Але не перебільшуйте своїх сил! Ви хочете виграти час, але можете програти життя.— Ріс зразу ж перебив себе: — Я розумію: ви згодні віддати життя. Ви, більшовики, дивні люди і власного життя не жалієте. Але не покладайтесь на те, що ми пожаліємо ваше життя.

— А я і не покладаюсь,— просто сказав Ласточкін.

А втім, Ласточкін теж вирішив припинити цю «гру»: дратувати можна справді до певної межі. Ворог може оскаженіти — і тоді він, Ласточкін, справді не виграє нічого: не затягне, а тільки прискорить. Треба добирати іншого способу відтягування.

— Отже, ви будете відповідати? — запитав знову Ріс.— На перше запитання: прізвища членів ревкому?

Ласточкін мовчав. Та коли Ріс, знову скаженіючи, проказав своє «ну?», Ласточкін почав говорити:

— Будь ласка — прізвища: Жанна Лябурб, Жак Еллін...

— Ласточкін! — скрикнув Ріс.— Ви знову! Нам не потрібні мертві!

Ласточкін з щирим сумом сказав:

— Ви вбили їх, але вони справді були членами військово-революційного комітету.

— Імена живих ви нам скажете? — спитав Рігс тихо, і в голосі його, в його притишених, стриманих тонах була погроза — страшна і реальна.

Ласточкін подумав, зітхнув — то було щире зітхання — і сказав:

— Невже ви, досвідчені розвідники, не розумієте, що не можна нападати на людину зразу? Ви стільки наговорили мені, стільки запитали, а... — Він помовчав. — А зібратися з думками, зважити все... все прожите життя і той час, який ще судилось жити, ви не даєте змоги. Зрозумійте, що так ми тягтимемо без кінця. Або... або, справді, ви оскаженієте і вб'єте мене...

— Ні! — стримуючи лють, прохрипів Рігс. — Ми не вб'ємо вас так просто. Ми ще... Словом, не розраховуйте на нашу м'якосердність, Ласточкін.

— От бачите! — сумно промовив Ласточкін. — А зважити це все, зосередитись? Хіба ви думаєте, що ми, більшовики, не живі люди?

Рігс довго мовчав, дивлячись на Ласточкіна з-під козирка своєї кенки. Він зважував. Перед ним, в маленькому тілі цієї людини, був дужчий дух — такий дужий, що Рігсові ще не доводилось зустрічати. Знищити більшовицького керівника було зовсім просто — один постріл! Але — що матиме від того Рігс? Перед Рігсом сидів живий вузол, який зв'язав у собі всі-всі питки! Хіба це бізнес — взяти і просто знищити цей вузол? А — питки? Хіба ж пощастить ще вдруге на таку нагоду? І хіба коли б потрапив до рук хоч би й Котовський, то є підстави сподіватись, що той вузол розв'яжеться легше? Ні, ці більшовики, справді, дивні, небачені, незвичайні для Рігса люди! Невже ж він, материй джімен Еф-бі-ай, не здолає розв'язати цей вузол і розібрати його по ниточці? На чорта тоді розвідка? Стріляти з кулеметів — і годі? Але — куди стріляти, на кого, коли? Неможливо ж нищити всіх людей тут і залишитись самим із своїми кулеметами на голій, випаленій землі! Кому це потрібно? Що матимуть від цього Рігс і та сила, яку він тут представляє?

— Добре, Ласточкін, — тихо сказав Рігс, — я згодний. Ми дамо вам час на роздум.

Власне, Рігс давно вже вирішив це: дати час на роздум. Не тільки для того, щоб Ласточкін порозмислив,

але й тому, що сам він, Рігс, вже ледве тримався: він же приїхав сюди ще вчора перед цим чортовим штормом. Він не мав рісочки в роті, а в голові аж гуло. Він теж — дарма що розвідник — жива людина.

— Скільки вам треба на роздум? — запитав він.

— А скільки б ви могли дати?

Рігс знову спалахнув:

— Ласточкін, ми з вами не торговці, щоб влаштувати тут торгівлю!..

Ласточкін широко здивувався:

— Ну що ви! Я якраз — купець другої гільдії, та й про вас знаю, що ви — представник банкірського дому Рокфеллерів...

Одну хвилину здавалось, що Рігс вхопиться за пістолет. Він аж пополотнів. Але зразу ж відійшов і зареготав. Він реготав довго. Ласточкін, теж посміхаючись, спостерігав, як заливчасто регоче Рігс.

Рігс витер сльози, що виступили від сміху в нього на очах.

— Ні, Ласточкін, правда! — сказав він, ледве віддилюючи від сміху. — Ідьте до мене на службу. Не в банкірський дім Рокфеллерів, а знаєте, в американське Еф-бі-ай. Ідея? Га?

— Еф-бі-ай? — перенитав Ласточкін.

— Авжеж. Це — наша розвідка. — Рігс лягнув Ласточкіна по руці. — Це — пропозиція! Га?

Ласточкін покрутив головою і хитро примружився:

— Це... також треба... подумати...

Але Рігс уже пересміявся і рішуче звівся. Він запитав суворо:

— Так-от: скільки вам треба на роздум?

Ласточкін сказав:

— Ви пропонували довгу подорож по країнах Заходу...

— Це відпало! — відрубав Рігс. Потім додав: — Про це може бути мова лише після того, як ви дасте відповіді на поставлені запитання.

— Я так і подумав одразу, — кивнув Ласточкін. — Ще коли ви робили цю пропозицію про мандри. Я зрозумів, що це буде пов'язано з запитаннями...

— От і чудово. Так скільки?

Ласточкін подивився на Рігса, не повертаючи голови:

— Тиждень не буде багато?

Рігс тупнув ногою:

— Ласточкін, покиньте глузувати!

— А п'ять днів?

Рігс знову тупнув:

— Переведіть лік на години, Ласточкін!

Тоді Ласточкін сказав теж рішуче:

— Три дні і ні хвилини менше!

Рігс не розлютився, тільки уважно поглянув на Ласточкіна:

— Чому саме — три? Що має бути за три дні?

Ласточкін здвигнув плечима:

— Моя відповідь.

— Один день! — заревів Рігс. — Один день і ні хвилини більше!

— Слухайте, Рігс! — спокійно промовив Ласточкін. — Давайте, справді, не торгуватись.

Це було сказано так, що Рігс зрозумів: дальші розмови ні до чого. Він стояв, дивлячись собі під ноги, впершись руками в боки. Що йому було робити? Покликати зразу мальгашів і катувати? Але в цього більшовика такий характер... Рігс мав у житті досвід і відчував: почнеш катувати — тоді вже напевне не добудеш ні слова. Ні, таких треба спочатку вимучити, витягти з них всю душу, всі жили, а тоді...

Рігс сказав:

— Думайте, Ласточкін, думайте. Я даю вам таку можливість. Але будьте готові дати відповідь на мої запитання щохвилини. Думайте швидко, Ласточкін, — в цьому ваш порятунок.

Він прочинив двері і гукнув у коридор.

З коридора з'явився мальгаш — ніж він тепер тримав у руці. За ним з'явився й грузин у формі унтер-офіцера російської армії.

— Ваню! — наказав Фредамбер. — Одведіть арештанта на місце. Півлітра води і двісті грамів хліба.

— О! — сказав Ласточкін. — Ви дуже турботливі. На мій апетит вистачить.

— Тоді — сто п'ятдесят грамів, — сказав Рігс.

Коли Ласточкін уже переступив поріг, Рігс ще гукнув:

— Хвилинку, Ласточкін!

Ласточкін спинився на порозі.

Рігс запитав іншим тоном, майже приятельськи:

— Скажіть, Ласточкін, чому ви такий самовпевнений і чому вам все ж таки багато що вдається, а...

— А вам — ні, хочете ви запитати? — підказав Ласточкін.

Рігс стелував плечем:

— Я не те хотів сказати, я хотів...

Але Ласточкін перебив його:

— Тому, Рігс, що я — вдома і мене підтримує мій народ, а ви — залізли в чужу хату, як злодій, і не можете розраховувати на гостинність...

Рігс махнув рукою:

— Ну, годі! Ведіть!

Ласточкін пішов по коридору. Іти було тепер легко — транспорт ледь-ледь хитало. Але Ласточкін ледве пересувався: ноги не тримали його, він був зовсім знесилений. Не менше як дванадцять годин тяглася ця розмова з допитувачами... Яким способом затягти цей допит? Адже за тиждень призначено повстання...

Ласточкін стояв перед дверима своєї каюти, поки грузин Ваню марудився біля заіржавілого замка, і прислухався: хто ще є тут, у цій плавучій тюрмі, окрім нього? Хто відгукнувся на його поклик — Григорію Івановичу?..

Ласточкін увійшов до своєї каюти — двері за ним рипнули, причинючись, але Ваню ще не йшов. Він стояв у коридорі і дивився на Ласточкіна крізь щілину. Раптом він сказав:

— Ти — сильний чоловік... Ласточкін. Замічательний!..

І причинив двері. Засув гримнув по той бік...

4

Усе підпілля було поставлене на ноги.

Де Ласточкін? Чи він живий?

В ніч, коли Ласточкін зник, до моргу було приставлено двадцять сім трупів. Підпільники проникли в морг і оглянули кожний: Ласточкіна поміж убитих не було. Розвідники ревкому виявили на дорозі до Великого Фонтана ще вісімнадцять трупів розстріляних, присипаних свіжою землею. Могили розкопали: то були робітники різних заводів і якісь невідомі, очевидно, не тутешні люди. Ласточкіна поміж них не було.

Нарешті, через зв'язки розвідки з окремими офіцерами денікінської контррозвідки стало відомо: Ласточкіна заарештовано, досі не вбито, але про долю його денікін-

ська контррозвідка нічого не знає. Отже, був він у руках французької контррозвідки.

Підпільники, які змагали в підвалах французької контррозвідки, спромоглись — через підпільний Червоний Хрест — переказати: в підвалах французької контррозвідки Ласточкина теж нема.

Тоді й зробили висновок, що Ласточкина одвезено на французьке судно. Але — на яке саме? Котрий з кораблів ескадри інтервентів став плавучою тюрмою для керівника повстання?

Дістати відомості з кораблів окупаційної ескадри тепер було неможливо: після розстрілу іноземної колегії та арешту значної частини керівників судових комітетів на французьких суднах зв'язок з кораблями ескадри урвався. Арештовано було і представника центру повстання у французькому флоті — комендора Мішеля з лінкора «Франс», який нещодавно мав побачення з Ласточкиним. Його або зрадив хтось із арештованих французьких матросів, або вистежили під час зустрічі з Ласточкиним у шинку «Не ридай». Розвідка ревкому встановила: комендор лінкора «Франс» Мішель перебуває під арештом на флагманському судні ескадри — лінкорі «Жан Бар». На лінкорі «Жан Бар» щойно прибув з Константинополя до Одеси — в зв'язку з невдачами на фронті та наступом на Одесу партизанських загонів і частин Червоної Армії — сам головнокомандуючий арміями Антанти на Сході генерал Франше д'Еспре.

Олександр Столяров скликав ревком у задній кімнаті ательє на Рішельєвській.

Що робити?

Думки членів ревкому хилились до того, щоб зняти повстання на судні «Жан Бар». Мету повстання визначалося так: визволити комендора Мішеля і відновити зв'язок з центром повстання в окупаційній ескадрі, водночас — полонити головнокомандуючого Франше д'Еспре і запропонувати французькому командуванню вимін: Франше д'Еспре на Ласточкина.

Як зняти повстання на «Жан Бар»?

Галя запропонувала: вона — єдина з працівників іноземної колегії, що залишилась жива і яку, можливо, знає хтось з вцілілих французьких комітетчиків на «Жан Бар», — пробереться на судно, збере мітинг і закличе матросів арештувати офіцерів і полонити генерала-головнокомандуючого.

Сумніву не було: тільки ступить Галя на палубу, її схоплять й заарештують; коли ж і пощастить їй цього уникнути, то — тільки скаже вона перше слово заклику до повстання — куля з пістолета першого-ліпшого офіцера вб'є її.

Цей варіант плану було відкинуто.

Тоді Шурка Понеділок запропонував: комуністи Морського райкому сідають на катер, який підвозить прісну воду до суден французької ескадри, підходять до «Жан Бар», ідуть на абордаж і штурмом захоплюють флагман.

Цей варіант плану було також відкинуто: взяти лінкор з катера на абордаж неможливо.

Олександр Столяров — тепер він прийняв головування в ревкомі замість Ласточкина — сказав:

— Я пропоную об'єднати всі наші збройні сили в місті — дружину імені Старостіна, дружину Морського райкому і дружину залізничників, викликати з плавнів і загін Котовського — і нагло блокувати нашими збройними силами всю територію порту. Відрізаній від прісної води, від вугілля і нафти ескадри поставити ультиматум: воду і паливо ескадра одержить в обмін на Ласточкина.

Але й цей варіант викликав сумнів: адже жменьці бойовиків доведеться держати кругову оборону проти полків інтервентів...

В цю хвилину над дверима в кабінеті головного закройщика бренькнув дзвіночок. Це означало, що до ательє зайшла з вулиці невідома людина і треба бути пильними.

Усі замовкли, поглядаючи на двері.

В салоні ательє стояв солдат. На плечах у солдата були погони з нашивками унтер-офіцера.

— Що вам? — поцікавився старший майстер.

Солдат хвилинку роздивлявся. В салоні був старший майстер і трое дівчат-«закройщиць». Це була лінія охорони.

— Ательє закрито на ремонт! — поспішив поінформувати старший майстер. — Прийому замовлень нема!

Солдат глибоко зітхнув, неначе наважувався на рішучий, безоглядний і непоправний вчинок, і сказав:

— Я маю записку...

— Від кого записка? — поцікавився старший майстер не так уже запобігливо. Було очевидно: солдат прийшов

із запискою від офіцера, щоб одержати готове замовлення.

Солдат — він був грузин — пронизливо глянув на майстра своїми швидкими й гарячими очима з-під густих чорних брів:

— Записка від... Ласточкіна.

Кілька секунд у салоні стояла тиша. Але вона була така глибока і така напружена, що ці короткі секунди проминули, як довга година. Сумніву не було: конспіративна квартира провалилась — стоїть і говорить з посланцям на Ласточкіна шпик контррозвідки.

Старший майстер стояв перед солдатом, дівчата посувалися до дверей — щоб зайти солдатові ззаду і...

Солдат кинув записку просто на стіл:

— Ви перевірте почерк... Ви знаєте його почерк?

Трое дівчат вже кинулися до солдата — руки йому були викручені назад, і старший майстер засунув йому кляп у рот.

В записці — писаній справді рукою Ласточкіна — повідомлялося, що він — на транспорті номер чотири, який стоїть проти Андросівського молу під хвилерізом. Ласточкін писав, що визволити його можна з допомогою солдата, який передасть цю записку...

В задній кімнаті ательє солдатові був негайно учинений допит — під дулами пістолетів.

Солдат сказав:

— Я — Ваню. Я — конвойний на тюремному транспорті. В конвої мальгаші, які не знають ні слова жодною мовою, окрім своєї, і кілька білих унтер-офіцерів. Я — теж білий унтер-офіцер. Мене мобілізовано. Варту зараз відбуває мій напарник. Неначе я сплю зараз у кубрику на транспорті. Але тихцем — зі зміною мальгашів, за чарку горілки — я вийшов шлюпкою на мол. Ласточкін дав мені записку і сказав принести в ательє «Дженгльмен» і віддати старшому майстрові.

— Ви знаєте, що написано в записці?

— Знаю: визволити Ласточкіна. І що я цьому допоможу.

— Чому ви хочете допомогти визволенню Ласточкіна?

— Це — сильний чоловік, замічательний! — сказав солдат. — І всі ви — сильні люди, замічательні. Ви — більшовики. Я — не більшовик. А може, я й більшовик. Мою Грузію — терзають, вашу Україну — терзають. Буржуї терзають всі народи. Я не буржуй. Я — проле-

тар. Я роблю на винограднику князя Мікладзе. Пролетарі всіх країн, єднайтесь!

Солдат раптом вхопився руками за погони на плечах і одним ривком зірвав їх, кинув на землю і розтоптав.

— Можете стріляти мене! — крикнув він, скаженіючи.— Коли не вірите!

Та зразу, так само, як спалахнув, він заспокоївся і з гнівного зробився лагідний:

— Ласточкін так і сказав мені: Вано, тобі не повірять зразу, тебе почнуть перевіряти. Але так треба, Вано! Нікому не можна безоглядно довіряти!..

Солдат-грузин був гарячою вдачі, і щирість звучала в його мові. Але... чи ж вірити все ж таки йому?

Солдата запитали, кого з грузинів, зв'язаних з підпіллям, він знає. Він не знав нікого, не знав взагалі, що в підпіллі є грузини, не знав, що таке підпілля.

Раптом Вано звернувся до Галі:

— Тебе, дівчино, звать Галя! Ласточкін мені сказав: Вано, можливо, ти зустрінеш там дівчину на ймення Галя. Вона повірить тобі, якщо ти скажеш їй: Галю, повір Вано пам'яттю загиблого Жака... Ласточкина продали якийсь Ройтман і Мишка Япончик. Я чув, як про це казали на транспорті...

— Боже! — скрикнула Галя.— Товариші! Я йому вірю...

В цей час до задньої кімнати ввійшов розгублений старший майстер:

— Товариші! В салоні... Григорій Іванович. Він не повинен бути зараз в Одесі...

Та двері вже відчинились, і, легко відсторонивши дівчат з пістолетами, до кімнати ввійшов Котовський у формі французького офіцера.

— Григорій?!

Але Котовський дивився тільки на солдата з обірваними погонами і під дулами пістолетів:

— Це хто?

Вано зірвався з місця і стояв перед французьким офіцером блідий.

— Григорію Івановичу! — скрикнула Галя.— Чого ви тут?

— Що трапилось, Григорію? — спитав і Олександр Столяров.

— Знайшли? — спитав Котовський.— Живий? Визволили?

Його обличчя було якесь загострене, вираз — зібраний, зосереджений: для нього в цю хвилину існувало лише одне, і це одне керувало всіма його вчинками. Більше для нього в цю хвилину не існувало нічого.

Раптом Ваню широко посміхнувся:

— Ти — не французький офіцер! Ти — Григорій Іванович! Ти — турбуєшся про Ласточкина. А Ласточкин турбується про тебе: він гукає на всю тюрму — Григорію Івановичу! — щоб перевірити, чи тебе нема в інших каютах.

Ваню мусив розповісти все з початку другий раз.

Котовський вислухав уважно, прочитав записку Ласточкина, повеселішав і лягнув Ваню по плечу:

— Кацо! Все правильно! Ти теж — замічательний чоловік!

Потім Котовський гукнув до дівчат:

— Пришійте йому погони на місце, ми зараз підемо з ним на транспорт номер чотири!

Але Олександр Столяров насамперед зажадав від Котовського пояснень — чому він не на місці в партизанському загоні, де має чекати наказу про виступ, а тут?

— Можете мене судити і розстріляти! — сказав Котовський. — Але Микола в біді, і я прискакав його рятувати. На чолі загону лишився Жила — прекрасний командир: загін виступить через п'ять хвилин після одержання наказу.

— Чому ти у французькій формі?

На це запитання Котовський спочатку тільки відмахнувся, але — на вимогу Столярова — змушений був дати пояснення.

Від Маяків до Одеси Котовський у формі ротмістра полку чорних гусарів проскакав безперешкодно — через усі застави, між усіма пікетами. В Одесі він вирішив не спинятися на дачі Федорова, бо це далеко від центру, а дорого́ була кожна хвилина, і примчав конем просто на Базарну — на свою явку у доктора Скоропостижного. Він хотів насамперед проінформуватися в Уласа Уласовича, — можливо, через фельдшера були для нього якісь вказівки від ревкому.

На Базарній, 36, Котовський зліз з свого вороного, накинув уздечку на штахет і подзвони́в. Двері довго не відчинялись, не чути було й старечого човгання капцями по сходах. Та раптом двері широко розчинились, і,

замість Уласа Уласовича, з пістолетами в руках стояли перед ним двоє контррозвідників.

Роздумувати не було часу.

Навідліг обома руками затопив Котовський зразу в обличчя обом, контррозвідники полетіли в різні боки, а Котовський захлопнув двері, скочив на коня і помчав вулицею геть. Він тільки завертав за перший ріг, коли від будинку 36 гримнуло кілька пострілів.

Він промчав квартал, знову завернув, промчав ще квартал, ще раз завернув — контррозвідники лишилися далеко позаду. Але якісь чи то патрулі, чи просто перехожі офіцери зняли стрілянина на розі Олександрівської. Тоді він помчав Поліцейською. Але на розі Грецької його знову зустріла стрілянина. Тоді він зрозумів, що на вулицях міста конем не прохопитись. На Грецькій площі він кинув коня і подався прохідними дворами, через Красний заулок, на Катерининську. Його червоне галіфе та чорний френч чорного гусара теж були, мабуть, уже запримічені, і найперше, що треба було зробити, — це змінити свій зовнішній вигляд. Зовнішній вигляд Котовський завжди міняв у костюмерній оперного театру: костюмер і гример театру опери були людьми Григорія Івановича. З Катерининської на Рішельєвську — і Григорій Іванович був уже перед театром.

В театрі опери, дарма що вдень, ішов спектакль: у зв'язку з станом облоги в місті театральні спектаклі починалися вранці і закінчувалися до обіду.

Котовський пішов прямо через центральний хід. Контролер зажадав квитка, але ротмістр полку чорних гусарів, який був сильно напідпитку, облаяв його, відштовхнув і зразу загубився серед натовпу.

З вестибюля Котовський пройшов за куліси і до костюмерної.

Зраділому костюмерові, який уже давненько не бачив Григорія Івановича, Котовський сказав тільки:

— Полундра! Негайно ховатись!

У цей час задеренчав дзвінок — антракт закінчувався, мала починатись дія.

Коли продеренчав другий дзвінок і артисти та статисти, зайняті в дії, зібралися за лаштунками, чекаючи свого виходу на сцену, поміж них, в групі статистів — з патерицею, при довжелезній білій бороді, в хламиді, подібній до грецького хітона, а під нею в червоному

галіфе з бомбами «лимонками» у кожній кишені був уже і Григорій Іванович Котовський.

Коли вдарив гонг і статисти на заклик сценаріуса з галасом посунули на сцену, вийшов за ними на сцену і дід з патерицею, з сивою бородою і в хламиді. Дід робив те ж саме, що й всі — переходив з місця на місце, здіймав руки догори, слав на чиюсь голову прокльони, а потім підтягував партії тенорів, що співали комусь осанну.

На середині дії в зал раптом дали світло, завісу спустили, і між рядами пішли контррозвідники. Вони шукали офіцера в чорному френчі й червоному галіфе. Чотирьох чорних гусарів — в чорних френчах і червоних галіфе — вони зразу ж потягли за собою і, цілком задоволені таким успіхом, з театру пішли. Завісу підняли знову, і дія йшла далі. Григорію Івановичу довелося ще два рази співати в хорі і, нарешті, з страшним лементом тікати за лаштунки, бо на сцену вибігли якісь інші статисти із списками й мечами — і від них усі кинулись урозтіч.

В костюмерній на діда в хітопі чекав уже костюм французького офіцера — не оперний, а цілком сучасний, оцей самий, що був і в цю хвилину на Котовському. Бомби «лимонки» теж були при ньому — на всякий випадок він переклав їх з червоного галіфе.

Оце було й все. Не турбуючись про одержання гонорару за участь у спектаклі, Григорій Іванович вийшов з театру геть і поспішив до ательє на Рішельєвській, сподіваючись зустріти тут когось із товаришів: явка ця була йому відома давно від самого Ласточкина...

Григорій Іванович подивився на Галю, на Столярова, подивився на всіх і сказав:

— Загін виступить в ту хвилину, на яку дістане призначення, і командувати ним буду я. А зараз не губімо ні хвилини! Я вірю кацо! Давайте розробимо план виволозіння Миколи.

— Що ж,— сказав Столяров,— давайте! Але явка тут ліквідуеться: не виключений її провал...

5

За годину з тральщика «Васильєв», що стояв під Потапівським молотом, спустили на воду шлюп. У шлюпі вирушала на гулянку весела компанія морячків. Награвав

ла гармонь, бумкав бубон, пробували навіть пританцювувати на округлому днищі шлюпа. Весла лягли на воду, і шлюп почав п'яно вихляти по Практичній гавані.

Морячки — у відпустці — справляли весілля свого брата.

Жених — матрос Шурка Понеділок — був п'яний «в дим». Він все поривався виплигнути за борт, лементуючи, що не хоче женитися і оженили його примусом батьки. Матроси — і російські, і французькі, що тинялися по Андросівському та Потапівському молах, зібралися біля причалів і лягали покотом від реготу. В шлюпі була й молода — у весільній фаті з восковим флердоранжем. Вона теж була дещо напідпитку і все обіймала свого судженого, підвискуючи тоненьким, п'яним голоском. Судженою була Галя. Весільний батько — старий рибалка в крилатому шоломі-зюйдвестці на голові — хоча теж був під чаркою, але держався міцніше за всіх, вгворюючи і жениха, і наречену.

Шлюп покружляв по Практичній гавані, наштовхуючись на боти, і мало не перекинувся, потрапивши під катер. Потім весільній компанії стало тісно в гавані, і, огинаючи Потапівський мол, шлюп пішов попід Військовим молем до хвилерізу.

Величезний транспорт під хвилерізом привернув увагу п'яної компанії. Спочатку шлюп зробив коло довкола транспорту — неначе віддавав морський салют посудині, що зустрілась у відкритому морі на далеких морських шляхах. Потім стерновий сп'яну пустився руля, і шлюп угородився носом у самий транспорт. Чорні французькі солдати стовпилися на палубі і качалися від реготу, спостерігаючи веселу компанію на воді. Але з люків з'явилися денкінські солдати і почали грізно відганяти шлюп геть.

Між матросами в шлюпу та солдатами на борту негайно ж виникла ущиплива суперечка — як завжди між моряками і піхтурою. Піхотинці гукали на матросів і «гнила снасть», і «шаланда з кашею»; морячки дружно відповідали — і «піхтурою нещасною», і «сухопутною вошею», і триповерховим «великим» матроським закрутом — з нагадуванням про бога Саваофа і сорок бочок апостолів.

Шлюп усе хлюпався попід бортом транспорту — п'янінькі веслярі ніяк не спромогалися відірватись від посудини, пояснюючи з прокльонами, що їх затыгає хви-

лею під цю плавучу тюрму, а весільний батько — старий рибалка — в цей час все награвав та награвав на скрипці молдавську дойну.

Звали весільного батька, очевидно, Миколою, бо всі гуляки раз у раз гукали до нього на весь простір бухти: «Ану, вшквар, Миколо! Ану, Миколо, покажись! Ану, Миколо, дай себе знати!..»

От тоді — за товстим склом одного з ілюмінаторів — і з'явилося обличчя.

Галя перша помітила обличчя і вхопила за руку Григорія Івановича — весільного батька.

Так, це був, безперечно, Ласточкін!

Шлюп знову ткнувся носом у борт транспорту — під самісіньким ілюмінатором: чортова хвиля все затягувала та затягувала утлу посудину під високий борт, — і, кленучи всі плоскодонні судна на всіх морях, матроси довго пояснювали безмозглий піхтурі на борту, що тому і тягне шлюп під пліт, що в річковому транспорті дно плоске і хвиля засмоктує під нього. А Ласточкін тим часом — спочатку на мигах, а далі постуками за абеткою Морзе об скло — встиг переказати:

«Допитують... тягтиму... на транспорті ще фельдшер... держитесь... визволяйте двох... коли повстання?»

«Молода» затягла:

— У середу вранці конопельки брала...

Ласточкін радісно закивав. Середя припадала на третє квітня. Залишилося ще п'ять днів.

Але тут вартовим на транспорті вже набридло, і вони почали стріляти по воді довкола шлюпа.

Тоді, нахваляючися пустити їм юшку, коли вони — піхтура нещасна — зійдуть на берег, матроси таки спромглися вибратися з-під транспорту і завеслували геть.

Та довго ще долинали до транспорту п'яні співи.

Репертуар весільної компанії був невичерпний. Співали «Сонце низенько, вечір близенько...» — Ласточкін повинен був зрозуміти, що визволяти його будуть, як заїде сонце, увечері. Співали «Ніч яка, господи, місячна, зоряна, видно, хоч голки збирай...» — ночі стояли місячні, і вихопитися з порту треба було неодмінно до того часу, як зійде місяць...

Щасливий сидів Ласточкін у своїй тюремній каюті. Отже, все гаразд: повстання не відкладається, товариші діють активно, в дії і Григорій Іванович — навіть само взявся до справи визволення Ласточкіна й Уласа Уласовича... Тут Ласточкін непохвально похитав головою: адже Котовському належало бути з своїм загоном, а не тут. Навіщо його викликали товариші?..

Ласточкін сидів на табуреті, що заміняв в його каюті стіл, але сидів, підібгавши ноги під себе, бо старий, гнилий транспорт, очевидно, дав після шторму течу в кормі: в каюті було води майже по коліна. В центральній частині, в каюті, де його допитували, води не було. Принаймні в час другого допиту.

На другий допит — минулої ночі — генерали вже не прийшли. Звичайно — чи ж генералам самим займатися чорним ділом? Для цього є спеціальні кати. Та й — як стало відомо Ласточкіну від Ваню — до Одеси знову прибув сам головнокомандуючий збройними силами Антанти на Сході генерал Франше д'Еспре, і генерали, певна річ, дістають зараз прочухана від вищого командування за ганебний стап на Одеському плацдармі. Бої точилися де за сімдесят, а де і за п'ятдесят кілометрів від Одеси. Де вже генералам допитувати в'язнів!..

Другий допит провадив спеціаліст — полковник французької поліції Бенуа. Присутній на допиті був лише американський дипломат Рігс. На цей раз Рігс був у повній формі американського полковника.

Допит був організований із знанням справи.

Коли Ласточкіна ввели до каюти, Рігс сидів у кріслі, а полковник Бенуа, заклавши за спину руки, в яких дрібно вібрував тонкий стек, крокував по тісній каютці від стінки до стінки. Стояло ще тільки одне крісло — для полковника Бенуа, інші були винесені з каюти геть. В кутку притулилася табуретка, і на ній щось лежало, але що саме — не можна було побачити, бо зверху було все прикрито старим джутовим мішком.

Полковник Бенуа спинився, коли Ласточкін переступив поріг. Він повів своїм качачим носом назустріч Ласточкіну, наче винюхував, яка буде пожива, блимнув прозорими, невиразними, але пронизливими очима і зразу сказав:

— Отже, ви надумались, і ми не будемо баритись? Стенографістку!

Конвойний вийшов. Ласточкін стояв при порозі. Рігс поглядав на нього мовчки, попихуючи сигарекою.

Двері знову відчинились, і до каюти ввійшла руда дівчина з блокнотом у руці. Ласточкін ніколи не бачив Єви Блюм, але з розповіді Галі й Славка зразу впізнав руду бестію. Так от яка вона, американська садистка-катюга!

Єва сіла у вільне крісло, заклала ногу на ногу, поклала блокнот на коліно і вийняла з кишені куртки олівець. Вона була теж в уніформі американської армії.

Бенуа проказав, неначе він провадив і перший допит:

— Отже, першим було поставлене запитання про прізвища членів більшовицького обласкому й ревкому. Нотуйте, міс Єва. Прошу?

В загальному мовчанні проминула хвилина. Бенуа і далі крокував від стінки до стінки. Він ходив швидко, а завширшки каюта була п'ять кроків,— і він був схожий на шакала, що борсався у клітці в менажері.

Ласточкін сказав:

— Не мигтїть перед очима, ви заважаєте мені зосередитись.

Бенуа з подивом глянув на Ласточкіна, але ходити не перестав.

Єва посміхнулась кутиком рота.

Рігс хмикнув собі під ніс.

— Полковнику! — ліниво промовив він.— Справді, не мигтїть. Ви ще не знаєте, з ким маєте справу. Нема ніякого сенсу затягувати!

— О! — хижо прошипів Бенуа.— Я і не збираюсь затягувати.

Він рвучко спинився перед Ласточкіним, хутко висмикнув руку з-за спини і шмагнув Ласточкіна по обличчю своїм тонким стеком.

На мить Ласточкіну здалося, що він уже неживий. Він не відчув навіть болю — все спалахнуло в ньому, все завихрилося навкруги: Бенуа, Рігс, Єва, каюта. Він чув голос Бенуа, який верескливо прокричав: «А тепер, міс, прошу, пишіть!» Він весь зіщулювся, зібрався в жмуток, а тоді враз випростався, кинувся вперед — і з усіх сил свого наче щуплого, а насправді дужого тіла кулаком зісподу вдарив полковника Бенуа під підборід-

дя. Ласточкін ще замолоду досконало оволодів прийомами боксу.

Полковник Бенуа гучно клацнув зубами, кувікнув, як поросся, і гепнув навznak. Удар був такий сильний і несподіваний, що полковник поліції, безперечно, віддав би душу своєму католицькому богові, коли б вдарився потилицею об підлогу. На його щастя, каюта була тісна, і він впав головою якраз на коліна Єви.

Єва зойкнула. Рігс щось крикнув. Двоє мальгашів вбігли в камеру і скрутили Ласточкіну руки.

— Зв'яжіть! — наказав Рігс.

Руки Ласточкіну негайно ж зв'язали за спиною.

Полковник Бенуа, дико і безтямно кружляючи очима, сидів на підлозі. Він прихилився головою до Євиних колін, з кутика його рота стікав струмок крові: він прикусив собі язика і був, очевидно, не зовсім притомний. А Рігс реготав, аж захитуючися в своєму кріслі.

— Блискучий удар! — реготав він. — На ринг! Ласточкін, ви будете чемпіоном! Ні, правда: міняйте професію революціонера на славу чемпіона! Я згодний бути вашим імпресаріо!..

Єва гидливо зняла з своїх колін голову жандарма і поклала Бенуа на підлогу.

— Води! — гукнула вона.

Чорний мальгаш, розгублено кліпаючи повіками, вбів з величезним, конічної форми корабельним відром води.

Єва взяла відро з рук чорного солдата, з натугою підняла його і перекинула — ціле — на голову розпростертого полковника поліції. Полковник захлипав, захлинаючись.

Ласточкін стояв, похитуючись, весь напружений, нахилившись цілим тулубом уперед, неначе і так — із зв'язаними за спиною руками — готувався до нового стрибка.

Єва глянула на нього скося і раптом зарепетувала:

— Ноги! Зв'яжіть йому і ноги! Вони б'ються ногами, ці більшовики!

Удар, який вона дістала нещодавно від ноги Вітека, очевидно, запам'ятався їй на все життя.

Ласточкіна кинули на підлогу і зв'язали йому ноги.

Тепер він лежав, і під нього текла вода — вся підлога каюти була залита водою. Під другою стінкою лежав полковник Бенуа, і Єва робила йому штучне дихання.

Рігс покликав мальгашів і наказав однести полковника до іншої каюти, щоб він одлежався, і викликати з берега лікаря.

Потім Рігс звернувся до Ласточкина:

— Що ж, справді, не будемо гаяти час. Полковник Бенуа вийшов із ладу, але, я думаю, ми дійдемо згоди й без нього. Отже, Ласточкін, ваша відповідь?

Ласточкін не відповів.

Перечекавши, Рігс запитав:

— Кажіть зразу — будете говорити чи ні? І — підемо далі.

Тоді Ласточкін відповів:

— В такому стані я говорити не буду.

— Єво,— зітхнув Рігс,— доведеться тобі...

Руда бестія буркнула щось і звелась. Вона підійшла до табуретки і відкинула мішок, що її покривав. Кинувши оком туди, Ласточкін побачив: там стояла спиртівка, лежали щипці для завивки і довгі шпильки, якими дами-модниці пришпилюють капелюшок до волосся.

Це скидалося на дамський туалетний столик. Рігс теж кліпнув оком на табурет і скривився:

— Ти не могла підібрати щось путяще?

Руда бестія відказала сердито:

— Ви потягли мене надто поспішно. Я схопила, що було під рукою.— Вона посміхнулась кутиком рота.— А потім: це дошкульніше за будь-що інше...

Вона чиркнула сірником і запалила спиртівку.

Рігс обернувся до Ласточкина.

— Ну, Ласточкін,— сказав він дружелюбно,— так будете відповідати?

— Ні.

7

Для визволення Ласточкина і фельдшера Уласа Уласовича було прийнято план, запропонований Олександром Столяровим.

Тільки впаде смрк — ще до того, як на черговий нічний допит причалить до транспорту катер із Рігсом та Бенуа,— Ваню, знешкодивши одного мальгаша, що вартуватиме у другому коридорі, виведе на палубу Ласточкина з фельдшером і тихо спуститься з ними у завчасу наготовлений під бортом ялик. Кулемети дружини Морського райкому повинні весь час держати транспорт на

мушці з причалів Потапівського молу: їх можна потаємно розташувати між ящиків, наготовлених для навантаження на тому відтинку молу, що загинає до елінгів. Огонь з кулеметів відкривати лише тоді, якщо на транспорті знімуть тривогу. Тоді брати палубу під огонь. Ялик тим часом пройде до елінгів, де й чекатимуть на нього товариші.

Кулеметниками на молу брався командувати Шурка Понеділок, охорону на елінгах з частиною дружини імені Старостіна забезпечував Котовський.

Друга частина дружинників Старостіна розташовувалась зовсім з іншого боку — на причалах Карантинної гавані. В разі кулемети з Потапівського молу почнуть стрілянину, з причалів Карантинної гавані теж мали відкрити вогонь — наосліп, тільки демонстративно, щоб відтягти увагу на себе. Відходити дружинникам — за Карантинний мол, на ланжеронівські причали, аж до отраднянського входу в катакомби. Кілька бійців, що лежатимуть на високому березі за огорожею санаторію, в такому разі прикриють відхід дружинників, кидаючи вниз на берег гранати.

Охорону на елінгах організувати було простіше, бо до неї дібрано саме тих дружинників, які й працювали на елінгах. Після закінчення робочого дня вони просто повинні були захватись на робочих місцях, де була припасена у них і зброя. Котовського — як почне смеркати — мав впустити вартовий біля брами, теж — дружинник загону. На Котовського покладалось керівництво цілою операцією.

Григорій Іванович день перебував приховано в Ботанічному парку, в оранжереях професора Панфілова, і вибрався в дорогу ще завидна. Іти з Малого Фонтана було неблизько та й проскочити треба було до комендантської години.

Григорій Іванович на цей раз рушив без гриму — у своїй справжній подобі. Поміщик Золотарьов, вантажник Григорій, негоціант Беркович, очевидно, були скомпрометовані остаточно, як і подоба доктора Скоропостижного. Як прибирати ще якусь нову подобу, то чи не краще замаскуватись... під себе самого? Котовський міркував так: таким, яким він є насправді, Одеса часів французької окупації його зовсім не знає — з минулого року, з часів німецької окупації, він ні разу не з'являвся на вулицях без маскарadu.

Людей на вулицях було небагато — ще півгодини, і настане сьома година, після якої на кожного, хто вийде на вулицю, патруль відкриє огонь, і люди вже заздалегідь ховалися по своїх кутках. Лише окремі перехожі або французькі та денікінські офіцери, що мали в кишенях нічні перепустки, ходили спокійно, не поспішаючи. Григорій Іванович не пішов Миколаївським бульваром, де у фешенебельних готелях проживало все командування, а попрямував Центральним провулком. Тоді — через Катерининську, прохідним двором поза контррозвідкою, Сабанєєвським провулком і Військовим узвозом — він і розраховував вийти на Приморську до елінгів.

Але саме на Центральному провулку — з під'їзду «Центральних номерів» — назустріч йому вийшла дама. Вона заховала ключ у ридикюль і замислено постояла хвилинку на східцях; потім так само замислено, дивлячись собі під ноги, дама поволі пішла назустріч Григорію Івановичу. Григорій Іванович зробив крок набік, щоб розминутися. Дама звела очі і кинула неухважним поглядом на того, хто її проминає. Григорій Іванович поспішав і на даму навіть не глянув. Але дама раптом скрикнула, і в ту секунду, коли Григорій Іванович якраз вирівнявся з нею плече в плече, вхопила його за руку. Григорій Іванович глянув. Пам'ять в нього на обличчя була чудова. Він зразу впізнав: перед ним стояла, з очима, поширеними подивом і жахом, тримаючи його за руку, артистка Віра Холодна.

Звичайно, можна було висмикнути руку і кинутись бігти. Але смерк ще не запав, на вулицях в цій частині міста було чимало офіцерів та патрулів...

В цю секунду артистка прошепотіла схвильовано:

— Ви — Котовський... Я вас зразу... впізнала...

Впізнала! Так, вона могла впізнати. На дачі в письменника Федорова на станції Ковалевського в сімнадцятому році вони зустрічались не раз. Навіть одного разу катались човном і купались у морі: був пікнік з приводу визволення експропріатора Котовського з тюрми після засудження його на смертну кару. Котовський від'їздив добровольцем на фронт, ліберальна інтелігенція влаштувала йому проводи...

Котовський не повернув голови до артистки, не глянув на неї, не відповів — і йшов далі. Він навіть не висмик-

нув руки: артистка сама випустила руку Котовського, але пішла поруч із ним.

Котовський дивився перед собою: до Катерининської залишалось кроків із сорок, а там — або ліворуч у прохідний двір, або... праворуч на розі — якраз будинок контррозвідки...

Віра Холодна йшла поруч, крок у крок із Котовським, і швидко, затинаючися, говорила:

— Котовський!.. Ви можете не вірити мені... Але вас шукають всі контррозвідки... Всі ваші маски відомі...— Вона раптом майже істерично засміялась.— Який ви чудовий актор! Навіть я не впізнала вас у подобі поміщика Золотарьова на рауті...— Вона заговорила знову швидко, ще швидше, як раніше: — Тікайте... негайно!.. Куди ж ви... за рогом контррозвідка...

Котовський йшов, не повертаючи до неї обличчя, не дивлячись на неї, не відповідаючи.

Власне, він і сам не знав, що буде далі, що йому далі робити? Може, це — підступ? Може, це — широк? Він не мав часу над цим роздумувати. Він просто йшов туди, куди йому було потрібно. Його вело тільки одне: треба рятувати Ласточкина, і він повинен бути на місці, за всяку ціну — на місці!

До рогу залишилось десять кроків. На розі вже стояв лінійний патруль, а праворуч — тридцять кроків — контррозвідка. Біля контррозвідки, мабуть, стовпилося зараз чимало офіцерів...

Віра Холодна раптом заплакала.

Вона прошепотіла, закусивши губу:

— Тікайте! Дурний, проклятий, назад...

Котовський взяв артистку під руку і сказав:

— Негайно покиньте плакати! З веселим обличчям ви проведете мене зараз мимо всіх офіцерів і контррозвідників. Ну, грайте!..

Вони якраз вийшли на ріг Катерининської. Котовський вже вихляв якоюсь танцювальною походкою загулялого ловеласа, близько схиляючися до своєї дами і щось шепочучи їй на вухо.

Одягнута дама була з паризьким «шиком», капелюш на ній був щонаймодніший — величезні криса звисали мало не до пліч, і обличчя кавалера ховалося під розкішним головним убором його дами.

Офіцери на розі розступилися: хто в Одесі не знав зірки екрана, артистки Віри Холодної?

Артистка хотіла звернути ліворуч — геть, далі від страшного будинку контррозвідки, але Котовський міцно натис на її руку і повернув праворуч — просто до будинку контррозвідки.

Кавалер нахилився ще ближче до дами — він майже цілком пірнув під її чудовий капелюш — і розповідав, мабуть, щось надзвичайно дотепне, бо дама аж захопилася сміхом.

Вони вирівнялися з будинком денікінської контррозвідки, — тут перед під'їздом стояло групами не менше як півста офіцерів-контррозвідників: западала ніч, наставала комендантська година, і офіцери-контррозвідники готувались у нічні пікети — ловити більшовиків, хapati затемна будь-кого і тут же розстрілювати при «спробі на втечу». Зірку екрана, артистку Віру Холодну, впізнали і тут. Перебігло навіть шепотіння: «Віра Холодна... Віра Холодна...» Офіцери ввічливо відсторонилися, пропускаючи артистку з її кавалером і кидаючи на кавалера заздрісні погляди: не кожному ж пощастить отак прогулюватися з славетною красунею зіркою під ручку, так близько прихилиючись до її розкішного плеча... Знайшовся і хтось знайомий. Радий похвалитися своїм видатним знайомством перед товаришами, він хвацько відкозиряв, брязнув острогами і сказав:

— Поспішайте, Віро Василівно! Ще десять хвилин — і осада! А втім, — він люб'язно засміявся, — вас це, звичайно, не стосується...

Артистка помахала йому рукавичкою, не відриваючись. Вона була зайнята: її кавалер саме в цей час розповідав щось таке гостре, що вона аж закашлялась від сміху.

Потім вони проминули й французьку контррозвідку. Перед будинком також стояли офіцери, а на брукові вишикувався підрозділ чорних зуавів. Офіцери галантно відступились: артистку Віру Холодну знали й вони.

До Сабанеєвського заулка Холодна з Котовським вишли мовчки.

Котовський спинився і відпустив руку артистки.

— Спасибі... — сказав Котовський.

Він глянув на артистку. Вона дивилась на нього — сльози текли по її обличчю, змиваючи пудру з щік і чорне сурмило з вій.

— Я збираюсь від'їжджати, Котовський... до Франції... потім до Німеччини — на зйомки фільму: я маю

ангажемент...— швидко прошепотіла вона.— Ах, про що це я? — зразу ж урвала вона.— Навіщо? Просто я не можу тут... тому, що я боягузка і...— Але зразу ж вона схлипнула зовсім по-дитячому і швидко додала: — Але от я побачила зараз вас, такого сміливого, такого... цілеспрямованого, і зрозуміла, що це не просто ваша особиста хоробрість. Це — сила служіння великій ідеї. Мені ця ідея невідома й...— З мукою вона майже скрикнула: — Я не знаю, хто ви, але, очевидно, ви — більшовик. Але я не знаю більшовиків. Я знала тільки одного більшовика — Анатолія Васильовича Луначарського. Це така чудова людина! І зовсім не такий, як ви... А їх... їх усіх,— знову майже крикнула вона,— всіх цих французів, англійців, денікінців, варварів, дикунів, окупантів — я ненавиджу! І мені вже шкода, що я мушу виїхати...

— Ідьте! — промовив Котовський.— Якщо не поїдете, побачимось. Спасибі за цю послугу...

Коли Котовський вийшов на територію елінгів Ропіту, всі були вже на своїх місцях. Уже майже смеркало — і за півгодини-годину треба було чекати початку операції.

На море лягав туман, і це було дуже до речі: під покровом туману ялику легше буде непомітно пройти відстань від хвилерізу до рогу Потапівського молу, за яким починалась гавань перфі.

Котовський зійшов на якусь високу будівлю над стапелями — на горішню площадку будівлі: звідси, через мол, було видно хвилеріз і транспорт номер чотири близько від нього. Туман уже вкрив морську далечінь, але тут, в бухті, він був негустий. Крізь легкий серпанок туману, крізь нічний смерк, який гуснув шохвилини, Котовський ще виразно бачив темний контур транспорту над водою. На носі й на кормі судна мерехтіли крізь морок вогники сигнальних ліхтарів.

Що там на транспорті? Як Вано? Чи пощастить?.. Чи встигне Вано вивести в'язнів, спустити їх у ялик і відплисти бодай на сто-двісті метрів до того часу, як прибудуть на катері для чергового допиту допитувачі?..

8

Черговий допит почався ще вдень.

Ласточкина притягли і кинули на підлогу перед Рігсом, Євою і Бенуа: полковник поліції вже очунав — в нього лише боліла щелепа, бо влучний удар звихнув її,

і довелося вправляти її з допомогою хірурга. Крім того, у нього змінився голос — бо удар розтрощив вставні зуби, і тепер полковник шамкав беззубим ротом.

— Вогню! — люто прошамкав він, тільки Ласточкіна кинули до каюти.

В допомогу Єві вже стали два мальгаші. Вони тягли жаровню й залізо.

Ласточкін лежав у калюжі на підлозі. Все тіло його палало, все тіло було пронизане нестерпним болем — як від тисячі ран. Все тіло його з голови до ніг було проколоте десятки, а може, й сотні раз розпеченими на вогні гострими шпильками Єви!

— Ну,— поцікавився Рігс,— як ви себе почуваєте?

Ласточкін не відповів.

— Прізвища й адреси?

Ласточкін мовчав.

Рігс зітхнув.

Бенуа пхнув Ласточкіна чоботом.

— Починайте! — заверещав він беззубим ротом.

О дев'ятій запала вже чорна ніч — за два кроки не видно було нічого. Тільки два вогники — на посі й на кормі транспорту — ледь-ледь просвічували крізь туман. Над заснулим, темним морем стояла тиша, чути було, як ледь плескали хвильки об кам'яні моли, як на Великому рейді видзвонювали склянки на французьких і англійських кораблях. Але в гаванях ніщо не подавало ознак життя: з настанням ночі гавані вмирали до ранку.

Котовський зліз уже з своєї будівлі і пробрався на кінець молу, що прикривав вхід до Ропітівської гавані. Він все слухав і слухав: він хотів, він мусив почути тільки один звук — сплеск весел або порипування кочетів.

За купами брухту, на ускосах елінгу — скрізь лежали бійці, стискаючи в руках маузери, нагани, гранати. За стіною Потапівського молу, між мішками під брезентами, причаїлись кулеметники. Все було готове, щоб зустріти ворога, якщо ворог поткнеться і почне бій.

Та насамперед треба було, щоб у морі сплеснула вода з весел або зарипіли кочети.

Але тихо було над морем.

Тихо було о дев'ятій годині і о десятій...

Далеко — за чотирма гаванями, за трьома молами, у завороті Карантинного молу, за камінням і під залізничною колією — теж лежали бійці. Вони теж напружено дослухались і вдивлялись у далечинь. Їм не було видно транспорту під хвилерізом, і вони не могли почути ні сплеску весел, ані рипіння кочетів. І вони б воліли не почути нічого. Вони хотіли, щоб тихо було аж до тої пори, як зійде місяць... Та коли б там — за трьома молами і чотирма гаванями — раптом виникла перестрілка, вони готові були негайно ж зняти одчайдушшу стрілянину тут, щоб привернути увагу на себе.

Але тихо було за трьома молами і чотирма гаванями.

Тихо було і о десятій, і об одинадцятій.

Отже — все минає щасливо?

Ще далі, за Ланжероном — на високому урвищі під черепашниковим муром санаторію — лежала ще група бійців. Звідси, з гори, туман здавався густішим, а море — чорнішим, аніж то було насправді. Бійці не бачили нічого взагалі: перед ними була лише чорна пелена моря, темна запона туману над ним і ледь світліший нічний небозвід угорі.

Вони раді були нічого не побачити і не почути, бо це б означало, що операція відбувається добре і все закінчилося щасливо.

І вони раділи, що тихо було в Карантинній гавані, тихо було й далі — за молами і гаванями, — аж до верфі за Андросівським молотом. Бо, очевидно, все проходить щасливо...

Та бійці під муром санаторію лежали і далі наготові. Лежати їм треба було до ранку: лише вранці довідаються вони, чи й справді все минулося щасливо і Микола Ласточкин визволений з плавучої тюрми...

Після одинадцятої туман над морем на сході посвітлішав. Ясна пляма більшала і ставала чіткішою: з-за моря наближалося світло. Світло наближалося, і це відбувалося так швидко, що здавалося: місяць біжить з того боку земної кулі, поспішаючи чимдуж, поглинає відстань і пробивається крізь туман. Не минуло і трьох хвилин відтоді, як ясна пляма в тумані над морем була ледь примітна і здавалась тільки оманюю, а вже розсіяне світло поширилося мало не на чверть небозводу, посріблюючи туман. З моря раптом повіяв вітерець — набігла вниз на берег перша благоденька довга хвиля, — і

туман зразу відчутно порідшав, наче зникав. І тоді світляна пляма враз зменшилась, але засвітилась дужче, а там, над самим морем, звідки мав зійти місяць, аж зачервонів горизонт. Ще кілька секунд, і наче спалахнули за горизонтом відблиски далекого, але величезного багаття. Туман тікав і танув на очах. Ще мить — і над горизонтом, у самісінькому центрі заграви, мигцем блиснув огонь, та коливання моря зразу ж заслонило яскраву вогнисту цятку.

— Зараз... зійде... місяць...— прошепотів Григорій Іванович до Галі. З одежею для Ласточкина і фельдшера вона чекала поруч із ним.— Що ж це?.. А ялика... нема...

В голосі Григорія Івановича бринів неприхований відчай.

Місяць виповз наполовину, потім цілий — червоногарячий, величезний, округлений, вищерблений зліва. Він неначе підстрибнув на хвилі і зразу ніби спинився нерухомий над горизонтом.

Туман зовсім зник. Темрява ще не порідшала — місяць ще не світив. Але мине ще хвилинка-дві, і побіжить морем яскрава доріжка: спочатку жовтогаряча, аж фіалкова, далі жовтаво-зеленкувата, потім блідо-срібляста, і тоді розіллється над морем тьмяне сяйво, і стане видно аж до Великого рейду; і в мерехтітті місячної доріжки, що простягнеться між місяцем і кожним, хто гляне на море, буде видно як на долоні за два кілометри, за три і за чотири. Буде видно не те що ялик, а кожну трісочку...

Місяць зійшов і залив усе своїм сріблясто-зеленим таємничим сяйвом...

10

Місяць зійшов — і це було гасло для бойових порядків під станцією Березівкою.

Ще дві-три години тому, тільки впав вечірній смерк у степу, підрозділи Червоної Армії почали приховано наближатися до станції. Ховаючись за кущами, у кожній западині, використовуючи цілковиту пільму весняної ночі, бійці скрадалися до залізниці.

Генеральна битва за Березівку, власне, вже відгриміла. Надвечір п'ятнадцятий — авангардний — полк

південної групи ввійшов у стик з противником на північних підступах до станції у степу. Залізнична колія робить тут, під Березівкою, круту петлю — мало не зашморг, і оборона станції в горловині петлі мала всі переваги. Оборону тримали десять франко-грецьких батальйонів: два полки греків і чотири батальйони французів. Три тисячі франко-грецьких стрільців і кулеметників трьома цепами лежали в горловині оборонної петлі.

Годі було й заміряться на удар в лоб: п'ятнадцятий полк мав три батальйони при двох гарматах.

Червоноармійці навантажили порожній ешелон камінням, бомбами і динамітом, облили його нафтою і підпалили. Палаючий поїзд, гуркочучи вибухами бомб та динаміту, сіючи паніку, влетів на територію станції — в тил оборонним цепам. Тоді бійці п'ятнадцятого полку звелись і пішли в атаку.

Бій був жорстокий, приніс перемогу, але ціною великої крові. Два грецькі цепи були знищені зовсім: дві тисячі п'ятсот трупів залишилося на полі бою; третій — французький — цеп поспішно відійшов до самої станції. Тисячу кулеметів залишив противник на полі бою — і це було якраз по два кулемети на бійця: живої сили в трьох батальйонах п'ятнадцятого полку лишилося тільки півтисячі чоловік.

Але перемогу треба було закріпити, усіх треба було розвинути — станцію Березівку здобути, поки противник не очутився і не підійшла до нього підмога. Вирішено здійснити нічну атаку.

Поночі тихо плазували бійці між сухою торішньою ковилою, по чорній весняній ріллі, молоденькими, ледь зеленіючими моріжками та росяною озиминою. За дві-три години, до сходу місяця, перший цеп бійців непомітно скрався майже до привокзальної колії — за тридцять-сорок метрів від лінії ворожої розстрільні. За першим цепом скрадався другий, за другим — третій, останній. Резерву не було, гармати теж мовчали: мав бути наглий нічний штурм — на багнет.

Місяць зійшов — далі скрадатись було неможливо: цепи червоноармійців стало видно як на долоні. Шваркнула в небо ракета — бійці звелись і в сяйві місяця кинулись в атаку.

Але назустріч рукопашному удару пролунало лише кілька пострілів. Ворожий цеп звівся з піднятими вгору руками.

— А ба ля гер! — гукали французи.— Геть війну!

З станції в цей час загукотіли кулемети, але тепер і радянські бійці разом з французьким цепом були під захистом залізничного насипу.

Командир полку прискакав верхи.

— Комбата до мене! — наказав він.

— Краскома Столярова! Краскома Столярова! — по-линуло по цепу першого батальйону.

Краском, комбат Федір Столяров, вів перший батальйон в атаку. Це його батальйон — в півтори сотні бійців — без жодної краплини крові поставив французький цеп з піднесеними вгору руками. Тепер Федір Столяров шикував бійців, щоб іти далі — станції в лоб, поки другий і третій батальйони заходять з флангів, перерізаючи зі сходу і з заходу петлю залізничної колії.

Федір Столяров підбіг до комполка:

— Товаришу комполка! Що робити з полоненими? Їх триста чоловік, а резерву для конвою нема.

— Забрати зброю! — наказав комполка.— І хай ідуть собі під три чорти на чотири вітри!

— Єсть!

Кулемети з станції не примовкали, вони заливали степ свинцем і робили мертвою всю відстань між станцією та крилами петлі. Як знешкодити французькі кулемети?

Федір став перед лавою полонених французів,— у сьвітлі місяця його було видно всім,— і звернувся до них.

— Вів ля Франс! — гукнув він.— Вів революсьйон!

Це було все, що він умів сказати по-французькому.

Хвилинку лава французів мовчала. Потім хтось із полонених гукнув:

— Жанна Лябурб!

— Більшовик! — негайно ж відгукнувся Федір.

Тоді вигуки у лаві французів сплеснули тут і там:

— Більшовик!.. Революсьйон!.. Ленін!..

— А ба ля гер! Вів революсьйон! Вів більшовик! Вів Ленін! — підхопив Федір.

— Вів! — загукали французи.— Вів Ленін! Вів більшовик! Вів ля революсьйон!

— От і поговорили! — задоволено розправив свої рясні вуса комполка.— Ти, комбат Столяров, здорово чешеш по-французькому! Ану, розкажи їм, щоб пішли назад, до своїх, і зробили там «абалягер»! Перекажи їм, як це буде по-французькому?

Федір Столяров вихопив наган, потрусив ним перед французами і кинув об землю. Потім махнув рукою в бік станції, звідки незмовкно гуркотіли та гуркотіли кулемети, і звів руки вгору.

— А ба ля гер! — гукнув він.

— Правильно! — констатував комполка і додав від себе, теж махаючи рукою в бік станції.— Марш! Марш! І французи зрозуміли.

Вони зійшли на насип — один, влучений кулею, впав; але інші звели руки вгору — в сяйві місяця видно було, що з руками, піднятими вгору, стоять французи. Один кулемет закашлявся і змовк, змовк другий, інші війнули свистом куль високо вгорі,— і французи із зведеними вгору руками рушили з насипу вниз, в поле, до станції, до своїх.

— А ба ля гер! — гукали вони і йшли.— Революсь-йон! Вів більсовик! Вів Ленін! А ба ля гер!..

Коли вони пройшли половину відстані, кулемети замовкли зовсім.

Ще хвилинка — і цеп французів з піднятими вгору руками зник між пристанційних будов, серед своїх.

В цю хвилину з другого і третього батальйону прибули зв'язкові: батальйони вийшли на обтин правого і лівого крил колії і готові до атаки.

— Хвилиночку! — сказав комполка.— Либонь, щось суне з-поза станції?

Справді, з-поза пристанційних будов виїхала на шосе автомашинна. На ній тріпотів білий прапор. Машина поволі посувалась до переїзду через колію.

— Ану, Столяров! — наказав комполка.— Поговори з парламентаром. Що ж це ти, брат, зразу не признався, що вмєш по-французькому?

Парламентар — французький офіцер — вийшов з машини з білим прапором у руці. Він зламав свій палаш на коліні, потім став струнко перед бійцями, взяв на честь і заявив, що ще п'ятсот французьких солдатів — решта гарнізону станції — кладуть зброю і просять милості в переможців.

Весняна ніч уже доходила кінця, місяць ще був на небі, але з степу вже вставали передранкові сутінки, а на сході ледь рожевіло. Займався новий день.

В цей час прискакала кінна розвідка і доповіла, що з боку Одеси, від Сербки, шляхом від Раухівки поспішають сюди чимдуж якісь величезні й гримливі машини.

І ще за кілька хвилин — тільки батальйон Федора Столярова встиг залягти заслоном понад шляхом — на шляху справді з'явилися ніколи не бачені залізні потвори.

Йшли танки. Їх було шість.

Підійшовши на кілометр до станції, танки зійшли на ріллю, розгорнулися півколом і, сиплячи на всі боки свинцем, поповзли до залізничної колії, де лежали застави.

Це були перші танки — взагалі перші, які доводилось бачити червоним бійцям. Про нову зброю — танки — досі лише йшла поголоска, і поголоска ця сіяла жах: залізні потвори, яких не беруть ні кулі, ні гранати, пруть і пруть вперед, розчавлюючи своїми широкими залізними повзунами все живе й мертве, що трапиться на путі...

Кілька хвилин бійці дивилися насторожено — з острахом, але й з цікавістю — на небачених залізних велетнів. Але коли один з танків, зустрівши на марші якусь повітку, не спинився і не обійшов її, а пройшов просто крізь глиняні стіни — бійці не витримали: то один, то другий підхоплювались із землі й бігли геть. Сліпий жах гнав їх назад — тікати, далі від незбагненної і всемогутньої залізної потвори!..

Кулемети заслону засипали танки зливою куль, — танки були вже зовсім близько, і можна було навіть чути, як кулі вдарялись об броню і з плумканням плющились. Залізні потвори сипали вогнем без уннуну.

Та наступати далі танки вже не могли: перед ними був, хоча й невисокий, але насип залізничної колії, і це для них була непоборна перешкода. Танки спинились перед насипом, два передні повернули праворуч на шосе і попрямували до переїзду через залізничну колію, інші почали поволі розгортатись, щоб і собі рушити через переїзд.

В цей час до Федора підійшов якийсь французький солдат — з тих, що поклали зброю і тепер були лише свідками бою. Він схвильовано і в ажитації щось говорив, вказуючи на танки. Та Федір зрозуміти його не міг, і не до цього французького солдата було йому зараз, коли власні солдати тікали, коли всій частині загрожувала неминуча поразка. Федір уже хотів відштовхнути французя, але француз вхопив його за руку і почав, поспішаючи, пояснювати на мигах. Він вказав на танк, зробив рух рукою, який демонстрував літ куль з кулеметів

танка, потім швидко присів і зробив такий же рух — віялком — над головою.

І Федір зрозумів. Коли підбігти близько до танка і присісти, то для танкових кулеметів ти стаєш недосяжний. І зразу Федір зрозумів і інше: кулемети танка діяли лише в одному напрямку, крізь амбразури в броні; сектор обстрілу був обмежений — якихось сорок-п'ятдесят градусів, а вся інша просторінь проти танка була цілковито безпечна. Щоб обстріляти і цю просторінь, танк повинен був розгорнутись і змінити напрямок. Але в такому разі безпечною ставала раніше обстрілювана просторінь.

Роздумувати не було часу, — треба було користатися з тих хвилин, поки танки розгорнуться і вийдуть з-під насипу.

Федір схопив гранати і побіг проти танка, який став в цю хвилину боком до нього.

Він підбіг, присів навпочіпки під залізною потворою — кулемети були над ним, один з кулеметів якраз застрочив, і кулі полинули над головою Федора.

Федір сіпнув кільце і кинув гранату під ковпак танка.

Розітнувся гучний вибух — танк навіть підскочив. Тоді Федір кинув ще одну гранату. Розітнувся другий вибух — танк залящав, заторохкотів усім своїм залізом, сіпнувся і став.

Тоді Федір постукав наганом у залізну стінку.

— Вилазь! — закричав він.

Але танк мовчав. Він був мертвий. Мертвий цілковито: загинули танкісти в череві залізної потвори від вибухів гранат, зіпсувався, очевидно, і самий механізм.

Тоді Федір виліз на танк зверху і затупотів по ньому ногами. Він грохкав чобітьми по лункому залізу і гукав, скільки мав голосу:

— Хлопці! Сюди! Сідайте навпочіпки і кидайте йому в пельку гранати!

Бійці вже побачили перемогу свого командира в герці з страшною і, здавалося, непереможною потворою. Вже кілька смільчаків кинулись до інших танків. Один чи два впали під зливою куль з сусіднього танка, але інші добігли.

Коли таким же способом був виведений з ладу другий танк, з амбразури третього раптом виткнулася біла ганчірка: танк здавався! В четвертому, що був геть далі, метрів за сто, відчинились дверцята, і з них з'явився

французський солдат. Він тягнув з танка за комір французького офіцера. Цей танк не здавався — він повстав.

Гучне «ура» залунало від краю до краю понад залізничною колією і шосе. Всі бійці були вже тут — і ті, що накивали з переляку п'ятами, першими мерщій бігли до танків з гранатами в руках.

Два танки вже перехопилися через переїзд і розгорнулись. Один стріляв, другий мовчав. Другий висунув з амбразури білу ганчірку, а перший увесь обсіли бійці, гатили по броні прикладами і кричали:

— Ану, вилазь, бо зараз сунемо тобі в пельку каші!
Шість танків були здобуті.

Це були перші танки іноземних загарбників, які сунулися своїми залізними повзунами на радянську землю.

Комполка підскакав до першого танка, на якому ще стояв краском Федір Столяров, сплигнув на землю, кинув повід комусь із бійців у натовпі, поплював на руки та й поліз і собі на броню.

На ковпаку танка командир полку випростався на весь зріст, розправив свої величезні вуса, оглянув бійців, що натовпом стояли довкола, дерлись і собі на ковпак і горлали шалене «ура». Комполка хотів щось сказати, може, виголосити промову, але махнув рукою, тупнув ногою — аж залізна луна загула — і раптом вшкварив навприсядки:

По дорозі жук, жук, по дорозі — чорний —
Подивися, дівчинонько, який я моторний...

За хвилину всі танкові куполи були перетворені на танцювальні площадки.

Коли загальні веселощі притихли, комполка, не злязючи з танка, з цієї імпровізованої трибуни, виголосив таки і промову. Промова була зовсім коротка. Він сказав:

— Товариші червоні бійці! Сьогодні ми перемогли переможців світу! Буржуйська Антанта придумала на нашу голову залізні танки, але сталева воля революційного народу потрощила і ці залізні потвори. Ви думаете, що ми оце викаблучуємо з вами на страшних буржуйських машинах смерті? Ні, товариші, ми з вами викаблучуємо зараз на серці самого світового капіталізму! Ми викаблучуємо на президентських кріслах Клеманси, Ллойда Джорджа і Вільсона. Смерть світовій буржуазії!

— Смерть! — грянув полк.

— А ці невидані заморські потвори, які ви здобули в смертельному бою, ми зараз повантажимо на платформи й пошлемо в подарунок у нашу червону столицю Москву, вождеві світової революції товаришу Леніну!

— Ура! — грянув полк.

— Так потопимо ж в морі Антанту! Вперед на Одесу!

— Вперед!

Полк з ходу рушив на Сербку — на Одесу.

Вісімсот полонених французів потикалися сюди і туди — їх ніхто не вартував, не конвоював, їх кинуту напризволяще: вони нікому не були потрібні, вони вільні були йти, хто куди хотів.

Потихеньку вони попленталися пішака — теж в напрямі на Одесу, до моря...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

І

Перший номер газети «Известия Совета рабочих депутатов» міста Одеси вітав трудящих з початком діяльності нової, щойно переобраної Ради.

Цей перший номер урядової газети нічим не відрізнявся від усіх інших — подібних — перших номерів урядових газет.

Номер відкривала передова стаття, яка висвітлювала політичний стан на час виходу газети.

Потім подавалась інформація з місцевого життя, поміж якої найважливішим було, безперечно, повідомлення про те, що, в результаті переобрання профспілковим активом Ради професійних спілок, в її складі запанувала більшовицька більшість.

Першим актом діяльності нової Ради професійних спілок було подання командуючому союзними військами генералу д'Ансельму меморандуму з вимогою негайно ліквідувати голод у місті та забезпечити всіх трудящих продовольством, а безробітних — роботою. Меморандум вимагав також покласти край всяким безчинствам на території зони, припинити насильства над трудящими і категорично покінчити з терором — арештами, катуванням і розстрілами. Меморандум закінчувався словами про те, що — в разі командування окупаційними зброй-

ними силами неспроможне задовольнити потреби трудящих і не виконає їх законних вимог — трудящі, організовані в професійні спілки, негайно візьмуться за встановлення порядку власними силами.

В газеті були вміщені також різні постанови, рішення та розпорядження Ради робітничих, матроських і солдатських депутатів і заклик до населення виконувати саме ці розпорядження законної влади, а не будь-якої іншої.

Не було в номері лише адреси редакції газети та адреси видавництва: редакція і видавництво перебували ще в підпіллі, і газета друкувалась у підземеллях Кульницьких катакомб.

Об'єднаний пленум Ради депутатів і Ради професійних спілок відбувся у приміщенні спілки кухарів — на вулиці Кондратенка, між Канатною та Карантинною.

Роботу пленуму охороняли робітничі дружина імені Створстіна та дружина Морського райкому. Кілька сот бійців, озброєних гранатами і пістолетами, невеличкими групами, але густо, в три лінії, ховаючись у будинках, подвір'ях та підворіттях, оточили прилеглі до Олександрівського парку та Польської вулиці квартали. Широкі червоні пов'язки були в кожного дружинника на лівій руці, величезний червоний прапор майорів над входом до приміщення спілки. Об'єднаний пленум відбувся нелегально і всупереч забороні окупаційної влади, але влада трудящих з підпілля вже вийшла.

Оголошення командуючого збройними силами і «верхового правителя півдня» генерала д'Ансельма закликала населення міста додержувати спокою і запевняло, що Одеса ні в якому разі не буде віддана більшовикам.

І місто бачило: на посилення оборони прибули і спішно прибувають далі свіжі військові резерви та нове військове спорядження.

Прибули французькі національні авіаційні частини, прибув британський колоніальний полк бенгальських стрільців, прибули два грецькі полки, до причалів порту пришвартувались і стали під вивантаження два величезні пароплави з артилерійськими снарядами. Ескадра, поповнена суднами, які відійшли від Херсона, Миколаєва та Очакова, вишикувалась на рейді, і сохли на тисячу гарматних жерл не одягались ні вдень ні вночі.

Фронт з північного сходу наблизився до міста за двадцять-тридцять кілометрів: частини Червоної Армії

підійшли до станції Сербка, і зупинило їх тільки висадження мосту через потік Тилигул. В правий фланг французьким передмостовим укріпленням уже виходив загін тилигуло-березанських партизанів; йому на посилення підходив і візирський партизанський загін; ближче до моря — від Очакова, відрізаючи Сербку, — поспішав до Одеси загін партизанів Миколи Столярова. Водночас на північному заході партизани Івана Голубничого не давали спокою лівому флангу інтервентів, а ще далі на північ, винищуючи петлюрівський заслон, виходили вже від Жмеринки й авангарди таращанців, які здобували киево-одеську колію.

На невеличкому тепер Одеському плацдармі, який залишився інтервентам від недавнього широкого Херсоно-Миколаєво-Одеського плацдарму, збилася, отже, вся інтервентська армія разом із загонами білої Добрармії.

На об'єднаному пленумі Ради депутатів та Ради профспілок головував — за відсутністю Ласточкина — пересипчанський слюсар Олександр Столяров.

Пленум заслухав інформацію представника Ради профспілок про відповідь генерала д'Ансельма на меморандум, переказану через начальника штабу полковника Фредамбера.

Генерал, прочитавши меморандум, розвів руками — щодо продовольчого стану в місті; заявив про своє цілковите здивування з приводу терору, який чинили контррозвідки; пообіцяв довідатися, чи такі явища справді мають місце; розслідувати факти, якщо такі будуть встановлені; виявити винних, коли такі знайдуться, і відповідно їх покарати, в разі вони заслуговують на покарання...

Блазеньська відповідь генерала викликала загальне обурення.

Вирішено негайно ж надіслати до генерала делегацію, яка особисто поставить «верховному правителю» вимоги трудящих міста в найкатегоричнішій формі.

Вимоги Ради профспілок вирішено, проте, поповнити ще однією.

Ця вимога була така: всі збройні сили інтервентів, разом із найманцями — будь-якими контрреволюційними збройними формуваннями — повинні негайно залишити місто і взагалі територію Української Радянської Соціалістичної Республіки.

До складу делегації обрано: заступника голови Ради робітничих, матроських і солдатських депутатів слюсаря Олександра Столярова, члена виконкому Ради матроса Олександра Понеділка, представника Морського райкому партії вантажника Петра Птаху, секретаря військово-революційного комітету Галину Мірошніченко і заступника голови новообраної Ради профспілок Столярова Никодима Онуфрійовича.

Делегація мала вирушати негайно — просто з пленуму.

2

Була пізня ніч — минула дванадцята година, а рух по вулицях міста був заборонений ще з сьомої години.

Делегація вийшла, і зразу ж її поглинула темрява неосвітлених вулиць. Важкі весняні хмари обгорнули весь небозвід, не було видно зірок, не прохоплювалося і сяйво пізнього місяця. З моря поривами повівав теплий вітерець. Тихо було навкруги. Лише інколи — тут і там — лунав між кам'яниць міста окремий постріл або перебігала коротка перестрілка. То франко-грецькі й денікінські патрулі розстрілювали «при спробі на втечу» або просто пострілювали по темних закутках, відганяючи переполох.

Товариші йшли просто посеред вулиці, умисне гучно гупаючи підошвами чобіт: щоб дати знать про себе здалеку, щоб продемонструвати, що люди йдуть не ховаючись, і не накликати на себе дурного пострілу полохливих патрулів. Ішли вряд, тісно одне до одного, — так хотілося в цій мертвій, настороженій і лиховісній тиші причаеного міста постійно відчувати доторк ліктя сусіда Олександр Столяров ніс білий прапор — Галин носовичок на рибальському бамбуковому вудлищі. Прапорця в темряві видно не було, та коли б патруль присвітив кишеньковим ліхтариком, у зблиску світла він повинен був помітити білу хустинку.

На розі Дерібасівської вони почули перший оклик: — Стий! Хто йде?

Запит линув здалеку, за півста кроків, і запитувача видно не було: він тулився десь у підворітті.

— Парламентери! — голосно відповів Олександр Столяров, і голос його прозвучав між кам'яниць лунко — неначе в гірській ущелині.

Але товариші не спинились і далі йшли посеред вулиці, ще гучніше гупаючи підошвами об брук.

— Які парламенти? — перестрашено гукнув голос удруге, і чути було, як клацнув затвор гвинтівки.— Стій! Товариші спинились.

В темряві підворіття гув притишений гомін кількох голосів: патруль був з кількох чоловік.

Олександр Столяров гукнув:

— Ми — парламенти! І ми без зброї! Підходьте до нас спокійно!

Хвилину з підворіття не чулося ніякого руху: очевидно, патрулі перемовлялися пошепки. Потім стиха подано якусь команду,— розібрати її було неможливо, але одне слово — «гранати!» — долинуло зовсім виразно.

— Покиньте гранати! — зразу ж гукнув Столяров.— Ми — мирна делегація! Підійдіть, присвітіть: ми йдемо під білим прапором!

У підворітті зовсім затихло.

Товариші теж стояли тихо, не перемовляючись, і чекали. П'ятдесят кроків позаду — попід будинками — потаємно посувалась охорона з дружинників. Умовились так: якщо перший патруль зустрине делегацію вогнем, товариші мають зразу падати долі, а охорона негайно виступить вперед, прикриє делегацію і закидає патруль гранатами. Якщо перший патруль пропустить, делегація мала йти далі сама — від патруля до патруля, а охорона залишалась за першою лінією ворожих пікетів. Якщо виникне стрілянина попереду — охороні кидатись на прорив лінії пікетів і поспішати товаришам на допомогу.

Та в підворітті вже прийнято рішення. По плитах тротуару зарипіли кроки. Йшло чоловіка шість чи сім. Вони теж гупали чобітьми, щоб підбадьорити себе і настрахати ворога.

Коли кроки були вже зовсім близько, блиснуло світло зразу від трьох чи чотирьох кишенькових ліхтарів.

Олександр Столяров піймав своїм білим прапором промінь ліхтаря.

— Білий прапор! — гукнув Столяров знову.— Ми — мирні представники!

Ще хвилину, і товариші були в колі озброєних людей,

— Руки вгору! — прилинула команда.

Всі слухняно підняли руки.

Патрулі підійшли щільно і приставили дула гвинтівок кожному до грудей. На плечах у патрулів — у тьмяному

світлі кишенькових ліхтариків — полискували золоті погони. Це був патруль денікінських офіцерів. В першу лінію виставлялись завжди денікінці, за ними йшла лінія греків, французи стояли третьою лінією.

— Що за парламентири? — запитав прихриплий молодий голос.— До кого? Чия делегація?

Олександр Столяров відповів:

— Особисто до генерала д'Ансельма!

Заява справила враження. Делегація до командуючого і «верховного правителя» — такого досі ще не чували! Офіцери перезирнулись.

— А від кого? — насторожено поцікавився той, що, очевидно, був старший.

— Від Ради робітничих, матроських і солдатських депутатів міста Одеси.

Офіцери розгублено мовчали. Аж ось вона й об'явилась — підпільна, нелегальна влада народу!

Офіцери розгубились і навіть забули перевірити, чи нема в делегатів при собі зброї. Командир патруля, затинаючися, спитав:

— А... пароль?

— Який же може бути пароль? — Столяров посміхнувся.— Коли б ми знали пароль, ми б не пішли під білим прапором, ваше благородіє!

Офіцер зняковів — навіть у блаженському світлі електричного ліхтарика видно було, як густо він почервонів. Це був зовсім молоденький прапорщик, вчорашній гімназист, і почервонів він, мабуть, тому, що в словах парламента відчув натяк на свою військову недосвідченість: справді-бо — який може бути пароль для парламентарів з ворожої сторони?

Щоб приховати своє замішання, прапорщик висмикнув сюрчок і пронизливо засвистів: він викликав караульного начальника.

Караульний начальник — огрядний капітан — з'явився незабаром у супроводі ще кількох офіцерів, озброєних гвинтівками, гранатами, навіть ручним кулеметом. Заява про те, що перед ним парламентири від Ради, справила на огрядного капітана ще більше враження: він заметушився, став несподівано ввічливим та запобігливим і наказав делегацію пропустити, визначивши їй іти під охороною чотирьох конвоїрів на чолі з безвусим прапорщиком — Рішельєвською, мимо театру опери, мимо Думи на Миколаївський бульвар.

Товариші рушили, вільно пройшли мимо грецьких патрулів біля опери і мимо французьких на розі бульвару. Вони вийшли до пам'ятника Пушкіну, і солоний морський вітер зразу вдарив їм в обличчя. Далеко на рейді мерехтіло безліч огнів на суднах ескадри, ближче, в порту, світився тільки маяк на кінці Рейдового молу. Всі гавані лежали в цілковитій пільмі: молів і суден біля причалів у темряві видно не було, неначе порту і зовсім не існувало на світі.

Але зіркі очі старого рибалки Птахи бачили і крізь цю кромішню тьму.

— А транспорт стоїть...— тихо прогув він не так до товаришів, як до себе самого.

Він бачив чорні обриси тюремного транспорту № 4 — під хвилерізом на чорній поверхні води.

Транспорт, справді, стояв.

Він стояв сьогодні вдень, стояв учора, стояв і позавчора, заякорений на тому ж місці, що й три дні тому, коли була зроблена невдала спроба визволити Ласточкіна. Транспорт стояв — тільки Ласточкіна на ньому не було. Ласточкін ще того вечора з транспорту зник, і відомостей про нове місце його перебування так і не здобули. Зник з баржі і кошовий Ваню. Але відомості про нього були. Він був розстріляний того ж таки вечора. Очевидно, його перехопили тієї хвилини, коли він хотів вести Ласточкіна до ялика. І це було все, що пощастило встановити при другій спробі проникнути на баржу — наступної ночі.

Григорій Іванович Котовський — з наказу військово-революційного комітету — повернувся до свого загону, в дністровські плавні...

Перед під'їздом Воронцовського палацу конвоїри спинились. Спинилась і делегація. Перед входом, схрестивши багнети, стояли темношкірі бенгальці — з англійських колоніальних військ. Вчора варту несли ще чорні зуауи. Три дні тому — французькі стрілки.

Никодим Онуфрійович Столяров сердито хмикнув собі у вуса:

— Щось генерал не довіряє вже не тільки французам, а й чорним зуауам! Бач, вже якісь малайці чи індуси беруть його високу персону!..

Безвусий прапорщик гукнув через огорожу французькою мовою.

З-за брами з'явився французький офіцер з великим ацетиленовим ліхтарем. Безвусий прапорщик, затинаючись і мекаючи за кожним словом, мобілізуючи всі свої гімназичні знання французької мови, щось довго шепотів офіцерові. Вислухавши його, французький офіцер наблизився до делегатів. До кожного він присвітив своїм сліпучим ліхтарем. Особливо довго присвічував він до Галі. Маленька дівчина в розстебнутій шкуратянці, з-під якої визирала біла дівчача матроска з синім викотом, привернула його пильну увагу. Широке коло від сьйва ліхтаря освітлювало і лице офіцера — широке, вилицювате, з сивою щетиною на підборідді та коротко підстриженими сивими вусами, лице старого провінціального учителя або урядовця поштового відомства, покликаного з запасу другої черги на війну. В погляді, яким він уважно оглядав маленьку дівочу постать, було більше суму, аніж цікавості. Можливо, десь у Франції офіцер залишив дочку такого ж віку, і несподівана поява невідомої дівчинки серед глупої ночі в обставинах, аж ніяк не сприятливих для прогулянок молодих дівчат, викликала в старого батька сум і тривогу за власну дитину.

Нарешті офіцер пригасив свій ліхтар і спитав по-французькому:

— Хто ви і чого ви хочете?

Галя відказала за всіх:

— Ми — делегація Ради і хочемо невідкладно розмовляти з командуючим.

Старий офіцер помовчав якийсь час, ніби чекав — чи не скаже ще чогось дівчина, яка нагадала йому його власну дочку: можливо, і голос Галі був схожий на рідний йому і дуже далекий зараз доньчин голосок. Потім старий офіцер важко зітхнув, непохвально похитав головою, ще раз докірливо поглянув на дівчинку, яка так пізно ходить по вулицях міста, і пішов по алеї до палацу, тоді по сходах — у під'їзд.

Він не повертався довго. Темінь тут, біля палацу, не була така густа: вікна резиденції окупаційного командування були щільно закриті віконницями, але біля сторожі при вході тьмяно світив великий гасовий ліхтар, такі ж ліхтарі кидали світло і на тротуар, і далі — що десять кроків: вартові довкола палацу стояли щільним кільцем, варту несло відразу не менше роти.

— Генерал, мабуть, не з хоробрих! — буркнув знову старий Столяров.

— Знає вовк у лісі товк! — так само понуро, але глузливо відгукнувся старий Птаха.

І знову всі замовкли надовго.

Два бенгальці в чалмах стояли, схрестивши багнети на вході. Вони застигли зовсім непорушно — жодна рисочка не ворушилася на їх обличчях. Вони були схожі на муляжі в музеї.

Шурка Понеділок стояв поруч із Галею і відчував, як неспинно тремтить вона — не від холоду, бо ніч була тепла, весняна, — тремтить непереможним тремтінням напруженого чекання. Шурка відсторонився від Галиного ліктя — щоб не засоромити її тим, що відчуває її тремтіння.

Нарешті офіцер повернувся.

Він зійшов по сходах, пройшов алеєю не поспішаючи і так само не поспішаючи повідомив, що генерал відмовляється прийняти делегацію.

Тоді Столяров сказав, і Галя швидко переклала:

— Ми просимо вас, офіцер, ще раз пройти до генерала і доповісти йому, що ми категорично настоюємо на тому, щоб він нас прийняв. Ми не просимо, а вимагаємо. Наша вимога іде від усіх трудящих міста, і це — остання можливість порозумітись. Коли генерал нас не прийме, трудящі міста завтра ж заговорять тільки своєю мовою — і тоді вже буде байдуже, чи зрозуміє її генерал.

Офіцер уважно вислухав, пильно дивлячись на Галю, знову сумно зітхнув, знову непохвально похитав головою і знову пішов у палац.

Тепер він повернувся швидко і повідомив, що генерал згодний прийняти делегацію.

Всі зразу зрушили з місця. Але офіцер спинив Галю.

— Ви лишайтесь! — сказав він. — Перекладачів не треба: в генерала є свої перекладачі.

— Я не перекладач, — сказала Галя. — Я член делегації.

— Ви — член делегації? — недовірливо перепитав офіцер. — Від якої ж ви організації?

Галя відповіла:

— Я — секретар військово-революційного комітету.

Офіцер закліпав старечими очима, шумно зітхнув, але відступився і мовчки пропустив Галю.

Бенгальці розвели багнети, і товариші одне за одним пройшли. Офіцер ішов позаду, останнім, по-старечому човгаючи підощвами. Так зійшли всі по внутрішніх сходах — широких, розлогих, вистелених дорогоцінними пухнастими перськими килимами. Потім пішли анфіладою покоїв — по вилошених паркетах, між мармурових скульптур, під величезними картинами у важких позолочених рамах. Двері за дверима відчинялися назустріч бузшумно: біля кожних дверей стояло двоє вартових, і все це були бенгальці в чалмах, всі наче на одне лице: безперечно, добрані для англійської колоніальної гвардії з якогось одного племені велетнів. Зали палацу були залиті яскравим світлом: ставка командуючого освітлювалась електрикою від похідної динамо-машини. У великій залі, перетвореній на ідальню, офіцер пройшов наперед і запропонував делегатам почекати.

Посередині зали стояв важкий горіховий стіл під білою накрохмаленою скатертиною. На столі, сервірованому лише на чотири куверти, стояли різні закуски і багато пляшок з вином: генерал з його почтом, очевидно, саме збирався вечеряти.

Офіцер пройшов у двері в глибині, товариші залишились у ідальні самі.

Шурка Понеділок жартівливо зітхнув:

— Зрання рісочки в роті не було! — Він жалісливо поглянув на стіл із стравами і питвом. — Може, генерал компанійської вдачі і запросить до чарки? То як будемо, товариші?

— Не гуди! — понуро обізвався старий Птаха, одначе і сам позирнув на пляшки. — А наліпки які чудернацькі, та все золоті!

Він придивився до високих тонких та низеньких пузатих пляшок з лікерами й винами.

— Не гуди, Петре Васильовичу! — з докором обізвався тепер вже до нього Никодим Онуфрійович і тяжко зітхнув, не одриваючи очей від пляшок.

Олександр Столяров тихо засміявся. Він теж хотів щось сказати, але в цю хвилину двері розчинились і ввійшов офіцер.

— Генерал просить парламентарів!

Товариші ввійшли.

Це був кабінет. Генерала в кабінеті не було. Двоє офіцерів — один у французькій уніформі, другий в американській — сиділи по цей бік великого кабінетного стола в широких і глибоких шкіряних кріслах. На другому великому столі, осторонь, під рядом вікон, покриваючи всю поверхню стола, лежала розгорнута величезна карта.

Олександр Столяров кинув оком на неї. То була не карта, то був план Одеси. Синіми і червоними рисками та стрілками були позначені квартали міста. Очевидно, червоні риси позначали позиції робітничих дружин.

Шурка прошепотів до товаришів:

— Оцей, що сіпається, — Фредамбер, отой чорний та пикатий — американський Рігс...

Задні двері відчинились, і до кімнати ввійшов високий, ставний, з сивою чуприною чоловік у формі французького генерала. Це був д'Ансельм.

Генерал зразу підійшов до стола, спинився позад нього і сперся обома руками, трохи нахиливши тулуб наперед.

— Здрастуйте! — промовив він, оглядаючи всіх коротко і згорда.

Олександр Столяров відповів:

— Здравія желаю!

Шурка Понеділок:

— Мое поважання!

— З ким маю честь? — запитав генерал.

Олександр Столяров вийшов наперед і сказав:

— Ми — делегація від Ради робітничих, матроських і солдатських депутатів міста Одеси.

Генерал звів одну брову і стояв далі мовчки, спершись обома руками на стіл. Фредамбер і Рігс сиділи. Витримавши паузу, генерал опустив брову і промовив:

— Прошу пробачення, але мені не було відомо, що в місті існує Рада.

— Шкода!.. — прохрипів був Шурка, але зразу примовк під важким поглядом з-під волохатих брів старого Птахи.

Олександр Столяров посміхнувся і сказав:

— Це не робить честі вашій розвідці, генерале. Рада робітничих депутатів існує в місті Одесі з березня місяця тисяча дев'ятсот сімнадцятого року. Два тижні тому трудящі Одеси її переобрали, як і належить за конституцією... — Олександр Столяров знову посміхнувся і до-

дав: — Під вашим високим покровительством... але нелегально.

Никодим Онуфрійович захоплено подивився на сина: чорт забирай, він ніколи не думав, що його Сашунька такий тонкий дипломат, так вільно почуває себе з аристократами і вміє так врізати самому французькому генералові!

Полковник Фредамбер посіпав шокою і швидко сказав:

— Генерал, звичайно, жартує: нам добре відомо все, що відбувається в вашій Раді.

Галя швидко переклала.

Генерал слухав її уважно, наче перевіряючи точність перекладу, і пильно розглядав її тендітну фігурку.

— Скільки вам років, мадемуазель? — запитав він раптом з посмішкою.

Галя стенула плечем і відповіла:

— Двадцять три.

— Скажіть! — здивувався генерал. — А я б не дав вам більше як сімнадцять, ну — вісімнадцять...

Галя не переклала цієї частини розмови, і товариші дивились на неї запитливо.

— Він питає, скільки мені років, — пояснила Галя і почервоніла.

Генерал галантно додав:

— Ви така юна, така тендітна, але — секретар військово-революційного комітету. Дивовижа! Ні, справді, — звернувся він до Фредамбера і Рігса, — росіяни — це дивні люди!

Фредамбер спитав і собі:

— Хіба у вашому військово-революційному комітеті не знайшлося.. революціонерів з військових, що прийняли б на себе такі... гм... специфічно мужські обов'язки? Наша розвідка...

Галя почала перекладати його слова, та Столяров урвав, не дослухавши:

— А наша розвідка, пане Фредамбер, поінформувала нас, що ви чудово володієте російською мовою, бо народились на Старопортофранківській чи Базарній в домі вашої бабуні. Тому, здається мені, ви б могли не затримувати нас перекладом і говорити по-російськи!

Поки полковник Фредамбер сіпав другою шокою, а полковник Рігс щось гарчав, гнівно позираючи на Фредамбера, Столяров сказав ще:

— Ми, генерале, прийшли сюди не для порожніх розмов, і було б добре, коли б нам зразу перейти до справи.

Никодим Онуфрійович знову з задоволенням подивився на сина.

— Прошу! — холодно промовив генерал. — В чому ж ваша справа?

Тоді Столяров сказав:

— Перед вами, генерале, представники трудящих міста, представники провідних організацій трудящих — Ради робітничих депутатів, Ради професійних спілок, революційного комітету і партії більшовиків. Ми прийшли, щоб переказати вам вимоги трудящих.

Обличчям генерала перебігла ледь помітна гримаса.

— Ви маєте на увазі прохання, викладені в тому меморандумі, що...

— Ні, — сказав Столяров. — Меморандум подавала тільки Рада професійних спілок і дістала на нього вашу відповідь. Відповідь ця, по суті, відхилила меморандум. Рада депутатів — найвищий орган влади у місті — обговорила вашу відповідь спільно з Радою профспілок і уповноважила нас переказати вам наші вимоги.

Він наголосив слово «вимоги», і обличчям генерала знову перебігла тінь. Генерал промовив:

— Прошу пробачити! Ви сказали — Рада як найвищий орган влади в місті? Скільки мені відомо, найвищою владою в місті є — я, верховний правитель.

Столяров відповів:

— Трудящі міста вашої влади не визнають. Трудящі визнають єдину законну владу — владу Ради депутатів.

Генерал помовчав, потім посміхнувся і сів. Підкреслено ввічливо він запитав:

— Ви маєте повноваження і на це: заявити мені, що не визнаєте моєї влади?

— Маю. І сподіваюсь, що це для вас, генерале, не новина.

— Тобто, — генерал трохи підвищив голос, — ви усвідомлюєте, що така заява фактично означає... повстання проти моєї влади?

Столяров теж посміхнувся:

— Яке ж це повстання, генерале? Ми заявляємо це, прийшовши під білим прапором і без зброї.

Генерал якусь хвилину дивився на нього пильно, очевидно, не добираючи, як зразу відповісти. Потім він похопився:

— Так, так! Під білим прапором. Що означає цей білий прапор?

— Те, що завжди означає білий прапор. Без білого прапора ми б не змогли пройти крізь ваші пікети.

Генерал побарабанив пальцями по столу.

— Цікаво, а які ж ваші... вимоги?

Він підкреслив слово «вимоги» з легкою іронією.

Тоді Столяров виклав те, що доручив заявити генералові об'єднаний пленум: передати владу в місті Раді, а всім збройним силам інтервенції залишити територію Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Хвилина проминула в цілковитому мовчанні. Генерал тихо постукував по столу вістрям олівця, який трапився йому під руку, і дивився вниз, не зводячи очей. Рігс з неприхованою цікавістю розглядав кожного з членів делегації. Фредамбер злісно свердлов поглядом Столярова, притримуючи пальцем щоку.

Генералове мовчання урвав розкотистий бас Никодима Онуфрійовича:

— Мій син... тобто, я хотів сказати — голова нашої делегації, забув ще сказати: ми вимагаємо, щоб, забіраючись звідси, ви не подумали прихопити з собою будь-що з нашого тутешнього майна: всякі там банкові цінності, валюту абощо, а також і обладнання заводів або якісь кораблі російського флоту й таке інше. Бо є у нас такі відомості, що ви ладнаєтесь уже і маєте намір...

Він урвав, не знаючи, як закінчити речення, але вирішив, що сказав усе, і тому замовк, витираючи піт з чола і розгладжуючи вуса.

Генерал звів очі і дивився на високого, кремезного дідугана.

— Це... ваш син? — поцікавився він, неначе не почув всього іншого, що було викладено в промові старого.

— А щоб ви знали — мій син! — з достойністю відкавав старий.

Галя переклала це так: «Так, це мій син».

Генерал з люб'язною іронією сказав:

— Ви можете... пишатись вашим сином.

Рігс і Фредамбер водночас здвигнули плечима. Галя з посмішкою переклала генералові слова.

Старий Столяров ще раз розправив вуса і пробуркотів:

— То вже особа стаття.

Раптом прохопився молодий, задьористий голос Шурки Понеділка:

— Генерале! Чи ви помітили, що ми досі стоїмо? Може, бодай з пошани до старих людей, запросите нас сісти? У нашій країні, знаєте, люди ввічливі й виховані...

Галя запитливо подивилась на Столярова — чи перекладати? Але полковник Фредамбер сам швидко переклав генералові.

Генерал густо почервонів. Він знову опустил очі додолу, хвилинку помовчав, потім тихо сказав:

— Прошу пробачити... В запалі розмови я не подумав про це. Прошу сідати, панове!

Тоді раптом проходила Галя. За шарівшись мало не до сліз, вона швидко сказала щось генералові — і ці її слова, вимовлені по-французьки, залишилися не перекладеними для товаришів. Користаючись з свого права «дами» — бути гострою і прямою в розмові з «джентльменом»; хто б він проти неї не був, — вона сказала «джентльменові», що сидів перед нею:

— Ви, генерале, були так само галантні й тоді, коли допитували й катували наших товаришів?

Товариші не знали, що сказала Галя, але вони бачили, як зблід генерал д'Ансельм, як підхопився з свого стільця Фредамбер, як пересмикнуло обличчя до всього байдужого Рігса.

— Галю! — взяв Столяров її за руку. — Спокійно!

Але Галя встигла додати ще:

— До наших вимог ми додаємо ще й вимогу — негайно звільнити з місць ув'язнення всіх заарештованих і зокрема Миколу Ласточкина!

Тепер товариші зрозуміли Галю і без перекладу. Старий Столяров, старий Птаха і Шурка Понеділок теж відгукнулись:

— Негайно звільнити Миколу Ласточкина!

Мовчання тривало довго. Генерал барабанів олівцем по столу.

Після довгої паузи генерал д'Ансельм спитав:

— В разі неприйняття ваших... гм... вимог, чим ви погрожуєте нам?

Олександр Столяров відповів спокійно:

— Нічим. Ми певні, що ви задовольните наші законні вимоги.

— Хо! — хмикнув Рігс.

Фредамбер злісно і глузливо обізвався:

— Ну, як же! У вас — збройні сили! Наступ Червоної Армії! Дії партизанських загонів! Робітничі дружини в місті! Скільки полків Червоної Армії наступає з північного сходу?

— Це... воєнна тайна... Червоної Армії,— спокійно відказав Столяров.

— А скільки бійців у ваших робітничих дружинах?

— А це вже... наша воєнна тайна,— так само відповів Столяров.

Фредамбер злісно хмикнув, але не вгамувався. Він почав рахувати, загинаючи пальці:

— В партизанському загоні Тилигуло-Березанського району — сімсот багнетів, у візирському партизанському загоні — триста багнетів і п'ятдесят шабель, у загоні Столярова... До речі, це також ваш родич?..

Олександр Столяров звернувся до генерала д'Ансельма:

— Генерале! Ваш начальник штабу використовує розмову з мирною делегацією для того, щоб вивідати розмір збройних сил противника. Я, генерале, солдат і знаю, що це порушує правила ведення мирних переговорів. Тому я заявляю протест!

Генерал невдоволено поглянув на Фредамбера:

— Полковнику! — поморщився він.— Залиште це! Не про те мова!

Затіпавши обома щоками, Фредамбер примовк.

Генерал заговорив:

— Ви, справді, розклали половину моєї армії. Я не буду ховатись із цим, бо це було б смішно: ви добре знаєте, що мені це відомо. Але ви забуваєте, панове, що друга половина армії і далі залишається вірною мені. Крім того, на рейді стоїть ескадра, артилерія якої змете місто з лиця землі за дві-три години, коли б у місті стався який заколот. Ви усвідомлюєте це?

Він спинився, чекаючи відповіді, і позирав по черзі на кожного з делегатів. Члени делегації відповіли всі один за одним.

Столяров сказав:

— Ми прийшли до вас з мирними пропозиціями, бо не хочемо кровопролиття ні з нашої, ні з вашої сторони.

Шурка Понеділок сказав:

— Берегова артилерія теж уміє стріляти, генерале! Чи ви цього не знаєте?

Старий Птаха:

— Хто й зна, чи стрілятимуть ваші матроси.

Старий Столярів:

— Не дійде до цього!

Галя:

— Якщо ви це зробите, то відповідатимете перед революційним пролетаріатом Франції!

— Ну, це вже моя справа! — відповів генерал тільки на слова Галі.

І зразу він рішуче звівся. Делегати звелися теж. Було зрозуміло: розмову скінчено, зараз генерал скаже своє останнє слово.

Генерал сказав:

— Я не можу прийняти вашого ультиматуму, панове. Я маю наказ вищого командування не залишати Одеси і мушу його виконувати.

— Це ваше останнє слово, генерале?

Генерал не відповів на це запитання. Він сказав:

— Можете йти спокійно. Вашу особисту недоторканість, як парламентарів, я гарантую. Прощайте!

Делегати повернулись і пішли до дверей. Кабінет був величезний, треба було довго йти, і кожний з делегатів відчував на своїй спині пронизливі погляди трьох пар очей. Всі троє — генерал, Рігс і Фредамбер — мовчали.

Тільки коли останній делегат зник за дверима, Рігс пробуркотів до генерала д'Ансельма:

— В кожному разі, щодо ваших скульптурок, генерале, то радив би вам добренько їх запакувати і завчасу перевезти на броненосець, наприклад, на дредноут «Ернест Ренан». Здається, це — найбільш міцна посудина на всю вашу ескадру?

4

Чемоданів було двадцять два — дванадцять великих кофрів та десять менших валіз — і треба було вирішити, що з ними робити.

Мсьє Енно поторгав вусики, які чомусь ніяк не хотіли стирчати вгору, як звичайно, а все обвисали донизу, і запропонував:

— Мон амі! Незручно буде везти все це машиною консульства: ще, чого доброго, подумають, що ми тікаємо!.. Це буде зовсім не дипломатично... Я думаю, краще нам обійтися власними силами. В нашому розпоряджен-

ні Мімі, Жюль і Андре. Їм охоче — за сотню франків — допоможуть Жора, мадемуазель Фані, мсьє Жорж, мадам Мурзіді і папаша Володар-Курбський. Н-ес-па?

Мімі — то була камеристка мадам Енно, Жюль — лакей, Андре — шофер. Вони прибули з мсьє і мадам Енно з Франції — в складі технічної обслуги консульства. Всі інші були одесити — вільнонайманий, так би мовити, персонал. Мадемуазель Фані працювала тепер у мадам Енно штатною манікюршею, мсьє Жорж — штатним перукарем. Мадам Енно пообіцяла взяти їх з собою в центр європейської цивілізації Париж, і це вирішило майбутнє колишніх київських куаферів. Власниця мебльованих кімнат мадам Мурзіді, передбачаючи неминучі метаморфози в суспільному житті та киваючи оком на посаду бандерші в якому-небудь паризькому лупанарії, завбачливо влаштувалась до господи Енно кастеляншею. Жора — колишній буфетник у ресторації «Лондонського» готелю — з тих же причин і з такими ж розрахунками, а водночас і з доручення вищих інстанцій — по рекомендації ресторатора Штені посів пост метрдотеля французького консульства. Щодо відставного полковника князя Володара-Курбського, то він теж покинув ремесло чистильника чобіт, якому віддався був з протесту проти нового соціального режиму в Росії, і — в сподіванні перебазуватися за межі незатишної для нього батьківщини — прийняв на себе обов'язки шефа консульської кухні, користаючи з своїх широких знань гастрономії та своєї дореволюційної слави неперевершеного гурмана.

Отже, всі поймаєні особи склали корпус обслуги консула з особливими повноваженнями і — певна річ — були цілком віддані мсьє і мадам Енно.

І проте пропозиція Мсьє Енно не викликала захоплення в мадам.

— І що ж буде? — спитала мадам Енно.

В її завжди вередливому голосі бриніли зараз нотки неприхованого войовничого сарказму. Було зрозуміло: що б не запропонував зараз мсьє Енно, вона однаково говоритиме наперекір.

Вони стояли — мсьє і мадам Енно — посеред великого салону резиденції, в задніх покоях Воронцовського палацу, і все довкола них являло собою картину мальовничого розгардіяшу. Штофні портьєри звисали з одного гака, шовкові маркізи були зовсім зірвані, тюлеві штори

валялись зіжмакані по канапах. Мадам Енно хотіла було все це ганчір'я також запакувати. Але щоб запакувати все прибранство й всі оздоби — всі ці перські килими, брусельські мережива, українські вишивки, уральські самоцвіти та палехський лак,— потрібно було щонайменше три-чотири десятки великих весільних скринь. У дванадцять кофрів та десять валіз вмістилося тільки столове срібло, чайний фарфор, золото, каміння та інші коштовності й валюта. Мадам Енно ридала зранку, три рази заходилась істерикою і двічі зомлівала. Однак до вечора довелося примиритися з фактом, що з усього нажитого за п'ять місяців добра пощастить прихопити з собою лише найкоштовніше і найбільш портативне. Брати з собою дозволялося тільки те, що могло вміститися в двомісну каюту.

— Я думаю, мон анж,— вкрадливо і ніжно, передчуваючи новий порив сімейної бурі і всіляко намагаючись йому запобігти, промимрив мсьє Енно,— вони просто візьмуть ці чемодани і просто понесуть у порт, а тоді на дредноут...

— Дурак! — вискнула мадам Енно і затупотіла каблучками.

Мсьє Енно журно похнюпився і почав шукати нашатир.

Але мадам шваркнула слоїком з нашатирем у далекий куток і грізно посунула на мсьє.

— Просто візьмуть і просто понесуть? — Вона насувалася на чоловіка, заганяючи його за канапу.— І такого ідіота призначили консулом з особливими повноваженнями! Що ти, підспіdnичник, розумієш у дипломатії?

Запитання було слухне, але мсьє Енно не вмів зразу добрати, який же має бути прямий зв'язок між цим запитанням і самою темою розмови.

— Ах! — нарешті здогадався він, відгороджуючись про всякий випадок важким горіховим кріслом.— Ти думаєш, що для них восьми це буде занадто важко? Ти думаєш, що вони не подужають?

— Ідіот! — заверещала мадам.— У кожному чемодані — мільйон! Вони вкрадуть їх по дорозі!

— Ну,— поважно заперечив мсьє Енно, знайшовши собі безпечне місце за дубовим секретером.— Що ти, мон анж люмінь! Нащо їм мільйони, коли для кожного

з них найдорожче, щоб ми взяли кожного з них з собою до Франції? Вони — найчесніші люди!

Аргумент був переконливий. Мадам Енно примовкла. І зауважила зовсім по-діловому:

— Але ж ми зовсім не збираємося брати їх з собою до Франції!

— Ах, мон анж люмінє е клер! Це ти нічого не розумієш у дипломатії! Ми ж їм скажемо про це аж після того, як вони перенесуть наші чемодани на дредноут!

Проти цього вже й зовсім нічого не можна було заперечити: консул Франції був таки дипломат — він цілковито виправдовував свої високі повноваження.

Однак у мадам Енно все ж таки знайшлося що сказати:

— А ця... як її... актриса? Ти сунув-таки цей лахудрі закордонний паспорт у руки!

Мадам Енно жбурнула диванною подушкою, але не влучила. Подушка тільки збила з стіни бра, і мсьє Енно обсипало плечі дрібним скляним порошком від китайських абажурчиків.

— Ах, ти про це! — поспішно сказав мсьє Енно.— Хто ж його знав, що... що виникнуть такі обставини? Але я, звичайно, дам розпорядження, щоб її не пустили на наш дредноут!

— Кретин! — аж зайшлася мадам.— Плювала вона на твоїй дредноут! З паспортом на руках вона влаштується на яке завгодно судно! Знаємо ми вас, бабських мазунчиків. Але вона не повинна їхати до Франції! — зарепетувала мадам.

Мсьє Енно похнюпився за своєю барикадою. Він теж не хотів би, щоб Віра Холодна потрапила до Франції. В мадам промовляли звичайні дурні бабські ревнощі. Але в мсьє були більш поважні причини. Опинившись у Парижі, актриса швидко знайде стежку не тільки до світських салонів, а й до міністерства, ба й до «Сюрте женераль». А знала королева екрана занадто багато. То ще дурниця, що їй були відомі операції мсьє Енно з валютою чи банковими переказами за зброю для Директорії. Хто в Парижі не краде? В Парижі крадуть всі. І мсьє Енно буде чим відкупитися від слідчих — занадто прискіпливих, або суддів — занадто чесотних. Гірше те, що славетна кіноартистка достоту ознайомилася з цілим сценарієм епопеї Антанти в Одесі. Хіба їй важко буде відтворити загальну картину окупації перед світо-

вою громадськістю? В тонких ручках чарівної жінки були всі нитки від потаємних зв'язків консула Франції з англійською місією та місією американською. Консулу Франції не тільки перед світовою опінією, але й перед «Сюрте женераль» важко буде спростувати деякі факти, які потрапили до тонких ручок чарівниці й зовсім легко зірвуться з її язичка... Певна річ, куди краще було б, коли б актриса і справді не поїхала до Парижа. Ні, ні! Вона не повинна поїхати ні в якому разі!

— Як же це зробити, мон анж? — лагідно запитав мсьє Енно.— Коли б ти могла щось придумати...

— Я пошлю зараз Мімі. Ми запросимо її забігти до нас на хвилинку — випити бокал цимлянського на дорогу. Ти скажеш, що тобі потрібний її паспорт, для... для якогось там дипломатичного штемпеля. І кинеш його у камін. А у Франції скажеш, що вона — більшовичка.

Королева екрана артистка Віра Холодна прийшла за півгодини — саме тоді, як восьмеро вірних людей консула Франції, в химерному сподіванні потрапити за кордон, виносили двадцять два його чемодани. Вона б не прийшла — бо її трусила лихоманка, температура була висока, але ж мова йшла про паспорт — і вона повинна була прийти...

Прощальний бокал — «посошок на дорогу» — вони випили всі, стоячи серед спустошеного салону резиденції.

Після того актриса вийняла з ридикюля паспорт і раптом... сама кинула його в камін.

— Він мені не потрібний,— блідо всміхнулася вона спантеленому консулові.— Я передумала, я вирішила залишитись тут, з моїм народом. Але я б хотіла, щоб про це знали ви: я вирішила це сама! Прощайте! Сподіваюсь, що ми більше не побачимось ніколи...

Вона вийшла, кутаючи плечі в палантин. Лихоманка біла її, сушила, палила вогнем. Вона тяжко і смертельно застудилась, виступаючи в неопалюваних театрах з концертами на користь безробітних. Але ще дужче сушила і палила її огида і ненависть до всієї цієї мізерії, що замірялась холодом смерті скувати її рідну землю...

Вранці черговий номер єдиної тепер в Одесі газети — «Известия Совета рабочих депутатов» — вийшов з аншлагом:

«З восьмої години вечора оголошується загальний страйк. Грізною дисциплінованою силою повинен виявити себе одеський пролетаріат у цей відповідальний момент. Цілковите підлягання Раді робітничих депутатів та її повноважному виконавчому органу — президії виконкому!»

В номері було вміщено також кілька наказів.

Наказ № 2:

«Оперативний штаб військового відділу Ради робітничих депутатів пропонує всім морякам, залізничникам, вантажникам та іншим робітникам, що обслуговують контрреволюційні — Добровольчу та союзу — армії, негайно після опублікування цього наказу припинити будь-яку роботу».

Наказ № 3:

«Усім робітникам, що працюють на оборону, робітникам артилерійських майстерень, робітникам, які виготовляють озброєння, робітникам, які працюють на ремонті залізничного транспорту, робітникам автомайстерень, робітникам, які працюють по постачанню продовольства, фуражу і т. ін. ворогові, пропонується негайно припинити роботу — аж до спеціального розпорядження».

Накази були видані на підставі ухвали військово-революційного комітету при Раді робітничих депутатів.

Прогув довгим тривожним гудком авіазавод Анатри — і трансмісії в його цехах зразу завмерли. Десятками тривожних гудків відгукнулися з іншого кінця міста, з території залізниці, паровози — і будь-який рух на всьому мереживі приміських колій враз припинився. Загули басисто гудки пароплавів, заверещали пронизливо сирени катерів — і поверхня всіх п'яти гаваней враз зробилася дзеркальною: жодна посудина не борознила її своїм гвинтом.

Місто застрайкувало. Так наказала Рада робітничих депутатів — єдиний орган влади, який визнавав одеський пролетаріат.

Це ще не було повстання. Це був ультиматум у дії.

Рада робітничих депутатів — все ще нелегальна — тим часом перебазувалась у робітничий район: на Старопортофранківську, в приміщення Народної аудиторії. Охорону її несли загони імені Старостіна та Морського райкому — тепер уже в повному бойовому порядку, трьома цепами, по вулиці й провулках. Але з ущелин околиць вулиць, з павутиння приміських провулків, з прохідних дворів — по одному, по двоє і цілими групами — з'являлися озброєні люди, проходили крізь цепні і негайно, тут же, на місці, групувались у взводи, сотні й батальйони. З власною зброєю, з власним огневим припасом, здобутим невідомо де і коли, з усіх кінців міста — від залізниці, з Чумки, з Близьких і Далеких Млинів, з Фонтанів, рибальських причалів, елінгів у порту і з пересипських заводів — звідусюди стікались, пробиваючися крізь французькі та білі пікети, одеські робітники. Надвечір робітнича дружина імені Старостіна була вже переформована в робітничий полк імені Старостіна; дружина Морського райкому стала Морським батальйоном, а загальна чисельність бійців у батальйонах Ради становила вже дві тисячі багнетів.

Засідання пленуму Ради разом з делегатами від усіх заводів тривало безперервно вдень і вночі.

З кожного підприємства прибував представник, інформував про хід страйку і закінчував повідомленням про готовність його колективу одержати зброю і взяти участь у збройному повстанні. Рада зразу ж приймала ухвалу по кожному підприємству.

Ввечері звітували: представник залізниці, представник вантажників порту і представник матросів суден російського торговельного флоту.

Представник залізничного вузла машиніст Куропатенко доповів: страйкують всі залізничники, стоять всі паровози, спинились усі майстерні. Ешелон з військовим спорядженням, який навантажили самі французи і пустили з своєю обслугою на станцію Сербка, на п'ятому кілометрі пущений під укіс разом з усім спорядженням. Солдати роззброєні.

Пленум схвалив дії залізничників дружними оплесками.

За вантажників порту звітував Петро Васильович Птаха.

Вантажники застрайкували всі, як одна людина. Але саме в ту хвилину, коли маса вантажників простувала

до виходу з території порту, прибув наказ генерала д'Ансельма — негайно розвантажити два американські пароплави з артилерійськими снарядами, які стояли під причалами Військового молу. Бої на фронті під Сербкою на бахмацькій колії та під Роздільною на колії київській наростали з кожною хвилиною, і фронтна артилерія потребувала огневого припасу. Вантажні машини, прислані по снаряди, вже довгою валкою вишикувались уздовж порту. Вантажникам наказувалось: під страхом смертної кари негайно повернутися до вивантажувальних механізмів. Але вантажники відмовились.

Зала Народної аудиторії знову загриміла від оплесків.

Та старий Птаха ще не закінчив.

Наказ генерала д'Ансельма мав другу частину: якщо докери відмовляться все ж таки вивантажувати снаряди, французьким солдатам портової сторожі наказувалось негайно стати самим до механізмів, а докерів узяти в кулеметне кільце... Докери не дослухали наказу до кінця. Вони кинулись назад, до причалів,— і тут же, перед очима розгубленої французької сторожі, зіпсували вивантажувальні механізми. Кулеметників, які замірялись оточити їх, докери розігнали, а кулемети забрали собі. Після того із співом «Врагу не сдается наш гордый «Варяг» докери тисячним натовпом рушили з порту геть. Половина їх, із здобутою від французької сторожі зброєю, посувається тепер сюди, до штабу повстання, пробиваючи собі путь крізь французькі пікети.

Дружне «ура» схвалило доповідь представника героїчних одеських докерів.

Тепер фронтна французька артилерія залишилась без огневого припасу. Нехай французькі пуалю потягають дванадцятипудові ящики з снарядами на власних плечах,— якщо, звичайно, їм стане до того охоти!

За матросів суден російського торговельного флоту звітував Олександр Понеділок.

Матроси теж застрайкували. Вони зійшли на берег і розбіглися хто куди. Покинуті командою були і ті пароплави, на які вантажилась, тікаючи з міста, буржуазія. Французьке командування спішно перекинуло на транспорти «Крондштадт» і «Кавказ», якими мали евакуюватись авіаційний парк, кадетський корпус, інститут шляхетних дівчат, штаби й установи білої армії, матросів з денікінських військових кораблів. Тоді за розпо-

рядженням штабу Морського райкому спеціальні групи матросів-більшовиків повернулись на деякі пароплави, відкрили кінгстони і затопили трюми та кочегарки. В результаті пароплав «Вече», який французьке командування визначило під евакуацію одеської буржуазії, затонув під брекватером. Пароплав «Великая княжна Ксения», а після нього ще кілька стали серед гавані дибки: корма пішла під воду, а ніс задрався перпендикулярно догори. Військово-революційний комітет наказав топити судна саме таким способом — наполовину, щоб негайно, тільки влада перейде до рук Ради, легко підняти кораблі й поставити їх на службу радянським морським силам.

«Ура» схвалило і звіт представника червоних матросів.

Одначе Шурка Понеділок мав ще повідомлення. Він попросив дозволу зачитати останні вісті з іскрового телеграфу судна «Граф Платов».

От які це були новини.

Докери Франції — в портах Гаврі, Шервуді й Марселі, докери Англії — в портах Портсмуті, Лондоні, Ліверпулі, звідки йшло постачання озброєння та військового спорядження для інтервенціоністських армій Антанти на півночі, сході й півдні Росії, відмовляються вантажити зброю для брудної війни. Героїчні докери Франції та Англії страйкують в ім'я міжнародної солідарності пролетаріату і виступають з протестами проти контрреволюційної інтервенції. Робітничі організації Франції, Англії і Сполучених Штатів Америки утворюють комітети дії під гаслом «Руки геть від Росії!».

Присутні в залі встали — і загримів спів «Інтернаціонала».

Була ніч. Пленум засідав нелегально. Довкола — по вулиці й провулках — лежали трьома цепами чуйні бійці. Насторожена тиша зависла над передмістям Молдаванки. Але вікна залу Народної аудиторії були вже повесняному широко відчинені, і спів пролетарського гімну полинув у темряву ночі. Його підхопила сторожа біля будинку, потім хвилию він покотився від третього цепу до другого, від другого — до першого. Бійці лежали в риштаках уздовж тротуарів, за черепашиковими парастами, просто на брукові, пильно вдивлялись у темряву ночі й співали «Інтернаціонал».

Місто потопало в імлі. Над містом зависла тривожна

тиша. Але місто чуло: здалеку, з робітничих околиць, бринить могутнім відгомоном «Інтернаціонал».

Французькі та білі патрулі сполохано озирались, тупились у чорний затінок до стін будинків і помалу, нишком, задкуючи, відступали далі від таємничих загрозливих околиць — ближче до центру міста, до кварталів ставки командування, до порту, до моря — до вогнів ескадри, що мерехтіли на Великому рейді.

Пленум вирішив: надіслати до генерала д'Ансельма другу делегацію, яка б поставила крапки над «і»...

Делегація сіла в машину — у власну машину генерала д'Ансельма, яку, захопивши в гаражі разом із шофером, щойно пригнали бойовики дружини імені Старостіна, і рушила, не поспішаючи, через все місто. Фари освітлювали постаті спантеличених, переляканих патрулів: містом їхала машина генерала д'Ансельма, і на радіаторі в неї у світлі фар гаряче палахкотів великий червоний прапор.

В складі делегації на цей раз були: Олександр Столяров, Олександр Понеділок і Галя Мірошніченко.

6

Машина безперешкодно проминула всі пікети й застава і спинилась перед під'їздом особняка. Шурка Понеділок гучно і протяжно потрубив у клаксон.

Тієї ж хвилини на під'їзд вибіг офіцер. Це вже був не той, що вчора, старий тюхтій, а швидкий молоденький лейтенантик. Не чекаючи заяви від прибулих, він схвильовано повідомив, що генерал ладен негайно прийняти делегацію від робітничої Ради.

Бенгальці розвели багнети, виструнчились, взяли гвинтівки «на честь», і офіцер побіг вгору по сходах, поперед делегатів.

Коли делегати ввійшли до кабінету, генерал д'Ансельм звівся їм назустріч з-за стола. Ріс, як і вчора, сидів у кріслі перед столом. Полковник Фредамбер стояв осторонь — біля телефонного апарата.

— Добрий вечір, друзі! — вітав генерал делегацію і чемно посміхнувся. — От ми і знову зустрілись. Ми з вами ведемо зовсім не здорове життя: вночі треба спати, а ми, — він розвів руками і ще раз галантно посміхнувся, — як бачите: марнуємось у нічних... Прошу сідати!

З чемною посмішкою, не сідаючи сам, він чекав, поки товариші сядуть.

Коли всі посідали, генерал сказав:

— Отже, ви прибули, щоб продовжити вчорашню розмову?

Столяров відповів:

— Ні, генерале. Вчорашню розмову ми вважаємо вичерпаною. Ми поставили вам вимоги, ви їх не прийняли. Тепер кожний з нас робить те, що вважає за потрібне робити. Ви воюєте на фронтах. Ми проводимо загальний страйк. Події, треба думати, підуть своїм ходом: історія засвідчить, хто з нас правий, хто — ні. Сьогодні ми прибули до вас, сподіваємось, в останній раз, щоб домовитися про деякі деталі в ході дальших подій, важливі не стільки для нас, як для вас. Насамперед ми хочемо з'ясувати, скільки часу потрібно вам на евакуацію?

— На евакуацію? — майже скрикнув генерал. — Скільки часу? Тобто, ви гадаєте, що я справді вирішив... евакуюватися звідси?

Столяров відповів:

— Це вирішив за вас наш народ.

Генерал дивився на Столярова, наливаючись кров'ю. Але Столяров закінчив так само спокійно, як і почав:

— Ми не вважаємо потрібним повертатись до дискусії з приводу цього питання вдруге. Ми цікавимось зараз не вашим рішенням, а строками евакуації. Справа в тому, що перебування тут частин вашої армії гальмує розгортання нормальної роботи Ради та її ділових установ: постачання населенню продовольства, налагодження роботи підприємств, ліквідацію безробіття, бандитизму... Крім того, ми мусимо організувати шкільну справу, справу охорони здоров'я трудящих тощо. Словом, ви самі розумієте, скільки справ у органів влади, яка клопотана відновленням мирного життя і будівництва, особливо після руйнівної окупації. Восьмий з'їзд партії більшовиків у Москві визначив перспективи будівництва соціалізму в нашій Радянській державі. Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки оголосив план відбудови зруйнованого війною господарства і план соціалізації країни. Ми повинні невідкладно здійснювати програму робіт нашої партії і нашого уряду. Але приступити до цього ми зможемо лише тоді, коли жодного озброєного солдата окупаційної армії не

залишитися на нашій землі. Тому ми і зацікавлені в тому насамперед, щоб процес евакуації інтервенціоністської армії відбувся якомога швидше.

Генерал мовчав. Він вже не був налитий кров'ю — червоний. За час довгої промови Столярова всі фарби вже перебігли його обличчям. Зараз він сидів зовсім жовтий і наче закам'янілий. Столяров вже закінчив і чекав відповіді. Але генерал мовчав. Він дивився поверх голови Столярова — кудись на стіну, прикипівши застиглим поглядом до якоїсь невидимої цяточки в барельєфі під стелею, — і мовчав.

Мовчання порушив Рігс.

Він промовив, не приховуючи ні люті в погляді, ні злісного сичання в голосі:

— І... і скільки б ви визначили на цю... процедуру? Евакуацію?

— Дві доби.

— Хо! — Рігс фиркнув, хотів щось сказати, але стримав себе, тільки аж уп'явся пальцями в бильця свого крісла.

Генерал д'Ансельм мовчав.

— А ви ж думали — скільки? — обізвався з свого місця Шурка Понеділок.

Рігс пересмикнув плечима, буркнув собі щось під ніс, пересів з ноги на ногу, розправив зморшки бриджив у себе на колінах, знову змінив ногу, нарешті, опанував себе і заговорив майже спокійно:

— По-перше, практично: ми зовсім і не збираємося звідси виїздити. По-друге, теоретично: коли б зайшла мова про евакуацію армії такого розміру, з сотнями артилерійських гармат, танків, автомашин та іншого спорядження, то потрібно було б... потрібно було б... не менше місяця, щоб здійснити таку складну операцію.

— Дві доби! — відрубав Столяров.

Генерал нарешті спалахнув:

— Скидається на те, що ви... виганяєте нас звідси?

— Генерале! — спокійно сказав Столяров. — Ми не запрошували вас сюди.

Генерал змахнув рукою — мабуть, спересердя він потребував різкого, сильного руху — і збрався гримнути кулаком об стіл. Але в цю хвилину полковник Фредамбер, залишивши телефонний апарат, підійшов ззаду і схилився до генерала через плече. Рука генералова так і повисла в повітрі: він слухав, що говорив йому началь-

ник штабу. Руку він, правда, зразу ж прибрав, але очі його тепер дивились на телефонний апарат за столом у кутку — трубка лежала не на апараті, а осторонь на столику. Фредамбер не закінчив розмови по телефону, і трубка, очевидно, чекала генерала.

Спочатку генерал слухав неухважно, роздратовано, потім погляд його зосередився, а все обличчя напружилось, потім очі його тривожно забігали, і, нарешті, генерал похапцем звівся з крісла.

Він зробив рух до телефонного апарата, але спинився і сказав до делегатів:

— Е... е-е-е. Прошу пробачення, панове! Я повинен взяти трубку апарата...— Він додав сухо, але чемно: — Розмова оперативна... Ви зробите мені ласку, якщо на хвилинку вийдете і почекаєте в сусідній кімнаті...

Він натис кнопку дзвоника — ввійшов капітан Ланжерон, і генерал сказав:

— Проведіть панів делегатів до салону. Я скажу вам, коли можна буде повернутись.

7

На проводі був командуючий ділянкою фронту проти станції Сербка — останнього ключового пункту перед Одесою, який і вирішував тепер долю міста, а з ним і тих територій півдня, де зараз збилася сімдесятитисячна армія інтервентів.

Станцію Сербка французьке командування вирішило не здавати ні в якому разі, і туди були кинуті всі основні сили бойових частин та бойової техніки. Сербку штурмували вже не партизанські загони, а регулярні частини Червоної Армії. Але здобути Сербку з півночі було неможливо. Силам оборони сприяв тут і самий ландшафт: кожна п'ядь землі, якою наступали червоні частини, прострілювалася кулеметами і гарматами інтервентів.

Генерал був зовсім спокійний за Сербку. І раптом...

Не чекаючи, поки делегати зникнуть за дверима, генерал поспішив до апарата.

В генерала за сьогоднішній день і без Сербки було до біса клопоту. Страйк паралізував усе місто і спинив підвіз до фронту снарядів та людських резервів — в той час, як Червона Армія навально наступала за тридцять-сорок кілометрів від міста. Партизани — так ті просто

знахабніли: тилигуло-березанський і візірський загопи з'єдналися з береговим загоном Столярова і вийшли на північний берег Дофінівського лиману. Батальйон мальгашів вони розгромили, батальйон шойно прибулих бенгальців вони розгромили теж, а батальйон чорних сенегальців здався на милість переможця в полон. Чого доброго — ці партизанські зарізяки сунуться завтра до самої Одеси! А тут іще ця Сербка...

Генерал вхопив трубку і закричав:

— Я командуючий, слухаю вас!

Відступаючи від Березівки до Сербки, французькі ар'єргарди руйнували позад себе залізничну колію. Це робило неможливим дії червоних броньовиків у ході боїв, утруднювало надалі підвіз резервів, снарядів та спорядження для більшовицьких частин. Руйнування колії провадилось якнайретельніше: рейки рубали спеціальними рейкорубними машинами що п'ять метрів, насип зривали в двох місцях на кожному кілометрі... І, проте, тільки закріпились французькі частини на нових позиціях під Сербкою — червоні броньовики раптом з'явилися на порубаній і винищеній, здавалось, назавжди колії і почали планомірний обстріл французьких позицій... Французька авіація встановила: населення всіх сіл, розташованих уздовж залізниці, зійшлося до колії по кілька тисяч людей на кожний кілометр. З літака залізничне полотно на десятки кілометрів виглядало як безперервний живий ланцюг: люди працювали на відбудові колії тісно, плече в плече. А довкола — на полях і вгіддях — мурашіло народу ще двічі стільки: то підвозили баласт і готували інші матеріали. За три доби було прокладено нову колію, завдовжки щонайменше в тридцять кілометрів.

І червоні батальйони пішли на штурм станції Сербка.

Шквальний огонь артилерії спинив цей штурм. Наступі червоних частин перешкоджало і те, що міст через бурхливий у весняну повінь потік Тилигул французи теж зруйнували: ні броньовики, ні піхота, ані кавалерія не могли перехопитися з північного на південний берег.

Тепер за зруйнованим мостом французи і греки почували себе, як у Христа за пазухою. Наступ червоних частин було спинено принаймні до кінця повені, тобто тижнів на два, а за цей час можливо було здійснити інші, обхідні операції. Отже, справа оборони Одеси від фронтального наступу червоних частин — як прийшло

до висновку французьке командування — була розв'язана остаточно. Тепер покінчити з окремими партизанськими загонами, що діяли по цей бік Бугу, загальною чисельністю в якихось чотири-п'ять тисяч бійців для армії в сімдесят тисяч багнетів, оснащеної могутньою технікою, не було завданням занадто складним. Після того генерал д'Ансельм збирався зробити зразу великий стрибок на північ: повернути собі весь втрачений Одесько-Миколаєво-Херсонський плацдарм, закріпитися на ньому і розвивати наступ на північ,— може, аж до... Москви!..

От що таке була в цю хвилину станція Сербка!

І от що почув генерал д'Ансельм по прямому проводу від станції Сербка. Говорив з генералом не командуєчий цією ділянкою фронту полковник Жанв'є: полковника Жанв'є було щойно вбито. Рапорт виходив і не від штабу командування фронтовою ділянкою: штаб командування фронтовою ділянкою був щойно полонений більшовиками. Рапортував генералові саперний капітан Бургасон — єдиний офіцер, який залишився по цей бік від офіцерського складу роти 15/2 сьомого саперного полку.

Станцію Сербка щойно захопили червоні полки.

Спинившись перед зруйнованим мостом, командування бригади Червоної Армії вирішило зруйнований міст відбудувати. Без відповідної мостобудівної техніки, та ще й у повільно це було завдання технічно нездійсненне. Але командування знову кинуло заклик по навколишніх селах — і всі села, які щойно покінчили з відбудовою залізничної колії Березівка — Сербка, негайно відгукнулись. Десятки сіл вийшли на будівництво до останньої людини. Вийшли чоловіки, вийшли жінки, вийшли діди, вийшли навіть молодіці з немовлятами на руках. Селяни йшли пішки за двадцять і тридцять кілометрів, а за пішоходами брели і всі коні та воли, які були в селах. Вони тягли важкі підводи, навантажені дошками, палями, дубками — отими «колодками», що знайдуться в кожному українському селі десь на майдані біля церкви або перед школою і на яких відсиджуються діди, ведучи свої нескінченні поважні розмови, або виспівують, зібравшись веселим гуртком, дівчата й парубки. Цього будівельного матеріалу було стільки, що можна було настелити мости не тільки через потік Тилигул, але й через Буг та Дніпро. Сокира та пилака були єдиними

інструментами на будівництві, але сокир і пилок було тисячі. Діди тесали, баби підносили, мужики забивали палі, парубки — меткими верхолазами — перекидалися з стояка на стояк, з арки на арку і клали дебелі дубові мостини. Французька артилерія швидко пристрілялася до будівництва — снаряди падали у воду, снаряди збивали з арок смільчаків, снаряди трошили щойно настелений поміст. Та замість одного смільчака з'являлося зразу десятеро інших, замість розтрошеного прольоту виростало два нових. Незмовкна канонада гула, наче грім у тропічну зливу, безупинні зблиски від пострілів і розривів світили вночі безперервним мерехтливим сяйвом. Це полохало дітей на березі та й в дорослих родило тривогу. Але саме підійшов звідкілясь величезний, на дві тисячі багнетів, партизанський загін, який іменував себе Вознесенським полком і мав навіть при собі оркестр з шістдесяти мідних інструментів, і командування наказало оркестрові грати. Оркестр грав марші, польки, краков'яки й гопаки; вільні від роботи на будівництві червоноармійці та сільські парубки витанцьовували з дівчатами й молодицями тут же, на березі, діти вели веселі вервечки, а чергова зміна будівників цюкала сокирами на березі та гупала довбнями, заганяючи палі в мулке дно потоку та затоплений повинню побережний луг.

За два дні і три ночі міст було наведено.

Але даремно французи наготували десятки гармат і сотні кулеметів, щоб зустріти рясним свинцем нову атаку червоних частин.

Атаки не було.

Червоне командування пішло на хитрість. Невеличкий ударний загін з двох десятків бійців під покровом ночі, плазом, припадаючи до мостин і завмираючи на місці при кожному зблискові гарматного пострілу, перехопився на французький берег і обійшов станцію ззаду. Пластуни перерізали всі телеграфні й телефонні проводи — саме тому протягом десяти годин не було зв'язку поміж Сербкою та Одесою: капітан Бургасон і зараз телефонував за п'ять кілометрів од Сербки, з Буялика. Після того вісімнадцять смільчаків — бо двоє вже наклали своїм славним життям — кинулись в самий центр розташування ворожих сил, на станцію, де стояв штаб ділянки фронту. Командуючого вбили пострілом з нагана, половина штабістів полягла під розривами ручних

гранат, друга половина зняла руки вгору. Стрільянина в самісінькому центрі ворожого розташування породила паніку на цілій ділянці. Франко-грецький постій, кидаючи зброю, знімаючи руки догори; заметушився, не бачачи ворога і не знаючи, куди ж іти в полон! Вся артилерія враз замовкла.

Отоді червона кіннота, а за нею й червоні піхотинці пішли в атаку. За червоноармійцями побігла через міст і вся багатотисячна юрба селян-будівників — з сокирами й довбнями.

Кіннотники й піхотинці змели з лица землі перший цеп, який спробував ще чинити опір. І тоді багатотисячний франко-грецький заслон підняв руки і з вигуками: «Же сюї більсовик», «Вів ля революсьйон», — здався на милість переможця.

Дев'ятнадцятий французький артилерійський полк здався трійці з вісімнадцяти перших пластунів. Ні в одного з трьох смільчаків вже не залишилося ні гранати, ані кулі в карабіні.

Рота 15/2 сьомого саперного полку здала зброю двом хлопчакам і одній дівчині з кийками.

Командир роти, капітан Бургасон, накивав п'ятами і рапортував тепер генералові д'Ансельму про цілковитий розгром багатотисячного заслону, про здобуття станції Сербка червоними.

Генерал сів у крісло, яке мерщій підсунув йому Фредамбер, і простогнав у трубку:

— Полковнику Жанв'є, я розжалую вас у рядові...

Генерал говорив з капітаном Бургасоном, але йому здавалось, що говорить він з полковником Жанв'є, на якого він поклав відповідальність за операцію під станцією Сербка...

Кволий голос, хлипаючи, відповів генералові з телефону:

— Полковник Жанв'є мертвий, мій генерале... Доповідає капітан Бургасон... Же сюї сель... Я залишився один...

— А!..— простогнав генерал д'Ансельм.— Капітан Бургасон... Я підвищую вас в чині до полковника...

Капітан, а тепер уже полковник Бургасон не відповів генералові нічого...

Делегації довелося довго чекати в сусідній кімнаті. Минуло не менше години, аж поки на порозі з'явився капітан Ланжерон і запросив делегацію знову до генеральського кабінету.

Навдивовижу, в кабінеті було тепер не троє, а п'ятеро. Крім генерала д'Ансельма, полковника Фредамбера і полковника Рігса, сиділи ще двоє в цивільній одежі. Один з них був відомий членам делегації голова міської Думи інженер Брайкевич. Другий в смокінгу і з м'яким чорним фетровим капелюхом, який він нервово м'яв у руках,— був невідомий.

Генерал сидів за своїм столом непорушно і в глибокій задумі. Він навіть не ворухнувся, коли Столяров, Понеділок і Галя ввійшли.

— Сідайте, панове! — запобігливо запросив Фредамбер.

Галя і Понеділок сіли.

Столяров спитав, дивлячись на невідомого в смокінгу і з чорним капелюхом, що ворухився під його нервовими пальцями, неначе в тулії заховалося котеня і ніяк не могло вибратися з-під широких крисів:

— Пробачте, але я хотів би знати, хто буде присутній при нашій дальшій розмові?

— Це,— вказав Фредамбер на Брайкевича,— мер міста, голова Думи мсьє Брайкевич...

— Ми знайомі...— буркнув Брайкевич.

Столяров кивнув. Він справді був знайомий з Брайкевичем. Колись, тільки Олександр Столяров повернувся з фронту до рідного міста, зразу після втечі німецьких окупантів, ще до того, як більшовики пішли в нове підпілля, Олександр Столярову довелося виступати в Одесі на одному мітингу проти кадета Брайкевича.

— А це,— рекомендував Фредамбер,— генерал Шварц, генерал-губернатор Одеси, який прийняв командування частинами Добрармії після генерала Гришина-Алмазова.

— Дуже приємно! — підвівся з свого крісла генерал і легко пристукнув закаблуками.

Шурка Понеділок фиркнув:

— Чи генерали ходять у «пальтіфраку» та чорний шляпі?..

Галя кинула на нього докірливим поглядом, закликаючи до порядку.

Шурка прикусив язика. Але він був таки з матроської вольниці, трохи-таки хуліганської вдачі і вгомонитися зразу не міг. Він замуркотів собі під ніс — ледь чутно, тільки для себе самого:

Одіну я чорну ю шляпу,
Поїду я в город Анапу,
І всю-то я жисть просиджу
На солонім, як сльози, пляжу...

Генерал д'Ансельм мовчав, і полковник Фредамбер спробував взяти на себе ініціативу в веденні розмови.

— Отже,— прохрипів він, посіпаючи щоками, але намагаючись виобразити на обличчі ввічливу посмішку,— ми спинились на тому, що... м-м-м... на тому, що...

Він тягнув, не добираючи слів, і з неприхованою надією поглядав на Столярова — сподіваючись, що той сам поведе розмову далі.

Але Столяров теж не поспішав. Він дивився на примовклого, пригніченого генерала, на розгубленого начальника штабу, на зовсім блідого Брайкевича і зовсім червоного Рігса і силкувався розгадати, що ж відбулося тут протягом минулої години, що протелефонували генералові, що так приголомшило його і всіх присутніх?

Нарешті довгої мовчанки не витримав Рігс.

Він прогарчав:

— Ми спинились на тому, що ви... пропонуєте дві доби, так — дві доби на всю евакуацію союзних військ.

— І союзних дипломатичних та інших місій,— зразу ж додав Столяров.— Ми сподіваємось, містер Рігс, що й ви скористаєтесь з нашої пропозиції?

Одну секунду можна було чекати, що Рігс скопиться і кинеться на Столярова. Обличчя йому пішло фіалковими плямами, підборіддя затрусилось, як у лихоманці, він навіть рипнув зубами. Але під спокійним поглядом Столярова він знову стримався і знову міцно вчепився пальцями в бильця крісла.

Полковник Фредамбер поквапився розвіяти напружену атмосферу:

— Генерал просить вас докладно викласти всі ваші... пропозиції.

Столяров, не дивлячись на Фредамбера, не поспішаючи, сказав до генерала д'Ансельма:

— Насамперед: вся повнота влади в місті без будь-яких бойових дій передається нам...

Генерал раптом вийшов із стану протрації. Він заворушився в кріслі і звів очі на Столярова.

— Мсьє! — сказав він. — Ви ж повинні розуміти, що влада в місті може належати або мені, як главі військового командування, або... або по цивільній лінії — місцевому муніципалітету...

— Ми й є муніципалітет: Рада робітничих депутатів.

— Але ж мені відомо, — сумно промовив генерал, — що до того, як у зв'язку зі станом на фронті я змушений був перебрати всю повноту влади на себе, місцеве самоврядування очолювала Дума?

Столяров сказав:

— Пролетаріат не довіряє Думі і не визнає її владою в місті.

Голова Думи Брайкевич засовався на своєму місці, але генерал промовив лагідно:

— В місті проживає не тільки пролетаріат. Є ще й інші шари населення: службовці, е-е-е... торговці, е-е-е... буржуа... е-е-е...

Столяров сказав:

— Рада представляє інтереси всіх трудящих шарів населення. Щодо буржуазії, то вона після Жовтневої революції в нашій країні не має ні влади, ні представництва в органах влади.

І, щоб покінчити з цією непотрібною, марною суперечкою, він додав:

— До речі, це буде зрозуміло вам з другого пункту наших вимог. Другий пункт: буржуазія вільна робити, що хоче — хоч би й забиратися слідом за вами, але все майно вона повинна залишити тут. Всі цінності, банкові внески і таке інше є достоянням народу і держави: ми не можемо дозволити пограбувати наш народ ще раз. Будь-яких прав на награвовані достатки позбавила буржуазію Жовтнева революція...

— Але ж це експропріація! — скрикнув Рігс.

— Це пролетарська революція, — відповів Столяров. — Третій пункт: всі білі контрреволюційні збройні формування, які б вони не були на масть, повинні бути негайно роззброєні, зброя передана нам, тобто законній Радянській владі, а бандити, які підняли зброю проти народу...

Генерала Шварца аж пересмикнуло, і він зовсім зіжмакав свій елегантний чорний капелюх.

— ...стануть перед судом народу.

Генерал д'Ансельм промовив знову лагідно, наче сподіваючись всовістити співрозмовника:

— Ви ж повинні розуміти, що я — солдат і, як солдат, не можу покинути напризволяще моїх союзників, тим паче — просто видати вам російських офіцерів, які перебувають під покровительством французького прапора.

— Чи ми вас просили брати під захист вашого прапора всяких паразитів? — втрутився був Шурка, але Столяров урвав його: він викладав далі вимоги Ради:

— Четверте: все продовольство — і те, що ви реквізували тут, і те, яке ви привезли для постачання армії з собою, — залишається тут, на березі — для ліквідації голоду, який виник у місті в результаті вашої незаконної інтервенції. Весь російський морський тоннаж залишається біля причалів у порту. Всі політичні в'язні негайно виходять на волю. Зокрема ви гарантуєте життя Миколі Ласточкину. Все!

Столяров звівся, даючи цим зрозуміти, що розмову, власне, закінчено. Крапку над «і» поставлено.

Ріс, Фредамбер, Брайкевич і Шварц сиділи мовчазні. Вони були зовсім знищені.

Генерал д'Ансельм заговорив зовсім тихо — в інтонаціях задушевної розмови:

— Все, що ви сказали зараз... це — ганьба для мене, старого солдата. Я не можу роззброїти і передати вам моїх союзників, раз вони боронили тут інтереси Франції...

— Які такі тут інтереси Франції? — знову вихопився Шурка Понеділок, але Галя притримала його за руку.

Генерал говорив далі:

— Залишити вам флот я також... не можу... Коли б... стало питання про... евакуацію звідси французької армії та... її союзників, то для перевезки військ мені і так не вистаєє тоннажу.

— Не треба було привозити стільки всякої контри! — знову почав був Шурка Понеділок, але тепер уже Столяров поглянув на нього так, що Шурка прикусив язика.

Генерал говорив далі:

— Щодо продовольства, то звичайно... морського тону нажу для його евакуації нема і взагалі...

В цей час дошкульно задеренчав телефон. Це не був зумер польового телефону, яким говорив перед тим генерал. Дзвонив апарат міської телефонної сіті.

Фредамбер зняв трубку. Вислухавши, що йому було сказано, він прикрив трубку долонею і нахилився до генерала.

Генерал вислухав його шепотіння і подивився запитливо, наче питаючи поради. Фредамбер знизав плечима і зашепотів знову. Генерал кивнув.

— Добре, накажіть.— Потім змінив своє рішення.— Почекайте, я сам...

Окремі слова з шепотіння Фредамбера було чути, і Галя переклала їх товаришам. Мова, очевидно, йшла про те, що десь у районі залізниці в зв'язку з відмовою машиністів вести поїзд виникло заворушення і робітники чинили збройний опір.

Фредамбер подав трубку генералові, і той сказав:

— Капітане! Я зараз дам наказ, і в ваше розпорядження прибуде батальйон англійських колоніальних стрілковців... Так... Виконуйте...

Він поклав трубку.

Столяров сказав:

— Пробачте, генерале! Справи одривають вас від нашої розмови. Справи є і в нас. З вашого дозволу, я теж скористаюся з телефону...

Не чекаючи згоди генерала, яка прилинула йому вже наздогін, коли він підійшов до столика з телефонними апаратами, Столяров зняв трубку.

— Центральна! Алло!.. Центральна?! Баришня, дайте, будь ласка, Народну аудиторію на Старопортофранківській... Так, ріг Старорізнничної. Це хто? А!.. Говорить Столяров... Так, я говорю з кабінету генерала. Він дав свій ласкавий дозвіл на нашу розмову... Про це потім. А зараз от що: відрядіть негайно два батальйони полку імені Старостіна, при двадцяти кулеметах, у район товарної станції. Там невеличка бійка. Так-от, якщо прибудуть туди колоніальні англійські війська,— оточити і знищити!.. Ні, ні, полонити не треба: оточити і знищити. Все!.. Звичайно. Ми зараз кінчаємо.

Столяров поклав трубку, акуратно дав відбій, повернувся на своє місце і сів.

Генерал д'Ансельм, генерал Шварц, полковник Фредамбер і мсьє Брайкевич мовчали.

Після довгої паузи генерал д'Ансельм сумно проказав:

— Очевидно, і на цей раз ми з вами... м-м-м... не договоримось по всіх пунктах.

Столяров звівся. Звелись і Шурка з Галею.

— Звичайно! — жваво додав генерал, теж зводячись. — Я негайно ж, іскровим телеграфом, перекажу ваші... гм... пропозиції вищому командуванню в Яссях; Константинополі й Парижі. І... негайно ж, звичайно, повідомлю вас, яке буде вирішення вищого командування. — Він примусив себе посміхнутись. — Виявляється, між нами і вами є навіть телефонний зв'язок. Я цього, знаєте, не уявляв собі... гм...

Столяров, Шурка Понеділок і Галя мовчки вклонились і попрямували до дверей.

Але генерал гукнув ще їм наздогін:

— Ви... гм.. захопили мою машину... Звичайно, законного воєнного часу, але... це моя власна машина і...

Столяров зупинився і сказав з порога:

— З вашого дозволу, генерале, машина приставить нас до Ради. Після того ваш шофер негайно ж приведе її сюди...

Коли делегація вийшла, в кабінеті д'Ансельма ще добрих дві-три хвилини панувало цілковите мовчання. Генерал журно дивився на стіл перед собою, Шварц доминав свій капелюх. Фредамбер сіпав обома щоками.

Нарешті гнітюче мовчання урвав Рігс.

Він люб'язно сказав генералові д'Ансельму:

— Можу порекомендувати вам гарний спосіб пакування ваших статуеток, генерале. Зім'ятий папір або тирса не гарантують скульптурки від деформації, від поштовхів статуетки в ящику проминатимуть тирсу чи папір і тиснутимуть одна одну. Ящики треба робити металеві, заливати їх рідким желатином і опускати статуетки в желатинову масу. Потім желатин легко розчиняється в теплій воді, і ви виймаєте статуетки зовсім непошкодженими. Дуже рекомендую вам саме цей спосіб, генерале!

Генерал д'Ансельм мовчав, зціпивши зуби, блідий, аж прозорий від люті. Рігс од люті, навпаки, наливавсь поступово синьою кров'ю. Навіть вуха зробились у нього сині. Він вихопив з кишені пачку сигарет, сунув собі

сигарету в рот — це була остання в пачці — і з серцем жбурнув на стіл порожню пачку. Від поруху повітря папери на столі зашедестіли, і один із них, що лежав перед генералом д'Ансельмом, м'яко спланірував на підлогу.

Буркнувши пробачення, Рігс нахилився і підняв папірець. Кладучи його на стіл, він скося глянув у текст.

То був лист командуючому арміями Антанти на сході генералові Франше д'Еспре від головного отамана військ УНР Симона Петлюри. Три дні тому головнокомандуючий навідував Одесу в зв'язку з прикрими подіями на фронті, зокрема катастрофою під Березівкою. Довідавшись про це, головний отаман військ УНР скористався з щасливої нагоди, щоб привітати високу особу на українській землі. Але генерал Франше д'Еспре пробув в Одесі тільки один день — Червона Армія від Березівки поспішала на Сербку, і головнокомандуючий теж поквапився повернутись до Константинополя. Лист Симона Петлюри не застав уже головнокомандуючого Інтервенціоністськими арміями і до слушної нагоди відлежувався на столі в генерала д'Ансельма: справа була не спішна.

Ось цей лист:

«Довідавшись про Ваш приїзд до Одеси, я вітаю Ваше превосходительство з прибуттям на територію України. Це дозволяє мені нагадати вам, що минуло майже півроку з того часу, як наше молоде українське військо під моїм командуванням почало боротьбу проти більшовиків — ворогів усіх держав Європи. В цей час, коли українське військо знову б'ється проти більшовиків, я з довір'ям ставлюся до думки, що з допомогою французького війська наше військо зможе розбити нашого спільного ворога...»

Рігс не став читати далі.

Він поклав папірець на стіл і закурив свою сигарету.

Та зразу ж він жбурнув сигарету в попільничку і, з кожним словом ще дужче наливаючись синьою кров'ю, бризкаючи слиною, майже загорлав:

— Мій уряд, президент Вільсон мали рацію з самого початку! Треба ширше використовувати чужі сили. Замість гнати кудись в Архангельськ, Владивосток, Батумі чи Одесу американських, англійських і французьких солдатів і перетворювати їх там на більшовиків, треба примусити стати під нашу гвинтівку малі народи! Треба

особливу увагу звернути на місцеві контрреволюційні елементи та націоналістичні, сепаратистські групування! Треба всіма засобами роздмухувати контрреволюційні та антиросійські настрої, давати контрреволюції до рук зброю — багато зброї: не так, як ви шкодуєте кожний кулемет! І нехай ідуть в бій проти більшовиків з усіх закутків Російської імперії: з Фінляндії, з Естонії, з Латвії, з Литви, з Білорусії, з Польщі, з України, з Дону, з Кубані, з ста сорока кавказьких племен і ста п'ятдесяти азіатських окраїн, чорт би їх усіх забрав! І — забере, коли справа буде поставлена саме так!..

— Вірно!.. Вірно!.. Вірно!.. — за кожним словом, аж тремтячи, підтакував Рігсу Шварц — німецький генерал російської служби і американської орієнтації.

Фредамбер, одначе, підкинув ехидне зауваження:

— Ви непогано знаєте географію Російської імперії, сер!

— Така наша з вами служба, Фредамбер, — загорлав Рігс. — Я вам кажу це вже не перший раз! І саме незнання цієї географії поставило зараз крапку на всій вашій кар'єрі! — Бризкаючи слиною, Рігс загорлав до всіх: — Буде ще другий, а треба — то й третій, четвертий, чорт забирай, антикомуністичний похід! І здійснюватимемо його — ми, але — чужими руками, всяких сепаратистів насамперед! Сполучені Штати ще навчать вас боротися проти більшовизму! Але ця наука буде гірка й для вас самих! Будьте певні!..

Але генерал д'Ансельм підніс долоні до ушей, і болісна гримаса перекривила його випещене обличчя. Генерал не зносив, коли хтось підвищував голос, тим паче — заходився криком.

— Містер Рігс! Прошу вас! Ми з вами не на Паризькій мирній конференції!

* * *

Делегація повернулась до Народної аудиторії і доповіла пленуму про результати переговорів.

Пленум прийняв одностайну ухвалу.

І головуючий тут же продиктував Галі, щоб вона встигла вмістити до вранішнього номера «Известий Совета рабочих депутатов»:

«Рада робітничих депутатів доводить до відома всього населення міста Одеси, що з дванадцятої години п'ятого

квітня вся повнота влади в Одесі та її околицях переходить до Ради робітничих депутатів.

Всі особи або установи, що будь-яким способом чинитимуть опір владі Ради робітничих депутатів, будуть покарані відповідно до законів воєнного часу...»

На пленумі в кутку зали сиділа і Катюша Столярова. Вона щойно прибула з ставки командування Червоної Армії, перейшовши фронт на цей раз під Сербкою. На шматочку шовку, який Катюша добула з своєї одежі, було тільки дві цифри: арабське «5» та римське «IV». Це означало, що командування визначає строк для загального повстання в місті на 5/IV, тобто — п'яте квітня.

Стрілки годинника показували вже після дванадцятої. П'яте квітня настало.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

П'ятого квітня вранці — о дев'ятій, тобто в годину, коли починається урядування в міській управі,— до особняка Думи на Миколаївському бульварі підкотило два вантажних автомобілі. В кузові однієї машини був загін бійців робітничого полку імені Старостіна — при кількох кулеметах. В другій машині — виконком Ради робітничих депутатів у повному складі. З членів виконкому не було тільки Галини Мірошниченко: під ранок вона закінчувала випуск четвертого номера підпільних «Известий Совета рабочих депутатов» і тепер, поспішаючи на пленум, забарилась десь між Куяльником та Молдаванкою.

Урядовці управи в цей час уже сиділи по місцях у своїх кімнатах.

Олександр Столяров виплигнув з кабіни першим, почекав, поки виберуться з кузова всі члени виконкому, і тоді в супроводі членів президії попростував до кабінету голови Думи. Секретарка в приймальній запитала: «Як доповісти?» — але він відсторонив її і переступив поріг «без доклада».

Назустріч Столярову з-за стола голови Думи звівся заступник голови. Голова Думи, мер міста Брайкевич, сьогодні на урядування не з'явився: ще вночі разом із

своєю родиною та купою чемоданів він повантажився в Платонівського молу на пароплав «Кавказ».

Членам виконкому Ради робітничих депутатів особа заступника мера міста була добре відома. Це був Рутенберг — один з найвизначніших лідерів сіонізму в Росії, нині глава одеських сіоністів. Рутенберг був особливо шанований в колах місцевої буржуазії, а його виступи за всебічну підтримку інтервентів, за всемірне зміцнення «альянсу» з колами західноєвропейської буржуазії та особливо міцна дружба з главою американської місії в Одесі полковником Рігсом були загальновідомі.

Та Столярову Рутенберг був відомий ще краще. Столярову відома була вся його біографія: есер-терорист у минулому і особистий друг Керенського, який спільно з катом Кишкіним намагався придушити Жовтневе повстання в Петрограді.

Рука Столярова інстинктивно кинулась до нагана в кобурі біля пояса.

Але Столяров стримав себе й одвернувся.

Столяров коротко оглянув простору кімнату — в кабінеті глави міського самоврядування йому доводилось бути вперше. Приміщення було просторе, світле і добре обставлене: дорогоцінний перський килим на всю підлогу, коштовні меблі палісандрового дерева під темним штофом, олійні портрети дюка Рішельє та генерала де Рібаса на стінах, мармурова статуя богині Феміди в одному кутку та бронзові куранти під скляним ковпаком — в другому. Столяров рішуче підійшов до стола.

Рутенберг сторопіло дивився на Столярова та інших невідомих йому людей.

— Уступіться, будь ласка! — сказав Столяров і рухом руки відсунув заступника голови Думи від стола голови Думи.

Рутенберг відступився. Столяров сів у крісло.

— Прошу, товариші! — запросив він членів президії виконкому Ради, вказуючи на інші крісла й канапи.

Члени президії виконкому Ради посідали.

— Отже, — оголосив Столяров, — засідання президії продовжуємо. На порядку денному першим питанням на сьогодні стоїть: призначення народних комісарів для всіх відділів виконкому Ради. — Він глянув на Рутенберга, який стовбичив біля нього, позираючи з-під брів злісним поглядом, — Сторонніх осіб прошу вийти,

— Вибачте,— почав люто Рутенберг.— Але я заступаю голову Думи, який...

— Влада в місті,— сказав Столяров,— належить Раді робітничих депутатів. Контрреволюційна, кадетсько-меншовицька Дума найманців іноземного капіталу — розпущена. Можете йти. Народ судитиме вас, найманців іноземного капіталу.

Шурка Понеділок раптом заклав два пальці до рота і пронизливо свиснув. Наче оперішений батогом, Рутенберг прожогом вискочив за двері.

— Товаришу Понеділок,— суворо гримнув Столяров.— Закликаю вас до порядку! Ви прийшли сюди вершити судби пролетарської революції!

Шурка Понеділок підхопився з свого паліандрового крісла, оббитого фіалковим штофом з золотими візерунками, і виструнчився:

— Прошу пробачення, товаришу голова виконкому! Останній раз! На поминки контрі і... на прощання з матроським привіллям. А далі — амба! Дисципліна буде — во!

Шурка показав великого пальця сторч.

Столяров суворо кивнув:

— Сідайте!.. Отже, ми мусимо негайно призначити комісарів: продовольчих справ, військових справ, внутрішніх справ, фінансів, друку, зв'язку, юстиції, освіти, здоров'я, транспорту, соціального забезпечення, а також коменданта порту.

— І обрати голову Ради комісарів! — додав Никодим Онуфрійович Столяров.

Саме в цей час зовсім близько загуркотів кулемет. Перша, коротка, черга вийнула десь угорі, через будинок, друга довга пройшла нижче: всі шибки у вікнах кабінету, що дивились на Миколаївський бульвар, з огидним брязкотом посипалися на лутки, і чути було, як брязкітливий осип битого скла побіг уздовж усього фасаду.

Двоє бійців прив'язували червоний прапор до флагштока на шпилі Думи,— і це по них вийнула перша черга.

Стріляв денікінський броньовий автомобіль, що з'явився з-за рогу, від управління Ропіту.

Броньовик спинився біля будинку Англійського клубу і трощив тепер вікна, що виходили до оперного театру. Слідом за броньовиком їхав мотоцикл з коляскою.

Тої ж хвилини застугоніли кулемети бійців, що тримали охорону Ради. Броньовик негайно зник — по Ланжеронівській. Мотоцикл ткнувся у тротуар, зробив петлю і спинився, зачепившись за дерево. Один мотоцикліст звалився долі, другий звис із коляски: обидва офіцери в ньому були вбиті.

— Забарикадуватись! — наказав Столяров.

Всі члени виконкому разом з бійцями охоронного загону взялися зносити дошки, колоди, каміння, потягли якись поламані фаєтони та перекинуту будку з-під зельтерської води. Барикаду зводили півколом проти гирла Миколаївського бульвару й проти перехрестя Пушкінської та Ланжеронівської вулиць.

О дев'ятій — водночас із прибуттям виконкому Ради до приміщення Думи — полк імені Старостіна, Морський батальйон, комсомольська дружина та інші робітничі дружини, що утворилися за останні дні, розбившись на невеличкі загони, почали займати найважливіші установи міста: пошту, телеграф, державну скарбницю, телефонну станцію, електростанцію, водогін та інші. І скрізь робітничі загони відразу ж настовхнулися на опір. Опір чинили офіцерські роти з дивізії Гришина-Алмазова, офіцерські дружини з резерва генерал-губернатора Шварца, загони контррозвідників. Заводи на околицях — по гудку заводу Гена на Пересилі та Головних залізничних майстерень біля Товарної — почали займати шойно утворені дружини заводських комітетів, і ця операція відбувалася майже без затримки: біла офіцерня ще вчора поквапилася зникнути з заводських районів. Але в центральних районах міста білогвардійці трималися впевнено і зухвало. Робітничих дружинників вони зустрічали вогнем, а на вулицях бешкетували, хапаючи і розстрілюючи на місці кожного, хто видавався їм схожим на більшовика. Цілий батальйон білих офіцерів з двома гарматами обложив тюрму і почав артилерійський обстріл казематів — щоб знищити разом з тюрмою і всіх політичних в'язнів. Водночас десятки невеличких банд Мишки Япончика розсипалися по місту і почали громити та грабувати крамниці, склади і гамазей.

Треба було забезпечити контроль над усіма вузлами комунікацій, зломити опір білогвардійської охорони, відстояти тюрму, приборкати грабіжників, а також ліквідувати всі білі банди, що гасали по місту з кінця в кінець, чинили неподобства та насильства і намагались

терором настрахати населення, збурити його проти більшовицького перевороту.

А були ж іще в місті кілька десятків тисяч французів та греків — при артилерії, бронечастинах, танках та бойовій авіації.

Двох-трьох тисяч бійців робітничих дружин було зовсім не достатньо не тільки для того, щоб вступити в бій із збройними силами окупантів, але й щоб забезпечити сяку-таку охорону нових органів влади.

Двадцять п'ять дружинників біля під'їзду Ради — це було все, на що могла розраховувати Рада, щоб утриматися в приміщенні колишньої Думи...

Столяров поманив до себе Шурку Понеділка.

— Шурко! — неголосно сказав Столяров, поклавши молодому матросові руку на плече.— Кур'ера до Котовського в плавні, як знаєш, послано ще затемна. На цю пору...— Столяров поглянув на бронзовий під скляним ковпаком годинник у кутку.— На цю пору його загін мав би вже бути тут. Може, Григорію Івановичу довелося по дорозі прийняти бій?

— А що б ви думали? — ствердив Шурка, слідкуючи за поглядом Столярова.

Столяров скося, крізь вибите вікно позирав на мотоцикл по той бік площі. Забиті офіцери лежали на тому ж місці.

— Або...— поглянув Столяров на Шурку,— і посланця по дорозі могли... забити?

— І зовсім просто! — підтвердив Шурка.

— Чи не послати нам кур'ера ще?

— Правильно, товаришу Столяров! — негайно ж погодився Шурка.— Я змотаюсь моментально. Звичайно, якщо на циклі не прострелили бачок.

Не гаючи часу на розшукування дверей, Шурка вистрибнув просто у вікно і побіг через площу до мотоцикла.

Шурка біг швидко, ввібравши голову в плечі й петляючи. Довкола було в цю хвилину тихо, але ж броньовик міг спинитися зразу за рогом біля театру, та й з гирла Пушкінської вулиці могли нагло застрочити кулемети. Всі з тривоною слідкували за Шуркою.

Та Шурка цасливо перебіг площу і був уже біля мотоцикла. Він зіпхнув з коляски труп на брук і тут же на місці заходився біля мотора: покрутив якісь важелі, навалився всією вагою на педаль. Мотоцикл загуркотів

і аж затрусився в Шурчиних руках. Тримавши машину однією рукою, Шурка другою зірвав безкозирку і помахав над головою. Потім він з розгону плюхнувся в сідло, зробив крутий віраж — і промчав через площу. Обминаючи будівництво барикади й під'їзд, Шурка підкотив просто під вікно, з якого визирав Столяров та інші члени виконкому.

— Все правильно! — гукнув Шурка.— Цілий і новісінський — прямо з арсеналу! Все життя мріяв про таку машину! Такого і в Уточкіна не було: «індіан»! І бензину повний бачок: вистачить на два кінці! Яка буде адреса Григорія Івановича?

— Село Маяки, кузня дядька Гаврила над плавнями.

— Єсть, село Маяки, кузня дядька Гаврила над плавнями! Наше вам!

Він загуркотів мотором, ладнаючись рушати.

— Ти б одчепив коляску, а то затримуватиме тільки! — порадив хтось із дружинників.

— Мерсі, мсьє, ви маєте рацію!

Шурка сплигнув на землю і з допомогою бійців одчепив коляску. За хвилину він знову був у сідлі.

— Революційний мотокрос Одеса — Бессарабія оголошую відкритим! — прокричав Шурка крізь виття мотора.— Даю старт! Бенц!

Мотоцикл рвонув, Шурка, перехопившись через площу, ще раз помахав безкозиркою і, віючи стрічками від безкозирки та огорнувшись клубами синього бензинового диму, зник у гирлі Пушкінської вулиці.

— Ну, щастя йому! — проказав Столяров.

— Ні пуху ні пера! — сказав і Никодим Онуфрійович Столяров, заядлий мисливець.

— Ні луски ні зябри! — відгукнувся і старий рибалка Петро Васильович Птаха.

— Щасливого плавання!

Шурка був матрос, і найкращим напучуванням йому було, певна річ, моряцьке побажання.

На Миколаївському бульварі в цю хвилину було зовсім тихо. Але була це насторожена тиша — тиша, яка щосекунди могла вибухнути виском куль, гуркотом кулеметів і розривами артилерійських снарядів.

Знизу, з території порту, долинав невмовкаючий гамір: вищали клаксони автомашин, торохтіли брички по брукові, захилювалися сирени катерів, інколи довго й протяжно гув пароплав. Буржуазія з цілого міста стіка-

лася до порту, тягла за собою своє манаття і билася за місце на пароплавах: французьке командування дозволило буржуазії вантажитися на пароплави Ропіту, щоб тікати світ за очі — в Крим, до Румунії, Болгарії, Греції, Туреччини...

З центральних вулиць тривожні звуки лунали безперестанку: постріли з гвинтівок, інколи кулеметна черга, вибух гранати. То бешкетували білогвардійці й грабіжники Мишки Япончика, а робітничо-матроські дружини наводили порядок.

Чути було й канонаду від тюрми.

Столяров повернувся до стола, щоб продовжити засідання президії. З кобури він вийняв наган і поклав на стіл перед собою.

Всі члени президії теж повиймали пістолети й гранати і покладали їх собі на коліна.

Повертаючись до порядку денного, Столяров ще раз поглянув на годинник.

— Турбує мене, що так довго нема Галі...— промовив він і зразу ж перейшов до справ.

2

Галя в цей час добиралась пішки з Молдаванки до центру.

Черговий номер газети вона приставила від Куяльника до Пересипу підводою, і тепер пересипчанські комсомолки вуличками і провулками вже понесли пачки, щоб поширити по всьому місту. Пачки газет сьогодні не були обліплені наклейками для тисячних пакунків із цигарок «Сальве», вони були просто перев'язані шнурками: орган Ради із підпілля вийшов.

День настав теплий, весняний, яскраво світило сонце, і Галя була одягнута по-весняному: тифельки без каблуків, панчішки до коліна, коротенька спідничка та біла матроска з синім викотом та трьома білими тасьмами по його бережках. У пазушці в неї був, правда, невеличкий дамський пістолетик браунінг.

Галя перейшла Старопортофранківську і попрямувала Херсонським спуском, потім Херсонською вулицею. Але в центрі вона звернула не на Дерібасівську — звідкіля чулася стрілянина та линув одчайдушний гвалт, бо там Япончикова «шпана» грабувала крамниці, а Малим провулком на Гаванну. Прохопитися на Миколаївський

бульвар Театральним провулком, де в районі контррозвідок був найбільший рух французів та білогвардійців, Галя вважала найбільш безпечним — вона була в своєму конспіративному вбранні: дівчинку в матросці не питатимуть про перепустку. Та в останню хвилину вона все ж таки звернула з Військового спуску, який вивів би її на Катерининську площу. Краще не наражатись на небезпеку і з контррозвідниками не заводитись. Вона звернула в прохідний двір, щоб проскочити поза контррозвідкою прямо на Ланжеронівську.

І отут, саме в ту хвилину, коли вона, завернувши в браму, вже пройшла половину підворітного тунелю, Галя почула позаду жіночий голос:

— Стоп! Ще крок — стрілятиму!

Сказано це французькою мовою.

Позад Галі, при вході до тунелю, тримаючи пістолет, стояла Єва Блюм.

— Ні з місця! — наказала вона. І додала ще зі злою іронією, наближаючись до Галі з піднятим кольтом: — Куди ж це ви, моя ластівко? Я за вами йду шість кварталів і дуже зраділа, побачивши, що ви повертаєте до контррозвідки: мені б не було жодної мороки! Та раптом ви крутнули хвостиком сюди. Ні, моя любя, тепер уже ходімо і далі туди ж таки, до контррозвідки: підвали там вільні, знайдеться і шматок мотузки...

Руда bestія проказувала це ніжно — бліда від злості, з закушеною губою, з лютими очицями, що так і всвердлювалися в обличчя жертви. Руді пасма волосся вибилися з-під її армійського піріжка американського офіцера, і протяг у тунелі тіпав ними, як повісмом конопель. Вона проказувала це повільно і так само повільно наближалась, ледь переступаючи високими зашнурованими чобітьми, готова щосекунди, при найменшому порухові жертви, стрибнути на неї або натиснути собачку свого величезного американського кольта.

За ці кілька секунд все промайнуло перед Галею: вечір у «Дарданеллах», підступний арешт французького капрала, захоплення Жанни і цілої іноземної колегії, катування товаришів у застінках контррозвідки — руками цієї садистки, розстріл товаришів, загибель Жанни... А може, і до арешту Ласточкина ця американська пройда теж доклала рук?

Кілька секунд тривало це скрадання тигра до жертви. І все збурилося в Галі за кілька коротких секунд. Нена-

висть стисла їй серце, огида потрясла ціле її ество. Не кролик був перед кровожерним тигром...

Галя скрикнула і раптом впала Єві просто під ноги.

Постріл гримнув з величезного кольта рудої бестії, але куля дзизнула рикошетом по склепінню тунелю,— американська контррозвідниця вистрілила вгору, бо Галіні руки вхопили обидва туго зашнуровані американські чоботи, щосили сіпонули їх — і руда бестія повалилась навznak.

Пістолет, одначе, залишився у неї в руці, і вона миттю підхопилась.

Та Галя вже вихопила з-за пазухи свій іграшковий браунінг і тричі, раз за разом, вистрілила в ненависну руду личину.

Єва Блюм впала спершу на коліна, потім тицьнулась обличчям у брук — і зразу затихла. Всі три постріли були влучні.

Галя стояла над падлом, і пістолетик тремтів у її руці...

Тихо було навкруги. Мешканці будинку ще зрання поховались у найдалші закутки своїх квартир. Тепер, почувши постріли у дворі, вони й зовсім принишкли. В подвір'ї не було живої душі, ніхто не визирав і з вікон навпроти. Постріли чутно було далеко по вулиці, але сьогодні — коли стрілянина лящала по цілому місту — хіба хто зверне увагу ще на три пістолетні постріли?

Галя сунула пістолетик знову за пазуху і стисла руки в один кулак перед собою на грудях, щоб вони не тремтіли: їй ще ніколи не доводилося вбивати людей. Це було огидно і страшно. Але Галя знищила гадину — і радість, гордість і мужність охопили її серце. Так і несучи затиснутий кулак перед собою, Галя перейшла двором і через другий тунель — задами поза подвір'ям контррозвідки — вийшла на Ланжеронівську.

На розі Катерининської вирував цілий натовп: контррозвідники білогвардійські і контррозвідники французькі виносили з приміщення якісь ящики та пакунки і поспіхом вантажили їх на машини й підводи. Контррозвідки евакуювались. На маленьку дівчинку в матросці ніхто не звернув уваги.

Ще три хвилини — і Галя пройшла крізь барикаду до Ради.

Тільки в кабінеті голови Ради вона нарешті розжала свій кулак і опустила руки.

— А, Галю! Нарешті! — вітав її Столяров. — Добре, що ти прийшла! А то ми вже почали хвилюватись. Тебе призначено комісаром юстиції. Тобі доведеться негайно налагоджувати боротьбу з рештками контрреволюції та розбиратися в тому, кого із зрадників та запроданців ставити перед судом народу. А тут якраз і Мишка Япончик надіслав своїх парламентарів. Пропонує, шкура, діяти разом проти французів і навіть береться, сучий син, виставити цілий полк своєї «шпани». Але ми його, гада, таки ліквідуємо. І це буде — твоя справа. Насамперед розберись у тюрмі: всіх політичних — на волю, всіх кримінальних — під трибунал!

Від тюрми тим часом надійшли вже й добрі вісті. Батальйон полку імені Старостіна ліквідував наскок; білих офіцерів, що обложили були тюрму, роззброєно і прямим ходом загнано в тюремні камери. Політичні в'язні самоорганізувались і з-поміж себе обрали комендатуру тюрми. Япончикових бандитів, що кинулися визволяти своїх, відігнано.

Але розкидані зранку по місту загони білогвардійців тим часом підтяглись до центру міста, зосередились і закріпились у приморських кварталах — від Олександрівського парку та Маразліївської вулиці до Великої Арнаутської та Преображенської. Колишня Дума, а тепер Рада опинилась, отже, в самісінькому центрі розташування білих частин. І білогвардійці явно готувались до штурму. В гирлах Пушкінської та Рішельєвської, в підворітках та поза дрібними будівлями розсипались стрілки, на дахах оперного театру ладнали кулемети, в подвір'ях між Пушкінською та Канатною встановлювали зенітні гармати: очевидно, офіцери пристосовували їх, щоб високою траєкторією бити через інші будівлі по будинку Ради.

Французькі піхотні частини теж заворушились. Вони підтягувались від казарм на околицях і просувались тепер Наришкінським та Херсонським узвозами. Деякі частини спускалися зразу на Приморську і виходили на територію порту, інші — скупчувались довкола Воронцовського палацу. Скидалося на те, що, закріплюючись на території порту та біля ставки командування, французи готуються розгорнути бойові дії віялом по вулицях міста. За годину до центру міста підтяглося не менше

десяти-п'ятнадцяти тисяч французьких піхотинців, але це був, безперечно, тільки початок передислокації: піші французькі частини рушили і з Середнього Фонтана, і від Застави. Пройшли сіро-блакитні френчі регулярних національних французьких полків. Пройшли барвисті — в червоних шароварах та синіх мундирах — зуави. Прошли чорні велетні сенегальці — в сталевих шоломах, але в коротеньких штанцях і з голими литками. Прошли мальгаші — з кривими тесаками-навахами і довгими, старого зразка, гвинтівками. Прошли бенгальці в тюрбанах — під командуванням англійських офіцерів та з скорострільними автоматичними карабінами. Кожний піхотний батальйон французів мав спеціальний взвод з мітральезами, а за деякими батальйонами гуркотіла і польова артилерія. З пересипських казарм важко загри-мили по брукові й танки.

Їх було десятків зо два.

Що могли вдіяти п'ятдесят більшовиків у приміщенні Ради проти всіх цих військ, навіть коли б той батальйон полку імені Старостіна, що вже звільнився після операції біля тюрми, пробився сюди через розташування білогвардійців у центральних кварталах?

Якби ще бодай партизанський загін Григорія Івановича Котовського!..

3

Шурка Понеділок щасливо прохопився центральними кварталами. На мотоциклі поспішав чимдуж матрос, віючи георгіївськими стрічками безкозирки, — і білі пікети розступались перед ним. Матроси були і на денікінських кораблях, і в пікетів сумніву не було: мчить кур'єр із ставки командуючого, генерал-губернатора Шварца.

Біля Товарної станції Шурка на мить зменшив швидкість. Один квартал праворуч — на Хутірській — за невисокою огорожею з каменю черепашника, між двох гірких черешень та під одною шпанською вишнею стояла мазанка на одну кімнату з кухонькою. І в мазанці тій проживала Шурчина мама. Як же їй там зараз? Події в місті розвивались таким шаленим темпом, що Шурка вже три дні не забігав нарубати мамі дров та принести води, заколотити козі пійло з висівками.

Можливо, що відбулось це і всупереч Шурчиній волі: він навіть не повернув руля, просто ноги вихнули самі,

і мотоцикл слухняно виконав крутий віраж. Шурка виписав криву довкола кварталу і майнув Хутірською — мимо маминої хатинки: бодай побачити — чи ж вона там ще жива?

Все це відбулося миттю і зайняло не більше як десять-п'ятнадцять секунд. Шурчин мотоцикл зробив вольт довкола кварталу, стрілою пролетів мимо хатинки за черепашиковою огорожею, і — на ж тобі! — Шурчина мама якраз сиділа на лавочці під хврткою. Та Шурка не зробив курбету з мотоцикла. Все, що зробив Шурка, було: він виключив на мить мотор, урвав страшну канонаду вихлопів і в тиші, яка запала на що мить, прокричав, що було сил:

— Чуєте, мамо! Попросіть сусідів принести води! Бо ми робимо революцію! Я вже їм потім віддячу!..

І зник у синій хмарі бензинового диму.

Коли б Шурка озирнувся, він би побачив: голос блудного сипа пролунав зажуреній матусі звідкілясь із самого неба в громах самого Іллі-пророка, і сліпа бабуся захвилювалася, затріпотіла, хотіла мерщій підхопитись, але тільки через силу звелась на тремтливі ноги. Розгублено покрутила вона сивою головою сюди і туди, прислухалася — не почула нічого, крім виття мотора та канонади вихлопів, тоді звела руку вгору і перехрестила той напрямок, у якому завмерли останні звуки голосу її блудного сина...

Казарми французів понад шляхом Шурка також проминув без будь-яких інцидентів. Французи саме шикувались, виходячи на марш: встановлювали кулемети та міномети на мотоплощадки, ладнали зарядні та санітарні двоколки, метушилися біля кухонь — і на скаженого мотоцикліста вони не звернули ніякої уваги.

Грецькі пікети, що трапились десь на шляху під Дальником, спробували були зупинити мотоцикл, але машина так гучно гуркотіла, що мотоцикліст навіть не почув окрику. Шлагбаум перегородив путь мотоциклістові, але мотоцикл вильнув — зробив вольт поза стовпом шлагбаума по стежці — і знову вихопився на шлях. Хтось із патрулів вистрілив мотоциклістові наздогін, та Шурка не почув навіть висуку кулі.

Шурка мчав на найбільшому погоні, який тільки можливий на мотоциклі «індіан», — мотор аж заходився, вітер свистів Шурці у вухах; він не чув взагалі нічого, навіть власного співу. А горлав він на повен голос:

Мы кузнецы, силен наш голос,
Куюм мы счастье для людей...

Половина путі була вже позаду, і в Шурки не було сумніву, що за півгодини він буде біля Дністровського лиману.

Та коли він перелітав містком через Овечу яругу, вибором злетів на Чабанський горб, і широкий, майже плаский степ придністровської низини розкинувся перед ним безмежним простором — він враз виключив мотор і натис гальма. Мотоцикл від раптової зупинки мало не перекинувся, і сам Шурка мало не вилетів із сідла.

А спинитись так рвучко було конче потрібно.

Досі з долини йому не видно було поверхні степу, а тепер він зразу побачив: не далі як за двісті кроків попереду назустріч йому йшла на рсях чимала кавалерійська частина.

Це могли бути білі козаки, і в такому разі Шурчина справа буде «табак».

Шурка став і дивився.

Поперед колони, на високому вороному арабі, гарцював командир — у червоних штанях, а зразу за ним, на низенькій козачій буланці, його ординарць.

І раптом — крізь дрібний тупіт копит, крізь торохтіння тачанок — Шурка почув: верхівці співали, і співові їх підтакував бубон та підсурмлювала флюяра.

Дойна!

— Ура! — вигукнув Шурка.

Він котком скотився з мотоцикла, зірвав безкозирку і, розмахуючи нею та виводячи й собі «лаштунди-цой-дир-дойда», — адже мелодія дойни кап у кап схожа на пересипське «сім сорок», — побіг по шляху назустріч кіннотникам. Таж ішов це на рсях бессарабський загін — з Котовським на чолі.

Мотоцикл на шляху і матроса, що біг назустріч, розмахуючи безкозиркою, побачили вже й вершники, — і командир круто спинив свого гарячого огира.

Шурка був вже біля Котовського, вдарив, як ведеться, безкозиркою об землю, — і кинувся обійматись.

— Григорію Івановичу! — горлав він, сміючись і мало не плачучи.

Бійці на конях стовпились довкола, і Шурка в двох словах доповів обстановку.

Котовський звівся на стременах і гукнув до Жили, що їхав позаду, очолюючи загін кулеметних тачанок:

— Жило! Ти з кулеметами поспішай на рисях, а ми — кар'єром!..

Потім він спитав Шурку:

— А ти ж як, матросе, вгонишся своєю зажигалкою за нами, чи, може, підсядеш до Жили на біду?

Шурка вже біг до мотоцикла й стрибав у сідло.

Та коли його «зажигалка» загуркотіла, застріляла й підкотила до лави, коні шарахнули і загризли вудила. Це були вільні, степові коні, і мотоциклетний мотор був для них найбільшим страховищем.

— Е, ні! — зразу ж замахав руками Котовський. — Так у нас війна не получится! Або паняй індивідуально своєю торохтилкою, або кидай її к бісу і підсідай на тачанку. А то... коли в сідлі вдержишся, бери коня з запасу — і гайда!

Роздумувати Шурка не вмів. Він пхнув ногою мотоцикл — мрію свого юнацького життя, мотоцикл скотився з наспу у рівчак, а Шурка обмацував уже попругу в запасного коня: з десяток запасних коней вели їздові в задніх рядах. Матрос Шурка з Молдаванки був неабиякий їздець: змалку він навіть мріяв стати наїзником у цирку Чінізеллі.

Він миттю підтягнув попругу і був уже на коні.

— Ех! — гаркнув він, натягуючи уздечку. — Чи не пропав тепер флот? Зробився матрос Шурка кіннотником Котовського!

Саме в цю хвилину Шурка побачив — з другого боку, на такому ж буланчику — ординарця Котовського. То був Сашко Птаха.

— О! — весело підморгнув він до Сашка. — І ти тут, шпінгалет з Лапжерону?

Та Сашко навіть не почув образливого привітання, на яке — коли б почув — кинувся б проти Шурки навкулачки, хоч би там що! Сашко не почув, бо сидів у цю хвилину на коні, зовсім отетерівши. Безтямно лупаючи очима, він дивився на Григорія Івановича, неначе побачив його вперше в житті.

— Та ти що? — здивувався Шурка. — Чи котву ковтнув і заякорився на сухому?

Дивний вигляд Сашка привернув увагу і Григорія Івановича. Він саме готувався подавати команду — щоб з рисі переходити на кар'єр, але бліде, перестрашене обличчя молодого ординарця спинило його увагу.

— Що з тобою, Сашко?

Минуло ще кілька секунд, аж поки Сашко нарешті зміг, загикуючися, добути з горлянки застрягле там запитання:

— Дядю Григорій!.. Ви... ви... хіба ви — Котовський?

Справді, як не здивуватися Сашкові, коли от уже місяць був він ретельним зв'язківцем поміж Григорієм Івановичем у плавнях та підпіллям у місті, знав, що Григорій Іванович — відомий йому вантажник Григорій, а прізвище його просто — Мадюдя. Дністровський загін обласкому партизани так і прозивали: «Дністровці Григора Мадюді». І сам Сашко був відомий цілому загонові як рідний небіж свого рідного дядька, Григора Мадюді. І раптом це зовсім не Мадюдя, а...

Легендарний Котовський, яким марив Сашко змалку, був перед ним, був його, нехай і не рідним, але підпільним — все одно що рідним — дядьком!

Як же було не отетеріти сердешному Сашкові?

— Ну що ж,— посміхнувся Григорій Іванович,— раз наша влада з підпілля вийшла, то нехай вже буду і я знову з прізвищем рідного батька!

І, не гаючи часу, він подав дужим голосом команду:

— До Одеси! Кар'єром! Марш-марш!

Степ замерхтів обабіч. І за хвилину з правої руки блиснуло золотом проти яскравого весняного сонця лускою широке море.

Котовський скавав попереду на вороному огирі, зразу за ним, поруч, на козацьких буланках: матрос Шурка Понеділок — моторист з «Витязя» і Сашко Птаха — рибальський син з Ланжерону, теж корінний одесит.

Сашко скавав, аж закусивши губу, але здавалось йому, що він гучно співає — на повен голос, на весь шир грудей — радісно й захватно. Він скавав у бій визволяти рідну Одесу, скавав поруч із самим Котовським і сам був не хто інший, а — ординарець самого Григорія Івановича Котовського! Ординарець! Чи ви розумієте таке? Права рука!

От і сповнилася мрія цілого Сашкового життя! Та де там — сповнилась! Переповнилась! Пішла ходором і вдарила гопака...

Сповнювались мрії і Григорія Івановича.

Він летів у смертний бій з ненависним ворогом — на чолі загону кінноти!

Кінець усім дурним вдаванкам — машкарам поміщика Золотарьова, лікаря Скоропостижного, негоціанта

Берковича, з цим тепер, отже, покінчено! Тепер буде бій груди в груди — без потреби вдавати і прикидатися: сміятися — коли тебе б'є сльоза, і плакати — коли тебе аж качає сміхом. Тепер — смійся, коли смішно, плач — коли допече! Кінець хованкам! Ану, враже, зійдемося навсюрuch, як того здавна душа просить!

І буде в цій боротьбі Григорій Іванович верхи на коні: вихором мчатиме по широких просторах — привільних та гостинних для друга, лихих і лютих для недруга — по залитих потом і кров'ю просторах стражденної батьківщини! На смерть буржуазії і для життя і свободи народу!

Таким от і поставила його більшовицької партії воля.

Сто верхівців линули зараз за ним кар'ером у бій. І це була — тільки перша сотня шабель. От земля нехай западеться під ним і поглине його разом із ворожим арабом, коли не будуть за ним тисячі, десятки тисяч — ціла кінна армія повсталого, лютого проти кривдників рідного народу!

Полине-таки незабаром у бій за Котовським героїчна бойова кіншота озброєного радянського народу!..

Коли загін кіннотників з ходу промайнув через Дальник, розсипавши геть урозтіч настраханих грецьких патрулів, попереду, наче виростаючи з-під землі, з'явилися контури міста на пласкій рівнині степу.

Шурка Понеділок махнув рукою і закричав:

— Одеса-мама!

Тоді Григорій Іванович вихопив шаблю з піхов і блиснув нею над головою.

І тоді сто шабель шмагнули сотнею блискавиць над загоном — сто кіннотників оголили шаблі до бою.

Котовський озирнувся на загін і вигукнув, пронизуючи своїм голосом гучний тупіт кінських копит, наче шаблею тіло ворога:

— По сто голів контри на шаблю! Дайош Антанту! Марш-марш!

Ще хвилина — і загін влетів у широкі вулиці передмість.

Ще кілька хвилин — і загін кар'ером вструмився в тісні між щільними рядами кам'яниць вулиці міста.

Блискаючи шаблями над головами коней, сотня перших вершників славної надалі у віках кінноти Котовського летіла по вулицях Одеси, і кінські копита навіть у білий день, навіть при яскравому полуденному сонці кресали іскри із бруку.

Все, що тримало зброю в руках, зброю кидало і розбігалось урозтіч. А хто зброї не мав, прикипав до місця, закам'янілий.

На вулицях Одеси кіннота Котовського святкувала день свого народження.

4

Було вже пополудні, і раптом саме небо над містом і морем неначе аж тріснуло і роздерлося навпіл, а далі — ще на тисячі шматків.

Будівлі в місті аж трусонувало, завібрували й забриніли шибки, здавалось, затрусилася сама земля, і з моря до міста в страшних сторазових перекатах — наче велетенським штормом — вдарила хвиля за хвилюю гучна луна. Від самої луни скло з горішніх поверхів будинків сипонуло дрібним шротом по тротуарах.

То гримнув залп важких гармат французької ескадри на рейді.

Залп загримів удруге: з моря через квартали міста летіли важкі «чемодани». Розриви почулися не зразу — далеко.

Артилерія ескадри була ще не по місту: снаряди лягали за Пересипом і Куяльником — по Жеваховій горі.

Телефонний зв'язок негайно повідомив Раду: з-поза Дофінівки і лиману на Жевахову гору вийшли авангарди партизанів Миколи Столярова, візирського і тилигуло-березанського загонів.

Олександр Столяров викликав Воронцовський палац і передав трубку Галі.

Телефон довго не відповідав. Нарешті з трубки прилинула французька мова. Говорив якийсь офіцер — командир підрозділу зуавів: у Воронцовському палаці, в резиденції консула Франції з особливими повноваженнями, був у цю хвилину постій щойно перебазованих з замських казарм бойових частин, а ставка головнокомандування ще глибокої ночі... перебазувалась на військовий корабель.

Загримів якраз третій залп, поки Олександр Столяров добував довідку з телефонної станції. Чергова телефоністка повідомила: під Військовим молотом стоїть на приколі флагман ескадри «Жан Бар», і його внутрішня телефонна сіть підключена до міської — флагман прова-

дить безперервні розмови з своїми інституціями на березі.

— Давай, баришня, флагмана! — наказав Столярів.

— Він якраз балакає, — відгукнулась телефоністка, — з Катерининським майданом, 8: там їхня контррозвідка...

— По шапці контррозвідку! — наказав Столярів. — Давай, баришня, я гукну йому пару слів!

В трубці клацнуло, і Галя почувала французьку мову. Вона зразу впізнала голос генерала д'Ансельма. Загубивши на проводі співрозмовника, генерал гукав: «Альо! Альо! Полковник Морісьє! Полковник Морісьє! У ет ву?»

— Пардон! — сказала Галя. — Але з вами говоритиме Рада робітничих депутатів. Це ви, мсьє генерал?

Ошелешений генерал мовчав секунду, але зразу зорієнтувався і зовсім ввічливо відгукнувся:

— Я слухаю вас. Бонжур! З голосу пізнаю, що це говорить дівчина — секретар військово-революційного комітету?

— Ви не помилились, генерале, — відповіла Галя. — Біля мене голова Ради товариш Столярів. Він хоче переказати кілька слів.

Генерал д'Ансельм люб'язно відгукнувся:

— О! Дуже радий! Перекажіть мій вранішній привіт мсьє... товаришу Столярову!

— Він вам теж переказує вранішній привіт, — сказала Галя, — і просить вас вислухати таке...

Галя помовчала мить, уважно слухаючи слова Столярова, а тоді переказала:

— Якщо стрілянина цю ж мить не буде припинена, то Рада складає з себе відповідальність за життя іноземців, які перебувають ще на березі.

В цю хвилину гримнув ще один залп.

— Поспішайте, генерале! — гукнула Галя. — Поспішайте! Товариш Столярів за п'ять хвилин уже має віддати наказ...

Генерал д'Ансельм мовчав тільки дві секунди. За дві секунди прилинула його відповідь:

— Добре, мадемуазель. Перекажіть мсьє Столярову, що я віддаю наказ. Може бути ще тільки один залп, поки мій наказ дійде до рубки командуючого артилерією.

Та наказ генерала встиг дійти блискавично: не було більше жодного залпу.

— Що ж,— сказав Столяров, коли розмову з генералом було закінчено,— хоча в місті всієї повноти влади ми ще не здобули, але командування інтервентів нашої владі вже підлягає!

Але це було сказано аж на кінець, а перед тим ще тривала розмова з генералом.

Столяров сказав:

— Скільки я розумію, генерале, ви вже почали евакуацію? Я розумію так: раз ви самі перебазувались на судно, то, треба думати, саме для того, щоб особисто керувати вантаженням армії?

Генерал відказав неголосно — так, що Галі довелося вибачитись і попрохати повторити відповідь. Генерал повторив:

— Я одержав наказ вищого командування і виконую його. Але мені треба на евакуацію два тижні.

— Дві доби! — сказав Столяров.— Але майте на увазі: дві доби від нашої останньої розмови з вами вночі. Отже, дванадцять годин першої доби вже минули.

Генерал помовчав, потім запитав:

— На якій підставі ви дієте так категорично?

Столяров відповів:

— Я одержав наказ вищого командування і виконую його.

Генерал помовчав, потім відказав закрученою, в галантних реверансах фразою, зміст якої треба було розуміти так:

— О мсьє! Я — солдат, ви — солдат, і ми один одного чудово розуміємо: кожний з нас повинен виконувати наказ свого вищого командування. Плин невблаганного життя покаже нам, оскільки реальні накази вищого командування з тилу, коли ці накази виконують солдати на лінії вогню...

— Що ж,— погодився Столяров,— хай буде так: нехай життя нас з вами перевіряє.— Але він не дав після того відбою і сказав ще:— Поміж наших вимог була ще одна: негайно повернути нам Миколу Ласточкина.

На цей раз генерал мовчав довго. Нарешті він проказав сумно:

— Я позбавлений можливості виконати ваше прохання: Микола Ласточкин вмер...

— Негідники! — зірвавшись, скрикнула Галя.— Ах, які ви мерзотники!

Вона не стрималась і заплакала.

Столяров зрозумів і без перекладу. Зрозуміли і всі інші товариші: телефон стояв на столі голови Ради, і колегія народних комісарів разом з президентією засідала в повному складі. Всі мовчки звелись і похилили голови.

Генерал — там, на другому кінці проводу,— говорив: — Я висловлюю свій жаль. Я тільки солдат, а контррозвідка за бойових обставин діє інколи самостійно. Тіло Ласточкина — в морі, поблизу транспорту номер чотири...

Генерал говорив зараз з щирим сумом. Тільки ж не замордований керівник більшовицького підпілля викликав в нього цей сум.

Перед генералом лежали дві депеші з іскрового телеграфу флагмана «Жан Бар». Одна депеша — з ставки головнокомандуючого всіма збройними силами Антанти на Сході від генерала Франше д'Еспре, друга — з Парижа, з військового міністерства, за підписом самого військового міністра Франції мсьє Пісона. Перша депеша дозволяла генералу д'Ансельму, командуючому збройними силами Антанти на півдні України, вивести сухопутні частини союзних військ з території Одеси та всього Одеського плацдарму, а ескадрі наказувала залишитись тим часом на рейді і прикривати відступ військ. Друга депеша пропонувала генералу д'Ансельму передати повноваження своєму вищому начальникові, генералу Бартелло. Заразом депеша повідомляла, що справа колишнього командуючого збройними силами Антанти на Україні генерала д'Ансельма «про поразку на Одеському плацдармі» передана на розгляд військового трибуналу Французької республіки.

5

Сто вершників Котовського тим часом проминули Пушкінську і Поштову. До палацу Ради було вже недалеко.

На повному кар'єрі кіннотники промайнули й повз розкішну, претензійну в своєму аляпуватому цяцькуванні будівлю біржі.

Та раптом Котовський подав шаблею знак і з ходу завернув коня.

Біржа! В розпаленій першим боем уяві Григорія Івановича виникла думка, що там, у біржі,— в своїй цитаделі, в своєму храмі — в цю хвилину мають бути зібрані

всі одеські буржуї: тузи, шишки й акули капіталу! Порубати паразитів, посікти їх негайно на капусту!

Просто по широких сходах Котовський вбасував конем у розкішний вестибюль, а далі — у величезний зал біржі. Підкови коня лунко загриміли по мармурових плитах підлоги.

Слідом за Котовським заскочили своїми буланками і Шурка Понеділок з Сашком Птахою. А далі вгарцювало і кілька кіннотників: величезний зал біржі міг вмістити цілий кавалерійський загін.

Але зал був порожній. Акулам капіталу в цю хвилину тут не було вже чого робити.

Опустивши шаблю, Котовський обскакав зал довкола — попід віконечками в низькій, забраній склом перегородці. За перегородкою стояли столи, біля них стільці, під стінами — вузькі та високі шафи. По середині залу на дубовому стелажі стояла величезна дошка — покартована клітинками, наче сторінка з учнівського зошита з арифметики. «Валюти» — значилося золотими літерами вгорі над дошкою. А в клітинках розписані були цифри: англійський фунт — 63—66, французький франк — 3—3,25, італійська ліра — 1,1—1,15, німецька марка 1,25—1,35... Внизу була наліпка — стьожка паперу з надрукованим на друкарській машинці повідомленням: котировка іноземних валют подається в російських миколаївських карбованцях, одначе російську миколаївську валюту треба обчислювати після того в паритеті до американського долара...

Це була остання на одеській біржі котировка іноземних валют.

Фінансові тузи і торговельні шишки втекли, і мертві цифри банкових спекуляцій залишилися після них сумною пам'яткою.

Шурка Понеділок змахнув шаблею — в молодого кавалериста була вже й шабля в руках — і розколов дошку навпіл.

Перед дверима до кабінету старости біржі Котовський та інші вершники притримали коней. На вигині масивного бронзового бра, поруч з дверима, на розтягнутих вагою огрядного тіла рожевих підтяжках легко погойдувалося мертве тіло.

Це був Штені. За п'ять місяців інтервенції з скромного ресторатора домнуле Штені перетворився на казкового багатія. Капітал його одеська біржа оцінювала в

мільйони франків. Та вчора ввечері за ці мільйони біржа не могла запропонувати йому і десяти радянських карбованців.

Сашко Птаха теж махнув шаблею і перетяв рожеві підтяжки. Тіло акули капіталу гепнуло на підлогу...

Вість про наближення котовців — невідомо яким способом бігла поперед них від кварталу до кварталу. В Раді вже було відомо, що котовці врубались у місто. Затримка біля біржі стурбувала всіх, і через прохідні двори канцелярії градоначальництва та судової палати до біржі вже з'явився від Ради гонець. Він вибіг з подвір'я готелю «Бристоль» в ту хвилину, коли Котовський подав команду мчати далі.

Гонець на ходу переказав Котовському наказ Ради: хоча білі офіцери вже й почали обстріл палацу Ради, Рада ще трохи продержиться і своїми силами, а загоніві — мчати негайно до банку, звідки білогвардійці намагаються зараз вивезти цінності.

Не минуло й хвилини, як загін миттю перешикувався і помчав за своїм командиром, завернувши за ріг Поліцейської, — до контори Державного банку.

Перед будинком банку якраз стояли чотири вантажні машини, завалені шкіряними торбами й кованими скриньками. Два десятки офіцерів метушились ще біля машин, але мотори вже хурчали — машини були готові рушати: до порту, на пароплав «Кавказ» і — за межі радянської землі.

Шаблі кіннотників миготливо зблиснули, і котовці з ходу врубалися в юрбу офіцерів.

Після того машини були поставлені в центрі, кіннотники оточили їх, і загін рушив далі, в напрямі до опери. Мотори машин глухо гарчали на малій швидкості, степові коні шарахали й прями вухами, але тверді руки вершників міцно стримували їх, ставали дибки й повертали назад у лаву. Цінності міста, народні достатки у загарбників відбито і тепер їх треба було передати законному власникові — Раді.

Коли загін вибасував у тил білогвардійцям, що облягли палац Ради в гирлах Пушкінської, Рішельєвської та Ланжеронівської вулиць, білі цепи повернулись проти них обороною, але котовці пройшли крізь тіла біляків і підгарцювали до сходів Ради.

Члени президії і народні комісари стояли за барикадою на сходах і вітали партизанський загін обласкому.

Котовський сплигнув з свого високого огира, кинув повід Сашкові, підійшов валкою ходою кавалериста і віддав оголеною шаблею салют червоному прапорові на флагштоку. Потім він рапортував Столярову:

— Кінний загін дністровських партизанів, виконуючи ваш наказ, прибув у розпорядження Ради робітничих депутатів міста Одеси. Золотий запас міста Одеси — ондечки, на тих чогирьох бензопхайках!

Шурка Понеділок і Сашко Птаха — на своїх козацьких буланках — один біля одного стояли позад Котовського. Буланки торкали мордами плечі Григорію Івановичу.

В цю хвилину з-між членів президії Ради, тихо зойкнувши, висунувся старий Птаха Петро Васильович. То зовсім стовпіючи на мить, то знов аж кидаючися вперед, він посувався понад барикадою до буланка, на якому сидів Сашко. Обличчя Петра Васильовича — то спалахувало вогнем люті, то все бралось дрібними зморшками радісного сміху.

— Ах, ти ж, шибенику... — сплескував Петро Васильович руками. — То ти, виходить, живий?..

Сашко зник з дому понад місяць тому, і батько з матір'ю вже оплакували його: вирішили, що хлопця десь підстрелено, коли він, одбившись од рук, гасав по місту.

Вираз обличчя Петра Васильовича змінювався так швидко, що неможливо було зрозуміти — чи він з радощів кинеться зараз обіймати сина, чи зніме паска і вчинить тут же, на місці, суворо батьківську розправу?

Григорій Іванович помітив і зрозумів непевний душевний стан щасливого батька. Рухом руки він притримав старого рибалку.

— Помалу, помалу, Петре Васильовичу! — суворо промовив він. — Твій Сашко — мій ад'ютант, і зараз він при виконанні бойових обов'язків.

Сашкові за сьогодні вдруге довелося стовпіти: батько його, старий «шкарбан», якого він ще й підозрював у зв'язках з контрабандистами та барахольщиками, виявляється, був... теж більшовик, та ще й, здається, член президії Ради!..

В цей час водолази Морського райкому надіслали зв'язкового.

Тільки стало відомо, що тіло Ласточкина під брекватером, водолази вдягли скафандри й спустились на дно.

Вони шукали навколо транспорту номер чотири і тепер доповідали: тіло Ласточкіна є.

З каменем, прив'язаним до ніг, Микола Ласточкін стояв у воді під транспортом. Нігті на руках у нього були зірвані, весь він — поколотий і попечений з голови до ніг. Очі в нього теж були проколоті..

На борту транспорту виявлено ще живу людину, теж тяжко катовану: з викрученими ногами й руками. Катований назвався фельдшером Уласом Уласовичем Тимошуком і розповів, що від нього вимагали виказати, де Григорій Котовський.

Члени президії Ради і народні комісари поскидали шапки, журно похилилися котовці на конях.

Іван Федорович! Друг і порадник — вірний і незламний більшовик!.. Улас Уласович! Милій і чесний старик..

— Ну! — витер очі Григорій Іванович.— Тепер нехай світова буржуазія начувається! Мають за мною борг — за дружка мого, більшовика Миколу: не умру, поки на світі буде живий бодай один паразит! Та й за руки і ноги старого фельдшера заплатять!..— Понуро він гукнув до своїх кіннотників: — Порубані сьогодні у лік не йдуть: по сто на шаблю і далі будемо рахувати!

Григорій Іванович стрибнув на коня і осадив його перед Столяровим:

— Слухаю вашого наказу! — І додав: — Давай, Олександрє Никодимовичу, зразу, з ходу, — кров'ю мені серце закипає..

Кінний загін Котовського дістав наказ — рубатися крізь пікети білих, з'єднатися з загонами Миколи Столярова, тилигульських та візірських партизанів і спільно з робітничими дружинами очищати місто від інтервентів та біляків.

Коли загін рушив, з півночі, здалеку, з-поза міста вітер приніс луну артилерійської канонади.

Спочатку чувся розрив — ближче, а тоді, за якийсь час, можна було почути і далекий постріл. Слухачі-спеціалісти зразу ж відзначили, що за ударом пострілу чути й відлукот залізного гуркоту: стріляли гармати з броньовиків.

То з півночі, наступаючи на місто по залізниці й перемелюючи грецькі та французькі заслони, наближалась Червона Армія.

Столяров наказав зв'язатися з залізницею і встановити точні координати наступу червоноармійців.

Та поки пошастило добути відомості з залізниці — білі десь перерубали телефонний кабель, — бійці зв'язку принесли ще два повідомлення надзвичайної ваги.

Перше: батальйон полку імені Старостіна та Морський батальйон, діючи на території порту, відбивають у білих та французів майно, яке ті заміряються вантажити на пароплави. Відбито чималий транспорт продовольства: французькі галети та американські консерви.

Столяров наказав:

— Негайно налагодити розвіз галет і консервів по заводах. Заводським комітетам розподілити продовольство між робітників.

Друге повідомлення: французькі частини, які сконцентрувались були в районі Воронцовського палацу, дістали, очевидно, наказ і вирушають зараз колонами по Миколаївському бульвару. Ще кілька хвилин, і колони французької національної піхоти — з мітральезами, мінометами, польовою артилерією і танками — з'являться з бульвару і вийдуть на площу перед Радою.

— Всім до зброї! — наказав Столяров.

Два-три десятки бійців охорони з кількома кулеметами та двадцять-тридцять членів президії Ради і шойно призначених народних комісарів — з пістолетами і гранатами — залягли за барикадою перед входом до Ради. Йшла армія окупантів — не менш як п'ятнадцять-двадцять тисяч багнетів...

В цю хвилину з гирла Пушкінської вулиці вилетіли на рисях десятків зо два тачанок. На кожній тачанці був кулемет. На першій, випроставшись на весь зріст, стояв у солдатській шинелі та ватяній папасі з червоною паперовою квіткою на тому місці, де мала б бути кокарда, Степан Жила.

Солдат-фронтвик зразу ж оцінив обстановку.

— Розворот! — подав команду Жила, і його гучний голос степовика аж залящав перекатами між кам'яниць, що оточували майдан, та по заулках. — Кулемети до бою!

Тачанки одна за одною — півколом — розвернулись понад тротуаром овального майдану; кожна тачанка з ходу виписувала коло на місці, коні дибались і вrostали в асфальт, — і тепер кожна тачанка була повернута ку-

леметом проти рогу бульвару. І до кожного кулемета припав кулеметник. Припав до свого кулемета на першій тачанці і Жила Степан.

6

Дудка французького горніста засурмила за рогом бульвару.

І раптом — гуркіт від гупання по бруку сотень важких, кованих залізом бутсів викотився з-за рогу, хоча самих солдатів, що пересувалися бульваром, ще видно не було: їх лави з-за рогу ще не з'явилися.

Це був тупіт гучний і громохкий — наче осування берегових круч, підмитих морським прибоем. Але він не був схожий на чітке карбування кроку, коли рій за роєм ідуть батальйони маршовим строем. Він був більше схожий на ліниве човгання стомлених ніг — безладний шурхіт по каменю тисячі підошов. І шурхіт цей чулося перекатами — один перекат набігав на другий, — як набігає хвиля за хвилею на морський берег, всіяний галькою.

Солдати йшли не в ногу і ліниво човгали чобітьми. Ось з'явилися з-за рогу і перші шеренги.

То була національна французька піхота — в блакитно-сірих мундирах і маленьких кепі з крутими дашками.

Вийшов перший ряд, вийшов другий — ряд за рядом човгали французькі пуалю по брукові, і карабіни висіли в кожного солдата на ремені за плечима — дулом униз.

Піхота йшла не до бою, вона посувалася похідним порядком, не поспішаючи.

Солдати йшли через площу і завертали праворуч у гирло Пушкінської вулиці. З млявою цікавістю позирали вони на барикаду, що перегороджувала площу з лівої руки.

Рота проходила за ротою. Після роти пуалю з'явилась рота зуавів, потім знову рота пуалю і рота мальгашів: роди військ були поспіхом помішані або умисно перетасовані.

В цей час зв'язківець подав Столярову чвертку цупкого цукрового паперу. На цукрових обгортках — через нестачу паперу в обложеному місті — друкувались тепер різноманітні повідомлення і накази.

Це було повідомлення ставки командування союзного десанту на півдні України. Тисячі таких маленьких

листівок розкидано зараз у центрі міста. Повідомлення було зовсім коротке. Ось його точний текст:

«Союзники повідомляють, що позбавлені змоги приставити продовольство найближчим часом до Одеси. Тому, з метою зменшення кількості їдців, вирішено почати часткову евакуацію».

Це було все.

Так соромливо повідомляла сімдесятитисячна окупаційна армія з двадцятьма тисячами підначальних їй різних контрреволюційних збройних формувань — інтервенціоністська армія Антанти, озброєна всіма видами найдосконалішої військової техніки, про свій відступ з Одеси й Одеського плацдарму.

Вони відступали тому, що... не могли приставити продовольство.

Столярів не міг не засміятись.

Сірий клаптик паперу пішов по барикаді з рук до рук — і веселий сміх забринів між перекинутих бричокштейгерів, письмових столів, порожніх барил з-під вина та нашвидкуруч повалених ліхтарних стовпів.

Хтось із бійців виліз на барикаду, зірвав кашкет з голови і підкинув угору.

Дехто з французьких пуалю відповів: вони теж зривали кепі з голів і махали ними.

Почулося й кілька привітних вигуків:

— Вів більсовик!

Командування, штаби та інституції окупаційної армії вантажилися спішно на кораблі й пароплави в порту, а окупаційна піхота — за нестачею морського тоннажу — мала евакуюватись пішим порядком: на Тирасполь і Бендери, через Бессарабію — в румунські міста.

Ішли пуалю французьких національних полків, ішли французькі колоніальні стрілки — зуави, сенегальці, мальгаші, щойно прибулі під англійським командуванням бенгальці...

В цей час з Градоначальницького спуску з'явилась процесія.

Півста бійців робітничих дружин — у засмальцьованих кепках і робах, у матроських безкозирках та бушлатах, у цивільних кашкетах і піджаках, перехрещені через плечі й підперзані кулеметними стрічками, — йшли тісним каре, з гвинтівками на руку. В середині каре — на високо піднятих руках — чотири дружинники несли санітарні носі. П'ятий ішов попереду, тримаючи

обіруч величезну півторапудову брилу черепашника. Камінь був навхрест обвитий залізним дротом, і дріт був прив'язаний до ніг людини, що лежала на ношах. То було тіло закатованого і живцем потопленого керівника одеських підпільників і всього повсталого на півдні народу — більшовика Миколи Ласточкина — Івана Федоровича Смирнова.

Жалобне каре посувалося назустріч ротам французьких солдатів — вулицею, яка від тої хвилини буде названа назавжди вулицею Ласточкина...

Ось одеські робітники і французькі солдати зустрілись, вирівнялись і розминулись.

Жалобне каре спинилось перед барикадою. Дружинники поставили носі на землю і вишикувались поза ними в ряд. Вони приставили гвинтівки до ноги, прихилили багнети у зігнуті лікті рук і поскидали шапки. З гвинтівкою в одній руці і шапкою в другій — простоволосі, скорботно похиливши голови, — стояли робітничі дружинники перед Радою і прощались із своїм героїчним загиблим керівником.

Стояла в жалобі президія Ради — більшовики, які вийшли з підпілля і взяли владу до своїх рук; стояли в жалобі робітники, які підняли зброю, щоб ствердити владу Рад на своїй рідній землі; звелися на своїх тачанках і стали, похиливши голови, біля своїх кулеметів селянські повстанці, партизани Котовського і Жили, що поспішили до міста — на допомогу повсталому пролетаріату... Тіло загиблого бійця за владу Рад лежало перед ними.

І перед тілом героя революції проходили, відступаючи з цієї землі, полки інтервентів...

І тоді помалу безладне цовгання почало вбиватися в ритм. Глухий шурхіт підшов поволі перейшов у чітке гупання. Солдати без команди почали вимірювати крок, почали карбувати удари підборів — і безладний похідний цовг змінився на урочистий церемоніальний марш.

Французькі пуалю, колоніальні стрілки — французи, сенегальці, мальгаші й бенгальці — виструнчувались, притискали карабіни ліктем до стегна, вирівнювались у стрюю — і повертали голови рівнянням наліво. Вони крокували церемоніальним маршем на пошану живих і мертвого, мимо яких вони проходили, покидаючи — переможені — радянську землю.

І раптом з лав французьких солдатів дзвінкий молодечий голос заспівав:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн...

Хвилинку він співав один. Але за хвилину спів підхопив другий. Потім враз відгукнулося кілька голосів. І тоді — сотнями голосів — грянув над площею радянського міста французькою мовою «Інтернаціонал».

Могутній спів пролетарського гімну дружно залунав над шеренгами солдатів і грімливим потоком покотився у вулиці визволеного міста.

Члени президії Ради взяли на честь. Бійці охорони, дружинники над тілом Ласточкина і партизани-кулеметники на своїх тачанках — виструнчилися.

Вони взяли на честь пролетарській інтернаціональній солідарності, взяли на честь повсталому народу.

Вони взяли на честь і ділу своїх рук: гімн пролетарської міжнародної солідарності співали солдати переможеної ними армії інтервентів...

7

Три чи чотири місяці тому ці солдати прибули сюди розчавити пролетарську революцію,— і прибуло їх сімдесят тисяч, оснащених зброєю найновіших зразків та найкращою військовою технікою. Але були вони робітники і селяни — і мова робітничо-селянської революції пройняла їхні серця. Їх пригнали сюди воювати проти більшовиків і знищити більшовизм, але більшовицьке слово і більшовицька дія розклали цю армію і прихилили її солдатів до себе. Озброєна до зубів армія інтервентів стала небоєздатною, її частини відмовились воювати проти своїх братів по класу, її солдати заявили свій протест проти брудної, антинародної війни.

Ось сьогодні вони йдуть з землі повсталого радянського народу, а завтра — вони повстануть самі: проти війни, за мир між народами, за солідарність з бійцями пролетарської революції, за пролетарську революцію.

Мине тільки десять днів від сьогодні — і французькі моряки з міноносця «Проте», лінкорів «Франс», «Жюстіс», «Верньо», «Мірабо», канонерок «Альголь», «Еско», «Скарп» та самого флагмана окупаційної ескад-

ри дредноута «Жан Бар», які в цю хвилину стоять на одеському рейді, спостерігаючи повстання в місті Одесі,— разом із солдатами сто сімдесят шостого піхотного французького полку, що ретируються в цю хвилину вулицями Одеси,— підуть вулицями Севастополя під червоним прапором і приймуть в свої груди перші кулі французької контрреволюції.

Замаяорить тоді червоний штандарт на крейсери «Вальдек Руссо» і на міноносцях «Мамелюк» та «Факонно» — на одеському рейді. Піднімуть червоні прапори повстання і міжнародної солідарності пролетарів крейсер «Брюк» — на Тендрі та міноносець «Деортер» — у Керчі, відійшовши туди з одеського рейду. Запалахотить червоний стяг на крейсері «Ернест Ренан», що на ту пору перебазується вже з Одеси до Константинополя.

Повстане аж біля рідних французьких берегів, повернувшись з інтервенціоністського плавання в радянські порти Чорного моря, лінкор «Прованс» — у Тулоні. І за ним підніме прапор повстання вся дислокована в Тулоні французька ескадра, а також і берегові казарми та полки, що висаджуватимуться в ту пору на берег після операцій на півдні Росії та України: колоніальна піхота, колоніальна артилерія і сто дванадцятий національний піхотний полк.

Прибулі з радянських берегів частини окупаційної армії — морська піхота, колоніальна піхота, артилерія і технічні війська — повстануть у Рошфорі, Бресті, Венеції, а також у портах Греції, в Бейруті та Бізерті.

Потім повставатиме ще лінкор «Кондорсе» та міноносець «Туарег», коли Антанта оголосить «другий похід» на Одесу, трьома місяцями пізніше. Повставатимуть, відмовляючись знову іти війною проти російських братів по класу, моряки есмінця «Дюнуа», передислокованого на той час до Балтійського моря, і крейсера «Д'Естерн», перекинутого аж у Великий океан, до Владивостока.

Повстануть і сто сімнадцятий полк важкої артилерії, і четвертий та тридцять сьомий колоніальні полки...

Це саме вони — сто сімнадцятий, четвертий і тридцять сьомий — марширують в цю хвилину по Миколаївському бульвару Одеси, прямуючи похідним маршем до Бендер.

Чітко карбуючи церемоніальний крок, струнко вишикувавши шеренги, з дружним співом «Інтернаціонала» проходили вони зараз мимо Одеської Ради робітничих депутатів, салютуючи червоному прапору на шпилі.

А червоні бійці і їх загиблий керівник приймали парад. Перед російськими більшовиками, перед російськими робітниками й селянами проходили солдати французької армії — французькі селяни і робітники. Вони були в солдатських мундирах, але воювати проти братів по класу вони відмовились.

Тепер вони підуть до себе на батьківщину і понесуть з собою ідею міжнародної солідарності. Вони повернуться до рідної Франції, плекаючи в серцях великі ідеї пролетарської революції,— і саме з їх лав народиться, зросте і зміцніє у Франції авангардна партія робітничого класу, що боротиметься під визвольним прапором Леніна за перемогу комунізму,— Французька Комуністична партія.

Партія ця народиться в горнилі класових битв і явить світові хоробрість та стійкість у боротьбі проти експлуататорів та інтервентів — за соціальну справедливість, за незалежність Франції, за соціалізм...

До Столярова, що стояв, приклавши руку до козирка своєї старої, потріпаної кепки, підійшов матрос-телеграфіст з судна «Граф Платов» і подав йому бланк радіограми.

В радіограмі сповіщалося, що в цей час на вулиці Парижа вийшли сотні тисяч робітників з червоними прапорами і транспарантами, на яких горіли написи: «Хай живе вождь революції Ленін!», «Хай живе Радянська Росія!». Виступаючи з імпровізованих трибун на бульварах і майданах столиці, французькі пролетарі вимагали негайно припинити інтервенцію і повернути додому французьких робітників і селян, зодягнутих у солдатські мундири.

Мітинги проходили під лозунгом: «Руки геть від Росії!»

Столяров прочитав радіограму схвильований і глянув перед собою.

Озброєна до зубів армія інтервентів відступала з вільної радянської землі під натиском сили трудового народу, згуртованого першою Комуністичною партією в світі — Російською Комуністичною партією. І комуністи цієї партії, молоді солдати революції і ще молодші бу-

дівники соціалізму, приймали парад. На серці в кожного з них було урочисто і радісно.

Вони знали, що чимало ще боїв і труднощів чекає їх попереду, і готові були ці труднощі подолати, а з боїв вийти переможцями. Вони розуміли, що ворогів на світі ще буде багато і не раз і не один ворог зазіхатиме ще на достатки народу та замірятиметься на здобутки соціалістичної революції.

Вони усвідомлювали, що — в силу обставин боротьби — попереду можливі й тимчасові неуспіхи, і дошкульні поразки, можливі ще нові інтервенції, і нога ворога може знову ступити на їх рідну землю і споганити її.

Але вони знали також — і знали це з власного досвіду, що радянська земля ніколи не прийме войовничого чужинця-інтервента, завжди викине його геть або поховає в собі. Бо в руках радянського народу, соціалістичних націй, є наймогутніша — додаткова до всякої іншої — зброя: слово дружби і діло єднання, дружби народів і єднання трудівників усіх народів — через голови глобителів та іноземних загарбників.

Вони були молоді бійці і молоді будівники, але вони мали вже великий досвід: досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції.

І переможці стояли піднесені та зворушені: армія переможених відступала, вітаючи переможців і славлячи їх...

Місто вже не було безлюдне. Місто вже жило. Люди вийшли з льохів, куди поховалися під час бою, і схвильованим морем залили вулиці.

Люди були голодні, виснажені, тероризовані жорстоким загарбником. Вони стільки горя і лиха зазнали від інтервенції, стільки крові пролили в боротьбі проти цих солдатів у мундирах окупаційної армії!

Але от солдати в мундирах окупаційної армії йшли, співаючи гімн міжнародної солідарності, і кидали гвинтівки на землю, — брук гримів од гуркоту киданих об камінь гвинтівок, — і люди, плачучи слізьми пережитого горя і щойно зазваної радості, обіймали людей у ворожих солдатських мундирах.

Солдати у ворожих мундирах також оголошували війну війні — і знову ставали між людей тільки людьми.

Ревли гармати з півночі. До околиць міста, перемелюючи останні заслони інтервентів та банд контрреволюції, наближалась у боях Червона Армія.

«Інтернаціонал» гримів над містом; ще ніколи і ніде не співав такий величезний хор з десятків тисяч голосів. Переможена армія інтервентів із співом «Інтернаціонала» дефілювала перед переможцями.

Парад приймали під червоним прапором, біля входу до вищого органу народної влади — Ради, представники народу-переможця: комуністи.

Кінець

*Одеса — Київ,
1952 рік*

ПРИМІТКИ

1953 р. в ж. «Вітчизна» № 1—4 було вперше надруковано роман «Світанок над морем». 1953 р. твір вийшов окремою книжкою (К., «Радянський письменник»). Уривки з твору протягом 1952—1953 рр. публікувалися на сторінках республіканської і всесоюзної преси. Перекладено російською (М., «Советский писатель», 1959) та болгарською (1959) мовами. На основі роману В. Суходольський написав п'єсу «Світанок над морем» (1957). За мотивами твору написано оперету «Світанок над морем» (1955).

Друкується за виданням: Юрій Смолич. Твори в шести томах. К., «Дніпро», 1971.

Кошон — свиня (фр.).

Вів ля Рюсі! Е мсьє гетьман д'Україн осі! — Хай живе Росія!..
Пан гетьман України також! (Фр.)

Поалей-ціон — сіоністична організація.

Комільфо — пристойно.

Етсетера — і так далі і таке інше (фр.).

Сапрісіті — прокляття (фр.).

Пароль д'онер — слово честі.

Компрене — розумієте (фр.).

Н-ес-па, жєнераль? — Чи не так, генерале? (Фр.)

Джімен — агент розвідки.

З М І С Т

СВІТАНОК НАД МОРЕМ Роман у двох книгах

Чайки сідають на воду. Книга перша	5
Буде на морі погода. Книга друга	431
Примітки	814

ЮРИЙ КОРНЕЕВИЧ СМОЛИЧ

Сочинения в восьми томах

Том пятый

РАССВЕТ НАД МОРЕМ

Составитель

Елена Григорьевна Смолич

Титульный редактор *А. И. Бандура*

Киев

Издательство художественной литературы
«Дніпро», 1985.

(На украинском языке)

Редактор *М. С. Західна*

Художне оформлення *С. П. Савицького*

Художній редактор *В. А. Кононенко*

Технічний редактор *С. М. Величко*

Коректор *А. В. Кудрявцева*

Информ. бланк № 2768

Здапо до складання 05.07.84.

Підписано до друку 25.10.84.

Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Ум. друк. арк. 42,84. Ум. фарб. відб. 42,84.

Обл.-вид. арк. 46,159. Зам. № 4—305.

Тираж 65 000. Ціна 3 крб. 10 к.

Видавництво

художньої літератури

«Дніпро».

252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства

на Київській книжковій фабриці.

252054, Київ,

вул. Воровського, 24.

Смолич Ю. К.

С51 Твори: У 8-и т. Т. 5. / Упоряд. О. Смолич; Приміт.
А. Ковтуненка.— К. : Дніпро, 1985. 815 с.

В томі — роман «Світанок над морем» — про події громадянської війни в Одесі.

4702590200—246
С М205(04)—85 передплатне.

У2

ЮРІЙ
СМОЛИЧ
5

